

Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΟΥ ΤΩΝ ΝΑΩΝ
ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΣΤΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

ISSN 1105-7785

ISBN 960-8145-19-8

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι, 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 213

ΤΙΤΟΥ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗ

Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΟΥ ΤΩΝ ΝΑΩΝ
ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΣΤΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

ΑΘΗΝΑ 2001

Ὁ ἔλεγχος τῶν χωρίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, καθὼς καὶ τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

VII-VIII

ΜΕΡΟΣ Α

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	3-38
I. Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία	4-15
II. Οἱ λατινοκρατούμενες περιοχὲς	15-25
III. Τὸ σερβικὸ βασίλειο ἀπὸ τῆ βασιλεία τοῦ Στεφάνου Milutin ὡς τὴν περίοδο τῶν δεσποτῶν τοῦ Μόραβα	25-36
IV. Οἱ ὑπόλοιπες περιοχὲς τῶν Βαλκανίων	36-38
2. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ	39-57
I. Τύπος Α	40-50
II. Τύπος Β	50-52
III. Τύπος Γ	52-53
IV. Τύπος Δ	53-54
V. Τύπος Ε	54-55
VI. Τύπος Ϛ	55-56
VII. Τύπος Ζ	56-57

ΜΕΡΟΣ Β

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

1. Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ	61-79
I. Ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα καὶ ὁ συμβολισμὸς τῆς	61-63
II. Εἰκονογραφία τοῦ Παντοκράτορα	63-66
III. Ἐπιγραφὲς τοῦ Παντοκράτορα	66-71
IV. Ἡ ταινία πὺν περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα	71-72
V. Ἐπιγραφὲς στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου	72-76
VI. Ἡ δόξα τοῦ Παντοκράτορα	77-78
VII. Ὁ καθημένος ἐπὶ τῶν χερουβὶμ	78-79
2. Η ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ	80-97
I. Οἱ ὀνομασίαι τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος	80-82
II. Ἡ παράσταση ὡς τρόπαιο τοῦ Χριστιανισμοῦ	82-83
III. Ἡ Ἐτοιμασία στὸν τροῦλο	83-97
Ἡ Ἐτοιμασία ὡς ἔκφραση τῆς Τριαδικῆς θεότητος	84-87
Ἡ Ἐτοιμασία ὡς σύμβολο τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος	87-88
Ἡ Ἐτοιμασία ὡς θρόνος δόξης	88-90

Ἡ Ἑτοιμασία ὡς ἐπουράνιο θυσιαστήριο	90-92
Ἡ Ἑτοιμασία ὡς σύμβολο τῆς διὰ τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ σωτηρίας	92-97
3. Η ΘΕΟΤΟΚΟΣ	98-109
4. ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ	110-112
5. ΟΙ ΑΓΓΕΛΟΙ	113-134
I. Ἡ μορφή τῶν ἀγγέλων	113-115
II. Ἀνθρωπόμορφοι ἄγγελοι	115-123
Ὀλόσωμοι μετωπικοὶ ἄγγελοι	116-117
Ὀλόσωμοι ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης	117-120
Ὀλόσωμοι ἱπτάμενοι ἄγγελοι	120-121
Ὀλόσωμοι ἄγγελοι σὲ στάση ἀρχαίας Νίκης	121-122
Ἄγγελοι σὲ προτομή	122-123
III. Ἐξαπτέρυγα σεραφίμ - τετράμορφα χερουβίμ - φτερωτοὶ τροχοὶ	124-128
IV. Σύμβολα τῶν ἀγγέλων	129-130
V. Ἐπιγραφές ποὺ συνοδεύουν τοὺς ἄγγέλους	130-134
6. Η ΟΥΡΑΝΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ	135-165
I. Ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας	135-137
II. Ἡ θέση τῆς παράστασης	137-139
III. Εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση τῶν παραστάσεων τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας	140-147
Studenica	140-141
Staro Nagoričino	141-142
Μονὴ Χιλανδαρίου	142
Gračanica	142-143
Peć	143-144
Lesnovo	144
Dečani	144-145
Ravanica	145-146
Nova Pavlica	146-147
Manasija	147
IV. Παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν πρόθεση καὶ στὴν ἀψίδα	147-153
V. Οὐράνια Λειτουργία: ἡ σύνθεση τῆς παράστασης	154-155
VI. Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ-ἀρχιερέα στὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας	155-156
VII. Ἡ λειτουργία μέσα ἀπὸ τὰ πατερικὰ ὑπομνήματα καὶ ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοσή τους	156-164
VIII. Ἡ παράσταση τῆς Θείας-Ἐπίγειας Λειτουργίας στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη	164-165
7. ΗΓΕΤΕΣ, ΑΡΧΙΕΡΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ	166-248
I. Ὁ συμβολισμὸς τῶν προφητῶν	166-168
II. Τρόποι ἀπεικόνισης τῶν προφητῶν στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου	168-170
III. Ζεύγη προφητῶν μὲ βάση τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τους	170-181
IV. Ἡγέτες τοῦ Ἰσραὴλ	181-192

Ἰακώβ	181-182
Μωυσῆς	182-185
Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ	185-186
Γεδεών	186-187
Δαβὶδ	187-190
Σολομών	190-192
V. Ἀρχιερεῖς τοῦ Ἰσραὴλ	192-197
Μελχισεδέκ	192-193
Ἀαρών	193-194
Σαμουὴλ	195
Ζαχαρίας ὁ Παλαιός	195-197
VI. Προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ	197-244
Ἡλίας	197-200
Ἐλισσαῖος	200-203
Ἡσαΐας	203-208
Ἰερεμίας	208-211
Ἰεζεκιήλ	212-215
Δανιήλ	215-218
Ὡσηὲ	218-219
Ἀμώς	219-220
Μιχαίας	220-223
Ἰωήλ	223-226
Ἰωνᾶς	226-229
Ἀβδιοῦ	229-230
Ναοὺμ	230-232
Ἀββακούμε	232-235
Σοφονίας	235-238
Ἀγγαῖος	238
Ζαχαρίας	238-241
Μαλαχίας	241-242
Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ τελευταῖος προφήτης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης	242-244
VII. Ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν	244-246
VIII. Προέλευση τῶν χωρίων ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν	246-248
8. ΟΙ ΠΡΟΠΑΤΟΡΕΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ	249-252
9. ΟΙ ΑΓΙΟΙ	253-254
10. ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ	255-258
11. Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΗΨΗΣ	259-260

ΜΕΡΟΣ Γ

ΟΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ:

ΧΟΡΗΓΟΙ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ - ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΤΟΥΣ

1. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ	263-273
2. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ	274-283

3. Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΗΣΥΧΑΣΤΙΚΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ	284-297
4. ΟΙ ΧΟΡΗΓΟΙ ΤΩΝ ΝΑΩΝ	298-315
5. ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ, ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ	316-325
Summary	327-345
Βραχυγραφίες περιοδικών, λεξικών και σειρών	349-350
Βιβλιογραφία - Βραχυγραφίες	351-370
Εύρετήρια	371-389
Προέλευση φωτογραφιών	391

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη αυτή είναι το αποτέλεσμα των πρώτων μου αναζητήσεων στον χώρο της ιστορίας της βυζαντινής τέχνης. Καθρεφτίζει την έκπληξή μου από την πρώτη μου επαφή με ένα υλικό πολύ συγκεκριμένο που για την έρμηνεία του αισθανόμουν υποχρεωμένος να ανατρέξω σε όσο γίνεται περισσότερα παραδείγματα. Καθρεφτίζει, με άλλα λόγια, τον ένθουσιασμό του νεοφώτιστου. Θεώρησα, λοιπόν, τότε απαραίτητο να προτάξω ένα πλήρη κατάλογο των παραδειγμάτων που είχα υπόψη μου, να τα αναλύσω από κάθε έποψη που μπορούσα να συλλάβω, να περιγράψω κάθε χαρακτηριστικό εικονογραφικό τους γνώρισμα. Στη συνέχεια ήθελα να εντοπίσω διεξοδικά τα εικονογραφικά θέματα που υπήρχαν, να προσδιορίσω τις δυνατότητες συνδυασμού τους και τα νοήματα που θα μπορούσαν να αποδώσουν. Στο τέλος φιλοδόξησα να τα συνδέσω όλα αυτά με το κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι της εποχής, με τους χορηγούς και τα πολιτικά και θρησκευτικά ρεύματα που διαμόρφωναν την τρέχουσα κυρίαρχη ιδεολογία.

Το 1992 η μελέτη αυτή υποστηρίχθηκε ως διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων. Από τότε, όπως είναι φυσικό, ο τρόπος που αντιμετωπίζω τα πράγματα έχει αλλάξει, όμως το υλικό που είχα συλλέξει και οι παρατηρήσεις μου επάνω σ' αυτό εξακολουθούν να έχουν μια αντικειμενική, ελπίζω, αξία. Επειδή πιστεύω ότι μια ριζική διαφοροποίηση ενός τελειωμένου έργου είναι ένα είδος παραχάραξης, δημοσιεύεται εδώ το αρχικό κείμενο ως είχε, με τις απαραίτητες μόνον αλλαγές στο κείμενο και με βιβλιογραφία ενημερωμένη ως το 1998. Ζητώ, λοιπόν, συγγνώμη για τυχόν αφέλειες και ανεπάρκειες, και άρκομαι να ευχαριστήσω τους ανθρώπους που με ενέπνευσαν και με βοήθησαν επιστημονικά ή με βοήθησαν στα τεράστια πρακτικά προβλήματα που αντιμετώπισα στη συγκέντρωση και έπεξεργασία του υλικού.

Η αξέχαστη Ντούλα Μουρίκη από την έναρξη της έρευνάς μου το 1985 ως τον θάνατό της το 1991, μου συμπαραστάθηκε ήθικα και πρακτικά. Καθώς γνώριζε το θέμα καλύτερα από κάθε άλλον, με την γενναιοδωρή προσωπικότητά της σε επιστημονικό και προσωπικό επίπεδο, με καθοδήγησε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο αφήνοντας ανεξίτηλη σφραγίδα στην επιστημονική μου σκέψη. Ο αείμνηστος Μίλτος Γαρίδης, από το 1987 και μετά, μου συμπαραστάθηκε πρόθυμα στην εκπόνηση της διατριβής μου με το ενδιαφέρον, την ευρυμάθεια, τη σπάνια αισθητική του αντίληψη και με το ήθικό σθένος που τον διέκρινε, και μου έκανε τη μέγιστη τιμή να μου χαρίσει την προσωπική του φιλία ως τον θάνατό του το 1996. Θα θεωρώ πάντοτε μεγάλη μου τύχη που μαθήτευσα κοντά τους.

Αλλά και άλλοι που έχουν συμβάλει στη μελέτη μου έχουν φύγει από τη ζωή, όχι όμως και από τη μνήμη μου: ο πρόωρα χαμένος Σωτήρης Κίσσας που με έφερε σε επαφή με τα μνημεία της Γιουγκοσλαβίας και τη βιβλιογραφία τους και ο αείμνηστος Vojslav Djurić που διευκόλυνε την έρευνά μου στο Βελιγράδι.

Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλω: στὸν ἀκαδημαϊκὸ Gojco Subotić καὶ στοὺς καθηγητὲς Marica Suput καὶ Branko Todić γιὰ τὴν ἀπεριόριστη βοήθεια ποὺ μοῦ προσέφεραν ὡς πρὸς τὴ βιβλιογραφία καὶ τὸ φωτογραφικὸ ὑλικὸ τῶν μνημείων τῆς Γιουγκοσλαβίας· στὸν καθηγητὴ Νικόλαο Δρανδάκη γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ παρεῖχε ὡς πρὸς τὰ μνημεῖα τῆς Μάνης· στὸν διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Λευκωσίας Ἀθανάσιο Παπαγεωργίου γιὰ τὸ φωτογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ μοῦ πρόσφερε ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Κύπρου· στὴν καθηγήτρια Χαρὰ Κωνσταντινίδη γιὰ τὴν πρόθυμη συμπαράστασή της κάθε φορὰ ποὺ χρειάστηκα τὴ βοήθειά της· στὴν καθηγήτρια Βασιλικὴ Βασιμάξη-Νεράντζη καὶ στὸν καθηγητὴ Βασίλη Κατσαρὸ ποὺ διάβασαν τὸ κείμενο καὶ διόρθωσαν πολλὰς ἀβλεψίες· στοὺς καθηγητὲς Εὐάγγελο Χρυσό, Ἀθανάσιο Παλιούρα καὶ Ἀγγελικὴ Σταυροπούλου-Μακρῇ γιὰ τὶς παρατηρήσεις τους στὴν ὑποστήριξη τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τὸ 1992 στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἰωαννίνων.

Εὐχαριστῶ ἀκόμη τοὺς ἐφόρους Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἡλία Κόλλια καὶ Κωνσταντῖνο Σκαμπαβία γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ παρεῖχαν ὡς πρὸς τὰ μνημεῖα στοὺς χώρους εὐθύνης τους· τὸν ἀρχιμανδριτὴ Σίλα Κουκιάρη γιὰ τὶς μεταφράσεις ὀρισμένων σλαβικῶν ἐπιγραφῶν· τὴ Γεωργία Θεοδωράκη γιὰ τὴ φιλική της ἐξυπηρέτηση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μελέτης μου στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου· τὴ Φανὴ Κωνσταντίνου, ὑπεύθυνη τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τοῦ Μουσείου Μπενάκη, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησή της κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνάς μου στὸν χώρο εὐθύνης της.

Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν φίλο ἀρχιτέκτονα Τάσο Τανούλα ποὺ μὲ βοήθησε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας, τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς δημοσίευσης αὐτῆς τῆς μελέτης.

Εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καὶ ἰδιαίτερα στὸν γενικὸ γραμματέα ἀκαδημαϊκὸ Βασίλειο Πετράκο, ποὺ δέχτηκε νὰ περιλάβει τὴ μελέτη αὐτὴ στὴ σειρὰ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας. Τέλος εὐχαριστῶ τὴν Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη γιὰ τὴν ἰδιαίτερη φροντίδα ποὺ κατέβαλε ὥστε ἡ μελέτη νὰ δημοσιευθεῖ ἄρτια ἀπὸ κάθε ἄποψη. Οἱ ἀβλεψίες καὶ τὰ λάθη ποὺ πιθανὸν ὑπάρχουν ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ ἐμένα.

Τὸ βιβλίον ἀφιερώνεται στὴν Ἄννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου καὶ στὸν Νικόλαο Δρανδάκη.

ΜΕΡΟΣ Α

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ
ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Ο κατάλογος περιλαμβάνει τὰ μνημεῖα τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Κύπρου πού ἐντάσσονται χρονολογικά στὴν τελευταία περίοδο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (1261-1453). Συγκροτήθηκε μὲ βάση τὴν πολιτικὴ ἐπικράτεια στὴν ὁποία ἰδρύθηκαν τὰ μνημεῖα: α) Μνημεῖα στὸν χώρο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. β) Μνημεῖα σὲ περιοχὲς πού εἶχαν κατακτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Δυτικούς, κατὰ τὶς πολιτικὲς ἐνότητες τῆς ἐποχῆς (δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν, δουκάτο τῆς Νάξου, τὰ Δωδεκάνησα ὑπὸ τοὺς Ἰωαννίτες ἱππότες, ἐνετοκρατούμενη Κρήτη, ἡ Χίος ὑπὸ τοὺς Γενουάτες, βασιλείο τῆς Κύπρου). γ) Μνημεῖα τοῦ σερβικοῦ βασιλείου. δ) Μνημεῖα τοῦ βουλγαρικοῦ βασιλείου, τῆς Βλαχίας καὶ τῶν ἄλβανικῶν ἡγεμονιῶν.

Τὰ μνημεῖα πού περιλαμβάνονται στὶς παραπάνω ομάδες ἀναφέρονται κατὰ γεωγραφικὸν χώρον καὶ χρονολογικὴ ἀλληλουχία. Ὅπου δὲν εἶναι δυνατὴ μία ἀκριβὴς χρονολόγηση, λόγῳ ἑλλειψῆς ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν πηγῶν, χρονολογοῦνται μὲ βάση τὰ τεχνοτροπικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ τοὺς χαρακτηριστικά, ἐφόσον αὐτὰ τὸ ἐπιτρέπουν. Οἱ ναοὶ μὲ εἰκονογράφηση στὸν χώρον τοῦ τρούλου πού σώζονται στὴ Ρωσία, μολονότι δὲν ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς μελέτης καὶ δὲν περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο, ἀναφέρονται στὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια ὡς συγκριτικὸ ὕλικό.

Ὁ κατάλογος περιλαμβάνει τὰ γνωστὰ σὲ μένα μνημεῖα τὰ ὁποῖα διατηροῦν ὁλόκληρο ἢ ἀποσπασματικὸ διάκοσμο στὸν τρούλο, καὶ εἶναι διαμορφωμένος ὡς ἑξῆς: Ὑπομαρτυρία μνημείου καὶ γεωγραφικὸς χώρος, εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα μὲ ἀφετηρία πάντα τὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου καὶ κατάληξι στὴ βάση τοῦ τυμπάνου του, χρονολόγηση, βιβλιογραφία¹. Ἡ περιγραφή τοῦ προγράμματος καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν ἐπιγραφῶν βασίστηκαν τόσο σὲ προσωπικὲς παρατηρήσεις ὅσο καὶ σὲ δημοσιεύσεις μὲ φωτογραφικὸ ὕλικό γιὰ ἀντιπαραβολή².

Ὡς πρὸς τὶς ἐπιγραφὰς τῶν εἰληταρίων πού κρατοῦν οἱ προφήτες, ἀκολούθησα τὶς παρακάτω συμβάσεις: Οἱ προφῆτες ἀναφέρονται σύμφωνα μὲ τὴ θέση μὲ τὴν ὁποία

1. Στὴ βιβλιογραφία περιλαμβάνονται, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ τους ὁρθότητα, οἱ μελέτες ἐκεῖνες πού περιέχουν στοιχεῖα – περιγραφές, ἐπιγραφές, ἀναφορές, φωτογραφίες – τὰ ὁποῖα ἀφορροῦν ἀποκλειστικὰ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ τρούλου τοῦ μνημείου. Πὰ τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης χρησιμοποιοῦντο ἡ ἔκδοσις τοῦ Alfred Rahlfs (*Septua-*

ginta, Stuttgart 1979²) καὶ γιὰ ἐκεῖνα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἡ ἔκδοσις τῶν Eberhard καὶ Erwin Nestle (*Novum Testamentum Graece*, Stuttgart 1993²).

2. Τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα στὰ ὑπ' ἀρ. 5, 27, 35, 40, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 63, 72, 80, 83 μνημεῖα τοῦ καταλόγου προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ δημοσιεύσεις καὶ δὲν ἔχουν διασταυρωθεῖ ἀπὸ ἐμένα.

εικονίζονται στον χώρο του τρούλου και πάντα με ἀφετηρία τὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ. Δίπλα στὸν κάθε προφήτη ἀναγράφονται ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου του καὶ μέσα σὲ παρένθεση ἡ προέλευσή της. Στὰ εἰλητάρια ὅπου δὲν ὑπῆρχε ἀρχικὰ ἐπιγραφή ἢ δὲν διατηρεῖται ἢ εἶναι ἀδιάγνωστη σημειώνονται ἀντίστοιχα οἱ ἐνδείξεις: ἀνεπίγραφο, κατεστραμμένο, ἀδιάγνωστο. Οἱ μορφές τῶν προφητῶν καὶ οἱ ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τους ποὺ δὲν εἶναι γνωστὲς σὲ μένα ἀκολουθοῦνται ἀπὸ ἐρωτηματικὸ, ἐνῶ οἱ ἐπιγραφές στὰ ἑλληνικὰ ἢ σλαβονικὰ ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ ταυτίσω συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐνδειξη ἀταύτιστο.

I. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Ἡ εἴσοδος τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 15 Αὐγούστου τοῦ 1261 σήμανε τὴν ἄνοδο τῆς παλαιολόγειας δυναστείας στὸν θρόνο καὶ ταυτόχρονα τὴν τελευταία περίοδο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ 1282 ἀνεβαίνει στὸν θρόνο ὁ γιὸς τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου, Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρόνικου Β΄ χρονολογεῖται ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τοῦ παρεκκλησίου τῆς Παμμακαρίστου στὴν Κωνσταντινούπολη (περ. 1310).

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ 1246, ἡ Θεσσαλονίκη περνάει ἀπὸ τὸν δεσπότη τῆς Ἡπείρου στὸν αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας³. Στὴ δεύτερη αὐτὴ πόλη τῆς αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν ὕστερη περίοδο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τέσσερις ναοὶ διατηροῦν στὸν τρούλο τους διάκοσμο ποὺ ἀνάγεται στὴν παλαιολόγεια περίοδο: ἡ Ἀγ. Αἰκατερίνη (ἀρχές 14ου αἰ.), οἱ Ἀγ. Ἀπόστολοι (1312-1315), ἡ Θεοτόκος (Σωτήρας, 1350-1370) καὶ ἡ Μεταμόρφωση στὴ μονὴ Βλατάδων (1360-1380). Στὸ Βεράτιο, ποὺ ἐνσωματώνεται στὰ ἐδάφη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο⁴, διατηρεῖ τὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου του ὁ ναὸς τῆς Ἀγ. Τριάδας (1282-1328). Στὴ βυζαντινὴ Ἀχρίδα σώζονται δύο ναοὶ μὲ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα στὸν τρούλο, ἡ Περίβλεπτος (1295) καὶ ὁ Ἀγ. Ἰωάννης Κανέο (μετὰ τὸ 1295). Στὸ δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου ἀποπερατώνεται καὶ διακοσμεῖται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Παρηγορήτισσας στὴν Ἄρτα (1294-1296) ἀπὸ τὸν δεσπότη Νικηφόρο, συγγενὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου. Ὅλα τὰ παραπάνω μνημεῖα ἀνάγονται στὴ βασιλεία τοῦ Ἀνδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μονὴ Βλατάδων καὶ τὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ χτίστηκαν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου. Στὸ διάστημα 1332-1348, στὴν περίοδο δηλαδὴ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴ Θεσσαλία καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ σερβικὴ κατάκτηση, διακοσμεῖται τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα.

Τὸ 1262, ἓνα χρόνο μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Γουλιέλμος Β΄ ἐκχωρεῖ στὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα τέσσερα σημαντικὰ κάστρα τῆς Πελοποννήσου: τῆς Μαΐνης, τῆς Μονεμβασιάς, τοῦ Γερακίου καὶ τοῦ Μυστρά⁵. Στὸν Μυστρά, πρωτεύουσα τοῦ ὁμώνυμου δεσποτάτου, δύο ναοὶ διασώζουν τὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου, ἡ Περί-

3. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος* 87.

4. Ostrogorsky, *Ἱστορία* 146.

5. Ζακυνθινός, *Despotat I* 17 κέ. Dölger, *Regestren* 1895.

βλεπτος (1360-1370) και ἡ Εὐαγγελίστρια (τέλη 14ου αἰ.). Στὸ Γεράκι, διάκοσμο στὸν τροῦλο διατηρεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Σώζοντα (β' μισὸ 13ου αἰ.). Κοντὰ στὴ Σπάρτη ἄλλοι τρεῖς ναοὶ διασώζουν διάκοσμο στὸν τροῦλο: ἡ Παναγία Χρυσ αφίτισσα στὰ Χρύσαφα (1290), ὁ Ἁγ. Ἰωάννης (1367-1368) στὸ ἴδιο χωριὸ καὶ ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὸν Θεολόγο, πού θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὰ 1370-1400, δηλαδή μετὰ τὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ. Στὴν περιοχὴ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς τῆς Λακωνίας, διάκοσμο στὸν τροῦλο διατηροῦν οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὸν Ἁγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.), τῆς Μεταμόρφωσης στὰ Βελανίδια (α' μισὸ 14ου αἰ.), τῆς Παναγίας Χειμάτισσας στὴ Φλόκα (τέλη 14ου αἰ.) καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ ἀκρωτήριο τοῦ Μαλέα (α' τέταρτο 15ου αἰ.). Στὴν περιοχὴ τῆς λακωνικῆς Μάνης (Μέσα Μάνη) τέσσερις ναοὶ ἔχουν ἀκόμα τὸν διάκοσμο στὸν τροῦλο τους. Ὁ ναὸς τῆς Βλαχέρνας στὸν Μέζαπο (β' μισὸ 13ου αἰ.), ὁ Ἁγ. Πέτρος στὸν Πύργο Διροῦ (β' μισὸ 13ου αἰ.), ὁ Ταξιάρχης Γλέζου (β' μισὸ 13ου αἰ.) καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Σεργίου καὶ Βάκχου στὴν Κίττα (1262-1286). Στὴ μεσσηνιακὴ Μάνη (Ἐξω Μάνη), διάκοσμο στὸν τροῦλο διατηροῦν οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου (τέλη 13ου αἰ.) καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Τρικάμπανου (α' τέταρτο 15ου αἰ.) στὴ Μεγάλη Καστάνια, ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων στὸ Κούμανι (β' μισὸ 13ου αἰ.) καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴν Πλάτσα (1337-1338).

1. Παναγία Περίβλεπτος, Ἀχρίδα (πίν. 1-5)

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας κρατεῖ εὐαγγέλιο διακοσμημένο μὲ σταυρό, φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπληήματα IC XC. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ταινία, ὅπου ἀναγράφεται ὁ ψαλμὸς 79:15-16: +K(YPI)E K(YPI)E EΠΙΒΛΕΨΟΝ ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΚΑΙ ΙΔΕ · ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΕΨΕ ΤΗΝ ΑΜΠΕΛΟΝ ΤΑΥΤΗΝ · ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΕ ΑΥΤΗΝ ΗΝ ΕΦΥΤΕΥΣΕΝ Η ΔΕΞΙΑ ΣΟΥ · ΚΑΙ ΕΠΙ ΥΙΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΟΝ ΕΚΡΑΤΕΩΣΑΣ ΣΕΑΥΤΩ.

Τὴ στεφάνη τοῦ μεταλλίου κρατοῦν ἔξι ἱστάμενοι ἄγγελοι. Ἐπιγραφή: ΑΓΓΕΛΙΟC Κ(ΥΡΙΟ)Υ. Κάτω ἀπὸ τοὺς ἱστάμενους ἄγγέλους εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες, ἀνὰ τρεῖς, στὰ διαστήματα μετὰ τῶν παραθύρων.

1. Ἰεζεκιήλ: ΕΓΕΝΕ / ΤΟ ΕΠΕ / ΜΕ ΧΕΙΡ / Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΚΑΙ / ΗΓΑΓΕ (Ἰεζεκιήλ 37:1).

2. Ζαχαρίας: ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΧΑΙ/ΡΕ CΦΟΔΡΑ / ΘΥΓΑΤΕΡ / CΙΩΝ (Ζαχαρίας 9:9).

3. Ἰερεμίας: ΟΥΤΟC / Ο Θ(ΕΟ)C Η(ΜΩ)Ν / ΟΥ ΛΟΓΙC/ΘΗCΕΤΑΙ / ΕΤΕΡΟC ΠΡΟC / ΑΥΤΟΝ (Βαρούχ 3:36).

4. Ἀββακούμ: Ο Θ(ΕΟ)C ΑΠΟ / ΘΕΜΑΝ / ΕΙΣΗ

ΚΑΙ / Ο ΑΓΙΟC / ΕΞ ΟΡ(ΟΥ)C ΚΑ(ΤΑΚΙΟΥ) (Ἀββακούμ 3:3).

5. Δανιήλ: ΑΝΑΚΤΙCΕΙ / Ο Θ(ΕΟ)C ΤΟΥ / ΟΥΡΑΝΟΥ ΒΑ/CΙΛΕΙΑΝ Η/ΤΙC ΕΙC ΤΟΝ (Δανιήλ 2:44).

6. Ἰωήλ: ΤΑΔΕ / ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΛΕΙΨΟΜΑΙ / ΥΜΑC ΕΚ / ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ (Ἰεζεκιήλ 11:17).

7. Σολομών: Η CΟΦΙ/Α ΩΚΟΔΟ/ΜΗCΕ Ε/ΑΥΤΗ ΟΙ/ΚΟΝ ΚΑΙ (Παροιμιῶν 9:1).

8. Δαβίδ: ΚΑΤΑΒΗ/CΕΤΕ ΩC / ΥΕΤΟC Ε/ΠΙ ΠΟΚ(ΟΝ) / Κ(ΑΙ) ΩC Η CΤΑΓ(ΩΝ) (ψαλμὸς 71:6).

9. Ναούμ: ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ / Κ(ΥΡΙΟ)C ΠΑΝ/ΤΟΚΡΑ/ΤΩΡ Ι/ΔΟΥ ΕΓΩ (Ναούμ 2:14).

10. Σοφονίας: ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΥΠΟ/-ΜΕΙΝΟΝ / ΜΕ ΕΙC Η/ΜΕΡΑΝ (Σοφονίας 3:8).

11. Μιχαίας: ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C CΥΝΑ/-ΞΩ ΤΗΝ CΥ/ΤΕΤΡΙΜΜΕ/ΝΗΝ Κ(ΑΙ) ΤΗΝ (Μιχαίας 4:6).

12. Ἡσαΐας: ΙΔΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)C ΚΑ/ΘΗΤΕ ΕΠΙ / ΝΕΦΕΛΗC / Κ(ΑΙ) ΗΞΕΙ ΕΙC / ΑΙΓΥΠΤΟΝ (Ἡσαΐας 19:1).

Χρονολόγηση: 1295 (Miljković - Pepek, *Deloto na zografite* 44).

Βιβλιογραφία: Ćornakov, *Perivleptos* 84-85, εἰκ. 12. Miljković-Pepk ὁ.π. 8. Buchtal - Belting, *Patronage* πίν. 77b.

2. Ἁγ. Ἰωάννης Kaneo, Ἀχρίδα

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ μετάλλιο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC. Στὴν ταινία τῆς περιφέρειας διακρίνεται τμῆμα ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν ψαλμὸ 79:15-16: [KYRIE KYRIE] ΕΠΕΒΛΕΨΟΝ ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ [ΚΑΙ ΙΔΕ ΤΗΝ ΑΜΠΕΛΟΝ ΤΑΥΤΗΝ--]. Τὸ μετάλλιο κρατοῦν ὁκτὼ ἱπτάμενοι ἄγγελοι οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται ἀνὰ δύο ἀντικριστά. Ἐπιγραφή ΑΓΓΕΛ(ΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται ὁκτὼ προφῆτες, ἀνὰ δύο στὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν παρθύρων.

1. Μωσῆς: ΕΙΠΕΝ ΔΑΝΙΗΛ ΤΩ ΝΑΒΟΥΧΟΔΟΝΟCΩΡ (Δανιήλ 2:31).

2. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:3).

3. Ἐλισσαῖος: ΠΟΡΕΥ/ΘΕΙC ΛΟΥ/CAI EN ΤΩ / ΙΟΡΔΑΝΗ / ΕΠΤΑΚΙC (Βασιλειῶν Δ 5:10).

4. Ἡλίας: ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / Ο Θ(ΕΟ)C / ΚΕ ΖΗ / Η ΨΗΧΗ (Βασιλειῶν Γ 17:1).

5. Γεδεών: ΕΓΕΝΕΤΩ ΞΗΡΑΣΙΑ ΕΠΙ ΤΟΝ ΠΟΚΟΝ ΕΠΙ ΔΕ ΠΑΣΑΝ (Κριταὶ 6:40).

6. Ἰακώβ: ΕΝ ΓΑΡ / ΤΗ / ΡΑΥΔΩ ΜΟΥ / ΤΑΥΤΗ ΔΙ (Γένεσις 32:11).

7. Ἰερεμίας: ΟΥΤΟC Ο / Θ(ΕΟ)C ΗΜΩ/Ν ΟΥ ΛΟΓΙCΘΗC/ΕΤΕ ΕΤΕ(ΡΟC) (Βαρούχ 3:36).

8. Δαβίδ: ΚΕ ΕΠ/ΕΒΕΙ Ε/ΠΗ ΧΕ/ΡΟΥΒΥΜ (ψαλμὸς 17:11).

Χρονολόγηση: μετὰ τὸ 1296.

Βιβλιογραφία: Miljković-Pepk, Saint Jean Kaneo 77 κέ. πίν. IV-IX, σχ. 1. Miljković-Pepk, Peinture en Macédoine 194.

3. Παναγία Παρηγορήτισσα, Ἄρτα (πίν. 6-12).

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας προβάλλεται σὲ βάθος χρυσὸ καὶ φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο. Συμπλήματα IC XC. Κρατεῖ κλειστὸ εὐαγγέλιο μὲ διάκοσμο στὴ στάχωση. Ἡ ταινία στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου εἶναι διακοσμημένη μὲ σπειροειδεῖς μαιάνδρους.

Στὸ πάνω τμῆμα τῆς ὑποκείμενης ζώνης εἰκονίζονται πέντε σεραφίμ μὲ ἕξι πτέρυγες, πέντε χερουβίμ μὲ τέσσερις πτέρυγες διάστικτες ἀπὸ

ὀφθαλμούς καὶ δύο ζεύγη τροχῶν διάστικτων μὲ ὀφθαλμούς.

Στὸ κάτω τμῆμα τῆς ζώνης παριστάνονται δώδεκα προφῆτες χωρισμένοι σὲ δύο ἡμιχόρια κατευθυνόμενα ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο πρὸς τὸ ἀνατολικό.

Νότιο ἡμιχόριο:

1. Ἰερεμίας: ΟΥΤΟ[C Ο] / Θ(ΕΟ)C [ΗΜΩΝ ΟΥ ΛΟ]/ΓΙC[ΘΗCΕ]ΤΑ[Ι ΕΤΕ]/ΡΟ[C ΠΡΟC ΑΥΤΟΝ] (Βαρούχ 3:36).

2. Σοφονίας: ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΥΠΟΜΕΙ/ΝΟΝ ΜΕ / [ΕΙC ΗΜΕΡΑΝ / ΑΝΑCΤΑCΕΩC ΜΟΥ] (Σοφονίας 3:8).

3. Ἰεζεκιήλ: ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C Η ΠΥΛΑΙ ΑΥΤΙ / [ΚΕ]ΚΑΙC/[ΜΕ]Ν(Η) ΕC/[ΤΑΙ ΟΥΚ / ΑΝΟΙ]-ΧΘ/[ΗCΕΤΑΙ] (Ἰεζεκιήλ 44:2).

4. Ἀαρών: (κατεστραμμένο).

5. Ἡλίας: (κατεστραμμένο).

6. Σολομών: (κατεστραμμένο).

Βόρειο ἡμιχόριο:

7. Ἡσαΐας: ΗΔΟΥ Η Π[ΑΡ]/ΘΕΝ[ΟC ΕΝ] / ΓΑ-CΤΡΙ [ΕΞΕΙ] / Κ[ΑΙ ΤΕΞΕΤΑΙ / ΥΙΟΝ] (Ἡσαΐας 7:14).

8. Ἰωνᾶς: ΕΓΕΝΕΤΟ / ΛΟΓΟC Κ(ΥΡΙΟ)Υ / ΠΡΟC ΙΩ/ΝΑΝ / ΤΟΝ / ΤΟΥ Α(ΜΑΘΙ) (Ἰωνᾶς 1:1).

9. Ἰωήλ: ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΕΠΙ/CΤΡΑ-ΦΗΤΕ (Ἰωήλ 2:12).

10. Ἐλισσαῖος: ΚΑΙ ΗΠ[ΕΝ] / ΕΛΗC[CΕΑΙ] / ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)[C ΚΑΙ / ΖΗ Η ΨΥΧΗ ΜΟΥ] (Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6).

11. Μωσῆς: (κατεστραμμένο).

12. Δαβίδ: (κατεστραμμένο).

Χρονολόγηση: 1294-1296 (Nicol, Date of the Paregoritissa 748-758).

Βιβλιογραφία: Ὁρλάνδος, Παρηγορήτισσα 108-118, πίν. 1-30. Mango - Belting - Mouriki, Pammakaristos πίν. 123a-b.

4. Παμμακάριστος (παρεκκλήσιο Σωτήρα Χριστοῦ), Κωνσταντινούπολη (πίν. 13-19).

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ μετάλλιο μὲ βάθος χρυσὸ· φέρει ἀπλὸ ἔνσταυρο φωτοστέφανο. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC. Κρατεῖ κλειστὸ, διακοσμημένο μὲ

σταυρό, εὐαγγέλιο. Στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου ταινία διακοσμημένη.

Στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες:

1. Ἡσαΐας: *ΙΔΟΥ / Κ(ΥΡΙΟ)C ΚΑ/ΘΗΤΑΙ / ΕΠΙ ΝΕ/ΦΕΛΗC / ΚΟΥ/ΦΗ/С* (Ἡσαΐας 19:1).

2. Μωυσῆς: *ΟΥΤΟC Ο Θ(ΕΟ)C / Τ(ΩΝ) ΘΕΩΝ Κ(ΑΙ) / Κ(ΥΡΙΟ)C ΤΩΝ / ΚΥΡΙΩ/Ν* (Δευτερονόμιον 10:17).

3. Ἰερεμίας: *ΟΥΤ[ΟC Ο ΘΕΟC] / ΗΜ[ΩΝ ΟΥ] / ΛΟ[ΓΙCΘΗCΕΤΑΙ / ΕΤΕΡΟC ΠΡΟC ΑΥΤΟΝ]* (Βαρουχ 3:36).

4. Σοφονίας: *ΕΠΙ/ΦΛΕ/ΞΕΙ Ε/Π ΑΥ/ΤΟΥC / Κ(ΥΡΙΟ)C / ΠΥΡ* (Σοφονίας 1:18 ἢ 3:8).

5. Μιχαίας: *ΕΜΦΑ/ΝΕC ΤΟ / ΟΡΟC ΤΟΥ / ΟΙΚΟΥ / Κ(ΥΡΙΟ)Ν* (Μιχαίας 4:1).

6. Ἰωήλ: *ΘΑΡCΕΙ / ΓΗ Κ(ΑΙ) ΕΥ/ΦΡΑΙΝΟΥ / ΟΤΙ ΕΜΕ / ΓΑΛΥΝ[Ε]* (Ἰωήλ 2:21).

7. Ζαχαρίας: *ΤΟ ΟΡΟ/С Κ(ΥΡΙΟ)Υ Π/ΑΝΤΟ/ΚΡΑ-ΤΟ(ΡΟC)* (Ζαχαρίας 8:3).

8. Ἀβδιού: *ΕΝ ΤΩ / ΟΡΟC CΙ/ΩΝ Ε/CΤΑΙ Η / C(ΩΤΗ)ΡΙΑ* (Ἀβδιού 1:17).

9. Ἀββακούμ: *ΗCΑ/ΚΙΚΟ/Α Κ(ΥΡΙ)Ε / ΤΗΝ Α/ΚΟΗΝ / CΟΥ* (Ἀββακούμ 3:2).

10. Ἰωνᾶς: *ΚΑΙ ΕΛ/ΘΕΙ ΠΡΟC / CΕ Η ΠΡΟ/С-Ε(Υ)ΧΗ / ΜΟΥ ΠΡΟC* (Ἰωνᾶς 2:8).

11. Μαλαχίας: *ΙΔΟΥ / ΕΓΩ Α/ΠΟCΤΕ/ΛΩ Τ(ΟΝ) Α/ΓΓΕΛ(ΟΝ) / ΜΟΥ* (Μαλαχίας 3:1).

12. Ἰεζεκιήλ: *ΕΝ ΤΩ / ΠΟΡΕΥ/ΕCΘΑΙ / ΤΑ ΖΩΑ / ΕΠΟΡΕ* (Ἰεζεκιήλ 1:19).

Χρονολόγηση: Περίπου 1310 (Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 21).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 48-54, πίν. I, VI, VII, XII, XIV, εἰκ. 26-49. Lowden, *Prophet Books* εἰκ. 107, 109, 111, 113.

5. Ἁγία Τριάδα, Βεράτιο

Ὁ Παντοκράτορας, πολὺ φθαρμένος, εἰκονίζεται στηθαῖος μέσα σὲ μετάλλιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη διακρίνονται ἀγγελικὲς δυνάμεις.

Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν παραθύρων. Μὲ βάση τὶς δημοσιευμένες φωτογραφίες ταυτίζονται οἱ παρακάτω:

Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).

Μελχισεδέκ: (μὲ τὶς τρεῖς προσφορές).

Μωυσῆς (;).

Δανιήλ (;).

Χρονολόγηση: 1282-1328.

Βιβλιογραφία: Dharmo, *La peinture murale du Moyen-âge en Albanie* εἰκ. σ. 26. Dharmo, *Fresques en Albanie* 90, πίν. 30.

6. Ἁγ. Αἰκατερίνη (Σωτήρας Χριστός;), Θεσσαλονίκη

Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Στὴν πρώτη ζώνη ὁκτὼ ἄγγελοι ὄρθιοι, μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες στὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν παραθύρων.

Χρονολόγηση: ἀρχὲς 14ου αἰ. (Mouriki, *Monumental Painting* 60).

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλου εἶναι ἀδημοσίευτες.

7. Ἁγ. Ἀπόστολοι (Παναγία), Θεσσαλονίκη (πίν. 20-25)

Ἀπὸ τὸν στηθαῖο Παντοκράτορα διατηρεῖται μόνο τὸ κάτω τμήμα. Ἡ προτομὴ ἐγγράφεται σὲ μετάλλιο πάνω σὲ βάθος χρυσό. Κρατεῖ εὐαγγέλιο κλειστό μὲ διακοσμημένη στάχωση. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ταινία μὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸν ψαλμὸ 101:20-22: *ΚΥΡΙΟC ΕΞ ΟΥΡΑ-ΝΟΥ ΕΠΙ ΤΗΝ ΓΗΝ ΕΠΙΕΒΛΕΨΕΝ ΤΟΥ ΑΚΟΥ-CΑ[Ι] ΤΟΥ CΤΕΝΑΓΜΟΥ ΤΩΝ ΠΕΠΕΔΗΜΕ-Ν(ΩΝ), ΤΟΥ ΛΥCΑΙ ΤΟΥC ΥΙΟΥC ΤΩΝ ΤΕΘΑΝΑ-ΤΩΜΕΝ(ΩΝ), ΤΟΥ ΑΝΑΓΓΕΙΛΑΙ ΕΝ CΙΩΝ ΤΟ ΟΝΟΜΑ Κ(ΥΡΙΟ)Υ Κ(ΑΙ) Τ(ΗΝ) ΑΙΝΕCΙΝ ΑΥ-ΤΟΥ ΕΝ Ι(ΕΡΟΥCΑ)ΛΗΜ.*

Κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζονται δέκα προφῆτες. Ταυτίζονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων καὶ ἀπὸ τὰ φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά ἀφοῦ ἡ ἀφαίρεση τῶν χρυσῶν ψηφίδων ὁδήγησε στὴν καταστροφὴ τῶν ὀνομάτων τους.

1. Ἱερεμίας: *ANACTHCΩ TΩ / ΔΑ(BY)Δ ANA-TOLHN / ΔΙΚΑΙΑΝ Κ(ΑΙ) / ΒΑΣΙΛΕΥ/CEI ΒΑ-CΙΛΕΥC / ΔΙΚΑΙΟC* (Ἱερεμίας 23:5).
2. Ἰεζεκιήλ: *EN TΩ ΠΟ/PEYEC/ΘAI TA / ΖΩΑ EΠO/PEYONTO* (Ἰεζεκιήλ 1:19).
3. Μαλαχίας: *ΕΜΕΓΑΛΥΝ/ΘΗ Κ(ΥΡΙΟ)C ΥΠΕΡ-A/ΝΩ Τ(Ω)Ν ΟΡΕ(ΩΝ) / Ι(CΡΑ)ΗΛ ΥΙΟC ΔΟ/ΞΑ-ZEI Π(ΑΤΕ)ΡΑ Κ(ΑΙ) / ΔΟΥ(ΛΟC) Τ(Ο)Ν Κ(Υ-ΡΙΟ)Ν / ΑΥΤΟΥ* (Μαλαχίας 1:5-6).
4. Ἡλίας: *Κ(ΑΙ) ΙΔΟΥ ΠΝΕΥΜΑ / ΚΡΑΤΑΙΟΝ ΔΙ/ΑΛΥΩΝ ΟΡΗ / Κ(ΑΙ) CΥΝΤΡΙΒΩ(Ν) / ΠΕΤΡΑC E{Θ}(Ω)ΠΙΟΝ* (Βασιλειῶν Γ 19:11).
5. Ἐλισσαῖος: *ΙΔΟΥ ΗΜΕΡΑ / Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΕΞ-ΗΛΘ(ΕΝ) Η ΠΛΟΚ/ΚΗ Κ(ΑΙ) Η ΡΑΥΔΟC / ΗΝΘΗC(ΕΝ) Κ(ΑΙ) Η ΥΒΡΙ/C ΕΞΕΝΕCΤΗ* (Ἰεζε-κιήλ 7:10).
6. Ἀββακούμ: *Ο Θ(ΕΟ)C ΑΠΟ / ΘΑΙΜΑΝ Η/ΞΕΙ Κ(ΑΙ) Ο ΑΓΙΟ[C] / ΕΞ ΟΡΟΥC ΚΑ/ΤΑΚΚΙΟΥ ΔΑ/CEΩC* (Ἀββακούμ 3:3).
7. Ἰωνᾶς: *ΑΡΑ ΠΡΟCΘΗ/CΩ ΤΟΥ ΕΠΙ/ΒΛΕΨΑΙ / ΜΟΙ ΠΡΟC ΝΑ/ΟΝ ΑΓΙΟΝ CΟΥ* (Ἰωνᾶς 2:5).
8. Σοφονίας: *ΙΔΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΚΑΘΗΤΑΙ / ΕΠΙ ΝΕΦΕ/ΛΗC ΚΟΥ/ΦΗC* (Ἡσαΐας 19:1).
9. Ναούμ: *ΙΔΟΥ ΕΓΩ Ε/ΠΙ CΕ {ΚΑ/ΤΟΙΚΩ} ΛΕ/-ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΠΑΝ/ΤΟΚΡΑΤΩΡ* (Ναούμ 2:14).
10. Ἡσαΐας: *ΙΔΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)C ΩC / ΠΥΡ ΗΞΕΙ / Κ(ΑΙ) ΩC ΚΑΤΑΙ/ΓΙC ΤΑ ΑΡΜΑΤΑ ΑΥΤΟΥ* (Ἡσαΐας 66:15).

Χρονολόγηση: 1312-1315 (Ξυγγόπουλος, *Ἅγιοι Ἀπόστολοι* 7).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 34-40, πίν. 1-7. Stephan, *Apostel-kerche* 40-48, εἰκ. 15-25. Lowden, *Prophet Books* εἰκ. 108, 110, 112, 114.

8. Σωτήρας Χριστός (Παναγία), Θεσ-σαλονίκη

Στὸν θόλο τοῦ τρούλου εἰκονίζεται ἡ παράστα-ση τῆς Ἀνάληψης. Τὴ δόξα σηκώνουν ἕξι ἄγγε-λοι· ἐπιγραφή: *ΑΓΓΕΛΟC Κ(ΥΡΙΟ)Υ*. Κάτω ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους ἀναγράφεται ὁ ψαλμὸς 46:6: *ΑΝΕΒΗ Ο ΘΕΟC ΕΝ ΑΛΛΑΓΜΩ ΚΥΡΙΟC ΕΝ ΦΩΝΗ CΑΛΠΙΓΓΟC*. Ἡ παράσταση συνοδεύε-ται ἀπὸ προσωποποιήσεις τῶν τεσσάρων ἀνέ-μων πού φουσοῦν σὲ σάλπιγγες, καὶ τὶς ἀπεικο-νίσεις τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης. Οἱ παραπάνω

προσωποποιήσεις φέρουν ἐπιγραφές: *ΘΡΑ-CKΙΑC, ΒΟΡΑC, ΛΙΒΑC, CΕΛΗΝΗ*.

Στὸν χώρο μεταξὺ τῶν παραθύρων εἰκονίζον-ται ὁκτώ προφῆτες:

1. Δαβίδ (;).
2. Σολομών (;).
3. Ἡσαΐας (;).
4. Ἱερεμίας (;).
5. Ἰωνᾶς (;).
6. Ζαχαρίας (;).
7. Ἡλίας (Βασιλειῶν Γ 17:1).
8. Δανιήλ (Δανιήλ 2:44).

Στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου εἰκονίζε-ται ἰδιότυπη παράσταση Θείας Λειτουργίας, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρ-χες λαμβάνουν μέρος ψάλτες, ἀναγνώστες καὶ λαϊκὰ πρόσωπα. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται καθι-σμένος πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα, μεταξὺ δύο παραθύρων, στὸ βορειοανατολικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου. Στὸν ὑπόλοιπο χώρο εἰ-κονίζονται συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, μὲ ἐπι-κεφαλῆς τὸν ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο νὰ κρα-τεῖ τὰ τίμια δῶρα, ψάλτες, λαϊκοὶ καὶ ὁ Ρωμανὸς Μελωδὸς πάνω σὲ ἐξέδρα σκεπασμένη μὲ κου-βούκλιο.

Χρονολόγηση: 1350-1370 (Κουρκουτίδου-Νικο-λαΐδου, Σωτήρας 39-40).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 39-40. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *ΑΔ* 39, 1984, Β, πίν. 116β-γ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ὁ ναὸς τῆς Παρθένου 498-501, εἰκ. σ. 498.

9. Μεταμόρφωση, μονὴ Βλατάδων, Θεσσαλονίκη

Ὁ Παντοκράτορας (ἐπιζωγραφημένος) εἰκονί-ζεται στηθαῖος μὲ φορὰ ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ., μέσα σὲ μετάλλιο μὲ χρυσὸ βάθος, στὴν περιφέρεια τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἐπιγραφή.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἡ Θεοτόκος (ἐπιζωγρα-φημένη) εἶναι τοποθετημένη στὸ ἀνατολικὸ ἄξο-νικὸ σημεῖο. Περιβάλλεται ἀπὸ ἀγγέλους, πού εἰκονίζονται ὡς τοὺς μικροὺς σὲ στάση προσκύ-νησης, καὶ οὐράνιες δυνάμεις. Στὴν περιφέρεια τῆς ζώνης δεύτερη ἐπιγραφή. Στὴν ἐπόμενη ζώ-

νη μεταξύ τῶν παραθύρων εἰκονίζονται ὁκτώ προφῆτες.

Χρονολόγηση: 1360-1380 (Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τοιχογραφίες στὴ Μονὴ Βλατάδων 54-55. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τοιχογραφίες Μονῆς Βλατάδων 236).

Βιβλιογραφία: Στογιόγλου, Μονὴ Βλατάδων εἰκ. 34. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τοιχογραφίες στὴ Μονὴ Βλατάδων 54-55. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τοιχογραφίες Μονῆς Βλατάδων 233.

10. Παναγία Ὀλυμπιώτισσα, Ἐλασσόνα (πίν. 26-31)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος μέσα σὲ μετάλλιο καὶ πάνω σὲ βαθυκύανο κάμπο. Συμπλήματα *IC XC*· στὸ ἐνσταυρο φωτοστέφανο ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή *Ο ΩΝ*. Στὴν ἐξωτερική, ἀπὸ τὶς δύο ταινίες πὺν περιβάλλουν τὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου, μὲ χρώματα χρυσὸ καὶ γαλάζιο, ἀναγράφεται ἐπιγραφή σήμερα δυσανάγνωστη.

Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα κρατοῦν τέσσερις ἱπτάμενοι ἄγγελοι.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, ἑπτὰ ὁλόσωμοι ἄγγελοι, ντυμένοι αὐτοκρατορικά, μὲ λαμπάδες καὶ λάβαρα ἢ ριπίδια, κατευθύνονται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ὅπου εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Πάνω στὸν θρόνο ὁ χιτώνας μὲ τὴ μορφὴ πουκαμίσου βαθυκύανου, τὸ εὐαγγέλιο καὶ τὰ καρφὰ τοποθετημένα δεξιά. Ὁ σταυρός, ἡ λόγχη, ὁ σπόγγος προβάλλουν ἀπὸ τὸν λαμὸ τοῦ πουκαμίσου.

Στὴν ἐπόμενη ζώνη στὰ διάχωρα μεταξύ τῶν παραθύρων εἰκονίζονται ὁκτώ προφῆτες:

1. Σολομών: *Η COΦΙΑ ΩΚΟ/ΔΟΜΗ/ΕΝ Ε* (Παροιμιῶν 9:1).
2. Δανιὴλ: *ΕΠΕΝ Δ/ΑΝΙΗΛ ΤΩ / ΝΑΒΟΥΧΟ/ΔΟΝΟΩΡ / CY ΒΑΣΙΛΕΥ* (Δανιὴλ 2:31).
3. Ἱερεμίας: *ΟΥΤΟC Ο / Θ(ΕΟ)C ΗΜΩΝ / ΟΥ ΛΟ/ΠC/ΘΗCΕΤΕ / ΕΤΕΡΟC / ΠΡΟC Α(ΥΤΟ)Ν* (Βαρούχ 3:36).
4. Ἱεζεκιήλ: *ΕΓΕΝΕΤΟ / ΕΝ ΤΩ ΤΡΙΑ/ΚΟCΤΩ Ε/ΤΙ ΕΝ ΤΩ / ΤΕΤΑΡΤΟ / ΜΗΝΙ ΠΕΜ/ΠΤΗ* (Ἱεζεκιήλ 1:1).

5. Ἰωνᾶς: *ΕΓΕΝΕ/ΤΟ ΛΟΓΟC / Κ(ΥΡΙ)ΟΥ / ΠΡΟC / ΙΩΝΑΝ / ΤΟΝ ΤΟΥ / [ΑΜΑΘΙ]* (Ἰωνᾶς 1:1).

6. Ἐλισσαῖος: *ΓΕΝΗΘΗΤΟ ΔΗ / ΤΟ ΠΝ(ΕΥΜ)Α ΤΟ / ΕΠΙ COI* (Βασιλειῶν Δ 2:9).

7. Ἡλίας: (κατεστραμμένο).

8. Δαβίδ: (κατεστραμμένο).

Χρονολόγηση: 1332-1348.

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου, Ἡ πρῶμος Παλαιολόγειος ἀναγέννησις 271-272, πίν. 64. Konstantinides, *Olympiōtissa* 91-102, πίν. XIII-XIV, εἰκ. 6-27, 134-135, 138-140, 212.

11. Ἁγ. Σώζων, Γεράκι Λακωνίας (πίν. 32-34)

Τὸ μετάλλιο μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο. Ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ νεότερη διακόσμηση πὺν μμεῖται ἔναστρο οὐρανό.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Σώζων, ὄρθιος, μετωπικός, κρατώντας τὸν σταυρὸ τοῦ μάρτυρα. Στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται θρόνος κενός, χωρὶς ἐρεισίνωτο, μὲ μαξιλάρι καὶ ὕφασμα κεντητό· μπροστά του ὑποπόδιο μὲ μαξιλάρι. Στὰ ἄλλα δύο ἄξονικά σημεῖα εἰκονίζονται ἰσάριθμα σεραφίμ. Κάθε μία ἀπὸ τὶς παραπάνω μορφές καὶ ὁ θρόνος πλαισιώνονται ἀπὸ ζευγὸς ἀγγέλων σὲ στάση προσκύνησης.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες ἀνὰ τρεῖς, στὰ διάχωρα μεταξύ τῶν παραθύρων.

1. Σολομών: *ΠΟΛΛΕ ΘΥ/ΓΑΤΕΡΕ ΕΠ* (Παροιμιῶν 31:29).
2. Ἱερεμίας: *ΟΥΤΟC / Ο Θ(ΕΟ)C Η(ΜΩ)Ν ΟΥ / ΛΟΓΗCΘΗ/ΕΤΕ Ε/ΤΕΡΟC* (Βαρούχ 3:36).
3. Ἡσαΐας: (ἀδιάγνωστο).
4. (;): (ἀδιάγνωστο).
5. Ἰωνᾶς: (ἀδιάγνωστο).
6. Ἐλισσαῖος: (ἀδιάγνωστο).
7. Μωυσῆς: *ΕΝ ΑΡΧΗ / ---* (Γένεσις 1:1)
8. Ἡλίας: *ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C ΚΕ / ΖΗ Υ ΨΗ/ΧΗ ΜΟΥ / ΟΥΚ ΕCΤΕ / ΗΕΤΟC ΕΠΙ ΤΗC / ΓΗC ΟΙ ΜΙ ΔΗ* (Βασιλειῶν Γ 17:1).
9. Ζαχαρίας Παλαιός: (μὲ θυμιατὸ καὶ λιβανωτίδα).

10. Ἰωάννης Πρόδρομος: *ΙΔΕ Ο [Α]/ΜΝΟC ΤΟΥ / Θ(ΕΟ)Υ Ο* (Ἰωάννης 1:29).

11. Δανιήλ: (ἀδιάγνωστο).

12. Δαβίδ: (ἀδιάγνωστο).

Χρονολόγηση: 1261+ (Δρανδάκης, Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν 235).

Βιβλιογραφία: Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις 1-7, πίν. β-γ. Skawran, *Middle Byzantine Fresco Painting* 169. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* 183-218, εἰκ. 334-337.

12. Ἅγ. Νικόλαος, Ἅγιος Νικόλαος, Ἐπίδανρος Λιμηρά

Ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα διατηροῦνται λείψανα.

Στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο ἡ Θεοτόκος (κατεστραμμένη) καὶ στὸ δυτικὸ ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος (ἐξίτηλος) εἰκονίζονται ὡς τῇ μέσῃ. Τῇ Θεοτόκῳ πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης καὶ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο δύο ἐξαπτέρυγα σεραφίμ. Στὰ ἀξονικὰ σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου εἰκονίζονται δύο ἡμίσωμοι ἄγγελοι ντυμένοι αὐτοκρατορικά, κρατώντας σφαῖρα καὶ σκήπτρο. Στὸ βορειοδυτικὸ καὶ νοτιοδυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο παριστάνονται ἀπὸ ἓνα τετράμορφο χερουβίμ.

Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες ἀνὰ τρεῖς στὰ τέσσερα διάχωρα. Διατηροῦνται καλύτερα οἱ δύο πρῶτοι προφῆτες τοῦ νοτιοανατολικοῦ διάχωρου:

1. Ἡσαΐας: *ΗΔΟΥ Η Π/ΑΡΘΕΝΟ/С EN ΓΑCT/PI ΕΞΗ ΚΕ T/[ΕΞΕΤΑΙ ΥΙΟΝ / ΚΑΙ] ΚΑΙ/[ΕCΟΥCΙ ΑΥ]ΤΩ / ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ* (Ἡσαΐας 7:14).

2. Δανιήλ: (ἀδιάγνωστο).

Χρονολόγηση: β' μισὸ 13ου αἰ. (Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου 58).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 38. Γκιολές, Ἅγιος Πέτρος Διροῦ 140. Albani, *Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa* 217.

13. Ἅγ. Σέργιος καὶ Βάκχος, Κίττα, Μέσα Μάνη

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ κόκ-

κινο βάθος καὶ συνοδεύεται ἀπὸ συμπλήματα σὲ κύκλους μὲ βαθυκύανο κάμπο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη διατηροῦνται τὰ κατώτερα τμήματα τριῶν ἁγγέλων σὲ στάση προσκύνησης.

Ἡ κατώτατη ζώνη περιελάμβανε ὁκτὼ προφῆτες. Ἡ διάνοιξη τῶν παραθύρων κατὰ τὴν ἀναστήλωση κατέστρεψε ὀρισμένες μορφὲς προφητῶν. Σήμερα διατηρεῖται μόνον ὁ τελευταῖος προφήτης τοῦ κύκλου:

8. Μωυσῆς: *ΕΝ [ΑΡΧ]/ΗΝ Ε/[ΠΟΙΗC]/ΕΝ Ο [ΘΕΟC ΤΟΝ] / ΟΥΡ[ΑΝΟΝ ΚΑΙ] / ΤΗ [ΓΗΝ] / Η ΔΕ [ΓΗ] (Γένεσις 1:1).*

Χρονολόγηση: 1262-1285 (Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴ Μάνη 185-6).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 179.

14. Ταξιάρχης Γλέζου, Πύργος Διροῦ, Μέσα Μάνη (πίν. 35)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ βάθος γαλάζιο, μὲ κλειστὸ διακοσμημένο εὐαγγέλιο καὶ ἔνσταυρο φωτοστέφανο· στὶς δίχρωμες κεραῖες τοῦ σταυροῦ κόσμημα ἀπὸ ἓνα ὁκτάκτινο ἄστρο. Συνοδεύεται ἀπὸ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή: *Η.. ΥΜΗ* καὶ τὰ συμπλήματα *ΙC ΧC*. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ζώνη μὲ δύο ταινίες· ἡ ἐσωτερικὴ φέρει διακόσμηση ποὺ μιμεῖται οὐράνιο τόξο, καὶ ἡ ἐξωτερικὴ σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες ἀνὰ δύο μεταξὺ τῶν παραθύρων ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται σήμερα ἐλάχιστα ἔχνη.

Χρονολόγηση: β' μισὸ 13ου αἰ.

Ἀδημοσίευτο.

15. Ἅγ. Πέτρος, Πύργος Διροῦ, Μέσα Μάνη

Τὸ μετάλλιο μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται μέσα σὲ μετάλλιο ἡ προτομὴ τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζώνης κα-

λύπτεται από μέταλλα με προτομές αγγέλων. Στην κατώτατη ζώνη διατηρούνται αποσπασματικά δώδεκα προφήτες.

Χρονολόγηση: 1261+ (Γκιολές, Ἅγιος Πέτρος Δι-ροῦ 160).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 139-140, εἰκ. 9-11.

16. Βλαχέρνα, Μέζαπος, Μέσα Μάνη

Διατηρούνται ἔχνη ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα.

Στὴ δεύτερη ζώνη διακρίνονται μέσα σὲ μέταλλα ἢ Θεοτόκος (στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο) καὶ ἄγγελοι.

Οἱ προφῆτες τῆς ὑποκείμενης ζώνης εἶναι κατεστραμμένοι.

Χρονολόγηση: β' μισὸ 13ου αἰ. (Δρανδάκης, Ἔρευνα στὴ λακωνικὴ Μάνη 263).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 262. Tomeković, Blacherna à Mezapos 3-4.

17. Ἁγ. Ἀνάργυροι, Κούμανι, Ἐξω Μάνη

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος, σὲ μέταλλο μὲ κόκκινο βάθος, καὶ κρατεῖ κλειστὸ διακοσμημένο εὐαγγέλιο. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC σὲ κύκλους καὶ τὴν ἐπιγραφὴ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ. Στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου ταινία μὲ σταυροὺς καὶ ἡμίσταυρους.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες ἀνὰ δύο στὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν παραθύρων. Πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα εἰκονίζονται δύο σεραφίμ καὶ δύο χερουβίμ.

Χρονολόγηση: β' μισὸ 13ου αἰ.

Ἀδημοσίευτο.

18. Ἁγ. Πέτρος, Καστάνια, Ἐξω Μάνη

Στὴν ταινία τοῦ κύκλου ποὺ περιβάλλει τὸν στηθαῖο παντοκράτορα ἀναγράφεται ὁ ψαλμὸς 101:20-22: +[ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ] ΕΠΕΒΛΕΨΕΝ Ο

Κ(ΥΡΙΟ)C ΤΟ [---]ΟΝ ΑΥΤΟΥ + .

Στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἓνας ἄγγελος σὲ προτομὴ δορυφορεῖται ἀπὸ δύο ἑξαπτέρυγα ποὺ κρατοῦν λάβαρα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΑΓΙΟΣ, στὸ ὑπόλοιπο τμήμα ἄλλες ὁκτὼ (:) ἁγγελικὲς δυνάμεις.

Στὴν κατώτατη ζώνη δώδεκα προφῆτες ἀνὰ τρεῖς στὰ τέσσερα διάχωρα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ταυτίζεται μόνον ὁ πρῶτος.

1. Μωυσῆς (:).

Χρονολόγηση: γύρω στὸ 1300 (Δρανδάκης, Ἔρευνα στὴ μεσσηνιακὴ Μάνη 220).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 218. Μουρίκη, Νέα Μονὴ 126.

19. Παναγία Χρυσافίτισσα, Χρῦσα-φα Λακωνίας

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ μέταλλο μὲ κόκκινο βάθος. Φέρει ἑνσταυρο φωτοστέφανο μὲ διάκοσμο στὴ δεξιὰ κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ συμπλήματα IC XC.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, εἰκονίζεται ἡ προτομὴ τῆς Θεοτόκου δεομένης μέσα σὲ μέταλλο καὶ στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο τὸ μέταλλο μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ θρόνου [ΕΤΟΙΜΑCΙΑ] ΤΟΥ ΘΡΩ[ΝΟΥ]. Στὸ νότιο καὶ βόρειο ἄξονικὸ σημεῖο βρίσκονται ἀνὰ ἓνα ζευγὸς ἀποτελούμενο ἀπὸ ἓνα τετράμορφο χερουβίμ καὶ ἓνα σεραφίμ. Στὸ τετράμορφο τοῦ βόρειου ἄξονικοῦ σημείου διατηροῦνται οἱ ἐπιγραφές: [Α]ΜΟΝΤΑ, ΚΕΚΡΑΓΩ[ΤΑ], ΛΕΓΩΝ[ΤΑ], καὶ στὸ τετράμορφο τοῦ νότιου ἄξονικοῦ: ΒΟΩΝ[ΤΑ]. Τέσσερις ἄγγελοι εἰκονίζονται σὲ προτομὴ μέσα σὲ μέταλλα· εἶναι ντυμένοι αὐτοκρατορικά, κρατοῦν σκήπτρο καὶ πλαισιώνουν ἀνὰ δύο τὴ Θεοτόκο καὶ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Στὴν κατώτατη ζώνη οἱ μορφὲς τῶν προφητῶν εἶναι κατεστραμμένες.

Χρονολόγηση: 1290 (Δρανδάκης, Ἐπιγραφὲς Λακωνίας 56. Philippidis-Braat, *Inscriptions du Péloponnèse* 319-320).

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης, Χρυσافίτισσα 345, 347-349, εἰκ. 10-11. Albani, *Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa* 215-219. Albani, Panagia Chrysaphitissa 363-364, 368-369, εἰκ. 1-2.

20. Μεταμόρφωση, Βελανίδια, Ἐπί- δαυρος Λιμηρά

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας εἶναι σήμερα ἀπο-
λεπισμένος.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὅκτὼ ἀπολεπισμένοι προ-
φῆτες μὲ εἰλητάρια. Πάνω ἀπὸ τοὺς προφῆτες,
στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο,
μέσα σὲ πλαίσιο εἰκονίζονται ἀπὸ ἓνα μετω-
πικὸς ἄγγελος σὲ προτομή.

Χρονολόγηση: ἀρχές 14ου αἰ. (Δρανδάκης, Ἔ-
ρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά 458).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 458.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη δώδεκα προφῆτες μισο-
κατεστραμμένοι.

Κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλου μέσα σὲ
τετράπλευρα τέσσερις ἐπιγραφές ἀπὸ τίς ὁποῖες
διατηροῦνται μόνον οἱ δύο:

στὸ νότιο παράθυρο:

*ΤΟ ΣΤΕΡΕΟΜΑ ΤΟΝ Ε/ΠΗ ΣΙ ΠΕΠ[ΟΙΘΟΤΩΝ]
/ ΣΤΕΡΕΟCON Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΗ(Ν) / [ΕΚ]ΚΛΗCΙΑΝ
ΗΝ ΕΚΤΗ/[CΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ COY ΑΙΜΑΤΙ].*

στὸ βόρειο παράθυρο:

ΕCΤΕ Ο ΟΙΚΟC ΟΥΤΟC ΗC Ε---

Χρονολόγηση: 1367-1368 (Δρανδάκης, Ὁ ναὸς
τοῦ Προδρόμου στὰ Χρύσαφα 305-306).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 306-307, 310, εἰκ. 4.

21. Ἄγ. Νικόλαος, Πλάτσα (Καμπι- νάρι), Ἐξω Μάνη

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος· στὴν
περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ταινία μὲ τὰ χρώματα
τοῦ οὐράνιου τόξου.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ
σημεῖο δύο ἄγγελοι ἀντικριστὰ σὲ στάση προ-
σκύνησης· οἱ φθορὲς δὲν ἐπιτρέπουν τὴ διαπί-
στωση παράστασης μεταξὺ τους. Στὸ νότιο καὶ
βόρειο ἄξονικὸ σημεῖο δύο σεραφίμ, ἐνῶ τέσ-
σερα τετράμορφα στὰ δευτερεύοντα ἄξονικὰ
σημεῖα: ΒΑ., ΝΑ., ΒΔ., ΝΔ. Πέντε ζεύγη τροχῶν
μεταξὺ τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων.

Στὴν κατώτατη ζώνη δώδεκα προφῆτες πολὺ
κατεστραμμένοι. Διακρίνονται οἱ:

1. Δαβίδ: (κατεστραμμένο).

11. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).

12. Σολομών: (κατεστραμμένο).

Χρονολόγηση: 1337-38 (Μουρίκη, Πλάτσα 14-18).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 28, 37, εἰκ. 50.

22. Ἄγ. Ἰωάννης, Χρύσαφα, Λακω- νία

Ὁ Παντοκράτορας, στηθαῖος, προβάλλεται σὲ
κόκκινο βάθος καὶ φέρει ἑνσταυρο φωτοστέ-
φανο.

23. Παναγία Περίβλεπτος, Μυστράς, Λακωνία (πίν. 36-51)

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας συνοδεύεται ἀπὸ
τὰ συμπλήματα *IC XC* καὶ τὴν ἐπιγραφή [*Ο
ΠΑΝΤΟ*]ΚΡΑΤΩΡ. Φέρει ἑνσταυρο φωτοστέφα-
νο καὶ κρατεῖ κλειστὸ διακοσμημένο εὐαγγέλιο.
Στὴν ταινία ἐπιγραφή: *ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ
Ε[ΠΙ ΣΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡ]ΕΩCON Κ(Υ-
ΡΙ)Ε ΤΗΝ ΕΚΚΛΗCΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΙCΩ ΤΟ <ΤΟ>
ΤΙΜΕΙΩ COY ΑΙΜΑΤΙ* (3η ὥδῃ Κοσμᾶ τοῦ Με-
λωδοῦ).

Στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο τῆς ὑποκείμενης ζώνης
εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμη, μετωπική, σὲ
στάση δέησης, πάνω σὲ ὑποπόδιο. Συνοδεύεται
ἀπὸ τὰ συμπλήματα *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ*. Δορυ-
φορεῖται ἀπὸ δύο ἀγγέλους *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟC) ΜΙ-
ΧΑΗΛ* καὶ *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟC) ΓΑΒΡΙΗΛ* σὲ στάση
προσκύνησης. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκο-
νίζεται στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο καὶ δορυφο-
ρεῖται ἀπὸ δύο ἀγγέλους, ἐπίσης σὲ στάση προ-
σκύνησης· ὁ θρόνος ἔχει ἐρεισίνωτο ἀπὸ φτερὰ
παγωνιοῦ, πάνω στὸν θρόνο εἰκονίζονται τὸ
εὐαγγέλιο, ὁ σταυρός, ἡ λόγχη, ὁ σπόγγος, ἐνῶ
μπροστά του ὑπάρχει ὑποπόδιο. Συνοδεύεται
ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή [*Η ΕΤΟΙΜΑCΙΑ*] *ΤΟΥ ΘΡΟ-
ΝΟΥ*. Οἱ τέσσερις ἀρχάγγελοι παριστάνονται σὲ
στάση τριῶν τετάρτων καὶ εἶναι ντυμένοι αὐτο-
κρατορικά. Ἀσώματες δυνάμεις – τέσσερα τε-
τράμορφα χερουβὶμ καὶ τέσσερα ἑξαπτέρυγα

σεραφίμ – εικονίζονται ἐναλλάξ στὸ ἐπάνω τμήμα τῆς ζώνης. Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο δώδεκα προφῆτες:

1. Ἡσαΐας: *ΜΟΝΗ / ΟΙ ΤΙΚΤΗΣ / ΑΣΠΟΡΩΣ / ΚΑΙ ΠΑΡΘΕ/ΝΟΣ ΤΟΝ / ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ* [Ω]C ΠΡΟ/Φ[ΗΤΕΥ]Ω(N) / ΕΦΗ (Ἡσαΐας 7:14).

2. Ἱερεμίας: -- / -- / Θ(ΕΟ)Υ Π[ΟΛΙΝ] / ΤΗΝ ΠΡΙΝ ΚΑ/ΤΕΘΡΗ/ΝΙCΑ(N) (ἀταύτιστο).

3. Δαβίδ: (κατεστραμμένο).

4. Ἀβραάμ (;): *ΣΥΝΕΝΩC/Ε Χ(ΡΙCΤΟ)C ΤΟΝ Ε/ΘΝΩΝ CΠΕΡΜΑΤΑ / ΕΞ ΟΥΡΑΝΩΝ / ΕΛΘΩΝ ΑCΠΟΡΟC / ΕΠ ΕCΧΑ/ΤΩΝ* (ἀταύτιστο).

5. Ἀββακούμ: *ΟΡΟC ΔΑ/CHN CΕ ΚΑΙ / ΚΑΤΑCΚΙ/ΟΝ ΚΟΡΗ / ΠΡΟΦΗΤΙ/ΚΗC ΟΜ/ΑCΙ ΚΑ/ΤΙ-ΔΩΝ* (Ἀββακούμ 3:3).

6. Σοφονίας: *ΧΑΙΡΕ / ΠΡΟΕΙ/ΠΩΝ Η CΙ/ΩΝ CΦΟ/ΔΡΑ ΠΑ/ΛΑΙ ΚΑΛ(ΩΝ) / CΕ CΙΩΝ / ΤΗ(N) ΝΟΟΥ/ΜΕΝΗΝ* (Σοφονίας 3:14).

7. (;) *ΡΗΜΑ Κ(ΥΡΙΟ)Υ / ΠΡΟC ΝΙ/ΝΕΥΙΤΩ(N) ΠΟΛΗΝ / ΗΝΕΓΚΑ / ΔΗΛΟΥΝ / ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ* (Ναούμ 1:1).

8. Ναούμ: *ΤΟΝ CΟΝ / ΠΡΟΤΥΠΩΝ / ΑΦΘΟΡΟΝ / ΚΟΡΗ ΚΗ[ΤΟΥC] / [ΠΡΟ]ΗΛΘΟΝ / ΑCΠΑCΩ CΕ / ΕΚ ΤΑ/ΦΟΥ* (ἀταύτιστο).

9. Σολομών: *ΠΟΛΛΑΙ / ΘΥΓΑΤΕ/ΡΕC ΕΠΟΙ/[ΗCΑΝ] Δ[Υ]ΝΑ/Μ[Ι]Ν* (Παροιμιῶν 31:29).

10. Ἰακώβ: *ΤΟΠ[Ο]C ΝΟ/ΗΤΟC ΤΩ(N) / ΛΟΓΟΝ ΠΕ/ΡΙΓΡΑΦΗC / ΠΑCΙ ΤΡΟ/ΠΗC ΑΝΩ/ΘΕΝ ΟΡΑ/ΘΗC ΚΟ/ΡΗ* (Γένεσις 28:17).

11. Μιχαΐας: *ΕΚ ΒΗΘΛΕ/ΕΜ ΠΡΟΕΛ/ΘΩΝ Ο Χ(ΡΙCΤΟ)C / ΛΟΓΟC Ε/ΘΝΩΝ ΒΑ/CΙΛΕΥC Η/ΓΕΜΟΝΟC / ΠΡΟΕΦΗ* (Μιχαΐας 5:1-2).

12. Ἰεζεκιήλ: *CΕ ΤΗΝ / ΝΟΗ[ΤΗ]Ν / ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΛΟ/ΓΟΥ / ΠΥ[Λ]Η(N)/ [-] / [-] / ΚΕΚΛΕΙC/ΜΕΝΗΝ* (Ἰεζεκιήλ 44:2).

Στὴν κατώτατη ζώνη μεταξὺ τῶν παραθύρων ὁκτὼ προφῆτες ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ τέσσερις κρατοῦν σύμβολα προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου: ὁ Μωυσῆς τὴ βάτο καὶ τὴ στάμνο, ὁ Ἀαρὼν τὴ ράβδο, ὁ Γεδεὼν τὸν πόκο καὶ ὁ Δανιὴλ τὸ ὄρος.

13. Μωυσῆς: *ΒΑΤΟΝ / ΚΕΟΜΕΝΗ(N) / Κ(ΑΙ) ΜΗ ΦΛΕ/ΓΟΜΕΝΗΝ / ΕΘΕΩΡΟΥ[Ν] / CΕ ΠΡΙΝ / ΤΕΞΗC* (Ἑξοδος 3:2).

14. Ἀαρὼν: *ΡΑΒΔΟΝ / ΒΛΑCΤΗ/CΑCΑΝ / CΕ ΓΗΝ[ΑΙ:] / Κ(ΥΡΙΟ)Ν Κ(ΑΙ) / Θ(ΕΟ)Ν ΗΜΩΝ ΤΕ/ΚΟΥCΑ ΚΟΡΗ* (Ἀριθμοὶ 17:16-24).

15. Δανιήλ: *ΚΑΙ Ο ΑΙ/ΘΟC Ο ΠΑΤΑΞΑC / ΤΗΝ*

ΕΙΚΟΝΑ / ΕΓΕΝΕ/ΤΟ ΕΙC / [Ο]ΡΟC / ΜΕΓΑ / Κ(ΑΙ) ΕΠΙΛΗCΕΝ (Δανιήλ 2:35).

16. Γεδεὼν: (ἀδιάγνωστο).

17. Ἰωνᾶς: *ΤΟΝ CΟΝ / ΠΡΟΤΥ/ΠΩΝ Α/ΦΘΟΡΟΝ / ΚΟΡΗ ΚΥ/ΤΟΥC ΠΡΟ/ΗΛΘΟΝ Α/CΠΑCΩ CΕ / ΕΚ ΤΑ/ΦΟΥ* (ἀταύτιστο).

18. Ζαχαρίας: *ΤΕΡΠΙΝΟΥ / ΚΑΙ ΕΥ/ΦΡΑΙΝΟΥ / ΘΥΓΑΤΕΡ / CΙΩΝ Ο/ΤΙ ΙΔΟΥ Ε[Ρ]ΧΟΜ[ΑΙ]* (Ζαχαρίας 2:14).

19. Ἀβδιού: (κατεστραμμένο).

20. Ζαχαρίας Παλαιός: *ΙΔΟΥ Η/ΜΕΡΑ ΕΡ/ΧΕΤΑΙ / ΚΑΙ CΤΗ/CΟΝΤΑΙ / ΟΙ ΠΟΔΕC / Κ(ΥΡΙΟ)Υ* (Ζαχαρίας 14:1 καὶ 4).

Χρονολόγηση: 1360-1370 (Chatzidakis, Classicisme 174).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 179-180, εἰκ. 14-15. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 217-251, πίν. 72-93. Δρανδάκης, Ἡ ζωγραφικὴ στὸ Μυστρᾶ 65, εἰκ. 19.

24. Εὐαγγελίστρια, Μυστρᾶς, Λακωνία

Ὁ Παντοκράτορας, στηθαῖος σὲ μετάλλιο, προβάλλεται σὲ γαλάζιο βάθος. Στὴν ταινία ποὺ περιβάλλει τὸ μετάλλιο διατηρεῖται τμήμα ἐπιγραφῆς.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμη, μετωπική, σὲ στάση δέησης. Στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Ὁ θρόνος φέρει ἐρεισίνωτο, ψηλὸς σταυρὸς προβάλλει πάνω του. Δέκα ἄγγελοι χωρισμένοι σὲ δύο ομάδες ὁδηγοῦνται σὲ στάση προσκύνησης ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο πρὸς τὴ Θεοτόκο. Πάνω ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους ἐναλλάσσονται σεραφίμ, χερουβίμ καὶ φτερωτοὶ τροχοί.

Στὴν κατώτατη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦνται μόνο τμήματα.

Οἱ μορφές τῶν οὐρανίων δυνάμεων, τῆς Θεοτόκου, τῶν προφητῶν, καθὼς καὶ ἡ παράστασις τῆς Ἑτοιμασίας, χωρίζονται ἀπὸ διώροφη κιονοστοιχία ποὺ στηρίζει τριπλὰ ὀξυκόρυφα τόξα.

Χρονολόγηση: τέλη 14ου αἰ. (Μουρίκη, *Νέα Μο-νὴ* 271, σημ. 2).

Βιβλιογραφία: Dufrenne, *Les programmes iconographiques* 17, 22. Χατζηδάκης, *Μυστράς* 92. Μουρίκη, *Νέα Μονή* 271, σημ. 2. Δρανδάκης, *Ἡ ζωγραφικὴ στὸ Μυστρά* 66.

25. Ἁγ. Νικόλαος, Θεολόγος, Λακωνία (πίν. 52-54)

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας εἰκονίζεται μὲ ἔνσταυρο διακοσμημένο φωτοστέφανο καὶ προβάλλεται σὲ γαλάζιο βάθος. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ταινία μὲ φυτικὸ πλοχμὸ ποὺ διακόπτεται ἀπὸ ζωόμορφες καὶ ἀνθρωπόμορφες μάσκες.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη σὲ δίχρωμο βάθος, πρῶτο σινο κάτω καὶ γαλάζιο ἐπάνω, εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἡ Θεοτόκος ὡς τοὺς μηρούς, σὲ στάση δέησης. Μπροστὰ στὸ στήθος φέρει μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ Ἑμμανουὴλ νὰ εὐλογεῖ. Διακρίνονται τὰ συμπλήματα *IC XC*. Δορυφορεῖται ἀπὸ δύο ἀγγέλους ντυμένους αὐτοκρατορικά σὲ στάση προσκύνησης. Στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ὅπως καὶ ἡ Θεοτόκος δορυφορεῖται ἀπὸ δύο ἀγγέλους στὴν ἴδια στάση, μὲ τὴ διαφορά ὅτι οἱ ἄγγελοι εἶναι ντυμένοι ἀρχαιοπρεπῶς καὶ ἔχουν καλυμμένα τὰ χέρια. Πάνω στὸν θρόνο εἰκονίζεται ὁ γαλάζιος χιτώνας καὶ τὸ εὐαγγέλιο. Πίσω του προβάλλουν τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους: ὁ σπὸγγος, ἡ λόγχη καὶ ὁ σταυρὸς μὲ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι, ἐνῶ μπροστὰ του ὑπάρχει πλατὺ ὑποπόδιο. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς παράστασης διακρίνονται τὰ πρῶτα γράμματα *Η ΕΤ[ΟΙΜΑΣΙΑ]*. Στὸ βόρειο καὶ νότιο ἄξονικὸ σημεῖο ἀπὸ δύο ζεύγη τροχῶν καὶ δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὀκτῶ προφῆτες μεταξὺ τῶν παραθύρων, πολὺ φθαρμένοι:

1. Δαβίδ: (κατεστραμμένο).
2. (;): (κατεστραμμένο).
3. (;): (κατεστραμμένο).
4. Ἰερεμίας (;): (κατεστραμμένο).
5. Ἡσαΐας (;): (κατεστραμμένο).
6. Ἰωνᾶς (;): (κατεστραμμένο).
7. Δανιήλ: (κατεστραμμένο).
8. Σολομών: (κατεστραμμένο).

Χρονολόγηση: 1370-1400.

Βιβλιογραφία: Δρανδάκης, *Μέσα Μάνη* 76, σημ. 1.

26. Παναγία Χειμάτισσα, Φλόκα, Ἐπίδαυρος Λιμηρὰ

Ὁ Παντοκράτορας, στηθαῖος, προβάλλεται σὲ κόκκινο βάθος.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὀκτῶ προφῆτες ἀνὰ δύο μεταξὺ τῶν παραθύρων ἀρκετὰ ἐξίτηλοι.

Χρονολόγηση: 1400 ± (Δρανδάκης, *Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρὰ* 355).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 355.

27. Ἁγ. Γεώργιος, Ἀκρωτήριο Μαλέα

Παντοκράτορας στηθαῖος. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ταινία διακοσμημένη μὲ ἀκτινωτοὺς σταυροὺς καὶ ἡμίσταυρους.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἐννέα προφῆτες τοποθετημένοι ἀνὰ δύο στὰ τρία διάχωρα, ἐνῶ στὸ τέταρτο τρεῖς. Ὅμοια ταινία μὲ αὐτὴ τοῦ μεταλλίου τοῦ Παντοκράτορα χωρίζει τὰ τέσσερα διάχωρα τῶν προφητῶν.

1. Μωυσῆς: (*Γένεσις* 1:1).
2. (;): (;).
3. Μαλαχίας: (*Μαλαχίας* 3:1).
4. Ζαχαρίας: (;).
5. (;): (;).
6. (;): (;).
7. Δανιήλ: (*Ἀποκάλυψις* 20:11 ἢ παραλλαγή τοῦ Δανιήλ 7:9).
8. Δαβίδ: (;).
9. Σολομών: (;).

Χρονολόγηση: 1400-1425 (Δρανδάκης, *Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρὰ* 466).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 462-463.

28. Ἁγ. Νικόλαος Τρικάμπανος, Καστανία, Ἐξω Μάνη

Στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου λείψανα Παντοκράτορα στηθαίου σὲ γαλάζιο βάθος· φέρει φωτο-

II. ΟΙ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

στέφανο άκτινωτό. Στην περιφέρεια του μεταλλίου, ταινία με ίχνη από επιγραφή.

Στην υποκείμενη ζώνη τέσσερις προφήτες μεταξὺ τῶν παραθύρων.

Χρονολόγηση: 1400-1425 (Δρανδάκης, Παλαιο-

χριστιανική και βυζαντινή Μάνη 26. Δρανδάκης, "Έρευνα στη μεσσηνιακή Μάνη 229).

Βιβλιογραφία: αυτόθι 227.

II. ΟΙ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Στο δεύτερο τμήμα του καταλόγου περιλαμβάνονται οί ναοί με διάκοσμο στον τροῦλο, πού χτίστηκαν και διακοσμήθηκαν, ή μόνο διακοσμήθηκαν, σέ περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας οί όποίες είχαν καταληφθεῖ από τους Δυτικούς κατά την περίοδο πού εξετάζεται στη μελέτη αυτή. Πρόκειται για τὸ δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν, τὸ δουκάτο τῆς Νάξου, τὴν ἐνετοκρατούμενη Κρήτη, τὴ Ρόδο τῶν Ἰωαννιτῶν ἱπποτῶν, τὸ βασίλειο τῆς Κύπρου και τὴ Χίο τῶν Γενουατῶν.

α. Τὸ δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν και ὁ χῶρος ἐπιρροῆς του. Τὸ 1204 ἡ Ἀθήνα παραδόθηκε στους Φράγκους. Στόν «κύριο τῶν Ἀθηνῶν» Othon de la Roche παραχωρήθηκαν ἡ Ἀττική, ἡ Μεγαρίδα και ἡ Βοιωτία, και ἀπὸ τὸ 1212 τὸ Ναύπλιο και τὸ Ἄργος⁶. Τὸ 1259 ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας Λουδοβίκος Θ' χορήγησε στόν τότε «κύριο τῶν Ἀθηνῶν» Guy de la Roche τὸν τίτλο τοῦ δούκα τῶν Ἀθηνῶν⁷. Μὲ τὸν τίτλο αὐτὸ ἔμειναν γνωστοὶ στήν ἱστορία οἱ Λατίνοι ἡγεμόνες τῆς ἐπικράτειας πού στό ἐξῆς ὀνομάστηκε δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν. Στὴν ἐπικράτεια τοῦ δουκάτου σώζονται συνολικά ἑπτὰ ναοὶ με διάκοσμο στόν τροῦλο. Τέσσερις ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκονται στόν χῶρο τῆς σημερινῆς Ἀττικῆς, ἓνας στή σημερινή Φθιώτιδα, ἓνας στήν Ἀργολίδα και ἓνας στήν Αἴγινα, πού ἦταν ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τοῦ δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν⁸. Πρόκειται για τοὺς ναοὺς τοῦ Σωτήρα στὰ Μέγαρα (γ' τέταρτο 13ου αἰ.), τοῦ Ταξιάρχῃ στό Μαρκόπουλο (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.), τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (᾽Ομορφῇ Ἐκκλησιᾷ) στό Γαλάτσι (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.), τῆς Παναγίας τοῦ Βαραμπᾶ στό Μαρκόπουλο (ἀρχές 15ου αἰ.), τοῦ Ἀγ. Νικολάου στόν Ἐξαρχο (β' μισὸ 13ου αἰ.), τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στόν Μέριμπακα τῆς Ἀργολίδας (14ος αἰ.) και τέλος τοῦ Ταξιάρχῃ στό Ἑλλάνιο ὄρος στήν Αἴγινα (14ος αἰ.).

β. Τὸ δουκάτο τῆς Νάξου. Στὴ Νάξο, πρωτεύουσα τοῦ δουκάτου τοῦ Ἀρχιελάγου ἡ Νάξου⁹, πού ἰδρύθηκε ὅπως και τὸ δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1204, σώζεται ἓνας ναὸς με εἰκονογραφικὸ διάκοσμο στόν τροῦλο, ὁ Ἀγ. Ἰωάννης στό Κεραμί.

γ. Τὰ Δωδεκάνησα ὑπὸ τοὺς Ἰωαννίτες ἱππότες. Τὸ 1309 ἡ Ρόδος και τὰ γύρω νησιά καταλαμβάνονται ἀπὸ τοὺς Ἰωαννίτες ἱππότες τῆς Ἱερουσαλήμ¹⁰. Στὴ Ρόδο τρεῖς ναοὶ

6. Γρηγορόβιος, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν* 375-376. Μύλλερ, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας* 54-56, Setton, *Athens in the Later Twelfth Century* 205.

7. Γρηγορόβιος, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν* 480-481. Μύλλερ, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας* 157-158.

8. Setton, *Catalan Domination of Athens* 108-110, σημ. 27.

9. Setton, *Οἱ Λατίνοι στήν Ἑλλάδα* 321.

10. Κόλλιας, *Δωδεκάνησα* 291.

πού χρονολογούνται στον 14ο αἰ. διατηρούν σπαράγματα ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου τους: ὁ Ἅγ. Νικόλαος στὸ Χαράκι, ὁ Ἅγ. Ἰωάννης στὴν Πευκιά καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Καλί. Ἕνα ἀκόμη δείγμα τῆς ἴδιας ἐποχῆς διατηρεῖται στὴ γειτονικὴ Κάρπαθο, ὁ Ἅγ. Μάμας στοὺς Ἑξήδες.

δ. Ἡ Χίος ὑπὸ τοὺς Γενουάτες. Τὸ 1348 ἡ Χίος περνᾷ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ κυριαρχία στὴ γενοואτικὴ¹¹. Στὴν περίοδο τῆς γενοואτικῆς κυριαρχίας χρονολογεῖται τὸ δεύτερο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας στὴν Κρίνα¹².

ε. Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Βενετούς. Στὴν Κρήτη, πού πέρασε στὰ χέρια τῶν Βενετῶν τὸ 1206¹³, διατηροῦνται σχετικὰ λίγα μνημεῖα πού σώζουν διάκοσμο τὸν τρούλο. Πρόκειται γιὰ τὴν Παναγία Κερὰ τῆς Κριτσᾶς (τέλη 13ου αἰ.), τὸν Ἀπόστολο Παῦλο στὸν Ἅγ. Ἰωάννη Πυργιώτισσας (1303-1304), τὴν Παναγία στὴ Λαμπηνή (14ος αἰ.), τὴν Παναγία Κερὰ στὸ Χρωμοναστήρι (14ος αἰ.), τὴν Ἅγ. Παρασκευὴ στὸ Σίβα (14ος αἰ.), τὸν Ἀρχιστράτηγο στὰ Ἀράδενα (14ος αἰ.), τὸν Σωτήρα Χριστὸ στὸν Πρινὲ Μυλοποτάμου (14ος αἰ.) καὶ τὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα στὶς Ποταμιές (γ' τέταρτο 14ου αἰ.). Ἀπὸ τὰ παραπάνω μνημεῖα μόνο ἓνα παρέχει ἀκριβὴ χρονολόγηση, ὁ Ἅγ. Ἰωάννης στὰ Καπετανιανὰ, πού χρονολογεῖται στὸ 1303-1304.

ς. Τὸ βασιλεῖο τῆς Κύπρου. Ἡ Κύπρος πέρασε στὰ χέρια τῶν Σταυροφόρων τὸ 1190, πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁴. Στὴν Κύπρο ἀπὸ τοὺς πέντε, γνωστοὺς σὲ μένα¹⁵, ναοὺς πού σώζουν διάκοσμο τὸν χώρο τοῦ τρούλου ὁ Ἅγ. Ἡρακλείδιος τῆς μονῆς Λαμπαδιστῆ στὸν Καλοπαναγιώτη, ὁ Ἅγ. Θεμωνιανὸς στὴ Λύση καὶ ἡ Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ., τὴν περίοδο τῆς ἡγεμονίας τῶν Λουσινιάν. Στὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ. χρονολογοῦνται οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλου στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης.

29. Σωτήρας Χριστός, Μέγαρα

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται ἔνθρονος σὲ μετάλλιο μὲ κόκκινο βάθος.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο τὸ μετάλλιο μὲ τὴν Παναγία (;) καὶ στὸ δυτικὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου πλαισιώνονται ἀπὸ ζεύγη ἀγγέλων σὲ στάση προσκύνησης. Στὰ ἄξονικὰ σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου εἰκονίζονται

ἄλλοι δύο ἄγγελοι σὲ μέταλλα.

Ἡ ὑποκείμενη ζώνη μὲ τοὺς προφήτες εἶναι κατεστραμμένη.

Χρονολόγηση: 1250-1275 (Djurić, *La peinture murale byzantine* 69).

Βιβλιογραφία: Grigoriadou, *Affinités iconographiques* 38, εἰκ. VIII. Μουρίκη, Ἅγιος Ἰερόθεος 116. Skawran, *Middle Byzantine Fresco Painting* 175.

11. Miller, *Essays* 298. Miller, Chios, Byzantium and the Genoese 132.

12. Τὸ δεύτερο στρώμα τοιχογραφιῶν τὸν τρούλο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Κρίνας πρέπει νὰ χρονολογεῖται μετὰ τὸ 1389, ὅποτε ἓνας σεισμὸς κατὰστρέφει τὸ ἄνω τμήμα τοῦ τρούλου. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι σήμερὰ ἀποτοιχισμένες.

13. Ξανθουδίδης, *Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ* 4.

14. Weyl-Carr - Morrococo, *A Byzantine Masterpiece* 83 κέ.

15. Ἀδημοσίευτη εἶναι ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου τῆς Ἅγ. Μαρίνας στὴν Πύργα, τοῦ Ἅγ. Δημήτριανου καὶ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὸ Δάλι, μνημεῖον πού χρονολογοῦνται στὸν 14ο αἰ.

30. Ἁγ. Νικόλαος, Ἐξαρχος, Φθιώτιδα

Παντοκράτορας στηθαῖος σὲ μέταλλο με κόκκινο βάθος. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ταινία κοσμημένη με σχέδιο ποὺ μιμεῖται ἴριδα. Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, μέταλλο με προτομή τῆς Θεοτόκου μετωπικῆς σὲ στάση δέησης. Δορυφορεῖται ἀπὸ ἀγγέλους μέσα σὲ μέταλλα κοσμημένα στὴν περιφέρεια με ἀστράγαλο. Τὰ μέταλλα στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ζώνης εἶναι κατεστραμμένα.

Στὴν κατώτατη ζώνη δώδεκα προφήτες ἀνὰ τρεῖς στὰ τέσσερα διάχωρα. Διατηροῦνται καλύτερα αὐτοὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ διαχώρου:

1. Δανιήλ: (Δανιήλ 2:44).
2. Δαβίδ: (κατεστραμμένο).
3. Σολομών: (ἀδιάνωστο).

Χρονολόγηση: β' μισό 13ου αἰ.

Ἀδημοσίετο.

31. Ταξιάρχης (Ἁγ. Ἀνάργυροι), Μαρκόπουλο, Ἀττική (πίν. 55)

Παντοκράτορας στηθαῖος, σὲ μέταλλο με κόκκινο βάθος· φέρει ἔνσταυρο διακοσμημένο φωτοστέφανο καὶ κρατεῖ κλειστὸ κοσμημένο εὐαγγέλιο. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC καὶ τὴν ἐπιγραφή *ΠΑΝΤΩΚΡΑΤΩΡ*.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται ὁκτώ προφῆτες ἀνὰ δύο στὰ τέσσερα διάχωρα μεταξὺ τῶν παραθύρων καὶ τέσσερις ἅγιοι πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα. Οἱ τέσσερις ἅγιοι χωρίζονται ἀπὸ τὶς μορφές τῶν προφητῶν με ἀπλή ταινία.

1. Μιχαῖας: *ΚΑΙ ΣΥ ΒΗ/ΘΛΕΕΜ / ΟΙΚΟΣ ΤΟΥ / ΕΦΘΡΑΘΑ / ΜΙ ΟΛΙΓΟΣ/ΤΟΣ* (Μιχαῖας 5:1-2).
2. Ἰωήλ: (κατεστραμμένο).
3. Ἡλίας: *Κ(ΥΡΙ)Ε Ο Θ(ΕΟ)C / ΑΒΡΑΑΜ ΚΑΙ / ΕΙCΑΑΚ ΚΑΙ / ΕΙΑΚΩΒ ΚΑΙ / Ι(CΡΑ)ΗΛ ΕΠΑΚΩCON / ΗΜΩΝ CΥΜΕΡΟΝ* (Βασιλειῶν Γ 18:36).
4. Ἐλισσαῖος: *ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΚΑΙ ΖΗ Η / ΨΥΧΗ ΜΟΥ / Η ΕΝΚΑΤΑΛΥΨΩ CΕ / ΚΑΙ ΕΠΩΡΕΥΘΗΣΑΝ / ΑΜΦΟΤΕΡΟΙ* (Βασιλειῶν Δ 2:6).

5. Δανιήλ: (κατεστραμμένο).

6. Μαλαχίας: (κατεστραμμένο).

7. Δαβίδ: (κατεστραμμένο).

8. Σολομών: (κατεστραμμένο).

Οἱ τέσσερις ἅγιοι *Α(ΓΙΟC) ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ, Α(ΓΙΟC) ΚΟΣΜΑC, Α(ΓΙΑ) ΘΕΟΔΟΤΗ, Α(ΓΙΟC) ΔΑΜΙΑΝΟC* εἰκονίζονται μετωπικοὶ ὡς τοὺς μηρούς. Οἱ τρεῖς ἱερατικοὶ ἅγιοι κρατοῦν ἱατρικὰ ἀντικείμενα, ἐνῶ ἡ ἁγία Θεοδότη, μητέρα τῶν Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, κρατεῖ τὸν σταυρὸ τοῦ μάρτυρα.

Χρονολόγηση: 1275-1300 (Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ταξιάρχης στὸ Μαρκόπουλο 227).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 206-21, πίν. 107-113.

32. Ὁμορφη Ἐκκλησιά (Ἁγ. Γεώργιος), Γαλάτσι, Ἀττική (πίν. 56)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος με φορὰ ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. μέσα σὲ μέταλλο με κόκκινο βάθος. Φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο, με τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ διακοσμημένες με μαργαρίτες καὶ πολύτιμους λίθους. Κρατεῖ κλειστὸ εὐαγγέλιο με παρόμοια διακόσμηση. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC καὶ τὴν ἐπιγραφή *ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ*. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ταινία κοσμημένη με σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη διατηροῦνται τμήματα τεσσάρων μεταλλίων, ἀπὸ τὰ ὁκτώ ποὺ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν, με προτομές ἀγγέλων καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου. Στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἡ προτομή τοῦ Προδρόμου, *Ο ΑΓΙΟC ΙΩ[ΑΝΝΗC]*, κρατώντας σταυροφόρο ράβδο. Στὸ δεξιὸ μέταλλο διατηρεῖται ἡ προτομή ἑνὸς ἀγγέλου· κρατεῖ λάβαρο στρεφόμενος πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟC) ΡΑΦΑΗΛ*.

Ἡ κατώτατη ζώνη με τοὺς προφῆτες εἶναι κατεστραμμένη.

Χρονολόγηση: 1280-1300 (Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Ὁμορφη Ἐκκλησιά 113).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 11, 35-38, πίν. 21, 56, 57.

33. Κοίμηση Θεοτόκου, Μέρμπακας, Ἀργολίδα

Κάτω ἀπὸ τὸ νεότερο στρώμα διακρίνεται τμήμα τοῦ μεταλλίου μὲ τὸν Παντοκράτορα πάνω σὲ γαλάζιο βάθος. Τὸ μέταλλιο περιβάλλεται ἀπὸ κόκκινη ταινία.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, ὁ καθαρισμὸς στὸ νότιο τμήμα ἀποκάλυψε δύο ἐξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ ἓνα τετράμορφο χερουβίμ.

Στὴν κατώτατη ζώνη ἀποκαλύφθηκε ἓνας προφήτης.

Χρονολόγηση: ἀρχὲς 14ου αἰ.

Βιβλιογραφία, Αἰμ. Μπακούρου, *ΑΔ* 36, 1981, Β1, 143.

34. Ταξιάρχης, Ἑλλάνιο ὄρος, Αἴγινα

Ὁ Παντοκράτορας, στηθαῖος, εἰκονίζεται σὲ μέταλλιο μὲ κόκκινο βάθος· φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο, διακοσμημένο στίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ μὲ μικροὺς σταυρούς. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπιλήματα *IC XC* μέσα σὲ κύκλους πὺν διαβάζονται κάθετα ὡς πρὸς τὸν κύριο ἄξονα, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *[Ο] ΦΗΛΑΝ[ΘΡΩΠΟΣ]*. Στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου διάκοσμος ἀπὸ κουφικὰ σχέδια.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη στὰ διάχωρα μεταξὺ τῶν παραθύρων εἰκονίζονται τέσσερις σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἀρχαγγέλων:

Στὸ ΝΑ. διάχωρο ἡ παράσταση τῆς ἔξωσης τῶν πρωτοπλάστων ἀπὸ τὸν παράδεισο· συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: *Ο ΑΝΚΕΛΙΟΣ ΕΒΓΑΛΕΝ ΤΟΝ ΑΔΑ[Μ] ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΒΑΝ ΕΚ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΙΣΟΥ*.

Στὸ ΝΔ. διάχωρο ἡ παράσταση τοῦ Ἰακώβ καὶ τῆς οὐρανοδρόμου κλίμακος· συνοδεύεται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές: *Η ΚΑΙΜΑΞ ΤΟΥ ΙΑΚΟΒ, ΑΝΚΕΛΗ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΑΝΗΒΕΝΟΝΤ[Ε]Σ Κ(ΑΙ) ΚΑΤΗΒΟΝΤΕΣ*.

Στὸ ΒΔ. διάχωρο ἡ παράσταση τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Τὰ πρόσωπα τῆς παράστασης συνοδεύονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές: *ΙΗΣΟΥ[Υ]Σ ΤΟΥ ΝΑΥΗ, ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ, ΗΜΕΤΕΡΟΣ Η ΤΟΝ ΥΠΕΝΑΝ-*

ΤΙΩ[Ν], [ΝΥ]ΝΙ ΠΑΡΑΓΕΟΝΕΝ ΠΡΟΣΤΑΞΗΣ ΤΟ ΣΟ ΗΚΕΤΙ.

Στὸ ΒΑ. διάχωρο ἡ παράσταση τοῦ Ἐν Χώναις θαύματος· διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή: *ΑΡΧΗΠΠΟΣ*.

Χρονολόγηση: α' μισὸ 14ου αἰ. (Μουτσόπουλος, Ταξιάρχης Ἑλλανίου ὄρους 50).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 40-50, εἰκ. 5-6. Κουκιάρης, *Τὰ θαύματα τῶν ἀγγέλων* 85-86, εἰκ. 27α-γ.

35. Παναγία, Βαραμπάς, Μαρκόπουλο, Ἀττική

Τὸ μέταλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Ἀπὸ τὴν κατώτατη ζώνη διατηροῦνται τέσσερις μορφές προφητῶν σὲ κακὴ κατάσταση. Οἱ δύο ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ντυμένοι μὲ αὐτοκρατορικὰ ἐνδύματα, στοιχεῖο πὺν ὁδηγεῖ στὴν ταύτισή τους μὲ τοὺς προφητὰνάκτες Δαβὶδ καὶ Σολομώντα.

Χρονολόγηση: ἀρχὲς 15ου αἰ. (Γκίνη-Τσοφοπούλου, Βυζαντινὰ μνημεῖα στὰ Μεσόγεια 437).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 345-436. Ἡ ἴδια, *ΑΔ* 39, 1984, Β1, 65, πίν. 22β.

36. Ἄγ. Ἰωάννης, Κεραμί, Νάξος

Παντοκράτορας στηθαῖος σὲ μέταλλιο μὲ γαλάζιο βάθος. Στὴν περιφέρεια ταινία στὴν ὁποία ἀναγράφεται ὁ ψαλμὸς 32:13: *Ο ΚΗΡΗΟΣ ΕΚ ΤΟΥ ΟΥΡΑΝΟΥ [ΔΙΕΚΥΨΕΝ ΕΠΙ ΤΟΥΣ ΥΙΟΥΣ] ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ*.

Τέσσερις ταινίες μὲ σχηματοποιημένο φυτικὸ κόσμημα, διατεταγμένες σὲ σχῆμα σταυροῦ γύρω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα, διαιροῦν τὴν ὑποκείμενη ζώνη σὲ τέσσερα ἴσα μέρη, στὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζεται ἓνας ἄγγελος ὁρθός, μετωπικός, ντυμένος αὐτοκρατορικὰ· ὅλοι μαζί κρατοῦν μὲ τὰ ὑψωμένα τους χέρια τὸ μέταλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα.

Χρονολόγηση: 1260-1270 (Σωτηρίου, Ἡ πρώι-

μος Παλαιολόγειος αναγέννησις 264. Ζίας, "Α-
γιος Ἰωάννης Κεραμί 94).

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου ὁ.π. 263-264, πίν. 56. Ζίας
ὁ.π. 90-91, εἰκ. 5-6.

37. "Αγ. Ἰωάννης στὴν Πευκιά, Λίν- δος, Ρόδος

Παντοκράτορας στηθαῖος σὲ μετάλλιο μὲ γαλά-
ζιο βάθος. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπιλήματα IC
XC. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου διπλὴ ται-
νία· ἡ ἐσωτερικὴ ἔχει κόκκινο χρῶμα καὶ ἡ ἐξω-
τερικὴ γαλάζιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, διατηροῦνται τρεῖς ἀπὸ
τοὺς ὁκτῶ προφῆτες. Εἶναι τοποθετημένοι ἀνὰ
δύο σὲ διάχωρα πού διαμορφώνονται ἀπὸ κόκ-
κινη ταινία.

Χρονολόγηση: 14ος αἰ.

Τὸ μνημεῖο ἔθεσε ὑπ' ὄψιν μου ὁ ἔφορος Βυζαντινῶν
Ἀρχαιοτήτων κ. Ἦ. Κόλλιας.

38. "Αγ. Γεώργιος στὸ Καπί, Κάλα- θος, Ρόδος

Παντοκράτορας στηθαῖος σὲ μετάλλιο μὲ βάθος
γαλάζιο· φέρει ἔνσταυρο διακοσμημένο φωτο-
στέφανο.

Ἡ ὑποκείμενη ζώνη εἶναι κατεστραμμένη.

Χρονολόγηση: 14ος αἰ.

Τὸ μνημεῖο ἔθεσε ὑπ' ὄψιν μου ὁ ἔφορος Βυζαντινῶν
Ἀρχαιοτήτων κ. Ἦ. Κόλλιας.

39. "Αγ. Νικόλαος, Μαλώνα - Χαρά- κι, Ρόδος

Παντοκράτορας στηθαῖος, σὲ μετάλλιο μὲ γαλά-
ζιο βάθος· φέρει ἀπλὸ ἔνσταυρο φωτοστέφανο
καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπιλήματα IC XC.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὁκτῶ προφῆτες καὶ στὸ
ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἓνα ἑξαπτέρυγο σε-
ραφίμ κρατεῖ σκῆπτρα στὰ δύο του χέρια· συνο-

δεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ *CΕΡΑΦΙΜ*.

1. Σολομών: (κατεστραμμένο).

2. Δαβίδ: *Κ(ΥΡΙ)Ω ΜΟΥ / ΚΑΘΟΥ ΕΚ / ΔΕΞΙΩΝ /*
ΜΟΥ ΕΩC (ψαλμὸς 109:1).

3. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).

4. Ἡσαΐας: (κατεστραμμένο).

5. Δανιήλ: (κατεστραμμένο).

6. Ἰωνᾶς: (κατεστραμμένο).

7. Ζαχαρίας: (κατεστραμμένο).

8. Ἡλίας: (κατεστραμμένο).

Χρονολόγηση: 14ος αἰ.

Βιβλιογραφία: Βολονάκης, Μεσαιωνικά μνημεῖα Δω-
δεκανήσου, *ΑΔ* 33, 1978, B2, 409.

40. "Αγ. Μάμας, Ἐξηδες, Κάρπαθος

Στὸν μικρὸ καὶ σκοτεινὸ τροῦλο εἰκονίζεται ἡ
παράσταση τῆς Ἀνάληψης.

Χρονολόγηση: 14ος αἰ. (Μουτσόπουλος, *Κάρ-
παθος* 397-398).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 398, εἰκ. 130, 1.

41. Παναγία Κρίνα, Χίος

Ὁ Παντοκράτορας καὶ ἡ ζώνη μὲ τοὺς ἑννέα
ἀγγέλους ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μὲ νεότερες
τοιχογραφίες.

Ἡ διακόσμηση τῆς κατώτατης ζώνης περιλαμ-
βάνει δώδεκα προφῆτες ζωγραφισμένους μέσα
σὲ ἀψιδώματα· οἱ μορφὲς τῶν προφητῶν εἶναι
σήμερα ἀποτοιχισμένες:

1. Ἡσαΐας: *ΗΓΕΝΕΤΟ ΤΟΥ / ΕΝΛΑΥΤΟΥ / ΟΥ*
ΑΠΕΘΑ/ΝΕΝ ΟΖΙΑC Ο ΒΑCΙΛΕΥC / ΕΙΔΟΝ
ΤΟΝ Κ(ΥΡΙΟ)Ν / ΚΑΘΗΜΕΝΟΝ / ΕΠΙ ΘΡΟΝΟΥ
(Ἡσαΐας 6:1).

2. Ἰερεμίας: *ΕΓΕΝΕΤΟ ΛΟ/ΓΟC ΚΥΡΙΟΥ / ΠΡΟC*
ΜΕ ΠΡΟ/ΤΟΥ ΜΕ ΠΛΑ/CAΙ ΕΝ ΚΟΙ/ΛΙΑ ΕΠΙ-
CΤΑ/ΜΑΙ CΕ ΚΑΙ / ΠΡΟΤΟΥ CΕ (Ἰερεμίας 1:4).

3. Ἰεζεκιήλ: *ΔΙΕΓΕΝΕΤΟ ΕΝ ΤΩ / ΤΡΙΑΚΟCΤΩ /*
ΕΤΕΙ ΕΝ ΤΩ / ΤΕΤΑΡΤΩ / ΜΗΝΙ ΠΕΜ/ΠΤΗ ΤΟΥ
ΜΗΝΟC (Ἰεζεκιήλ 1:1).

4. Δανιήλ: *ΑΝΑCΤΗCΕΙ / Ο ΘΕ(ΟC) ΤΟΥ ΟΥ/-*

PANOU BA/CIAEIAN HTIC / EIC TON AIΩ/NA OY ΔΙΑ[ΦΘΑΡΗΣΕΤΑΙ] (Δανυήλ 2:44).

5. Ἰωήλ: ΑΚΟΥΣΑΤΕ / ΛΟΓΟΝ Κ(ΥΡΙΟ)Υ / ΑΚΟΗΝ (Ἰωήλ 1:1-2).

6. Ὡσηέ: ΕΛΕΟΣ ΘΕΛΩ / ΚΑΙ ΟΥ ΘΥΣΙ/ΑΝ ΚΑΙ ΕΠΙ/ΓΝΩCΙΝ ΘΕΟΥ / Κ(ΑΙ) ΟΥΧ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ (Ὡσηέ 6:6).

7. Ἀμώς: ΙΔΟΝ Τ(ΟΝ) Κ(ΥΡΙΟ)Ν / ΕΦΕCΤΩΤΑ ΕΠΙ / ΤΟΥ ΘΥCΙΑCΤΗ/ΡΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΙΠΕΝ / ΠΑΤΑΞΟΝ ΕΠΙ / ΤΟ ΙΑCΤΗΡΙΟΝ / ΚΑΙ CΕΙCΘΗΣΕΤΑΙ / ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑ (Ἀμώς 9:1).

8. Ἀβδιού: ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ / Κ(ΥΡΙΟ)C Ο Θ(ΕΟ)C ΤΗ ΙΔΟΥΜΑΙΑ Α/ΚΟΗΝ ΗΚΟΥ/CΑ ΠΑΡΑ Κ(ΥΡΙΟ)Υ / Κ(ΑΙ) ΠΕΡΙ (Ἀβδιού 1:1).

9. Ἰωνᾶς: ΔΙΕΓΕΝΕΤΟ / ΛΟΓΟC Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΠΡΟC / ΙΩΝΑΝ ΤΟΝ ΤΟΥ Α/ΜΑΘΙ (Ἰωνᾶς 2:3).

10. Μιχαίας: ΑΚΟΥCΑΤΕ / ΛΑΟΙ ΠΑΝΤΕC / Κ(ΑΙ) ΠΡΟCΕΧΕΤΩ / Η ΓΗ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΤΕC / ΟΙ ΕΝ ΑΥΤΗ. (ΚΑΙ) / ΕCΤΩ Κ(ΥΡΙΟ)C ΗΜΙΝ / ΕΙC (Μιχαίας 1:2).

11. Ναούμ: ΠΟΛΙC ΑΙΜΑΤΩΝ ΟΛΗ / ΨΕΥΔΗC ΑΔΙ/ΚΙΑC ΠΛΗΡΗC / ΟΥ ΨΗΛΑΦΗ/ΘΗΣΕΤΑΙ ΘΥΡΑ (Ναούμ 3:1).

12. Ἀββακούμ: Κ(ΥΡΙ)Ε ΕΙCΑΚΗΚΟΑ / ΤΗΝ ΑΚΟΗΝ CΟΥ / Κ(ΑΙ) ΕΦΟΒΗΘΗΝ / Κ(ΥΡΙ)Ε ΚΑΤΕΝΟ/ΗCΑ (Ἀββακούμ 3:2).

Χρονολόγηση: μετά τὸ 1389 (Μαστορόπουλος, Παναγία Κρίνα 261-263).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 261-263, πίν. 96-97. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο κ. Κ. Σκαμπαβία γιὰ τίς πληροφορίες ποὺ εὐγενικὰ μοῦ ἔθεσε ὑπ' ὄψιν.

42. Σωτήρας Χριστός, Πρινὲς Μυλοποτάμου Ρεθύμνης, Κρήτη

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας εἰκονίζεται σὲ μετάλλιο μὲ γαλάζιο βάθος. Φέρει ἑνσταυρο φωτοστέφανο καὶ κρατεῖ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο μὲ τὴν ἐπιγραφή: ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΤΟ ΦΩC ΤΟΥ ΚΟCΜΟΥ Ο ΑΚΟΛΟΥΘΩΝ ΕΜΟΙ. Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα περιβάλλεται ἀπὸ κόκκινη ταινία.

Ἡ ὑποκείμενη ζώνη εἶναι κατεστραμμένη.

Χρονολόγηση: β' μισὸ 13ου αἰ.

Βιβλιογραφία: Ἀνδριανάκης, Νέα στοιχεῖα 25, πίν. 23β.

43. Παναγία Κερά, Κριτσά Μεραμπέλου, Κρήτη

Τὸ κεντρικὸ μετάλλιο καὶ οἱ δύο ὑποκείμενες ζῶνες διαιροῦνται σὲ τέσσερα τμήματα ἀπὸ δύο κάθετες μεταξύ τους νευρώσεις.

Στὰ τέσσερα τμήματα τοῦ μετάλλιου εἰκονίζονται τέσσερα σεραφίμ.

Στὰ τέσσερα τμήματα τῆς ὑποκείμενης ζώνης εἰκονίζονται τέσσερις εὐαγγελικὲς σκηνές: στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἡ Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, στὸ νότιο ἡ Βάπτισμα, στὸ δυτικὸ ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ στὸ βόρειο ἡ Εἵσοδος στὴν Ἱερουσαλήμ.

Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες μέσα σὲ γραπτὰ ἀψιδώματα. Διατηροῦνται οἱ:

3. Ἡσαΐας: (;).

4. Ἰερεμίας: (;).

9. Σοφονίας: ΦΩΝΗ Η/Μ(Ε)ΡΑC Κ(ΥΡΙΟ)Υ / [ΠΙΚΡΑ] / ΚΑΙ [CΚΛΗΡΑ] (Σοφονίας 1:14).

Χρονολόγηση: τέλη 13ου αἰ. (Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* 428).

Βιβλιογραφία: Καλοκύρης, Παναγία Κερά 79-80. Μπορμπουδάκης, Βυζαντινὰ μνημεῖα Κρήτης πίν. 261-262. Μπορμπουδάκης, *Κριτσά* εἰκ. 19-21. Gallas - Wessel - Borboudakis ὁ.π. 488-489, σχ. 407, εἰκ. 402.

44. Ἀπόστολος Παῦλος, Ἀγ. Ἰωάννης Πυργιώτισσας Ἡρακλείου, Κρήτη

Παντοκράτορας στηθαῖος μέσα σὲ μετάλλιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη προφῆτες.

Στὴ βάση τοῦ τυμπάνου ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή.

Χρονολόγηση: 1303-1304 (Gerola, *Monumenti Veneti* IV 538).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι II 346. Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* 327.

45. Ἀρχιστράτηγος, Ἀράδενα Ρεθύμνης, Κρήτη

Παντοκράτορας στηθαῖος σὲ μετάλλιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη προφῆτες.

Χρονολόγηση: 14ος αἰ.

Βιβλιογραφία: Καλοκύρης, Βυζαντινὰ τοιχογραφία Κρήτης 117.

46. Παναγία Λαμپηνή, Λαμπινή Ρεθύμνης, Κρήτη

Παντοκράτορας στηθαῖος σὲ μετάλλιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη προφῆτες.

Χρονολόγηση: 14ος αἰ. (Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* 284).

Βιβλιογραφία: Καλοκύρης, Βυζαντινὰ τοιχογραφία Κρήτης 117. Gallas - Wessel - Borboudakis ὅ.π. 286.

47. Παναγία Κερά, Χρωμοναστήρι Ρεθύμνης, Κρήτη

Παντοκράτορας στηθαῖος μέσα σὲ μετάλλιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται ἄγγελοι καὶ ἀσώματες δυνάμεις.

Στὴν κατώτατη ζώνη προφῆτες;

Χρονολόγηση: 14ος αἰ. (Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* 265, 267).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 267.

48. Ἀγ. Παρασκευή, Σίβα Μαλεβιζίου, Κρήτη

Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες καὶ ἀσώματες δυνάμεις.

Χρονολόγηση: α' μισὸ 14ου αἰ. (Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* 361).

Βιβλιογραφία: Καλοκύρης, Βυζαντινὰ τοιχογραφία

Κρήτης 117. Μπορμπουδάκης, *ΑΔ* 27, 1971, Β2, 522. Gallas - Wessel - Borboudakis ὅ.π. 362.

49. Παναγία Γκουβερνιώτισσα, Ποταμιές Ἡρακλείου, Κρήτη

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ μετάλλιο μὲ γαλάζιο βάθος.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες μεταξὺ τῶν παραθύρων καὶ ἰσάριθμα ἑξαπτέρυγα σεραφίμ πάνω ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα παράθυρα.

1. Ἰεζεκιήλ: *ΕΓΕΝΕΤΩ / ΕΠ ΕΜΕ Χ/ΕΠΡ* (Ἰεζεκιήλ 37:1).

2. Ἐλισσαῖος: *ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΖΗ Η ΨΥ/ΧΗ ΜΟΥ [ΕΙ Ε]ΓΚΑ[ΤΑΛΕΨΩ CE]* (Βασιλειῶν Δ 2:4, 6).

3. Ἰερεμίας: *ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ / ΚΥΡΙΟC / ΕΠΙCΤΡΑ-ΦΗΤΕ / ΠΡΟC ΜΕ* (Ἰωήλ 2:12).

4. Ἰωνᾶς: *ΕΒΟΗCΑ ΠΡΟC ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ / ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν ΜΟΥ / ΚΑΙ ΗΠΑ* (Ἰωνᾶς 2:3).

5. Ζαχαρίας: *ΚΑΙ ΕΞΩ/ΛΟ[ΘΡΕΥ]CΙ Α/[ΡΜΑ]ΤΑ ΕΞ / Ε[ΦΡΑΙΜ] / ΚΑΙ ΙΠΠΟΝ ΕΞ [ΙΕΡΟΥCΑΛΗΜ]* (Ζαχαρίας 9:10).

6. Ἡσαΐας: *ΟΥΤΩC / ΛΕΓΕΙ Ι(ΗCΟΥ)C / ΕΓΩ Θ(ΕΟ)[C] / ΠΡΩΤΟ[C] / ΚΑΙ ΕΙC [Τ]Α ΕΠ[ΕΡ-ΧΟΜΕΝΑ ΕΓΩ ΕΙΜΙ]* (Ἡσαΐας 41:4).

7. Ἰωήλ: *ΕΞΕΓΕΙΡΕC/ΘΩCΑΝ / ΚΑΙ ΑΝΑ/Β[Ε]-ΝΕΤ/[ΩCΑΝ]* (Ἰωήλ 4:12).

8. Δανιήλ: (κατεστραμμένο).

Χρονολόγηση: 1350-1375 (Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 383-384).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 130-134, εἰκ. 70-79.

50. Ἀγ. Ἡρακλείδιος, μονὴ Λαμπαδιστῆ, Καλοπαναγιώτης, Κύπρος (πίν. 58)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ μετάλλιο μὲ κόκκινο βάθος, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἀπλὴ ταινία. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπλήματα *ΙC ΧC*.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἓνα σεραφίμ καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ σεραφίμ ὁκτὼ ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνῃς

σης, χωρισμένοι σε δύο ομάδες, κατευθύνονται προς την Έτοιμασία. Συνοδεύονται από την επιγραφή 32:43 του *Δευτερονομίου* ΚΕ ΠΡΟΚΗ-ΝΗCΑΤΟCΑΝ ΑΥΤΟΝ ΠΑΝΤΕC Η ΑΓΓΕΛΟΙ Θ(ΕΟ)Υ.

Στην κατώτατη ζώνη δώδεκα προφήτες ανά τρεις στα τέσσερα διάχωρα.

1. Σολομών: ΕΛΕΥ/ΟΜΕ / ΠΡΟC CΕ / ΗΝΑ CΟ/ CΟ ΚΟC/ΜΟΝ (ἀταύτιστο).

2. Ίερεμίας: ΩΥΤΟC / Ο Θ(ΕΟ)C (Η)ΜΟΝ / ΟΥ ΛΟΓΗC/ΘΙCΕΤΕ / ΕΤΕΡΟC / ΠΡΟC ΑΥΤΟΝ (Βαρουχ 3:36).

3. Έλισσαός: ΤΑΔΕ / ΛΕΓΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΥΑΜΕ / ΤΑ ΥΔΑ/ΤΑ ΤΑΥ(ΤΑ) ΝΣ ΤΛΗ/CΑΤΕ (Βασιλειών Δ 2:21).

4. Άαρών: ΤΑΔ(Ε) / ΛΕΓΕΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΕΞΕΓ(Η)/ΡΕCΘΩ / ΚΕ ΑΝΑ/ΒΕΝΕ/ΤΩ (Ίωήλ 4:12).

5. Άββακούμ: Ο Θ(ΕΟ)C / ΑΠΟ ΘΕ/ΜΑΝ ΗΞ(Ε)Ι / ΚΕ Ο ΑΓΗ/ΟC ΕΞ Ο/ΡΟ(Υ)C ΚΑ(ΤΑ)C/ΚΗΟΥ (Άββακούμ 3:3).

6. Ήλίας: ΕΙΠΕΝ / ΗΛΙΑC ΤΟ / ΕΛΗCCE/Ε ΚΑΘΟΥ / ΔΗ ΕΝΤΑ(Υ)/ΘΑ (Βασιλειών Δ 2:4, 6).

7. Ζαχαρίας Παλαιός: ΤΑΔΕ / ΛΕΓΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΠΑΝΤΟ/ΚΡΑΤΟΡ / ΝΗCΤΕΙ/Α Ι ΤΕΤΑΡ/ΤΗ (Ζαχαρίας 8:19).

8. Δανιήλ: ΕΙΠΕ(Ν) / ΔΑΝΙ/ΗΛ ΤΟ / ΝΑΒΟΝ/ΧΟΔΟΝΕ/CΟΡ (Δανιήλ 2:31).

9. Ίεζεκιήλ: ΤΑΔΕ / ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΕCΤΕ / ΑΠΟ ΤΗC / ΗΜΕ/ΡΑC ΤΗC / ΟΓΔΟΗC / ΚΕ ΕΠΕ/-ΚΕΙΝΑ (Ίεζεκιήλ 43:27).

10. Ίωνάς: ΕΓΩ ΔΕ / ΜΕΤΑ ΦΩ/ΝΗC ΕΝΕ/CΕΩC ΚΕ / ΕΞΟΜΟΛΟ/ΓΗCΕΩC Θ(ΕΟ)Υ (Ίωνάς 2:10).

11. Ήσαϊας: (ἀταύτιστο).

12. Δαβίδ: ΑΚΟΥ/ΟΝ ΘΥ/ΓΑΤΕΡ ΚΕ / (ΕΙΔΕ ΚΑΙ) ΚΛΗΝΟ/Ν ΤΟ [ΟΥC] / CΟΥ (ψαλμός 44:11).

Χρονολόγηση: β' μισό 13ου αϊ.

Βιβλιογραφία: Παπαγεωργίου, Ίδιάζουσαι βυζαντιναι τοιχογραφίαι 203, 205, 210. Velmans, Coupoules chypriotes 139, εικ. 2-4. Stylianou, *Churches of Cyprus* 296-298.

51. Άγ. Θεωνιανός, Λύση, Κύπρος (πίν. 57)

Ό Παντοκράτορας εικονίζεται στηθαίος· φέρει ένσταυρο φωτιστέφανο και κρατεί διακοσμη-

μένο εύαγγέλιο. Συνοδεύεται από τὰ συμπλήματα IC XC μέσα σε κύκλους.

Στην ύποκείμενη ζώνη στο άνατολικό άξονικό σημείο εικονίζεται ή Έτοιμασία του Θρόνου μέσα σε δόξα που κρατούν δύο άγγελοι· πάνω από τον σταυρό τὰ συμπλήματα IC XC. Έκατέρωθεν δύο έξαπτέρυγα σεραφίμ. Πλαισιώνεται από τη Θεοτόκο, ΜΗΤΗΡ Θ(ΕΟ)Υ, και τον Ίωάννη Πρόδρομο, ΙΩ(ΑΝΝΗ)C Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟC. Δέκα άγγελοι, δεόμενοι σε στάση προσκύνησης, διατεταγμένοι σε δύο ήμιχόρια, με επικεφαλής τον άρχάγγελο Μιχαήλ, Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟC) ΜΙΧΑΗΛ, και τον άρχάγγελο Γαβριήλ, Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟC) ΓΑΒΡΙΗΛ, κατευθύνονται (κοιτάζοντας τον θεατή) από τὸ δυτικό άξονικό σημείο προς την Έτοιμασία του Θρόνου.

Η κατώτατη ζώνη με τούς προφήτες είναι κατεστραμμένη. Οί τοιχογραφίες άποτοιχίσθηκαν μετά τη διχοτόμηση του νησιού τὸ 1974 και βρίσκονται σήμερα στη Συλλογή Menil στο Houston του Texas.

Χρονολόγηση: β' μισό 13ου αϊ. (Weyl - Carr - Morrocco, *A Byzantine Masterpiece* 110).

Βιβλιογραφία: Velmans, Coupoules chypriotes 145. Stylianou, *Churches of Cyprus* 493, εικ. 300. Δ. Χρήστου, Άρχαιότητες και μνημεία Κύπρου, 1971-1974, ΑΔ 29, 1974-1974, Β3, πίν. 772γ-δ. Weyl-Carr - Morrocco, *A Byzantine Masterpiece* 42 εικ. 5-13.

52. Παναγία Χρυσελεούσα, Στρώβολος, Κύπρος

Ό Παντοκράτορας όλόσωμος, προβάλλεται σε κόκκινο βάθος, καθισμένος σε ούράνιο τόξο. Κρατεί κλειστό ειλητάριο και φέρει ένσταυρο φωτιστέφανο. Συνοδεύεται από τὰ συμπλήματα IC XC. Τὸ μετάλλιο περιβάλλεται από δοντωτή ταινία με τὰ χρώματα του ούράνιου τόξου.

Στὸ άνατολικό άξονικό σημείο της ύποκείμενης ζώνης εικονίζεται ή Έτοιμασία του Θρόνου μέσα σε μετάλλιο, [Η Ε]ΤΗΜΑCΙΑ. Πάνω από τὸ μετάλλιο ή επιγραφή. Πλαισιώνεται από τη Θεοτόκο, ΜΗΤΗΡ Θ(ΕΟ)Υ, και τον Ίωάννη Πρόδρομο, Ο ΑΓΙΟC ΙΩ(ΑΝΝΗ)C. Δώδεκα όλόσωμοι δεόμενοι άγγελοι, διατεταγμένοι σε δύο

ήμιχόρια, κατευθύνονται (κοιτάζοντας τὸν θεατή) ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο πρὸς τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου.

Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δεκαῆξι προφῆτες, ἀνὰ δύο στὰ διάχωρα μεταξὺ τῶν παραθύρων:

1. Σολομών: (κατεστραμμένο).
2. Κατεστραμμένος Ἡσαΐας (:): (κατεστραμμένο).
3. Ἰεζεκιήλ: *EN TΩ/ ΠΟΡΕΥΕC/ΘΑΙ ΤΑ ΖΩ/Α ΕΠΟΡΕ/ΥΟΝΤΟ* (Ἰεζεκιήλ 1:19).
4. Σοφονίας: *ΤΑΔΕ / ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΥΠΟΜΕΙ/ΝΟΝ ΜΕ / ΕΙC ΗΜΕ/ΡΑΝ ΑΝΑ/CTACEΩ(C)* (Σοφονίας 3:8).
5. Ἰωνᾶς: *ΑΝΑCΤΗ/ΘΙ ΚΑΙ / ΠΟΡ[ΕΥΘΗΤ]* (Ἰωνᾶς 1:2).
6. Ἀββακούμ: *Κ(ΥΡΙ)Ε ΕΙ/CΑΚΗ/ΚΟΑ ΤΗΝ / ΑΚΟΗΝ / CΟΥ ΚΑΙ ΕΦΟΒΗ/ΘΗΝ* (Ἀββακούμ 3:2).
7. Μιχαΐας: *EN ΤΗ / ΗΜΕ/ΡΑ Ε/ΚΕΙΝΗ / ΛΕΓΕΙ [ΚΥΡΙΟC] / CΥΝΑΞΩ* (Μιχαΐας 4:6).
8. Γεδεών (:): (κατεστραμμένο).
9. Δανιήλ: (κατεστραμμένο).
10. Ναούμ: (ἀδιάγνωστο).
11. Μαλαχίας: (κατεστραμμένο).
12. Κατεστραμμένος: (κατεστραμμένο).
13. Κατεστραμμένος Ἡλίας (:): (κατεστραμμένο).
14. Κατεστραμμένος Ἐλισσαῖος (:): (κατεστραμμένο).
15. Κατεστραμμένος Ἱερεμίας (:): (κατεστραμμένο).
16. Κατεστραμμένος Δαβίδ (:): (κατεστραμμένο).

Χρονολόγηση: β' μισὸ 13ου αἰ. (Papageorghiou, Panagia Chryseleousa 154).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 148-154, εἰκ. 1-14.

53. Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι, Κύπρος (πίν. 59-61)

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας φέρει διακοσμημένο ἔνσταυρο φωτοστέφανο καὶ κρατεῖ εὐαγγέλιο κλειστὸ μὲ διάκοσμο πού σχηματίζει σταυρὸ στὴ στάχωση. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπιλήματα *IC XC*. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου διπλὴ ταινία. Ἡ ἐσωτερικὴ ἔχει διάκοσμο πού

μιμεῖται οὐράνιο τόξο, ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ φέρει ἔμμετρη ἐπιγραφή:

+ΕΓΩ ΚΡΙΤΗΣ ΤΕ ΚΑΙ Θ(ΕΟ)C ΠΑΝΤΩΝ ΠΕΛΩ: / [ΙΔΩΝ ΠΡ]ΟΚΟΡΨΑΣ ΥΨΩΘΕΝ ΠΡΩ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ: / ΠΑΡΕΓΚΙΩΜΑΙ ΤΟΥC ΕΜΟΥC ΤΥΡΕΙΝ ΝΟΜΟΥC: / ΩC(Τ)ΙC ΘΕΛΕΙ ΤΩΝ ΕΚΦΥΤΕΙΝ ΤΑC ΒΑCΑΝΟΥC.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, *Η ΕΤΙΜΑCΙΑ*. Πάνω στὸν θρόνο, πού εἰκονίζεται μὲ ἐρεισίνωτο, ὅλα τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους μὲ κύρια χαρακτηριστικὰ ἓνα μεγάλο διάλιθο σταυρὸ μὲ τὰ συμπιλήματα *IC XC* καὶ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ. Ὁκτὼ ἄγγελοι μὲ τὴν ἐπιγραφή *ΑΓΓΕ(ΛΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ*, σὲ στάση προσκύνησης μὲ τὸ ἓνα χέρι προτεταμένο, διαμορφώνουν δύο ὁμάδες στραμμένες πρὸς τὸν θρόνο. Οἱ δύο πρῶτοι εἰκονίζονται πεσμένοι στὰ γόνατα, μὲ τὰ χέρια καλυμμένα. Στὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο ἓνα τετράμορφο χερουβίμ πατεῖ πάνω σὲ ζευγὸς τροχῶν. Συνοδεύεται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές: *ΤΟΝ ΕΠΙΝΙΚΙΟΝ ΥΜΝΟΝ ΑΔΟΝ(ΤΑ) ΒΟΟΝ(ΤΑ) Κ(Ε)ΚΡΑΓΟ(ΤΑ) Κ(ΑΙ) ΛΕΓΟΝ(ΤΑ), ΛΟΥΚ(ΑC) ΜΑΡΚ(ΟC)*. Στὰ ἀξονικὰ σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου εἰκονίζεται ἀπὸ ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ μὲ ἐπιγραφές: *CΕΡΑΦΕΙΜ* καὶ *ΧΕΡΟΥΒΙΜ*.

Στὴν κατώτατη ζώνη δεκαῆξι προφῆτες ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν παραθύρων. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς κρατοῦν τὰ σύμβολά τους· πρόκειται γιὰ τὸν Ζαχαρίαν πού κρατεῖ τὸ δρέπανο *[ΔΡΕ]ΠΑΝ[Ο]* καὶ τὸν Σαμουήλ πού κρατεῖ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου.

1. Ἡσαΐας: *ΠΝ(ΕΥΜ)Α Θ(ΕΟ)Υ / ΕΠ Ε/ΜΕ ΟΥΚ / ΕΙΝΕΚ(Ε)Ν / ΕΧΡΙCΕ / ΜΕ ΕΒΑ/ΓΓΕΛΗ/CΑCΘΕ / ΠΤΟΧΟΥC / ΑΠΕCΤΑ/ΑΚΕΝ / ΜΕ* (Ἡσαΐας 61:1).
2. Σολομών: *Ο Θ(ΕΟ)C / ΤΗ / CΟΦΗΑ / ΕΘΕΜΕ/ΛΙΟCΕΝ / ΤΗΝ Γ(Η)Ν / ΕΙΤΙ* (Παροιμιῶν 3:19).
3. Ζαχαρίας: *ΧΑΙΡΕ C/ΦΟΔΡΑ / ΘΥΓΑΤΕΡ / CΙΩΝ ΚΗ/ΡΗCΕ ΘΥΓΑΤΕΡ ΙΕ/ΡΟΥ/CΑΛΗΜ ΟΤΙ Ο ΒΑ/CΙΛΕΥ/C CΟΥ* (Ζαχαρίας 9:9).
4. Σαμουήλ: *ΟΤΙ CΤΙΡΑ / ΕΤΕΚΕΝ / ΕΠΤΑ ΚΕ / Η ΠΟΛΛΗ / ΕΝ ΤΕ/ΚΝΙC / ΕΙCΘΕ/ΝΗ(CΕΝ)* (Βασιλειῶν Α 2:5).

5. Ἐλισσαῖος: (κατεστραμμένο).

6. Μωυσῆς: *EN APXH / EPOIHSEN / O Θ(EO)C TON / OYRANON / KAI TH GH / H ΔΕ GH* (Γένεσις 1:1).

7. Ἰωήλ: *AIMA / KAI PYR / KAI AT/MHΔA / KAPNOY / O HΛIOC / METAC/TPAPH/CETE* (Ἰωήλ 3:3).

8. Ἀαρών: *COI H HE/PEYC EIC / TON AI/ONA KA/TA THN / TAΞIN / MELXI/CEΔEK* (ψαλμός 109:4).

9. Δανιήλ: *ΕΓΩ ΔΑ/ΝΙΗΛ / ΕΘΕΟΡ/ΟΥΝ Ε/ΩC ΟΥ Ε/ΤΕΘΗC(ΑΝ) / ΘΡΟΝΟΙ / ΕΙC ΚΡΙ/CHN Κ(ΥΡΙ)ΟΥ / ΠΑΛΛΙ/OC ΗΜΕ/ΡΩΝ Ε/ΚΑΘΗCEN* (Δανιήλ 7:9).

10. Ἡλίας: *ZH KEI/PIOC O / ΘEOC / ΟΥ ΜΗ / ΒΡΕΞΗ / ΥΕΤΟΝ / ΕΠΙ THC / ΓΗC ΕΩ/С ΟΥ ΕΤΗ / ΤΡΙΑ* (Βασιλειῶν Γ 17:1).

11. Ζαχαρίας Παλαιός: *ΕΥΛΟΓΗ/ΤOC Κ(ΥΡΙΟ)C / O Θ(EO)C ΤΟΥ / ΙCΡΑΗΛ / ΟΤΙ ΕΠΕC/ΚΕΨΑΤΟ / ΚΕ ΕΠΟΙ/ΗCΕ ΛΥ/ΤΡOCIN / ΤΟ ΛΑΩ / ΑΥΤΟΥ* (ὠδὴ 9η - προσευχὴ Ζαχαρία 9:68).

12. Ἰωνᾶς: *ΕΒΟΗ/CA EN ΘΛΙΨΕΙ / ΜΟΥ ΠΡOC / Κ(ΥΡΙΟ)Ν ΤΟΝ / Θ(EO)Ν ΜΟΥ / ΚΕ ΕΙCΙ/ΚΟΥCΕ / ΜΟΥ ΕΚ / ΚΟΙΛΙΑC / ΑΔΟΥ ΚΡ/ΑΥΓΗC Μ/ΟΥ ΑΠΕΡΙ/ΨΑC ΜΕ* (Ἰωνᾶς 2:3).

13. Ἀββακούμ: *Κ(ΥΡΙ)Ε ΗCΑΚΙΚΟΑ / ΤΗΝ Α-ΚΟ/ΗΝ COY / ΚΑΙ ΕΦΟ/ΒΗΘΗΝ / ΕΚΑΤΕ/-ΝΟΗCΑ / ΤΑ ΕΡΓΑ / COY ΚΑΙ / ΕΞΕCΤΗ(N) / EN ME/CO ΔΙΟ / ΖΩON / ΓΝOC/ΘΗ* (Ἀββακούμ 3:2).

14. Ἰερεμίας: *ΙΔΟΥ / Η ΠΑΡΘΕ/ΝOC EN / ΓΑ-CTPI Ε/ΞΕΙ ΚΑΙ ΤΕΞΕ/ΤΑΙ ΥΙΟΝ / ΚΑΙ ΚΑΛΕ/CH ΤΟ Ο/ΝΟΜΑ* (Ἡσαΐας 7:14).

15. Δαβίδ: *ΑΚΟΥCΟΝ / ΘΥΓΑΤΕΡ / ΚΑΙ ΕΙΔΕ / ΚΑΙ ΚΑΗ/ΝΟΝ ΤΟ / ΟΥCΟΥ Κ(ΑΙ) / ΕΠΙΛΑΘΟΥ / ΤΟΥ ΛΑΟΥ COY* (ψαλμός 44:11).

16. Ἰωάννης Πρόδρομος: *ΙΔΕ Ο / ΑΜΝOC / ΤΟΥ ΘΕ/ΟΥ Ο ΑΙ/ΡΩΝ ΤΗΝ / ΑΜΑΡΤΙΑΝ / ΤΟΥ ΚΟ-CΜΟΥ* (Ἰωάννης 1:29).

Χρονολόγηση: Μετὰ τὸ 1353 καὶ ὥς τὸ 1374/1375 (Stylianou, *Churches of Cyprus* 224).

Βιβλιογραφία: Stylianou, Prophet Zachariah 348-350, πίν. LXXVII.1-2, LXXVIII.1-2. Velmans, Coupoles chypriotes 140, εἰκ. 5. Stylianou, *Churches of Cyprus* 224, εἰκ. 128a. Παπαγεωργίου, Κύπριοι ζωγράφοι πίν. XXX. 5.

54. Ἅγ. Νικόλαος τῆς Στέγης, Κακοπετριά, Κύπρος (πίν. 62-64)

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας φέρει διακοσμημένο ἔνσταυρο φωτοστέφανο καὶ κρατεῖ εὐαγγέλιο κλειστὸ μὲ διάκοσμο ποὺ σχηματίζει σταυρὸ στὴ στάχωση. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπελήματα *IC XC* σὲ κύκλους μὲ φορὰ κάθετη. Στὴν περιφέρεια ταινία διακοσμημένη μὲ σχέδιο ποὺ μιμεῖται ἱριδα.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, στὰ τέσσερα ἄξονικά σημεῖα εἰκονίζονται ἰσάριθμα σεραφίμ μέσα σὲ μετάλλια. Δώδεκα ἄγγελοι χωρίζονται ἀπὸ τὰ μετάλλια σὲ τέσσερις ομάδες. Ὅλοι εἶναι σὲ στάση προσκύνησης· οἱ δύο ἄγγελοι ποὺ εἰκονίζονται κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἶναι μὲ τὸ ἓνα γόνυ στὴ γῆ, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι μὲ τὰ γόνατα κεκαμμένα.

Στὴν τελευταία ζώνη δώδεκα προφήτες.

1. Σολομών: *ΔΙΚΑΙΟΙ / ΕΙC ΤΟΝ ΑΙ/ΩΝΑ ΖΩ/CI ΚΑΙ EN / Κ(ΥΡΙ)Ω Ο ΜΙ* (Σοφία Σολομώντος 5:15).

2. Ἡσαΐας: *ΙΔΟΥ Η ΠΑΡ/ΘΕΝOC EN / ΓΑCTPI / ΕΞΕΙ ΚΑΙ/ ΤΕΞΕΤΑΙ* (Ἡσαΐας 7:14).

3. Μωυσῆς: *ΟΨΕCT/Ε ΤΟΙΝ ΖΩΗΝ Η/ΜΩΝ / ΚΡΕΜ/ΑΜΕΝΗ* (Δευτερονόμιον 28:66).

4. Ζαχαρίας: *ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΠΑΝ/ΤΟ-ΚΡΑ/ΤΩΡ* (Ζαχαρίας 1:4 ἢ 5:12 ἢ 8:19).

5. Γεδεών: *CI CΩZE/IC EN TH / ΧΕΙΡΙ ΜΟΥ / ΤΟΝ Ι(CΡΑ)ΗΛ* (Κριταὶ 6:36).

6. Ἰωνᾶς: *ΕΒΟΗC/Α EN ΘΛΙ/ΨΕΙ ΜΟΥ / ΠΡOC Κ(ΥΡΙΟ)Ν / ΤΟΝ Θ(EO)Ν* (Ἰωνᾶς 2:3).

7. Ἀββακούμ: *Ο Θ(EO)C ΑΠΟ / ΘΑΙΜΑΝ Η/ΞΕΙ ΚΑΙ Ο / ΑΓΙOC ΕΞ Ο/ΡΟΥC ΚΑ/ΤΑCΚΙΟΥ/ ΔΑ-CEΩC* (Ἀββακούμ 3:3).

8. Δανιήλ: *ΚΑΙ ΕΤ/ΜΗΘΗ / ΛΙΘOC / ΑΝΕΥ / ΧΕΙ-Ρ/ΩΝ {Α/ΝΕΥ / ΤΟΝ}* (Δανιήλ 2:34).

9. Ἐλισσαῖος: *ΤΑΔΕ / ΛΕΓΙ Κ(ΥΡΙΟ)C Υ / ΔΗ-ΨΩΝ/ΤΕC ΠΟ/ΡΕ{C}ΒΕ* (Ἡσαΐας 55:1).

10. Ἡλίας: *ZH Κ(ΥΡΙΟ)C ΚΑΙ / ZH Η ΨΥΧΗ / COY ΕΙ ΕΓΚΑ/ΤΑΛΕΙΨΩ / CE* (Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6).

11. Ἰερεμίας: *ΟΥΤOC Ο Θ(EO)C / ΗΜΩΝ ΟΥ / ΛΟΓΙCΘΗCΕ/ΤΑΙ Ε(ΤΕ)ΡOC / ΠΡOC ΑΥΤΟΝ* (Βαρούχ 3:36).

12. Δαβίδ: *ΑΚΟΥCΟΝ / ΘΥΓΑΤΕΡ / ΚΑΙ ΙΔΕ*

Κ(ΑΙ) / ΚΑΙΝΟΝ / ΤΟ ΟΥΚ ΟΥ / ΟΥ (sic) ΚΑΙ ΕΠΙΛΑΘΟΥ (ψαλμός 44:11).

Χρονολόγηση: β' μισό 14ου αἰ.

Βιβλιογραφία: Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης 162 κέ. Velmans, *Coupoles chypriotes* 150, εἰκ. 12. Stylianou, *Churches of Cyprus* 68, εἰκ. 27.

III. ΤΟ ΣΕΡΒΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΑΠΟ ΤΗ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ MILUTIN ΩΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΔΕΣΠΟΤΩΝ ΤΟΥ ΜΟΡΑΒΑ

Στὸ τρίτο τμήμα τοῦ καταλόγου περιλαμβάνονται τὰ μνημεῖα τοῦ σερβικοῦ κράτους. Ἐδῶ ἀναφέρονται τὰ μνημεῖα ποὺ δημιουργήθηκαν στὸ σερβικὸ βασίλειο κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴ βασιλεία τῶν ἀδελφῶν Dragutin καὶ Milutin καὶ τελειώνει μὲ τὸν δεσπότη Στέφανο Lazarević. Οἱ κτίτορες τῶν σερβικῶν μνημείων προέρχονται ἀπὸ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια ἢ ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀριστοκρατία.

Ἡ ἀπαρχὴ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1261 συμπίπτει μὲ τὴν ἐνδυνάμωση τῆς δυναστείας τῶν Νεμανιδῶν στὴ Σερβία. Ἡ ἄνοδος τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικου Β' Παλαιολόγου ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἄνοδο στὸν σερβικὸ θρόνο τοῦ κράλη Milutin. Τὸ 1299 ἡ Σιμωνίδα, κόρη τοῦ Ἀνδρόνικου Β', μόλις πέντε ἐτῶν, δίνεται ὡς σύζυγος στὸν Milutin, γεγονὸς ποὺ ὁδήγησε στὴν πλήρη βυζαντινοποίησιν τῆς σερβικῆς αὐλῆς¹⁶. Τὰ Σκόπια, ποὺ εἶχαν ἤδη κατακτηθεῖ ἀπὸ τὸν Milutin¹⁷, ὅπως καὶ ἓνα τμήμα τῆς Μακεδονίας, περνοῦν μὲ συνθήκη στὰ χέρια τοῦ Σέρβου ἡγεμόνα ὡς προῖκα τῆς Σιμωνίδας¹⁸.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Milutin φαίνεται ὅτι ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια ἔχει τὴν ἀποκλειστικότητα τῆς ἀνέγερσης θρησκευτικῶν κτιρίων στὸ σερβικὸ βασίλειο¹⁹. Ὁ Στέφανος Milutin εἴτε χτίζει νέα μνημεῖα εἴτε ἀνακαινίζει παλαιότερα κτίσματα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Milutin καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Dragutin διακοσμεῖται ὁ Ἅγ. Ἀχίλλειος στὸ Arilje (1296). Ἐπὶ τῆς βασιλείας Milutin²⁰ ἀνακαινίζεται καὶ διακοσμεῖται ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου στὸ Prizren (1309-1314), διακοσμεῖται ὁ ναὸς τῆς Ἀνάληψης στὴ Žiža (1309) γιὰ δευτέρη φορὰ, ἡ Βασιλικὴ Ἐκκλησία στὸ μοναστήρι τῆς Studenica ποὺ τιμᾶται στὴ μνήμη τῶν γονέων τῆς Θεοτόκου Ἰωακείμ καὶ Ἄννας (1314), ἀναστηλώνεται καὶ διακοσμεῖται ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Staro Nagoričino (1317-1318), χτίζεται καὶ διακοσμεῖται ὁ ναὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου στὴν Gračanica (1318-21). Στὸ Ἅγιον Ὅρος ὁ Milutin ἀνακαινίζει καὶ διακοσμεῖ τὸ καθολικὸ τῆς σερβικῆς μονῆς Χιλανδαρίου, ποὺ τιμᾶται στὸ ὄνομα τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (1321)²¹. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Milutin διακοσμεῖται ὁ Ἅγ. Νικήτας στὸ Čučer (1321-1322), μετόχι τῆς μονῆς Χιλανδαρίου²².

16. Djurić, *L'art des Paléologues* 187.

17. Soulis, *The Serbs and Byzantium* 1.

18. Djurić, *L'art des Paléologues* 180.

19. Αὐτόθι 182.

20. Πὰ τὰ μνημεῖα ποὺ ἀνάγονται στὴ βασιλεία τοῦ Στεφάνου Milutin βλ. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 68-74. Βλ. ἐπίσης Čurčić, *Gračanica* 7-11.

21. Ἡ διακόσμηση τοῦ καθολικοῦ σύμφωνα μὲ

τὰ τελευταῖα δεδομένα τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Marković, *The Original Paintings* 221, στὸ διάστημα 1321-1322.

22. Πὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἅγ. Νικήτα στὸ Čučer μετὰ τὴν Gračanica βλ. Todić, *Staro Nagoričino* 138. Todić, *Gračanica* 233. Βλ. ἐπίσης Babić, *Studenica* 215, 254.

Τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Dečanski διακοσμεῖται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὸ Kučevište (1330). Ἀπὸ τὸ 1331 ὡς τὸ 1355 στὸν σερβικὸ θρόνο βασιλεύει ὁ ἐγγονὸς τοῦ Milutin, Στέφανος Dušan. Τὸ 1334 ἡ Στρώμνιτσα, ἡ Ἀχρίδα καὶ ὁ Πρίλαπος τοῦ παραχωροῦνται μὲ συνθήκη²³ καὶ ἔκτοτε παραμένουν ὑπὸ τῆ σερβικῆ κυριαρχία. Τὸ 1345 ὁ Στέφανος Dušan κατακτᾷ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θεσσαλία καὶ ὀνομάζεται αὐτοκράτωρ Σέρβων καὶ Ρωμαίων²⁴. Στὴν περίοδο τῆς βασιλείας του ἐντάσσονται ἡ διακόσμηση τῆς Θεοτόκου Ὁδηγήτριας (1337) καὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (1345) στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ τοῦ Ρεέ, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (σήμερα μὲ τὴν ὀνομασία Λευκὴ Ἐκκλησία) στὸ Karan (1340-1342) καὶ τῶν ναῶν τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo (1346-1347) καὶ τοῦ Παντοκράτορα στὸ Dečani (1339-1350)²⁵. Τὴν ἴδια περίοδο χτίζεται ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρα Χριστοῦ στὸ Prizren, πού ὅμως διακοσμεῖται λίγο ἀργότερα (1370).

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Στεφάνου Dušan τὸ 1355, στὸν σερβικὸ θρόνο ἀνεβαίνει ὁ Στέφανος Uroš IV (1355-1371), κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ ὁποῖου χτίζεται ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὸ Zaum (1361) στὴ λίμνη τῆς Ἀχρίδας²⁶. Τὴν περίοδο τῆς ἡγεμονίας τοῦ βασιλιᾶ Μάρκο²⁷ στὸ κρατίδιο πού περιέλαβε τὴ νότια Σερβία καὶ τὴ δυτικὴ Μακεδονία τελειώνει καὶ ζωγραφίζεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὸ Markon Manastir (1375-81), χτίζεται καὶ ζωγραφίζεται ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἀνδρέα στὴν Treska (1389), ἐνῶ στὸν παλιότερο ναὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὸν Πρίλαπο ξαναζωγραφίζεται ὁ τροῦλος (1370-1380)²⁸.

Στὴ βόρεια Σερβία, μετὰ τὸ 1371, δημιουργεῖται τὸ δεσποτάτο τοῦ Μοράβα ἀπὸ τὸν πρίγκιπα Λάζαρο (1371-1389)²⁹. Στὸ δεσποτάτο κατὰ τὴν ἡγεμονία Λαζάρου χτίζονται καὶ διακοσμοῦνται ὁ ναὸς τῆς Ἀνάληψης στὴ Ravanica (1385-1387), ὁ ναὸς τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴ Ljubostinja (πρῶτη φάση 1389) καὶ ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴ Nova Pavlica (1381-1389). Τέλος στὴν περίοδο τῆς ἡγεμονίας τοῦ Στεφάνου Lazarević χτίζονται καὶ διακοσμοῦνται τὰ τρία τελευταῖα μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου, ὁ Ἀγ. Νικόλαος στὴ Jošanica (1400±), ἡ Ἀγία Τριάδα στὴ Manasija (1407-1418) καὶ ὁ ναὸς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Kalenić (1413)³⁰.

55. Ἀγ. Ἀχίλλειος, Arilje - Moravica (πίν. 65-71)

Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται, μεταξὺ τῶν

παραθύρων, ἕξι ὀρθιες μορφές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ταυτίζονται ἀπὸ τὰ σύμβολα πού κρατοῦν:

1. Μωσῆς: (μὲ τὶς πλάκες).
2. Μελχισεδέκ: (μὲ τὶς τρεῖς προσφορές σὲ δίσχο).

23. Dinić, Za hronologiju Dusanovich osvajanja 7.

24. Σούλης, Ἡ πρώτη περίοδος τῆς Σερβοκρατίας 56-57.

25. Πὰ τοὺς ναοὺς τῆς περιόδου τοῦ Στεφάνου Dušan βλ. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 78-84. Βλ. ἐπίσης Djordjević, *Serbian Nobility* 131-162.

26. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid* 184.

27. Αὐτόθι 185.

28. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 117 κέ. Ristić, *Saint Demetrius in Prilep* 222.

29. Djurić, *Moravsko Slikastro* 30-31.

30. Πὰ τὸ δεσποτάτο τοῦ Μοράβα καὶ τὰ μνημεῖα του βλ. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 136 κέ.

3. (;): (Ήσαϊας 1:16 ἢ Ἰεζεκιήλ 36:25).
 4. Ζαχαρίας ὁ Παλαιός: (με πυξίδα καὶ θυμιάτο).
 5. (;): (κλειστὸ εἰλητάριο).
 6. Ἀαρών: (με ράβδο καὶ στάμνο).
- Στὴν κατώτατη ζώνη, ἕξι ἡμίσωμοι προφήτες κρατοῦν εἰλητάρια με ἐπιγραφές στὰ σλαβονικά:
1. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 2:3).
 2. Ἰωήλ: (Ἰωήλ 2:12).
 3. Μαλαχίας: (Μαλαχίας 3:1).
 4. Ζαχαρίας: (Ζαχαρίας 5:1;).
 5. Ἀββακούμ: (κατεστραμμένο).
 6. Σοφονίας: (Σοφονίας 3:14).

Χρονολόγηση: 1296 (Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 61).

Βιβλιογραφία: Millet - Frolov, *Peinture en Jugoslavie* III πίν. 57, 62. Živković, *Arilje* σχ. III. Todić, *Peinture d'Arilje* 23-43. Babić, *Studenica* 73.

56. Ἀνάληψη, Žiža

Στὸν τροῦλο ὑπῆρχε ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τὰ ὑπολείμματα δεκαῆξι μορφῶν ποὺ εἰκονίζονταν μεταξὺ τῶν παραθύρων. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δώδεκα ἀποστόλους διακρίνονται ἀνατολικά: τὰ κάτω ἄκρα δύο ἀγγέλων με ἵχνη ἀπὸ φτερά, καθὼς καὶ δύο ἄλλων μορφῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ταυτίζεται με τὴ Θεοτόκο. Οἱ συνήθεις μορφές τῆς Ἀνάληψης εἶναι δεκαπέντε καὶ ὄχι δεκαῆξι, ὅπως ἐδῶ. Ἐὰν ἡ δημοσιευμένη ἀποτύπωση εἶναι σωστή, τότε τὸ πρόσωπο ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι παραστέκεται στὴν Παναγία εἶναι ὁ ἅγιος Ἰωάννης Προδρόμος.

Χρονολόγηση: 1309-1316 (Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 68).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 8. Subotić, *Žiža* 24. Živković, *Žiža* σχ. VI, 1-2.

57. Κοίμηση Θεοτόκου (Bogorodica Ljeviška), Prizren (πίν. 72-77)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ με-

τάλλιο με δίχρωμο βάθος καὶ φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο με διάκοσμο.

Τὸ μετάλλιο με τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα ἐγγράφεται σὲ διπλή, ὀκτάκτινη, ἄστεροειδὴ δόξα, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται τὰ ἄνω τμήματα τοῦ σώματος ὀκτὼ ἱπτάμενων ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν σκῆπτρο καὶ ἀνοικτὰ ἢ κλειστὰ εἰλητάρια. Στὸ εἰλητάριο τοῦ δευτέρου ἢ ἐπιγραφὴ *TADE AETEI K(YPIO)C IAOY ETΩ* (Μαλαχίας 3:1), στὸ εἰλητάριο τοῦ ἔκτου καὶ τοῦ ἑβδομου ἢ ἐπιγραφὴ *TADE AETEI K(YPIO)C CABAΩΘ* (Ήσαϊας 7:7, 10:24, 14:22, 19:5). Ὁ ἄγγελος ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸν προφήτη Ἰσαΐα κρατεῖ λαβίδα. Ἡ διπλὴ αὐτὴ δόξα ἐγγράφεται με τὴ σειρὰ τῆς σὲ δεῦτερο μετάλλιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, μεταξὺ τῶν παραθύρων, ὀκτὼ προφῆτες κρατοῦν εἰλητάρια με ἐπιγραφές στὰ σλαβονικά.

1. Ἰεζεκιήλ: (ἀδιάγνωστο).
2. Ἀββακούμ (;): (Ἀββακούμ 3:2;).
3. Ἰωήλ (;): (ἀδιάγνωστο).
4. Σοφονίας (;): (κλειστὸ εἰλητό).
5. Ζαχαρίας: (ἀδιάγνωστο).
6. Δανιήλ: (κλειστὸ εἰλητό).
7. Ἰερεμίας: (Ἰερεμίας 5:14, 23:16, 39:14).
8. Ἰσαΐας: (Ήσαϊας 6:6).

Χρονολόγηση: 1309-1313 (Panić - Babić, *Bogorodica Ljeviška* 108. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 68).

Βιβλιογραφία: Živković, *Conservation des fresques de Ljeviška* 256-260, εἰκ. 4. Panić - Babić ὁ.π. 50, 119, σχ. 2, πίν. XV. Popovich, *Four Prophet Cycles* 296-297, εἰκ. 15. Lazarev, *Istoria* εἰκ. 582. Babić, *Les portraits de Dečani* 281, εἰκ. 10. Živković, *Ljeviška* σχ. 1.

58. Ἅγιοι Ἰωακεῖμ καὶ Ἄννα, Βασιλικὴ Ἐκκλησία, Studenica (πίν. 78-81)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ μετάλλιο με κυανὸ βάθος καὶ φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο. Ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου με τὸν Παντοκράτορα προβάλλουν τέσσερις οὐράνιες δυνάμεις καὶ τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἡ παράσταση τῆς Οὐ-

ράνιας Λειτουργίας. Στο ανατολικό και στο δυτικό άξονικό σημείο εικονίζονται δύο κιβώρια: στο πρώτο είναι τοποθετημένο το δυσκολότηρο και στο δεύτερο ένα κηροπήγιο. Ὁκτώ δόλωσμοι ἄγγελοι με ριπίδια, θυματὰ καὶ τὰ τίμια δῶρα, χωρισμένοι σὲ δύο ὁμάδες, κατευθύνονται ἀπὸ τὴν Τράπεζα τοῦ δυτικοῦ τμήματος πρὸς τὴν Τράπεζα πὺν βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα.

Στὴν κατώτατη ζώνη, μεταξὺ τῶν παραθύρων, ὁκτὼ προφήτες κρατοῦν εἰλητάρια με ἐπιγραφὲς στὴ σλαβονική:

1. Ὑσαῖας: (Γένεσις 1:1).
2. Ἡλίας: (Βασιλειῶν Δ 2:6).
3. Ἐλισσαῖος: (Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6).
4. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 2:3).
5. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).
6. Ἰερεμίας: (Ἰερεμίας 38:31).
7. Σοφονίας: (Σοφονίας 3:14).
8. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 37:1).

Στὴ βάση τοῦ τυμπάνου εἰκονίζονται σὲ ζωφόρο τριάντα τέσσερις προτομὲς προπατόρων τοῦ Χριστοῦ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικό σημείο οἱ προτομὲς τοῦ Ἀδάμ καὶ τῆς Εὐας.

Χρονολόγηση: 1314 (Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 70).

Βιβλιογραφία: Popovich, *Four Prophet Cycles* 286 κέ., εἰκ. 1-9. Babić, *Studenica* 66-87, εἰκ. 16-33.

59. Ἅγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino, Kumanovo (πίν. 82-86)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ μετάλλιο με δίχρωμο βάθος καὶ περιφέρεια με ἄστεροειδεῖς ἀπολήξεις· φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο, διακοσμημένο στίς κεραῖες τοῦ σταυροῦ καὶ κρατεῖ κλειστὸ κατάκοσμο εὐαγγέλιο. Ὁκτὼ ἄγγελοι ἱπτάμενοι κρατοῦν τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα ἀνὰ δύο ἀντικριστοί.

Κάτω ἀπὸ τοὺς ἁγγέλους ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας. Στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ ἄξονικό σημείο ἀπὸ μία Τράπεζα με κιβώριο. Ὁκτὼ ἄγγελοι, χωρισμένοι σὲ δύο ἡμιχόρια, στρέφονται πρὸς τὴν ἀνατολικὴ Τράπεζα. Κρατοῦν ριπίδια, θυματὰ καὶ τὰ τίμια δῶρα. Πάνω

ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἁγγέλων πτερωτοὶ τροχοί. Στὴν κατώτατη ζώνη ὁκτὼ προφήτες, μεταξὺ τῶν παραθύρων, κρατοῦν εἰλητάρια με ἐπιγραφὲς στὰ ἑλληνικά.

1. Ἰερεμίας: ΟΥΤΟC / Ο Θ(ΕΟ)C Η/ΜΩΝ ΟΥ / ΛΟΓΗC/ΘΗCΕ/ΤΕ ΕΤΕ/ΡΟC (Βαρονῆχ 3:36).
2. Ἡλίας: (κατεστραμμένο).
3. Ἐλισσαῖος: ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / Κ(ΑΙ) ΖΗ Η / ΨΗ-ΧΗ / ΜΟΥ (Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6).
4. Σοφονίας: ΤΑΔΕ / ΛΕΓΕΙ / Κ(ΥΡΙΟ)C Υ(Ι)Ε / ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΟΥ (Ἰεζεκιήλ 2:3).
5. Ἰωήλ: ΤΑΔΕ / ΛΕΓΕΙ / Κ(ΥΡΙΟ)C Ε/ΠΙCΤΡΕ/ΨΑΤΕ (Ἰωήλ 2:12).
6. Ἰωνᾶς (:): (κατεστραμμένο).
7. Ἰεζεκιήλ: ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΠΡΟC / ΜΕ Υ(Ι)Ε / ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΟΥ (Ἰεζεκιήλ 2:3).
8. Ὑσαῖας: ΤΑΔΕ / ΛΕΓΕΙ / Κ(ΥΡΙΟ)C ΠΑ/-ΝΤΟΚΡΑ/ΤΩΡ (Ἰερεμίας 5:14, 23:16, 39:14;).

Χρονολόγηση: 1317-1318 (Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 71. Miljković-Pepok, *Deloto na zografite* 57).

Βιβλιογραφία: Petković - Popović, *Staro Nagoričino, Psača, Kalenik* πίν. 5. Millet - Frolov, *Peinture en Jugoslavie* III πίν. 72, 1. σχ. πίν. 132, 2. Miljković-Pepok ὁ.π. 58. Popovich, *Four Prophet Cycles* 287 κέ., σχ. III, εἰκ. 11-12. Todić, *Staro Nagoričino* 75, εἰκ. 35-37.

60. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, καθολικὸ μονὴς Χιλανδαρίου, Ἅγιον Ὄρος

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας, ἡ ζώνη με τίς ἁγγελικὲς δυνάμεις, ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴ δεύτερη ζώνη, οἱ δώδεκα ἡμίσμοι ἀπόστολοι στὴν ὑποκείμενη ζώνη, καθὼς καὶ οἱ δώδεκα προφῆτες πὺν εἰκονίζονται στὴν κατώτατη ζώνη μεταξὺ τῶν παραθύρων, ἔχουν ἐπιζωγραφηθεῖ τὸ 1803-1804. Οἱ προφῆτες κρατοῦν εἰλητάρια με ἐπιγραφὲς στὰ ἑλληνικά:

1. Ἡλίας: ΚΑΘΟΥ / ΔΗ / ΕΝ/ΤΑΥΘΑ (Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6).
2. Ἐλισσαῖος: ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΚΑΙ ΖΗ / Η ΨΥ/ΧΗ ΜΟΥ (Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6).
3. Ἰεζεκιήλ: ΕΓΕΝΕ/ΤΟ ΕΠ Ε/ΜΕ ΧΕΙΡ / Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΚΑΙ / ΕΞΗ/ΓΑΓΕ (Ἰεζεκιήλ 37:1).
4. Ἰωνᾶς: (εἰλητάριο κλειστό).
5. Μαλαχίας: ΤΑΔΕ / ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΙΔΟΥ ΕΓΩ / ΕΞΑΠΟCΤΕΛΩ / Τ(ΟΝ) ΑΓΓΕ(ΛΟΝ) (Μα-

λαχίας 3:1).

6. Ἰωήλ: *ΤΑΔΕ / ΛΕΓΕΙ / Κ(ΥΡΙΟ)C ΤΑ / ΤΕΚΝΑ* (Ἰωήλ 2:23).

7. Μιχαίας: *ΕΝ ΤΗ / ΗΜΕΡΑ / ΕΚΕΙΝΗ / ΛΕΓΕΙ / Κ(ΥΡΙΟ)C* (Μιχαίας 4:6).

8. Ἀββακούμ: *ΚΥΡΙΕ ΗCΑ/ΚΙΚΟΑ / ΤΗΝ ΑΚΟ/ΗΝ CΟΥ / ΚΑΙ ΕΦΟ/ΒΗΘΗΝ* (Ἀββακούμ 3:2).

9. Σοφονίας: *ΤΑΔΕ ΛΕ/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C Υ/ΠΟ- ΜΕΙ/ΝΟΝ ΜΕ* (Σοφονίας 3:8).

10. Γεδεών: *ΚΑΤΑΒΗCΕ(ΤΑΙ) ΟC ΥΕΤΟC ΕΠΙ ΠΟΚ(ΟΝ)* (ψαλμός 71:6).

11. Ἰερεμίας: *ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΙΔΟΥ ΔΕ- ΔΟΚΑ ΤΟΥC ΛΟΓΟΥC ΜΟΥ* (Ἰερεμίας 1:9).

12. Ἡσαΐας: *Κ(ΥΡΙΟ)C ΔΙΔΩCΙΝ Μ(Ο)Ι ΓΛΩC- (C)ΑΝ ΠΑΙΔ(Ε)ΙΑC* (Ἡσαΐας 50:4).

Χρονολόγηση: 1321 (Marković, *The Original Paintings* 221).

Βιβλιογραφία: Millet, *Peinture en Athos* πίν. 64.1. Marković ὁ.π. 221.

61. Εὐαγγελισμός, Gračanica, Pristina (πίν. 87-92)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ με- τάλιο μὲ κυανὸ βάθος· φέρει ἔνσταυρο φωτο- στέφανο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπιλήματα *IC XC*.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἡ παράσταση τῆς Οὐρά- νιας Λειτουργίας μὲ Τράπεζα χωρὶς κιβώριο στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, πάνω στὴν ὁποία εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς-ἀμνός, δορυφορούμενος ἀπὸ δύο ὁμάδες ἀγγέλων: *Ο ΑΜΝΟC, IC XC*. Ὅκτὼ ἄγγελοι σὲ δύο ἡμιχόρια κατευθύνονται ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς πρὸς τὰ ἀνατολικά. Κρατοῦν τὰ τίμια δῶρα, ριπίδια καὶ θυμιάτα. Συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *ΑΓΓΕ- Λ(ΟC) Κ(ΥΡΙΟ)Υ*.

Στὴν κατώτατη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες μεταξὺ τῶν παραθύρων, κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγρα- φές στὰ σλαβονικά.

1. Ἡσαΐας: (Ἡσαΐας 66:10, παράφραση).

2. Ἰερεμίας: (Ἰερεμίας 38:31).

3. Ἡλίας: (*Βασιλειῶν* Δ 2:2, 4, 6).

4. Ἐλισσαῖος: (*Βασιλειῶν* Δ 2:2, 4, 6).

5. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 1:1).

6. Μιχαίας: (Μιχαίας 4:6).

7. Σοφονίας: (Σοφονίας 3:8).

8. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 1:19).

Χρονολόγηση: 1318-1321 (Todić, *Gračanica* 378).

Βιβλιογραφία: Townsley, *Eucharistic Doctrine* 148-150, εἰκ. 9-12, 14. Todić ὁ.π. 81, 138-139. σχ. XII J-J, σχ. VI D-D, σχ. XI I-I, σχ. V C-C, εἰκ. 6-17. Živković, *Gračanica* σχ. 1.

62. Ἁγ. Νικήτας, Čučer, Σκόπια (πίν. 93-94)

Ἡ μορφή τοῦ στηθαίου Παντοκράτορα καὶ ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἶναι ἐπιζωγραφημένες.

Στὴν κατώτατη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες μεταξὺ τῶν παραθύρων κρατοῦν εἰλητάρια στὰ ἑλλη- νικά καὶ στὰ σλαβονικά.

1. Ἰερεμίας: (Βαρούχ 3:36).

2. Ἡλίας: *ΚΑΘΟΥ / ΔΗ ΕΝ/ΤΑΥΘΑ / ΟΤΙ Κ(Υ- ΡΙΟ)C / ΑΠΕ/CΤΑΙ/ΚΕ* (*Βασιλειῶν* Δ 2:2, 4, 6).

3. Ἐλισσαῖος: *ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΚΑΙ ΖΗ / Η ΨΥ/ΧΗ ΜΟΥ / ΕΙ ΕΓΓΑ/ΤΑΛΗ/ΨΩ CΕ* (*Βασιλειῶν* Δ 2:2, 4, 6).

4. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 2:3).

5. Σοφονίας (:): (ἐπιζωγραφημένος ὡς Σα- μουήλ).

6. Ἀβδίου: (ἐπιζωγραφημένος).

7. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 36:24).

8. Ἡσαΐας: (Ἡσαΐας 6:6).

Χρονολόγηση: ± 1321 (Todić, *Staro Nagoričino* 138).

Βιβλιογραφία: Millet - Frolov, *Peinture en Jugoslavie* III πίν. 35.1-2. Miljković-Pepel, *Deloto na zografite* 54, πίν. CIII. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 70. Popovich, *Four Prophet Cycles* 287 κέ., σχ. II, εἰκ. 10.

63. Παναγία, Kučevište

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας, ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας καὶ οἱ μορφές τῶν προ- φητῶν ἔχουν ἐπιζωγραφηθεῖ τὸ 1874.

Στὴ βάση τοῦ τυμπάνου εἰκονίζονται σὲ προ- τομή εἴκοσι πέντε ἀπὸ τοὺς Σαράντα Μάρτυρες τῆς Σεβάστειας.

Χρονολόγηση: 1330 (Djurić, *Fresken in Jugo- slawien* 78), 1331 (Djordjević, *Serbian Nobility* 131).

Βιβλιογραφία: Djurić ό.π. 78. Djordjević, Kučević 85. Djordjević, Les images de la prose 495, εικ. 8. Djordjević, Serbian Nobility 133.

64. Παναγία Ὁδηγήτρια, Peć (πίν. 95-96)

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπιλήματα IC XC καὶ τὴν ἐπιγραφὴ Ὁ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡ. Στὴν ταινία ποὺ περιβάλλει τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα ἀναγράφεται στὰ σλαβονικά ὁ ψαλμὸς 101:20-22.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζεται ἡ παράστασις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας. Συνοδεύεται ἀπὸ ἐπιγραφὴ «Ἡ Θεία Λειτουργία» στὰ σλαβονικά. Στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται ἡ Τράπεζα πάνω στὴν ὁποία βρίσκεται ὁ Χριστὸς-ἀμνός. Ἐκατέρωθεν δύο ὁμάδες ἀγγέλων σὲ στάση προσκύνησης· εἶναι ντυμένοι αὐτοκρατορικά καὶ συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ «Ἄγγελοι Κυρίου» στὰ σλαβονικά. Πίσω ἀπὸ τὴν Τράπεζα ἐξαπτέρυγο σεραφίμ μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ «χερουβίμ» (sic). Στὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο Τράπεζα μετὰ κιβώριο ὅπου εἰκονίζεται τὸ εὐαγγέλιο· συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ «Ἀγία Τράπεζα» στὰ σλαβονικά. Ὁκτὼ ἄγγελοι-διάκονοι σὲ δύο ἡμιχόρια κατευθύνονται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὴν δυτικὴ Τράπεζα. Κρατοῦν ριπίδια, θυμιατὰ, τὰ τίμια δῶρα καὶ τὸν ἀέρα. Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δεκαεῖς προφῆτες, ἀνὰ δύο μετὰ τῶν παραθύρων. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τοῦ κάθε ζεύγους προφητῶν, οὐράνιες δυνάμεις ποὺ βγαίνουν μέσα ἀπὸ ἀκτίνες φωτός, τοὺς δίνουν ἀνοικτὰ ἢ κλειστὰ εἰλητά. Στὰ ἀνοικτὰ εἰλητάρια ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ ἢ τμῆμα τῶν ἐπιγραφῶν τῶν εἰληταρίων ποὺ κρατοῦν οἱ προφῆτες.

1. Δαβίδ: (ψαλμὸς 44:11).
2. Μωσῆς: (Ἔξοδος 19:12 ἢ 2).
3. Μιχαίας: (Μιχαίας 2:3, 3:5, 4:2).
4. Ἰωήλ: (Ἰωήλ 2:23).
5. Ἡσαΐας: (Ἡσαΐας 11:1).
6. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 2:9).
7. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).
8. Ζαχαρίας: (Ζαχαρίας 5:1).
9. Ἰερεμίας: (Βαρούχ 3:36).

10. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 1:1).
11. Σοφονίας: (Σοφονίας 3:14).
12. Ἐλισσαῖος: (Βασιλειῶν Δ 2:4, 6).
13. Ἡλίας: (Βασιλειῶν Γ 19:10).
14. Δανιήλ: (Δανιήλ 7:9).
15. Ἀαρών: (κρατεῖ θυμιατὸ καὶ τὴν ράβδο).
16. Σολομών: (Παροιμιῶν 9:1).

Χρονολόγησις: 1337 (Djurić, Fresken in Jugoslawien 84).

Βιβλιογραφία: Petković, La peinture serbe II πίν. 99.1, 99.2, 101, 103, 105-107. Radojčić, Staro Slikarstvo 123-124, εικ. 73. Ivanović, Vierge de Peć 149-150, εικ. 48, 51-52. Babić, L'église de la Vierge à Peć 378 κέ., εικ. 1-3. Todić, L'église de la Vierge et du narthex à Peć 365-366, εικ. 4-7. Popovich, Virgin Hodegetria at Peć 443 κέ., εικ. 1-8.

65. Εὐαγγελισμὸς Θεοτόκου (Bela Crkva = Λευκὴ Ἐκκλησία), Karan (πίν. 97-100)

Τὸ μετάλλιο μετὰ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἶχαν ζωγραφηθεῖ δεκαεῖς (;) προφῆτες, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι κατεστραμμένοι. Διακρίνονται τὰ κάτω ἄκρα ἑξὶ προφητῶν, καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τεσσάρων προφητῶν μετὰ αὐτοκρατορικὴ καὶ ἱερατικὴ ἐνδυμασία. Κρατοῦν εἰλητάρια μετὰ ἐπιγραφὰς στὴ σλαβονικὴ καὶ ἑλληνικὴ γλῶσσα.

Προφήτης μετὰ ἀρχιερατικὴ ἐνδυμασία: (;).

Ζαχαρίας ὁ Παλαιός: (κρατεῖ πυξίδα).

Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος: (Ματθαῖος 3:2).

Ἀββακούμ: (;).

Ἀγγαῖος: ΕΠΕΝΗ / ΗΕΡΟΥΣΑΛ/ΗΜ<Ε> ΤΟΝ / Κ(ΥΡΙΟΝ ΕΝΗ / ΤΟΝ ΘΕΟΝ ΟΥ ΧΩΝ (ψαλμὸς 147:1).

Προφήτης (;): κλειστὸ εἰλητό.

Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται τέσσερις εὐαγγελικὲς σκηνές: ἡ Σταύρωση, ἡ Ἀνάστασις, ἡ Ἀνάληψις καὶ ἡ Πεντηκοστή.

Χρονολόγησις: 1340-1342 (Babić, La figure du prince Uroš 17-19. Djurić, Fresken in Jugoslawien 89).

Βιβλιογραφία: Djordjević, Serbian Nobility 142.

66. Ἁγ. Δημήτριος, Peč

Στὸν τροῦλο εἰκονίζεται ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης.

Οἱ τοιχογραφίες ἐπιζωγραφήθηκαν τὸ 1621 ἀναπαράγοντας σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ πρωτότυπο.

Χρονολόγηση: 1345 (Djurić, *Fresken in Jugoslavien* 82).

Βιβλιογραφία: Petković, *La peinture serbe* II πίν. LXXXIX, XC, XCII, XCIV. Djurić ὁ.π. 82.

67. Ἀρχάγγελοι, Lesnovo (πίν. 101, 103-107)

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας εἰκονίζεται σὲ δίχρωμο βάθος. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC καὶ τὴν ἐπιγραφή *Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ*, στὸ ἔνσταυρο φωτοστέφανο ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή *Ο ΩΝ*. Τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα ἐγγράφεται σὲ κύκλο μὲ ἀστεροειδεῖς καὶ σταυροειδεῖς ἀπολήξεις.

Ἄγγελοι ἱπτάμενοι κρατοῦν τὸν κύκλο μὲ τὸν Παντοκράτορα ντυμένοι μὲ ἀρχαιοπρεπὴ ἐνδυμασία.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας. Στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο Τράπεζα μὲ κιβώριο καὶ στὸ δυτικὸ δύο τετράμορφα. Ἄγγελοι-διάκονοι κρατοῦν θυμιάτα, ριπίδια καὶ τὰ τίμια δῶρα. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τοὺς ἐξαπτέρυγα σεραφίμ ἐναλλάσσονται μὲ φτερωτοὺς τροχοῦς.

Στὴν κατώτατη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες μεταξὺ τῶν παραθύρων κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὰς στὴ σλαβονική.

1. Ἡσαΐας: (Ἡσαΐας 7:14).

2. Ἱερεμίας: (Ἱερεμίας 11:19).

3. Ἡλίας: (*Βασιλειῶν* Γ 19:10).

4. Ἐλισσαῖος: (*Βασιλειῶν* Δ 2:21).

5. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).

6. Δανιήλ: (Δανιήλ 7:9).

7. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 37:1).

8. Ἰωάννης Προδρόμος: (Ἰωάννης 1:29).

Στὴ βάση τοῦ τροῦλου ζωφόρος μὲ τοὺς Σαράντα μάρτυρες τῆς Σεβάστειας σὲ προτομές.

Χρονολόγηση: 1346-1347 (Gabelić, Jovan Oliver 61).

Βιβλιογραφία: Millet-Velmans, *Peinture en Yougoslavie* IV, σ. XIII-XIV, πίν. 11.24. Radojčić, *Staro Slikarstvo* 144. Djurić, *Fresken in Jugoslavien* 92. Gabelić ὁ.π. 54-63. Z. Gavrilović, *The Representation of the Fourty Martyrs* (1980) 44-54. Gabelić, *A Local Painter's Workshop* εἰκ. 7-10, πίν. I. Gabelić, *The Case of Lesnovo* εἰκ. 12, 17, 23. Gabelić, *Lesnovo* 51-62.

68. Χριστὸς Παντοκράτωρ, Dečani (πίν. 109-117)

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας σὲ ζωφόρο. Ἡ Τράπεζα μὲ κιβώριο εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο. Εἴκοσι δύο ἄγγελοι ὡς διάκονοι καὶ ἱερεῖς-ἐπίσκοποι μὲ λειτουργικὰ ἀντικείμενα ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, πλευρὰ τῆς Τράπεζας, προχωροῦν δυτικὰ καὶ ἐπιστρέφουν ξανὰ ἀνατολικά, ὅπου εἰκονίζεται Τράπεζα μὲ κιβώριο μὲ δύο σεραφίμ. Πάνω ἀπὸ τὸν κάθε ἄγγελο ἡ ἐπιγραφή «Ἄγγελος Κυρίου» στὰ σλαβονικά. Στὴν ἴδια γλώσσα εἶναι γραμμένη καὶ ἡ ἐπιγραφή ποῦ ἀναγράφεται πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση: Ἅγιος Ἅγιος Ἅγιος Κύριος Σαβαώθ πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης.

Στὴν κατώτατη ζώνη μεταξὺ τῶν παραθύρων ὁκτὼ προφῆτες μὲ εἰλητάρια στὴ σλαβονική.

1. Ἡσαΐας: (εἰλητὸ κλειστό).

2. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 36:24).

3. Ἰωήλ: (Ἰωήλ 2:12).

4. Δανιήλ: (εἰλητὸ κλειστό).

5. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 2:3).

6. Ἡλίας: (*Βασιλειῶν* Γ 17:8).

7. Σοφονίας: (Σοφονίας 3:8).

8. Ἱερεμίας: (Ἱερεμίας 38:31).

Χρονολόγηση: 1346-1350.

Βιβλιογραφία: Petković-Bošković, *Dečani* πίν. CLXIX. Radojčić, *Staro Slikarstvo* σχ. 14, εἰκ. 80. Marković, *Dečani* 99-104.

69. Σωτήρας Χριστός, Prizren (πίν. 118)

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ με-

τάλλιο, στήν περιφέρεια τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται στὰ σλαβονικά ὁ ψαλμός 101:20-22.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, μετωπική, δεόμενη, νὰ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κέντρο δόξας μὲ μορφὴ ἐξάκτινου ἄστρου. Πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἐξαπτέρυγα σεραφίμ, δύο τετράμορφα χερουβίμ καὶ φτερωτοὺς τροχοὺς. Πρὸς αὐτὴν κατευθύνονται ὁκτὼ ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης. Στὸ κάτω τμήμα τῆς ζώνης ἐπιγραφὴ σχετικὴ μὲ τὴ Θεοτόκο στὰ σλαβονικά.

Στὴν κατώτατη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες ἀνὰ ἓνα στὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν παραθύρων:

1. Ἰερεμίας: (;).
2. Ὡσηέ: (;).
3. Ἀββακούμ: (;).
4. Δανιήλ: (;).
5. Ζαχαρίας: (;).
6. Ἡλίας: (;).
7. Σοφονίας: (;).
8. Ἡσαΐας: (;) (;).

Χρονολόγηση: μεταξὺ 1348 καὶ 1370 (Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 88).

Βιβλιογραφία: Radojčić, *La pittura bizantina* εἰκ. 1. Radojčić, *Bizantisko Slikarstvo* εἰκ. 1. Djordjević, *Serbian Nobility* 157, εἰκ. 50.

70. Παναγία, Zaum, Λίμνη Ἀχρίδας

Ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα σώζονται ἐλάχιστα ἴχνη.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, μέσα σὲ μετάλλια, ὁκτὼ μετωπικοὶ ἄγγελοι μὲ σφαίρα καὶ σκήπτρο ἐναλλάσσονται μὲ ἰσάριθμα ἐξαπτέρυγα σεραφίμ, τέσσερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κρατοῦν λάβαρο μὲ τὸ τρισάγιο.

Στὴν κατώτατη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες, ἀνὰ δύο στὰ τέσσερα διάχωρα μεταξὺ τῶν παραθύρων. Διακρίνονται καλύτερα μόνο οἱ τρεῖς: οἱ δύο ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν γηραιῶν προφητῶν, ἐνῶ ὁ τρίτος, πού βρίσκεται στὸ ΝΑ. διάχωρο, εἶναι ὁ Ἀββακούμ. Κάτω ἀπὸ τὶς μορφές τῶν προφητῶν, διακοσμητικὴ ταινία.

Χρονολόγηση: 1361 (Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid* 103).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 103 κέ., σχ. 29.

71. Ἁγ. Δημήτριος, Markov Manastir, Σκόπια (πίν. 119-125)

Ἡ προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα φέρει ἔνσταυρο φωτοστέφανο, ὅπου ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφὴ *Ο ΩΝ* στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται ὁκτὼ ἄγγελοι ὄρθιοι, ντυμένοι αὐτοκρατορικά, μὲ σφαίρα καὶ σκήπτρο. Οἱ τέσσερις ἄγγελοι πού καταλαμβάνουν τὸ ἀνατολικὸ τμήμα συνοδεύονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΜΙΧΑΗΛ*, *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΓΑΒΡΙΗΛ*, *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΡΑΦΑΗΛ*, *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΟΥΡΙΗΛ*, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *ΑΓΓ(ΕΛΟΣ) Κ(ΥΡΙΟ)Υ*. Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, ὁκτὼ προφῆτες μεταξὺ τῶν παραθύρων κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφές στὰ ἑλληνικά.

1. Σολομών: *Η ΣΩΦΙΑ Ο/ΚΟΔΩΜΗ/ΕΝ ΕΝ ΑΥ/ΤΗ ΟΙΚΟΝ Κ(ΑΙ) / ΥΠΗΡΙΕΝ / ΣΤΥΛΟΥΣ Ε/ΠΤΑ ΕΣΦΑ/ΕΝ ΤΑ ΕΑ/ΥΤΗΣ ΘΥ/ΜΑΤΑ* (Παρομιῶν 9:1).

2. Μωυσῆς: *ΕΠΕ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΠΡΟΣ ΜΩ/ΥCΗΝ ΤΗ / ΒΟΑΣ ΠΡΟ/C ΜΕ ΛΑ/ΛΗCΟΝ / ΤΟΙC Υ(ΙΟ)C / (ΙCΡΑ)ΗΛ* (Ἔξοδος 14:15).

3. Ἡλίας: *ΕΠΕΝ ΗΛ/ΙΑC ΤΩ ΕΛ/ΙCΕΕ ΚΑΘΟΥ / ΔΗ ΕΝΤΑΥ/ΘΑ ΟΤΙ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΑΠΕCΤΑΙ/ΚΕ ΜΕ / ΕΩC* (Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6).

4. Ἐλισσαῖος: *ΕΠΕΝ Ε/ΙCΕΕ ΠΡΟΣ / ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν / ΖΗ Κ(ΥΡΙΟ)C Κ/ΑΙ ΖΗ ΥΨ/ΥΧΗ ΜΟΥ/ ΕΙ ΕΚΓΑΤΑ/ΛΙ(ΨΩ CΕ)* (Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6).

5. Ἀββακούμ: *Κ(ΥΡΙ)Ε ΕΙCΑ/ΚΕΙΚΟΑ Τ(ΗΝ) / ΑΚΟΗΝ CΟΥ / ΚΑΙ ΕΦΟ/ΒΗΘΗΝ Κ(ΥΡΙ)Ε / ΚΑΤΕΝΟ/ΗCΑ ΤΑ ΕΡ/ΓΑ CΟΥ* (Ἀββακούμ 3:2).

6. Ἰωάννης Πρόδρομος: *ΜΕΤΑΝΟΗ/ΤΕ ΗΓΓΗ-ΚΕΝ / ΓΑΡ Η ΒΑCΙΛΕΙΑ ΤΩΝ / ΟΥΡΑΝΩΝ* (Ματθαῖος 3:2).

7. Δανιήλ: *ΕΓΩ Δ/ΑΝΙΗΛ / ΕΘΕΩ/ΡΟΥΝ Ε/ΩC ΟΥ / ΘΡΩΝ/Η ΕΤΕ/ΘΗCΑ/Ν ΚΑΙ / ΠΑΛΕΟC* (Δανιήλ 7:9).

8. Δαβίδ: *ΑΝΕΒΗ / Ο Θ(ΕΟ)C ΕΝ / ΑΛΛΑΛ/ΓΜΩ Κ(ΥΡΙΟ)C / ΕΝ ΦΟΝΗ / CΑΠΠ/ΚΟC* (ψαλμός 46:6).

Στὴν κατώτατη ζώνη ὁκτὼ ἡμίσωμοι προφῆτες κρατοῦν ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι εἰλητάρια

μέ επιγραφές στα ελληνικά.

9. Ἡσαΐας: ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΛΟΥ/CA-CΘAI ΚΑΙ ΚΑΘΑ/ΡΟΙ ΓΕΝΕCΘΕ ΑΦΕΛ(ΕΤΕ) (Ἡσαΐας 1:16).

10. Ἱερεμίας: (;).

11. Ἰωνᾶς: Ε[ΒΟΗCΑ] ΕΝ ΘΑΛΨΕΙ Μ/ΟΥ ΠΡΟC Κ(ΥΡΙΟΝ) ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν Μ/ΟΥ ΚΑΙ [ΕΙCΗΚΟΥ-CE] ΜΟΥ (Ἰωνᾶς 2:3).

12. Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ: [ΠΑΡΕΓΕΝΕΤΟ] ΝΕΕ-MAN / ΑΡΧΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥC ΑC/CΥΡΙΩΝ CΥΝ ΤΗC ΑΡΜΑ(CΙ) (Βασιλειῶν Δ 5:9).

13. Ζαχαρίας: ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΧΑΙΡ/Ε CΦΟΔΡΑ ΘΥΓΑΤΕΡ CΙΩΝ / [ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ] ΘΥ-ΓΑΤΕΡ (Ζαχαρίας 9:9).

14. Ἰακώβ: ΟΥΤΟC Ο Θ(ΕΟ)C ΗΜΩΝ / ΟΥ ΛΟΓΙCΘΗCΕΤΑΙ ΕΤΕ/ΡΟC ΠΡΟC ΑΥΤΟΝ (Βα-ροῦχ 3:36).

15. Μιχαΐας: ΦΩΤΙΖΟΥ ΦΩΤΙΖΟΥ Ι(ΕΡΟΥCΑ)-ΛΗΜ / ΗΚΕΙ ΓΑΡ CΟΥ ΤΟ ΦΩC ΚΑΙ / Η ΔΩΞΑ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΕΠΙ CΕ ΑΝΑ(ΤΕΤΑΛΚΕΝ) (Ἡσαΐας 60:1).

16. Ἰεζεκιήλ: [Η ΠΥΛΗ] ΤΑΥΤΗ / ΚΕΚΛΗCΜΕΝΗ ΕCΤΕ / [ΚΑΙ] ΟΥΚ ΑΝΗΧΘΗCΕΤΑΙ (Ἰεζεκιήλ 44:2).

Κάτω ἀπο τοὺς προφῆτες, στὴ βάση τοῦ τρού-λου σὲ ταινία ἀναγράφεται ὁ ψαλμὸς 101:20-22: Κ(ΥΡΙΟ)C ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΕΠΙ ΤΗΝ ΓΗΝ ΕΠ-ΕΒΛΕΨΕΝ ΤΟΥ ΑΚΟΥCΑΙ ΤΟΥ CΤΕΝΑΓΜΟΥ ΤΩΝ ΠΕΠΙΔΗΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΛΥCΑΙ ΤΟΥC ΥΙΟΥC ΤΩΝ ΤΕΘΑΝΑΤΩΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΓΤΕΙΛΑΙ ΕΝ CΙΩΝ ΤΟ ΟΝΟΜΑ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΙΝΕCΙΝ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΥCΑΛΗΜ.

Χρονολόγηση: 1376-1381 (Djurić, *Fresken in Jugo-slavien* 119).

Βιβλιογραφία: Millet - Velmans, *Peinture en Yougoslavie* IV πίν. 73-76. Radojčić, *Staro Slikarstvo* 156. Djurić ὁ.π. 119. Djurić, Markov Manastir 131-162.

72. Ἀγ. Δημήτριος, Πρίλαπος

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται στηθαῖος σὲ μετάλλιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται ἑπτὰ ἄγγε-λοι μετωπικοὶ μέσα σὲ μετάλλια· κρατοῦν σφαί-ρα καὶ σκῆπτρο.

Στὴν κατώτατη ζώνη δώδεκα προφῆτες ἀνά

τρεῖς στὰ διάχωρα μεταξὺ τῶν παραθύρων.

Χρονολόγηση: 1370-1380 (Ristić, Saint Demetrius in Prilep 222).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 218, σχ. 5, εἰκ. 22, 26-29.

73. Ἀγ. Ἀνδρέας, Treska, Σκόπια (πίν. 126-127)

Τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκρά-τορα ἔχει καταστραφεῖ.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται τέσσερις ὄρθιοι ὁλόσωμοι ἄγγελοι ἐναλλάξ μὲ τρία ἑξα-πτέρυγα σεραφίμ καὶ ἓνα τετράμορφο χερου-βίμ.

Στὴν κατώτατη ζώνη ὀκτὼ προφῆτες, στὰ εἰ-λητάρια τῶν ὁποίων ἀναγράφονται ἕξι ἐλλη-νικὲς καὶ δύο σλαβονικὲς ἐπιγραφές:

1. Ἰωάννης Προδόρομος: ΙΔΕ Ο ΑΜΝΟC ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ Ο ΑΙΡΩΝ ΤΗ(Ν) ΑΜΑΡΤΙΑΝ [ΤΟΥ ΚΟ-CΜΟΥ] (Ἰωάννης 1:29).

2. Ἡσαΐας: ΠΑΙΔΙΟΝ ΕΓΕΝΝΗΘΗ ΗΜΙΝ (Ἡ-σαΐας 9:5).

3. Ζαχαρίας: ΧΑΙΡΕ CΦΟΔΡΑ ΘΥΓΑΤΕΡ CΙΩΝ ΙΔΟΥ ΓΑΡ Ο ΒΑ[CΙΛΕΥC] (Ζαχαρίας 9:9).

4. Ἰεζεκιήλ: ΕΝ [ΤΩ ΠΟ]ΡΕΥΕCΘΑΙ ΤΑ ΖΩΑ ΕΠΟΡΕΥΟΝ[ΤΟ] (Ἰεζεκιήλ 1:19).

5. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 2:3).

6. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:3).

7. Δανιήλ: [ΑΝΑCΤΗCΕΙ Ο ΘΕΟC] ΤΟΥ [ΟΥ-Ρ]ΑΝΟΥ ΒΑCΙ[ΛΕΙΑΝ ΗΤΙC ΕΙC ΤΟΝ] (Δανιήλ 2:44).

8. Ἱερεμίας: ΟΥΤΟC Ο Θ(ΕΟ)C ΗΜΩΝ ΟΥ ΛΟ-ΓΙCΘΗCΕΤΑΙ ΕΤ[ΕΡΟC ΠΡΟC ΑΥΤΟΝ] (Βα-ροῦχ 3:36).

Χρονολόγηση: 1388-1389 (Djurić, *Fresken in Jugo-slavien* 129).

Βιβλιογραφία: Prolović, *Andreaš* 81-95.

74. Ἀνάληψη, Ravanica (πίν. 128-134)

Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ κατεστραμμένο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἡ παράσταση τῆς Οὐ-ράνιας Λειτουργίας εἰκονίζεται σὲ ζωφόρο. Στὸ

ἀνατολικό σημείο Τράπεζα με κιβώριο. Για πρώτη φορά στη σύνθεση της Ουράνιας Λειτουργίας τοῦ τρούλου εἰκονίζεται ὁ Χριστός· εἶναι ντυμένος με ἐπισκοπικὸ σάκκο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, μεταξύ τῶν παραθύρων, δέκα προφῆτες κρατοῦν εἰλητάρια στὴ σλαβονική:

1. Ἀαρών: (κλειστὸ εἰλητό).
2. Ἡσαΐας: (Ἡσαΐας 61:10).
3. Ἱερεμίας: (Ζαχαρίας 11:10).
4. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 2:3).
5. Ἰωήλ: (Ἰωήλ 2:12).
6. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).
7. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 2:3).

8. Ἡλίας: (Βασιλειῶν Γ 19:10).

9. Σοφονίας: (Σοφονίας 3:14).

10. Μωυσῆς: (με τὴ στάμνο).

Στὴν κατώτατη ζώνη ἄλλοι δέκα προφῆτες μεταξύ τῶν παραθύρων κρατοῦν εἰλητάρια με ἐπιγραφές στὴ σλαβονική.

11. Δαβίδ: (ψαλμὸς 71:1-2).
12. Σολομών: (Παροιμιῶν 9:1).
13. Δανιήλ: (κλειστὸ εἰλητό).
14. Ναούμ: (Παροιμιῶν 3:19).
15. Ζαχαρίας: (Λευιτικὸν 26:3).
16. Μιχαίας: (Μιχαίας 4:2).
17. Ὁσηέ: (ἀταύτιστο).

18. Ἐλισσαῖος: (Βασιλειῶν Δ 2:4).

19. Ζαχαρίας Παλαιός: (κλειστὸ εἰλητό).

20. Ἰωάννης Προδρόμος: (ἀταύτιστο).

Χρονολόγηση: 1385-1387 (Djurić, *Fresken in Jugoslavien* 139. Nikolić, *Monastère Ravanica* 32).

Βιβλιογραφία: Nikolić ὁ.π. εἰκ. 17-21. Živković, *Conservation sur les peintures de Ravanica* 138, εἰκ. 3. Djurić, *Moravsko Slikarstvo* 34. Djordjević, *Ravanica* 67-68, εἰκ. 9-24. Živković, *Ravanica* σχ. 1.

75. Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica

Ἀπὸ τὸ μετάλλιο με τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα διατηρεῖται τὸ ΝΔ. τμήμα. Στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ποὺ περικλείει τὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα ὑπάρχει μία ζώνη διακοσμημένη με γραπτὰ ἀψιδώματα, ἡ βάση τῶν ὁποίων βρίσκεται στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου. Σὲ κάθε ἀψιδώμα ἐγγράφεται προτομὴ ἁγ-

γέλου ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο, ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ με τὸν ἀριστερὸ βραχίονα τοῦ Παντοκράτορα, τὸ ὁποῖο διακοσμεῖται με ἓνα ζευγὸς φτερωτῶν τροχῶν. Ἐπιγραφή στὴ σλαβονικὴ γλώσσα γύρω ἀπὸ τὸ μετάλλιο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ουράνιας Λειτουργίας διατηρεῖται μόνο τὸ τμήμα τῆς σύνθεσης ποὺ καταλαμβάνει τὴ νότια πλευρά. Διακρίνονται ἄγγελοι-διάκονοι ποὺ κρατοῦν ριπίδια, ἀναμμένες λαμπάδες καὶ λιβανωτίδα. Ὁ ἄγγελος-διάκονος ποὺ φέρει τὸν δίσκο παισιώνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους με ριπίδια. Δύο ἄγγελοι-ἱερεῖς κρατοῦν ἀπὸ ἓνα ποτήριο.

Στὴν κατώτατη ζώνη μεταξύ τῶν παραθύρων, ὁκτὼ προφῆτες κρατοῦν εἰλητάρια με ἐπιγραφές στὴ σλαβονική.

1. Ἡλίας: (Βασιλειῶν Γ 19:10).

2. Ἡσαΐας: (Ἡσαΐας 7:14).

3. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 2:3).

4. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 36:24).

5. Ἐλισσαῖος: (Βασιλειῶν Δ 2:12).

6. Ἱερεμίας: (Ἱερεμίας 11:18).

7. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).

8. Δανιήλ: (Δανιήλ 2:34).

Στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου ὑπάρχει ἄλλη ἐπιγραφή στὴ σλαβονική.

Χρονολόγηση: 1381-1389 (Djurić, *Fresken in Jugoslavien* 144).

Βιβλιογραφία: Djurić, *Ljubostinja* 78, 80, εἰκ. 80-81. Popovich, *Nova Pavlica* 25-43. Živković, *Pavlitza* σχ. I, 1-5.

76. Κοίμηση Θεοτόκου, Ljubostinja (πίν. 135)

Τὸ μετάλλιο με τὸν Παντοκράτορα, ἡ ζώνη με τὴν Ουράνια Λειτουργία καὶ ἡ πρώτη ζώνη τῶν προφητῶν ἔχουν καταστραφεῖ.

Διασώζεται μόνο ἡ κατώτατη ζώνη ἡ ὁποία περιλαμβάνει ὁκτὼ προφῆτες μεταξύ τῶν παραθύρων:

1. Μιχαίας: (Μιχαίας 4:2).

2. Γεδεών: (ψαλμὸς 71:6).

3. Δαβίδ: (ἀταύτιστο).

4. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 44:2).

5. Ζαχαρίας: (Ζαχαρίας 5:1-4).
6. Σοφονίας: (κενὸ εἰλητάριο).
7. Ἱερεμίας: (Ἱερεμίας 11:18).
8. Ὡσηέ: (Ὡσηέ 10:1).

Χρονολόγηση: 1389 (Djurić, *Ljubostinja* 82).

Βιβλιογραφία: αὐτόθι 75-80, σχ. XI-XII, εἰκ. 60-78. Popovich, Nova Pavlica 25-43.

77. Ἅγ. Νικόλαος, Jošanica (πίν. 136-140)

Τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Ἀπὸ τὴν Οὐράνια Λειτουργία, πού βρίσκεται στὴν ὑποκείμενη ζώνη, διακρίνονται ἐλάχιστα ἴχνη.

Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες. Ἀπὸ αὐτοὺς διακρίνονται καλύτερα οἱ: Μωυσῆς: (μὲ τὴ στάμνο πάνω στὴν ὁποία εἰκονίζεται προτομὴ τῆς Θεοτόκου).

Ἀαρών: (μὲ τὴ ράβδο καὶ θυμιατό).

Σαμουήλ: (μὲ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου καὶ θυμιατό).

Ἡλίας: (κατεστραμμένο).

Δανιήλ: (Δανιήλ 2:31).

Ἀββακούμ: (κατεστραμμένο).

Στὴ βάση τοῦ τρούλου μεταξὺ δύο διακοσμητικῶν ταινιῶν ζωφόρος μὲ προτομὲς προπατόρων, ἀπὸ φυτικὸ σχέδιο (πλοχοῦς). Διακρίνονται οἱ Ἀδάμ, Ἰεζεκίας, Μανασῆς, Ἀμὼς, Δαβὶδ καὶ Εὐα.

Χρονολόγηση: ±1400 (Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 148).

Βιβλιογραφία: Nikolić, Jošanica 133-134, εἰκ. 1-5.

78. Ἅγ. Τριάδα, Manasija (Resava) (πίν. 141-146)

Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας διατηρεῖται μόνο τὸ κάτω τμήμα.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη δώδεκα προφῆτες κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὲς στὴ σλαβονική:

1. Ἡλίας: (*Βασιλειῶν Γ* 19:10).

2. Ἐλισσαῖος: (*Βασιλειῶν Δ* 2:12).

3. Ἰεζεκιήλ: (Ἰεζεκιήλ 37:1).

4. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).

5. Ἱερεμίας: (Ἱερεμίας 11:18).

6. Ζαχαρίας: (Ἡσαΐας 19:1).

7. Ἰωνᾶς: (Ἰωνᾶς 1:1-2).

8. Ἰωήλ: (Ἰωήλ 3:1).

9. Μαλαχίας: (Μαλαχίας 1:5).

10. Δανιήλ: (Δανιήλ 7:9).

11. Ἡσαΐας: (Ἡσαΐας 6:1).

12. Ἰωάννης Πρόδρομος: (Ἰωάννης 1:29, μὲ σταυροφόρο ράβδο).

Στὴν κατώτατη ζώνη ἄλλοι δώδεκα προφῆτες κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὲς στὴ σλαβονική:

13. Σοφονίας: (Σοφονίας 3:8).

14. Ἀβδιού: (ψαλμὸς 76:14).

15. Ἀγγαῖος: (Μιχαίας 5:1).

16. Ναούμ: (Ἡσαΐας 2:11).

17. Γεδεών: (*Κριταὶ* 6:36).

18. Ὡσηέ: (Ὡσηέ 6:1).

19. Ἀμὼς: (Ἀμὼς 5:6).

20. Σαμουήλ: (*Βασιλειῶν Α* 12:15, μὲ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου).

21. Ζαχαρίας Παλαιός: (ὥδὴ 9η - προσευχὴ Ζαχαρία 9:68, μὲ θυμιατό).

22. Ἀαρών: (*Δευτερονόμιον* 10:14, μὲ τὴ ράβδο).

23. Μωυσῆς: (μὲ τὴ στάμνο ὅπου εἰκονίζεται ἡ προτομὴ τῆς Θεοτόκου).

24. Μιχαίας: (Ζαχαρίας 8:20;).

Χρονολόγηση: 1407-1418 (Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 150).

Βιβλιογραφία: Tomić - Nikolić, *Manasija* 74-75, 95, σχ. V, πίν. LXXXVIII-XCIX. Radojčić, *Staro Slikarstvo* εἰκ. 107. Djurić, *Moravsko Slikarstvo* 50, πίν. XX. Živković, *Manasija* σχ. I. Todić, *Manasija* 53-54, εἰκ. 40-44.

79. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, Kalenić

Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζόταν ἡ Οὐράνια Λειτουργία, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται ἐλάχιστα ἴχνη.

Στὴν ἐπόμενη ζώνη ὁκτὼ προφῆτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος, ὁ τρίτος, ὁ ἕκτος καὶ ὁ

ἑβδομος εἶναι ντυμένοι ἀρχιερατικά, ἐνῶ ὁ τέταρτος καὶ ὁ πέμπτος αὐτοκρατορικά.

1. Ἡλίας: (*Βασιλειῶν* Γ 19:10).

2. Ἀαρών: (μὲ τὴ στάμνο).

3. Μωυσῆς (;): (χωρὶς εἰλητό).

4. Σολομών (;): (κατεστραμμένο).

5. Δαβίδ (;): (κλειστό εἰλητό).

6. Ζαχαρίας Παλαιός (;): (κλειστό εἰλητό).

7. Σαμουήλ: (μὲ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου).

8. Ἰωάννης Πρόδρομος: (κατεστραμμένο).

Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα ἀκόμη προφῆτες ποὺ κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφές στὴ σλαβονική. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Δανιήλ, τὸν Ἰωήλ καὶ τὸν Ἀββακούμ οἱ ὑπόλοιποι δὲν διατηροῦν τὰ ὀνόματά τους.

9. Ἡσαΐας (;): (Ἡσαΐας 6:1).

10. Ἰερεμίας (;): (Ἡσαΐας 61:10).

11. Ἰωήλ: (Ἰωήλ 3:1).

12. Ἀββακούμ: (Ἀββακούμ 3:2).

13. (;): (Ἡσαΐας 43:25).

14. Ἀμώς (;): (Ἀμώς 5:16).

15. Γεδεών (;): (*Κριταὶ* 36:6).

16. Ἀβδιού (;): (ψαλμὸς 76:14).

17. Ζαχαρίας (;): (*Ζαχαρίας* 1:3, 4, 14, 17 ἢ 8:1, 4, 6, 7, 9, 14, 19, 20).

18. Ἐλισσαῖος (;): (*Βασιλειῶν* Δ 2:12).

19. Ἰωνᾶς (;): (Ἰωνᾶς 2:3).

20. Δανιήλ: (διακοσμητικὴ γραφή).

Χρονολόγηση: 1413 (Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 155).

Βιβλιογραφία: Živković, *Kalenic* σχ. 1. Simić-Lazar, *Kalenic* 41-50.

IV. ΟΙ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

Στὸ βουλγαρικὸ βασίλειο ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Ivan Alexandre (1331-1371) καὶ τοῦ Ivan Sišman (1371-1393) δύο ναοὶ διατηροῦν τὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου τους³¹: ὁ Ἅγ. Ἰωάννης στὸ Zemen (1360 περίπου) καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὴ Σόφια (β' μισὸ 14ου αἰ.). Στὴ Βλαχία, στὴν Curtea de Argeș, ἰδρύεται τὸ 1359 μία νέα ἐπισκοπὴ ὑπαγόμενη στὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως³². Μὲ ἀφορμὴ τὸν διορισμὸ τοῦ νέου μητροπολίτη Ὑακίνθου³³ ἀπὸ τὸν πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως χτίζεται ἐκεῖ καὶ διακοσμεῖται ὁ ναὸς τοῦ Ἅγ. Νικολάου (1359-1385;). Τέλος στὴ δυτικὴ Μακεδονία κάποιος ἐπίσκοπος Νίφων³⁴ χτίζει καὶ διακοσμεῖ τὸν ναὸ τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότη στὸ Borje (1389) κοντὰ στὴν Κορυτσά.

80. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, Zemen

Τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι κατεστραμμένο.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη σώζονται τὰ κάτω ἄκρα δώδεκα ἀγγέλων ντυμένων αὐτοκρατορικά.

Στὴν κατώτατη ζώνη δώδεκα προφῆτες, ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν παραθύρων.

1. Σαμουήλ: μὲ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου.

2. Ἀαρών: μὲ τὴ ράβδο.

3. Μωυσῆς: μὲ τὴ στάμνο.

4. (;): (;).

5. Ἡσαΐας (;).

31. Bakalova, *Peinture bulgare* 62, 70.

32. Meyendorff, *Society and Culture* 121.

33. Αὐτόθι 121.

34. Djurić, *Borje* 42.

6. Δανιήλ: (;).
7. Ἀβδιού: (;).
8. Ἡλίας: (;).
9. Ἐλισσαῖος: (;).
10. Ἀββακούμ: (;).
11. Ἱερεμίας: (;) (;).
12. Ἰεζεκιήλ: (;) (;).

Χρονολόγηση: 1360+.

Βιβλιογραφία: Grabar, *Peinture en Bulgarie* 186-187.
Djordjević, *Serbian Nobility* 169.

81. Ἅγιος Γεώργιος, Σόφια

Ὁ στηθαῖος Παντοκράτορας συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπιλήματα *IC XC* καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *Ο Π[Α]ΝΤΟΚΡ[Α]Τ[Ω]Ρ*.

Τέσσερις ἄγγελοι ἱπτάμενοι κρατοῦν τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα καὶ ἐναλλάσσονται μὲ τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Προβάλλονται πάνω σὲ δέσμη φωτός. Στὴν ταινία ποὺ περιβάλλει τὴ ζώνη τῶν ἀγγέλων ἀναγράφεται ὁ ψαλμὸς 101:20-21 στὰ σλαβονικά.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται εἴκοσι δύο προφῆτες σὲ ζωφόρο. Οἱ ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τους εἶναι στὰ ἑλληνικά καὶ στὰ σλαβονικά, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ ὀνόματά τους. Ἀπὸ τοὺς εἴκοσι δύο προφῆτες ταυτίζονται οἱ:

1. Σολομών: (κατεστραμμένο).
2. Μωυσῆς: (ἀταύτιστο).
3. Δανιήλ: (ἀταύτιστο).
4. Ὡσηέ: (;).
5. Ἰεζεκιήλ: (κατεστραμμένο).
6. Ἡσαΐας: *[Η ΨΥΧΗ ΜΟΥ / ΕΠΙ ΤΩ / Κ(ΥΡΙ)Ω Ε/ΝΕΔΥ/CE ΓΑΡ / ΜΕ ΙΜ/ΑΤΙΟΝ* (Ἡσαΐας 61:10).
8. Ἀβδιού: -- / -- / *Κ(ΥΡΙ)ΟC ΠΑΝ/ΤΟΚΡΑ/ΤΩΡ* -- / -- (Ἀβδιὸν 1:1).
9. Γεδεών: (;) (ἀταύτιστο).
10. Ἰωνᾶς: (ἀταύτιστο).
11. Ναούμ: (ἀταύτιστο).
13. Ἀββακούμ: (ἀταύτιστο).
16. Ἱερεμίας: (κατεστραμμένο).
19. Σοφονίας: (κατεστραμμένο).
22. Δαβίδ: (κατεστραμμένο).

Χρονολόγηση: β' μισό 14ου αἰ. (Tsoncheva, *Saint George in Sofia* 107).

Βιβλιογραφία: Filov, *Georgskirche in Sofia* 52-55, πίν. VII. Tsoncheva ὁ.π. 106-116 σχ. 21, σχ. 33Α, εἰκ. 60, 61, 62-77, 96-99, 101-102, 105-106, 109, 125, 128.

82. Ἅγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș, Βλαχία (πίν. 147-151)

Ἀπὸ τὸν στηθαῖο Παντοκράτορα, ποὺ καλύπτεται μὲ νεότερο στρώμα ζωγραφικῆς, ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μικρὸ τμήμα. Εἰκονίζεται μὲ φορὰ ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. Στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου διακρίνεται ἐπιγραφὴ στὰ σλαβονικά.

Ἡ ὑποκείμενη ζώνη ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ νεότερο στρώμα ζωγραφικῆς ποὺ εἰκονίζει ἀγγέλους.

Στὴν κατώτατη ζώνη δώδεκα προφῆτες, μέσα σὲ ζωγραφιστὰ ἀψιδώματα κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφές στὰ ἑλληνικά:

1. Ἰωάννης Προδρομος: *ΜΑΙΤΑ/ΝΟΗΤΕ / ΕΙΓ-ΠΙΚΕΝ / ΓΑΡ Η* (Ματθαῖος 3:2).
2. Ἀββακούμ: *Κ(ΥΡΙ)Ε ΗC/ΑΚΙΚΟ/Α ΤΗΝ / ΑΚΟΗΝ / COY KE / [ΕΦΟ]ΒΗ* (Ἀββακούμ 3:2).
3. Ζαχαρίας: *ΤΟ ΟΡΟC / Κ(ΥΡΙ)ΟΥ ΠΑΝ/ΤΟΚΡΑ/-ΤΟΡΟC Ο/ΡΟC Α/ΓΙΟΝ* (Ζαχαρίας 8:3).
4. Ναούμ: *ΤΑΔΕ Α[Ε]/ΓΕΙ Κ(ΥΡΙ)ΟC [Ο / Π]ΑΝ-ΤΟΚ[ΡΑ/ΤΩΡ]* (Ναούμ 2:14 ἢ 3:5).
5. Ἀβδιού: *Κ(ΥΡΙ)Ε / ΓΝΩΡΙCΟΝ ΜΟΙ / Κ(ΑΙ) ΓΝΩ/COMΑΙ* (Ἱερεμίας 11:18).
6. Δανιήλ: *ΕΓΩ ΔΑ/ΝΙΗΛ / ΕΘΕΩ/ΡΟΥΝ / ΕΩC* (Δανιήλ 7:9).
7. Ἰωνᾶς: *ΕΒΟΗCΑ / ΕΝ ΘΑΛΨΥ / ΜΟΥ ΠΡΟC / Κ(ΥΡΙ)ΟΝ ΤΟΝ Θ(ΕΟ)Ν / ΜΟΥ ΚΕ ΗCΙΚΟΥ/CE ΜΟΥ* (Ἰωνᾶς 2:3).
8. Ὡσηέ: (εἰλητὸ κλειστό).
9. Ἐλισσαῖος: *[Ζ]Η Κ(ΥΡΙ)ΟC / Ο Θ(ΕΟ)C / ΖΗ Η ΨΙ/ΧΙ ΜΟΥ* (Βασιλειῶν Δ 2:4, 6).
10. Ἡσαΐας: *ΙΔΟΥ / Η ΠΑΡ/ΘΕΝ/ΟC / ΕΝ / ΓΑCΤΡΙ / ΕΞΙ* (Ἡσαΐας 7:14).
11. Ἱερεμίας: *ΤΑΔΕ ΛΕ/Γ[ΕΙ] (ΚΥΡΙ)ΟC ΠΑ(Ν)/-ΤΟΚΡΑ/ΤΩΡ* (Ἱερεμίας 5:14, 23:16, 39:14).
12. Ἡλίας: (νέα ἐπιγραφὴ ὁμοία μὲ τοῦ Ζαχαρίας).

Χρονολόγηση: 1380-1385.

Βιβλιογραφία: Tafrali, *Curtea de Argeș* 182-187, εἰκ. 86.1-3, 87.1-2, 88.1-2, 91.1.

83. Χριστὸς Ζωοδότης, Borje, Ἀλβανία

Παντοκράτορας στηθαῖος.

Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ἄγγελοι σὲ στάση προ-

σκύνησης.

Στὴν κατώτατη ζώνη, προφηῆτες.

Χρονολόγηση: 1389-1390 (Djurić, Borje 42).

Βιβλιογραφία: Djurić, Borje 43. Velmans, *Peinture byzantine* 177. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 134.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ

Ἡ κατάταξη τοῦ διακόσμου τῶν τρούλων σὲ εἰκονογραφικοὺς τύπους καὶ παραλλαγές κρίνεται ἀπαραίτητη, πρῶτον διότι μέσω αὐτῆς διαπιστώνονται οἱ δυνατότητες συνδυασμοῦ εἰκονογραφικῶν στοιχείων στὴ σύνθεση εἰκονογραφικῶν προγραμμαμάτων γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου καὶ δεύτερον διότι κάνει φανερὴ τὴν κατανομὴ ὁρισμένων τύπων καὶ παραλλαγῶν σὲ συγκεκριμένες γεωγραφικὲς περιοχὲς ἢ χρονικὲς περιόδους.

Διακρίνονται ἑπτὰ εἰκονογραφικοὶ τύποι στοὺς τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου. Βέβαια τὰ κύρια στοιχεῖα ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου εἶναι ὁ Παντοκράτορας, οἱ οὐράνιες δυνάμεις καὶ οἱ προφήτες, στοιχεῖα ποὺ περιλαμβάνονται στοὺς δύο πρῶτους τύπους καὶ στὶς παραλλαγές τους. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν ἐπιδέχονται αὐτὰ καθεαυτὰ διαφοροποιήσεις τέτοιες ποὺ νὰ δημιουργοῦν παραλλαγές. Ἡ διάκριση τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων στηρίζεται στὸν συνδυασμὸ στοιχείων τῆς εἰκονογράφησης.

Τύπος Α. Στὸν πρῶτο τύπο τὰ τρία στοιχεῖα, δηλαδὴ ὁ Παντοκράτορας, οἱ οὐράνιες δυνάμεις καὶ οἱ προφήτες, εἶναι τοποθετημένα μὲ αὐστηρὴ ἱεραρχία στὸν χῶρο τοῦ τρούλου. Ἡ εἰσαγωγή καὶ ἄλλων εἰκονογραφικῶν στοιχείων κυρίως στὴ ζώνη τῶν οὐρανίων δυνάμεων, ὅπως εἶναι τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, ἡ Θεοτόκος, ἡ Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου, ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος, ἄγιοι, καὶ οἱ συνδυασμοὶ μεταξὺ τους, ὁδήγησε στὴ διάκριση ἑπτὰ παραλλαγῶν τοῦ πρῶτου τύπου.

Τύπος Β. Ὁ δεύτερος τύπος περιλαμβάνει τὰ ἴδια εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα μὲ τὸν πρῶτο, μόνο ποὺ ἐδῶ ἡ ζώνη τῶν οὐρανίων δυνάμεων ἔχει μεταπλαστεῖ σὲ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας. Ὁ τύπος αὐτὸς περιλαμβάνει ἐπίσης τρεῖς παραλλαγές, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦνται εἴτε μὲ τὴν εἰσαγωγή ἐπιπλέον εἰκονογραφικῶν στοιχείων στὴ ζώνη τῶν οὐρανίων δυνάμεων καὶ στὸ μέταλλιο ποὺ περικλείει τὸν Παντοκράτορα, εἴτε μὲ τὴν προσθήκη μιᾶς ἐπιπλέον ζώνης μὲ μορφές στὴ βάση τοῦ τυμπάνου.

Τύπος Γ. Ὁ τρίτος τύπος περιλαμβάνει μόνο δύο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ πρῶτου: τὸν Παντοκράτορα καὶ τοὺς ἀγγέλους. Χαρακτηρίζεται δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῶν προφητῶν. Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ τύπου ὁφείλεται μόνο στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου τοῦ τρούλου.

Τύπος Δ. Ὁ τέταρτος τύπος περιλαμβάνει μόνο δύο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ πρῶτου: τὸν Παντοκράτορα καὶ τοὺς προφήτες. Χαρακτηρίζεται δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀπαλοιφὴ τῶν οὐρανίων δυνάμεων. Ἡ δημιουργία τοῦ τέταρτου τύπου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τρίτο τύπο, δὲν ὁφείλεται στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου.

Τύπος Ε. Ὁ πέμπτος τύπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή ἀφηγηματικῶν σκηνῶν στὸν χῶρο τοῦ τρούλου. Στὸν τύπο αὐτὸ ὁ παράγοντας χῶρος ἔχει τὴν κύρια σημασία.

Τύπος Ϛ. Ὁ ἕκτος τύπος διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς προηγούμενους μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ Παντοκράτορα καὶ τῶν οὐρανίων δυνάμεων ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης.

Τύπος Ζ. Ὁ ἑβδομος τύπος ἀποτελεῖ συνδυασμὸ τῶν προηγούμενων: περιλαμβάνει τὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης, τῆς Θείας-ἐπίγειας Λειτουργίας καὶ τῶν προφητῶν.

I. ΤΥΠΟΣ Α

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΑΓΓΕΛΟΙ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ὁ πρῶτος τύπος τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου δημιουργεῖται ἀπὸ τὰ τρία βασικὰ στοιχεῖα: τὸν Παντοκράτορα, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται μέσα σὲ μετάλλιο στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου, τὶς οὐράνιες δυνάμεις καὶ τοὺς προφῆτες. Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκουν εἴκοσι ἕνα τουλάχιστον μνημεῖα ἀπὸ ὅλες τὶς περιοχὲς τῶν Βαλκανίων:

Ἀγ. Σέργιος καὶ Βάχχος στὴν Κίττα τῆς Μάνης (1262-1266)¹.

Ἀγ. Ἀνάργυροι στὸ Κούμανι τῆς Μάνης (β' μισὸ 13ου αἰ.).

Ἀγ. Πέτρος στὴ Μεγάλη Καστάνια τῆς Μάνης (β' μισὸ 13ου αἰ.)².

Παρηγορήτισσα στὴν Ἀρτα (1294-1296)³.

Περίβλεπτος στὴν Ἀχρίδα (1294-1295)⁴.

Ἀγ. Ἰωάννης Κανέο στὴν Ἀχρίδα (1296+)⁵.

Ἀγ. Αἰκατερίνη στὴ Θεσσαλονίκη (ἀρχὲς 14ου αἰ.).

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Bogorodica Ljeviška) στὸ Prizren (1309-1314)⁶.

Ἀγ. Νικόλαος στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (1337-1338)⁷.

Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος στὸ Zemen (1360 περίπου)⁸.

Παναγία Ζαχλουμίτισσα στὸ Zaum, κοντὰ στὴν Ἀχρίδα (1361)⁹.

Παναγία Γκουβερνιώτισσα στὶς Ποταμιὲς τῆς Κρήτης (β' μισὸ 14ου αἰ.)¹⁰.

Ἀγ. Δημήτριος (Markov Manastir), κοντὰ στὰ Σκόπια (1375-1381)¹¹.

Ἀγ. Νικόλαος στὴν Curtea de Argeș τῆς Βλαχίας (1380-1385)¹².

1. Δρανδάκης, Ἔρευνα στὴ Μάνη 177-179.

2. Αὐτόθι 218.

3. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 108 κέ., πίν. 1-30.

4. Ćornakov, *Perivleptos* 84-85, εἰκ. 12. Βλ. ἐπίσης Miljković-Pepk, *Deloto na zografite* 48.

5. Miljković-Pepk, *Saint Jean Kaneo* 77 κέ., εἰκ. 77-78, σχ. 1, πίν. IV-IX.

6. Panić - Babić, *Bogorodica Ljeviška* 49-50, σχ. 2. Živković, *Ljeviška* σχ. 1.

7. Μουρίκη, *Πλάτσα* 37, εἰκ. 50.

8. Grabar, *Peinture en Bulgarie* 186-187. Djordjević, *Serbian Nobility* 169.

9. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid* 103 κέ., σχ. 29.

10. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 130 κέ. εἰκ. 71-79 καὶ προσωπικὴ παρατήρηση.

11. Βλ. Millet - Velmans, *Peinture en Yougoslavie* IV πίν. 73-76.

12. Tafrali, *Curtea de Argeș* 182-187, πίν. LXXXVI-LXXXVIII.

Ἁγ. Δημήτριος στὸν Πρίλαπο (1380)¹³.

Ἁγ. Ἀνδρέας στὴν Treska (1389)¹⁴.

Ἀνάληψη στὸ Borje (1389)¹⁵.

Μεταμόρφωση στὰ Βελανίδια τῆς Ἐπιδάουρου Λιμηρᾶς (14ος αἰ.)¹⁶.

Ἁγ. Νικόλαος στὸ Χαράκι τῆς Ρόδου (14ος αἰ.)¹⁷.

Παναγία στὸ Χρωμοναστήρι τῆς Κρήτης (14ος αἰ.)¹⁸.

Ἁγ. Παρασκευὴ στὸ Σίβα τῆς Κρήτης (14ος αἰ.)¹⁹.

Ὡς πρὸς τὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα, δὲν παρατηροῦνται αἰσθητὲς διαφοροποιήσεις ἀπὸ τὸ ἓνα μνημεῖο στὸ ἄλλο. Διαφοροποιήσεις διαπιστώνονται στὸν τρόπο ἀπεικόνισης τῶν ἀγγέλων, στὴ στάση τους, στὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν καὶ στὴν ἐνδυμασία τους. Ἄλλοτε εἰκονίζονται ὡς ἀσώματες οὐράνιες δυνάμεις, ὅπως τὰ ἑξαπτέρυγα σεραφίμ, τὰ τετράμορφα χερουβίμ καὶ οἱ περρωτοὶ τροχοί, καὶ ἄλλοτε ὡς ἀνθρωπόμορφες δυνάμεις, ὡς ἄγγελοι καὶ ἀρχάγγελοι, ἐνῶ ὑπάρχουν περιπτώσεις ἀπεικόνισης καὶ τῶν δύο κατηγοριῶν. Διαφοροποιήσεις σημειώνονται ἐπίσης καὶ στὶς προφητικὲς μορφές. Δὲν ἔχουν διαπιστωθεῖ πρὸς τὸ παρὸν κοινοὶ κύκλοι προφητῶν στὰ μνημεῖα ποὺ ἐξετάζονται στὴν παροῦσα μελέτη.

Θεωρήθηκε σκόπιμη ἡ ἔνταξη στὸν πρῶτο εἰκονογραφικὸ τύπο μνημείων, τῶν ὁποίων ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου περιλαμβάνει τὰ τρία παραπάνω στοιχεῖα, ἀκόμη καὶ ἂν ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζεται ἀνεπαρκῶς ἢ στὴν ἴδια ζώνη μὲ κάποιο ἄλλο. Γιὰ παράδειγμα, στὸν Ἁγ. Νικόλαο στὸ Χαράκι τῆς Ρόδου, ἐπεὶδὴ ὁ χώρος τοῦ τρούλου εἶναι πολὺ μικρὸς καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴ διαρρύθμισή του σὲ τρεῖς ζῶνες, πάνω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ παράθυρο εἰκονίζεται ἓνα καὶ μοναδικὸ ἑξαπτέρυγο σεραφίμ, ὑποδηλώνοντας τὴν παρουσία τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων. Κατὰ ἀνάλογο τρόπο καὶ στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὰ Βελανίδια τῆς Ἐπιδάουρου Λιμηρᾶς εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι στηθαῖοι μέσα σὲ πλαίσιο στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ σημεῖο ἀντίστοιχα.

Στοὺς Ἁγ. Ἀναργύρους στὸ Κούμανι, καὶ στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα, πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τυμπάνου καὶ μεταξὺ τῶν προφητῶν εἰκονίζονται στὸν πρῶτο ναὸ τέσσερα καὶ στὸν δεύτερο ναὸ ὀκτὼ ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἁρτας, ἂν καὶ ὁ χώρος τοῦ τρούλου ἐμφανίζεται χωρισμένος σὲ δύο ζῶνες, ἐντούτοις πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν προφητῶν στὴ δεύτερη ζώνη, εἰκονίζονται σεραφίμ, χερουβίμ καὶ τροχοί, καὶ διαμορφώνεται ἔτσι μία δευτερεύουσα ζώνη μεταξὺ τῶν προφητῶν καὶ τοῦ Παντοκράτορα μὲ ἀνεπιτυχὲς αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα. Στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 1-5) καὶ στὸν Ἁγ. Ἰωάννη Καπεο, οἱ ἄγγελοι δὲν εἰκονίζονται σὲ ξεχωριστὴ ζώνη ἀλλὰ ἱπτάμενοι πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν προφητῶν καὶ κρατοῦν τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα, ποὺ ὅμως ἀνήκουν σὲ ἄλλους τύπους τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται.

13. Ristić, Saint Demetrius in Prilep 218, σχ. 5, εἰκ. 22, 25-29.

14. Prolović, *Andreaš* 81-95.

15. Velmans, *Peinture byzantine* 178.

16. Δρανδάκης, Ἔρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρὰ

458.

17. Βολονάκης, *ΑΔ* 33, 1978, Β2, 409.

18. Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* 267.

19. Αὐτόθι 362.

Στὸν Ἅγ. Πέτρο στὴ Μεγάλῃ Καστάνια καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὴν Πλάτσα ἡ περιοχὴ τοῦ τρούλου κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα διαμορφώνεται σὲ δύο ζῶνες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρώτη καταλαμβάνεται ἀπὸ διάφορες τάξεις τῶν οὐρανίων δυνάμεων σὲ συνδυασμὸ μετὰξὺ τους. Στὴ Bogorodica Ljeviška οἱ ἄγγελοι ἔχουν σμικρυνθεῖ ὑπερβολικὰ καὶ ἐκπορεύονται πίσω ἀπὸ τὴ δόξα τοῦ Παντοκράτορα.

Στὴν Ἅγ. Αἰκατερίνη Θεσσαλονίκης, στὸν Ἅγ. Δημήτριο τοῦ Markon Manastir (πίν. 119) καὶ στὸν Ἅγ. Ἰωάννη στὸ Zemen, οἱ ἄγγελοι καταλαμβάνουν τὴν πρώτη ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα καὶ εἰκονίζονται ὄρθιοι ὡς δορυφόροι ντυμένοι αὐτοκρατορικά. Ἀντίθετα στὸν Ἅγ. Σέργιο καὶ Βάκχο στὴν Κίττα τῆς Μάνης καὶ στὴν Ἀνάληψη στὴν Borje οἱ ἄγγελοι παριστάνονται σὲ στάση προσκύνησης, ἐνῶ στὸν Ἅγ. Δημήτριο στὸν Πρίλαπο σὲ προτομὲς μέσα σὲ μετάλλια.

Στὸν πρῶτο εἰκονογραφικὸ τύπο ἐντάσσονται καὶ ἕξι ναοὶ ποὺ διακοσμήθηκαν στὸ β' μισό τοῦ 14ου αἰ. στὴν περιοχὴ τοῦ Novgorod. Πρόκειται γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (1360 περίπου)²⁰, τῆς Μεταμόρφωσης (1378)²¹, τοῦ Ἅγ. Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτη (1380-1390)²², τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ (1380-1390)²³, τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας στὸ Volotovo (1380-1390)²⁴ καὶ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Kovalevo (1380 περίπου)²⁵.

Ὁ πρῶτος τύπος ἀπαντᾶται ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο καὶ περιλαμβάνει μία μεγάλη ὁμάδα μνημείων. Στὸ πρῶτο στρώμα τῆς Πρωτόθρονης στὴ Νάξο²⁶ κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα εἰκονίζονται ὀκτὼ μορφές προφητῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ τέσσερις ἄγγελους, δύο σεραφίμ καὶ δύο χερουβίμ. Στὸν τρούλο τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὴ Σόφια ὑπάρχουν τρία στρώματα²⁷. Ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦ 11ου αἰ. διακρίνεται μία ζώνη ποὺ περιέχει ὀκτὼ ἄγγελους μὲ πορφυρὰ ὑποδήματα καὶ χέρια καλυμμένα, κατευθυνόμενους σὲ στάση προσκύνησης στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ἐνῶ ἀπὸ τὴ ζώνη μὲ τίς μορφές τῶν προφητῶν σώζεται μόνον ὁ προφήτης Ἰωνᾶς, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἀνοιχτὸ εἰλητάριο μὲ ἐλληνικὴ ἐπιγραφή.

Στὸν ἴδιο τύπο ἐντάσσεται ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τῶν δύο σικελικῶν μνημείων, τῆς Cappella Palatina (1140)²⁸ καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου (1143)²⁹. Στὴν Cappella Palatina ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα καὶ μία ζώνη ποὺ περιέχει ἄγγελους. Ὁκτὼ προφῆτες ὑπάρχουν στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα ποὺ σχηματίζουν οἱ κόγχες τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, καὶ τέσσερις προφῆτες σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ

20. Lazarev, *Russian Murals* 140, 256, εἰκ. 63, 118. Lifshits, *Novgorod* 514, εἰκ. 349-356.

21. Lazarev, *Russian Murals* 146, εἰκ. 121, 122, 128. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek* 27 κέ., εἰκ. 8-41.

22. Lifshits, *Novgorod* 508, εἰκ. 203, 206-211, 213, 215, 217-218.

23. Lazarev, *Russian Murals* 176, 262. Lifshits, *Novgorod* 512, εἰκ. 305, 307, 309, 311, 313, 315.

24. Vzdornov, *Volotovo* 33-35, σχόλια στὶς εἰκ. 1-16. Lifshits, *Novgorod* εἰκ. 12-19.

25. Αὐτόθι 503-504.

26. Γιὰ τὴν πιὸ πρόσφατη δημοσίευση τοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου τῆς Πρωτόθρονης βλ. Ζία, *Πρωτόθρονη* 42, σχ. 9.

27. Βλ. Tsoncheva, *Saint George in Sofia* εἰκ. 15, 20, σχ. 21, 23-28, 30-31, σχ. 33 B-C, 40-43, 80-84.

28. Demus, *Norman Sicily* 38-39, πίν. 12-14.

29. Πλήρης δημοσίευση τοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου ἔγινε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Kitzinger, *Santa Maria dell'Ammiraglio* 123, 125-133, 139-148, πίν. III-V, εἰκ. 3-11, 16-27.

ἀψιδώματα τοῦ τυμπάνου πού ἀντιστοιχοῦν στὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα. Οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονται ὄρθιοι, ντυμένοι οἱ τέσσερις μὲ αὐλική καὶ οἱ τέσσερις μὲ ἀρχαϊκὴ ἐνδυμασία. Οἱ προφῆτες εἶναι ἡμίσωμοι, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους στὰ τέσσερα ἀψιδώματα τοῦ τυμπάνου, οἱ ὅποιοι εἶναι ὁλόσωμοι. Στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου, κάτω ἀπὸ ἓναν ὁλόσωμο ἔνθρονο Παντοκράτορα, εἰκονίζονται τέσσερις ἄγγελοι σεβίζοντες σὲ στάση προσκύνησης, στραμμένοι στὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο. Οἱ προφῆτες εἰκονίζονται ὁλόσωμοι στὴν ὑποκείμενη ζώνη.

Στὸν ἴδιο τύπο ἐντάσσονται ἐπίσης τὰ μνημεῖα πού χρονολογοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.: στὴ Μάνη ὁ Ἅγιος Στράτηγος στοὺς Μπουλαριούς (ἀρχὲς 13ου αἰ.)³⁰ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) στὴν Κίττα (1200-1225)³¹, καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀρτας ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ροδιάς (1200-1220)³² καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη (1223-1230)³³.

Στὸν Ἅγιος Στράτηγο Μπουλαριῶν τὸ μέγεθος τοῦ τρούλου δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ξεχωριστῆς ζώνης μὲ ἀγγέλους. Ἔτσι πάνω ἀπὸ τὰ τέσσερα παράθυρα πού βρίσκονται στὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα εἰκονίζονται δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ δύο τετράμορφα χερουβίμ, ἐνῶ τέσσερις προτομὲς ἀγγέλων εἶναι τοποθετημένες στὴ βάση τοῦ τρούλου στὰ κύρια ἀξονικὰ σημεῖα. Στὸν χώρο μεταξὺ τῶν παραθύρων εἰκονίζονται ὀκτὼ προφῆτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται ὁλόκληροι μόνο οἱ τέσσερις τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος.

Στὸν Ἅγιος Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) ἡ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα περιλαμβάνει δέκα μετάλλια μέσα στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται ἰσάριθμοι ἄγγελοι σὲ προτομὲς, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο. Στὴν κατώτατη ζώνη ὑπάρχουν ὀκτὼ μορφὲς προφητῶν.

Στὸν Ἅγιος Νικόλαο τῆς Ροδιάς ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα, κατεστραμμένη σήμερα, καὶ ἀπὸ δύο ζῶνες μὲ ἀγγέλους καὶ προφῆτες. Στὴν πρώτη ζώνη, στὰ τέσσερα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα, ὑπάρχουν ἰσάριθμα μετάλλια μὲ προτομὲς ἀγγέλων. Ἄλλοι τέσσερις ἄγγελοι μὲ πορφυρὰ ὑποδήματα καὶ καλυμμένα τὰ χέρια στρέφονται σὲ στάση προσκύνησης πρὸς τὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο. Στὴν κατώτατη ζώνη διατηροῦνται καλύτερα οἱ τέσσερις ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ προφῆτες.

Στὸν διάκοσμο τοῦ Ἅγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια διάρθρωση. Οἱ ἄγγελοι εἶναι ἑπτὰ καὶ εἰκονίζονται ὅλοι σὲ στάση προσκύνησης νὰ κατευθύνονται στὸ

30. Πὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τοῦ Ἅγιος Στράτηγου βλ. Δρανδάκη, Μέσα Μάνη 28-29, πίν. 19, 44β. Ἐπίσης Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 422. Ἐκ παραδρομῆς ὁ Ν. Γκιολές (*Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος* 49 καὶ 148) θεωρεῖ ὅτι εἰκονίζονται πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα τέσσερα σεραφίμ. Στὴν πραγματικότητά εἰκονίζονται δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ δύο τετράμορφα χερουβίμ.

31. Δρανδάκης ὁ.π. 86-87, πίν. 63β. Βλ. ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 140 κέ., εἰκ. 1-8, ὅπου καὶ ἡ τελευταία δημοσίευση τοῦ

εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου.

32. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἅγ. Νικολάου τῆς Ροδιάς παραμένουν οὐσιαστικὰ ἀδημοσίευτες. Πὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου βλ. Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 422-423.

33. Τὴ συνολικὴ δημοσίευση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου τοῦ Ἅγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη βλ. στὸ Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 419-454.

ἀνατολικό σημείο. Ἡ ὑποκείμενη ζώνη περιλαμβάνει δεκατέσσερις προφήτες, οἱ ὅποιοι εἰκονίζονται ἀνά ζεύγη μεταξύ τῶν νευρώσεων τοῦ τρούλου.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΠΡΩΤΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΑΓΓΕΛΟΙ - ΣΥΜΒΟΛΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΩΝ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Στὴν παραλλαγή αὐτὴ ἀνήκει ὁ διάκοσμος τοῦ τρίτου καὶ τελευταίου στρώματος τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὴ Σόφια (β' μισό 14ου αἰ.)³⁴. Ἡ πρώτη παραλλαγή τοῦ πρώτου τύπου ὀφείλεται στὴν εἰσαγωγή τῶν τεσσάρων συμβόλων τῶν εὐαγγελιστῶν, τὰ ὅποια ἐκπορεύονται ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα καὶ συνδυάζονται μὲ τέσσερις ἱπτάμενους ἀγγέλους ποὺ σηκώνουν τὸ μετάλλιο. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ποὺ προηγήθηκε τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ, τὸ πλησιέστερο παράδειγμα ποὺ σώζεται εἶναι ὁ διάκοσμος τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Κορωπί (10ος-11ος αἰ.)³⁵. Ἐκεῖ οἱ προφῆτες ἀπουσιάζουν καὶ οἱ ἄγγελοι δὲν εἰκονίζονται ἱπτάμενοι, ἀλλὰ ὄρθιοι μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα νὰ κρατοῦν τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΑΓΓΕΛΟΙ - ΘΕΟΤΟΚΟΣ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ἡ δευτέρη παραλλαγή τοῦ πρώτου τύπου διαμορφώνεται ἀπὸ τὰ τρία βασικά στοιχεία: τὸν Παντοκράτορα, τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς προφῆτες, καὶ τὴ Θεοτόκο. Ἡ Θεοτόκος στὴν παραλλαγή αὐτὴ εἰκονίζεται, στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο τῆς ζώνης τῶν ἀγγέλων, κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα. Στὴ δευτέρη παραλλαγή ὑπάρχουν δύο ναοὶ τῆς Μάνης, ὁ Ἀγ. Πέτρος Διροῦ (1261+)³⁶ καὶ ἡ Βλαχέρνα στὸ Μέζαπο (β' μισό 13ου αἰ.)³⁷, ὁ ναὸς τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρα στὸ Prizren (1370)³⁸, καὶ ὁ ναὸς τῆς Μεταμόρφωσης στὴ μονὴ Βλατάδων στὴ Θεσσαλονίκη (1360-1380).

Στὰ δύο μνημεῖα τῆς Μάνης ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένος, οὕτως ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ μιὰ λεπτομερειακὴ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση τῶν προγραμμάτων. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα εἰκονίζονται ἄγγελοι μέσα σὲ μέταλλα, οἱ ὅποιοι στρέφονται πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου βρίσκεται ἓνα μετάλλιο μὲ τὴ Θεοτόκο. Οἱ προφῆτες εἰκονίζονται στὴν κατώτερη ζώνη. Στὴ μονὴ Βλατάδων καὶ στὸν ναὸ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρα στὸ Prizren ἡ Θεοτόκος βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο μεταξύ ἀγγέλων καὶ οὐρανίων δυνάμεων (πίν. 118).

34. Filov, *Georgskirche in Sofia* 52-55, πίν. VII. Βλ. Tsoncheva, *Saint George in Sofia* εἰκ. 96-109, σχ. 21.

35. Skawran, *Middle Byzantine Fresco Painting* 15, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν ναὸ καὶ εἰκ. 45.

36. Γκιολές, Ἅγιος Πέτρος Διροῦ 160.

37. Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴ λακωνικὴ Μάνη 262. Tomeković, *Vlacherna à Mezapos* 3-4. Ἡ Tome-

konić χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.

38. Βλ. Radojčić, *La pittura bizantina* εἰκ. 1. Radojčić, *Bizantisko Slikarstvo* εἰκ. 1. Στὸν ὑπότιτλο τῆς φωτογραφίας αὐτῆς ὁ Radojčić χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες γύρω στὸ 1375. Βλ. καὶ Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 88.

Ἡ δεύτερη παραλλαγή τοῦ πρώτου τύπου ἀκολουθεῖ ἀντίστοιχη παραλλαγή τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, στήν ὁποία περιλαμβάνονται οἱ ναοί: Παναγία Μυριοκεφάλων (1000-1025)³⁹ καί Ἁγ. Νικόλαος στή Κυριακοσέλια (1230-1236)⁴⁰ στήν Κρήτη, καί ὁ Ἁγ. Νικόλαος στή σπηλιά Πεντέλης (1233/ 4)⁴¹. Στήν Παναγία Μυριοκεφάλων καί στόν Ἁγ. Νικόλαο τῆς σπηλιάς Πεντέλης, λόγω τοῦ περιορισμένου χώρου, ἡ ζώνη τῶν ἀγγέλων μέ τῇ Θεοτόκῳ ἐντάσσεται στή ζώνη τῶν προφητῶν. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἡ Θεοτόκος εἶναι τοποθετημένη στό ἀνατολικό ἀξονικό σημεῖο προσκυνούμενη ἀπό δύο ἀγγέλους μέ αὐτοκρατορική ἐνδυμασία καί σκῆπτρο, ἐνῶ οἱ προφῆτες καταλαμβάνουν τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου. Στόν Ἁγ. Νικόλαο τῆς σπηλιάς Πεντέλης λόγω τῆς στενότητας τοῦ χώρου οἱ μορφές εἰκονίζονται ἕως τοὺς μηρούς. Στόν Ἁγ. Νικόλαο στή Κυριακοσέλια κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζονται τέσσερις ἄγγελοι μέ σκῆπτρα νὰ προσκυνοῦν τῇ Θεοτόκῳ. Ἀπὸ τῇ ζώνη τῶν προφητῶν σώζονται ἀσήμαντα ἔχνη.

Μία ἀκόμη περίπτωση ἀποτελεῖ ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων στό Πέρα-Χωριὸ τῆς Κύπρου (1160-1180)⁴², ὅπου ὑπάρχει μόνο μία ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μέ τὴν προτομή τοῦ Παντοκράτορα. Στὴ ζώνη αὕτη ὑπάρχουν δέκα ἄγγελοι ποὺ κατευθύνονται πρὸς τῇ Θεοτόκῳ, ἡ ὁποία βρίσκεται στό ἀνατολικό ἀξονικό σημεῖο. Λόγω ἐλλείψεως χώρου δὲν εἰκονίζονται προφῆτες.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΤΡΙΤΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΓΓΕΛΟΙ - ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ἡ τρίτη παραλλαγή τοῦ πρώτου τύπου διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἔνταξη τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου στὴ ζώνη τῶν ἀγγέλων. Στὴν παραλλαγή αὕτη κατατάσσονται ὁ διάκοσμος τοῦ Ἁγ. Ἡρακλείδιου τῆς Μονῆς Λαμπαδιστῆ στόν Καλοπαναγιώτη (β' μισὸ 13ου αἰ.)⁴³ καί ὁ διάκοσμος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στό Πελέντρι (1374-1375)⁴⁴. Καί τὰ δύο μνημεῖα βρίσκονται στήν Κύπρο καί σώζουν σὲ καλὴ κατάσταση τὸν εἰκονογραφικὸ τους διάκοσμο.

Στόν Ἁγ. Ἡρακλείδιο (πίν. 58), κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα, στό δυτικὸ ἀξονικό σημεῖο, εἰκονίζεται μέσα σὲ πλαίσιο ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ. Δύο ὁμάδες ἀγγέλων σὲ στάση προσκύνησης κατευθύνονται ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ποὺ

39. Πὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τῆς μονῆς Μυριοκεφάλων βλ. Ἀντουράκη, *Μονὴ Μυριοκεφάλων* 88-94, πίν. 1-24. Πρβ. τίς διορθώσεις καί τὴν ἐρμηνεία τοῦ προγράμματος στό Παπαμastoράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 79-80.

40. Πὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου βλ. γενικά στο Μπορμπουδάκη, Ἁγιος Νικόλαος Κυριακοσέλια 64-65. Βλ. ἐπίσης Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* 246-247, εἰκ. 204.

41. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλου δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὴ Μουρίκη, *Σπηλιά Πεντέλης* 86-87, πίν. 31-38.

42. Τὴν πλήρη δημοσίευση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων στό Πέρα-Χωριὸ βλ. Megaw - Hawkins, *Holy Apostles at Perachorio* 290-297, εἰκ. 3-9.

43. Lafontaine-Dosogne, *L'évolution du programme décoratif* 325. Παπαγεωργίου, Ἰδιόζουσαι τοιχογραφία 203, 205. Velmans, *Coupoles chypriotes* 139, εἰκ. 2-4.

44. Αὐτόθι 140-141, εἰκ. 5. Βλ. καί Stylianou, *Churches of Cyprus* 224. Stylianou, *Prophet Zachariah* 348 κέ.

καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ σημεῖο. Μὲ ἀνάλογο τρόπο διαμορφώνεται ἡ ἀντίστοιχη ζώνη στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι. Ὅμως ἐδῶ τὸ ἑξαπτέρυγο σεραφίμ ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἓνα τετράμορφο χερουβίμ, ἐνῶ ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου δορυφορεῖται ἀπὸ δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ (πίν. 59α).

Στὴν ἴδια παραλλαγὴ ἐντάσσεται καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἑλασσόνα⁴⁵ (1332-1348). Ἐκεῖ οἱ ἄγγελοι κατευθύνονται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ὅπου εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου (πίν. 27-28). Ἡ διαφορὰ τῆς Ὀλυμπιώτισσας ἀπὸ τὰ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἴδιας παραλλαγῆς ἔγκειται ὅχι μόνον στὸν τρόπο ποὺ εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπεικόνιση τῶν ἀγγέλων πού, ἂν καὶ διατηροῦν τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία τους, κρατοῦν κηροπήγια μὲ λαμπάδες καὶ λάβαρα ἢ ριπίδια, προσδίδοντας στὴν παράσταση λειτουργικὸ χαρακτήρα. Ἡ τρίτη παραλλαγὴ ἀντιστοιχεῖ σὲ τύπο τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ποὺ συναντᾶται στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος κοντὰ στὰ Λαγουδερά τῆς Κύπρου (1192)⁴⁶, στὴν Εὐαγγελίστρια στὸ Γεράκι (1200 περ.)⁴⁷ καὶ στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι τῆς Ρόδου (1226-1234)⁴⁸.

Στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος, κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα μέσα σὲ ἑνδεκα μετάλλια εἰκονίζονται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου καὶ δέκα ἄγγελοι σὲ προτομή. Τὸ μετάλλιο μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἶναι τοποθετημένο στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Στὴν ὑποκείμενη ζώνη δώδεκα προφῆτες, μεταξὺ τῶν παραθύρων, συμπληρώνουν τὴ σύνθεση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος.

Στὴν Εὐαγγελίστρια, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο μνημεῖο, ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου χωρίζεται σὲ δύο ζώνες κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα. Στὴν πρώτη ζώνη ἕξι ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης συγκροτοῦν δύο ἡμιχόρια ποὺ κατευθύνονται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου εἰκονίζεται κενὸς θρόνος χωρὶς τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους καὶ τὴν περιστέρα. Στὰ δευτερεύοντα ἄξονικὰ σημεῖα εἶναι τοποθετημένα δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ δύο τετράμορφα χερουβίμ. Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες.

Στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται σὲ προτομή στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου. Συνοδεύεται ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμπιλήματα *IC XC* καὶ ἀπὸ τὰ σύμβολα τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης μέσα σὲ κύκλους, ποὺ τοῦ προσδίδουν τὸν χαρακτήρα τοῦ κυρίαρχου τοῦ σύμπαντος. Κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζονται σὲ στάση προσκύνησης δώδεκα ἄγγελοι, διατεταγμένοι σὲ δύο ἡμιχόρια μὲ κατεύθυνση τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Παρ' ὅλο ποὺ ἡ διακόσμηση στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σήμερα κατεστραμμένη, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἐκεῖ ἦταν ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, τὴν ὁποία δορυφοροῦσαν τὰ δύο σεραφίμ ποὺ διακρίνονται σήμερα. Δεκαῆξι προφῆτες, ἀνὰ δύο, μέσα σὲ διάχωρα μὲ διακοσμημένο πλαίσιο, εἰκονίζονται στὴν κατώτερη ζώνη.

45. Konstantinides, *Olympiotissa* 92 κέ. εἰκ. 10.

46. Πὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος βλ. Velmans ὅ.π. 137-138, εἰκ. 1. Βλ. ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 71-79.

47. Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις 1-6, πίν. Α. Βλ. καὶ Μουτσόπουλο - Δημητροκάλλη, *Γεράκι* 93 κέ., εἰκ.

168-182, πίν. 50, 55.

48. Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ τρούλου εἶναι ἀδικοσμήτως. Βλ. τίς ἀναφορὲς γιὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου στὸ Παπαμαστοράκη, Ἁγιὸς Δημήτριος τοῦ Κατσούρη, σποράδην. Πὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν βλ. τοῦ ἰδίου, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 87-88.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΤΕΤΑΡΤΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΑΓΓΕΛΟΙ - ΘΕΟΤΟΚΟΣ - ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ἡ τέταρτη παραλλαγή τοῦ πρώτου τύπου διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὴ ζώνη τῶν ἀγγέλων. Τὴν παραλλαγή αὕτὴ ἀκολουθοῦν μνημεῖα ποὺ σώζονται στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο καὶ συγκεκριμένα στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴ Λακωνία: ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα (β' μισὸ 13ου αἰ.)⁴⁹, ἡ Παναγία Χρυσაφίτισσα στὴ Λακωνία (1290)⁵⁰, ἡ Περίβλεπτος στὸν Μυστρά (1360-1370)⁵¹, ὁ Ἅγ. Νικόλαος στὸν Θεολόγο στὴ Λακωνία (1370-1400) καὶ ἡ Εὐαγγελίστρια στὸν Μυστρά (τέλη 14ου αἰ.).

Στὸν Σωτήρα στὰ Μέγαρα, στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου ὁ Χριστὸς δὲν εἰκονίζεται σὲ προτομὴ ἀλλὰ ἔνθρονος. Στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὑπάρχουν τέσσερα μετάλλια τοποθετημένα στὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα· στὸ μετάλλιο τοῦ ἀνατολικοῦ ἄξονικοῦ σημείου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, στὸ δυτικὸ ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, καὶ στὸ βόρειο καὶ νότιο ἀπὸ ἓνας ἄγγελος σὲ προτομὴ. Τέσσερις ὁλόσωμοι ἄγγελοι προσκυνοῦν ἀνὰ δύο τὴ Θεοτόκο καὶ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Οἱ προφῆτες τῆς ἐπόμενης ζώνης εἶναι κατεστραμμένοι.

Στὴν Παναγία Χρυσαφίτισσα, στὴν Περίβλεπτο καὶ στὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρά, ἐὰν ἐξαίρεθοῦν οἱ διαφορὲς στὴν ποιότητα, στὴ χρονικὴ κατασκευὴ καὶ στὴν κλίμακα τῶν μορφῶν ποὺ ὀφείλεται στὸ διαφορετικὸ μέγεθος τῶν τρούλων, διαπιστώνονται πολλὲς ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν εἰκονογραφικῶν τους προγραμμάτων. Στὴν Παναγία Χρυσαφίτισσα τὸ μετάλλιο μὲ τὴ Θεοτόκο εἶναι τοποθετημένο στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο καὶ ἐκεῖνο μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὸ δυτικὸ. Καὶ οἱ δύο παραστάσεις δορυφοροῦνται ἀπὸ δύο ἄγγελους ἢ κάθε μία. Στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο εἰκονίζονται δύο ἐξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ δύο τετράμορφα χερουβίμ. Ὁ Τρισάγιος ὕμνος ἀναγράφεται πλάι στὶς κεφαλὰς τῶν χερουβίμ. Στὴν Περίβλεπτο ἡ Θεοτόκος καὶ ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζονται στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἀντίστοιχα· καὶ ἐδῶ οἱ δύο παραστάσεις δορυφοροῦνται ἀπὸ ἄγγελους (πίν. 38-39). Στὸ ἄνω τμήμα αὐτῆς τῆς ζώνης εἰκονίζονται σεραφίμ καὶ τετράμορφα. Πλάι στὰ τετράμορφα διακρίνεται τὸ γράμμα Α, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸ τῆς λέξης Ἅγιος μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ὁ Τρισάγιος ὕμνος· στὶς ἴδιες θέσεις καὶ μὲ παρόμοιο τρόπο εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος καὶ ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὴν Εὐαγγελίστρια, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ ἄγγελοι παριστάνονται σὲ στάση προσκύνησης στραμμένοι πρὸς τὰ ἀνατολικά. Πάνω ἀπὸ τὶς μορφὲς αὐτὲς ἐναλλάσσονται σεραφίμ, χερουβίμ καὶ τροχοί.

Στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου ἔχει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ αὐτὸ τῆς Περίβλεπτου. Στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ἕως τοὺς μηρούς, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι φέρει ἐγκόλπιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Χρι-

49. Grigoriadou, *Affinités iconographiques* 38, πίν. VIII. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Σωτήρα στὸ γ' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. βλ. Djurić, *La peinture murale byzantine* 69.

50. Δρανδάκης, *Χρυσαφίτισσα* 347-349, εἰκ. 10-11.

Albani, *Panagia Chrysaphitissa* 368-369, εἰκ. 1-2.

51. Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ τρούλου δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὴ Μουρίκη, *Προεικονίσεις Περίβλεπτου* 217 κέ., πίν. 72-89.

στοῦ. Στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου πλαισιώνεται, ὅπως καὶ ἡ Θεοτόκος, ἀπὸ δύο ἁγγέλους σὲ στάση προσκύνησης. Δύο ζεύγη, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἐξαπτέρυγο σεραφίμ καὶ δύο φτερωτοὺς τροχούς, μοιράζονται τὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο ἄξονικὸ σημεῖο.

Ἡ τέταρτη παραλλαγή ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ συναντᾶται σὲ δύο μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς: στὸν Ἅγιο Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα (1170-1180)⁵² καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδουῆς (1180-1200)⁵³.

Στὸν Ἅγ. Ἱερόθεο ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν ἔνθρονο Παντοκράτορα καὶ δύο ζῶνες. Στὴν πρώτη ζώνη, τὰ τέσσερα ἄξονικά σημεῖα καταλαμβάνουν ἰσάριθμα μέταλλα μέσα στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο, ἡ Θεοτόκος στὸ δυτικὸ, καὶ δύο ἁγγελοι στὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου καὶ ἡ Θεοτόκος πλαισιώνονται ἀπὸ δύο ἁγγέλους σὲ στάση προσκύνησης. Στὴν ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζονται ὁκτὼ προφῆτες μεταξὺ ἰσάριθμων παραθύρων. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τοῦ Ἁγίου Ἱερόθεου ἀντέγραψε ὁ ζωγράφος τοῦ Σωτήρα στὰ Μέγαρα ἓναν αἰῶνα ἀργότερα.

Στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδουῆς ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται σὲ προτομή. Τὸ μετάλλιο μὲ τὴν Θεοτόκο εἶναι τοποθετημένο στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο καὶ ἐκεῖνο μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὸ δυτικὸ· τὸ καθένα πλαισιώνεται ἀπὸ ἓνα ζευγὸς μεταλλίων μὲ στηθάρια ἁγγέλων σὲ στάση προσκύνησης. Τὸ καθένα ἀπὸ τὰ παραπάνω μέταλλα συνοδεύεται ἀπὸ ἄλλα δύο, τὰ ὁποῖα περιέχουν προτομὲς ἁγγέλων μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία, σκῆπτρο καὶ σφαῖρα, καὶ προβάλλονται ὅπως καὶ ἡ προτομή τοῦ Παντοκράτορα σὲ κόκκινο βάθος. Τὰ φτερά τους εἶναι στολισμένα μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ μαργαριτάρια. Οἱ μορφὲς τῶν ἁγγέλων, ὅπως καὶ τῆς Θεοτόκου, εἰκονίζονται περίπου ἕως τὴ μέση προσδίδοντας ἓνα μνημειακὸ χαρακτήρα στὴν ὅλη σύνθεση. Ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια πλευρὰ αὐτῆς τῆς ζώνης καταλαμβάνονται ἀπὸ ἓνα ἐξαπτέρυγο σεραφίμ, ἓνα τετράμορφο χερουβίμ καὶ ἓνα ζευγὸς τροχῶν ἢ κάθε μία. Ἡ ζώνη μὲ τοὺς προφῆτες εἶναι, στὸ μεγαλύτερο μέρος της, κατεστραμμένη.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΠΕΜΠΤΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΑΓΓΕΛΟΙ - ΘΕΟΤΟΚΟΣ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ἡ πέμπτη παραλλαγή διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῆς Θεοτόκου μὲ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο. Ἀπαντᾶται σὲ δύο περιπτώσεις πού χρονολογικὰ ἐντάσσονται

52. Τὴν πλήρη δημοσίευση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου τοῦ Ἁγ. Ἱερόθεου βλ. Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος 115 κέ., εἰκ. 1-15.

53. Ἀρκετὲς ἀναφορὲς στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Χαλιδουῆς ἔχουν γίνεи ἀπὸ τὴν ἕως τώρα ἔρευνα, οἱ περισσότερες ὁμῶς δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. Ἡ πρώτη σωστὴ ἀναφορὰ ὀφείλεται

στὴν Ντ. Μουρίκη (Stylistic Trends 119, εἰκ. 85), ἡ ὁποία ὁμῶς δὲν ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους ἐρευνητές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δίνεται λάθος περιγραφή τῶν στοιχείων τοῦ διακόσμου. Ἡ L. Hadernan-Misguich (La peinture monumentale 280), ἡ K. Skawran (Middle Byzantine Fresco Painting 173) καὶ ὁ N. Γκιολές (Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος 51) ἀκολουθώντας ὁ ἓνας τὸν ἄλλο ἐπισημαίνουν τὴν παρουσία τοῦ

στο β' μισό του 13ου αἰ. Πρόκειται για τὴν Ὁμορφή Ἐκκλησιὰ στο Γαλάτσι τῆς Ἀττικῆς (1280-1300)⁵⁴ καὶ τὸν Ἁγ. Νικόλαο στὸν Ἁγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς (β' μισό 13ου αἰ.)⁵⁵. Ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση μόνο τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ὑποκείμενης ζώνης, στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου δορυφορούμενο ἀπὸ δύο στηθαίους ἀγγέλους σὲ μέταλλα (πίν. 56). Ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους εἶναι ὁ Ραφαήλ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή πού τὸν συνοδεύει. Μὲ βάση τὸ σύστημα τῆς συμμετρίας πού συνήθως ἐφαρμόζεται σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις, ὁ ἄλλος ἄγγελος πού πλαισίωνε τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο θὰ ἦταν ὁ ἀρχάγγελος Οὐριήλ. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι στὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετο σημεῖο – τὸ δυτικὸ μισό τῆς ζώνης αὐτῆς εἶναι κατεστραμμένο – εἰκονιζόταν τὸ μετάλλιο μὲ τὴ Θεοτόκο, τὸ ὁποῖο θὰ πλαισίωναν οἱ ἄλλοι δύο ἀρχάγγελοι Μιχαήλ καὶ Γαβριήλ. Ἡ ζώνη μὲ τοὺς προφήτες ἔχει καταστραφεῖ ὁλοσχερῶς.

Οὕτε στὸν Ἁγ. Νικόλαο τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μονεμβασιᾶς (β' μισό 13ου αἰ.) διατηρεῖται ἀκέραια ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου. Κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν ἐξίτηλο σήμερα Παντοκράτορα στὴν πρώτη ζώνη ἡ Θεοτόκος – διακρίνεται μόνο τὸ περίγραμμα – εἶναι τοποθετημένη στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος στὸ δυτικόν⁵⁶. Δύο ἄγγελοι σὲ προσκύνηση δορυφοροῦν τὴ Θεοτόκο, ἄλλοι δύο μοιράζονται τὰ ἀξονικὰ σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος χώρος συμπληρώνεται μὲ δύο ἐξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ δύο τετράμορφα χερουβίμ. Στὴν ὑποκείμενη ζώνη διακρίνονται ὁκτὼ προφῆτες. Οἱ μορφές τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων εἶναι τοποθετημένες συμμετρικὰ ὡς πρὸς ἓνα νοητὸ ἄξονα μὲ φορὰ Ἀ.-Δ. Λόγω στενότητος χώρου οἱ μορφές τῶν ἀγγέλων, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου ἀποδίδονται ἕως τοὺς μηρούς.

Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο εἰκονίζονται στὸν τρούλο τῆς Παναγίας Veljusa στὴ Στρώμιτζα (1080)⁵⁷. Ἐκεῖ ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος παριστάνονται ὁλόσωμοι στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τρούλου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προηγούμενες περιπτώσεις πού ἀναφέρθηκαν, ὅπου οἱ δύο μορφές καταλαμβάνουν τὶς ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες θέσεις. Δορυφοροῦνται ἀπὸ δύο ἀγγέλους ντυμένους αὐτοκρατορικά, ἐνῶ τὸν ὑπόλοιπο χώρο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου συμπληρώνουν τέσσερις μορφές προφητῶν.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΕΚΤΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΑΓΓΕΛΟΙ - ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ - ΔΕΗΣΗ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ἡ ἕκτη παραλλαγή τοῦ πρώτου τύπου διαμορφώνεται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῆς Ἐτοι-

⁵⁴ Ἰωάννη Προδρόμου στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν εἰκονίζεται. Τὴ σωστὴ περιγραφή τῆς Μουρίκη ἀκολουθεῖ ἡ Γκίνη-Τσοφοπούλου, Βυζαντινὰ μνημεῖα στὰ Μεσόγεια 433-434.

⁵⁴ Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Ὁμορφή Ἐκκλησιὰ 35-38, πίν. 21, 56-57.

⁵⁵ Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νι-

κολάου 37-38.

⁵⁶ Αὐτόθι 37-38.

⁵⁷ Πὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Παναγίας τῆς Veljusa βλ. Miljković-Peprek, Veljusa 176-182, σχ. II, εἰκ. 55-62. Βλ. ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 81-82.

μασίας του Θρόνου με τις μορφές της Θεοτόκου και του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Οί δύο μορφές εικονίζονται στο ανατολικό τμήμα εκατέρωθεν της Έτοιμασίας του Θρόνου σε στάση δέησης, ενώ στον υπόλοιπο χώρο άγγελοι σε στάση προσκύνησης. Στην παραλλαγή αυτή εντάσσονται δύο μνημεία της Κύπρου: ο Άγ. Θεωνιανός στη Λύση (β' μισό 13ου αϊ.)⁵⁸ και η Παναγία Χρυσελεούσα στον Στρώβολο (β' μισό 13ου αϊ.)⁵⁹. Στην πρώτη περίπτωση η Έτοιμασία του Θρόνου έγγραφεται μέσα σε δόξα που κρατούν δύο άγγελοι.

Η παραπάνω παραλλαγή απαντάται τον 12ο αϊ. στον διάκοσμο της Παναγίας στο Τρίκωμο (1120±)⁶⁰, επίσης στην Κύπρο. Στο μνημείο αυτό η Δέηση με την Έτοιμασία του Θρόνου εικονίζεται στο ανατολικό τμήμα, προς το οποίο κατευθύνονται άγγελοι σε στάση προσκύνησης. Φαίνεται ότι το πρότυπο για τον ζωγράφο του Άγ. Θεωνιανού τόσο για τη διακόσμηση του τρούλου όσο και για τη διακόσμηση της άψιδας στάθηκε η Παναγία στο Τρίκωμο. Ο ίδιος ναός υπήρξε πηγή έμπνευσης και για τη διακόσμηση του τρούλου της Παναγίας Χρυσελεύσας στον Στρώβολο.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΕΒΔΟΜΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΑΓΓΕΛΟΙ - ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ - ΑΓΙΟΙ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Η έβδομη παραλλαγή δημιουργείται από τον συνδυασμό της Έτοιμασίας του Θρόνου με έναν άγιο και αντιπροσωπεύεται από τον Άγ. Σώζοντα στο Γεράκι (1261+)⁶¹. Εκεί η Έτοιμασία του Θρόνου βρίσκεται στο δυτικό άξονικό σημείο και συνδυάζεται με τον άγιο Σώζοντα, που εικονίζεται στο ανατολικό. Στα άλλα δύο άξονικά σημεία Βορρά και Νότου εικονίζεται από ένα έξαπτέρυγο σεραφίμ. Ο άγιος Σώζων, η Έτοιμασία του Θρόνου και τα δύο σεραφίμ πλαισιώνονται από άγγέλους σε στάση προσκύνησης. Στην τελευταία ζώνη εικονίζονται δώδεκα προφήτες ανά τρεις στα διαστήματα μεταξύ των παραθύρων. Η παραλλαγή αυτή δεν συναντάται σε κανένα άλλο σωζόμενο μνημείο. Αποτελεί μία μοναδική σύνθεση που πρέπει να έγινε κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες.

II. ΤΥΠΟΣ Β

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΟΥΡΑΝΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ο δεύτερος τύπος αποτελεί πρωτότυπη σύνθεση της παλαιολόγειας περιόδου και χαρακτηρίζεται από την παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας, που αντικαθιστά τη

58. Βλ. την αναφορά της Velmans, *Coupoles chypriotes* 145 και τη φωτογραφία στο Stylianou, *Churches of Cyprus* 493, εικ. 300. Τις τοιχογραφίες του τρούλου μελέτησαν οι Weyl - Carr - Morrocco, *A Byzantine Masterpiece* 39 κέ., εικ. 5-13, 16, 18, 22.

59. Papageorgiou, *Panagia Chryseleousa* 148-154.

60. Πά το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρού-

λου της Παναγίας στο Τρίκωμο βλ. Velmans, *Coupoles chypriotes* 143-144, εικ. 6-7. Επίσης Hadermann-Misguich, *Peinture à Chypre* 251, εικ. 4.

61. Μουρίκη, Αί διακοσμήσεις 1-7, πίν. β-γ. Βλ. επίσης Μουτσόπουλο - Δημητροκάλλη, *Γεράκι* 183 κέ., εικ. 334-337.

ζώνη τῶν ἀγγέλων. Στὸν τύπο αὐτὸ ἐντάσσονται μνημεῖα ποὺ βρίσκονται στὸ σερβικὸ βασίλειο καὶ οἱ χορηγοὶ τους προέρχονται ἀπὸ τὴ σερβικὴ ἀριστοκρατία:

Ἅγ. Γεώργιος στὸ Staro Nagoričino (1317-1318)⁶².

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Χιλανδάρει (1321)⁶³.

Ἅγ. Νικήτας στὸ Čučer (1321)⁶⁴.

Χριστὸς Παντοκράτωρ στὸ Dečani (1339-1348)⁶⁵.

Ἀνάληψη στὴ Ravanica (1385-1387)⁶⁶.

Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὴ Nova Pavlica (1381-1389)⁶⁷.

Ἅγ. Τριάδα στὴ Manasija (1407-1418)⁶⁸.

Εἰσόδια Θεοτόκου στὸ Kalenić (1413)⁶⁹.

Στὰ δύο τελευταῖα μνημεῖα τὸ ἄνω τμήμα τῆς διακόσμησης τοῦ τρούλου εἶναι κατεστραμμένο, διατηροῦνται μόνο τὰ κάτω τμήματα ἀπὸ τὴν Οὐράνια Λειτουργία καὶ οἱ ζῶνες τῶν προφητῶν. Στὸ Staro Nagoričino τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα κρατοῦν ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ἐνῶ στὸ Χιλανδάρει – ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιζωγράφηση ἐπαναλαμβάνει πιστὰ τὸ στρώμα τοῦ 14ου αἰ. – στὸν χώρο μεταξὺ τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας καὶ τοῦ Παντοκράτορα εἰκονίζονται ἀγγελικὲς δυνάμεις. Στὸ τελευταῖο μνημεῖο πάνω ἀπὸ τοὺς προφήτες εἰκονίζονται ἡμίσωμοι οἱ δώδεκα ἀπόστολοι. Στὴ Ravanica παριστάνεται καὶ ὁ Χριστὸς ὡς ἀρχιερεὺς νὰ τελεῖ τὴν Οὐράνια Λειτουργία. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ὁ Χριστὸς ὡς Μεγάλος Ἀρχιερέας εἰκονιζόταν ἐπίσης στὴ Manasija καὶ στὸ Kalenić, ὅπου μόνο λείψανα τῆς παράστασης αὐτῆς διασώζονται.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΠΡΩΤΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ ΟΥΡΑΝΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ - ΜΕΛΙΣΜΟΣ ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ἡ πρώτη παραλλαγή τοῦ δεύτερου τύπου ὀφείλεται στὴν παρουσία τῆς ἁγίας Τράπεζας μὲ τὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, ἡ ὁποία ἀντικαθιστᾷ τὴν Τράπεζα μὲ τὸ κιβώριο (πίν. 88, 96). Συναντᾶται σὲ δύο σερβικὰ μνημεῖα: τὸν Εὐαγγελισμό τῆς Παναγίας στὴν Gračanica (1318-1321)⁷⁰ καὶ τὴν Παναγία Ὁδηγήτρια στὸ Peć (1337)⁷¹.

62. Miljković-Peppek, *Deloto na zografite* 58. Βλ. ἐπίσης Millet - Frolow, *La peinture en Yougoslavie* III πίν. 72. 1. Popovich, *Four Prophet Cycles* εἰκ. 11-12. Todić, *Staro Nagoričino* 75, 95.

63. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλου εἶναι ἐπιζωγραφημένες.

64. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς μορφές ἑξὶ προφητῶν, οἱ ὑπόλοιποι τοιχογραφίες τοῦ τρούλου εἶναι ἐπιζωγραφημένες.

65. Βλ. Petković - Bošković, *Dečani* πίν. CLXIX. Marković, *Dečani* 99-104.

66. Živković - Nikolić, *Conservation sur les peintures de Ravanica* 138, εἰκ. 3. Βλ. ἐπίσης Živković, *Ravanica*

σχ. 1. Nikolić, *Monastère Ravanica* εἰκ. 17-21.

67. Βλ. Živković, *Pavlitza* σχ. I, 1-5.

68. Tomić - Nikolić, *Manasija* 74-75, 95, σχ. V, πίν. LXXXVIII-XCIX. Βλ. ἐπίσης Živković, *Manasija* σχ. I. Todić, *Manasija* 53-55.

69. Βλ. Živković, *Kalenić* σχ. I. Simić-Lazar, *Kalenić* 41-50.

70. Todić, *Gračanica* 81, 138-139, εἰκ. 6-17.

71. Βλ. Petković, *La peinture serbe* II πίν. CIII.2, CV.2, CI.1, XCIX.1-2, CVII. Radojčić, *Staro Slikarstvo* 123-124, πίν. 73. Ivanović, *Vierge de Peć* 149-150, εἰκ. 48, 51-52.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΔΕΥΤΕΡΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΣΥΜΒΟΛΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΩΝ
ΟΥΡΑΝΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ
ΠΡΟΠΑΤΟΡΕΣ

Ἡ δεύτερη παραλλαγή τοῦ δεύτερου τύπου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία μιᾶς πρόσθετης ζώνης στὸ κάτω τμήμα τῆς στεφάνης τοῦ τρούλου, ἡ ὁποία περιέχει ἀπεικονίσεις προπατόρων τοῦ Χριστοῦ σὲ προτομή. Ἐπιπλέον, στὶς παρυφές τοῦ μεταλλίου μὲ τὸν Παντοκράτορα ἐμφανίζονται τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ ἄγγελικες δυνάμεις. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀκολουθεῖται στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ στὴ Studenica (1314)⁷², καὶ ἐνδεχομένως καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὴν Josanica, ὁ ὁποῖος σήμερα διατηρεῖ μόνο τὶς δύο κατώτατες ζώνες.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΤΡΙΤΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΟΥΡΑΝΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ
ΑΓΙΟΙ

Ἡ τρίτη παραλλαγή τοῦ δεύτερου τύπου μοιάζει μὲ τὴ δεύτερη, μὲ δύο διαφορές: στὴν τελευταία ζώνη ἀντὶ προπατόρων εἰκονίζονται ἅγιοι, καὶ παραλείπονται τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Ἡ παραλλαγή αὕτη συναντᾶται στὴν Παναγία (Σωτήρα) στὸ Kučevište (1330)⁷³ καὶ στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo (1346-1347)⁷⁴. Στὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν προφητῶν εἰκονίζονται οἱ Σαράντα μάρτυρες τῆς Σεβαστείας σὲ προτομές, στὸ πρῶτο ὅλοι οἱ μάρτυρες, ἐνῶ στὸ δεύτερο μόνο εἴκοσι ἔξι. Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου στὸ Kučevište εἶναι στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἐπιζωγραφημένου. Στὴν ἴδια θέση καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἰκονίζονται οἱ Σαράντα μάρτυρες στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὸ Matejić (1346-1355), ὅπως μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ἀπὸ τὰ σπαράγματα τῶν τοιχογραφιῶν στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου.

III. ΤΥΠΟΣ Γ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΑΓΓΕΛΟΙ

Στὸν τύπο αὐτὸ περιλαμβάνονται μόνο οἱ ἄγγελοι καὶ ἀπουσιάζουν οἱ προφῆτες. Εἰκονίζονται ὄρθιοι, μετωπικοί, μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα, σὰν ἀρχαῖες νίκες, νὰ κρατοῦν τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα. Εἰκονογραφικὰ ὁ τύπος ἀκολουθεῖ πρότυπα πού ἐμφανίζονται ἤδη στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Στὸν τύπο αὐτὸ ἐντάσσεται ὁ διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸ Κεραμί τῆς Νάξου (1261+)⁷⁵. Ἐκεῖ οἱ ἄγγελοι εἶναι τοποθετημένοι δια-

72. Ἡ πλήρης δημοσίευση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλου ἔγινε ἀπὸ τὴν Babić, *Studenica* 66-87, εἰκ. 16-32, σχ. I-III.

73. Βλ. Djordjević, *Kučevište* 77-110.

74. Βλ. Millet - Velmans, *La peinture en Yougoslavie*

IV πίν. XI. 24. Βλ. ἐπίσης τὴν πρόσφατη δημοσίευση τῆς Gabelić, *Lesnovo* 51 κέ., πίν. II-IV, εἰκ. 1-12.

75. Βλ. Σωτηρίου, Ἡ πρῶτος παλαιολόγειος ἀναγέννησις 263-264, πίν. 56. Βλ. ἐπίσης τὴ δημοσίευση τοῦ Ζία, Ἁγιος Ἰωάννης Κεραμί 91, εἰκ. 5-6.

γώνια, ὁ κάθε ἓνας μέσα σὲ πλαίσιο ποὺ διαμορφώνουν κατακόρυφες ζωγραφισμένες στήλες τοποθετημένες στὰ τέσσερα ἀξονικά σημεία.

Ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη ἀπαντᾶται καὶ σὲ δύο ἄλλα μνημεῖα, ποὺ, ἂν καὶ δὲν ἀνήκουν στὴν παλαιολόγια περίοδο, βρίσκονται πολὺ κοντὰ σ' αὐτήν. Πρόκειται γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Παχωμίου στὴν Ἀπείρανθο τῆς Νάξου⁷⁶, ἡ ζωγραφικὴ διακόσμηση τοῦ ὁποίου ἔχει χρονολογηθεῖ μὲ βάση τὰ στυλιστικά της χαρακτηριστικά στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. (χρονολόγηση ποὺ ὅμως δὲν εἶναι βέβαιη), καὶ τὸν ναὸ τῶν Ἀγ. Νικολάου καὶ Παντελεήμονα στὴν Bojana τῆς Βουλγαρίας, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1259⁷⁷. Στὸ τελευταῖο μνημεῖο ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγέλων εἶναι διπλάσιος καὶ εἰκονίζονται ἀνὰ ζεύγη στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν τεσσάρων παραθύρων τοῦ τυμπάνου. Εἶναι ντυμένοι, ὅπως καὶ στὸ Κεραμί, μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία καὶ ἔχουν τὶς φτεροῦγες ἀνοικτές. Εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ μορφές καὶ στὰ δύο μνημεῖα νὰ μιμοῦνται ἓνα κοινὸ πρότυπο.

Βέβαια ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῶν ἀγγέλων μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα σὰν ἀρχαῖες νίκες ἀπαντᾶται καὶ στὸν τρούλο τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως στὸ Κορωπὶ τῆς Ἀττικῆς, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 10ο-11ο αἰ., μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι οἱ ἄγγελοι βρίσκονται στὴν κατώτατη ζώνη καὶ δὲν σηκώνουν τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα, ἀλλὰ τὴν ὑποκείμενὴ του ζώνη, στὴν ὁποία εἰκονίζονται τέσσερα ἑξαπτέρυγα σεραφίμ μεταξὺ τῶν τεσσάρων συμβόλων τῶν εὐαγγελιστῶν.

IV. ΤΥΠΟΣ Δ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ

Ὁ τρίτος τύπος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῆς ζώνης τῶν ἀγγέλων καὶ τὴν παρουσία μόνο τοῦ Παντοκράτορα καὶ τῶν προφητῶν. Εἶναι σίγουρο ὅτι σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα, ποὺ περιλαμβάνονται στὸν τύπο αὐτό, ὁ χῶρος τοῦ τρούλου δὲν ἐπιτρέπει τὴν προσθήκη μιᾶς ἐπιπλέον ζώνης ἢ ὁποία θὰ ἔφερε παραστάσεις ἀγγέλων. Ὅμως σὲ ἄλλα μνημεῖα, ποὺ ἀνήκουν σὲ ἄλλους τύπους, εἰκονίζονται ἄγγελοι ἢ ἀγγελικὲς δυνάμεις παρὰ τὸ δυσανάλογα μικρὸ μέγεθος τοῦ τρούλου. Σὲ ὁρισμένες μάλιστα περιπτώσεις ἢ προσθήκη ἀγγέλων δημιουργεῖ συνωστισμὸ μὲ ἀνεπιτυχὲς ἀποτέλεσμα. Συχνὰ πάντως, παρ' ὅλο ποὺ ὑπάρχει διαθέσιμος χῶρος, ἡ ζώνη τῶν ἀγγέλων ἀπουσιάζει. Στὸν τύπο αὐτὸ μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν τὰ παρακάτω μνημεῖα:

Ἀπόστολος Παῦλος στὸν Ἀγ. Ἰωάννη Πυργιώτισσας στὴν Κρήτη (1303-1304)⁷⁸.

Παμμακάριστος στὴν Κωνσταντινούπολη (1310)⁷⁹.

Ἀγ. Ἀπόστολοι στὴ Θεσσαλονίκη (1312-1315)⁸⁰.

Ἀγ. Τριάδα στὸ Βεράτιο (1282-1317)⁸¹.

76. Γιὰ τὸν Ἀγιο Παχώμιο βλ. Δρανδάκη, *ΑΔ* 20, 1965, Β3, 545.

77. Γιὰ τὴν Bojana βλ. Grabar, *Bojana* 33-34.

78. Βλ. Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* 226.

79. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 48-54,

εἰκ. 26-49, πίν. I, VI-VII, XII, XIV.

80. Ξυγγόπουλος, *Ἅγιοι Ἀπόστολοι* 34-40, πίν. 1-7.

81. Βλ. τὴν ἀναφορὰ τῆς Velmans, *Peinture byzantine* 177.

Ἅγ. Ἰωάννης Πρόδρομος στὰ Χρύσαφα Λακωνίας (1367-1368)⁸².

Ἅγ. Ἰωάννης στὴν Πευκιά τῆς Λίνδου στὴ Ρόδο (14ος αἰ.).

Παναγία Χειμάτισσα στὴ Φλόκα τῆς Ἐπιδάφου Λιμερῶς (14ος-15ος αἰ.)⁸³.

Ἅγ. Γεώργιος στὸ Ἀκρωτήρι Μαλέας (1400-1425)⁸⁴.

Ἅγ. Νικόλαος στὴ Μεγάλη Καστάνια τῆς Μάνης (1400-1425)⁸⁵.

Ὁ τύπος αὐτὸς ἀπαντᾶται ἤδη ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο σὲ δύο μνημεῖα: στὴ μονὴ Δαφνίου (1070-1080)⁸⁶ καὶ στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ στὸ Σαμάρι τῆς Μεσσηνίας (1200 περίπου)⁸⁷.

ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ - ΑΓΙΟΙ

Ἡ παραλλαγή αὐτὴ ἀκολουθεῖται στὸν ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς (1275-1300)⁸⁸. Κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα εἰκονίζονται, ἀνὰ δύο, ὀκτὼ προφῆτες στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν παραθύρων. Πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα, μέσα σὲ πλαίσιο ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ ταινία, παριστάνονται τέσσερις μετωπικοὶ ἅγιοι σὲ προτομές: οἱ ἅγιοι Παντελεήμων, Κοσμάς, Δαμιανὸς καὶ Θεοδότῃ (πίν. 55). Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἅγιοι ἔχουν στενὴ σχέση μετὰξὺ τους, ἀφοῦ οἱ τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν ἱατρῶν ἁγίων, ἐνῶ ἡ ἁγία Θεοδότῃ εἶναι μητέρα τῶν δύο τελευταίων. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι εἶναι ἡ πρώτη περίπτωση ποὺ στὸν χῶρο τοῦ τρούλου εἰκονίζεται γυναικεία μορφή ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Θεοτόκο καὶ τὴν Εὐα.

V. ΤΥΠΟΣ Ε

ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ὁ πέμπτος τύπος περιλαμβάνει τρία μνημεῖα ποὺ ἐμπεριέχουν ἓνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τους: τὴν παρουσία ἀφηγηματικῶν σκηνῶν. Κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ τύπου μόνο σὲ ἓνα μνημεῖο τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου: πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου στὸν ναὸ τῶν Ἅγ. Πέτρου καὶ Παύλου στὸ Novi Pazar⁸⁹. Ἐκεῖ εἰκονίζονται πέντε ἀφηγηματικὲς παραστάσεις: ὁ Εὐαγγελισμὸς καὶ ἡ Ἐπίσκεψη τῆς Θεοτόκου στὴν Ἐλισάβετ στὸ ΝΑ. διάχωρο, ἡ Γέννηση στὸ ΝΔ., ἡ Βάπτισμα στὸ ΒΔ., καὶ τέλος ἡ Ὑπαπαντὴ στὸ ΒΑ. διάχωρο. Εἶναι βέβαιο ὅτι, στὸ συγκεκριμένο μνημεῖο, τὴν ἀπεικόνιση τῶν παραπάνω παραστάσεων προκάλεσε ὁ ἰδιόρρυθμος χῶρος τοῦ τρούλου.

Στὴν παλαιολόγια περίοδο ἀφηγηματικὲς παραστάσεις στὸν χῶρο τοῦ τρούλου ἀπαν-

82. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρύσαφα 306-307, 310, εἰκ. 4.

83. Αὐτόθι 355.

84. Αὐτόθι 462-463.

85. Βλ. Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴ μεσσηνιακὴ Μάνη 228.

86. Λαμπάκης, *Δαφνὶ* 56-80.

87. Βλ. Grigoriadou, *Le décor peint de l'église de Samari* 178.

88. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ταξιαρχὲς στὸ Μαρκόπουλο 206-221, πίν. 107-113.

89. Neskolić - Nikolić, *Novi Pazar* 39.

τῶνται στὰ παρακάτω μνημεῖα: στὸν ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ Karan τῆς Σερβίας, στὸν Ταξιάρχη Ἑλλανίου ὄρους στὴν Αἴγινα καὶ στὴν Παναγία Κερὰ στὴν Κριτσά τῆς Κρήτης.

Στὸν ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (Λευκὴ Ἐκκλησία) τοῦ Karan στὴ Σερβία (1340-1342)⁹⁰ εἰκονίζονται στὴ δεύτερη ζώνη προφῆτες καὶ στὴν τρίτη τέσσερις εὐαγγελικὲς σκηνές: ἡ Σταύρωση, ἡ Ἀνάσταση, ἡ Ἀνάληψη καὶ ἡ Πεντηκοστή (πίν. 98-100). Παρ' ὅλο πὺν δὲν σώζεται ὁ διάκοσμος τῆς κορυφῆς τοῦ τρούλου, ὑποθέτω ὅτι ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχε τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα.

Στὸν Ταξιάρχη Ἑλλανίου ὄρους στὴν Αἴγινα (14ος αἰ.)⁹¹, κάτω ἀπὸ τὸ μέταλλιο μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα, εἰκονίζονται τέσσερις σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἀρχαγγέλων: ἡ ἔξωση τῶν πρωτοπλάστων ἀπὸ τὸν Παράδεισο, τὸ ὄνειρο τοῦ Ἰακώβ μὲ τὴν Οὐρανοδόμο Κλίμακα, τὸ ὄραμα τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ τὸ Ἐν Χώναις θαῦμα.

Στὴν Παναγία Κερὰ στὴν Κριτσά τῆς Κρήτης (τέλη 13ου αἰ.)⁹² εἰκονίζονται σὲ ἐπάλ-
ληλες ζῶνες ἑξαπτέρυγα σεραφίμ, τέσσερις σκηνές ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο καὶ προφῆτες. Ὁ τρούλος ἐνισχύεται ἀπὸ νευρώσεις, οἱ ὁποῖες ξεκινοῦν ἐπάνω ἀπὸ τὰ γωνιακὰ σφαιρικά τρίγωνα καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν τοποθέτηση ἑνὸς κεντρικοῦ μεταλλίου μὲ τὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ τέσσερις εὐαγγελικὲς σκηνές πὺν εἰκονίζονται στὴ μεσαία ζώνη ὑποκαθιστοῦν μὲ ἀφηγηματικὸ τρόπο τὴν ἰδέα τοῦ Παντοκράτορα. Πρόκειται γιὰ τὴν Ὑπαπαντή, τὴ Βάπτισι, τὴν Ἀνάστασι τοῦ Λαζάρου καὶ τὴ Βαΐοφόρο. Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα προφῆτες.

VI. ΤΥΠΟΣ ζ'

ΑΝΑΛΗΨΗ

Ὁ ἕκτος τύπος περιλαμβάνει τὰ μνημεῖα ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ὁ τρούλος καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς Ἀνάληψης. Τὸν τύπο αὐτὸ ἀκολουθοῦν ἡ Ἀνάληψη στὴ Žiža (1307)⁹³, ὁ Ἀγ. Δημήτριος στὸ Ρεά (1345, ἐπιζωγραφημένος τὸ 1620)⁹⁴, καὶ ὁ Ἀγ. Μάμας στοὺς Ἑξήδες Καρπάθου (ἀρχές 14ου αἰ.)⁹⁵.

Στὸν ἀντίστοιχο τύπο τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου ἐντάσσονται ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τῶν τρούλων τῆς Ἀγ. Σοφίας (880-886)⁹⁶ καὶ τῆς Παναγίας Χαλκέων (1028)⁹⁷ στὴ Θεσσαλονίκη, τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὸ Ποῦρκο Κυθήρων (πρῶτο στρώμα 1095)⁹⁸, τοῦ Σωτήρα στὸ Pskov (1156)⁹⁹, τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὴ Staraja Ladoga (1167)¹⁰⁰, τοῦ Σωτήρα

90. Βλ. τὴν ἀναφορὰ τοῦ Djordjević, *Serbian Nobility* 142.

91. Βλ. Μουτσόπουλο, Ταξιάρχης Ἑλλανίου ὄρους 40, 50, εἰκ. 5-6. Βλ. ἐπίσης Κουκιάρη, *Τὰ θαύματα τῶν ἀγγέλων* 85-86, πίν. 27α-γ.

92. Μπορμπουδάκης, Βυζαντινὰ μνημεῖα Κρήτης 356, πίν. 261-262. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Κριτσά* εἰκ. 19-21.

93. Βλ. Živković, *Žiža* σχ. VI.

94. Petković, *La peinture serbe* II πίν. LXXXIX, XC,

XCII, XCIV.

95. Βλ. Μουτσόπουλο, *Κάρπαθος* 398, εἰκ. 130. 1.

96. Παναγιωτίδης, Ἡ Ἀνάληψη τῆς Ἀγίας Σοφίας 69 κέ.

97. Εὐαγγελίδης, *Παναγία Χαλκέων* εἰκ. 8, 11.

98. Χατζηδάκης, *ΑΔ* 21, 1966, Β, 22-23, πίν. 20β.

99. Lazarev, *Storia* 227. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τρούλλος* 115, 171.

100. Lazarev, *Freski Staroj Ladogi* 35-39, εἰκ. 17-32.

στή Neredica (1199)¹⁰¹, τῆς Ἀνάληψης στή Žiža (πρῶτο στρώμα 1220)¹⁰², τῆς Ἀνάληψης στή Mileševa (1222-1228)¹⁰³ καὶ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων στὸ Peč (1250-1260)¹⁰⁴. Ἀπὸ τὶς πηγές εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης διακοσμοῦσε τὸν τρούλο τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στήν Κωνσταντινούπολη¹⁰⁵ τὸν 9ο αἰ. Τὸ ἴδιο θέμα διακοσμεῖ μία σειρὰ ἀπὸ τρούλους τῆς Καππαδοκίας τὸν 10ο καὶ 11ο αἰ.¹⁰⁶

VII. ΤΥΠΟΣ Ζ

ΑΝΑΛΗΨΗ
ΠΡΟΦΗΤΕΣ
ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ ἑβδομοῦ τύπου συνίσταται στὸν συνδυασμὸ δύο εἰκονογραφικῶν θεμάτων, τῆς Ἀνάληψης καὶ τῆς Θείας Λειτουργίας. Μεταξὺ αὐτῶν παρεμβάλλεται ἓνας κύκλος προφητῶν, οἱ ὅποιοι εἰκονίζονται στοὺς χώρους μεταξὺ τῶν παραθύρων. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀκολουθεῖται στὸν ναὸ τῆς Παναγίας (Σωτήρας) στή Θεσσαλονίκη (1350-1370)¹⁰⁷. Τὰ δύο εἰκονογραφικὰ θέματα μὲ τὶς πολλὲς εἰκονογραφικὲς τοὺς ἰδιαιτερότητες συνιστοῦν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς προφήτες, ἓνα μοναδικὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα.

Στὴν Ἀνάληψη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες μορφές τοῦ ἀναλαμβάνοντος Χριστοῦ, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῆς Θεοτόκου, εἰκονίζονται τὰ σύμβολα τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης μαζὶ μὲ τέσσερις προσωποποιήσεις τῶν ἀνέμων, οἱ ὅποιοι εἰκονίζονται σὰν ἄγγελοι ποὺ φουσοῦν σὲ σάλπιγγες. Στὴν παράσταση τῆς Θείας Λειτουργίας ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες λαμβάνουν μέρος ψάλτες, ἀναγνώστες καὶ λαϊκὰ πρόσωπα. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται καθισμένος στὸ ΒΑ. σημεῖο τοῦ τρούλου πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα. Στὸν ὑπόλοιπο χώρο εἰκονίζονται ἱεράρχες, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Χρυσόστομο, ψάλτες, λαϊκοὶ καὶ ὁ Ρωμανὸς Μελωδὸς πάνω σὲ ἐξέδρα σκεπασμένη μὲ κουβούκλιο.

Οἱ προφῆτες ἀποτελοῦν τὴ διαχωριστικὴ ζώνη ἀνάμεσα στὴν Ἀνάληψη καὶ στή Θεία Λειτουργία. Ἡ ἀπεικόνισή τους πάνω ἀπὸ τὴ Θεία Λειτουργία δὲν ὀφείλεται σὲ ἀντιστροφή τῆς ἱεραρχίας τῶν θεμάτων, ἀλλὰ στή διαμόρφωση τοῦ τρούλου, ὁ ὁποῖος διακόπτεται στὸ μέσον ἀπὸ παράθυρα, ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν τοποθέτηση μιᾶς συνεχοῦς παράστασης, παρὰ μόνο μεμονωμένων μορφῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω μνημεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν στοὺς ἑπτὰ εἰκονογραφικοὺς τύπους καὶ στὶς παραλλαγές τους ὑπάρχει καὶ ἓνας ἀριθμὸς μνημείων ποὺ δὲν διατηροῦν ἱκανὰ τμήματα τοῦ τρουλαίου διακόσμου τους γιὰ νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἔνταξή τους σὲ κάποια ἀπὸ τὶς παραπάνω παραλλαγές. Πὰ παράδειγμα, στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὸν Ἐξαρχο εἰκονίζεται στή ζώνη τῶν ἀγγέλων τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεο-

101. Ebersolt, *Fresques byzantines de Néréditz* 38-39, εἰκ. 6.

102. Todić, *Mileševa et Žiža* 89.

103. Αὐτόθι 89.

104. Αὐτόθι 89.

105. Βλ. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* 200

καὶ 201 ἀντίστοιχα.

106. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν τρούλο τοῦ Kiliclar Kilissé καὶ τοῦ El Nazar: Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τρούλλος* 168.

107. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Ὁ ναὸς τῆς Παρθένου* 499-501.

τόκου στο ανατολικό άξονικό σημείο. Το δυτικό μισό της ζώνης αυτής είναι κατεστραμμένο, έτσι ώστε δεν επιτρέπει την ένταξη του διακόσμου στις παραλλαγές του πρώτου τύπου, όπου εικονίζεται ή Θεοτόκος είτε μόνη της είτε σε συνδυασμό με τον Ίωάννη τον Πρόδρομο και την Έτομασία του Θρόνου. Το ίδιο συμβαίνει και στην Παναγία Κρίνα, όπου διατηρείται μόνο η κατώτατη ζώνη με τους προφήτες από τη διακόσμηση του 14ου-15ου αϊ. Εάν όμως δεχτούμε ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα της Παναγίας Κρίνας ακολουθεί εκείνο της Νέας Μονής Χίου, τουλάχιστον ως προς τη ζώνη κάτω από τον Παντοκράτορα, τότε είναι δυνατή η ένταξη του διακόσμου στον τύπο Α. Στην Curtea de Argeș διατηρείται η κατώτατη ζώνη με τους προφήτες και τμήμα του μεταλλίου με τον Παντοκράτορα. Η ενδιάμεση ζώνη με τους άγγέλους είναι κατεστραμμένη. Ο διάκοσμος αυτός είναι δυνατόν να ένταχθεί στον τύπο Α, όχι όμως σε κάποια από τις παραλλαγές του. Στον Άγ. Γεώργιο στο Καπί της Ρόδου και στον Σωτήρα στον Πρινέ Μυλοποτάμου της Κρήτης σώζεται μόνον η προτομή με τον Παντοκράτορα, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η ένταξή τους σε οίονδήποτε τύπο.

Αντίθετα είναι πολύ εύκολο να ένταχθούν στον τύπο Β οι πολύ κατεστραμμένοι διάκοσμοι των τρούλων της Jošanica και της Ljubostinja. Και τα δύο μνημεία ανήκουν στο δεσποτάτο του Μόραβα και πιθανόν να αντιγράφουν τη διακόσμηση του τρούλου της Ravanica, του πρώτου μνημείου του δεσποτάτου, όπως άλλωστε συμβαίνει με τη Nova Pavlica, τη Manasija και το Kalenić.

Από την αναλυτική περιγραφή των τύπων των τρούλων κατά την παλαιολόγια περίοδο που προηγήθηκε, συνάγεται ότι μία ομάδα τύπων υπάρχει ήδη από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και εξακολουθεί να συναντάται σε μνημεία της ύστεροβυζαντινής περιόδου. Μία δεύτερη ομάδα εικονογραφικών τύπων υπάρχει από τη μεσοβυζαντινή περίοδο και έντοπίζεται σε μνημεία ως το τέλος του 13ου αϊ. Τέλος μια τρίτη ομάδα εικονογραφικών τύπων αποτελεί δημιούργημα της ύστεροβυζαντινής περιόδου. Βέβαια υπάρχουν τύποι που, ενώ άπαντώνται σε μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου, δεν βρίσκονται σε κανένα από τα μνημεία της ύστεροβυζαντινής περιόδου.

Ο πρώτος τύπος και όλες οι παραλλαγές του, εκτός από την έβδομη, συναντώνται σε πολλά από τα μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου. Είναι χαρακτηριστική ή παρουσία όρισμένων παραλλαγών σε συγκεκριμένους γεωγραφικούς χώρους, όπως επίσης και ή εγκατάλειψη όρισμένων παραλλαγών σε αυτούς τους χώρους περί το τέλος του 13ου αϊ. Ο δεύτερος τύπος και οι παραλλαγές του δεν άπαντώνται σε κανένα από τα μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου. Ο τρίτος τύπος χρησιμοποιεί ως προς τη δομή του στοιχεία που συναντώνται από την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά ή σύνθεσή τους βρίσκεται σε ελάχιστα μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου. Η κύρια εμφάνισή του γίνεται στον 13ο αϊ. Ο τέταρτος τύπος, που ακολουθείται σε αρκετά μνημεία της ύστεροβυζαντινής περιόδου, κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο άπαντάται σε ελάχιστα μνημεία. Ο πέμπτος τύπος άπαντάται σε ένα μνημείο της μεσοβυζαντινής περιόδου. Οφείλεται στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου του τρούλου και δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μίας συγκεκριμένης έποχης. Ο έκτος τύπος αποτελεί δημιούργημα της μεσοβυζαντινής περιόδου και άπαντάται σε λιγοστά μνημεία κατά την ύστεροβυζαντινή περίοδο. Κύριος λόγος της ύπαρξής του ή αφιέρωση του μνημείου και ή χρήση του. Ο έβδομος τύπος αποτελεί μία ξεχωριστή δημιουργία χωρίς προδρόμους και επιγόνους.

ΜΕΡΟΣ Β

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ

I. Ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα καὶ ὁ συμβολισμός της¹

Ἡ τοποθέτηση τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλο, τὸν ὑψηλότερο καὶ σημαντικότερο χώρο τῆς ἐκκλησίας, ἀποτελεῖ τὴν ὀπτική ἀπόδοση τῆς ιδέας τοῦ μοναδικοῦ δημιουργοῦ καὶ κυβερνήτη τοῦ σύμπαντος. Ὁ Α. Grabar ἀπέδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ συνειρμική σχέση μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τὴν ὁποία ἦταν φορτισμένη ἡ εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορα, τουλάχιστον κατὰ τὸν 9ο αἰ., δηλαδὴ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐμφανίστηκε στὴν εἰκονογραφία². Στὸ Εὐχολόγιο τῆς Κωνσταντινουπόλεως βρίσκονται εὐχὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴ στέψη τοῦ αὐτοκράτορα, ὅπου ὁ συσχετισμός του μὲ τὸν Παντοκράτορα εἶναι σαφής: ὁ Θεὸς ὁ μέγας, ὁ αἰώνιος, ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ κύριος τῶν κυριευόντων, ὁ κατ' εἰκόνα τῆς ἐπουρανίου καὶ θείας διακοσμήσεως τὴν ἐπίγειον αὐτὴν πολιτείαν ποιησάμενος, καὶ θέμενος ἐν αὐτῇ ἀρχὰς καὶ ἐξουσίας κατὰ μίμῃσιν τῶν ἀγγελικῶν σου δυνάμεων, ὁ βασιλεὺς τὸν ἐπὶ γῆς καταστησάμενος, καὶ τὰς μετ' αὐτὸν δευτέρας ἀρχὰς ἰδρυσάμενος³.

Τρεῖς Ἐκφράσεις γιὰ ἀντίστοιχες ἐκκλησίες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ὀφείλονται στὸν πατριάρχη Φώτιο καὶ στὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Σ' τὸν Σοφὸ, ἀναφέρονται στὴν ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα, τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζουν καθαρὰ ὡς Θεὸ κυβερνήτη καὶ ἐπόπτη τῶν πάντων, καὶ ἀντανακλοῦν ἢ πρώτη τὴν ιδέα τῆς κυριαρχίας τῆς αὐτοκρατορίας στὰ ἄλλα ἔθνη καὶ οἱ δύο ἐπόμενες τὶς ἀντιλήψεις περὶ αὐτοκρατορικής ἐξουσίας. Περιγράφοντας τὸν διάκοσμο τοῦ τροῦλου τῆς Παναγίας τοῦ Φάρου, ὁ πατριάρχης Φώτιος ἔδινε ταυτόχρονα καὶ τὴν εἰκόνα ἑνὸς πολιτικοῦ ὁράματος ποὺ προσπάθησε νὰ γίνῃ πραγματικότητα: Ἐπ' αὐτῆς γὰρ τῆς ὁροφῆς ἀνδρείκελος εἰκὼν μορφὴν φέρουσα τοῦ Χριστοῦ πολυανθέσι ψηφῖσιν ἐγγέγραπται· εἴποις ἂν αὐτὸν τὴν γῆν ἐφορᾶν καὶ τὴν περὶ ταύτης διανοεῖσθαι διακόσμησιν τε καὶ κυβέρνησιν· οὕτως ἀκριβῶς ὁ γραφεὺς κὰν τοῖς σχήμασι καὶ τοῖς χρώμασι τὴν τοῦ δημιουργοῦ περὶ ἡμᾶς κηδεμονίαν ἐπίπνους,

1. Πὰ τὴ μορφή καὶ τὸν συμβολισμό τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλο βλ. Capizzi, *Παντοκράτωρ*, σποράδην. Grabar, *L'art religieux à l'époque des Macédoniens* 156-157. Timken-Matthews, *The Pantokrator*, σποράδην. Timken-Matthews, *The Dome Pantokrator* 419-426. Mathews, *The Transformation Symbolism* 191-204.

Mathews, *The Sequel to Nicaea* II 11-21.

2. Grabar, *L'art religieux à l'époque des Macédoniens* 156-157. Πρβ. Timken-Matthews, *The Pantokrator* 10.

3. Arranz, *Couronnement royal* 83-133.

οἶμαι, γενόμενος ἐνετυπώσατο. Τοῖς δὲ πρὸς αὐτῇ τῇ ὀροφῇ τοῦ ἡμισφαιρίου τμήμασιν ἐγκοίλοις πληθὺς ἀγγέλων τῷ κοινῷ δεσπότη δορυφοροῦντες διαμεμόρφωνται⁴.

Μερικὰ χρόνια ἀργότερα ὁ αὐτοκράτορας Λέων Σ' ὁ Σοφὸς περιγράφει τὸν διάκοσμο δύο ἐκκλησιῶν: τῆς μονῆς τοῦ πατριάρχῃ Ἀντωνίου Καυλέα καὶ τῆς μονῆς τοῦ πεθεροῦ του Στυλιανοῦ Ζαούτζη⁵. Ὁ Λέων Σ' περιγράφει τὸν τροῦλο τοῦ ναοῦ ποὺ ἔχτισε ὁ Στυλιανὸς Ζαούτσης ὡς ἐξῆς: Ἀνάκτορον τῷ Βασιλεῖ τῆς δόξης τελεσιουργεῖται τῷ δ' ἄνωθεν ἐπηρμένῳ εἰς ἡμικύκλιον σχῆμα, ὃ καὶ οὐρανὸν πληροῖ τοῦ καλοῦ ἐδάφους, εἰκὼν κατὰ μέσης τετύπεται, ᾧ τὸν οἶκον ἀφιέρωσεν ὁ τεχνίτης· εἴποις ἂν οὐ τέχνης ἔργον ὀρᾶν, ἀλλ' αὖ τὸν ἐκείνον τὸν ἐν φύσει τῇ βροτῶν ὀφθέντα τοῦ παντὸς ἐπόπτην καὶ κυβερνήτην, ἅρτι πεπανμένον τοῦ παραινεῖν, καὶ τοῖς χεῖλεσιν ἐπιτεθεικότα σιγεῖν, ἐφεξῆς δὲ τοῦ ὅλου ναοῦ κῦτος. Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ζαούτση, μὲ τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα στὴν κορυφή του ὡς ἔκφραση τῆς μιᾶς καὶ μοναδικῆς ἐξουσίας, καθρέφτιζε πλήρως τὴν ἰδεολογία τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα Σ' ὡς πρὸς τὸν αὐτοκρατορικό θεσμό. Ἡ Timken-Matthews⁶ ὑποθέτει ὅτι ὁ Λέων περιγράφει τόσο ἐκτενῶς τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα διότι ἀναφέρεται σὲ κάτι σχετικὰ καινούργιο. Στὸ τέλος τῆς περιγραφῆς ἡ νοητικὴ σύνδεση τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλο ὑπογραμμίζεται ἀκόμα μιὰ φορά: εἶναι ὁ καθολικὸς βασιλεὺς στὸν ὁποῖο προσφέρεται καθολικὴ λατρεία. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχεται καὶ ἡ μεταγενέστερη συσχέτιση μὲ τὸ ἐπίθετο Παντοκράτορας⁷.

Ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα διαπιστώνεται ὅτι τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ παραπάνω ναοῦ διέφερε ἀπὸ τὸν διάκοσμο ποὺ περιγράφει ὁ πατριάρχης Φώτιος. Στὸν τελευταῖο φαίνεται ὅτι κάτω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα ὑπῆρχε μιὰ ζώνη μὲ ἀγγέλους, κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὀρθοῦς, ὅπως δηλαδὴ εἰκονίζονται ἀργότερα στὴν Ἀγ. Σοφία καὶ στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ τοῦ Κιέβου, καὶ στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod. Στούς δύο ναοὺς στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ Λέων Σ' στὸν χώρο τοῦ τρούλου πρέπει νὰ εἰκονιζόταν μόνο ἡ προτομή τοῦ Παντοκράτορα⁸.

Ἡ περιγραφή τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Ρόδιο φανερῶνει ὅτι γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορα ἐπιλέγεται τὸ κεντρικὸ καὶ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ ναοῦ, διότι ἀρμόζει στὸ κύρος καὶ στὴ σημασία τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου. Ἡ ἀναφορά τοῦ Ροδίου ἀποτελεῖ ἕναν παραλληλισμὸ τῆς ὑπέρτατης ἐξουσίας τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορα⁹.

Ὁ Χριστόφορος Μυτιληναῖος¹⁰ στὴν περιγραφή τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορα ποὺ εἰκονιζόταν στὴν ὀροφή τοῦ Ὁάτου, ἀναφέρει τὸν Χριστὸ ὡς φιλεύσπλαγχνο, ἐνῶ δὲν τοῦ ἀποδίδει τὴν ιδιότητα τοῦ κυβερνήτη, ὑποβάλλοντας ἔτσι μιὰ πιὸ οἰκεία σχέση μετὰ θεότηας καὶ ἀνθρώπων: Δοκεῖς προκύπτων καὶ βλέπων γῆν ὑψόθεν / ἔτοιμος εἶναι καὶ κατελθεῖν, εἰ δέοι, / ψυχὴν προθύμως τὴν φιλάνθρωπον πάλιν / ὑπὲρ προβάτων ὡς πάλαι θύσων

4. Φώτιος, *Ὁμιλίες* (ἐκδ. Β. Λαούρδα) ἀρ. 10, 102.

5. Ἀκάκιου, *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ πανηγυρικοὶ λόγοι* 243-248 καὶ 274-280. Serruys, *Les Homélies de Leon le Sage* 167-170. Frolov, *Deux églises byzantines* 43-91.

6. Timken-Matthews, *The Pantokrator* 80.

7. Αὐτόθι 81.

8. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος* 133.

9. Timken-Matthews, *The Pantokrator* 81.

10. Χριστόφορος Μυτιληναῖος (ἐκδ. Ε. Kurz), *ἐπίγρ.* 98, 62-63.

λύτρον. / τοιοῦτος εἶ σὺ καὶ γεγραμμένος λόγε, / τὰ σπλάγχνα γάρ σου χρηστά κὰν ταῖς εἰκόσιν.

Τὸν 14ο αἰ. ὁ Μανουήλ Φιλῆς¹¹ σὲ δύο ἐπιγράμματα ἀναφέρεται στὴν ἀπεικόνιση τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλο τῆς μονῆς τοῦ Εὐεργέτη Χριστοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω παράσταση, ὑπῆρχε μία ζώνη ἢ ὁποία περιελάμβανε ἀγγέλους. Τὸ πρῶτο ἐπίγραμμα ἔχει ὡς ἐξῆς: *Θεὸς μεθ' ἡμῶν οὐρανοὺς τάχα κλίνας, / πλὴν οὐκ ἐπὶ γῆς ἀλλ' ἐφ' ὕψους ἡρμένος, / τὴν συναγωγὴν εὐλογεῖ τῶν ἀζύγων / καὶ δείκνυται σὰρξ εὐπαθὴς μὴ κομπάσας, / ὥς ἂν ἐπ' αὐτὸν μυστικῶς ἀναδράμῃς / καὶ μὴ φύγῃς, ἄνθρωπε, τὴν σωτηρίαν. / Ἐξίσταται δ' οὖν ὁ στρατὸς τῶν ἀγγέλων, / ὁρᾷν πρὸς αὐτόν, ὥς ὁρᾷς, οὐκ ἰσχύων. / Εἰ δ' οὐχὶ καὶ προῦκνυπεν αὐτὸς ὑψόθεν / δεικνὺς ἑαυτόν, ὥς δοκεῖ, τῷ βιβλίῳ, / πῶς ἂν εἰσὶν ταῦτα μικροῦ τὰ στίφη, / οἷς καὶ πνοῆς δύναμιν ἢ τέχνη γράφει;*

Τὸ δεύτερο ἐπίγραμμα τοῦ Μανουήλ Φιλῆ, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἴδια μορφή τοῦ Χριστοῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: *Νύμφην ὁρῶν ἐνταῦθα τὴν ἐκκλησίαν / σκόπει, θεατά, καὶ τὸν ὑψοῦ νυμφίον, / ὃν ἄστρα μικροῦ καὶ πολύχρωμος πόλος / καὶ δυνάμεις κνκλοῦσι καὶ τᾶλλα στίφη / Θεὸς γάρ ἐστι καὶ προκύπτει καὶ βλέπει, / τοῦ τῶν μοναστῶν ἀκροώμενος μέλους / Ὡς τῆς νοητῆς ἐκταθείσης παστάδος / ὥς ἀντίπαις ἔλαμψεν ἡ σωτηρία. / Πλὴν πάντα καινὰ καὶ σχεδὸν ζῶντες τύποι / φρίττουσι τὴν ὀφθειῖσαν ἐξ ὕψους χάριν. / Μὴ κατὰ μικρὸν γειννιῶν ὁ δεσπότης / ἡμᾶς πάλιν κάτωθεν ἐλκύσαι θέλει;*

Στὰ δύο ἐπιγράμματα τοῦ Μανουήλ Φιλῆ δίνεται ἔμφαση στὴν ἔννοια τοῦ Χριστοῦ Σωτήρα, ἐνῶ σ' ἐκεῖνο τοῦ Χριστόφορου Μυτιληναίου τονίζεται ἡ ἰδέα ἑνὸς θεοῦ φιλεῦσπλαγχνου καὶ δὲν τοῦ ἀποδίδονται οἱ ἰδιότητες τοῦ ἐπόπτη καὶ τοῦ διοικητῆ.

II. Εἰκονογραφία τοῦ Παντοκράτορα

Ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα στὰ μνημεῖα τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζονται ἐδῶ εἰκονίζεται πάντοτε σὲ προτομή, μὲ ἐξαίρεση τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ Σωτήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα καὶ τῆς Παναγίας Χρυσελεύουσας στὸν Στρώβολο¹², ὅπου ὁ Χριστὸς παριστάνεται ὁλόσωμος. Στὴν πρώτη περίπτωση εἶναι καθισμένος σὲ θρόνο χωρὶς ἐρεισίνωτο καὶ στὴ δεύτερη σὲ οὐράνιο τόξο. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἑνθρονου Χριστοῦ στὸν τροῦλο τοῦ Χριστοῦ Σωτήρα ἀντιγράφει τὴν ἀντίστοιχη παράσταση τοῦ τροῦλου τοῦ Ἀγ. Ἱερόθεου¹³, ποὺ ἀνάγεται σὲ προγενέστερη περίοδο (1170-1180). Ἐπίσης ἑνθρονος εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς σὲ δύο ἀκόμη μνημεῖα ποὺ ἀνήκουν στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο: στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων (1000-1025) καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου στὴ Σικελία (1146)¹⁴. Τὸ σχῆμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ εἰκονογραφία¹⁵. Εἶναι γνωστὴ ἡ παρὰ-

11. Μανουήλ Φιλῆς (ἐκδ. Ε. Miller) II, ἐπιγρ. XXXIX καὶ XL 405-406.

12. Papageorgiou, Panagia Chryseleousa 148-149, εἰκ. 1.

13. Μουρίκη, Ἁγιος Ἱερόθεος 116-118.

14. Αὐτόθι 116 καὶ σημ. 4.

15. Cutler, *Transfigurations* 6 κέ.

σταση του ἔνθρονου Χριστοῦ πάνω ἀπὸ τὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο στὸ Τρίκλινο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα μὲ ἓνα ἐπίγραμμα τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας*¹⁶. Βέβαια στὴν πρωιμότερη σωζόμενη παράσταση, τῆς μονῆς Μυριοκεφάλων, ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἔνθρονος νὰ πατεῖ πάνω σὲ οὐράνιο τόξο καὶ ὄχι σὲ ὑποπόδιο, ὅπως στὰ μεταγενέστερα παραδείγματα. Ἡ στάση τῶν ποδιῶν του παραπέμπει σὲ παραστάσεις Ἀνάληψης. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ καλλιτέχνης τῆς παράστασης νὰ εἶχε ὑπ' ὄψιν του μία παράσταση Ἀνάληψης ἢ, καλύτερα, μία παράσταση ἀποκαλυπτικοῦ ὁράματος καὶ ὄχι ἔνθρονου Παντοκράτορα¹⁷. Ἡ στάση τοῦ Χριστοῦ στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας Χρυσελεούσας στὸν Στρώβολο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ οὐράνιο τόξο καὶ τὴν ὀδοντωτὴ ταινία μὲ τὰ χρώματα τοῦ οὐράνιου τόξου, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἀντέγραψε ἐπίσης μιὰ παράσταση Ἀνάληψης.

Ἡ φορὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Παντοκράτορα εἶναι πάντοτε ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ μορφὴ ἀπευθύνεται στὸ ποίμνιο τῆς Ἐκκλησίας τὸ ὁποῖο, καθὼς εἶναι στραμμένο πρὸς τὸ ἱερό, μπορεῖ νὰ δεῖ τὴ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα ὀρθά, σὰν σὲ καθρέφτη. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις εἶναι ἀντίστροφη, εἰκονίζεται δηλαδὴ ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ., στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι, στὴ μονὴ Βλατάδων καὶ στὴν Curtea de Argeș. Τὸ πρῶτο παράδειγμα χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., τὰ ἄλλα δύο στὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ.

Στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ (πίν. 56) ὅλο τὸ πρόγραμμα στὸν τροῦλο ἔχει ἀντιστραφεῖ: ἔχουν ἀντιστραφεῖ καὶ οἱ ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. θέσεις τῶν μορφῶν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου: ὁ Ἰωάννης εἰκονίζεται ἀνατολικά καὶ ἡ Παναγία δυτικά (σήμερα κατεστραμμένη). Οἱ ἄγγελοι ποὺ τοὺς συνοδεύουν εἶναι ἐπίσης τοποθετημένοι ἀντίστροφα, δηλαδὴ οἱ Ραφαὴλ καὶ Οὐριήλ συνοδεύουν τὸν Ἰωάννη, καὶ οἱ Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ τὴν Παναγία. Προφανῶς ἡ ἀντιστροφή τῆς φορᾶς τοῦ Παντοκράτορα καὶ τῆς θέσης τῶν μορφῶν στὴν ὑποκείμενη ζώνη ὀφείλεται σὲ λάθος τῶν καλλιτεχνῶν ποὺ διακόσμησαν τὸ μνημεῖο.

Στὴ μονὴ Βλατάδων ἡ παράσταση τοῦ Παντοκράτορα εἶναι ἐπιζωγραφημένη, ἀλλὰ ἡ ἐπιζωγράφηση πιθανότατα ἀντιγράφει τὸ παλαιότερο στρώμα ζωγραφικῆς. Ἐπιζωγραφημένη ἦταν καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα στὴν Curtea de Argeș. Μετὰ ἀπὸ τὸν πρόσφατο καθαρισμὸ τοῦ τροῦλου διαπιστώθηκαν ἴχνη ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα ποὺ εἰκονίζεται μὲ φορὰ ἀπὸ Δ. πρὸς Ἀ. Περιβάλλεται, ὅπως καὶ στὴ μονὴ Βλατάδων, ἀπὸ ταινία μὲ ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται ἐλάχιστα ἴχνη. Ἴσως μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τροῦλου τῆς μονῆς Βλατάδων καὶ τὴν ἀνάγνωση τῶν δύο ἐπιγραφῶν ποὺ ἀναγράφονται στὶς ταινίες τῶν δύο ζωνῶν τοῦ τροῦλου, νὰ γίνεи δυνατὴ ἡ ἐρμηνεία τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τῆς ἀντίστροφης τοποθέτησης τῆς μορφῆς τοῦ Παντοκράτορα στὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ νὰ ἀποδίδει τὸν Χριστὸ τῆς Μέλλουςας Κρίσης.

Ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται πάνω σὲ χρυσό, γαλάζιο ἢ κόκκινο βάθος. Σὲ γαλάζιο βάθος παριστάνεται στὰ περισσότερα μνημεῖα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. καὶ ἐξῆς¹⁸. Σὲ

16. Grabar, *Iconoclasme* 185. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος* 60, 131.

17. Παπαμαστοράκης, *Ἡ σημασία τῶν προ-*

φητῶν 79.

18. Παπαμαστοράκης, *Ἅγιος Γεώργιος* (Ἐπισκοπή) 141.

χρυσό βάθος εικονίζεται στις ψηφιδωτές διακοσμήσεις στην Παρηγορήτισσα της Ἁρτας, στην Παμμακάριστο Κωνσταντινούπολης καὶ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους τῆς Θεσσαλονίκης· τὰ πιὸ πρῶμα παραδείγματα ὅπου ὁ Παντοκράτορας προβάλλεται σὲ χρυσό βάθος εἶναι ἡ Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη καὶ ἡ μονὴ Δαφνίου. Σὲ βάθος κόκκινο – χρῶμα πὺ συμβολίζει τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία – εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτορας στὴν Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο τῆς Κύπρου, στὸν Ἅγιο Σέργιο καὶ Βάκχο στὴν Κίττα τῆς Μάνης, στοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους στὸ Κούμανι, στὸν Σωτήρα στὰ Μέγαρα, στὸν Ταξιάρχη στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς, στὸν Ταξιάρχη Ἑλλανίου ὅρους στὴν Αἶγινα, στὴν Παναγία Χρυσافرτίτσα καὶ στὸν Ἀγ. Ἰωάννη στὰ Χρῦσαφα, καὶ στὴν Παναγία Χειμάτιστα στὴ Φλόκα τῆς Ἐπιδάουρου Λιμερᾶς. Στὸ τελευταῖο μνημεῖο τὸ βάθος εἶναι χρώματος κεραμιδί, ἀπόχρωσης τοῦ ἐρυθροῦ. Τὸ κόκκινο βάθος πάνω στὸ ὁποῖο προβάλλεται ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ πὺ ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ συνεχίζεται σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 13ου αἰ.¹⁹ Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα ἀνήκουν στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἐντάσσονται γεωγραφικὰ σὲ περιοχὲς ἀπομονωμένες· προφανῶς αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ χρῆση τοῦ κόκκινου χρώματος στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. περιορίζεται σὲ μνημεῖα ἐπαρχιακὰ καὶ συντηρητικά.

Στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὸ φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἔνσταυρο. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἀποδίδονται συνήθως μὲ διαφορετικὸ χρῶμα ἀπὸ ὅ,τι τὸ φωτοστέφανο ἢ διαθέτουν κόσμημα. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ κεραῖες εἶναι δίχρωμες, ὅπως στὴν Παναγία Χρυσافرτίτσα καὶ στὸν Ταξιάρχη Γλέζου στὸν Πύργο Διροῦ στὴ Μάνη (πίν. 35), ὅπου κοσμοῦνται μὲ ὀκτάκτινα ἄστρα.

Βέβαια σὲ πολλὰ μνημεῖα τὸ ἔνσταυρο φωτοστέφανο εἶναι διακοσμημένο μὲ σχέδια πὺ μιμοῦνται πολύτιμους λίθους, ὅπως συμβαίνει στὸν Ἀγ. Ἰωάννη στὸ Κεραμί, στοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους στὸ Κούμανι, στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἁρτας (πίν. 6), στὴν Bogorodica Ljeviška (πίν. 73), στὸ Staro Nagoričino (πίν. 84), στὴν Gračanica (πίν. 87β), στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 57α) καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο (πίν. 52α). Σὲ ἄλλες περιπτώσεις στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή *Ο ΩΝ*, ὅπως στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας (πίν. 26α), τὸ Lesnovo (πίν. 101) καὶ τὸ Markov Manastir (πίν. 119).

Σχεδὸν πάντα ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται νὰ κρατεῖ κλειστὸ εὐαγγέλιο μὲ στάχωση διακοσμημένη ἢ ἀπλή. Οἱ μοναδικὲς περιπτώσεις πὺ γνωρίζω στὶς ὁποῖες ὁ Παντοκράτορας στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου κρατεῖ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο εἶναι αὐτὴ τοῦ Σωτήρα στὸν Πρινὲ Μυλοποτάμου στὴν Κρήτη καὶ στὴν Bojana (1259) στὴ Βουλγαρία, ὅπου τὸ εὐαγγέλιο εἶναι ἀνοικτὸ καὶ φέρει σλαβικὴ ἐπιγραφή²⁰. Δὲν νομίζω ὅτι ἡ παρουσία τοῦ ἀνοικτοῦ εὐαγγελίου ἀποσκοπεῖ σὲ συγκεκριμένο συμβολισμό. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ ζωγράφος δὲν εἶχε ὡς πρότυπο μία παράσταση Παντοκράτορα ἀπὸ τρούλο, ἀλλὰ μία παράσταση Παντοκράτορα εἴτε ἀπὸ ἀψίδα εἴτε ἀπὸ φορητὴ εἰκόνα.

Ὁ τρόπος πὺ ὁ Παντοκράτορας κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιο καὶ εὐλογεῖ ἐπιτρέπει μιὰ ὁμαδοποίηση. Στὸ ἀριστερὸ χέρι πὺ κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιο τὰ τρία δάκτυλα – μέσος, παρὰ-

19. Βλ. Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος 132-133 καὶ σημ. 22.

20. Grabar, *Bojana* 34, πίν. VIa.

μεσος και μικρός – εικονίζονται είτε ένωμένα όλα μαζί, όπως στους Άγ. Άποστόλους Θεσσαλονίκης²¹ (πίν. 20α), στο Staro Nagoričino (πίν. 84α) και στο Lesnovo (πίν. 101), είτε το μικρό ελεύθερο και τα δύο άλλα ένωμένα, όπως στην Όμορφη Έκκλησιά στο Γαλάτσι (πίν. 56), στον Άγ. Γεώργιο Σόφιας και στο Markon Manastir (πίν. 119). Στις περισσότερες περιπτώσεις τα δάκτυλα εικονίζονται να μην εφάπτονται το ένα με το άλλο. Μερικές φορές το χέρι κρατεί σφιχτά το ευαγγέλιο, όπως στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο της Άττικης (πίν. 55) και στον Άγ. Νικόλαο στο Χαράκι της Ρόδου, γεγονός που θυμίζει αντίστοιχες παραστάσεις Παντοκράτορα σε φορητές εικόνες.

Όσον αφορά το δεξιό χέρι, με το οποίο εύλογα ο Παντοκράτορας, ή διαφοροποίηση έγκειται στο ύψος της θέσης του χεριού και στον τρόπο εύλογίας. Είτε εικονίζεται πάνω από το ύψος των ώμων, είτε πιο κάτω. Αξίζει να επισημανθούν δύο παραδείγματα. Στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο (πίν. 55) και στον Άγ. Νικόλαο στο Χαράκι ο Παντοκράτορας εύλογα με το χέρι – ιδίως στο πρώτο μνημείο – σχεδόν μπροστά στο στήθος. Ήδη ως προς τη μορφή του Παντοκράτορα στον Ταξιάρχη έχει επισημανθεί η ομοιότητα με φορητές εικόνες που φαίνεται ότι είχε υπό όψιν του ο καλλιτέχνης²². Κάτι αντίστοιχο νομίζω ότι ισχύει και για τη μορφή του Παντοκράτορα στον Άγ. Νικόλαο στο Χαράκι.

III. Έπιγραφές του Παντοκράτορα

α) *I(HCOY)C X(PICTO)C*. Η παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα στον τρούλο συνοδεύεται σχεδόν πάντοτε από τα συμπλήματα *I(HCOY)C X(PICTO)C*, αριστερά και δεξιά της κεφαλής του²³. Πολλές φορές αναγράφονται μέσα σε κύκλους και διαβάζονται είτε σύμφωνα με τη φορά της εικόνας είτε κάθετα προς τον κατά μήκος άξονα του ναού και με φορά αντίθετη μεταξύ τους. Κατά την ύστεροβυζαντινή περίοδο τα συμπλήματα *IC XC* εγγράφονται σε κύκλους σε όρισμένους ναούς της Μάνης, όπως στον Άγ. Σέργιο και Βάκχο, στον Άγ. Νικόλαο Μονεμβασιάς και στους Άγ. Αναργύρους στο Κούμανι, σε ναούς της Κύπρου, όπως στον Άγ. Θεωφιανό στη Λύση (πίν. 57α) και στον Άγ. Νικόλαο της Στέγης (πίν. 62), καθώς επίσης και στον Ταξιάρχη του Έλλανιου όρους στην Αίγινα. Η τοποθέτηση των συμπλημάτων μέσα σε κύκλους αποτελεί ένα χαρακτηριστικό που πρωτοεμφανίζεται κατά τη διάρκεια του 12ου αϊ. και, όπως φαίνεται από τα παραπάνω παραδείγματα, επιβιώνει, όπως και το κόκκινο βάθος, σε επαρχιακά μνημεία του 13ου και του 14ου αϊ.²⁴

21. Ευγγόπουλος, Άγιοι Άπόστολοι 35, πίν. 1. 1.

22. Άσπρά- Βαρδαβάκη, Ταξιάρχης στο Μαρκόπουλο 207.

23. Στην Παμμακάριστο της Κωνσταντινουπόλεως, στην Όλυμπιώτισσα Έλασσόνας, στην Παρηγορήτισσα της Άρτας, στη Χρυσάφισσα της Λακωνίας, στον Άγ. Νικόλαο στο Χαράκι της Ρόδου,

στον Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο, στην Όμορφη Έκκλησιά στο Γαλάτσι, στον Τίμιο Σταυρό στο Πελέντρι, στην Περίβλεπτο της Άχρίδας, στην Gračanica, στο Ρεό, στο Lesnovo και στον Άγ. Γεώργιο της Σόφιας.

24. Μουρίκη, Αί διακοσμήσεις 1.

β) Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συμπλήματα IC XC, ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἐξῆς τῇ μορφῇ τοῦ Χριστοῦ συνοδεύει καὶ ἡ ἐπιγραφή Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ. Ἀπὸ τὰ πρῶτα παραδείγματα τῆς παλαιολόγειας περιόδου, ὅπου ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ στὸν τροῦλο συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ εἶναι ὁ Ταξιάρχης στὸ Μαρκόπουλο τῆς Ἀττικῆς (πίν. 55)²⁵ καὶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος στὸ Κούμανι τῆς Μάνης. Ἡ ἴδια λέξη συνοδεύει τῇ μορφῇ τοῦ Χριστοῦ στὸν τροῦλο τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὸ Γαλάτσι (πίν. 56), τοῦ Ρεέ (πίν. 95)²⁶, τοῦ Lesnovo (πίν. 101)²⁷, τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρᾶ (πίν. 36)²⁸ καὶ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὴ Σόφια²⁹.

Τὸ ἐπίθετο Παντοκράτωρ ἀναφέρεται στὴν ὑπέρτατη ἐξουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμος, ὅπως ἀναφέρει ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας: *δημιουργός τε καὶ ποιητής, διὰ τὸ αὐτὸν εἶναι κτίστην καὶ ποιητὴν τῶν ὅλων.....παντοκράτωρ δέ (λέγεται), ὅτι αὐτὸς τὰ πάντα κρατεῖ καὶ ἐμπεριέχει*³⁰. Τὴν ἴδια ἐρμηνεία δίνει καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει Παντοκράτωρ γάρ ἐστιν ὁ πάντα κρατῶν καὶ ἐξουσιάζων³¹. Τὸ ἐπίθετο ἀποδίδεται στὰ δύο ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγ. Τριάδας³².

Ἡ ἐπωνυμία Παντοκράτωρ δὲν περιορίζεται μόνο στὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ στὸν τροῦλο³³. Ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν ἐπιθέτων μὲ συγκεκριμένη ιδιότητα, ὅπως Κραταῖος καὶ Εὐεργέτης³⁴. Καμιὰ ἀπὸ τὶς μεσοβυζαντινὲς πηγὲς δὲν ἀναφέρει μορφή τοῦ Χριστοῦ στὸν τροῦλο μὲ τὴν ἐπωνυμία Παντοκράτωρ· ἀντ' αὐτῆς χρησιμοποιοῦνται ἐκφράσεις ἀνάλογες, ὅπως «κυβερνήτης» ἢ «ἐπόπτης»³⁵. Ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ σώζονται διαπιστώνεται ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Cappella Palatina (1143), στὴν ἐπιγραφή τῆς ταινίας ποὺ περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Χριστό, παρεμβάλλεται καὶ τὸ ἐπίθετο Παντοκράτωρ, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ κειμένου. Ἀναφέρεται στὴν ἑκταση τῆς ἐπικράτειας τοῦ Χριστοῦ ποὺ συμπεριλαμβάνει τὰ πάντα³⁶.

Τὸ ἐπίθετο Παντοκράτωρ συνοδεύει τῇ μορφῇ τοῦ Χριστοῦ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 12ο αἰ. σὲ σφραγίδα τῆς μονῆς Παντοκράτορος ποὺ ἵδρυσε ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Β' Κομνηνός³⁷. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴ σφραγίδα, δύο ἐπιγράμματα τῆς ἴδια ἐποχῆς ἀναφέρονται σὲ εἰκόνες μὲ τῇ μορφῇ τοῦ Χριστοῦ, οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν στὴν ἴδια μονή. Ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος³⁸ περιγράφει μία εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Σωτήρα, ποὺ ἐγίνε κατόπιν παραγγελίας τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Κομνηνοῦ, ὅπου ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται ὡς ἐγγυητὴς τῆς νίκης τοῦ αὐτοκράτορα καὶ προστάτης τῆς βασιλεύουσας: *Σὺ μὲν καθιστᾷς γῆς με πάσης*

25. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ταξιάρχης στὸ Μαρκόπουλο 201.

26. Ivanović, Vierge de Ρεέ 149, εἰκ. 48.

27. Βλ. καὶ τὴν πρόσφατη δημοσίευση τῆς Gabelic, Lesnovo 54.

28. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου πίν. 73.

29. Filov, Georgskirche in Sofia 55.

30. Capizzi, Παντοκράτωρ 53.

31. Αὐτόθι 58.

32. Αὐτόθι 57, ὅπου ἀναφέρεται τὸ χωρίο τοῦ Ἀθανασίου: *παντοκράτωρ ἐστὶν ὁ Πατήρ· παντο-*

κράτωρ ἐστὶ καὶ ὁ Υἱός, λέγοντος τοῦ Ἰωάννου· ὁ ὢν, ὁ ᾗν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ. Βλ. αὐτόθι 74-75.

33. Timken-Matthews, *The Pantokrator* 47.

34. Αὐτόθι 54.

35. Αὐτόθι 39.

36. Αὐτόθι 69.

37. Αὐτόθι 28.

38. Θεόδωρος Πρόδρομος (ἐκδ. W. Hörandner), ἐπίγραμμα XXI, 223-324.

δεσπότην, / ὁ παμβασιλεὺς ὑπεράγαθος Λόγος, / καί μοι πρὸ ταρσῶν πᾶν τὸ βάρβαρον κλίνεις, / ὡς καὶ φόρους μοι δουλικῶς συνεισφέρειν / καὶ προσκύνῃσιν οὐκ ἔμοι μόνον νέμει, / ἀλλ' εἴ τις ἡμῶν εἰκονισθῇ καὶ τύπος· / ἐγὼ δὲ τῷ πλάσαντι καὶ στέψαντί με / καὶ ταῦτα πάντα δόντι † καὶ στέψαντί με † / τὴν δουλικὴν εὐνοίαν εἰσφέρω πάλιν / καὶ ζωγραφῶν σε προσκυνῶ σου τὸν τύπον / καὶ τὴν ἀπ' ἀργύρου τε καὶ χρυσοῦ χάριν / καθόσπερ ἄλλους εἰσκομίζω σοι φόρους· / ἔμοι γὰρ ἐκ σοῦ καὶ βίου πρώτη πλάσις / καὶ σκῆπτρα καὶ πάτριος ἀρχικὸς θρόνος / καὶ μυρίων πέλαγος ἀριστευμάτων, / ὧν ἥλιος μὲν μάρτυς ἀψευδὴς ἄνω, / κάτω δὲ τῆς γῆς καὶ θαλάττης τὰ πλάτη. / ἀλλ' ὃ κραταῖε πανσθενὲς παντοκράτωρ, / καὶ τοὺς προλοίπους δάμασόν μοι βαρβάρους / καὶ τοῖς ἔμοις φύλαττε τὴν πόλιν πόνοις / καὶ ψυχικὴν δὸς ἐν τέλει σωτηρίαν. / Ἰωάννης σοι ταῦτα πιστὸς οἰκέτης / πορφυρόβλαστος Κομνηνὸς αὐτοκράτωρ / τῷ βασιλεῖ μου καὶ θεῷ καὶ δεσπότη.

Στὴν εἰκόνα, λοιπόν, πού ἀφιέρωσε ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Κομνηνὸς στὴ μονὴ Παντοκράτορος, ὁ Χριστὸς φέρεται νὰ προστατεύει τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἰσχυροῦ βασιλέα καὶ παντοκράτορα. Μὲ ἀνάλογο τρόπο περιγράφει μιὰ ἄλλη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Σωτήρα, ἀφιέρωμα τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα, σὲ ἓνα ἐπιγράμμα τοῦ ὁ Νικόλαος Καλλικλῆς³⁹. Ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου καὶ τοῦ Νικολάου Καλλικλῆ συνάγεται ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ. ὑπῆρχαν τουλάχιστον δύο εἰκόνες μὲ τὴν ἐπιγραφή *Παντοκράτωρ* σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ μονὴ Παντοκράτορος, ἀφιέρωματα τοῦ ιδρυτῆ τῆς μονῆς Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ⁴⁰.

Μὲ παρόμοιο τρόπο, τὸν 14ο αἰ., ὁ Μανουὴλ Φιλῆς⁴¹ περιγράφει μιὰ εἰκόνα μὲ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ Κραταίου: Ἰδὸν βασιλεὺς ἰσχυρὸς παντοκράτωρ, / ἐξουσιαστής, εὐμενής, Θεὸς μέγας· / ὃς τὴν βασιλεύουσαν ἀπασῶν πόλιν / δεικνὺς καθαρὰν δυσμενῶν πολυτρόπων, / “Ἐγὼ νικῶ, θαρσεῖτε, φησὶν, ἡ πόλις.” / τὴν γὰρ ἑαυτοῦ μὴ καταισχύνων πόλιν, / ἐκ δεξιῶν ἐστῶσαν ὡς βασιλίδα, / Κωνσταντίνῳ δίδωσι τὴν νίκην πάλιν.

Σπάνια τὸ ἐπίθετο «παντοκράτωρ» ἀντικαθίσταται μὲ ἄλλο ἐπίθετο - ιδιότητα τοῦ Χριστοῦ ὅταν αὐτὸς εἰκονίζεται στὸν τροῦλο. Μία ἀπὸ τίς περιπτώσεις αὐτὲς συναντᾶται στὸν Ταξιάρχη⁴² Ἑλλανίου ὁρους στὴν Αἴγινα, ὅπου ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή [Ο] *ΦΗΛΑΝ[ΘΡΩΠΟΣ]*. Στὴν ἀντίστοιχη παράσταση τοῦ Ταξιάρχη Γλέζου στὴ Μάνη ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ συνοδεύεται ἀπὸ ἐπιγραφή πού στάθηκε ἀδύνατον νὰ διαβάσω. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ τὴ λέξη «παντοκράτωρ». Ἄλλο ἓνα παράδειγμα λίγο πιὸ πρῶμο ἀποτελεῖ ὁ Ἅγ. Νικόλαος στὰ Κυριακοσέλια τῆς Κρήτης, ὅπου ἐκατέρωθεν τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναγράφεται τὸ ἐπίθετο *Ο ΑΝΤΙΦΩΝΗΤΗΣ*⁴³, στίς περιπτώσεις αὐτὲς πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν ἐπίδραση φορητῶν λατρευτικῶν εἰκόνων.

γ) *Ο ΩΝ*. Προέρχεται ἀπὸ τὸ χωρίο 3:14 τῆς *Ἐξόδου* καὶ ἀναγράφεται στὸ ἔνσταυρο

39. Νικόλαος Καλλικλῆς (ἐκδ. R. Romano), ἐπίγρ. 2, 78-79.

40. Timken-Matthews, *The Pantokrator* 43-44.

41. Μανουὴλ Φιλῆς (ἐκδ. E. Miller), ἐπίγρ. XXXVII, 77.

42. Μουτσόπουλος, Ταξιάρχης Ἑλλανίου ὁρους 40, εἰκ. 5.

43. Μπορμπουδάκης, Ἅγιος Νικόλαος Κυριακοσέλια 64.

φωτοστέφανο του Παντοκράτορα, πάνω στις κεραίες του σταυρού, σε τρία τουλάχιστον μνημεία του 14ου αϊ.: στην Όλυμπιώτισσα της Έλασσόνας (πίν. 26α)⁴⁴, στο Lesnovo (πίν. 101)⁴⁵ και στο Markon Manastir (πίν. 119). Ο ΩΝ αναγράφεται επίσης στο φωτοστέφανο του Παντοκράτορα στον τρούλο του ναού της Μεταμόρφωσης στο Novgorod⁴⁶ και είναι μάλλον σίγουρο ότι ή ίδια επιγραφή υπήρχε και στο φωτοστέφανο του Παντοκράτορα του τρούλου στο Volotovo (σήμερα κατεστραμμένο)⁴⁷.

Η επιγραφή αυτή δεν υπάρχει συχνά στο φωτοστέφανο του Παντοκράτορα του τρούλου, σε αντίθεση με τις άλλες απεικονίσεις του Χριστού, τόσο σε φορητές εικόνες όσο και στη μνημειακή ζωγραφική. Στις τοιχογραφίες του νάρθηκα της μονής Βατοπεδίου, που χρονολογούνται γύρω στο 1312, η επιγραφή αναγράφεται στο φωτοστέφανο του Χριστού σε όλες τις χριστολογικές παραστάσεις. Είναι το πρώτο μνημείο όπου χρησιμοποιείται σε τέτοια έκταση. Στο Staro Nagoričino η ίδια επιγραφή αναγράφεται στο φωτοστέφανο του Χριστού που εικονίζεται με τη μορφή μικρού παιδιού μέσα σε μετάλλιο με άστροειδείς απολήξεις που κρατεί ο Βαλαάμ κάτω από την παράσταση του Ευαγγελισμού⁴⁸. Στην Όλυμπιώτισσα της Έλασσόνας υπάρχει σε δύο ακόμη παραστάσεις: στο Όραμα του Πέτρου Άλεξανδρείας και στον 17ο οίκο του Ακάθιστου Ύμνου⁴⁹. Στο Lesnovo η ίδια επιγραφή αναγράφεται εκτός από το φωτοστέφανο του Χριστού στον τρούλο του κυρίως ναού και του νάρθηκα, στο φωτοστέφανο της μορφής του Χριστού στην παράσταση του όραματος του Ίεζεκιήλ και στις παραστάσεις του Χριστού Κοσμοκράτορα και Άναπεσόντος⁵⁰. Στο Volotovo αντίθετα η επιγραφή υπάρχει στο φωτοστέφανο της μορφής του Χριστού είτε σε μεμονωμένες απεικονίσεις είτε σε παραστάσεις Δωδεκάορτου⁵¹. Στις εξωτερικές τοιχογραφίες του Άγ. Γεωργίου στο Pološko Ο ΩΝ αναγράφεται στο φωτοστέφανο του Χριστού στην παράσταση Ι(ΗCOY)C Χ(ΡΙCΤΟ)C Ο ΕΝ ΕΤΕΡΑ ΜΟΡΦ(Η) που στεφανώνει τον Dušan και τον γιό του Στέφανο Uroš IV⁵², καθώς και στο φωτοστέφανο του Χριστού στην παράσταση της Προσευχής στον κήπο της Γεθσημανής⁵³, και της δίκης του Ίησου από τον Άννα και Καϊάφα⁵⁴ και τον Πιλάτο⁵⁵. Την ίδια επιγραφή βρίσκουμε και στο φωτοστέφανο του Χριστού (ΙC ΧC - Ο ΒΑC[ΙΛΕΥC ΤΩΝ ΒΑ]CΙΛΕΥΟΝΤΩΝ) στον βόρειο τρούλο του νάρθηκα στο Treskavac⁵⁶, στην Psača⁵⁷ και στο Kalenik⁵⁸.

44. Konstantinides, *Olympiotissa* 94.

45. Βλ. Gabelić, *Lesnovo* εικ. 54.

46. Βλ. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek* εικ. 8.

47. Βλ. Vzdornov, *Volotovo* εικ. 1.

48. Βλ. Todić, *Protaton et la peinture serbe* εικ. 4.

49. Konstantinides, *Olympiotissa* πίν. 73, 85.

50. Βλ. Millet - Velmans, *Peinture en Yougoslavie* IV πίν. 28, 58, 22, 46, 19, 41. Βλ. επίσης Gabelić, *Lesnovo* εικ. 1, 15, 73, 82, 87, 97, 101, πίν. XL, LIII.

51. Βλ. Vzdornov, *Volotovo* σε μεμονωμένες απεικονίσεις: εικ. 18, 19, 47, 48.4· σε παραστάσεις από το Δωδεκάορτο: (Ύπαπαντή) εικ. 60.7, (Βάπτισις) 61.1, (Μεταμόρφωση) 63, (Βαΐφορος) εικ. 63, (Έγερσις

του Λαζάρου) εικ. 64, (Σταύρωση) εικ. 65, (Ένταφιασμό) εικ. 66 και στην Κοινωνία των Άποστόλων, εικ. 73.

52. Βλ. Grozdanov - Čornakov, *Pološko II* εικ. 8.

53. Βλ. Petković, *La peinture serbe II* πίν. CLIIIa.

54. Βλ. αυτόθι πίν. CLII.

55. Βλ. αυτόθι πίν. CLIIIb.

56. Grozdanov, *Jesus Christ the King* 133, εικ. 52. Άπαντάται επίσης και σε άλλα σημεία του ίδιου χώρου Gligorijević-Maksimović, *Le calentier peint de Treskavac* 54, εικ. 10.

57. Βλ. Millet - Velmans, *Peinture en Yougoslavie IV* πίν. 59, 116.

58. Βλ. Radojčić, *Bizantisko Slikarstvo* πίν. 106.

Στις ἀπεικονίσεις τοῦ Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέα στή μονή Προδρόμου στίς Σέρρες καί στο Lesnovo, ὁ Ὡν ἀναγράφεται στο φωτοστέφανό του⁵⁹. Στό πρῶτο μνημεῖο μάλιστα ὁ Χριστός συνοδεύεται καί ἀπό τήν ἐπιγραφή *ΑΝΤΙΦΩΝΗΤΗΣ*. Στόν ναό τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Novgorod ὁ Ὡν ἀναγράφεται στο φωτοστέφανο τοῦ μεσαίου ἀγγέλου ἀπό τήν παράσταση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ⁶⁰.

Στήν Κρήτη ἡ ἐπιγραφή ὁ Ὡν ἀναγράφεται στο φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ σέ μία ομάδα τοιχογραφιῶν πού προέρχονται ἀπό τὸ ἴδιο ἐργαστήριο καί ἀνήκουν στο β' μισό τοῦ 14ου αἰ. Πρόκειται γιά τήν Παναγία τοῦ Μέρωνα, τὸν Ἀγ. Γεώργιο στο Μελισσουργάκι, τὸν Ἀγ. Ἰωάννη στίς Μαργαρίτες καί τήν Ἀγ. Τριάδα στο Χρωμοναστήρι. Στήν Παναγία τοῦ Μέρωνα ὑπάρχει στο φωτοστέφανο τοῦ Παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν⁶¹, σὸν Ἀγ. Γεώργιο στο Μελισσουργάκι στο φωτοστέφανο τοῦ Παντοκράτορα τῆς ἀψίδας⁶², σὸν Ἀγ. Ἰωάννη στίς Μαργαρίτες στο φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ, στήν παράσταση τῆς Δέησης καί τοῦ Θρήνου⁶³, καί στήν Ἀγ. Τριάδα στο φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ στήν παράσταση τοῦ Θρήνου⁶⁴.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω διαπιστώνεται ὅτι ἡ ἐπιγραφή ὁ Ὡν συνοδεύει τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑπόσταση καί τὴν ἡλικία του, τόσο σὸν τροῦλο ὅσο καί σὲ σκηνές τοῦ Δωδεκαῶρου ἢ μεμονωμένες παραστάσεις. Ἀναγράφεται στο φωτοστέφανό του σποραδικὰ ἀπὸ τὴ δεῦτερη δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., ἐνῶ στο β' μισό του ἀπαντᾶται πολὺ συχνά.

Κατὰ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ ὁ Ὡν εἶναι ὁ κυριότερος ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ σημαίνει τὸ ὅλον, τὸ ἄπειρον καί τὸ ἀόριστον: *Δοκεῖ μὲν οὖν κυριώτερον πάντων τῶν ἐπὶ θεοῦ λεγομένων ὀνομάτων εἶναι ὁ ὦν, καθὼς αὐτὸς χρηματίζων τῷ Μωσεῖ ἐπὶ τοῦ ὄρους φησὶν* “Εἶπον τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ· Ὁ ὦν ἀπέσταλκέ με” *Ὁλον γὰρ ἐν ἑαυτῷ συλλαβὼν ἔχει τὸ εἶναι οἷόν τι πέλαγος οὐσίας ἄπειρον καί ἀόριστον*⁶⁵.

Τὸν 9ο αἰ. ὁ πατριάρχης Φώτιος⁶⁶ σὲ ἐπιστολὴ του γράφει: *ἀναρχόν τε καὶ ἀτελεύτητον τοῦ Θεοῦ· τοῦτο γὰρ παρίστησι καί τὸ ὁ Ὡν*. Ἴσως ὁ Φώτιος νὰ εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό.

Ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης στή *Summa Theologica* ἐπαναλαμβάνει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Δαμασκηνοῦ⁶⁷. Ἡ ἀναγραφή τοῦ ὁ Ὡν σὲ σταυροφορικὲς εἰκόνες τοῦ 13ου αἰ. θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στή σκέψη ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν γραπτῶν τοῦ Δαμασκηνοῦ στή Δύση ὡς ἀντιδάνειο. Δὲν γνωρίζω δυτικὰ ἔργα μὲ παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ πού νὰ φέρουν τὴν ἐπιγραφή ὁ Ὡν τὴν περίοδο αὐτή, καί ἡ ἀναφορὰ τῆς σὲ βυζαντινὰ ἔργα δὲν πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ δυτικὰ πρότυπα. Ἀλλωστε ἡ κυκλοφορία τῶν παρα-

59. Πὰ τὴ μονή Προδρόμου βλ. Εὐγγόπουλο, Ἡ μονή Προδρόμου πίν. 15. Πὰ τὸ Lesnovo βλ. Radojčić, *Lesnovo* πίν. 18.

60. Βλ. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek* εἰκ. 109, 112.

61. Βλ. Μπορμπουδάκη, Βυζαντινὰ μνημεῖα Κρήτης πίν. 257β.

62. Βλ. αὐτόθι πίν. 255β.

63. Βλ. αὐτόθι πίν. 258β.

64. Βλ. αὐτόθι πίν. 256γ.

65. Kotter, *Johannes von Damaskos* II 31.

66. Φώτιος, *Ἐπιστολαὶ* 283.

67. Σβορώνος, Ἰωάννης Δαμασκηνὸς 145.

πάνω εικόνων ήταν περιορισμένη· απαντώνται στις λατινοκρατούμενες περιοχές, ιδίως στην Κύπρο και τὸ Σινᾶ.

Ἡ ἔκφραση ὁ Ὡν ἀναφέρεται ἐπίσης στὸ ἰδιόμελο ποῦ ψάλλεται στὴ λειτουργία τῆς 6ης Αὐγούστου: Ὁ πάλαι τῷ Μωσεῖ συλλαλήσας ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ διὰ συμβόλων: Ἐγὼ εἰμί - λέγων - ὁ Ὡν, σήμερον ἐπ' ὄρους Θαβὼρ μεταμορφωθείς ἐπὶ τῶν Μαθητῶν, ἔδειξε τὸ ἀρχέτυπον κάλλος τῆς εἰκόνος ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀνθρωπίνην ἀναλαβοῦσαν οὐσίαν⁶⁸. Ἡ ἀναγραφή τοῦ ὁ Ὡν στὸ φωτοστέφανο τοῦ Παντοκράτορα στὴν παλαιολόγεια περίοδο νομίζω ὅτι ἔχει σχέση μετὸν ἡσυχασμό. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀναφέρει καὶ ἀναλύει τὴν ἔκφραση αὐτή, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται σὲ μνημεῖα ποῦ θεωροῦνται ἄμεσα σχετιζόμενα μετὸ ἡσυχαστικὸ ρεῦμα: Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσόνας, Lesnovo, Μεταμόρφωση στὸ Novgorod, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Volotovo. Τὸ ἴδιο θὰ μποροῦσε νὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ ἄλλα μνημεῖα, ὅπου ἀπαντᾶται στὸ φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ σὲ παραστάσεις ἐκτὸς τοῦ Παντοκράτορα, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν ναὸ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου στὶς Σέρρες ἢ στὴν ομάδα τῶν μνημείων τῆς Κρήτης ποῦ προαναφέρθηκαν. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἡσυχασμοῦ στὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης, ποῦ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριον, εἶναι πολὺ πιθανή, ἀφοῦ τότε τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα εἶχε ἐξαπλωθεῖ καὶ σὲ περιοχὲς ἐκτὸς τῆς σφαίρας ἐπιρροῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

IV. Ἡ ταινία ποῦ περιβάλλει τὸ μετάλλιο μετὸν Παντοκράτορα

Τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα περιβάλλεται ἀπὸ ταινία, ὁ διάκοσμος τῆς ὁποίας περιλαμβάνει μονόχρωμη ταινία, μίμηση τῆς ἱριδας, γεωμετρικὰ σχέδια, φυτικὸ διάκοσμο. Οὐράνιο τόξο περιβάλλει τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα στὰ ἀκόλουθα μνημεῖα ποῦ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγεια περίοδο: Παναγία Μυριοκεφάλων, μονὴ Δαφνίου, Παναγία τοῦ Ἀρακος, Ἀγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη⁶⁹, στὴν παλαιολόγεια περίοδο ταινία μετὰ τὰ χρώματα τοῦ οὐράνιου τόξου περιβάλλει τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὸν Ἐξαρχο, στὸν Ταξιάρχη Γλέζου (πίν. 35), καὶ στὰ τρία κυπριακὰ μνημεῖα: Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο, Τίμιος Σταυρὸς στὸ Πελέντρι (πίν. 59α) καὶ Ἀγ. Νικόλαος τῆς Στέγης (πίν. 62α).

Ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης, στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. περιγράφοντας τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ συγκεκριμένα τὴ μορφή τοῦ στηθαίου Παντοκράτορα, ἀναφέρεται ἐκτενῶς στὰ χρώματα τῆς ἱριδας ποῦ περιβάλλουν τὸ μετάλλιο μετὰ τὴν προτομή τοῦ Παντοκράτορα. Σύμφωνα μετὸν Μεσαρίτη, ἡ ἱρίς στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους ταυτίζει τὸν Χριστὸ μετὸν ἥλιο τῆς δικαιοσύνης⁷⁰. Ἡ παραπάνω ἀναφορὰ θυμίζει ἐκείνη τοῦ Κωνσταντίνου Ροδίου ποῦ ὀνομάζει τὸν Χριστὸ τοῦ τρούλου ἥλιο.

68. Capizzi, *Παντοκράτωρ* 146.

Κατσούρη 423.

69. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφωτῶν 71, 79, 81. Ὁ ἴδιος, Ἀγιος Δημήτριος τοῦ

70. Timken-Matthews, *The Pantokrator* 103.

Στην Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι (πίν. 56) καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Μονεμβασιαῖς ἡ ταινία εἶναι διακοσμημένη μὲ φυτικό σχέδιο⁷¹. Στὸν Ταξιάρχη Γλέζου (πίν. 35) ὑπάρχουν δύο ἐπάλληλες ταινίες γύρω ἀπὸ τὸ μέταλλο μὲ τὸν Παντοκράτορα. Ἡ ἐσωτερικὴ κοσμεῖται μὲ οὐράνιο τόξο καὶ ἡ ἐξωτερικὴ μὲ στυλιζαρισμένο φυτικό σχέδιο. Στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου (πίν. 59α), ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωσι, ὑπάρχουν ἐπίσης δύο ταινίες, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ταινία φέρει ἐπιγραφή. Στὸν Ταξιάρχη Ἑλλανίου ὁρους στὴν Αἴγινα, ἡ ταινία ποὺ περιβάλλει τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα εἶναι κοσμημένη μὲ κουφικὸ σχέδιο⁷². Στὴν Παναγία Χρυσοφίτισσα καὶ στοὺς Ἀγ. Ἀναργούρους στὸ Κούμανι ἡ ταινία εἶναι διακοσμημένη μὲ ἀκτινωτοὺς σταυροὺς καὶ ἡμίσταυρους.

Στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο (πίν. 52-54) ἡ ταινία διακοσμεῖται μὲ φυτικὸ πλοχμό, παρόμοιο μὲ αὐτοὺς τῆς Ὁδηγήτριας, τῆς Περιβλέπτου καὶ τῆς Παντάνασσας στὸν Μυστρά. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ὅτι στὸν πλοχμὸ αὐτὸ διατάσσονται κατὰ διαστήματα ζωόμορφες καὶ ἀνθρωπόμορφες μάσκες. Οἱ ζωόμορφες, ποὺ ἀποδίδονται κατ' ἐνώπιον, μοιάζουν πολὺ μὲ τὶς ἀντίστοιχες στὸν τροῦλο τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Χώρας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ οἱ ἀνθρωπόμορφες, ποὺ ἀποδίδονται σὲ προφίλ, σχετίζονται μὲ τὶς ἀντίστοιχες μάσκες στὰ μέταλλα τῶν εὐαγγελιστῶν στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρά⁷³.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὸ μέταλλο τοῦ Παντοκράτορα ἐγγράφεται σὲ δόξα μὲ ἀστεροειδεῖς ἢ σταυροειδεῖς ἀπολήξεις. Στὴν Bogorodica Ljeviška ἡ προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα ἐγγράφεται σὲ διπλὴ δόξα μὲ ἀστεροειδεῖς ἀπολήξεις (πίν. 72)⁷⁴, ἐνῶ στὸ Staro Nagoričino (πίν. 34) καὶ στὸ Lesnovo (εἰκ. 101) σὲ δόξα ὅπου οἱ ἀστεροειδεῖς ἀπολήξεις ἐναλλάσσονται μὲ σταυροειδεῖς. Στὸ Staro Nagoričino καὶ στὸ Lesnovo ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ προβάλλεται πάνω σὲ σταυρὸ καὶ ἄστρο ταυτόχρονα. Αὐτὸς ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς φωτεινῆς περιφέρειας τοῦ μεταλλίου ποὺ περικλείει τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ πρέπει νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὶς ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις.

V. Ἐπιγραφὲς στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις στὴν ταινία ποὺ περιβάλλει τὸ μέταλλο τοῦ Παντοκράτορα ἀντὶ διακοσμητικοῦ σχεδίου ὑπάρχουν ἐπιγραφὲς γιὰ νὰ τονιστεῖ ὁ ρόλος τοῦ Παντοκράτορα ἀνάλογα μὲ τὴν περίστασι. Τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Ψαλμῶν* τοῦ Δαβίδ. Ἀναγράφονται ἐπίσης καὶ χωρία ἀπὸ τὶς ᾠδὲς τοῦ

71. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ* 108, πίν. 56.

72. Μουτσόπουλος, Ταξιάρχης Ἑλλανίου ὁρους 40, εἰκ. 6.

73. Πὰ τίς μάσκες ὡς διακοσμητικὸ σχέδιο στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, καὶ κυρίως στὶς τοιχογραφίες

τοῦ Μυστρά, βλ. Mouriki, *The Mask Motif* 307 κέ. Πὰ τίς μάσκες ποὺ κοσμοῦν τὰ μέταλλα τῶν εὐαγγελιστῶν στὴν Παντάνασσα βλ. αὐτόθι 312, καὶ πίν. 86a-d.

74. Βλ. Panić - Babić, *Bogorodica Ljeviška* σχ. 2.

Κοσμά τοῦ Μελωδοῦ, τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη καὶ τὶς προφητεῖες τοῦ Ἡσαΐα. Τὸ πιὸ σημαντικό ὅμως εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές αὐτὲς εἴτε ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας εἴτε στὴν ὑμνογραφία τῆς. Τὸν 12ο αἰ. στὸν τροῦλο τῆς Cappella Palatina στὴ Σικελία καὶ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τῆς Staraja Ladoga στὴ Ρωσία, γύρω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα ἀναγράφεται τὸ χωρίο 66:1 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα⁷⁵, ἐνῶ στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου στὴ Σικελία τὸ χωρίο 8:12 ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη. Ἡ ἐπιγραφή πού βρισκόταν στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου μὲ τὴν προτομή τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλο τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Volotovo κοντὰ στὸ Novgorod (σήμερα κατεστραμμένο), προέρχεται ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου: *ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΚΥΡΙΟΣ ΣΑΒΑΩΘ ΠΛΗΡΗΣ Ο ΟΥΡΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΓΗ ΤΗΣ ΔΟΞΗΣ ΣΟΥ ΩΣΑΝΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΥΨΙΣΤΟΙΣ ΕΥΛΟΓΗΜΕΝΟΣ Ο ΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΚΥΡΙΟΥ ΩΣΑΝΑ ΕΝ ΤΟΙΣ ΥΨΙΣΤΟΙΣ*⁷⁶.

Στὴν ταινία πού περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομή τοῦ Παντοκράτορα στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας⁷⁷ ὑπάρχει τμήμα ἐπιγραφῆς ἀταύτιστης σήμερα ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διατήρησής τῆς. Ἀταύτιστες παραμένουν καὶ οἱ δύο ἐπιγραφές, ἡ μία στὴν ταινία πού περικλείει τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομή τοῦ Παντοκράτορα καὶ ἡ ἄλλη στὴν ταινία πού περιβάλλει τὴν ἀμέσως ἐπόμενη ζώνη στὸν τροῦλο τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης στὴ μονὴ Βλατάδων. Στὴν ταινία γύρω ἀπὸ τὴν προτομή τοῦ Παντοκράτορα στὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρᾶ διατηροῦνται ἐπίσης τμήματα ἐπιγραφῆς.

Ψαλμὸς 32:13 = *Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ κύριος, εἶδεν πάντας τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων*. Παραλλαγή τοῦ παραπάνω ψαλμοῦ ἀναγράφεται στὴν ταινία γύρω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα στὸν Ἀγ. Ἰωάννη στὸ Κεραμὶ τῆς Νάξου: *Ο ΚΗΡΗΟΣ ΕΚ ΤΟΥ ΟΥΡΑΝΟΥ [ΔΙΕΚΥΨΕΝ ΕΠΙ ΤΟΥΣ ΥΙΟΥΣ] ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ*⁷⁸. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο στὴν ταινία πού περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα στὸν Ἀγ. Πέτρο στὸ Novi Pazar ὑπάρχει ὁ ἴδιος ψαλμός. Ἡ ταινία αὐτὴ ἀνήκει στὸ στρώμα τοιχογραφιῶν πού χρονολογεῖται γύρω στὰ 1180⁷⁹. Στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο ὁ ψαλμὸς 32:13 ἀπαντᾶται στὴ Μονὴ Κουτλουμουσίου στὸ Ἅγιον Ὄρος⁸⁰.

Ψαλμὸς 79:15-16 = *Ὁ θεὸς τῶν δυνάμεων, ἐπίστρεψον δὴ, ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἰδὲ καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου, καὶ ἐπὶ υἱὸν ἀνθρώπου, ὃν ἐκραταίωσας σεαντῶ*. Ὁ ψαλμὸς αὐτὸς ἀναγράφεται στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου μὲ τὸν Παντοκράτορα στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 1)⁸¹ καὶ στὸν

75. Timken-Matthews, *The Pantocrator* 35.

76. Βλ. Vzdornov, *Volotovo* 32, σχόλιο φωτ. 1.1, 1.2, 1.3. Brightman, *Liturgies* 323-324.

77. Ἀταύτιστες εἶναι καὶ οἱ ἐπιγραφές τῆς ταινίας τοῦ μεταλλίου μὲ τὸν Παντοκράτορα στὸν Ἀγ. Νικόλαο Ροδιάς καὶ στὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, πού ὅμως χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο.

78. Ζίας, Ἅγιος Ἰωάννης Κεραμὶ 91.

79. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἐξῆς: *Κ(ΥΡΙΟ)C ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΕΠΕΒΛΕΨΟΝ ΕΙΔΕ ΠΑΝΤΑ ΤΟΥΣ ΥΙΟΥΣ ΤΩΝ ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΩΝ ΕΞ ΕΤΟΙΜΟΥ ΚΑΤΟΙΚΗΤΗΡΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΠΕΒΛΕΨΟΝ ΕΠΙ ΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΑΣ ΤΗΝ ΓΗΝ*, ψαλμὸς 33, 13-14. Βλ. Neskolić - Nikolić, Novi Pazar 43.

80. Capizzi, *Παντοκράτωρ* 299.

81. Ćornakov, *Perivleptos* 84.

Ἄγ. Ἰωάννη Κανέο τῆς ἴδιας πόλης. Στὴν Περιβλεπτο ἀποδίδεται ὡς ἐξῆς: + *K(YPI)E K(YPI)E EPIBLAΨON EΞ OYPAHOY KAI IΔE KAI EΠICKEΨE THN AMΠEΛON TAYTHN KAI KATAPTICE AYTHN HN EΦYTEYCEH H ΔEΞIA COY KAI EΠI YION ANΘPOΠOY ON EKPATEΩCAC CEAYTΩ*. Στὸν Ἄγ. Ἰωάννη Κανέο ἡ ἐπιγραφή διατηρεῖται ἀποσπασματικά: [*KYPIE KYPIE*] *EΠEBLAΨON EΞ OYPAHOY* [*KAI IΔE THN AMΠEΛON TAYTHN...*]. Στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο ὁ ψαλμὸς 79:15-16 ἀπαντᾶται στὸν τροῦλο τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης στὰ Μετέωρα⁸².

Ὁ παραπάνω ψαλμὸς εἶχε ἐνταχθεῖ στὴν ἀρχιεπισκοπικὴ λειτουργία ποὺ τελοῦσαν στὴν Ἄγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως⁸³. Ἡ Ἀμπελος ταυτίζεται μὲ τὸν νέο Ἰσραήλ, τὸν περιούσιο λαό, δηλαδὴ τοὺς Βυζαντινούς: Ἀμπελῶνα ἐξ Αἰγύπτου διὰ Μωυσέως μετῆρα, ἦν κατεφύτευσα ἐν γῇ πόνι, ἐκβαλὼν ἔθνη, καὶ ἐν σχοινίῳ κληροδοσίας ἐκληροδότησα· ἥς τὰς ῥίζας κατεφύτευσα νόμῳ καὶ λόγῳ προφητῶν, καὶ ἐπλήρωσε τὴν γῆν· ἥς τὰ κλήματα ἕως θαλάσσης ἔφθασε, καὶ ποταμοὺς ἐθνῶν αἱ παραφνάδες ἐπλήρωσαν. Ὑμεῖς δὲ καθεῖλατε τὸν φραγμὸν αὐτῆς τὴν ἐκ τοῦ νόμου βοήθειαν, καὶ τρυγῶσιν αὐτὴν ἀφύλακτον οἱ τὴν ὁδὸν τοῦ βίου πορευόμενοι δαίμονες⁸⁴. Ὁ Θεοδώρητος Κύρου ἐρμηνεύει ἐπίσης ὡς ἄμπελο τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραήλ καὶ ἀναφέρεται σὲ προφητεῖες τοῦ Ἡσαΐα, τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Ἱερεμίου γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἐρμηνεία του: *Καὶ γὰρ Ἡσαΐας βοᾷ· Ὁ ἀμπελὼν Κυρίου Σαβαώθ οἶκος τοῦ Ἰσραήλ ἐστὶ. Καὶ ὁ Δαβὶδ πρὸ ἐκείνου· Ἀμπελον ἐξ Αἰγύπτου μετῆρας. Καὶ ὁ Θεὸς διὰ Ἱερεμίου· Ἐγὼ δὲ ἐφύτευσά σε ἄμπελον καρποφόρον, πᾶσαν ἀληθινὴν... Καλεῖ τοίνυν καὶ ἐνταῦθα εὐκκληματοῦσαν ἄμπελον τὸν Ἰσραήλ, καὶ τὸν καρπὸν αὐτῆς εὐθηνοῦντα, οὐ διὰ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν, τοῦ δὲ πλήθους χάριν τῶν ἀπογόνων⁸⁵. Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας στὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ γιὰ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ὡσηὲ γράφει τὰ ἐξῆς γιὰ τὴν ἄμπελο: ...Ὁ δὲ ἀμπελὼν τοῦ Κυρίου Σαβαώθ, αὐτοὶ ἦσαν ὁ οἶκος τοῦ Ἰσραήλ....⁸⁶ Ὁ ἴδιος σχολιάζει τὸ χωρίο ὡς ἐξῆς: *Εἰπὼν, ὅτι τὰς ῥίζας αὐτοῦ ἐπόνθησε, καὶ ἄτεκνος ἔσται, φησὶ νῦν, ὅτι καὶ πρῶην ἄμπελος ἦν εὐκκληματοῦσα, καὶ εἰς πολὺν πλῆθος ἐκταθεῖσα, διὰ τῆς πολυγονίας...⁸⁷**

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν δεσπότη τῆς Ἡπείρου Θεόδωρο Δούκα, τὸν παρακινεῖ νὰ ἐξολοθρεύσει καὶ νὰ διώξει τοὺς ἐχθρικοὺς λαοὺς ἀπὸ τὸν ἀμπελῶνα τοῦ καὶ νὰ τὸν φυτεύσει μὲ ὁμογενεῖς⁸⁸. Ἀντίστοιχα Ὁ Θεόδωρος Ὑρτακηνός⁸⁹ σὲ ἓναν ἐγκωμιαστικὸ λόγον τοῦ στὴ

82. Capizzi, *Παντοκράτωρ* 300.

83. Taft, *The Pontifical Liturgy* I 286-288· τοῦ ἴδιου, *The Pontifical Liturgy* II 112.

84. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, στ. 584B.

85. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 1604D-1605A.

86. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 680D.

87. Αὐτόθι στ. 737B.

88. Vasiljevskij, *Epirotica* 283-284: *Ναί, ταῦτα καὶ*

οὕτως ἔδει ποιεῖν καὶ οὕτω τὸν ἀμπελῶνα τοῦτον ἐργάζεσθαι, ἀλλὰ παθαινομένη πάλιν ἐν ἐτέρῳ τόπῳ τοῦ ἁσματος ἡ τροπολογουμένη αὕτη φυλάκισσα - «ἀμπελῶνα» φησὶν “ἐμὸν οὐκ ἐφύλαξα”. . . ἡ δὲ σή, ὦ δέσποτα καὶ βασιλεῦ ἡμέτερε, ἔθνη ἐξολοθρεύσει - λεγέτω μετ’ ἐμοῦ καὶ Δαβὶδ - καὶ πολεμίους ἐκβαλεῖται λαοὺς καὶ τοὺς ὁμογενεῖς καταφυτεύσει.

89. Θεόδωρος Ὑρτακηνός, *Λόγος ἐγκωμιαστικὸς* 56-57.

Θεοτόκο αναφέρεται στο πρόσωπό της ως υπέρμαχο του βυζαντινού κράτους, το οποίο παρομοιάζει με ἄμπελο που καταπατοῦν οἱ Τοῦρκοι.

Ψαλμὸς 101:20-22 = *Κύριος ἐξ οὐρανοῦ ἐπὶ τὴν γῆν ἐπέβλεψεν τοῦ ἀκοῦσαι τοῦ στεναγμοῦ τῶν πεπεδημένων, τοῦ λῦσαι τοὺς υἱοὺς τῶν τεθνατωμένων, τοῦ ἀναγγεῖλαι ἐν Σιών τὸ ὄνομα κυρίου καὶ τὴν αἶνεσιν αὐτοῦ ἐν Ἱερουσαλήμ.* Αὐτὸ τὸ χωρίο ἔχει ιδιαίτερη σημασία διότι ἐντάσσεται στὴν ὕμνογραφία τῆς λειτουργίας καὶ ψάλλεται κατὰ τὴ λειτουργία τοῦ Πάσχα⁹⁰. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ κύριος λόγος πὺ ἀναγράφεται τόσο συχνὰ στὸν τροῦλο. Τὸ συναντᾶμε στοὺς τροῦλους στὸν Ἁγ. Πέτρο Καστάνιας στὴ Μάνη, στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης⁹¹, στὸ Ρεέ (πίν. 96α)⁹², στὸν Χριστὸ Σωτήρα στὸ Prizren⁹³ καὶ στὸν Ἁγ. Γεώργιο τῆς Σόφιας⁹⁴. Στὰ τρία τελευταῖα μνημεῖα ἡ ἐπιγραφή ἀποδίδεται στὴ σλαβονική, καθὼς καὶ στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Novgorod⁹⁵. Ὁ ἴδιος ψαλμὸς ἀναγράφεται στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλου στὸ Markon Manastir (πίν. 123γ). Στὸν Ἁγ. Πέτρο Καστάνιας τῆς Μάνης ὁ ψαλμὸς διατηρεῖται ἀποσπασματικά: +[ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ] ΕΠΕΒΛΕΨΕΝ Ο Κ(ΥΡΙΟ)C ΤΟ [...]ΟΝ ΑΥΤΟΥ + Στὸν κοντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Τρικάμπανου ὑπῆρχε ἐπίσης ἐπιγραφή στὴν ταινία, πὺ ὅμως σήμερα εἶναι κατεστραμμένη. Ἐνδεχομένως ἀντέγραφε αὐτὴν τοῦ Ἁγ. Πέτρου. Ὁ ἴδιος ψαλμὸς ὑπάρχει καὶ στὸν Ἁι Στράτηγο Μπουλαριῶν τῆς Μάνης (1200-1220)⁹⁶ καὶ στὴν Ἁγ. Σοφία τῆς Τραπεζούντας (1250-1260)⁹⁷.

Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ (πίν. 36) στὴν ταινία ἀναγράφεται ἡ 3ῃ ὡδὴ τοῦ Κοσμᾶ Μελωδοῦ: *ΤΟ CΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ COI ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ CΤΕ]ΡΕΩCON Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΗΝ ΕΚΚΛΗCΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΙCΩ ΤΟ <ΤΟ> ΤΙΜΕΙΩ COY ΑΙΜΑΤΙ*⁹⁸. Ἡ ὡδὴ αὐτὴ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὴ λειτουργία τῶν ἐγκαινίων τῶν ναῶν. Ἡ ἴδια ἐπιγραφή ὑπάρχει μέσα σὲ πλαίσιο στὸν τροῦλο τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη στὰ Χρῦσαφα, κάτω ἀπὸ ἓνα παράθυρο τοῦ τυμπάνου συνδυασμένη μὲ ἄλλες ἐπιγραφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὅμως σώζονται ἐλάχιστα ἴχνη⁹⁹: *ΤΟ CΤΕΡΕΩΜΑ ΤΟΝ ΕΠΗ CΙ ΠΕΠ[ΟΙΘΟΤΩΝ] / CΤΕΡΕΩCON Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΗ(Ν) / [Ε]ΚΚΛΗCΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΗ[CΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ COY ΑΙΜΑΤΙ]*. Ἀπὸ μία ἄλλη εὐχὴ σώζονται τὰ πρῶτα γράμματα: *ΕCΤΕ Ο ΟΙΚΟC ΟΥΤΟC ΗCΕ*. Ἡ ἀνάγνωση τῆς ὡδῆς αὐτῆς τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ καὶ τὸ γεγονός ὅτι σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀναγράφεται ἀμέσως μετὰ ἡ χρονολόγηση τῆς διακόσμησης ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ ἔγιναν ἀμέσως μετὰ τὴν οἰκοδόμησή του.

Στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 59) ἡ ταινία φέρει ἔμμετρη δωδεκασύλλαβη ἐπιγραφή: +*ΕΓΩ ΚΡΙΤΗC ΤΕ ΚΑΙ Θ(ΕΟ)C ΠΑΝΤΩΝ ΠΕΛΩ: / [ΙΔΩΝ ΠΡ]ΟΚΟΙΨΑC ΥΨΩΘΕΝ ΠΡΩ ΤΗC ΔΗΚΗC: / ΠΑΡΕΓΚΙΩΜΑΙ ΤΟΥC ΕΜΟΥC ΤΥΡΕΙΝ ΝΟΜΟΥC: / ΩC(Τ)ΙC ΘΕΛΕΙ ΤΩΝ ΕΚΦΥΤΕΙΝ ΤΑC ΒΑCCΑΝΟΥC*.

90. Høg - Zuntz, *Prophetologium* 497. Gravgaard, *Inscriptions* 32.

91. Ευγγόπουλος, "Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι 34.

92. Radojčić, *Staro Slikarstvo* 123. Ivanović, *Vierge de Peć* 149.

93. Βλ. τὸν ὑπότιτλο τῆς εἰκ. 1 πὺ δημοσιεύει ὁ Radojčić στὸ *Bizantisko Slikarstvo*.

94. Filov, *Georgskirche in Sofia* 53.

95. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek* 28, εἰκ. 8.

96. Δρανδάκης, *Μέσα Μάνη* 28.

97. Talbot-Rice, *St. Sophia* 112.

98. Μουρίκη, *Προεικονίσεις Περιβλέπτου* 250, πίν. 72.

99. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρῦσαφα 306-307.

Ἡ ἐπιγραφή, ἃν καὶ παραμένει ἀταύτιστη¹⁰⁰, εἶναι σημαντική διότι ἀποδίδει στὸν Παντοκράτορα τὴν ιδιότητα τοῦ δίκαιου κριτῆ καὶ τιμωροῦ κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία. Ὁ τροῦλος τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Νικολάου (16ος αἰ.) στὴ Μεγίστη Λαύρα τοῦ Ἀγίου Ὁρους φέρει παρόμοιο ἐπίγραμμα σὲ πέντε δωδεκασύλλαβους στίχους¹⁰¹: *ΕΓΩ ΘΕΟΣ ΤΕ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΣ ΠΑΝΤΩΝ ΠΕΛΩ / ΙΔΩΝ ΠΡΟΚΥΨΑΣ ΥΨΩCΕΝ ΠΡΟ ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ / ΕΝΤΕΛΟΜΑΙ ΜΟΝΟΝ ΕΜΟΥ ΤΗΡΕΙΝ ΝΟΜΟΥC / ΕΙ Δ' ΑΝ ΠΑΡΑΚΟΥCΗΤΕ ΤΟΙC ΡΗΜΑCΙ ΜΟΥ / CΥΜΠΑΝΤΑC ΑΡΔΗΝ ΠΑΡΑΠΕΜΨΩ ΤΩ ΑΔΗ.*

Μὲ βάση τὸ κείμενο αὐτὸ συμπληρώνονται τὰ γράμματα ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι. Στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀγίου Ὁρους ἀκολουθοῦνται πιστὰ οἱ δύο πρῶτοι στίχοι τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ νοηματικὰ ὁ τρίτος καὶ ὁ τέταρτος στίχος, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἄλλος ἓνας. Ἴσως ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς σ' αὐτὸ τὸ ἐπίγραμμα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα Παντοκράτορα ἐκδικητικὸ καὶ σκληρό, νὰ ὀφείλεται στὸ αὐστηρότερο μοναστικὸ περιβάλλον.

Ἡ ιδιότητα τοῦ κριτῆ καὶ τιμωροῦ Παντοκράτορα ποὺ σπάνια ὑπογραμίζεται στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν τροῦλων, τόσο τῆς μεσοβυζαντινῆς ὥς καὶ τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, ἀπαντᾶται ἐπίσης στὴν ἔμμετρη δωδεκασύλλαβη ἐπιγραφή στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας στὸ Τρίκωμο (ἀρχὲς 12ου αἰ.) τῆς Κύπρου¹⁰²: *+Ο ΠΑΝΤΕΠΟΠΤΗΣ ΕΞ ΑΠΟΠΤΟΥ ΤΟΥ ΤΩΠΟΥ : ΤΟΥC ΗCΙΩ[ΝΤΑC] ΠΑΝΤ(ΑC) ΕΝΘΑΔΕ ΒΛΕΠΗ : ΨΥΧΑC ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΚΗΝΗCΙΝ ΚΑΡΔΙΑC : ΒΡΟΤΟΙ ΠΤΟΙCΘΑΙ [ΤΟΝ] ΚΡ(Ι)ΤΙ(Ν) ΠΡ[Ο] ΤΗΣ ΔΙΚΗΣ+.*

Τὸ ἐσχατολογικὸ περιεχόμενον τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος στὸ Τρίκωμο ἐπιβεβαιώνεται καὶ συμπληρώνεται ἀπὸ τὴ μεγαλογράμματη ἔμμετρη ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας, ἐκατέρωθεν τῆς ὀρθιας δεόμενης Παναγίας στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας, καὶ ἀναφέρεται στὴ μεσιτεία της κατὰ τὴ Μέλλουσα Κρίση¹⁰³: *Ω ΠΑΝΤΑΝΑCΑ Κ(ΑΙ) ΠΑ(Ν)ΤΩΝ ΥΠΕΡΤΕΡΑ : ΔΕCΠΟΙΝΑ ΑΓΝΗ ΚΑΙ Μ(ΗΤΗ)Ρ ΤΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ : ΗΔΕ ΤΟΝ ΠΟΘΟΝ ΤΗΣ ΤΑΛΛΑΙΝ(Α)C ΨΥΧ(Η)C ΜΟΥ : ΚΑΙ ΓΕΝΟΥ ΜΟΙ ΜΕCΗΤ(Ι)C ΕΝ ΩΡΑ ΔΙΚ(Η)C : ΟΠΟΥ ΕΚΦΥΓΩ ΜΕΡΟC Τ --*

Στὰ ἐπιγράμματα τῆς Παναγίας στὸ Τρίκωμο καὶ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι οἱ στίχοι χωρίζονται μεταξὺ τους ἀπὸ δύο τελείες (:). Τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἀπέχουν χρονικὰ τουλάχιστον δυόμισι αἰῶνες, δὲν πρέπει ὅμως νὰ εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ τὰ δύο βρίσκονται στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο.

100. Velmans, *Coupoles chypriotes* 140, ὅπου ἡ ἐπιγραφή διαβάζεται μὲ κάποια λάθη. Πρβ. αὐτόθι εἰκ. 5.

101. Capizzi, *Παντοκράτωρ* 302.

102. Ἡ ἐπιγραφή ἀποκαταστάθηκε μὲ βάση τὶς ἐξαερετικὲς φωτογραφίες τοῦ κ. Μπαλτογιάννη ὁ ὁποῖος ἔκανε καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν τοιχογραφιῶν τὸ 1965. Ἡ ἐπιγραφή δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὴν Velmans, *Coupoles chypriotes* 144, ἐλλιπὲς καὶ μὲ λάθη παρ' ὅλο ποὺ δημοσιεύει καὶ φωτογραφία της. Ἐλ-

λιπὲς δημοσιεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Γκιολέ, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος* 44. Οἱ δύο ἐρευνητὲς δὲν ἀντιλήφθηκαν ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἔμμετρη.

103. Μετάφραση τῆς ἐπιγραφῆς στὰ ἀγγλικά βλ. στὸ Stylianou, *Churches of Cyprus* 488. Βλ. καὶ Weyl Carr - Morrocco, *A Byzantine Masterpiece* 47, ὅπου ὅμως στὴν ἐπιγραφή ἀντὶ «τάλαινας» διαβάζουν «ταπεινῆς». Ἡ ἴδια ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα τοῦ χορηγοῦ ἀναγράφεται στὴν ἀψίδα τῆς Παναγίας Φορβιώτισσας στὴν Ἀσίαν.

VI. Ἡ δόξα τοῦ Παντοκράτορα

Ὅπως ἔχει ἤδη γίνει φανερό, σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ προτομή τοῦ Παντοκράτορα ἐγγράφεται σὲ κυκλικὸ μετάλλιο ποὺ περιβάλλεται μὲ ταινία. Ὅμως σὲ τρία παραδείγματα στὴν περιφέρεια τῆς ταινίας ὑπάρχουν ἀστεροειδεῖς καὶ σταυροειδεῖς ἀπολήξεις: στὴν Bogorodica Ljeviška (πίν. 72), στὸ Staro Nagoričino (πίν. 82, 84) καὶ στὸ Lesnovo (πίν. 101). Στὴν πρώτη περίπτωση τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα ἐγγράφεται σὲ δόξα φωτός, ποὺ ἀποδίδεται μὲ δύο ὀξυγώνια τετράπλευρα μὲ καμπύλες πλευρές, τοποθετημένα τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο διαγώνια, οὕτως ὥστε νὰ διαμορφώνουν ἓνα ὀκτάκτινο ἄστρο· μεταξὺ τῶν ἀκτίνων ἐκπορεύονται ἄγγελοι μὲ κλειστὰ ἢ ἀνοικτὰ εἰλητάρια καὶ σκῆπτρο. Ὁ Παντοκράτορας ἐδῶ προβάλλεται σὲ δίχρωμο βάθος.

Στὸ Staro Nagoričino καὶ στὸ Lesnovo ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται ὁ Παντοκράτορας ἐκπορεύονται ὀκτὼ ἀκτίνες φωτός· αὐτὲς ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ τέσσερα βασικά σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ἀποδίδονται ὡς ὀρθογώνια, ἐνῶ ἐκεῖνες τῶν δευτερευόντων ὡς ἰσοσκελὴ τρίγωνα. Ὁ Παντοκράτορας προβάλλεται σὲ βάθος, μὲ δύο χρώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἐξωτερικὸ ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς δόξας τοῦ φωτός. Μεταξὺ τῶν ἀκτίνων φωτός εἰκονίζονται ἄγγελοι νὰ σηκώνουν τὴ δόξα. Στὸν Ἁγ. Γεώργιο Σόφιας τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα περιβάλλεται ἀπὸ μία ζώνη μὲ ἄγγελους καὶ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, ποὺ προβάλλονται σὲ ἔντονα φωτεινὸ βάθος. Ἡ ὀργάνωση τῶν στοιχείων τῆς ζώνης γίνεται ὡς ἑξῆς: οἱ ἄγγελοι κρατοῦν τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα μὲ τὰ ὑψωμένα χέρια τους καὶ ἐγγράφονται σὲ ὀρθογώνια μὲ λευκὸ βάθος, διατεταγμένα στὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, ποὺ ὑποβάλλουν τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ. Τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν διατάσσονται στὰ δευτερεύοντα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα καὶ φαίνονται νὰ ἀναδύονται ἀπὸ μία φωτεινὴ περιοχὴ ποὺ ἐφάπτεται στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου. Ἐγγράφονται σὲ ὀρθογωνικὲς ἐπιφάνειες μὲ ἔντονα φωτεινὸ βάθος, οἱ ὁποῖες διαμορφώνουν καμπύλες ἀψιδοειδεῖς προχωρήσεις πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά, προφανῶς γιὰ τὴν ἄνετη διευθέτηση τῶν εἰκονιζομένων θεμάτων. Ἡ ἔνταξη τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων μέσα σὲ γεωμετρικὰ πλαίσια μὲ τονισμένο φωτεινὸ βάθος ποὺ κυριαρχεῖ στὴ ζώνη ποὺ περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ζώνη αὐτὴ ἔχει σχεδιασθεῖ ὡς μία περίτεχνη δόξα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐμφανίζεται ἀκόμη πιὸ προχωρημένη στὸ Novgorod τῆς Ρωσίας, ὅπου ὁ Θεοφάνης ὁ Ἑλληνας ζωγραφίζει ἓναν Παντοκράτορα ποὺ προβάλλεται σὲ πάλλευκο φωτεινὸ βάθος, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ ἄγγελοι μὲ τὰ σεραφίμ τῆς δεύτερης ζώνης ποὺ τὸν περιβάλλει (πίν. 158).

Στὴ Nova Pavlica¹⁰⁴, στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου ποὺ περικλείει τὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα, ὑπάρχει μία ζώνη ποὺ διακοσμεῖται μὲ γραπτὰ ἀψιδώματα ἢ βάση τῶν ὁποίων βρίσκεται στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου. Σὲ κάθε ἀψιδῶμα ἐγγράφεται προτομὴ ἀγγέλου ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πρῶτο, ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφή μὲ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα τοῦ Παντοκράτορα, τὸ ὁποῖο διακοσμεῖται μὲ ζευγὸς φτερωτῶν τροχῶν.

104. Βλ. Živković, *Pavlitza* σχ. I, 1.

Νομίζω ότι όλες οι παραστάσεις με δόξα που περιβάλλει τον Παντοκράτορα είναι επηρεασμένες από τον ήσυχασμό.

VII. Ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν χερουβίμ

Ἰδιόμορφη περίπτωση ὡς πρὸς τὸ συμβολικὸ της περιεχόμενο ἀποτελεῖ ὁ συνδυασμὸς τῶν τεσσάρων συμβόλων τῶν εὐαγγελιστῶν με ἁγγέλους πού ἐκπορεύονται ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου τοῦ Παντοκράτορα στοὺς τρούλους δύο ναῶν: α) στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica, ὅπου πίσω ἀπὸ τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα ἐμφανίζονται τέσσερις ἀσώματες δυνάμεις σὲ συνδυασμὸ με τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, καὶ β) Στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὴ Σόφια, ὅπου τέσσερις ἱπτάμενοι ἅγγελοι πού κρατοῦν τὸ μετάλλιο με τὸν Παντοκράτορα συνδυάζονται με τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, οἱ ὅποιοι ἀναδύονται πίσω ἀπὸ τὸ μετάλλιο. Τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν προβάλλουν πίσω ἀπὸ τὸ μετάλλιο με τὸν Παντοκράτορα ἤδη τὸν 10ο αἰ. στὸν τρούλο τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως στὸ Κορωπί¹⁰⁵.

Στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica καὶ στὸν Ἅγ. Γεώργιο τῆς Σόφιας δὲν ἔχουμε ἀκριβῶς τὴν ἀπεικόνιση τῶν τεσσάρων συμβόλων τῶν εὐαγγελιστῶν ἀλλὰ ἐνὸς τετράμορφου πάνω στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς Παντοκράτορας καὶ τὸ ὁποῖο σχετίζεται με τὴν ἀποκαλυπτικὴ του ιδιότητα. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἡ ἐπίδραση ἀπὸ τὴ λειτουργία εἶναι φανερὴ¹⁰⁶. Στὸν κώδικα Suppl. 154 τῆς Βιέννης¹⁰⁷, φ.5r, ὁ Χριστὸς Παντοκράτορας εἰκονίζεται καθισμένος σὲ τριπλὴ δόξα, πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία προβάλλουν τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Κοντὰ στὶς παραστάσεις πού ἀναφέρθηκαν βρίσκεται ἡ εἰκονογράφηση τοῦ φ.7v στὸν κώδικα ἀρ. 81 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ¹⁰⁸, ὅπου ὁ Χριστὸς Παντοκράτορας εἰκονίζεται σὲ προτομὴ μέσα σὲ μετάλλιο· πίσω ἀπὸ τὸ μετάλλιο προβάλλουν τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Τὰ κείμενα τοῦ Θεοδώρητου Κύρου, τοῦ Ἀναστασίου Σιναΐτη, τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου δημιουργοῦν μιὰ ἀλυσίδα ὅπου φαίνεται ὅτι ὁ συσχετισμὸς τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων με τὰ τέσσερα πρόσωπα τῶν χερουβίμ ἦταν κοινὸς τόπος στὴ σκέψη τῶν Βυζαντινῶν.

Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης γράφει: *στύλος δὲ καὶ στήριγμα Ἐκκλησίας τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ “πνεῦμα ζωῆς”....Ἐξ ὧν φανερόν, ὅτι ὁ τῶν ἀπάντων τεχνίτης Λόγος, “ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβίμ”, καὶ συνέχων τὰ πάντα, φανερωθεὶς τοῖς ἀνθρώποις ἔδωκεν ἡμῖν τετράμορφον τὸ Εὐαγγέλιον, ἐνὶ δὲ πνεύματι συνεχόμενον, καθὼς ὁ Δαβὶδ αἰτούμενος αὐτοῦ τὴν παρουσίαν, φησὶν, “Ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβίμ, ἐμφάνηθι”. Καὶ γὰρ τὰ χερουβίμ τετραπρόσωπα· καὶ τὰ πρόσωπα αὐτῶν εἰκόνες τῆς πραγματείας τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ... Τετράμορφα γὰρ τὰ ζῶα, τετράμορφον καὶ τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ἡ πραγματεία τοῦ*

105. Βλ. Skawran, *Middle Byzantine Fresco Painting* εἰκ. 45.

106. Βλ. Nelson, *The Iconography of Preface* 55 κέ., εἰκ. 40-43.

107. Galavaris, *The Illustration of the Prefaces* 77, εἰκ. 54.

108. Αὐτόθι 77, εἰκ. 58.

Κυρίου. Καὶ διὰ τοῦτο τέσσαρες ἐδόθησαν καθολικαὶ διαθήκαι τῇ ἀνθρωπότητι· μία μὲν τοῦ κατακλυσμοῦ τοῦ Νῶε, ἐπὶ τοῦ τόξου· δευτέρα δὲ τοῦ Ἀβραάμ, ἐπὶ τοῦ σημείου τῆς περιτομῆς· τρίτη δὲ ἡ τῆς νομοθεσίας διὰ Μωυσέως· τετάρτη δὲ ἡ τοῦ Εὐαγγελίου, διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ¹⁰⁹.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα ἐντάσσονται καὶ οἱ ἀναφορὰς τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ καὶ τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου πού περιλαμβάνονται στὶς ἐρμηνεῖες τους γιὰ τὴ Θεία Λειτουργία. Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς¹¹⁰ ἀναφέρει: Τέσσαρά εἰσιν Εὐαγγέλια, καὶ τέσσαρα καθολικὰ πνεύματα, κατὰ τὰ τετράμορφα ζῶα, λέγω δὴ τὰ Χερουβὶμ, ἐν οἷς κάθεται ὁ τῶν ὅλων Θεός· ἐξ ὧν φαίνεται, ὅτι ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ Θεός, καὶ συνέχων τὸ πᾶν φανερωθεὶς ἔδωκεν ἡμῖν τετράμορφον τὸ Εὐαγγέλιον, ἐνὶ δὲ πνεύματι συνεχόμενον· καὶ γὰρ τετραπρόσωπά εἰσι καὶ τὰ πρόσωπα αὐτῶν εἰκονίζουσι τὴν πραγματείαν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Τὸ μὲν γὰρ πρῶτον ζῶον, φησὶν, ὅμοιον λέοντι, τὸ ἔμπρακτον αὐτοῦ καὶ ἡγεμονικὸν καὶ βασιλικὸν χαρακτηρίζει. Τὸ δὲ δεύτερον, ὅμοιον μόσχῳ, τὴν ἱερουργικὴν καὶ ἱερατικὴν τάξιν ἐμφαίνει. Τὸ δὲ τρίτον ἔχον πρόσωπον ἀνθρώπου, τὴν κατὰ ἄνθρωπον αὐτοῦ παρουσίαν φανερῶς διαγράφει. Τὸ τέταρτον ὅμοιον ἀετῷ πετομένῳ, τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐφιπταμένην δύναμιν σαφηνίζει. Τοίνυν καὶ τὰ Εὐαγγέλια τούτοις σύμμορφα εἰσιν, ἐν οἷς ἐπικάθεται ὁ Χριστός.

Τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ἀκολουθεῖ πιστὰ καὶ ὁ Ψευδο-Σωφρόνιος¹¹¹: Τέσσαρα δὲ τὰ Εὐαγγέλια κατὰ τὰ τετράμορφα ζῶα, ἐν οἷς κάθεται ὁ τῶν ὅλων Θεός, πρὸς ὃν ἀναφέρεται ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν χερουβὶμ· ὧν τέσσαρα φαινόμενα πρόσωπα, τὸ πρῶτον ὅμοιον λέοντι, τὸ δεύτερον ὅμοιον μόσχῳ, τὸ τρίτον ὅμοιον ἀνθρώπῳ, τὸ τέταρτον ὅμοιον ἀετῷ· τὸ μὲν οὖν πρῶτον τοῦ λέοντος τὸ ἔμπρακτον αὐτοῦ καὶ ἡγεμονικὸν χαρακτηρίζει· τὸ δὲ δεύτερον τὴν ἱερουργικὴν τάξιν ἐμφαίνει· τὸ τρίτον τὴν κατὰ ἄνθρωπον αὐτοῦ παρουσίαν καὶ φανέρωσιν διαγράφει· τὸ τέταρτον ὅμοιον ἀετῷ πετομένῳ τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐφιπταμένην δύναμιν σαφηνίζει.

109. Ἀναστάσιος Σιναΐτης, Migne, PG 89, στ. 797B-800A.

110. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG

98, 413B-C.

111. Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne, PG 87. 3 4000A-B.

Η ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

I. Οί όνομασίες του εικονογραφικού θέματος

Σ τή μνημειακή ζωγραφική ή παράσταση τής Έτοιμασίας του Θρόνου, εκτός από τις περιπτώσεις που τοποθετείται στον τρούλο, εικονίζεται στον χώρο του Ίεροῦ Βήματος στην κόγχη τής άψίδας¹ ή στην καμάρα², στις παραστάσεις τής Πεντηκοστής³, τής Ανάστασης⁴, τής Ύψωσης του Σταυροῦ⁵ καί τής Δευτέρας Παρουσίας. Άπαντάται επίσης σε φορητές εικόνες, σε χειρόγραφα καί σε έργα μικροτεχνίας.

Η Έτοιμασία του Θρόνου, όταν βρίσκεται στον χώρο του τρούλου, εικονίζεται με διάφορες παραλλαγές που ανήκουν στον πρώτο τύπο: εικονίζονται μαζί ο θρόνος του Θεοῦ, τὸ εὐαγγέλιο, τὰ σύμβολα του Πάθους καί ἡ περιστέρα. Τίς περισσότερες φορές συνοδεύεται από την επιγραφή *ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ* ἢ *ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ*⁶, ἡ ὁποία προέρχεται από τους ψαλμούς 9:8 καί 88:15 του Δαβίδ, στους ὁποίους αναφέρεται αντίστοιχα *ἡτοίμασεν ἐν κρίσει τὸν θρόνον αὐτοῦ, καὶ δικαιοσύνη καὶ κρίμα ἐτοιμασία τοῦ θρόνου σου*⁷. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος που στην παράσταση τής Έτοιμασίας του Θρόνου αποδίδεται ὁ συμβολισμός τής Μέλλουσας Κρίσης. Γιὰ παράδειγμα στον κώδικα Vat.gr. 752, φ.27ν, στην εικονογράφηση του βου ψαλμοῦ σημειώνεται: *Εἰς τὸ τέλος, ἐν ὕμνοις, ὑπὲρ τῆς ὁγδόης*. Ἐδῶ εικονίζονται σὲ δύο ζῶνες, ἐπάνω ὁ Χριστὸς ἐνθρονος μεταξὺ ἀγγέλων καί κάτω ἡ Έτοιμασία του Θρόνου, μεταξὺ ἱεραρχῶν, μετὴν ἐπιγραφή *ἡ δευτέρα παρουσία*⁸. Ἡ ὁγδοῦς ἡμέρα θεωρεῖται ἐκείνη τῆς Κρίσης.

1. Στην Παναγία τῆς Veljusa καί στον Ἄγ. Παντελεήμονα στο Νερεζί.

2. Στην Κοίμησι τῆς Θεοτόκου στὴ Νίκαια (κατεστραμμένη), στὴ Νέα Μονὴ τῆς Χίου (κατεστραμμένη), στὴ μονὴ Δαφνίου (κατεστραμμένη), στὴν Cappella Palatina καί στο Monreale.

3. Στην Παναγία τῆς Ἀσίνου στὴν Κύπρο, στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ στο Σαμάρι τῆς Μεσσηνίας, στον Ἄι Στράτηγο στους Μπουλαριοὺς στὴ Μάνη, στον Ἄγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς καί στον Ἄγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη.

4. Στην Gračanica, στο Dečani καί στὴν Παναγία Βρεστενίτισσα.

5. Στο Dečani καί στον Ἄγ. Γεώργιο Βιάννου.

6. Παναγία στο Τρίκωμο: *Η ΕΤΟΙΜΑΙΑ*. Ἄγ. Ἱερόθεος: *Η ΕΤΗΜΑΧΙΑ*. Παναγία τοῦ Ἄρακος: *Η ΕΤΥΜΑΙΑ*. Παναγία Χρυσafίτισσα: *[ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ] ΤΟΥ ΘΡΩ[ΝΟΥ]*. Περίβλεπτος Μυστρά: *[Η ΕΤΟΙΜΑΙΑ] ΤΟΥ ΘΡΩΝΟΥ*. Ἄγ. Νικόλαος στον Θεολόγο: *Η ΕΤ[ΟΙΜΑΣΙΑ]*. Τίμιος Σταυρὸς στο Πελέντρι: *ΕΤΙΜΑΙΑ*.

7. Stefanescu, *L'illustration des liturgies* I 60. Bogyay, *Hetoimasia* στ. 1189. Townsley, *Eucharistic Doctrine* 140, σημ. 11, ὅπου καί προγενέστερη βιβλιογραφία.

8. Βλ. Wald, *The Illustration* III.2, πίν. XVI.

Στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας στὸ Τρίκωμο τῆς Κύπρου ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *H ETOIMACIA* (πίν. 153α). Ἡ παράσταση ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὸ ὕφασμα. Ἐπάνω στὸν θρόνο εἰκονίζονται ἡ περιστερὰ καὶ τὸ εὐαγγέλιο, γιὰ πρώτη φορὰ ἀνοικτό. Πίσω, προβάλλουν μέσα σὲ ἡμικυκλικὴ φωτεινὴ δόξα τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους: ὁ σταυρὸς μὲ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι, ὁ σπόγγος καὶ ἡ λόγχη. Ἡ παραπάνω παράσταση ἔχει δύο πολὺ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Τὸ ἓνα εἶναι ἡ ἡμικυκλικὴ δόξα ποὺ ἔχει τὸν χαρακτήρα φωτεινοῦ ἐρεισίνωτου, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προβάλλονται τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο εἶναι τὸ εὐαγγέλιο, ποὺ εἰκονίζεται ἀνοικτό μὲ τὴν ἐπιγραφή: *MH / KPI/NE/TE K(AT) / OY MH / KPI/ΘHTE* + (Λουκᾶς 6:37, πίν. 153α). Εἶναι ἡ μοναδικὴ φορὰ, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ποὺ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο ἀπαντᾶται στὴν παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου, ὅταν αὐτὴ εἰκονίζεται στὸν τροῦλο. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ εὐαγγελίου νομίζω ὅτι σχετίζεται ἄμεσα μὲ ἐκείνη ποὺ ἀναγράφεται στὴν ταινία ποὺ περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα. Ἡ τελευταία προσδίδει ἓναν συμβουλευτικὸ καὶ ταυτόχρονα ἀπειλητικὸ χαρακτήρα στὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ, ποὺ προσπαθοῦν νὰ κατευνάσουν οἱ δεόμενες μορφές τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου, οἱ ὁποῖες πλαισιώνουν τὴν Ἑτοιμασία. Φαίνεται ὅτι τὸ κατορθώνουν σὲ μεγάλο βαθμό, ἐὰν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ τῆς ἐπιγραφῆ στὸ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο, καὶ ταυτόχρονα ὀδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τροῦλου ἀναφέρεται στὴ Δευτέρα Παρουσία. Οἱ ἐπιγραφές αὐτὲς προσδιορίζουν, ἐπίσης, τὴ δέηση τῶν συγκεκριμένων προσώπων καὶ τὴν προσκύνηση τῶν ἀγγέλων.

Στὴν Cappella Palatina ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου⁹ συνοδεύεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *ETHMACHA*, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μία μεγαλύτερη, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὰ σύμβολα τοῦ Πάθους ποὺ προξενοῦν στοὺς πιστοὺς ὄχι μόνο φόβο, ἀλλὰ καὶ θλίψη¹⁰. Ἡ παραπάνω ἐπιγραφή δηλώνει τόσο τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ ὅσο καὶ τὸ δέος ποὺ προξενοῦσαν τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους ἐπάνω στὸν θρόνο. Παράλληλα ἀποτελεῖ καὶ ἀναφορὰ στὴν Ἱερουσαλήμ ὅπου, κατὰ μία ἄποψη, τὰ λείψανα αὐτὰ φυλάσσονταν στὸν Πανάγιό Τάφο¹¹.

Ὅμως δὲν νομίζω ὅτι ὅλες οἱ παραστάσεις τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου ἀποσκοποῦν νὰ δηλώσουν τὴ Δευτέρα Παρουσία. Οἱ διαφορετικοὶ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία, οἱ διάφοροι συνδυασμοὶ τῶν ἐπιμέρους στοιχείων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἑνταξὶ τῆς σὲ διάφορες παραστάσεις ἢ χώρους τοῦ ναοῦ καθιστοῦν τὴν παράσταση πολυσήμαντη.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ ἐπιγραφή «Ἑτοιμασία» ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἄλλες ποὺ διαφοροποιοῦν τὸν συμβολισμό της. Γιὰ παράδειγμα στὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου ποὺ εἰκονίζεται στὸν Ἄγ. Ἡρακλείδιο τῆς μονῆς Λαμπαδιστῆ καὶ στὸν Ἄγ. Θεωωνιανὸ στὴ Λύση ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὰ συμπλήματα *IC XC*. Στὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου ποὺ ἐντάσσεται στὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς στὸν ναὸ τοῦ Ἄγ. Νικολάου Μονεμβασιᾶς ἀντὶ γιὰ τὴν

9. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν παράσταση αὐτὴ ἀντὶ τοῦ χιτῶνα ἢ τῆς χλαμύδας τοῦ Χριστοῦ ἀποδίδεται τὸ σουδάριο ὡς λινοῦ ὕφασμα μὲ ρίγες στὶς ἄκρες. Ἡ περιστερὰ δὲν εἰκονίζεται ἱπτάμενη ἢ πάνω ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο, ὅπως συμβαίνει σὲ παραστάσεις τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλὰ πάνω στὸ εὐαγγέλιο, δεῖγμα

τῆς δυτικῆς ἄποψης γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ διὰ τοῦ Υἱοῦ.

10. Borsook, *Mosaics in Mosaic* 26.

11. Αὐτόθι 26, σημ. 89-93, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

ἐπιγραφή «Ἑτοιμασία» ὑπάρχουν οἱ βραχυγραφίες *IC XC* ἐπάνω ἀπὸ τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ ἐπιγραφή *ΤΟ ΑΓΙΟ ΠΝΕΥΜΑ* ἔξω ἀπὸ τὴ φωτεινὴ δόξα (πίν. 152).

II. Ἡ παράσταση ὡς τρόπαιο τοῦ Χριστιανισμοῦ

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπῆρχαν καὶ φυλάσσονταν στὸ αὐτοκρατορικό παλάτι, ἴσως στὴν ἴδια τὴν αἵθουσα τοῦ θρόνου, τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Σύμφωνα μὲ ξένους περιηγητές, ἐκτὸς ἀπὸ τμήματα τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὑπῆρχε τὸ ἀκάνθινο στεφάνι, ἡ λόγχη, ὁ σπόγγος, τὰ σανδάλια, ἀκόμα καὶ ἡ φιάλη μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἔτρεξε ὅταν λογχίστηκε¹². Ἀπὸ τὶς καταγραφές, τόσο τῶν Βυζαντινῶν ὅσο καὶ τῶν περιηγητῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν συμβόλων τοῦ Πάθους, ὅπως ἀποκαλοῦνται, αὐξάνεται κάθε τόσο γιὰ νὰ φτάσει στὸ σημεῖο νὰ περιλαμβάνει κάθε ἀντικείμενο ποὺ εἶχε σχέση μὲ τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδα, ὅπως τὴ λεκάνη ποὺ ἔπλυνε ὁ Χριστὸς τὰ πόδια τῶν ἀποστόλων, τὸ λέντιο μὲ τὸ ὁποῖο τὰ σκούπισε, τὸν ἄρτο ἀπὸ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, τὸ δοχεῖο ποὺ περιεῖχε τὸ ξύδι ποὺ δόθηκε στὸν ἐσταυρωμένο Χριστὸ καὶ ἄλλα παρόμοια¹³.

Ὅλα αὐτὰ τὰ λείψανα ἀποτελοῦσαν προσκύνημα καὶ οἱ ξένοι περιηγητὲς μιλοῦσαν γι' αὐτὰ μὲ θαυμασμό. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ συμπεράνει κανεὶς ἐὰν οἱ καταγραφές ἀναφέρονταν σὲ ὁλόκληρα τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἦταν κειμήλια τοῦ Πάθους ἢ σὲ διάφορες σταυροθήκες ποὺ περιελάμβαναν τμήματά τους. Εἶναι σίγουρο ὅμως ὅτι «ψιλοκομμένα» σύμβολα τοῦ Πάθους κοσμοῦσαν διάφορες αὐτοκρατορικὲς λειψανοθήκες ποὺ συνόδευσαν τοὺς κατόχους τους σὲ πολέμους, ἐνῶ σὲ περίοδο εἰρήνης ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενα λατρείας μέσα στὸ παλάτι τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹⁴. Τὸ ἂν αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ἦταν τὰ πραγματικά ἢ ὄχι εἶναι εὐκόλο νὰ τὸ συμπεράνει κανεὶς, αὐτὸ ποὺ ἔχει ὅμως σημασία εἶναι ὅτι γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἀποτελοῦσαν πολύτιμους θησαυροὺς, διότι καθιστοῦσαν τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα ἓνα ἀληθινὸ θεματοφύλακα τῶν ἱερότατων ὑλικῶν ἀντικειμένων τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ πίστεως.

Γίνεται λοιπὸν φανερὸ ὅτι τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους ἀποτελοῦσαν ἓνα τρόπαιο ποὺ φυλασσόταν στὸ παλάτι καὶ ἔκανε τοὺς Βυζαντινοὺς περήφανους, ἀφοῦ ἀποδείκνυναν τὴν ἐπίγεια ὑπαρξὴ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Πάθους του. Μήπως εἶναι δυνατὴ μία συσχέτιση ἀνάμεσα στὶς ἀποτροπαϊκὲς εἰκόνες τῆς Θεοτόκου ποὺ συνόδευσαν τοὺς αὐτοκράτορες στοὺς πολέμους τους καὶ στὶς λειψανοθήκες ποὺ περιεῖχαν τμήματα ἀπὸ τὸ Τίμιο ξύλο καὶ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους; Ἄν ναι, τότε εἶχαν χαρακτῆρα ἀποτροπαϊκὸ καὶ καθιστοῦσαν «ἀήττητους» τοὺς κατόχους τους, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα λείψανα ἢ οἱ ἱερὲς εἰκόνες ποὺ φυλάσσονταν στὸ παλάτι, στὴν Ἀγ. Σοφία ἢ σὲ διάφορες μονὲς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἐπίγραμμα ποὺ γράφτηκε μὲ ἀφορμὴ τὴ σταυροθήκη τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ¹⁵ ποὺ τὸν συνόδευσε στὸν πόλεμο ἐνάντια στὸν σουλτάνο τοῦ Ἰκονίου, τὸ 1176, ἀποδεικνύει τὴν παραπάνω ὑπόθεση: *Εἰδὼς δὲ τύπον σταυρικοῦ θείου ξύλου / νίκην λαβόντα τὸν μέγαν Κωνσταντῖνον, / οὗ στέμμα πίστιν ὀρθοδοξίαν φέρει, / τὸν αὐτὸν αὐτὸς*

12. Frolow, *La relique de la vraie croix* 302-305.

13. Αὐτόθι 302-304.

14. Αὐτόθι.

15. Λάμπρος, Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ, ἐπίγρ. 22, 51.

χρυσῷ κοσμῷ τύπον / Χριστοῦ παθῶν σήμαντρα τιθεῖς ἐν μέσῳ / καὶ λειψάνων τμήματα σεπτῶν ἀγίων...

Τὴ νικοποιὸ διάσταση ποὺ ἀποδίδεται στὸν σταυρὸ καὶ στὸν παραλληλισμὸ τῆς Ἀνάστασης μὲ τὸν νικηφόρο αὐτοκράτορα ἀποδεικνύει καὶ τὸ ἐπίγραμμα τῆς λειψανοθήκης τοῦ Limburg¹⁶.

III. Ἡ Ἑτοιμασία στὸν τρούλο

Στὸν τρούλο ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ὅταν εἰκονίζεται μόνο μὲ ἀγγέλους, ἐντάσσεται στὴν τρίτη παραλλαγή τοῦ πρώτου τύπου, στὴν τέταρτη παραλλαγή ὅταν συνδυάζεται μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ στὴν ἕκτη παραλλαγή, ὅταν συνδυάζεται μὲ τὴ Δέηση· στὴν ἑβδομη παραλλαγή συνδυάζεται μὲ τὸν Ἄγ. Σώζοντα.

Στὴν τρίτη παραλλαγή, μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου καὶ τοὺς ἀγγέλους, ἀνήκουν ὁ Ἄγ. Ἡρακλείδιος (πίν. 58) καὶ ὁ Τίμιος Σταυρὸς στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου (πίν. 59β). Τὸν ἴδιο τύπο ἀκολουθεῖ καὶ ὁ διάκοσμος τῆς Ὀλυμπιώτισσας, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ οἱ ἄγγελοι κρατοῦν λαμπάδες, λάβαρα ἢ ριπίδια καὶ τελοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὴν Οὐράνια Λειτουργία· στὴν τρίτη παραλλαγή ἐντάσσεται καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου δύο προγενέστερων μνημείων: τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος καὶ τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Γεράκι.

Στὴν τέταρτη παραλλαγή, ποὺ συνδυάζει τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου μὲ τὴ Θεοτόκο, ἀνήκει ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα, τῆς Παναγίας Χρυσοφίτισσας, τῆς Περιβλέπτου (πίν. 39) καὶ τῆς Εὐαγγελίστριας στὸν Μυστρά, καὶ τοῦ Ἄγ. Νικολάου στὸν Θεολόγο (πίν. 53). Στὴν ἕκτη παραλλαγή, ὅπου ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου, ἀνήκει ὁ διάκοσμος τοῦ Ἄγ. Θεμωνιανοῦ στὴ Λύση τῆς Κύπρου (πίν. 57α). Στὸν ἴδιο τύπο ἐντάσσεται καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας στὸ Τρίκωμο, ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια γεωγραφικὴ περιοχὴ καὶ ἀνάγεται σὺν ἀρχῇ τοῦ 12ου αἰ.¹⁷

Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὴν τρίτη καὶ στὴν ἕκτη παραλλαγή εἰκονίζεται πάντοτε στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο¹⁸, ἐνῶ στὴν ἑβδομη παραλλαγή στὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο. Στὴν τέταρτη παραλλαγή τοποθετεῖται εἴτε στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο, ὅπως συμβαίνει στὸν Ἄγ. Ἱερόθεο καὶ στὸν Σωτήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα, εἴτε στὸ δυτικὸ, ὅπως στὸν Ἄγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδούς καὶ σὲ τέσσερις ναοὺς τῆς Λακωνίας: στὴν Παναγία Χρυσοφίτισσα, στὴν Περίβλεπτο καὶ στὴν Εὐαγγελίστρια στὸν Μυστρά καὶ στὸν Ἄγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο.

16. Frolov, *La relique de la vraie croix* 235. Βλ. καὶ τὶς πρὸς φάστες δημοσιεύσεις τοῦ Koder, *Λειψανοθήκη Λίμπουργκ* 177, 179, καὶ τῆς Μπούρα, *Βασίλειος Λεκαπηνὸς* 416, 419.

17. Βλ. Velmans, *Coupoles chypriotes* 143-144, εἰκ. 6-7. Βλ. ἐπίσης Hadermann-Misguich, *Peinture à Chypre* 251, εἰκ. 4.

18. Ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Γκιολέ, *Ὁ βυζαντινὸς τρούλλος* 47, ὅτι ἡ Ἑτοιμασία στὸν Ἄγ. Ἱερόθεο εἰκονίζεται στὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο, καθὼς καὶ τὸ ὅτι στὸν Ἄγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδούς εἰκονίζεται μαζὶ μὲ τὴ Θεοτόκο στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο (αὐτόθι 51).

Όπως φάνηκε παραπάνω, η παράσταση της Έτοιμασίας του Θρόνου απαντάται σε τρούλους ναών που χρονολογούνται τόσο στη μεσοβυζαντινή, όσο και στην ύστεροβυζαντινή περίοδο και βρίσκονται σε όρισμένες γεωγραφικές περιοχές: στην Άττική, στη Λακωνία και στην Κύπρο· εξαίρεση αποτελεί η Όλυμπιώτισσα της Έλασσόνας. Διαπιστώθηκε ήδη στο κεφάλαιο των εικονογραφικών τύπων ότι οι ναοί που χρονολογούνται στο β' μισό του 13ου και του 14ου αϊ., κατά κανόνα ακολουθούν παλαιότερα πρότυπα της ίδιας περιοχής. Έτσι δεν είναι περιεργή η παρουσία του θέματος στη Λακωνία, στην Άττική και στην Κύπρο, αφού στις περιοχές αυτές υπάρχουν ήδη αντίστοιχα παραδείγματα προηγούμενων περιόδων. Ο Άγ. Σώζοντας στο Γεράκι ακολουθεί τη γειτονική του Εὐαγγελίστρια, ο Σωτήρας στα Μέγαρα τὸν γειτονικό του Άγ. Ιερόθεο, ἐνῶ ὁ Άγ. Νικόλαος στὸν Θεολόγο καὶ ἡ Εὐαγγελίστρια στὸν Μυστρά μμιοῦνται με ἐλάχιστες τροποποιήσεις τὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρά. Στὴν Κύπρο ὁ Άγ. Θεμωνιανὸς ἀκολουθεῖ τὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο, ἐνῶ ὁ Άγ. Ἡρακλείδιος, ἡ Παναγία Χρυσελεούσα καὶ ὁ Τίμιος Σταυρὸς στὸ Πελέντρι τὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος. Μὲ παρόμοιο τρόπο θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ εἰκονογραφικὴ σύνθεση τῆς δεύτερης ζώνης τοῦ τρούλου στὴν Παναγία Χρυσσαφίτισσα, ποὺ ἀκολουθεῖ πανομοιότυπα αὐτὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Άγ. Νικολάου τῆς Χαλιδούς, ἂν καὶ δὲν βρίσκονται στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο.

Οἱ βασικοὶ συμβολισμοὶ ποὺ διαπιστώνονται ἀπὸ τὴν εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση τῆς Έτοιμασίας τοῦ Θρόνου, ὅταν εἰκονίζεται στὸν χῶρο τοῦ τρούλου, εἶναι τῆς Άγ. Τριάδας, τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σύμφωνα με τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, τοῦ θρόνου τῆς δόξης, τοῦ ἐπουράνιου θυσιαστηρίου καὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς συμβόλου τῆς διὰ τοῦ Πάθους τοῦ σωτηρίας.

Ἡ Έτοιμασία ὡς ἔκφραση τῆς Τριαδικῆς θεότητας

Σὲ ιδιαίτερη ὁμάδα εἶναι δυνατὸ νὰ ἐνταχθοῦν οἱ παραστάσεις τῆς Έτοιμασίας τοῦ Θρόνου ποὺ περιλαμβάνουν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: τὸν θρόνο με ἢ χωρὶς ἐρεϊσίνωτο, τὸν χιτῶνα ποὺ καλύπτει τὸν θρόνο, τὸ εὐαγγέλιο, τὴν περιστρεφά καὶ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους: σταυρό, ἀκάνθινο στεφάνι, λόγχη, σπόγγο καὶ καρφιά. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἰκονίζεται ἡ Έτοιμασία στὸν Άγ. Θεμωνιανὸ στὴ Λύση¹⁹ (β' μισὸ 13ου αἰ.), στὴν Παναγία Χρυσελεούσα στὸν Στρώβολο (β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ.)²⁰, στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου (1355-1375) καὶ ἐνδεχομένως στὸν Σωτήρα στα Μέγαρα (β' μισὸ 13ου αἰ.)²¹ καὶ στὴ Χρυσσαφίτισσα τῆς Λακωνίας (1290)²².

19. Velmans, *Coupoles chypriotes* 145, ὅπου ὅμως ἐκ παραδρομῆς ἀναφέρεται ὅτι ἀπουσιάζει τὸ εὐαγγέλιο. Βλ. ἐπίσης Stylianou, *Churches of Cyprus* 493, εἰκ. 300. Weyl-Carr - Morrococo, *A Byzantine Masterpiece* εἰκ. 5-6.

20. Papageorgiou, *Panagia Chryseleousa* εἰκ. 2-3.

21. Ἡ παράσταση εἶναι πολὺ κατεστραμμένη, θὰ

πρέπει ὅμως νὰ ἀκολουθεῖ πιστὰ ἐκεῖνη τοῦ Άγ. Ιερόθεου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Βλ. Μουρίκη, Ἁγιος Ιερόθεος 116-118.

22. Δρανδάκης, *Χρυσσαφίτισσα* 347-349, εἰκ. 10-11. Albani, *Panagia Chrysaphitissa* 368-369, εἰκ. 1-2.

Ἡ παράσταση τοῦ Σωτήρα στὰ Μέγαρα εἰκονίζεται, ὅπως καὶ στὸν Ἅγ. Ἱερόθεο, στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο μέσα σὲ μετάλλιο. Στὸν Ἅγ. Θεωνιανὸ ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο μέσα σὲ φωτεινὴ διαφανὴ δόξα πού στηρίζουν δύο ἄγγελοι, οἱ ὁποῖοι πλαισιώνονται μὲ τὴ σειρά τους ἀπὸ δύο ἐξαπτέρυγα σεραφίμ. Πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο, τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους: ὁ σταυρὸς, ἡ λόγχη, ὁ σπὸγγος καὶ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι. Ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ τὰ συμπλήματα *IC XC* ἀντικαθιστοῦν τὴν ἐπιγραφὴν *Ἑτοιμασία*. Στὴν Παναγία Χρυσελεοῦσα ἡ παράσταση συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *[ET]ΗΜΑΣΙΑ* καὶ τὰ συμπλήματα *IC XC*. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ἀναγράφεται δύο φορὲς ἡ λέξις *ΑΓΙΟΣ*, πού παραπέμπει στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἑπινίκιου ὕμνου: *ἅγιος ἅγιος κύριος Σαβαώθ...*

Ἡ παράσταση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο²³ καὶ περιλαμβάνει τὸν θρόνο ἐπάνω στὸν ὁποῖο εἶναι τοποθετημένο τὸ μαξιλάρι σκεπασμένο μὲ τὸ ὕφασμα (πίν. 59β). Ὁ θρόνος φέρει ἐρεισίνωτο, ὅπως καὶ στὴν Ὀλυμπιώτισσα, στὴν Περιβλεπτο καὶ στὴν Εὐαγγελίστρια στὸν Μυστρά. Ἐπάνω στὸν προσεκτικὰ διπλωμένο χιτῶνα εἰκονίζεται ἓνα μεγάλο κατάκοσμο εὐαγγέλιο καὶ ἡ περιστρεφόμενη ἀπὸ πάνω του. Ἕνας κατάκοσμος σταυρὸς μὲ τὸ στεφάνι καὶ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, σπὸγγος καὶ λόγχη, προβάλλει μέσα ἀπὸ τὸν χιτῶνα τοῦ Χριστοῦ συνοδευόμενος ἀπὸ τὰ συμπλήματα *IC XC*. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ἡ ἐπιγραφὴ *ETIMACIA*. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς παράστασης εἶναι τὰ δύο σύμβολα τοῦ Χριστοῦ, ὁ σταυρὸς καὶ τὸ εὐαγγέλιο, πού ἀποδίδονται ὑπερμεγέθη καὶ κατάκοσμοι, ὥστε νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα.

Ὁ συνδυασμὸς τῶν παραπάνω στοιχείων στὴν παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου εἶναι ὁ πιὸ διαδεδομένος στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο καὶ ἐμφανίζεται στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο (ἀρχὲς 12ου αἰ.), στὸν Ἅγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα (1170-1180), στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδούς (1180-1200) καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος (1192)²⁴. Ὁ θρόνος, τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἡ περιστρεφόμενη ἀποτελοῦν τὰ τρία βασικὰ στοιχεῖα τῆς παράστασης πού ἐκφράζει καθαρὰ τὸν συμβολισμὸ τῆς Τριαδικῆς θεότητος σύμφωνα μὲ μιὰ ὁμάδα ἐρευ-

23. Velmans, *Coupoles chypriotes* 140-141, εἰκ. 5. Ἐπίσης Stylianou, *Churches of Cyprus* 224. Stylianou, *Prophet Zachariah* 348 κέ.

24. Ἡ παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδούς, κατεστραμμένη στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς σήμερα, περιλαμβάνει τὸν θρόνο καὶ τὸ ὕφασμα, τὸ εὐαγγέλιο καὶ τὴν περιστρεφόμενη, ἐνῶ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, ὁ σταυρὸς, ἡ λόγχη καὶ ὁ σπὸγγος, προβάλλονται πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο. Μπροστὰ του εἰκονίζεται τὸ ὑποπόδιο, ἀλλὰ δὲν διακρίνεται ἐὰν εἶναι τοποθετημένο κάποιο ἀντικείμενο πάνω του. Ἐπιγραφὴ δὲν διατηρεῖται.

Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὸν Ἅγ. Ἱερόθεο εἰκονίζεται μέσα σὲ μετάλλιο στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ προβάλλεται πάνω σὲ κόκκινο βάθος.

Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ τὸ ὕφασμα. Πάνω στὸν θρόνο τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἡ περιστρεφόμενη. Πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο ὁ σταυρὸς μὲ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, τὴ λόγχη καὶ τὸν σπὸγγος. Μπροστὰ ἀπὸ τὸν θρόνο εἰκονίζονται πάνω σὲ ὑποπόδιο τὰ τέσσερα καρφιά. Τὴν προσκυνοῦν δύο ἄγγελοι μὲ ἀρχαιοπρεπὴ ἐνδυμασία.

Στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος ἡ παράσταση εἰκονίζεται μέσα σὲ μετάλλιο στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ προβάλλεται πάνω σὲ κόκκινο βάθος. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν θρόνο μὲ τὸ ὕφασμα πάνω του. Πάνω στὸ ὕφασμα εἰκονίζεται τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἡ περιστρεφόμενη. Πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο προβάλλει ὁ σταυρὸς καὶ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, ὁ σπὸγγος καὶ ἡ λόγχη.

νητων²⁵: ὁ θρόνος τὸν Πατέρα Θεό, τὸ εὐαγγέλιο τὸν Υἱὸ καὶ ἡ περιστερὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἐπιπλέον τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους στὴν παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας ὑπογραμμίζουν τὴ θυσία τοῦ Ἑνσαρκωμένου Λόγου. Ἐτσι ταυτόχρονα δηλώνεται ἡ Τριαδικὴ θεότητα μέσω τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνεται ἡ Ἑνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ ἡ Θυσία Του, δηλαδή οἱ δύο βασικὲς συντεταγμένες γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

Στὴν ἀψίδα τῆς Παναγίας τῆς Veljusa (1080) καὶ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγ. Παντελεήμονα στὸ Nerezi (1162) οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες στρέφονται πρὸς τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, πού βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ κάτω τμήματος τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας²⁶. στὶς δύο αὐτὲς παραστάσεις ἡ περιστερὰ εἰκονίζεται μαζὶ μὲ τὸ εὐαγγέλιο. Στὴν Κοίμηση τῆς Νίκαιας (9ος αἰ.), στὴ Νέα Μονὴ τῆς Χίου (1045-1054), στὸ Δαφνί (τέλη 11ου αἰ.) καὶ λίγο ἀργότερα στὴν Cappella Palatina (1140) καὶ στὸ Monreale (1180) ἡ παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας θὰ εἰκονιστεῖ στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐνῶ στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ τῆς Αἰγίνας (1289) εἶναι τοποθετημένη στὸ μέτωπο τοῦ τόξου τῆς ἀψίδας. Ἡ Ἑτοιμασία ὅμως δὲν ἐνέχει σὲ ὅλα τὰ παραπάνω μνημεῖα τὸν ἴδιο συμβολισμό: στὴ Νίκαια, στὴ Νέα Μονή, στὴ μονὴ Δαφνίου καὶ στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ τῆς Αἰγίνας μὲ τὴν τοποθέτησή της στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἢ στὸ μέτωπο τοῦ τόξου τῆς ἀψίδας ἐκφράζεται ἡ κάθοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων σύμφωνα μὲ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα. Ἡ παράσταση στὰ δύο μνημεῖα τῆς Σικελίας, παρ' ὅλο πὺν εἰκονίζεται στὴν ἴδια θέση, ἴσως ἐνέχει διαφορετικὸ συμβολικὸ περιεχόμενο, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ δυτικὸ δόγμα δὲν θεωρεῖ ὑποχρεωτικὴ τὴν κάθοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων. Ἡ παρουσία τῆς Ἑτοιμασίας στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν δύο σικελικῶν μνημείων θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι ἔχει σχέση περισσότερο μὲ τὴ γενικὴ ἀποτύπωση τῆς Ἀγίας Τριάδας καὶ μὲ τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ, πράγμα πὺν ἐπισημαίνει ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἐπιγραφή στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα.

Μὲ ἔμφαση στὸν Τριαδικὸ συμβολισμό εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία καὶ στὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς. Στὸ Ψαλτήριο Chludon (9ος αἰ.), στὸν Ὅσιο Λουκά (1011-1025) καὶ σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ παραδείγματα πὺν ἀνήκουν στὸν 12ο καὶ 13ο αἰ., ὅπως στὴν Παναγία τῆς Ἀσίνου στὴν Κύπρο (1106), στὸν Ἁγ. Γεώργιο στὸ Djurdjevi Stuponi (β' μισὸ 12ου αἰ.), στὴ Ζωοδόχο πηγὴ στὸ Σαμάρι (1200 περίπου), στὸν Ἁγ. Στράτηγο Μπουλαριῶν στὴ Μάνη (ἀρχὲς 13ου αἰ.)²⁷, στὸν Ἁγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς (τέλη 13ου αἰ.) (πίν. 152) καὶ στὸ δεύτερο στρῶμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη κοντὰ στὴν Ἄρτα (ἀρχὲς 14ου αἰ.), ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζεται ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους καὶ ἐκφράζει φυσικὰ τὴν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τίς παραπάνω παραστάσεις εἶναι αὐτὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Μονεμβασιᾶς (τέλη 13ου αἰ.). Ἐδῶ, ἐπάνω σὲ τρεῖς ὁμόκεντρος κύκλους κοσμημένους μὲ ἄστρα, προβάλλεται ὁ θρόνος, πὺν εἰκονίζεται μὲ πλάτη ἀλλὰ χωρὶς χέρια (πίν. 152). Ὑφασμα κοσμημένο μὲ σχέδια καλύπτει τὴν πλάτη, τὸ μαξιλάρι καὶ

25. Millet, *La dalmatique* 25. Stefanescu, *L'illustration des liturgies I* 47, 59. Townsley, *Eucharistic Doctrine* 141. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος* 107.

26. Townsley, *Eucharistic Doctrine* 140-141.

27. Grigoriadou, *Affinités iconographiques* 40.

τὸ μπροστινὸ τμήμα τοῦ θρόνου. Ἐπάνω στὸ ὕφασμα εἰκονίζεται ὁ χιτώνας τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν περιστρεφά, καὶ πίσω ὁ σταυρὸς καὶ ὁ σπὸγγος μετὰ τὴν λόγχη· ἡ ἀπουσία τοῦ εὐαγγελίου ἐδῶ εἶναι χαρακτηριστική. Μπροστὰ ἀπὸ τὸν θρόνο εἰκονίζεται κενὸ ὑποπόδιο καὶ στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἀναγράφονται τὰ συμπλήματα *IC XC*. Ἀπὸ τὴν δόξα ἐκπορεύονται ἀκτίνες πρὸς τοὺς καθισμένους ἀποστόλους. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν δόξα ἡ ἐπιγραφή *ΤΟ ΑΓΙΟΝ Π(Ν)ΕΥΜΑ* καὶ πρὸς ἑπάνω *Η ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ*. Ἡ παρουσία τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου στὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς ἀποσκοπεῖ νὰ τονίσει τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς τρίτου στοιχείου τῆς Τριαδικῆς θεότητας.

Ἡ Ἑτοιμασία ὡς σύμβολο τοῦ ὁρθόδοξου δόγματος

Μία ἄλλη ομάδα παραστάσεων τῆς Ἑτοιμασίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ εὐαγγελίου. Χωρὶς τὸ εὐαγγέλιο εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο (β' μισὸ 13ου αἰ.)²⁸ τῆς Κύπρου (πίν. 58), ποὺ βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο καὶ περιλαμβάνει τὸν θρόνο καὶ τὸν βαθυκύανο χιτῶνα. Ἐπάνω στὸ ὕφασμα, ποὺ καλύπτει μετὰ ἰδιαίτερο τρόπο τὸν θρόνο²⁹, εἰκονίζεται ἡ περιστρεφά. Πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο βρίσκονται ὁ σταυρὸς ἑπάνω σὲ βάση μετὰ δύο βαθμίδες καὶ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, ὁ σπὸγγος καὶ ἡ λόγχη. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ σταυροῦ τὰ συμπλήματα *IC XC* ὑποκαθιστοῦν τὴν ἐπιγραφή *Ἑτοιμασία*.

Ἡ ἀπουσία τοῦ εὐαγγελίου χαρακτηρίζει ἀπεικονίσεις τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου οἱ ὁποῖες βρίσκονται ἐνταγμένες σὲ παραστάσεις ὅπως ἡ Πεντηκοστή, ἡ Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ καὶ ἡ Δευτέρα Παρουσία. Στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Μονεμβασιᾶς ἀπὸ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου ποὺ βρίσκεται στὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς ἀπουσιάζει τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἡ ἐπιγραφή *Ἑτοιμασία*, ὅπως συμβαίνει στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ἀλλὰ ὑπάρχει ἑπάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ἡ ἐπιγραφή *ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΠΝΕΥΜΑ*, ἐνῶ ἑπάνω ἀπὸ τὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν τὰ συμπλήματα *IC XC* (πίν. 152). Τὸ εὐαγγέλιο ἀπουσιάζει καὶ ἀπὸ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου ποὺ εἰκονίζεται στὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὸ Σκλαβεροχώρι τῆς Κρήτης (τέλη 14ου αἰ.)³⁰. Στὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν παράσταση τῆς Ὑψωσης τοῦ Σταυροῦ στὸν Ἅγ. Γεώργιο Βιάννου (1401)³¹ ἀπουσιάζει ἐπίσης τὸ εὐαγγέλιο· στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ ποὺ σηκώνουν οἱ ἄγγελοι ἀναγράφεται *IC XC ΝΙΚΑ*. Εὐαγγέλιο δὲν εἰκονίζεται καὶ στὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Βαβυλᾶ τῆς Ἐπιδάουρου Λιμηρᾶς (τέλη τοῦ 13ου αἰ.)³².

Σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ παραδείγματα αὐτά, ἡ περιστρεφά εἰκονίζεται καθισμένη στὸ κέντρο

28. Lafontaine-Dosogne, L'évolution du programme décoratif 325. Παπαγεωργίου, Ἰδιάζουσαι βυζαντινὰ τοιχογραφία 203, 205. Velmans, Coupoles chypriotes 139.

29. Αὐτόθι 153-154.

30. Μπορμπουδάκης, Σκλαβεροχώρι πίν. 187β.

31. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος Βιάννου 323, 326.

32. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Β. Κέπετζη γιὰ τὴν πληροφορία. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Βαβυλᾶ ἀποτελέσαν τὸ θέμα ἀνακοίνωσης ἀπὸ τὴν ἴδια στὸ XVIII Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο.

τοῦ εὐαγγελίου στίς παραστάσεις τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου στήν Cappella Palatina καί στὸν Ἅγ. Μάρκο τῆς Βενετίας, δηλώνοντας στίς δύο αὐτὲς περιπτώσεις τὴ δυτικὴ θέση γιὰ τὴν καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Ἡ ἀπουσία τοῦ εὐαγγελίου ἀπὸ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου ἔχει ἤδη ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀπόδοση τῆς βασικῆς θέσης τῆς ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μόνο ἐκ τοῦ Πατρὸς³³. Δὲν φαίνεται τυχαία ἡ διαδήλωση τῆς παραπάνω ιδέας σὲ μνημεῖα ποὺ βρίσκονται σὲ λατινοκρατούμενες περιοχές. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στίς παραστάσεις αὐτὲς ἡ ἀπουσία τοῦ εὐαγγελίου δὲν στερεῖ ἀπὸ τὴν παράσταση τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἀγίας Τριάδας, τὸν Χριστό, ἀφοῦ ὄχι μόνο ὑπάρχουν τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, ἀλλὰ συνοδεύονται καὶ ἀπὸ τὰ συμπλήματα *IC XC*.

Ὁ τρόπος αὐτὸς παράστασης τῆς Ἑτοιμασίας χωρὶς τὸ εὐαγγέλιο μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς δημιούργημα τοῦ 13ου αἰ. Μὲ τὴν ἔλλειψη τοῦ εὐαγγελίου στίς συγκεκριμένες παραστάσεις ἐκφράζεται τὸ ὁρθόδοξο δόγμα γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὸν Πατέρα Θεὸ σὲ μία περίοδο ιδιαίτερα ταραγμένη ἐξ αἰτίας τῆς κατάλυσης τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Λατίνους καὶ τῆς προσπάθειας τῶν τελευταίων νὰ προσηλυτίσουν δογματικὰ τὸν ὁρθόδοξο πληθυσμὸ τῶν περιοχῶν τῆς. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράσταση αὐτὴ περιορίζεται σὲ λατινοκρατούμενες περιοχές ἐπιβεβαιώνει τὴν παραπάνω θέση καὶ ἐξηγεῖ μὲ τὸν καλὺτερο τρόπο τὸν λόγο αὐτῆς τῆς εἰκόνισης.

Ἡ ἀπουσία τοῦ εὐαγγελίου στήν παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸν Βαβυλᾶ τῆς Ἐπιδάφρου Λιμνηρᾶς καὶ στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Μονεμβασιάς δὲν πρέπει νὰ ἔχει σχέση τόσο μὲ τοὺς Λατίνους ὅσο μὲ τοὺς λατινόφρονες. Ἡ παράλειψη τοῦ εὐαγγελίου στίς δύο παραπάνω περιπτώσεις θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ τυχαία, ἀφοῦ ἡ περιοχὴ στήν ὁποία βρίσκονται δὲν ἦταν ὑπὸ τὴ λατινικὴ κυριαρχία ἀλλὰ ἀνῆκε στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ὅμως ἡ ἰδιομορφία αὐτὴ στοὺς παραπάνω ναοὺς ἐξηγεῖται ἐὰν ἀναλογιστεῖ κανεὶς ὅτι ἡ διακόσμηση τῶν μνημείων ἔγινε λίγες δεκαετίες μετὰ τὴν ἀνάκτηση τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐκφραση τοῦ ὁρθοδόξου δόγματος δὲν χρειαζόταν νὰ διαδηλώνεται μόνο σὲ πιστοὺς στίς λατινοκρατούμενες περιοχές, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ προστατευτοῦν ἀπὸ τὸ δυτικὸ δόγμα, ἀλλὰ καὶ σὲ πιστοὺς ποὺ βρίσκονταν σὲ βυζαντινὲς ἐπικράτειες καὶ εἴτε κινδύνευαν ἀπὸ τὶς φυλοδυτικὲς ἀπόψεις, εἴτε ἦταν λατινόφρονες καὶ τάσσονταν ἀνεπιφύλακτα μὲ τὴ Δύση. Ἀλλωστε τὴν ἴδια περίοδο οἱ ὑπόλοιπες περιοχές τῆς Πελοποννήσου ἦταν λατινοκρατούμενες καὶ ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος κλοιοῦ γύρω ἀπὸ τὴν περιοχὴ ποὺ ἀνῆκε στοὺς Βυζαντινοὺς.

Ἡ Ἑτοιμασία ὡς θρόνος δόξης

Ἕνας ἄλλος τρόπος εἰκόνισης τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀπουσία ὅλων τῶν συμβόλων τοῦ Πάθους, τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῆς περιστρεφῆς. Εἰκονίζεται

33. Βλ. Γκιολέ, Οἱ λειτουργικὲς πηγὲς 521, ὅπου ἡ ἀπουσία τοῦ εὐαγγελίου ἀπὸ τὸν θρόνο τῆς παράστασης τῆς Ἀνάληψης τοῦ Ἁγ. Ἡρακλείδιου ἐρμη-

νεύεται ὡς ἐκφραση τοῦ ὁρθόδοξου δόγματος γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Βλ. ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Γεώργιος Βιάννου 326.

δηλαδή μόνο ο θρόνος, ενώ ο χιτώνας του Χριστού που τον καλύπτει έχει αντικατασταθεί από ένα κεντημένο ύφασμα. Με τον τρόπο αυτό παριστάνεται η Έτοιμασία στον Άγ. Σώζοντα Γερακίου (1261+)³⁴, όπου καταλαμβάνει το δυτικό άξονικό σημείο και συνδυάζεται με τη μορφή του αγίου Σώζοντα στο ανατολικό. Αντιγράφει με πιστό τρόπο την αντίστοιχη παράσταση της γειτονικής Ευαγγελίστριας (1200 περ.)³⁵. Στο τελευταίο μνημείο η παράσταση της Έτοιμασίας εικονίζεται στο ανατολικό άξονικό σημείο και περιλαμβάνει τον θρόνο, επάνω στον οποίο είναι τοποθετημένο μόνο το μαξιλάρι, σκεπασμένο με λευκό κεντημένο ύφασμα.

Το λευκό κεντημένο ύφασμα που καλύπτει τον θρόνο στην Ευαγγελίστρια και στον Άγ. Σώζοντα θεωρήθηκε πρόσφατα, χωρίς όμως ιδιαίτερα επιχειρήματα, ως το σουδάριο, δηλαδή το ύφασμα που κάλυψε το κεφάλι του Χριστού κατά την ταφή του³⁶. Με την ταύτιση αυτή δεν συμφωνώ, διότι η παρουσία όμοιων κεντητών υφασμάτων και σε άλλες παραστάσεις στον Άγ. Σώζοντα, που δεν έχουν σχέση με το Πάθος του Χριστού, αποδεικνύει ότι δεν πρόκειται για σουδάριο³⁷. Επιπλέον πρέπει να αναφερθεί ότι παρόμοια κεντητά υφάσματα καλύπτουν συνήθως θρόνους και σε άλλες παραστάσεις³⁸: για παράδειγμα στην Έτοιμασία που εικονίζεται στην παράσταση της Πεντηκοστής στον κώδικα 539, φ.379, της Walters Art Gallery στη Βαλτιμόρη³⁹, ο θρόνος καλύπτεται από λευκό ύφαντο ύφασμα επάνω από το οποίο βρίσκεται ο χιτώνας. Με το ίδιο ύφασμα καλύπτονται και όλοι οι θρόνοι επάνω στους οποίους κάθονται οι δώδεκα απόστολοι στην ίδια παράσταση. Στην Έτοιμασία που εικονίζεται στην παράσταση της Πεντηκοστής στον Άγ. Νικόλαο Μονεμβασιάς, ο θρόνος καλύπτεται από ένα κεντητό ύφασμα, επάνω στο οποίο είναι απλωμένος ο χιτώνας. Από όσο γνωρίζω, η μόνη παράσταση της Έτοιμασίας του Θρόνου στη μνημειακή ζωγραφική, όπου ο χιτώνας του Χριστού που καλύπτει τον θρόνο αντικαθίσταται από το σουδάριο, βρίσκεται στην Cappella Palatina.

Έτσι νομίζω ότι θα πρέπει να παραμείνουμε στην παλαιότερη άποψη της Ντ. Μουρίκη για τον συμβολισμό των παραστάσεων του θρόνου στην Ευαγγελίστρια και στον Άγ. Σώζοντα στο Γεράκι ως θρόνου δόξης του Κυρίου⁴⁰. Νομίζω ότι η αφαίρεση κάθε είδους στοιχείου που να συνδέεται με το Πάθος, ακόμα και του χιτώνα του Χριστού, και η αντικατάστασή του με ένα ύφασμα, χωρίς κανένα συμβολικό περιεχόμενο σχετικό με το Πά-

34. Μουρίκη, Αί διακοσμήσεις 1-7, πίν. β-γ. Βλ. Μουτσόπουλο - Δημητροκάλλη, *Γεράκι* εικ. 334.

35. Μουρίκη, Αί διακοσμήσεις 1-6, πίν. Α. Βλ. επίσης Μουτσόπουλο - Δημητροκάλλη, *Γεράκι* 97, εικ. 168-169, 171.

36. Βλ. Γκιολέ, *Ο βυζαντινός τροῦλλος* 101, 105-107.

37. Με το ίδιο ύφασμα καλύπτεται η πλάτη του θρόνου πάνω στον οποίο κάθεται η Θεοτόκος στην άψίδα (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλη, *Γεράκι* εικ. 293) και του θρόνου που κάθεται άγνωστος ιεράρχης (αυτόθι εικ. 328).

38. Όπως για παράδειγμα στον θρόνο που κάθεται ο Χριστός στο ψηφιδωτό του Λέοντος Σοφού στην Άγ. Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (Cutler, *Transfigurations* εικ. 1), στον θρόνο που κάθεται η Θεοτόκος στο παρεκκλήσιο του Άγ. Ιωάννη στην Πάτμο (αυτόθι εικ. 30), και στους θρόνους που εικονίζονται στον αθηναϊκό κώδικα 211, φ. 151ν, στον αθωνίτικο αρ. 6 της Μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους, φ. 163ν (αυτόθι εικ. 25 και 26 αντίστοιχα).

39. Βλ. Mathews - Sanjian, *Clajor Gospel* εικ. 538.

40. Μουρίκη, Αί διακοσμήσεις 3-4.

θος, ἀλλὰ μὲ περιεχόμενο πού σχετίζεται μὲ τὴν αὐλικὴ εἰκονογραφία, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἄποψης τῆς Ντ. Μουρίκη.

Ἡ Ἑτοιμασία ὡς ἐπουράνιο θυσιαστήριο

Ἀναφέρθηκαν προηγουμένως περιπτώσεις ὅπου ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζεται στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐκφράζοντας τὴν κάθοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴ στιγμὴ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων στὴ λειτουργία. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς Τριαδικῆς θεότητος εἰκονίζεται ἐπίσης στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας, ἀντικαθιστώντας οὐσιαστικὰ τὴν ἁγία Τράπεζα, ὅπως συμβαίνει στὴν Παναγία τῆς Veljusa (1080) καὶ στὸν Ἅγ. Παντελεήμονα στὸ Nerezi (1162)⁴¹. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δηλώνει τὸ ὁμοούσιο τῆς Ἁγ. Τριάδας⁴² καὶ ἐξηγεῖ μὲ συμβολικὸ τρόπο ὅτι ἡ λειτουργία προσφέρεται καὶ στὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἁγ. Τριάδας καὶ ὄχι μόνο στὸν Πατέρα-Θεό⁴³. Στὸν Ἅγ. Δημήτριο στὸν Πρίλαπο, στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας, ἀντὶ τῆς παράστασης τῆς Ἑτοιμασίας, ὑπάρχει ἡ ἁγία Τράπεζα ἐπάνω στὴν ὁποία ἀπεικονίζονται τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἡ περιστερά, τὰ σύμβολα δηλαδὴ πού ὑπάρχουν καὶ στὴν Ἑτοιμασία. Ἡ παράσταση ἔχει θεωρηθεῖ ὡς μεταβατικὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα ἀπὸ αὐτὸ τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου πρὸς τὴν ἁγία Τράπεζα μὲ τὰ τίμια δῶρα⁴⁴.

Ἡ Ἑτοιμασία ἀντικαθιστᾷ τὴν ἁγία Τράπεζα στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στὸν δίσκο τῆς μονῆς Ξηροποτάμου στὸ Ἅγιον Ὄρος⁴⁵. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ λειτουργικὸς χαρακτήρας τῆς παράστασης εἶναι ἀναμφισβήτητος⁴⁶. Παραμένει νὰ διευκρινιστεῖ ἂν ἡ Ἑτοιμασία ἐνέχει λειτουργικὸ χαρακτήρα, ὅταν εἰκονίζεται στὸν χώρο τοῦ τρούλου.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις τὸν θρόνο τὸν κρατοῦν ἄγγελοι, ὅπως συμβαίνει στὸν Ἅγ. Θεωμανὸν ἢ στὴν Περίβλεπτο στὸν Μυστρά. Στὸν Ἅγ. Θεωμανὸν ἡ Ἑτοιμασία εἰκονίζεται μέσα σὲ διαφανὴ δόξα πού κρατοῦν δύο ἄγγελοι καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Ἡ διάταξη αὐτὴ θυμίζει παραστάσεις ἀψίδας ὅπου πίσω ἢ ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα εἰκονίζονται σεραφίμ (πίν. 57β). Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι, ὅπου ἡ Ἑτοιμασία πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ (πίν. 59β). Στὴν Περίβλεπτο στὸν Μυστρά δὲν ὑπάρχουν σεραφίμ πίσω ἀπὸ τὸν θρόνο, ἀλλὰ ἴσως τὰ ὑποκαθιστοῦν οἱ οὐράνιες δυνάμεις πού εἰκονίζονται στὸ ἄνω τμήμα ὅλου τοῦ δακτυλίου (πίν. 39). Ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸ Αἰ τῆς Γεωργίας (13ος αἰ.)⁴⁷, ὅπου ἡ Ἑτοιμασία εἰκονίζεται μέσα σὲ κυκλικὴ δόξα μεταξὺ δύο ἀγγέλων καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο χερουβίμ.

Στὸν τρούλο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρι τῆς Ρόδου (1226-1234), στὸ ἀνατολικὸ

41. Townsley, Eucharistic Doctrine 140-141.

42. Stefanescu, L'illustration des liturgies II 417.

43. Αὐτόθι 422. Townsley, Eucharistic Doctrine 145-146.

44. Babić, Les discussions 383-384. Κωνσταντινίδη,

Ὁ Μελισμὸς 31, ὅπου τὸ μνημεῖο χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ.

45. Βλ. Θεσανυροὶ Ἀγίου Ὄρους I 317.

46. Stefanescu, L'illustration des liturgies I 60.

47. Βλ. Velmans, L'image de la Déisis I εἰκ. 43.

ἄξονικό σημείο διατηροῦνται δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Μεταξύ τους ὑπῆρχε ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται σήμερα ἐλάχιστα ἴχνη. Εἶναι τὸ πρῶτο σωζόμενο παράδειγμα ὅπου ἡ Ἑτοιμασία πλαισιώνεται ἀπὸ ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Στὸ ἴδιο μνημεῖο, σεραφίμ παραστέκει καὶ τὴν ἁγία Τράπεζα πὺν εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα, πράγμα πὺν παρατηρεῖται ἐπίσης ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ⁴⁸, ὅμως θὰ γίνεῖ κοινὸ γνῶρισμα σὲ παραστάσεις ἁγίας Τράπεζας κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδο. Διαφαίνεται λοιπὸν μιὰ σχέση μεταξύ τῆς ἁγίας Τράπεζας πὺν εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα καὶ τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου πὺν εἰκονίζεται στὸν τρούλο. Νομίζω ὅτι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ὅπως ἡ ἁγία Τράπεζα, ἔτσι καὶ ἡ Ἑτοιμασία ἐνέχει λειτουργικὸ χαρακτήρα. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ στὴ Θεοτόκο ὡς θυσιαστήριον πὺν δορυφορεῖται ἀπὸ δύο σεραφίμ: *Χαίροις, τὸ ὑπὸ τῶν δύο Σεραφίμ κατασκιαζόμενον ἱλαστήριον*⁴⁹.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ παρουσία τῶν σεραφίμ στὴν παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας στὸν τρούλο ἢ τῆς ἁγίας Τράπεζας στὴν ἀψίδα, ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὰ χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πὺν ἀναφέρονται στὰ δύο τορνευτὰ χερουβίμ πὺν φρουροῦσαν τὴν Κιβωτὸ τοῦ Μαρτυρίου. Μία τέτοια ἄποψη θὰ προϋπέθετε ὅτι οἱ καλλιτέχνες ἢ οἱ πνευματικοὶ δημιουργοὶ τῶν παραστάσεων συνέχισαν τὰ σεραφίμ μὲ τὰ χερουβίμ. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι, τόσο στὴν ἁγία Τράπεζα ὅσο καὶ στὴν Ἑτοιμασία, εἰκονίζονται πάντα σεραφίμ καὶ ποτὲ χερουβίμ ἀνάλογα μὲ αὐτὰ τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης, ὅπως θὰ ἦταν λογικό. Φαίνεται λοιπὸν πολὺ πιθανότερο ὅτι ἡ παρουσία τῶν σεραφίμ στὶς δύο παραστάσεις πὺν μόλις ἀναφέρθηκαν συνδέεται μὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐα (Ἡσαΐας 6:3), ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ὁ Τρισάγιος ὕμνος πὺν ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὴ λειτουργία⁵⁰. Ἀλλωστε οἱ περισσότεροι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀκολουθώντας τὸν Ἡσαΐα, βάζουν στὸ στόμα τῶν σεραφίμ τὸν Τρισάγιον ὕμνον.

Εἶναι γνωστὸς ὁ συσχετισμὸς τῆς ἁγίας Τράπεζας μὲ τὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανό: *Ἡ ἁγία τράπεζά ἐστιν ἀντὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς, ἐν ᾗ ἐτέθη ὁ Χριστός, ἐν ᾗ πρόκειται ὁ ἀληθινὸς καὶ οὐράνιος ἄρτος, ἡ μυστικὴ καὶ ἀναίμακτος θυσία... Ἔστι δὲ καὶ θρόνος Θεοῦ ἡ αὐτή, ἐν ᾗ ὁ ἐπουράνιος Θεός, ὁ ἐπὶ τῶν Χερουβίμ ἐποχούμενος, σωματωθεὶς ἐπανεπαύσατο*⁵¹. Κατὰ τὴν λειτουργία χρησιμοποιοῦνται ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὁ σπόγγος καὶ ἡ λόγχη⁵²: ἡ λόγχη στὴν προσκομιδῇ καὶ ὁ σπόγγος ἢ μούσα γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν μερίδων τοῦ ἄρτου καὶ γιὰ τὸ σπόγγισμα τοῦ δίσκου. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἀντικείμενα συμβολίζουν τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ καὶ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὰ δύο σύμβολα τοῦ Πάθους, τὸν σπόγγον καὶ τὴν λόγχην, πὺν εἰκονίζονται καὶ στὴν Ἑτοιμασία⁵³. Μὲ τὴν ἴδια λογικὴ εἰκονίζεται καὶ ὁ κρατήρας στὸν ὁποῖο συνέλεξαν τὸ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ. Στὴ λειτουργία τὸ ποτήριον δηλώνει τὴν ἴδια τὴν Σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ. Στὶς παραστάσεις τῆς Ἑτοιμασίας εἰκονίζονται ὁ σταυρὸς μὲ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι, ἡ λόγχη, ὁ σπόγγος καὶ τὰ καρφιά, τὰ κατ' ἐξοχὴν σύμβολα πὺν δηλώνουν τὸ Πάθος καὶ τὴν θυσίαν τοῦ Χριστοῦ.

48. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμὸς* 440, εἰκ. 37.

49. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, στ. 649.

50. Townsley, Eucharistic Doctrine 150.

51. Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 388C.

52. Γιὰ τὴν χρῆσιν τῆς λόγχης καὶ τοῦ σπόγγου κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς λειτουργίας βλ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμὸς* 131-133 καὶ 135-136 ἀντίστοιχα.

53. Αὐτόθι 132 καὶ 136 ἀντίστοιχα.

Ἀντίστοιχα ἐπάνω στήν ἁγία Τράπεζα τοποθετοῦνται τὸ ἅγιο ποτήριο καὶ ὁ δίσκος μετὸν Χριστὸ-ἁμνόν, πού συμβολίζουν τὴ Θεία Εὐχαριστία, δηλαδή τὴ θυσία.

Ἡ Ἑτοιμασία ὡς σύμβολο τῆς διὰ τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ σωτηρίας

Στὶς φορητὲς εἰκόνες ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου τοποθετεῖται συνήθως στὸ κέντρο, ἐπάνω ἀπὸ τὴν κεντρικὴ μορφή ἢ παράσταση τῆς εἰκόνας, μεταξὺ ἁγίων ἢ ἀγγέλων πού βρίσκονται σὲ στάση δέησης. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ παρουσία τῆς Ἑτοιμασίας σὲ ἔργα χυμειτικῆς, συγκεκριμένα στὶς ἐπενδύσεις τῶν εἰκόνων. Στὶς εἰκόνες πού φέρουν ταυτόχρονη μὲ αὐτὲς ἐπένδυση δὲν ὑπάρχει πρόβλημα. Ὅσο γιὰ τὶς ἐπενδύσεις πού εἶναι μεταγενέστερες τῶν εἰκόνων πού κοσμοῦν, εἶναι μᾶλλον βέβαιο ὅτι ἀναπαράγουν τὶς παραστάσεις πού βρίσκονταν παλαιότερα στὸ πλαίσιο τῶν εἰκόνων.

Ὁ Α. Grabar, πού ἀσχολήθηκε μὲ τὸ πρόβλημα τῶν ἐπενδύσεων τῶν βυζαντινῶν εἰκόνων καὶ δημοσίευσε πολλὰ ἀπὸ αὐτὲς, παρουσιάζει μιὰ σειρὰ ἀπὸ παραδείγματα στὰ ὁποῖα ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζεται μέσα σὲ κυκλικὸ ἢ ὀρθογώνιο πλαίσιο, στὸ κέντρο ἐπάνω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ πρόσωπο τῆς εἰκόνας⁵⁴. Ἀκολουθεῖ τὸν μεσοβυζαντινὸ τύπο μὲ τὸ σκαμνί, τὸν χιτῶνα, τὸ εὐαγγέλιο καὶ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους (τὸν σταυρό, τὴ λόγχη, τὸν σπόγγο καὶ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι). Ἡ ἀπουσία τῆς περιστερεᾶς, πού συμβολίζει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, χαρακτηρίζει ὅλες αὐτὲς τὶς παραστάσεις, πού συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *Η ΕΤΟΙΜΑΣΙΑ*.

Στὴν ἐπένδυση τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας μὲ τὴν ἁγία Ἄννα καὶ τὴ Θεοτόκο καὶ τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας μὲ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο πού βρίσκονται στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὴ μονὴ Βατοπεδίου ἢ πρώτη καὶ στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας ἢ δεύτερη, συναντοῦμε σωστὲς ἀπὸ ἄποψη ὀρθογραφίας ἐπιγραφές, φαινόμενο σπάνιο γιὰ τὸ θέμα αὐτό⁵⁵.

Ὁ Α. Grabar, βασιζόμενος στὴ στάση κυρίως τῶν ἁγίων πού εἰκονίζονται στὴν ἐπένδυση καὶ πλαισιώνουν τὴν κύρια παράσταση, θεωρεῖ ὅτι ἡ Ἑτοιμασία ὑποκαθιστᾷ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπευθύνεται ἡ δέηση τῶν ἁγίων⁵⁶. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἑτοιμασία, παρ' ὅλο πού εἰκονίζεται στὶς ἐπενδύσεις τῶν εἰκόνων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση τῆς εἰκόνας, δὲν βρίσκεται σὲ εἰκόνες μὲ κεντρικὸ θέμα τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα⁵⁷. Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ἡ Ἑτοιμασία ὑπῆρχε καὶ σὲ εἰκόνες μὲ κεντρικὸ θέμα τὸν Χριστό, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν περι-

54. Grabar, *Les revêtements* 5, 30, 36, 40, 42, 45, 47, 53, 56, 62.

55. Βλ. αὐτόθι εἰκ. 60 καὶ 71 ἀντίστοιχα.

56. Αὐτόθι 5.

57. Ἀπὸ τὶς ἐπενδύσεις πού δημοσιεύει ὁ Grabar (αὐτόθι) διαπιστώνεται ὅτι ἡ Ἑτοιμασία βρίσκεται στὴν εἰκόνα μὲ τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὰ Σκόπια (αὐτόθι 36, εἰκ. 26), μεταξὺ ἀγγέλων στὴν εἰκόνα μὲ τὴ Θεοτόκο *Η ΕΛΠΙΣ ΤΩΝ ΑΠΕΛΠΙΣΜΕΝΩΝ* στὸ Freising (αὐτόθι 41-42, εἰκ. 39), στὴν εἰκόνα μὲ τὴ

Θεοτόκο Ὁδηγήτρια τοῦ μουσείου Oruzejnaya Palata (αὐτόθι 46-47, εἰκ. 45) καὶ στὴν εἰκόνα μὲ τὴν ἁγ. Ἄννα τῆς μονῆς Βατοπεδίου (αὐτόθι 53, εἰκ. 60), μεταξὺ τοῦ ἁγ. Ἰωάννη Ἐλεήμονος καὶ τοῦ ἁγ. Ἰωάννη Χρυσοστόμου στὴν εἰκόνα μὲ τὸν ἁγ. Ἰωάννη Θεολόγο τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας (αὐτόθι 62, εἰκ. 71) καὶ μεταξὺ τῶν ἀποστόλων Παύλου καὶ Πέτρου στὴν εἰκόνα μὲ τὴ Θεοτόκο Ὁδηγήτρια τῆς Πανακοθήκης Tretiakov (αὐτόθι 45-46, εἰκ. 43).

γραφη μιᾶς πολυτελοῦς εἰκόνας στή *Διάταξη* τοῦ Μιχαήλ Ἀτταλειάτη⁵⁸: *Ἐτέρα εἰκὼν ἀργυρᾷ διάχρυσος, ὁ Σωτὴρ, λαμψήν, ἔχουσα γύροθεν εἰκόνας θ' καὶ τὴν Ἑτοιμασίαν*. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ λοιπὸν εἶχε ὡς κεντρικὸ θέμα τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρα καὶ στὸ ἄνω τμήμα τῆς τὴν παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου.

Μία ἐντελῶς ξεχωριστὴ περίπτωσις ἀποτελεῖ ἡ ἐπένδυσις τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας μὲ τὸν ἅγιον Νικόλαο ποὺ βρίσκεται στή μονὴ τοῦ Ἰωάννη Θεολόγου στήν Πάτμο. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ χρονολογεῖται στὸν 11ο αἰ. καὶ ἡ ἐπένδυσις, ποὺ εἶναι σύγχρονη τῆς, περιλαμβάνει τὴν Ἑτοιμασία μεταξὺ δύο ἀγγέλων στὸ ἄνω τμήμα⁵⁹. Ἡ παράστασις, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσιάζει τὸ ἀκάνθινο στεφάνι, στοιχεῖο ποὺ ἐνσωματώνεται τὸν 12ο αἰ., συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ *Ο ΘΡΟΝΟΣ*.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στίς παραπάνω εἰκόνες δὲν ἐνέχει τριαδικὸ συμβολισμό, ἀφοῦ λείπει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία πρόσωπα τῆς Ἀγίας Τριάδας, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, καὶ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς σύμβολο τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἀναφέρει ὅτι ὁ θρόνος συμβολίζει τὴν ἀόρατη παρουσία τοῦ Χριστοῦ, τὸν ὁποῖο συμβολίζουν ὁ σταυρὸς καὶ τὸ εὐαγγέλιο⁶⁰.

Σὲ τέσσερις περιπτώσεις στὸν χώρο τοῦ τρούλου ἀπαντᾶται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου ὡς σύμβολο τοῦ Χριστοῦ. Ὁ θρόνος εἰκονίζεται μὲ ἐρεισίνωτο, τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους – σταυρὸς, σπόγγος, λόγχη – βγαίνουν ἀπὸ τὸν χιτῶνα· τὰ καρφιά, τὸ ἀκάνθινο στεφάνι καὶ τὸ εὐαγγέλιο εἰκονίζονται ἐπίσης· ἡ περιστερὰ ἀπουσιάζει. Ὁ τύπος αὐτὸς δημιουργεῖται ἢ σωστότερα ἀναβιώνει στήν παλαιολόγια περίοδο καὶ τὸ πρῶτο σωζόμενο μνημεῖο τῆς περιόδου ὅπου εἰκονίζεται εἶναι ἡ Ὀλυμπιώτισσα στήν Ἐλασσόνα (1332-1348). Μὲ παρόμοιο τρόπο παριστάνεται ἀργότερα ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὸν τρούλο τῆς Περιβλέπτου στὸν Μυστρά (1360-1370), τῆς Εὐαγγελίστριας στὸν Μυστρά (τέλη 14ου αἰ.) καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὸν Θεολόγο (1370-1400) κοντὰ στή Σπάρτη.

Στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας⁶¹ ἡ Ἑτοιμασία παριστάνεται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου κατευθύνονται οἱ ἄγγελοι μὲ ἀναμμένες λαμπάδες καὶ ριπίδια ἢ λάβαρα (πίν. 26β). Ὁ θρόνος εἰκονίζεται μὲ ἐρεισίνωτο καὶ ὄχι ὡς σκαμνί, ὅπως συμβαίνει στίς προηγούμενες περιπτώσεις. Ἐπάνω του εἶναι τοποθετημένος ὁ γαλάζιος χιτῶνας τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἐδῶ λαμβάνει τὴ μορφή πουκαμίσου. Ἀπὸ τὸν λαιμὸ τοῦ χιτῶνα βγαίνει ὁ σταυρὸς μὲ τὸ ἀκάνθινο στεφάνι, ὁ σπόγγος καὶ ἡ λόγχη. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ χιτῶνα εἶναι τοποθετημένο τὸ κλειστὸ εὐαγγέλιο, ἐνῶ τὰ τέσσερα καρφιά εἰκονίζονται στὰ ἄκρα. Ἡ περιστερὰ, ποὺ συνήθως εἰκονίζεται ἰπτάμενη ἔπάνω ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο, ἀπουσιάζει. Μπροστὰ ἀπὸ τὸν θρόνο διακρίνεται τμήμα τοῦ ὑποποδίου.

Ἡ παράστασις τῆς Ἑτοιμασίας στήν Περιβλέπτο στὸν Μυστρά βρίσκεται στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο⁶² (πίν. 39). Ὁ θρόνος εἰκονίζεται μὲ ἐρεισίνωτο σχεδιασμένο μὲ φτερὰ

58. Gautier, Michel Attaliatē 89.

59. Ἡ εἰκόνα χρονολογεῖται στὸν 11ο αἰ. καὶ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὴ Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ, Ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς Πάτμου 127-134, πίν. 52. Βλ. ἐπίσης Χατζηδάκη, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου* 106-107, εἰκ. 1.

60. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Migne, PG 76, στ. 472.

Πρβ. Townsley, Eucharistic Doctrine 142.

61. Konstantinides, *Olympiotissa* 97, εἰκ. 11.

62. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 217 κέ., πίν. 72-89.

καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὸν σταυρό, καὶ τὸν θρόνο σηκώνουν δύο ἄγγελοι. Πλαισιώνεται ἀπὸ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Πρόδρομο καὶ δύο ἀγγέλους-διακόνους μὲ ἀναμμένες λαμπάδες.

Στὴν Ὀλυμπιώτισσα, στὴν Περίβλεπτο, στὴν Εὐαγγελίστρια καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἀπουσιάζει ἡ περιστερὰ ἀπὸ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, πράγμα ποὺ στερεῖ τὸν τριαδικὸ συμβολισμό ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτές. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν ἀντίστοιχη παράσταση στὸ Dečani, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν Ἑτοιμασία ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένη στὴν παράσταση τῆς Ἀνάστασης στὴν Gračanica. Ἡ ἔμφαση ποὺ δίνεται στὰ σύμβολα ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸν Χριστό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπουσία τῆς περιστερᾶς, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παράσταση δηλώνει τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ ποὺ μὲ τὸ Πάθος τοῦ ἔσωσε τὴν ἀνθρωπότητα καὶ μὲ τὴν Ἀνάστασή του ἀναίρεσε τὶς ἁμαρτίες τῆς.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας⁶⁷ ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου κατευθύνονται οἱ ἄγγελοι μὲ ἀναμμένες λαμπάδες καὶ ριπίδια. Μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι καὶ ἡ Ἑτοιμασία στὸ Dečani⁶⁸. Οἱ ἄγγελοι στὴν περίπτωση αὐτὴ λειτουργοῦν κατὰ κάποιον τρόπο μπροστὰ στὴν Ἑτοιμασία, ποὺ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ παίρνει τὸν χαρακτήρα Τράπεζας. Τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους ὑποκαθιστοῦν τὰ τίμια δῶρα. Κατὰ τὸν Δ. Πάλλα⁶⁹ οἱ νεοφώτιστοι μετὰ τὸ βάπτισμα σχημάτιζαν πομπή, κρατώντας ἀναμμένες λαμπάδες ἀπὸ τὸ βαπτιστήριον στὸν κυρίως ναὸ κατὰ τὴν ὥρα τῆς Μικρῆς Εἰσόδου. Τὶς ἀναμμένες λαμπάδες κρατοῦσαν ἕως τὴν ὥρα τῆς Μετάληψης. Ὁ Townsley⁷⁰ προτείνει γιὰ τὴν παράσταση τοῦ Dečani ἀνάλογη ἐρμηνεία. Πιστεύει ὅτι ὅχι μόνο ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ λειτουργικὰ κείμενα, ἀλλὰ ὅτι ἐκφράζει μιὰ συγκεκριμένη λειτουργικὴ στιγμή: τῆς λειτουργίας τῶν κατηχομένων μετὰ τὸ βάπτισμα⁷¹. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι ἡ παράσταση τῆς Ἑτοιμασίας στὸ Dečani μεταξὺ τῶν ἀγγέλων ποὺ κρατοῦν λαμπάδες ἀποτελεῖ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν συμβολισμό τῆς Ἀγίας Τριάδας – ποὺ ἐνέχει λειτουργικὸ χαρακτήρα – στὸ δραματικὸ λειτουργικὸ γεγονός. Ἀποτελεῖ δηλαδὴ μιὰ ἔκφανση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας⁷².

Ἄγγελοι μὲ λαμπάδες ἀναμμένες νὰ πλαισιώνουν τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζονται ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο παραπάνω παραδείγματα καὶ σὲ παραστάσεις Ἀνάστασης⁷³. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου εἰκονίζεται στὸ ἄνω τμήμα τῆς σύνθεσης τῆς Ἀνάστασης στὴν Gračanica⁷⁴ τῆς Σερβίας, πλαισιωμένη ἀπὸ ἀγγέλους, ποὺ οἱ δύο πρῶτοι κρατοῦν ριπίδια, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι λάβαρα στὰ ὁποῖα ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ τοῦ Τρισαγίου ὕμνου. Ἐδῶ ἡ ἀπουσία τῆς περιστερᾶς καθιστᾷ τὴν Ἑτοιμασία σύμβολο τοῦ Χριστοῦ μὲ λειτουργικὸ χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀναγραφὴ, στὰ λάβαρα τῶν ἀγγέλων, τοῦ Τρισαγίου ὕμνου ποὺ εἶναι ἐνσωματωμένος στὴ Θεία Λειτουργία καὶ ἀπὸ τὰ ριπίδια ποὺ

67. Konstantinides, *Olympiotissa* εἰκ. 10-11.

68. Βλ. τὴν ἐρμηνεία τοῦ Townsley, *Eucharistic Doctrine* 142-143. Βλ. ἐπίσης Petković - Bošković, *Dečani* πίν. CCXLIV.

69. Πάλλας, Ἀρχαιολογικά - λειτουργικά 311.

70. Townsley, *Eucharistic Doctrine* 142-143.

71. Αὐτόθι 142-143.

72. Αὐτόθι 149.

73. Δεληγιάννη-Δωρεῇ, Ταξιάρχες Ἀγριακόνες 572-574. Δεληγιάννη-Δωρεῇ, Παλαιολόγια εἰκονογραφία 422 κέ.

74. Radovanović, *Descente du Christ aux Limbes* 34 κέ., εἰκ. 1-3.

κρατούν οι δύο πρώτοι ἄγγελοι. Ἡ παρουσία τῆς Ἑτοιμασίας στή σύνθεση τῆς Ἀνάστασης συμβολίζει τή σωτηρία μέσα ἀπό τὸ Πάθος, τὴν Ταφή καὶ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Ὡς πρὸς τὸν παραπάνω συμβολισμό εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως Πρόκλου σὲ ὁμιλία του γιὰ τὴ Θεοτόκο⁷⁵: *Ἐπὶ σταυροῦ ἐπήγνυτο καὶ ὁ θρόνος αὐτοῦ ἐν οὐρανοῖς οὐκ ἐγνυνοῦτο, ἐν τάφῳ κατεκλείετο καὶ τὸν οὐρανὸν ἐξέτεινεν ὥσπερ δέρριν, ἐν νεκροῖς ἐλογίζετο καὶ τὸν ἄδην ἐσκύλευσε, κάτω πλάνος ἐσυκοφαντεῖτο καὶ ἄνω ἅγιος ἅγιος ἅγιος* ἐδοξολογεῖτο.

Στὴν Παναγία Βρεστενίτισσα (τέλη 14ου αἰ.) στὴ Λακωνία ὑπάρχει μιὰ ιδιόρρυθμη ἀπεικόνιση τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου στὴν παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου⁷⁶. Στὸ ἄνω τμήμα τῆς παράστασης τέσσερις ἄγγελοι μὲ ἀναμμένες λαμπάδες πλαισιώνουν ρομβοειδῆ δόξα, μέσα στὴν ὁποία εἰκονίζεται ἡ κόκκινη χλαμύδα τοῦ Χριστοῦ, τὸ εὐαγγέλιο, τὰ τέσσερα καρφιά, ἡ περιστρεφόμενη καὶ ἡ φιάλη μὲ τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ χλαμύδα προβάλλεται μπροστὰ ἀπὸ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, τὸν σταυρό, τὴ λόγχη καὶ τὸν σπόγγο. Στὸν ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν (τέλη 14ου αἰ.) στὴν Ἀγριακὸνα πλαισιώνουν δύο, αὐτὴ τὴ φορά, ἄγγελοι ρομβοειδῆ δόξα μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους⁷⁷. Ἀντιστοιχίες ἐπίσης βρίσκονται καὶ στὴν παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου στὸ Χιλανδάρη⁷⁸, ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιζωγράφηση ἀκολουθεῖ τὸ παλαιολόγειο στρώμα. Στὰ τρία τελευταῖα μνημεῖα τὸ ἀναδιπλωμένο ὕψος ἀποτελεῖ συνοπτικὴ ἀπεικόνιση τοῦ θρόνου⁷⁹.

Χωρὶς ἀμφισβήτηση ἡ παρουσία τῆς Ἑτοιμασίας στὴν παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου ἐνέχει τὸν συμβολισμό τῆς Μέλλουσας Κρίσης καὶ τῆς σωτηρίας τῶν πιστῶν. Ἡ Ἐ. Δωρὴ θεωρεῖ τὴν παρουσία τῆς Ἑτοιμασίας στὴν παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου στὰ παραπάνω μνημεῖα ὡς δάνειο ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἐνῶ τὶς ἀναμμένες λαμπάδες ποὺ κρατοῦν οἱ ἄγγελοι τὶς συνδέει μὲ τὸ αἰώνιο φῶς καὶ τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ τοῦ Πάσχα⁸⁰. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση συνηγοροῦν καὶ οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου: *Αἱ κανδῆλαι καὶ οἱ κηροὶ τύπος εἰσὶ τοῦ αἰωνίου φωτός· δεικνύουσι δὲ καὶ τὸ φῶς ὅπερ ἐκλάμπουσιν οἱ δίκαιοι*⁸¹ καὶ *Τὰ κηρία ὀψικεύοντα ἐν τῇ εἰσόδῳ, δεικνύουσι τὸ θεῖον φῶς*⁸².

Ὁ Δ. Πάλλας⁸³ θεωρεῖ ὅτι ἡ χριστιανικὴ τελετουργικὴ φωταγωγία ἀπαντᾶται ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. καὶ ὅτι οἱ εἰκόνες ὑπερβατικῆς λαμπαδηφορίας εἶναι μεταφορὲς ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξη⁸⁴. Τὶς εἰκονιζόμενες γυναῖκες στὴ Δούρα ποὺ προχωροῦν πρὸς τὸν Χριστὸ -

75. Τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ὁμιλία τοῦ πατριάρχῃ Πρόκλου ἔχει ἐνσωματωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ στὴν ἐπιστολή του μὲ θέμα τὸν Τρισάγιο ὕμνο. Βλ. Kotter, *Johannes von Damaskos* IV 323.

76. Δεληγιάννη-Δωρὴ, Ταξιαρχες Ἀγριακόνες 573-574. Αἰμ. Μπακούρου, *ΑΔ* 1980, Β1, 163, πίν. 64β.

77. Δεληγιάννη-Δωρὴ, Ταξιαρχες Ἀγριακόνες 572-574. Δεληγιάννη-Δωρὴ, Παλαιολόγια εἰκονογραφία 429.

78. Βλ. Radovanović, *Descente du Christ aux Limbes*

εἰκ. 4. Δεληγιάννη-Δωρὴ, Παλαιολόγια εἰκονογραφία 422-423, 428.

79. Δεληγιάννη-Δωρὴ, Ταξιαρχες Ἀγριακόνες 574.

80. Δεληγιάννη-Δωρὴ, Παλαιολόγια εἰκονογραφία 417, 429, 432-435.

81. Migne, *PG* 87. 3, στ. 3985C.

82. Αὐτόθι στ. 3993C.

83. Πάλλας, Ἀρχαιολογικά - λειτουργικά 307.

84. Αὐτόθι 309.

Θεὸ μὲ λαμπάδες καὶ θυμιάματα τὶς παραλληλίζει μὲ τὶς ἐορταστικὲς πομπὲς πρὸς τιμὴν τῆς ἐπιφάνειας τοῦ αὐτοκράτορα-θεοῦ, ὅπου οἱ πολῖτες κατευθύνονταν πρὸς αὐτὸν μὲ λαμπάδες καὶ θυμιατήρια⁸⁵. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Δούρας συμπυκνώνεται στὴ ρήση πού ἔλεγε ὁ ἱερεὺς παραδίδοντας στὸν κάθε νεοφώτιστο τὴ λαμπάδα του⁸⁶: *Λάβε ταύτην τὴν λαμπάδα καὶ τήρησον αὐτὴν ἄσβεστον, ἵνα ὅταν ἔλθῃ ὁ Κύριος ἐν τῷ < παρθενικῷ > γάμῳ, δυννηθῇς αὐτῷ ὑπαντῆσαι μετὰ < τῶν φρονίμων παρθένων καὶ πάντων > τῶν ἁγίων αὐτοῦ ἐν αὐτῇ οὐρανίῳ καὶ ἔξεις ζωὴν αἰώνιον*. Ἡ λαμπαδηφορία τῶν ἀγγέλων, λοιπόν, πρὸς τὴν Ἑτοιμασίᾳ τοῦ Θρόνου τόσο στὴν Ὀλυμπιώτισσα ὅσο καὶ στὶς παραστάσεις τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς λαμπαδηφορία τῶν σεσωσμένων πιστῶν πού ἐνσωματώθηκαν στὶς τάξεις τῶν ἀγγέλων γύρω ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ στὴν αὐλὴ τῆς Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ.

85. Αὐτόθι 308.

86. Αὐτόθι 310.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΘΕΟΤΟΚΟΣ

Θά μπορούσε νά υποστηρίξει κανείς ότι ένας από τούς βασικούς λόγους τῆς τοποθέτησης τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου στὸν χώρο τοῦ τρούλου εἶναι ἡ ἀφιέρωση τοῦ μνημείου σὲ αὐτήν. Μὲ βάση τὰ σωζόμενα παραδείγματα ἡ παραπάνω θέση φαίνεται νὰ ἰσχύει, ἀφοῦ ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾶται σὲ μνημεῖα ἀφιερωμένα στὴ μνήμη της, ὅπως εἶναι ἡ Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη, ἡ Παναγία τῆς Veljusa, ἡ Παναγία στὸ Τρίκωμο τῆς Κύπρου, ἡ Παναγία Βλαχέρνα στὸ Μέζαπο, ἡ Παναγία Χρυσάφτισσα στὰ Χρύσαφα τῆς Λακωνίας, ἡ Περίβλεπτος καὶ ἡ Εὐαγγελίστρια στὸν Μυστρά.

Βέβαια, ἡ παρουσία τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾶται καὶ σὲ μία σειρά εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων πού διακοσμοῦν τρούλους ναῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ αὐτήν, ὅπως εἶναι οἱ Ἁγ. Ἀπόστολοι στὸ Πέρα-Χωριὸ τῆς Κύπρου, ὁ Ἁγ. Ἰερόθεος κοντὰ στὰ Μέγαρα, ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὴ Χαλιδου, ὁ Ἁγ. Πέτρος στὰ Καλύβια Κουβαρά, ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὴ σπηλιὰ Πεντέλης, ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὰ Κυριακοσέλια, ὁ Ἁγ. Πέτρος Διροῦ, ὁ Ἁγ. Νικόλαος Μονεμβασιᾶς, ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὸν Ἐξαρχο, ὁ Σωτήρας στὰ Μέγαρα, ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι, ὁ Ἁγ. Θεμωνιανὸς στὴ Λύση, ὁ Σωτήρας στὸ Prizren, ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὸν Θεολόγο κοντὰ στὴ Σπάρτη καὶ ἡ μονὴ Βλατάδων στὴ Θεσσαλονίκη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὀφείλεται καὶ σὲ ἄλλους λόγους ἢ ἀπεικόνιση τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου στὸν χώρο τοῦ τρούλου. Ἐπιπλέον, ἡ ἀπουσία τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὸν τρούλο σὲ μνημεῖα, πού εἶναι ἀφιερωμένα σὲ αὐτήν, συνηγορεῖ στὸ παραπάνω συμπέρασμα. Εἶναι φανερὸ λοιπὸν ὅτι, πέρα ἀπὸ τὸ ἔαν εἶναι ἢ ὄχι ἀφιερωμένος ὁ ναὸς στὴ Θεοτόκο, ἡ παρουσία τῆς μορφῆς της στὸν χώρο τοῦ τρούλου ὀφείλεται σὲ εἰδικούς λόγους καὶ ἑναρμονίζεται πάντα μὲ τὸ ὑπόλοιπο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα.

Ἡ παρουσία τῆς Θεοτόκου στὸν τρούλο ἀποδεικνύει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν ἐξέχουσα θέση της στὴ χριστιανικὴ θρησκεία. Σ' αὐτὴν ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο ἡ προστασία τῆς Κωνσταντινουπόλεως πού, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν, τῆς ἀνῆκε¹. Χάρη στὴν προστασία τῆς Θεοτόκου ἡ πρωτεύουσα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἔγινε θεοφρούρητη καὶ στὴ Θεοτόκο ἀποδόθηκε ἡ σωτηρία της στὶς δύσκολες στιγμές². Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ τροπάριο πού ψάλλεται τὴν παραμονὴ τοῦ γενεθλίου τῆς

1. Βλ. Baynes, *The Supernatural Defenders of Constantinople* 165 κέ. Rydén, *The Andreas Salos* 226. Hal-kin, *Une nouvelle vie de Constantin* 79, 83.

2. Βλ. Mango, *Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης* 187.

πόλεως, δηλαδή της Κωνσταντινουπόλεως: *Τῆς θεοτόκου ἡ πόλις τῇ θεοτόκῳ προσφόρως τὴν ἑαυτῆς ἀνατίθεται σύστασιν· ἐν αὐτῇ γὰρ ἐστήρικται καὶ βασιλεύει δι' αὐτῆς περισφύζεται καὶ διαμένει βοῶσα πρὸς αὐτήν· χαῖρε ἡ ἐλπίς πάντων τῶν περὰ τῶν τῆς γῆς³. Ἐπιπλέον, στήν πρωτεύουσα τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας φυλάσσονταν δύο σημαντικότερα κειμήλια ἀπὸ τῆς Θεοτόκου, τὸ μαφόριο καὶ ἡ ζώνη της. Ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα «τρόπαια» τῆς χριστιανοσύνης, τὰ παραπάνω ἀντικείμενα βοήθησαν πολλές φορές στὴ σωτηρία τῆς πόλης.*

Ἡ ταύτιση τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν Ἁγία Ἱερουσαλήμ, τὴν Ἁγία Σιών, καὶ ὁ παραλληλισμὸς τῆς τελευταίας μὲ τὴ Νέα Ἱερουσαλήμ, τὴ Νέα Σιών, δηλαδή τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη, δημιουργεῖ ἀλυσίδα συμβολικῶν σχέσεων ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν χῶρο τοῦ τρούλου μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου στὸν τρούλο ἀποσκοπεῖ νὰ ὑπογραμμίσαι τὴν ἰδέα τῆς θεοφρούρητης πρωτεύουσας, τῆς Νέας Σιών, τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ, τοῦ κέντρου τοῦ κόσμου. Εἶναι χαρακτηριστικὲς οἱ ἀναφορὲς τῆς ὑμνογραφίας στὴ Θεοτόκο ὡς ἔμψυχος πόλις, ὡς ζῶσα πόλις τοῦ Κυρίου Θεοῦ⁴, ὡς πόλις τοῦ Θεοῦ ἢ ἔμψυχος⁵, ὡς πόλις, τὸ τοῦ μεγάλου βασιλέως, περιήχημα⁶. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ τρούλου ὡς εἰκόνας τῆς Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ, ὅπου κατοικεῖ ὁ Θεὸς μὲ τὴν αὐλή του, καὶ στήν ὁποία κύρια θέση κατέχει ἡ Θεοτόκος, καθιστᾷ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου στὸν τρούλο πολυσήμαντη⁷. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ἡ παραπάνω ἰδέα ἐκφράζεται σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα, ὅπου ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται στὸν τρούλο. Ὁ ρόλος της ἐπεκτείνεται στὴ μεσολάβησή της γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ φυσικὰ γιὰ τὴν ἄφεση κάθε ἀνθρώπινης ἁμαρτίας ἢ γιὰ τὴν ἐπίτευξη κάθε ἀνθρώπινης ἐπιθυμίας.

Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν τυπολογικὴ κατάταξη, ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται σὲ τέσσερις παραλλαγές τοῦ πρώτου τύπου. Ὁ συνδυασμὸς τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου μὲ τοὺς ἀγγέλους διαμορφώνει τὴ δεύτερη παραλλαγή, μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου τὴν τέταρτη παραλλαγή, μὲ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο τὴν πέμπτη παραλλαγή, καὶ τέλος μὲ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο ἐκατέρωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τὴν ἕκτη. Οἱ παραλλαγές αὐτὲς ἀπαντῶνται ἤδη κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο.

Στὴ δεύτερη παραλλαγή ἀνήκουν ἡ Παναγία Μυριοκεφάλων (1000-1025)⁸ καὶ ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὰ Κυριακοσέλια (1230-1236)⁹ τῆς Κρήτης, ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὴ σπηλιὰ Πεντέ-

3. Engberg, *Prophetologium Pars altera* 104.

4. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, στ. 728D: *Ζῶσα πόλις τοῦ Κυρίου Θεοῦ τῶν δυνάμεων μετάρσιος αἵρεται, καὶ βασιλεῖς ἀπὸ ναοῦ Κυρίου τῆς περιβλέπτου Σιών ἐπὶ τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ τὴν ἐλευθέραν τὴν ἑαυτῶν μητέρα δῶρον προσάγονσι τιμαλφέστατον.*

5. Αὐτόθι στ. 756A: *Σήμερον ἐκ τῆς ἐπιγείου Ἱερουσαλήμ ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ ἢ ἔμψυχος πρὸς τὴν ἄνω Ἱερουσαλήμ μετατίθεται.*

6. Αὐτόθι στ. 696D-697A: *πόλις, τὸ τοῦ μεγάλου βασιλέως, Δαβιτικῶς εἰπεῖν, περιήχημα ἐν ᾗ τὰ βασίλεια τῶν οὐρανῶν ἀνέφκται, καὶ γηγενεῖς πολίτογραφούμενοι γήθουσιν.*

7. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη, Migne, PG 99, στ. 689C-D: *Ἀναβλέψατε εἰς τὸν οὐρανὸν ἄνω καὶ ἴδετε ποῦ ἡ κατοικία ἡμῶν, καὶ ποῦ ἡ κεφαλὴ ἡμῶν ὁ Χριστός, καὶ ὁ κοινὸς Πατὴρ πάντων, καὶ ἡ πόλις ἡμῶν ἢ ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἡ μήτηρ Παύλου καὶ Πέτρου, καὶ τῶν κατ' αὐτοὺς ἀγίων.*

8. Ἀντουράκης, *Μονὴ Μυριοκεφάλων* 91-92, πίν. 20.

9. Ἁγ. Νικόλαος, σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, *Σπηλιὰ Πεντέλης* 86-87, πίν. 30. Ἁγ. Νικόλαος Κυριακοσέλια: Μπορμπουδάκης, *Ἅγιος Νικόλαος Κυριακοσέλια* 64.

λης (1233-4), ὁ Ἅγ. Πέτρος Διροῦ (1261+)¹⁰ καὶ ἡ Βλαχέρνα στὸν Μέζαπο (β' μισὸ 13ου)¹¹ τῆς Μάνης, ὁ ναὸς τοῦ Σωτήρα στὸ Prizren (1348-1370)¹² καὶ τῆς Μεταμόρφωσης στὴ μονὴ Βλατάδων (1360-1380). Στὴν ἴδια παραλλαγή θὰ μποροῦσαν νὰ ἐνταχθοῦν καὶ οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι στὸ Πέρα-Χωριό (1160-1180)¹³.

Ἡ Θεοτόκος συνδυάζεται μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὴν τέταρτη παραλλαγή τοῦ πρώτου τύπου, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα (β' μισὸ 13ου αἰ.)¹⁴, τῆς Παναγίας Χρυσافرτίτσας στὴ Λακωνία (1290)¹⁵, τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (1360-1370)¹⁶, τοῦ Ἅγ. Νικολάου στὸν Θεολόγο τῆς Λακωνίας (1370-1400) καὶ τῆς Εὐαγγελίστριας τοῦ Μυστρᾶ (τέλη 14ου αἰ.). Ἡ ἴδια παραλλαγή ἀπαντᾶται καὶ σὲ μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. στὴν Ἀττική, στὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου τοῦ Ἅγ. Ἱερόθεου κοντὰ στὰ Μέγαρα (1170-1180)¹⁷ καὶ τοῦ τρούλου τοῦ Ἅγ. Νικολάου τῆς Χαλιδουῆς (1180-1200)¹⁸.

Στὴν πέμπτη παραλλαγή ἡ Θεοτόκος συνδυάζεται μὲ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο, δημιουργώντας μιὰ μορφὴ δέησης πρὸς τὸν Παντοκράτορα. Ἐδῶ ἐντάσσονται στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἡ Παναγία τῆς Veljusa στὴ Στρώμνιτσα (1080)¹⁹ καὶ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο ὁ Ἅγ. Νικόλαος στὸ ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Μονεμβασίας καὶ ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι (1280-1300)²⁰.

Στὴν ἕκτη παραλλαγή, ὅπου ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται μαζὶ μὲ τὸν Πρόδρομο ἐκατέρωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου, ἀνήκει ὁ Ἅγ. Θεωφάνης στὴ Λύση (β' μισὸ 13ου αἰ.)²¹, πού ἀκολουθεῖ ἀντίστοιχη παραλλαγή τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου στὴν ὁποία περιλαμβάνεται ἡ Παναγία στὸ Τρίκωμο (1120+)²², μνημεῖο πού ἀνήκει στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο.

Ἡ Θεοτόκος στὰ παραπάνω μνημεῖα εἰκονίζεται τὶς περισσότερες φορὲς στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου²³, θέση πού προσδιορίζεται τόσο ἀπὸ

10. Γκιολές, Ἅγιος Πέτρος Διροῦ 139-140.

11. Δρανδάκης, Ἔρευνα στὴ λακωνικὴ Μάνη 262.

12. Βλ. Radojčić, La pittura bizantina εἰκ. 1. Radojčić, Bizantisko Slikarstvo εἰκ. 1.

13. Megaw - Hawkins, Holy Apostles at Perachorio 292.

14. Grigoriadou, Affinités iconographiques 38.

15. Δρανδάκης, Χρυσافرτίτσα 347-349. Albani, Panagia Chrysaphitissa 369.

16. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 217, πίν. 74.

17. Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος 122-124, εἰκ. 4.

18. Mouriki, Stylistic Trends 119.

19. Πὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Παναγίας τῆς Veljusa βλ. Miljković-Peprek, Veljusa 176-182, σχ. II. Βλ. ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 81.

20. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Ὁμορφὴ Ἐκκλησιὰ

35.

21. Velmans, Coupoles chypriotes 145. Βλ. ἐπίσης Stylianou, Churches of Cyprus 493, εἰκ. 300. Weyl-Carr - Morrocco, A Byzantine Masterpiece εἰκ. 5-6.

22. Velmans ὁ.π. 143-144, εἰκ. 6-7. Ἐπίσης Hadermann-Misguich, La peinture à Chypre 251, εἰκ. 4.

23. Στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων, στὴν Παναγία τῆς Veljusa, στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδουῆς, στὴ Βλαχέρνα στὸ Μέζαπο, στὸν Ἅγ. Πέτρο Διροῦ, στὴ Χρυσافرτίτσα, στὴν Ἀγγελόκτιστο τῆς Κύπρου, στὴν Ἀνάληψη στὸ Prizren, στὴ μονὴ Βλατάδων, στὴν Περιβλέπτο τοῦ Μυστρᾶ, στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο καὶ τὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρᾶ, ἡ Θεοτόκος εἶναι τοποθετημένη στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Ἀντίθετα στὸν Ἅγ. Ἱερόθεο καὶ στὸν Σωτήρα, πού βρίσκονται κοντὰ στὰ Μέγαρα, ἡ Ἑτοιμασία καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο καὶ ἡ Θεοτόκος μεταφέρεται στὸ δυτικὸ.

τὸν συμβολισμό τῆς Θεοτόκου, ὅσο καὶ ἀπὸ τῆ σημασίας αὐτῆς καθεαυτῆς τῆς θέσης. Ἡ Θεοτόκος χαρακτηρίζεται ὡς *πύλη ἢ ἀνατολόβλεπτος*, ἐξ ἧς ἢ τῆς ζωῆς ἀνατολὴ τοῖς ἀνθρώποις τὴν τοῦ θανάτου δύσιν μειοῦσα²⁴, καὶ ὡς *παλάτιον τοῦ ἐπουρανίου βασιλέως* ἀνευ χειρῶν ἀνθρώπων κατασκευάζεται, καὶ τοῦτο τὸ παλάτιον ἐν Ἑδὲμ κατὰ ἀνατολὰς τὴν πύλην ἔχον²⁵. Ἐξάλλου ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ εἶναι τὸ σημαντικότερο τμῆμα τοῦ ἀπὸ πλευρᾶς συμβολισμοῦ.

Ἡ τοποθέτηση τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τυμπάνου ὑπογραμμίζεται καὶ μὲ τὴν εἰκόνιση τῶν ἀγγέλων πὺν τὴν προσκυνοῦν, ἐκφράζοντας εἰκαστικὰ τὴν ἐξέχουσα θέσιν τῆς μεταξὺ τῶν οὐρανίων δυνάμεων²⁶. Μία ἐνδιαφέρουσα σχετικὴ ἀναφορὰ γίνεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνὸ σὲ ὁμιλία του γιὰ τὸν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου: *Χαῖρε ὅτι περ ἀγιωτέρα σὺ τῶν Ἀγγέλων, καὶ τιμωτέρα τῶν Ἀρχαγγέλων. Χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὅτι θαυμασιωτέρα σὺ τῶν Θρόνων, καὶ κυριωτέρα σὺ τῶν Κυριοτήτων, καὶ δυνατωτέρα σὺ τῶν Δυνάμεων. Χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὅτι ὑπερτέρα σὺ τῶν Ἀρχῶν, καὶ ἀνωτέρα σὺ τῶν Ἐξουσιῶν. Χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὅτι καλλιωτέρα σὺ τῶν Χερουβὶμ, καὶ σεβασμιωτέρα τῶν Σεραφίμ*²⁷.

Σὲ τρεῖς τουλάχιστον περιπτώσεις στὸν χώρο τοῦ τρούλου ἀποδίδεται εἰκαστικὰ ἡ ἐξέχουσα θέσις τῆς Θεοτόκου μεταξὺ τῶν οὐρανίων δυνάμεων: στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὴ μονὴ Βλατάδων, στὸν ναὸ τοῦ Σωτήρα στὸ Prizren (πίν. 118) καὶ στὸν ναὸ τῆς Εὐαγγελίστριας τοῦ Μυστρᾶ. Στὸ πρῶτο μνημεῖο ἡ Θεοτόκος περιβάλλεται ἀπὸ πλῆθος ἀγγέλων σὲ στάση προσκύνησης καὶ ἀπὸ οὐράνιες δυνάμεις. Στὸ δεῦτερο μνημεῖο ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ὑπογραμμίζεται μὲ τὴν τοποθέτησή της στὸ κέντρο φωτεινῆς δόξας, πὺν ἔχει μορφὴ ἐξάκτινου ἄστρου. Πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἐξαπτέρυγα σεραφίμ, δύο τετράμορφα χερουβὶμ καὶ φτερωτοὺς τροχοὺς. Πρὸς αὐτὴν κατευθύνονται ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης. Στὸ τελευταῖο μνημεῖο οἱ ἄγγελοι, χωρισμένοι σὲ δύο ὁμάδες, στρέφονται σὲ στάση προσκύνησης πρὸς τὴ Θεοτόκο καὶ ὄχι πρὸς τὴν παράστασι τῆς Ἑτοιμασίας, πὺν βρίσκεται στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο.

Ἡ Θεοτόκος στὸν τρούλο εἰκονίζεται πάντοτε σὲ στάση δέησης καὶ αὐτὸ εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χώρου αὐτοῦ. Ἡ δέηση τὴν ὁποία διαβιβάζει ἡ Θεοτόκος πρὸς τὸν Παντοκράτορα θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ περιοριστεῖ μόνο στὴν ἀπόδοσι τῆς χάριτος κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία. Οἱ πηγὲς ἀναφέρονται συνήθως σὲ δεήσεις, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν περισσότερο στὴν καθημερινότητα καὶ στὸ ἄμεσο μέλλον τοῦ ἀτόμου, παρὰ στὴ μεταθανάτια ζωὴ. Ἄλλωστε εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχου Φωτίου σχετικὰ μὲ τὸν ρόλο τῆς δεομένης Θεοτόκου, πὺν κοσμοῦσε τὴν ἀψίδα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Φάρου στὴν Κωνσταντινούπολι: *Ἡ δ' ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἀναγειρομένη ἀψὶς τῇ μορφῇ τῆς παρθένου περιαστρέπεται, τὰς ἀχράντους χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλούσης καὶ πραττομένης τῷ βασιλεῖ τὴν σωτηρίαν καὶ τὰ κατ' ἐχθρῶν ἀνδραγαθήματα*²⁸. Τὸ ἴδιο

24. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, στ. 689D. Αὐτόθι στ. 665D: *Σήμερον ἡ κατ' ἀνατολὰς ὁκοδόμηται πύλη, δι' ἧς ὁ Χριστὸς εἰσελεύσεται καὶ ἐξελεύσεται, καὶ ἔσται κεκλεισμένη ἡ πύλη*.

25. Ἰωάννης Εὐβοίας, Migne, PG 96, στ. 1488A.

26. Βλ. παραπάνω σημ. 23.

27. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, στ. 656B.

28. Φώτιος, Ὁμιλίαι (ἐκδ. Β. Λαοῦρδα) 102.

πνεῦμα ἐκφράζει καὶ μία προγενέστερη ἀναφορὰ στοῦ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό²⁹: *Χαῖρε, δι' ἧς εἰρηνοποιεῖται ἡ τῶν Ῥωμαίων βασιλεία. Χαῖρε, δι' ἧς βασιλεύει τὸ βασιλεύειν δίδεται, καὶ στρατηγοῖς τὸ στρατηγεῖν ἐγχειρίζεται. Χαῖρε, δι' ἧς πολλάκις ἐπινίκια ἐν παρατάξει ἀλλογενῶν καὶ ἀλλογλώσσων ἐθνῶν διανύονται. Χαῖρε, δι' ἧς ἐτερόφυλοι ὥσπερ φύλλα πίπτουσι, καὶ ἄνομοι ὡς ἄνεμος μηδενὸς διώκοντος διώκονται. Χαῖρε, δι' ἧς οἱ ὀπλομάχοι καὶ θυρεοφόροι θραύονται, πλήττονται δὲ πρὸ συμ-
πλοκῆς σιδηροφόροι.*

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται στὸν τροῦλο σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα καὶ πάνω ἀπὸ τοὺς προφήτες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς παραλλαγές τοῦ πρώτου τύπου. Τὸ μέγεθος τῆς ζώνης αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ τροῦλου. Στὶς μικρὲς διαστάσεις τοῦ τροῦλου ὀφείλεται ἡ εἰκόνιση τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου ἕως τοὺς μηρούς, ὅπως συμβαίνει στὸν Ἁγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς, στὸν Ἁγ. Ἰωάννη στὸν Θεολόγο κοντὰ στὴ Σπάρτη καὶ στὴ μονὴ Βλατάδων στὴ Θεσσαλονίκη, ἢ ἡ ἀπεικόνιση τῆς μορφῆς τῆς μέσα σὲ μετάλλιο, ὅπως συμβαίνει στὴ Βλαχέρνα στὸν Μέζαπο καὶ στὸν Ἁγ. Πέτρο Διροῦ τῆς Μάνης, στὸν Ἁγ. Νικόλαο στὸν Ἐξαρχο καὶ στὴν Παναγία Χρυσαιτίτισσα. Σὲ μετάλλιο θὰ εἰκονίζονταν καὶ στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα μετάλλια μὲ τὸν Ἰωάννη Προδρόμο καὶ τοὺς ἀγγέλους.

Ὅπου ὁ χώρος τοῦ τροῦλου δὲν ἐπιτρέπει τὴ διαμόρφωση δύο ζωνῶν, ἡ ζώνη τῶν προφητῶν καὶ ἡ ζώνη τῶν ἀγγέλων μὲ τὴ Θεοτόκο συμπτύσσονται σὲ μία, ὅπως συμβαίνει στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων καὶ στὸν Ἁγ. Νικόλαο σπηλιᾶς Πεντέλης. Στὸ δεύτερο μνημεῖο μάλιστα, ἡ στενότητα τοῦ χώρου ὁδήγησε στὴν εἰκόνιση τῶν μορφῶν ἕως τοὺς μηρούς. Στὸν Ἁγ. Πέτρο³⁰ στὰ Καλύβια Κουβαρᾶ τῆς Ἀττικῆς ὁ χώρος δὲν ἐπιτρέπει τὴν εἰκονογραφικὴ διάθρηση σὲ δύο ζώνες κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα. Ἐτσι στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζονται προφῆτες σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου σὲ μετάλλιο στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους. Στὸν ναὸ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων στὸ Πέρα-Χωριὸ τῆς Κύπρου (1170-1180)³¹ ὑπάρχει μόνο μία ζώνη κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα, στὴν ὁποία εἶναι τοποθετημένοι οἱ ἄγγελοι καὶ ἡ Θεοτόκος, χωρὶς νὰ εἰκονίζονται προφῆτες.

Ἡ ὄρθια, μετωπικὴ, πάνω σὲ ὑποπόδιο δεόμενη Θεοτόκος στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ (πίν. 38) θυμίζει ἀντίστοιχες παραστάσεις ἀψίδας, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Ἁγ. Σοφία Κιέβου, στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας καὶ στὴν Gračanica. Σὲ ἀντίστοιχες παραστάσεις ἀψίδας παραπέμπει καὶ ἡ δεόμενη Θεοτόκος μὲ τὸ μετάλλιο τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἁγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο ἢ στὸν Ἁγ. Θεωνιανὸ στὴ Λύση τῆς Κύπρου.

Σχέσεις τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου ποὺ εἰκονίζεται στὸν τροῦλο μὲ τὴ μορφή τῆς Θεοτόκου ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα ἀναγνωρίζονται καὶ σὲ μνημεῖα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου³². Ἡ Παναγία τῆς Veljusa, οἱ Ἁγ. Ἀπόστολοι στὸ Πέρα-Χωριὸ καὶ ὁ Ἁγ. Νικό-

29. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, σσ. 657A-B.

30. Koumbaraki-Pansélinou, Saint Pierre 51.

31. Megaw - Hawkins, Holy Apostles at Perachorio 292, εἰκ. 3.

32. Γκιολές, Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος 113.

λαος στη σπηλιά Πεντέλης είναι τα πρωιμότερα παραδείγματα που αποδεικνύουν, από εικονογραφική άποψη, ότι η παράσταση της Θεοτόκου στον τρούλο σχετίζεται με τις αντίστοιχες παραστάσεις της στην άψίδα. Στην Παναγία της Veljusa και στους Άγ. Απόστολους στο Πέρα-Χωριό ή Θεοτόκος πατεί σε ύποπόδιο, ενώ στην Παναγία Μυριοκεφάλων ή καταστροφή των τοιχογραφιών στο σημείο αυτό δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί ή ύπαρξη ύποποδίου.

Στον Άγ. Νικόλαο στη σπηλιά Πεντέλης η παράσταση της Θεοτόκου έχει μεταφερθεί από την άψίδα στον τρούλο· τη θέση της στην άψίδα έχει καταλάβει ο άγιος Νικόλαος, στον όποιο είναι αφιερωμένος ο ναός. Άλλη μιὰ λεπτομέρεια πιστοποιεί ότι στην παρούσα περίπτωση ή παράσταση της Θεοτόκου προέρχεται από την άψίδα: πρόκειται για την επιγραφή που αναγράφεται εκατέρωθεν της Θεοτόκου στον τρούλο: *Σὲ προσκυνοῦμε Ἀχραντε καὶ τὸν ἐκ σοῦ τεχθέντα*. Ἡ παραπάνω επιγραφή, που προέρχεται από την ὑμνογραφία της λειτουργίας³³, αναγράφεται στον χώρο της άψίδας μεταξύ των ἀγγέλων καὶ της Θεοτόκου σὲ μία ομάδα μνημείων ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. καὶ ἐξῆς³⁴.

Ἡ τοποθέτηση της Θεοτόκου στον τρούλο δὲν σημαίνει καθόλου ότι ή Θεοτόκος ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν κανονική της θέση στην άψίδα, ὅπως συμβαίνει στο παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγ. Νικολάου στη σπηλιά της Πεντέλης, που ἀποτελεῖ καὶ τὸ μοναδικὸ σχετικὸ παράδειγμα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ πολλές περιπτώσεις ή Θεοτόκος παριστάνεται στην ἴδια στάση καὶ στην άψίδα καὶ στον τρούλο. Στην άψίδα εἰκονίζεται εἴτε ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα³⁵ εἴτε δεόμενη με τὸν Χριστὸ σὲ μετάλλιο μπροστὰ στο στήθος της³⁶. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ή Θεοτόκος ἐκφράζει τὴν «Παναγία Θεοτόκο», τὸ «σκεῦος» της ἐκλογῆς με τὸ ὁποῖο πραγματοποιήθηκε ή Ἑνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ ἐξηγεί με τὸν καλύτερο τρόπο ὅτι εἰκονίζεται στον τρούλο ὡς τὸ πὸ κατάλληλο πρόσωπο γιὰ μεσιτεία μεταξύ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ καὶ γιὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τοῦ Ἁγ. Νικολάου στη Μονεμβασιά. Τὸ πρόγραμμα μοιάζει ἀρκετὰ με ἀντίστοιχες παραστάσεις δεήσεων που κοσμοῦν άψίδες ἢ προμετωπίδες χειρογράφων, που εἶναι ἄμεσα ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴ Θεία Λειτουργία.

Τὰ κείμενα της Θείας Λειτουργίας εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς παράγοντες που ὁδήγησαν στην ἀπεικόνιση της Θεοτόκου στον τρούλο. Ἡ ἀναφορὰ στο πρόσωπο της

33. Βλ. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 116. Κωνσταντινίδη, Ἁγιος Γεώργιος 62.

34. Τὰ πρωιμότερα παραδείγματα εἶναι ὁ Ἁι Στράτηγος Μπουλαριῶν (Δρανδάκης, Μέσα Μάνη πίν. 28) καὶ ὁ Ἁγ. Πέτρος στὰ Καλύβια Κουβαρά (Koumbaraki-Pansélinou, *Saint Pierre* 63).

35. Στον τύπο αὐτὸ εἰκονίζεται στην Παναγία της Veljusa, στον Ἁγ. Νικόλαο στον Ἑξαρχο, στον Ἁγ. Νικόλαο στη Μονεμβασιά, στη Χρυσάφτισσα, στην Περιβλεπτο τοῦ Μυστρά καὶ στον Ἁγ. Νικόλαο στον Θεολόγο.

36. Δεόμενη με τὸν Χριστὸ στο στήθος εἰκονίζε-

ται ή Θεοτόκος στο Τρίκωμο καὶ στον Ἁγ. Θεμωριανό. Ἡ Θεοτόκος στον τύπο της Βλαχερνίτισσας με τὸν Χριστὸ σὲ μετάλλιο μπροστὰ στο στήθος θὰ ὑπῆρχε στην Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ στο Γαλάτσι, ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι τὸ νεότερο στῶμα ζωγραφικῆς που καλύπτει τὴν κόγχη της άψίδας ἐπαναλαμβάνει τὸ παλαιότερο παλαιολόγειο στῶμα. Δεόμενη εἶναι καὶ ή Θεοτόκος στην άψίδα τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρα στὰ Μέγαρα. Ἐπειδὴ ή εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ ἀντιγράφει ὡς πρὸς τὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τὸν Ἁγ. Ἱερόθεο, εἶναι πολὺ πιθανὸ στο δεύτερο μνημεῖο νὰ ὑπῆρχε μιὰ δεόμενη Θεοτόκος στην άψίδα.

Θεοτόκου ὡς μεσάζοντος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ Χριστοῦ εἶναι συχνὴ σ' αὐτά. Ἡ Εὐχὴ τοῦ Τρισαγίου τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου τελειώνει μὲ τὴ φράση *προσβείαις τῆς ἁγίας θεοτόκου*³⁷. Ὁ ἱερεὺς πρὶν ἀπὸ τὰ Δίπτυχα τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου ἐκφωνεῖ: *Ἐξαιρέτως τῆς παναγίας ἀχράντου ὑπερευλογημένης δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*³⁸. Ἡ παραπάνω ἐκφώνηση ἀπὸ τὸν ἱερέα εἶχε, σύμφωνα μὲ τὸν Π. Τρεμπέλα, χαρακτηριστὰ ὁμολογίας τῆς παρθενίας της καὶ τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ αὐτὴν³⁹. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τελειώνει καὶ ἡ Εὐχὴ τῆς Προσκομιδῆς⁴⁰. Στὴ Θεία Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ὁ ἱερέας ἀφιερώνει τὴν πρώτη μερίδα τοῦ ἁγίου ἄρτου στὴ Θεοτόκο λέγοντας: *Εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῆς ὑπερευλογημένης ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας ἧς ταῖς προσβείαις πρόσδεξι Κύριε τὴν θυσίαν ταύτην εἰς τὸ ἐπουράνιον σου θυσιαστήριον*⁴¹. Στὴν ἴδια λειτουργία, ἡ Ἐναρξίς καὶ ἡ Εὐχὴ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου Ἀντιφώνου τελειώνουν ὡς ἑξῆς: *Τῆς Παναγίας ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν, Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*⁴².

Ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα ποὺ διατηροῦνται ὡς σήμερα διαπιστώνεται ὅτι ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται πρώτη φορὰ στὸν τροῦλο στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ. στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων. Στὸ μνημεῖο αὐτὸ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς προφῆτες ποὺ παριστάνονται στὴν ἴδια ζώνη κρατοῦν εἰλητάρια ποὺ ἀπευθύνονται σ' αὐτήν, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ συνολικὸ πρόγραμμα νὰ ἐκφράζει τὴ διπλὴ φύση τοῦ Χριστοῦ, τὴ γήινη καὶ τὴ θεϊκὴ⁴³.

Ἡ παρουσία τῆς Θεοτόκου στὸν τροῦλο προσδίδει, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, στὸ συμβολικὸ περιεχόμενό του ἓνα χαρακτηριστὰ γήινο. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων ποὺ κρατοῦν οἱ μορφές τῶν προφητῶν στὸν ἴδιο χῶρο. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς οἱ ἐπιγραφές ἀναφέρονται στὴν ἐπίγεια ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴ Θεοτόκο, ὑπογραμμίζοντας τὸν ρόλο της στὴν Ἐνσάρκωση.

Στὸν ναὸ τοῦ Σωτήρα στὸ Prizren, ἡ Θεοτόκος ποὺ βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κέντρο δόξας ποὺ ἔχει μορφή ἐξάκτινου ἄστρου (πίν. 118). Πλαισιώνεται ἀπὸ τὴν πρώτη τριάδα τῶν οὐρανίων δυνάμεων, δηλαδὴ ἀπὸ δύο ἐξαπτέρυγα σεραφίμ, δύο τετράμορφα χερουβίμ καὶ δύο ζεύγη φτερωτῶν τροχῶν. Στὸ κάτω τμήμα τῆς ζώνης, σύμφωνα μὲ τὸν S. Radojčić⁴⁴, ἀναγράφεται ἓνας ὕμνος πρὸς τὴ Θεοτόκο, περίπτηση σπάνια, ἀφοῦ οἱ ἐπιγραφές στὸν κεντρικὸ τροῦλο, κατὰ κανόνα, ἀφοροῦν τὸ πρόσωπο τοῦ Παντοκράτορα.

Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα βρίσκεται στὸν τροῦλο τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὸν Θεολόγο, ὅπου ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας μὲ τὸν Χριστὸ σὲ μετὰλλιο μπροστὰ στὸ στήθος (πίν. 52). Αὐτὴ ἡ ἀπεικόνιση δὲν ἀπαντᾶται σὲ ἄλλα μνη-

37. Brightman, *Liturgies* 314 καὶ 370. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 45.

38. Brightman, *Liturgies* 330 καὶ 331 ἀντίστοιχα, ἐπίσης 388. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 116.

39. Αὐτόθι 122.

40. Αὐτόθι 88.

41. Brightman, *Liturgies* 357, 548 καὶ 550.

42. Αὐτόθι 365. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 26, 32, 35.

43. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 80, 82.

44. Ὅπως ἀναφέρεται στὸν ὑπότιτλο τῆς φωτογραφίας ποὺ δημοσιεύει ὁ Radojčić, *La pittura bizantina* εἰκ. 1, καὶ Radojčić, *Bizantisko Slikarstvo* εἰκ. 1.

μεία, διότι εύκολα θὰ μπορούσε νὰ παρεξηγηθεῖ ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὸν θόλο ὡς Παντοκράτορας. Ἡ αἰτία ποὺ ὀδήγησε στὴν ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου μετὰ τὸν Χριστὸ εἶναι φανερὸ ὅτι ἔχει σχέση μετὰ τὸν Ἑνσαρκωμένο Λόγο. Δηλαδή ὁ συνδυασμὸς τῆς βρεφοκρατούσας Θεοτόκου καὶ τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου ἀντιπαραβάλλει τὴν Ἑνσάρκωση καὶ τὸ Πάθος, κάνοντας σαφὲς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπινου γένους γίνεται δυνατὴ μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο. Ταυτόχρονα ὁμῶς δηλώνεται ὅτι τὸ μυστήριον τῆς Ἑνσάρκωσης ἐπιτυγχάνεται μέσω τῆς Ἁγίας Τριάδας, ποὺ συμβολίζεται ἐδῶ μετὰ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τῆς Ἁγίας Τριάδας, καὶ εἰδικότερα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ Ἑνσάρκωση θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐπιτευχθεῖ. Μετὰ τὸν συνδυασμὸ τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου καὶ τῆς Θεοτόκου δηλώνεται ταυτόχρονα ὁ Ἑνσαρκωμένος Λόγος καὶ τὸ ὁμοούσιον τῆς Τριαδικῆς θεότητος⁴⁵. Ὡς πρὸς τὴν παραπάνω ἄποψη εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ἐπιφάνιου στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ στὸν Τρισάγιον ὕμνον, ποὺ προέρχεται ἀπὸ μία ὁμιλία τοῦ πρὸς τὴ Θεοτόκον καὶ ἔχει ἐνσωματωθεῖ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ μετὰ θέμα τὸν Τρισάγιον ὕμνον⁴⁶: *Ἡ μακαρία ἐν γυναιξίν, ἡ τὸν λόγον ἐκ σοῦ σαρκωθέντα τεκοῦσα, λόγον τὸν τοῦ πατρὸς υἱόν, λόγον τὸν προαιώνιον θεόν, λόγον τὸν ἀναρχον καὶ αἰδίων, λόγον τὸν ὁμοούσιον τῆς ἀχωρήτου τριάδος... λόγον τὸν σύνθρονον τοῦ πατρὸς, λόγον τὸν ἐπὶ χειρὸς βίμ καθήμενον, λόγον ὃν τὰ τετράμορφα ζῶα δοξολογοῦσι λέγοντα: Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, κύριος Σαβαώθ· πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ.*

Τὸ πιὸ σημαντικὸ παράδειγμα ὡς πρὸς τὴ διαφοροποίησιν τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τοῦ τρούλου ἀποτελεῖ τὸ πρόγραμμα τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, ὅπου οἱ περισσότερες ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τῶν προφητῶν ἀπευθύνονται πρὸς τὴ Θεοτόκον. Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ἀπὸ τὴν Ντ. Μουρίκη⁴⁷ ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές αὐτὲς εἶναι ἑμμετρές, προσδίδοντας στὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ πρόγραμμα ἓνα χαρακτῆρα μοναδικὸ ὡς σήμερον. Ἡ ὑπαρξὴ ἑμμετρῶν ἐπιγραφῶν ἀντίστοιχων μετὰ αὐτὲς ποὺ ψάλλονται στὴ λειτουργία διαφόρων ἑορτῶν φανερῶναι ὅχι μόνον τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὕμνογραφίας στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τῆς Περιβλέπτου, ἀλλὰ καὶ τὴ σημασίαν ποὺ ἀπέδωσαν στὶς ἐπιγραφές αὐτὲς οἱ πνευματικοὶ δημιουργοὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, προκειμένου νὰ ἐκφραστεῖ μετὰ τὸν καλῦτερον τρόπο τὸ συμβολικὸ περιεχόμενον ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀποδοθεῖ στὸν τρούλον. Ἡ Ντ. Μουρίκη διαπίστωσε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀπουσία τῶν προφητῶν Ἡλίας καὶ Ἐλισσαίου δὲν εἶναι τυχαία, ἀφοῦ οἱ προφῆτες αὐτοὶ δὲν ἔχουν σχέση μετὰ τὸ πρόσωπον τῆς Θεοτόκου⁴⁸. Ἡ θέσις αὕτη εἶναι σωστὴ διότι ὁ Ἡλίας καὶ ὁ Ἐλισσαῖος κρατοῦν πάντοτε εἰλητάρια στὰ ὁποῖα ἀναγράφονται χωρὶς ποὺ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τὸν Παντοκράτορα καὶ προέρχονται ἀπὸ περικοπὲς ποὺ ἀπαγγέλλονται εἴτε στὶς ἑορτὲς τῶν Θεοφανείων καὶ τῆς Μεταμόρφωσης, εἴτε τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τῶν δύο αὐτῶν προφητῶν, ἀλλὰ δὲν ἀπαγγέλλονται σὲ ἄλλες ἑορτὲς ποὺ σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἑμμεσα μετὰ τὴ Θεοτόκον. Ἡ ἀπουσία, λοιπόν, τῶν παραπάνω προφητῶν ἀπὸ τὸν

45. Βλ. Γκιολέ, *Ὁ βυζαντινὸς τρούλλος* 107.

46. Kotter, *Johannes von Damaskos* IV 317.

47. Βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου,

σποράδην.

48. Αὐτόθι 239.

τροῦλο τῆς Περιβλέπτου φανερώνει μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὴ γνώση τοῦ πνευματικοῦ δημιουργοῦ τοῦ συμβολισμοῦ τῶν προφητῶν.

Τὸ παράδειγμα τῆς Περιβλέπτου, πού ἴσως εἶναι καὶ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ ἐξ αἰτίας τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν, παρόμοιες μὲ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουν διαπιστωθεῖ σὲ κανένα ἄλλο πρόγραμμα τρούλου ἕως σήμερα, εἶναι τὸ πιὸ ἐξελιγμένο σὲ μιὰ ομάδα μνημείων, στὰ ὁποῖα οἱ ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων πού κρατοῦν οἱ προφῆτες ἀναφέρονται τόσο στὸν Παντοκράτορα ὅσο καὶ στὴ Θεοτόκο, ἀνεξάρτητα ἐὰν ἡ τελευταία εἰκονίζεται ἢ ὄχι στὸν τρούλο. Στὴν ἴδια ομάδα μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν τρία μνημεῖα ἐπίσης ἀφιερωμένα στὴ Θεοτόκο: ἡ Περίβλεπτος τῆς Ἀχρίδας (1295), ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας (1294-1296) καὶ ἡ Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας (1332-1348). Στὸ πρῶτο μνημεῖο ἑπτὰ ἀπὸ τοὺς δώδεκα προφῆτες τοῦ κύκλου ἀναφέρονται ἅμεσα ἢ ἔμμεσα στὴ Θεοτόκο καὶ στὴν Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου. Στὸ δεύτερο μνημεῖο, τρεῖς ἐπιγραφές ἀναφέρονται στὴν Παναγία καὶ στὴν Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου. Σὲ αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν οἱ ἐπιγραφές τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Σολομώντα πού εἶναι σήμερα κατεστραμμένες. Στὸ τρίτο μνημεῖο ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἐπιγραφές στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν τοῦ τρούλου οἱ τρεῖς ἀναφέρονται στὴν Ἐνσάρκωση. Σὲ αὐτὲς θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου τοῦ Δαβὶδ, πού ἂν καὶ ἔχει καταστραφεῖ εἶναι πιθανὸν ὅτι εἶχε ἀνάλογο περιεχόμενο μὲ τὶς τρεῖς προηγούμενες. Στὸ ἴδιο μνημεῖο ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς προφῆτες πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ τρούλου στὰ τύμπανα τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου ἀναφέρονται ἐπίσης στὴν Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου.

Θὰ πρέπει βέβαια νὰ λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι ὁρισμένα μνημεῖα τῆς παλαιολόγειας περιόδου πού εἶναι ἀφιερωμένα στὴ Θεοτόκο δὲν διατηροῦν ὅλο τὸ εἰκονογραφικὸ τους πρόγραμμα καὶ δὲν εἶναι γνωστὲς ὅλες οἱ ἐπιγραφές τῶν προφητῶν στοὺς τρούλους τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Πὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῆς Παναγίας Χρυσοφίτισσας δὲν διατηρεῖται καμία ἀπὸ τὶς μορφές τῶν προφητῶν καὶ κανένα ἀπὸ τὰ εἰλητάρια τους. Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴ Ljubostinja σώζονται μόνο οἱ προφῆτες τῆς κάτω ζώνης. Οἱ ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τῶν προφητῶν στὸν τρούλο τῆς Εὐαγγελίστριας στὸν Μυστρά δὲν ἔχουν διαβαστεῖ ἀκόμη καὶ δὲν γνωρίζουμε ἐὰν ἀναφέρονται στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου.

Στὴν ἴδια ομάδα ἐντάσσονται καὶ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου⁴⁹: ἡ Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη, ἡ Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, ἡ Cappella Palatina καὶ ἡ Παναγία τοῦ Ναυάρχου στὴ Σικελία, καὶ τέλος ἡ Παναγία τοῦ Ἀρακος στὴν Κύπρο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, πού εἶναι ἀφιερωμένη στὴ Σοφία τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀπὸ τὴν Cappella Palatina, ἀφιερωμένη στὸν Ἀγ. Πέτρο, τὰ παραπάνω

49. Πὰ τὴν Cappella Palatina καὶ τὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου, βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 249. Πὰ τὴν Παναγία Μυριοκεφάλων, τὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod καὶ τὴν Παναγία τοῦ Ἀρακος, βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 72 κέ. Στὸν Ἀγ. Ἱερόθεο, παρ' ὅλο πού τὸ συνολικὸ

πρόγραμμα τοῦ τρούλου ἀποσκοπεῖ νὰ τονίσει τὴν ἰδέα τοῦ Παντοκράτορα ὡς ὑπέρτατης ἀρχῆς, οἱ δύο προφῆτες πού εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τὸ μέταλλο μὲ τὴ Θεοτόκο κρατοῦν εἰλητάρια μὲ χωρία πού ἀναφέρονται σ' αὐτήν. Βλ. αὐτόθι 77, σημ. 34.

μνημεία είναι αφιερωμένα στη Θεοτόκο και αυτός είναι ένας από τους κύριους λόγους που οι προφήτες αναφέρονται στο πρόσωπό της.

Αν όμως ή αναφορά στο πρόσωπο της Θεοτόκου μέσα από τα ειλητάρια των προφητών απαντάται συχνά κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στον χώρο του τρούλου, φαίνεται ότι στην ύστεροβυζαντινή περίοδο μειώνεται αισθητά, όπως άλλωστε και η παρουσία της Θεοτόκου στον χώρο αυτό. Έδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στην παλαιολόγεια περίοδο ή παρουσία της Θεοτόκου έντοπιζεται σε μνημεία που χρονολογούνται κυρίως στο β' μισό του 13ου αϊ., γεγονός που οφείλεται στη συνέχιση μιᾶς παράδοσης που ανάγεται στον 11ο και 12ο αϊ. και συνεχίζεται καθ' όλη τη διάρκεια του 13ου αϊ.

Στον 14ο αϊ. ελάχιστα είναι τα μνημεία εκείνα που εικονίζουν τη Θεοτόκο στον χώρο του τρούλου. Η Θεοτόκος εικονίζεται εκεί σε πέντε από τα σωζόμενα μνημεία του 14ου αϊ.: στον Σωτήρα στο Prizren, στη μονή Βλατάδων στη Θεσσαλονίκη, στον Αγ. Νικόλαο στον Θεολόγο, στην Περιβλεπτο και στην Εὐαγγελίστρια στον Μυστρά. Πά τον λόγο αυτό το εικονογραφικό πρόγραμμα της Περιβλεπτο αποκτᾶ ακόμη περισσότερη σπουδαιότητα. Αποτελεῖ ὄχι μόνο τὸ πιὸ ἐξελιγμένο φαινόμενο αὐτῆς τῆς τάσης ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖο, ἐὰν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι σὲ μνημεία τοῦ 14ου αἰ. ἀφιερωμένα στὴ Θεοτόκο ἐλάχιστα εἶναι οἱ ἀναφορὲς τῶν προφητῶν σὲ αὐτήν. Στὴν Παναγία Ὁδηγήτρια στὸ Ρεέ, γιὰ παράδειγμα, ὅπου ἀπὸ τοὺς δεκαῆξι προφῆτες ποὺ εἰκονίζονται στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου μόνο οἱ ἕξι ἀναφέρονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στὴ Θεοτόκο. Στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα στὴν Κρήτη καμιά ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν εἰληταρίων ποὺ κρατοῦν οἱ προφῆτες δὲν ἀναφέρεται στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἢ στὴν Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου⁵⁰.

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι προφῆτες ποὺ συνήθως κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου – ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγμα ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομὼν – ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἔξῃς ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ τρούλου καὶ μεταφέρονται στοὺς πεσσοὺς ἐκατέρωθεν τῆς παράστασης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ⁵¹. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ φανερῶνει μία σταδιακὴ ἀλλαγὴ στὸν συμβολισμό τοῦ τρούλου κατὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο. Ἐνῶ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο στὰ περισσότερα προγράμματα ἐκφράζονται οἱ δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ δίνεται ἔμφαση στὴν Ἐνσάρκωσή του, στὴν ὑστεροβυζαντινὴ δίνεται ἔμφαση στὸ Πάθος του.

Οἱ προφῆτες ποὺ ἀναφέρονται μὲ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν εἰληταρίων τους στὴ Θεοτόκο εἶναι ὁ Μωυσῆς, ὁ Γεδεὼν, ὁ Ἰακώβ, ὁ Ἀαρὼν, ὁ Δαβὶδ, ὁ Σολομὼν, ὁ Ἡσαΐας, ὁ Ἰεζεκιήλ, ὁ Δανιήλ, ὁ Ἀββακούμ, ὁ Ζαχαρίας, ὁ Μιχαίας καὶ ὁ Σοφονίας.

Στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρά τέσσερα πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ Μωυσῆς,

50. Ἴσως ἡ ἔλλειψη ἐπιγραφῶν ποὺ νὰ ἀναφέρονται στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου νὰ ἀποτελεῖ ἕνα ἐπιπλέον ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὸν Χριστὸ καὶ ὄχι στὴ Θεοτόκο, ὑπόθεση ποὺ ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ ἀπὸ τὴ Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 127-128.

51. Ὅπως συμβαίνει γιὰ παράδειγμα στὸ Soročani, στὸν Ἁγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη (β' στρώμα), στὴν Bogorodica Ljeviška, στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, στὸ Staro Nagoričino, στὴν Gračanica καὶ ἄλλου.

ὁ Ἀαρών, ὁ Γεδεών καὶ ὁ Δανιήλ, κρατοῦν σύμβολα πού θεωροῦνται προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου. Ὁ Μωσῆς κρατεῖ τὴ στάμνο καὶ τὴ βάτο, ὁ Ἀαρών τὴν ἀνθισμένη ράβδο, ὁ Γεδεών τὸν πόκο τῶν ἐρίων (πίν. 48α) καὶ ὁ Δανιήλ τὸ ὄρος⁵². Στὴ βάτο, στὸν πόκο τῶν ἐρίων καὶ στὸ ὄρος εἰκονίζεται σὲ μέταλλο ἢ προτομή τῆς Θεοτόκου. Προφῆτες πού κρατοῦν σύμβολα-προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου στὸν τροῦλο εἰκονίζονται στὸ Arilje, στὸ Peč, στὸ Zemen καὶ στοὺς ναοὺς τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μοράβα: Ravanica, Jošanica, Manasija καὶ Kalenić. Συγκεκριμένα, ὁ Μωσῆς στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, στὴ Ravanica (πίν. 132α), στὴ Manasija (πίν. 146β) καὶ στὴν Jošanica (πίν. 136α) κρατεῖ στὰ χέρια του τὴ στάμνο ὅπου συνέλεξαν τὸ μάννα ἐξ οὐρανοῦ⁵³. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ εἰκονίζεται στὰ χέρια τόσο τοῦ Μωσῆ ὅσο καὶ τοῦ Ἀαρών⁵⁴. Στὸ Arilje (πίν. 66β), στὸ Peč, στὴ Ravanica (πίν. 130α) καὶ στὴν Jošanica (πίν. 136β), ὁ Ἀαρών εἰκονίζεται κρατώντας τὴ ράβδο⁵⁵. Στὸ Arilje ὁ Ἀαρών, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ράβδο, κρατεῖ καὶ τὴ στάμνο, σύμβολο πού κρατεῖ συνήθως ὁ Μωσῆς. Μὲ τὴ στάμνο ὁ Ἀαρών θὰ ἀπεικονιστεῖ καὶ στὸ Kalenić. Ἡ ράβδος πού κρατεῖ ὁ Ἀαρών συμβολίζει τὴ νίκη καὶ τὴ δύναμη τοῦ Ἰσραήλ⁵⁶, ὅταν ὅμως ἡ ράβδος αὐτὴ εἰκονίζεται⁵⁷ μὲ βλαστὸς ἀποτελεῖ καὶ προεικόνιση τῆς Θεοτόκου.

Τὰ περισσότερα σύμβολα-προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴ νικοποιό της διάσταση καὶ ἀπηχοῦν μερικὲς ἀπὸ τίς κύριες ιδέες τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ιδεολογίας, ἀφοῦ εἴτε ἀποτελοῦν σύμβολα τῆς οἰκουμενικότητος εἴτε ἐκφράζουν ἔννοιες ὅπως κράτος, ἰσχύς, ἐξουσία⁵⁸. Ὁ πρῶτος ὁργανωμένος κύκλος προφητῶν μὲ σύμβολα προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾶται στὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ, πού χρονολογεῖται στὸν 12ο αἰ.⁵⁹ Στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ὁ κύκλος τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου ἐμφανίζεται, σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα παραδείγματα, στὴν πρώτη παλαιολόγια περίοδο⁶⁰ καὶ ἐντάσσεται σὲ ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο παραστάσεων πού σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴ Θεοτόκο προστάτιδα τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ πού ἔχουν στόχο νὰ τονίσουν τὴν ἔννοια τῆς ἀφθαρτῆς καὶ θεοφροῦρητης πρωτεύουσας⁶¹. Ἡ συστηματικὴ τους προβολὴ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς παλαιολόγιας περιόδου ἀποδεικνύει τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα μὲ τὸν ὁποῖο φορτίζεται τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ θέμα καὶ ὀφείλεται στὴν προσπάθεια ἀνασύστασης καὶ διατήρησης τοῦ μύθου τῆς θεοφροῦρητης πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους⁶². Ὅπως ἡ φλεγόμενη βάτος πού εἶδε ὁ Μωσῆς δὲν κᾶηκε, ὅπως ὁ πόκος τῶν ἐρίων τοῦ Γεδεών δὲν βράχηκε, ὅπως ἡ ράβδος τοῦ Ἀαρών ἀνθισε, ὅπως ἡ

52. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 217 κέ., πίν. 76-79.

53. Περιβλεπτος Μυστρᾶ: αὐτόθι 217, πίν. 76. Ravanica: Živković, *Ravanica* σχ. I. 4. Manasija: Živković, *Manasija* σχ. I. Jošanica: Nikolić, Jošanica εἰκ. 1.

54. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 224-226.

55. Arilje: Živković, *Arilje* σχ. III. Ravanica: Živković, *Ravanica* σχ. I. 4. Jošanica: Nikolić, Jošanica εἰκ. 1.

56. Revel-Neher, *L'arche d'alliance* 130.

57. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 226-

227. Βλ. ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Γεώργιος Βιάννου 318 καὶ σημ. 15.

58. Αὐτόθι 320.

59. Μουρίκη, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ 105, εἰκ. 19 καὶ σημ. 26, ὅπου καὶ ἡ πλήρης δημοσίευση τῶν ἐπιγραφῶν τῆς εἰκόνας.

60. Πὰ τίς προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου βλ. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 218 κέ. Βλ. ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Γεώργιος Βιάννου 316-321.

61. Αὐτόθι 323.

62. Αὐτόθι 320 καὶ σημ. 58.

πύλη τοῦ Ἰεζεκιήλ ἀνοίγει μόνο γιὰ τὸν Θεὸ καὶ πάλι παραμένει κλειστή, ὅπως ἡ Θεοτόκος γέννησε τὸν Χριστὸ ἀλλὰ ἔμεινε παρθένος, ἔτσι καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη ἂν καὶ ἀλώθηκε ἀπὸ τοὺς Λατίνους παρέμεινε ἄφθαρτη. Ἡ ἐπτάφωτη λυχνία παραλληλίζεται μὲ τὴν ἐπτάλοφη Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ἡ ἀνάκτηση τῆς Ἱερουσαλήμ ἢ Ἀγίας Σιών παραλληλίζεται μὲ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Νέας Σιών, ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Ἡ Παλαιολόγο, ὅπου οἱ Βυζαντινοὶ ὁραματίζονται ὅτι ξαναστήνεται ἡ Σκηνὴ τοῦ Δαβὶδ⁶³ μὲ τὶς πλάκες τοῦ νόμου, τὴν ἐπτάφωτη λυχνία καὶ τὴν κιβωτό, καὶ στὴν Τράπεζα τῆς Σκηνῆς ἱερουργοῦν μαζί ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐξουσία τοῦ Ἰσραήλ, ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Ἀαρών, ὁ αὐτοκράτορας καὶ ὁ πατριάρχης τοῦ Νέου Ἰσραήλ.

63. Βλ. Θεόδωρο Μετοχίτη Νικαέα (ἐκδ. Κ. Ν. Σάθας), τ. Α 152: Ἀλλ' ἐπειδὴ χρόνοις ὕστερον Ρωμαίοις ἐπανῆλθε τὰ πράγματα, καὶ ἡ κατεστραμ-

μένη τέως σκηνὴ τοῦ Δαβὶδ αὖθις συνεπήγνυτο καὶ συνίστατο, καὶ ὁ νόθος καὶ ὑβριστὴς ἡττήθη καὶ ὑπεχώρησε καὶ ἡ κιβωτὸς ἐπανῆλθε τῷ Ἰσραήλ.

ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ

Ο Ἰωάννης Πρόδρομος, φίλος καὶ βαπτιστὴς τοῦ Ἰησοῦ, εἰκονίζεται στὸν χώρο τοῦ τρούλου, εἴτε ὡς μεσάζων, σχηματίζοντας Δέηση μετὰ τὴ Θεοτόκο στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα, εἴτε ἐντασσόμενος στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν καὶ κρατώντας εἰλητάριο μετὰ ἐπιγραφή πὺν ἀναφέρεται στὸν Χριστό. Δεύτερος μετὰ τὴ Θεοτόκο στὴ χριστιανικὴ ἱεραρχία, ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος ἦταν ὁ πιὸ σπουδαῖος ἀπὸ ὅλους τοὺς ἁγίους. Μαζὶ μετὰ τὴ Θεοτόκο πλαισιώνει τὸν Χριστὸ καὶ σχηματίζει τὸν πολὺ διαδεδομένο τύπο εἰκόνισης, τὴ Δέηση. Ἡ σχέση του μετὰ τὸν Χριστὸ εἶναι στενὴ, διότι αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος προφήτης πὺν προφήτευσε τὸν Ἐνσαρκωμένο Λόγο καὶ ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς προφητὲς πὺν τὸν εἶδε. Ἐπιπλέον, τὸν βάπτισε. Στὸ πρόσωπό του ἐκπληρώνονται ὅλες οἱ παλαιότερες προφητεῖες γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος στὸν τρούλο κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζεται πάντοτε σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴ Θεοτόκο. Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς στὴ συγκεκριμένη θέση ἐκφράζει δύο βασικὲς ἐννοιες: τῆς Ἐνσάρκωσης καὶ τῆς Θυσίας. Μέσα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου ἐπιτυγχάνεται ἡ Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου πὺν προφήτευσε καὶ ἀναγνώρισε ταυτόχρονα ὁ Πρόδρομος. Ἐπιπλέον ἡ ἐπιγραφή στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου ἀναφέρεται στὸν Ἐνσαρκωμένο Λόγο καὶ στὴ θυσία του, μετὰ τὴν ὁποία ἐπέρχεται ἡ σωτηρία. Ἐχει ἤδη τονιστεῖ ἀπὸ τὸν Cr. Walter καὶ τὴ N. Thierry ὅτι πρωταρχικὴ σημασία τῆς Δέησης πὺν σχηματίζεται ἀπὸ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Πρόδρομο ἦταν ἡ μαρτυρία καὶ ἡ ἀναγνώριση τοῦ Ἐνσαρκωμένου Λόγου¹, ἀφοῦ ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος εἶναι οἱ σημαντικότεροι ἐπίγειοι αὐτόπτες μάρτυρες τῆς ἀνθρώπινης φύσης τοῦ Χριστοῦ².

Ὁ συνδυασμὸς τῆς Θεοτόκου μετὰ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο ἀπαντᾶται σὲ δύο μνημεῖα πὺν χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ.: στὸν Ἀγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς καὶ στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιὰ στὸ Γαλάτσι. Στὸν Ἀγ. Νικόλαο³ διατηροῦνται ἐξίτηλες οἱ μορφὲς τῆς Θεοτόκου στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου στὸ δυτικὸ, συνδυασμένες μετὰ ἀγγέλους καὶ ἀσώματες δυνάμεις. Ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος εἰκονίζεται μετὰ εἰλητάριο στὸ ὁποῖο εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὑπῆρχε ἡ γνωστὴ ἐπιγραφή: *Ἴδε ὁ ἄμνός τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου*, ὅπως στὴν Παναγία τῆς Veljusa στὴ Σερβία.

1. Walter, Two Notes on the Deesis 311-336. Thierry, A propos des peintures d'Ayvali Köy 16 κέ.

2. Γκιολές, Ὁ βυζαντινὸς τρούλλος 112, 117-118.

3. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου 38.

μνιτζα (1080)⁴, όπου απαντάται ή ίδια εικονογραφική παραλλαγή· στο μνημείο αυτό ή Θεοτόκος μαζί με τόν Ίωάννη Πρόδρομο μοιράζονται τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιᾷ ὁ Ίωάννης Πρόδρομος εἰκονίζεται στηθαῖος μέσα σὲ μετάλλιο στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο (πίν. 56) καὶ δὲν κρατεῖ εἰλητὸ ἀλλὰ σταυροφόρο ράβδο. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ μετάλλιο ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο θὰ περιελάμβανε τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου. Ἡ ὄχι ἡθελημένη ἀντιστροφή τῆς τοποθέτησης τοῦ Ίωάννη στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιᾷ τοῦ χαρίζει τὴν κύρια θέση καὶ ὑπογραμμίζει τὴ σημασία του.

Στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας τῆς Veljusa (1080), παρ' ὅλο ποὺ ἡ συνύπαρξη τῆς Θεοτόκου μετὰ τὸν Ίωάννη Πρόδρομο θὰ μπορούσε νὰ κατευθύνει τὴν ἐρμηνεία τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τοῦ τροῦλου ὡς ἐσχατολογικοῦ σὲ αὐτὸ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, τὸ σχῆμα τῆς Δέησης ἐκφράζει τὴν – διὰ τῆς Ἐνσαρκώσεως καὶ τῆς Θυσίας – ἀπόδοση χάριτος ἀπὸ ἓνα Θεὸ φιλόανθρωπο καὶ παντοδύναμο στὸν ἐκλεκτὸ τοῦ λαοῦ⁵. Ὁ σταυρὸς ποὺ εἰκονίζεται πάνω ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς μορφὲς ἐπιβεβαιώνει τὴν παραπάνω ἄποψη, ἐνῶ ὑπὲρ αὐτῆς συνηγοροῦν πλῆθος παραστάσεων ὅπου εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος μετὰ τὸν Χριστὸ καὶ ὁ Ίωάννης Πρόδρομος, κρατώντας τὸ εἰλητᾶριο μετὰ τὴ γνωστὴ ρήση τοῦ εὐαγγελιστῆ Ίωάννη. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης βρίσκεται στὴν Παναγία τοῦ Ἀρακος στὴν Κύπρο, ὅπου δίπλα στὴ μορφὴ τῆς ὁρθίας βρεφοκρατούσας Θεοτόκου, ἡ ὁποία δορυφορεῖται ἀπὸ δύο ἀγγέλους ποὺ κρατοῦν τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους, εἰκονίζεται ὁ Ίωάννης Πρόδρομος, κρατώντας ἀνοικτὸ εἰλητᾶριο μετὰ τὸ χωρίο 1:29 ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ίωάννη.

Τὴν παρουσία τοῦ Προδρόμου στὸν τροῦλο μαζί με τὴ Θεοτόκο πιθανὸν νὰ ἐνέπνευσε τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας, ἀφοῦ ὁ Ίωάννης Πρόδρομος ἀναφέρεται ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκφώνηση *Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης, ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*, πρῶτος στὰ Δίπτυχα τῶν Κεκοιμημένων⁶. Ἐπιπλέον ὁ Πρόδρομος κρατεῖ εἰλητὸ μετὰ τὸ περίφημο χωρίο 1:29 ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ίωάννη, ποὺ ψάλλεται κατὰ τὴν κοπὴ τοῦ ἄρτου-ἁμνοῦ⁷. Ἡ τρίτη μερίδα τοῦ ἄρτου ἀφιερώνεται ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ στὸν Πρόδρομο⁸. Ἀντίστοιχες παραστάσεις ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴ λειτουργία βρίσκονται σὲ προμετωπίδες χειρογράφων, ὅπου ὁ Πρόδρομος καὶ ἡ Θεοτόκος εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ οὐράνιες δυνάμεις⁹. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς θυμίζουν ἄμεσα ἀντίστοιχα εἰκονογραφικὰ προγράμματα τοῦ τροῦλου καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ αὐτά. Πὰ παράδειγμα, ἡ σύνθεση ποὺ κοσμεῖ τὸ ἐπίτιπλο στὸ φ.1r τοῦ ἀθηναϊκοῦ κώδικα 2645 ἔχει τὸ σχῆμα καὶ τὴ δομὴ διακόσμησης τροῦλου¹⁰.

4. Γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Παναγίας τῆς Veljusa βλ. Miljković-Pepk, *Veljusa* 176-182, σχ. II. ἰδιαίτ. 178· ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 81-82.

5. Αὐτόθι 82.

6. Brightman, *Liturgies* 331, 388, 406. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 184. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλος* 112.

7. Brightman, *Liturgies* 357, 544, 545, 548, 550.

8. Αὐτόθι 358, 548.

9. Ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν ἀθηναϊκὸ κώδικα ἀρ. 2645, φ.1r, καὶ στὸν ἀθωνίτικο ἀρ. 918, φ.10r τῆς μονῆς Βατοπεδίου. Βλ. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces* 117, εἰκ. 87 καὶ 118, εἰκ. 89 ἀντίστοιχα.

10. Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ - Τουφεξή-Πάσχου, *Κατάλογος χειρογράφων* I 143, εἰκ. 314.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ Προδρόμου καὶ τῆς Θεοτόκου ἐκατέρωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου ἀπαντᾶται σὲ ἓνα μνημεῖο τῆς πρώτης παλαιολόγειας περιόδου, στὸν Ἅγ. Θεμωνιανὸ στὴ Λύση (πίν. 57). Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς συναντᾶται ἐπίσης στὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰ. σὲ ἓνα ἄλλο μνημεῖο τῆς Κύπρου, στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο (πίν. 153α-β). Ὁ Ἅγ. Θεμωνιανὸς ἀντιγράφει τὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο ἀρκετὰ πιστά, στὴ διακόσμηση τόσο τοῦ τρούλου, ὅσο καὶ τῆς ἀψίδας. Καὶ στὰ δύο μνημεῖα ἡ ζώνη τῶν προφητῶν εἶναι κατεστραμμένη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μποροῦμε νὰ διαγνώσουμε πλήρως τὸ συνολικὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου.

Στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο ἡ ἐπιγραφή ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου ποὺ περιβάλλει τὴν προτομή τοῦ Παντοκράτορα ὁδηγεῖ στὴν ἐρμηνεία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ὡς ἐσχατολογικοῦ· σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ τὸ ἀπόσπασμα 6:37: *Καὶ μὴ κρίνετε, καὶ οὐ μὴ κριθῆτε* ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ, ποὺ ἀναγράφεται στὸ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου (πίν. 153α). Οἱ δύο αὐτὲς ἐπιγραφὲς προσδιορίζουν τόσο τὸν χαρακτήρα τοῦ Παντοκράτορα, ὅσο καὶ τὴ δέηση ποὺ διαμορφώνουν οἱ μορφὲς τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου μαζὶ μὲ τὴν Ἑτοιμασία στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο τοῦ τρούλου. Ὅμως στὸν Ἅγ. Θεμωνιανὸ δὲν ὑπάρχουν ἀντίστοιχες ἐπιγραφὲς ποὺ νὰ ἀποσαφηνίζουν τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΟΙ ΑΓΓΕΛΟΙ

I. Ἡ μορφή τῶν ἀγγέλων

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς οἱ ἄγγελοι, παρ' ὅλο πὺν ἦταν ἄνθρωποι καὶ δὲν εἶχαν φύλο, μποροῦσαν νὰ πάρουν ὑλικὴ μορφή καὶ νὰ ἐμφανίζονται στοὺς ἀνθρώπους. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη¹ οἱ ἄγγελοι παίρνουν διάφορες μορφές, ἄλλοτε ἐμφανίζονται ὡς νεαροί, ἄλλοτε ὡς στρατιῶτες ἢ ἱππεῖς, ἄλλοτε ὡς σεραφίμ ἢ χερουβίμ ἢ ὡς πύρινα ἄλογα.

Στὴν ἀνθρώπινη μορφή τῶν ἀγγέλων ἀποδίδονται ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ αὐλικοῦ ἀριστοκράτη, πράγμα φυσικόν, ἀφοῦ ἡ οὐράνια αὐλὴ τοῦ Παντοκράτορα ἀποτελοῦσε ἀντανάκλαση τῆς ἐπίγειας αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς². Ἔτσι οἱ ἄγγελοι ἀναφέρονται ὡς νεαροὶ εὐνοῦχοι, ὡς πραιπόζιτοι καὶ γενικά ὡς νεαροὶ αὐλικοί³, καὶ μὲ τὴ μορφή αὐτὴ εἰκονίζονται καὶ στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ.

Στοὺς ἀγγέλους οἱ Βυζαντινοὶ ἀπέδιδαν καὶ στρατιωτικὴ ιδιότητα. Ἀποτελοῦσαν τὸν στρατὸ τοῦ Παντοκράτορα, μὲ ὅλες του τὶς διαβαθμίσεις, κατὰ μίμηση τῆς βυζαντινῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας⁴. Ὁ Ἰωάννης Εὐχαΐτων λέει γιὰ τοὺς ἀρχαγγέλους σὲ μία ὁμιλία του, ὅτι ὁ Θεὸς *Κορυφαίους ἔχει αὐτούς*⁵· εἰ δὲ στρατὸς στρατηγός⁶, ἐνῶ ἄλλοι οἱ ἄγγελοι ἀναφέρονται ὡς *Φιλανθρώπων Θεοῦ φιλάνθρωπος στρατός*⁶.

Συνδυάζοντας τὸ χωρίο 10:13-21 τοῦ Δανιὴλ καὶ τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ *Δευτερονόμιον* 32:8,

1. Θεόδωρος Στουδίτης, Migne, PG 99, στ. 736 A-B: Ἀλλὰ ποτὲ μὲν νεανίσκων μορφήν ἐπιδείκνυνται, ποτὲ δὲ στρατιωτῶν, καὶ ἄλλοτε ἱππέων, καὶ πάλιν ἑξαπτερῶν καὶ πολυομμάτων, καὶ αὖθις λεόντων, εἴτα βοῶν, καὶ πάλιν ἀετῶν, ποτὲ δὲ καὶ ἵππων πυρίνων, καὶ πάλιν τροχῶν καὶ ἀρμάτων;

2. Mango, *Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης* 184.

3. Mango, St. Michael and Attis 44. Θεόδωρος Ἀναγνώστης (ἐκδ. G. C. Hansen): *ὁρᾷ τινα νεανίαν εὐνοῦχον παραγανδεῖν λαμπρῶ ἡμφιεσμένον*. Παντολέων Διάκονος (ἐκδ. F. Halkin): *ὡς πραιπόζιτον στολὴν ἡμφιεσμένος, εὐνοῦχος λαμπρὰν ἐσθῆτα ἡμφιεσμένος ὡς δῆθεν ἐκ τοῦ παλατίου πεμφθεὶς*. Ἰω-

σήφ Γεννέσιος (ἐκδ. H.-G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell) 74: *δύο τινῶν παρ' αὐτῷ ἱσταμένων ὥσεί πραιποζίτων καὶ χρυσοενδύτων*. Στὸ συναξάριο τῆς Ὁξφόρδης (Christ Church), στὸν βίο τοῦ ὁσίου Ἰσαακίου, ἀναφέρεται: *ἄνδρες τρεῖς λευχεῖμονες καὶ χαριέστατοι τοῦτον (τὸν Ἰσαάκιο) εὐθὺς ἄσπιλον ἀναγαγόντες καὶ εἰς τὴν λεωφόρον ἔμπροσθεν τοῦ βασιλέως στήσαντες ἀνεχώρησαν*, βλ. Halkin, *Le synaxaire grec* 77.

4. Mango, *Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης* 184.

5. Ἰωάννης Μαυρόπουλος (ἐκδ. P. Lagarde) 102.

6. Halkin, Ὁμιλία εἰς τὴν σύναξιν τῶν ἁσωμάτων 134.

οί Πατέρες της Ἐκκλησίας συνέλαβαν τὴν ἰδέα τῶν ἀγγέλων ὡς προστατῶν τῶν ἐθνῶν⁷: *Οὐ γὰρ μόνον ἐθνῶν φρουροὶ ἐτάχθησαν ἄγγελοι.... Ἀλλὰ γὰρ τῶν ἀνθρώπων ἕκαστον ἔλαχεν ἄγγελος*⁸. Ἡ ἰδεολογία γιὰ τοὺς ἀγγέλους διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Ψευδο-Διονύσιο στὴν *Οὐράνια Ἱεραρχία* του. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἀναλαμβάνει ὑπὸ τὴν προστασία του τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἄγγελοι προστατεύουν ἀπὸ ἓνα λαὸ-ἔθνος ὁ καθένας: *Ἐνθεν ἡ θεολογία τὴν καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίαν ἀγγέλοις ἀπονενέμηκεν, ἄρχοντα τοῦ Ἰουδαίων λαοῦ τὸν Μιχαὴλ ὀνομάζουσα, καὶ ἄλλους ἐθνῶν ἐτέρων· ἔστησε γὰρ ὁ Ὑψιστος ὅρια ἐθνῶν κατ' ἀριθμὸν ἀγγέλων Θεοῦ*⁹. Ὁ κορυφαῖος ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ὀρίζεται ὡς προστάτης τοῦ Ἰσραὴλ: *Ὁ τοιοῦτος ἀνὴρ μέγα τι χρῆμα τοὺς ἀγγέλους φησὶ προστάξει γὰρ θεοῦ τοῦ κτίσαντος τὴν πᾶσαν κτίσιν διαλαχεῖν καὶ τῶν ἐθνῶν τοῖς κρατίστοις ἐπικρατεῖν, τὸν μὲν τινα τοὺς Πέρσας ἐφορᾶν, τὸν δὲ Μιχαὴλ ἀρχάγγελον τὸν ἐκ περιτομῆς λαὸν φρουρεῖν*¹⁰. Καὶ ἀφοῦ ὁ Μιχαὴλ συνδέθηκε μὲ τὴ μοῖρα τοῦ Ἰσραὴλ, ἦταν ἀναπόφευκτη ἡ σύνδεσός του μὲ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Νέου Ἰσραὴλ, τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸν ἴδιο τὸν ναὸ τῆς Ἀγ. Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ ὑπῆρχε ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα του, προστάτευε ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ¹¹. Εἶναι γνωστὴ ἡ δημιουργία ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγο μετὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐνὸς γλυπτοῦ συμπλέγματος ποὺ παρίστανε τὸν αὐτοκράτορα νὰ προσφέρει τὸ ὁμοῖωμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὸν συνώνυμό του ἀρχάγγελο Μιχαὴλ¹².

Σύμφωνα μὲ τὸν Ψευδο-Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη οἱ ἄγγελοι χωρίζονται σὲ τρεῖς τάξεις, κάθε μία ἀπὸ τίς ὁποῖες διαιρεῖται σὲ τρία τάγματα. Στὴν πρώτη τάξη περιλαμβάνονται οἱ θρόνοι, τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ, στὴ δεύτερη οἱ ἑξουσίες, οἱ κυριότητες καὶ οἱ δυνάμεις, καὶ στὴν τρίτη οἱ ἄγγελοι, οἱ ἀρχάγγελοι καὶ οἱ ἀρχές. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης, ὁρμώμενος ἀπὸ τὸν Ψευδο-Διονύσιο, περιγράφει τὰ ἐννέα τάγματα τῶν ἀγγέλων, ἐρμηνεύοντας τίς ὀνομασίες τους¹³. Παρ' ὅλο ποὺ δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς περιγραφές γιὰ τίς ἑξουσίες, τίς κυριότητες, τίς δυνάμεις καὶ τίς ἀρχές, σὲ τρεῖς τουλάχιστον περιπτώσεις οἱ παραπάνω κατηγορίες εἰκονίζονται μὲ ἀνθρώπινη μορφή, ὅπως οἱ ἄγγελοι καὶ οἱ ἀρχάγγελοι.

Στὴν κατεστραμμένη σήμερα διακόσμηση τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴ Νίκαια¹⁴, οἱ ἀνθρωπόμορφοι ἄγγελοι ἔφεραν τίς ἐπιγραφές *ΑΡΧΕ, ΔΥΝΑΜΙΣ, ΚΥΡΙΟΤΙΤΕΣ* καὶ *ΕΞΟΥΣΙΑΙ*. Στὸ διακονικὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου (Μητροπόλη) στὸν Μυστρά¹⁵ οἱ ἄγγελοι συνοδεύονται ἀπὸ τίς ἐπιγραφές *ΑΓΓΕΛΟΙ, ΑΡΧΑΙ, ΔΥΝΑΜΕΙΣ, ΘΡΟΝΟΙ, ΕΞΟΥΣΙΑΙ, ΚΥΡΙΟΤΗΤΕΣ*. Στὸν βόρειο τροῦλο τοῦ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Τρεσκανς κοντὰ στὸν Πρίλαπο¹⁶, κάτω ἀπὸ

7. Κουκιάρης, *Τὰ θαύματα τῶν ἀγγέλων* 20. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 1496-1497.

8. Halkin ὁ.π. 138.

9. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Migne, PG 3, στ. 260B.

10. Halkin ὁ.π. 143.

11. Νικίτας Χωνιάτης (ἐκδ. J. A. Van Dieten) 238: *Καθ' ὃ δὴ ὁ πρῶτιστος καὶ μέγιστος τῶν παραστατούντων ἀρχαγγέλων θεῶ ἐσπασμένος ὁμοφαῖαν*

ἐστήλῃται ψηφίδων λεπταῖς ἐπιθέσει, φύλαξ προβεβλημένος τοῦ ἱεροῦ.

12. Παπαμαστοράκης, *Μαυριώτισσα* 238.

13. Θεόδωρος Στουδίτης, Migne, PG 99, στ. 745C.

14. Lazarev, *Storia* εἰκ. 23-24.

15. Χατζηδάκης, *Μητρόπολη* 159, πίν. 44-47.

16. Grozdanov, *Jesus Christ the King* 133, εἰκ. 52-53.

τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου πλαισιωμένη ἀπὸ δύο ὁμάδες ἀγγέλων μὲ λῶρο καὶ σκῆπτρο, τῇ Θεοτόκῳ καὶ τὸν προφήτῃ Δαβίδ. Ἀκολουθοῦν ἀπὸ ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ καὶ ἓνα πολυόμματο χερουβίμ (*ΠΟΛΥΟΜΑΤΑ ΧΕΡΟΥΒΙΜ*) ποὺ πατοῦν σὲ φτερωτοὺς τροχοὺς μὲ λάβαρα, πάνω στὰ ὁποῖα ἀναγράφεται ὁ Τρισάγιος ὕμνος, καὶ ἔπειτα ἄλλες τέσσερις ὁμάδες ἀγγέλων μὲ σκῆπτρο καὶ σφαίρα. Ἡ πρώτη ὁμάδα ἀνθρωπομόρφων ἀγγέλων πίσω ἀπὸ τὸ σεραφίμ ἐπιγράφεται *ΑΡΧΑΙ*¹⁷. Ὁ συνδυασμὸς σεραφίμ, χερουβίμ καὶ τροχῶν μὲ τὶς ἑξὶ ὁμάδες ἀγγέλων ὁδηγεῖ στὸν ἀριθμὸ ἑννέα, ποὺ παραπέμπει μὲ τὴ σειρά του στὴν *Οὐράνια Ἱεραρχία* τοῦ Ψευδο-Διονυσίου¹⁸. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι οἱ ὑπόλοιπες ὁμάδες ἀγγέλων ἔφεραν ἐπιγραφὰς ποὺ τὶς ταύτιζαν μὲ τὶς ἀντίστοιχες τάξεις τῆς Οὐράνιας Ἱεραρχίας.

Ἐνα πλήθος ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὁρίζει τὴ θέση τῶν ἀγγέλων κυκλικά γύρω ἀπὸ τὸν Θεό. Ὁ κυκλικὸς χώρος τοῦ τρούλου ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς καλλιτέχνες νὰ δημιουργήσουν συνθέσεις τέτοιες ποὺ νὰ ἀποδίδουν εἰκαστικά τὴν οὐράνια αὐλὴ τοῦ Παντοκράτορα, ποὺ στέκει γύρω του σύμφωνα μὲ τὸ ὄραμα τοῦ προφήτῃ Ἡσαΐα 6:2-3: *Εἶδον τὸν κύριον σαβαὼθ καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου, καὶ σεραφὶν εἰσθήκεισαν κύκλῳ αὐτοῦ*. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ *Περὶ Τρισαγίου ὕμνου* σταχυολογοῦνται ἐπίσης μία σειρά ἀπὸ ἀποσπάσματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν προφήτῃ Ἡσαΐα, ἀναφέρονται στὴν κυκλικὴ θέση τῶν οὐρανίων δυνάμεων γύρω ἀπὸ τὸν Θεό: *Τὸ ἱλαστήριον ἄρα Χριστός, ὃς καὶ ἐν σαρκὶ πεφηνῶς οὐδὲν ἥττον ἐστὶ θεὸς καὶ κύριος φύσει τε καὶ ἀληθείᾳ, περιεστῶσας ἐν κύκλῳ δουλοπρεπῶς, καὶ αὐτὸς ἔχων τὰς ἀνωτάτω δυνάμεις*¹⁹... *Καὶ μὴν ἐν κύκλῳ τὸν ὑπερφῶ τε καὶ ἐπηρμένον περιεστᾶσι θρόνον δοξολογοῦντα τὰ σεραφίμ ἁγίον τε αὐτὸν καὶ μὴν ὅτι καὶ κύριον τῶν δυνάμεων ὀνομάζοντα πλήρη τε εἶναι λέγοντα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν τῆς δόξης αὐτοῦ*²⁰. Σὲ δύο τουλάχιστον ἐπιγράμματα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ ἀναφέρεται ὅτι ἡ θέση τῶν ἀγγέλων σὲ σχέση μὲ τὸν Θεὸ εἶναι κυκλική: *Τοῦτον, θεατά, τὸν σεβάσμιον δόμον, ὃν ἄγγελοι κυκλοῦσιν ὡς θεοῦ θρόνον*²¹ καὶ *Τὸν δημιουργόν, Αὐσονάρχα, τῶν χρόνων, οὗ τὸν μέγαν κυκλοῦσιν ἄγγελοι θρόνον*²².

II. Ἀνθρωπόμορφοι ἄγγελοι

Τὸ μέγεθος τοῦ τρούλου προσδιορίζει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸν τρόπο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο εἰκονίζονται οἱ μορφές τῶν ἀγγέλων. Οἱ ἄγγελοι παριστάνονται ὁλόσωμοι ἢ στηθαῖοι μέσα σὲ μετάλλια. Οἱ ὁλόσωμοι εἰκονίζονται σὲ τρεῖς χαρακτηριστικὲς στάσεις: ὄρθιοι, προσκυνοῦντες καὶ ἱπτάμενοι. Στὴν πρώτη περίπτωση φέρουν ἀποκλειστικὰ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία καὶ κρατοῦν σκῆπτρο, σφαίρα ἢ λάβαρο. Στὴ δεύτερη περίπτωση, εἴτε διατηροῦν τὴν αὐτοκρατορικὴ τους περιβολή, εἴτε ἀπεικονίζονται μὲ ἀρχαῖζουσα

17. Αὐτόθι 133, εἰκ. 52.

18. Αὐτόθι 133.

19. Kotter, *Johannes von Damaskos* IV 320.

20. Αὐτόθι 322.

21. Μανουὴλ Φιλῆς (ἐκδ. E. Miller) I, ἐπίγρ. CCXXXI 122.

22. Αὐτόθι II, ἐπίγρ. XXXIII 397.

ένδυμασία· είναι πάντα δεόμενοι, με τὰ χέρια τους καλυμμένα ἢ γυμνά, καὶ σπάνια κρατοῦν αὐτοκρατορικὰ ἀντικείμενα. Στὴν τρίτη περίπτωση οἱ ἄγγελοι σηκώνουν τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα καὶ εἶναι ντυμένοι ἀρχαιοπρεπῶς, διατηρώντας μερικές φορές μόνο τὰ κόκκινα ὑποδήματα τῆς αὐτοκρατορικῆς στολῆς.

Ὁλόσωμοι μετωπικοὶ ἄγγελοι

Σὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἐντάσσονται οἱ ἄγγελοι ποὺ εἰκονίζονται στοὺς τρούλους τῆς Ἀγ. Αἰκατερίνης στὴ Θεσσαλονίκη (ἀρχὲς 14ου αἰ.), τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη στὸ Zemen²³ τῆς Βουλγαρίας (1360 περίπου) καὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὸ Markon Manastir (1376-1381). Στὴν Ἀγ. Αἰκατερίνη, κάτω ἀπὸ τὸν κατεστραμμένο σήμερα Παντοκράτορα, εἰκονίζονται ὁκτὼ ἄγγελοι ντυμένοι αὐτοκρατορικὰ με σκῆπτρο καὶ σφαίρα. Στὸ Zemen διατηροῦνται τὰ κάτω ἄκρα ἀπὸ δώδεκα ἄγγέλους ντυμένους αὐτοκρατορικά. Στὸ Markon Manastir, εἰκονίζονται ὁκτὼ ὁλόσωμοι ἄγγελοι ντυμένοι αὐτοκρατορικά (πίν. 119). Ἀνάλογη ἐνδυμασία φέρουν οἱ δύο ἄγγελοι ποὺ καταλαμβάνουν τὰ ἄξονικά σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου τοῦ τρούλου στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὴ Μονεμβασιά (β' μισὸ 13ου αἰ.) καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὸν Ἑξαρχο (β' μισὸ 13ου αἰ.).

Στὴ Ρωσία με ἀνάλογη στάση καὶ ἐνδυμασία εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι στὸν ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Novgorod (1360 περίπου), στὴ Μεταμόρφωση στὸ Novgorod (1378)²⁴, στὴ Μεταμόρφωση στὸ Konalevo (1380±), στὴν κατεστραμμένη στὸ Β' παγκόσμιο πόλεμο Κοίμηση τῆς Παναγίας στὸ Volotovo (1380±)²⁵, στὸν Ἀγ. Θεόδωρο Στρατηλάτη (1380-1390) καὶ στὸν Χριστὸ (1380-1390) στὸ Novgorod. Εἶναι σημαντικό ὅτι στὰ παραπάνω μνημεῖα ἐπαναλαμβάνεται τὸ σχῆμα ποὺ ἐφαρμόστηκε στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod (1108), ποὺ με τὴ σειρά τῆς ἀκολούθησε τὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Κιέβου (1037-1045)²⁶.

Ἀπεικονίσεις ἀγγέλων σὲ στάση δορυφόρου με αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία σώζονται στὸν χώρο τοῦ τρούλου ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., ἀκολουθώντας βέβαια παλαιότερα πρότυπα ποὺ ἀνάγονται τουλάχιστον στὸν 9ο αἰ. Ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Φωτίου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Φάρου στὴν Κωνσταντινούπολη φαίνεται ὅτι στὸν τρούλο οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονταν ὡς δορυφόροι.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα ὁλόσωμων δορυφόρων ἀγγέλων ποὺ διατηροῦνται ἕως σήμερα ἀποτελεῖ ἡ Παναγία Μυριοκεφάλων (1000-1025) στὴν Κρήτη, ὅπου ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς ὀρθίας Θεοτόκου εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι ντυμένοι αὐτοκρατορικὰ καὶ κρατώντας σκῆπτρο καὶ σφαίρα²⁷. Σὲ ὅμοια στάση, ἀλλὰ με λάβαρο πάνω στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται τὸ τρισάγιο, εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι στὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου (1052+) καὶ στὴν Παναγία τῆς Veljusa (1080). Στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Κιέβου (1037-1045) καὶ

23. Grabar, *Peinture en Bulgarie* 186.

24. Βλ. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek* εἰκ. 11-21.

25. Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου στὸ Volotovo εἶναι γνωστὸς σήμερα μόνον ἀπὸ φωτογραφικὸ ὑλικό. Βλ.

Vzdornov, *Volotovo* εἰκ. 5, 7.

26. Βλ. Lazarev, *Mozaiki* πίν. 1, 5.

27. Βλ. Ἀντουράκη, *Μονὴ Μυριοκεφάλων* πίν. 21, 24.

στον Ἁγ. Γεώργιο Διασορίτη τῆς Νάξου (β' μισό 11ου αἰ.) κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζονται τέσσερις ὁλόσωμοι ἄγγελοι σὲ στάση δορυφόρου μὲ σκῆπτρο. Στὴ Νέα Μονὴ τῆς Χίου (1045-1054) ὑπῆρχαν ἑννέα συνολικά ἄγγελοι, κατεστραμμένοι σήμερα, οἱ ὅποιοι φαίνεται πὼς εἰκονίζονταν σὲ στάση δορυφόρου²⁸. Τὸν 12ο αἰ. στὴν Cappella Palatina (1140)²⁹ οἱ τέσσερις μετωπικοὶ ἀρχάγγελοι στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς δεύτερης ζώνης τοῦ τρούλου εἰκονίζονται ὡς δορυφόροι· οἱ δύο ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ντυμένοι αὐτοκρατορικά καὶ οἱ ἄλλοι δύο στρατιωτικά.

Ὁλόσωμοι ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης

Ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης ἀπαντῶνται τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. σὲ μία μεγάλη ὁμάδα μνημείων στὴν ὁποία περιλαμβάνονται ὁ Ἁγ. Γεώργιος τῆς Σόφιας (πρῶτο στρώμα β' μισό 11ου αἰ.), ἡ Παναγία στὸ Τρίκωμο τῆς Κύπρου (ἀρχές 12ου αἰ.), ἡ Παναγία τοῦ Ναυάρχου (1148), οἱ Ἁγ. Ἀπόστολοι στὸ Πέρα-Χωριό τῆς Κύπρου (1160-1180), ὁ Ἁγ. Ἱερόθεος στὰ Μέγαρα (1170-1180), ἡ Εὐαγγελίστρια στὸ Γεράκι (1200 περ.), ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὴ Ροδιά (1200-1220) καὶ ὁ Ἁγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη (1223-1230) κοντὰ στὴν Ἄρτα, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὸ Θάρι τῆς Ρόδου (1226-1234) καὶ ὁ Ἁγ. Νικόλαος στὰ Κυριακοσέλια τῆς Κρήτης (1230-1236)³⁰.

Στὸν Ἁγ. Σέργιο καὶ Βάκχο στὴν Κίττα τῆς Μάνης κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα διατηροῦνται τμήματα ὁλόσωμων ἀγγέλων σὲ στάση προσκύνησης. Σύμφωνα μὲ τὸν V. Djurić³¹, οἱ ἄγγελοι κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα στὸν τρούλο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀνάληψης στὸ Βορje τῆς Ἀλβανίας εἰκονίζονται σὲ στάση προσκύνησης. Στὸν τρούλο τοῦ Σωτήρα στὰ Μέγαρα³² τέσσερις ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης πλαισιώνουν τὴ Θεοτόκο καὶ τὴν Ἑτοιμασίαν τοῦ Θρόνου. Στὸν Ἁγ. Σώζοντα στὸ Γεράκι³³ ὁκτὼ ἄγγελοι εἰκονίζονται σὲ στάση προσκύνησης καὶ πλαισιώνουν ἀνὰ δύο τὶς παραστάσεις ποὺ εἶναι τοποθετημένες στὰ τέσσερα βασικά ἀξονικά σημεῖα: τὸν ἅγιο Σώζοντα, τὸν κενὸ θρόνο καὶ τὰ δύο σεραφίμ. Σὲ προσκύνηση εἰκονίζονται καὶ οἱ ἄγγελοι στὸν τρούλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης³⁴. Στὸν ναὸ τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ στὸ Prizren ὁκτὼ ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης κατευθύνονται πρὸς τὴ Θεοτόκο. Στὴ μονὴ Βλατάδων ἓνα πλῆθος ἀγγέλων προσκυνοῦν τὴ Θεοτόκο ποὺ βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο. Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου εἶναι ἐπιζωγραφημένος, ὅμως εἶναι σχεδὸν σίγουρο ὅτι ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ βυζαντινὸ πρότυπο. Στὸν Ἁγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς δύο ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης πλαισιώνουν τὴ Θεοτόκο. Στὸν Ἁγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο κοντὰ στὴ Σπάρτη δύο ζεύγη ἀγγέλων πλαισιώνουν τὴ Θεοτόκο

28. Μουρίκη, *Νέα Μονή* 124-126.

29. Βλ. Demus, *Norman Sicily* πίν. 13.

30. Πὰ τὴ στάση προσκύνησης τῶν ἀγγέλων στοὺς τρούλους τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου βλ. Παπαμastoράκη, Ἁγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 424-425.

31. Djurić, Borje 43.

32. Grigoriadou, *Affinités iconographiques* 38, πίν.

VIII.

33. Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις 2-3, πίν. Β-Γ.

34. Μουρίκη, *Πλάτσα* 37, πίν. 50.

καὶ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου σὲ στάση προσκύνησης. Παρ' ὅλο πὺν στὰ τρία τελευταῖα μνημεῖα οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονται ἕως τοὺς μηρούς, εἶναι φανερὸ ὅτι ἔχουν στάση προσκύνησης.

Στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἑλασσόνας ἑπτὰ αὐτοκρατορικὰ ντυμένοι ἄγγελοι, μὲ λαμπάδες ἀναμμένες καὶ λάβαρα ἢ ριπίδια, στρέφονται πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ³⁵ στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἰκονίζονται ἀπὸ ἓνα ζευγὸς ἄγγέλων πὺν πλαισιώνουν τὴ Θεοτόκο καὶ τὴν Ἑτοιμασία ἀντίστοιχα (πίν. 38-39). Οἱ δύο πρῶτοι εἶναι ντυμένοι ἀρχαιοπρεπῶς, ἐνῶ οἱ δύο δεύτεροι μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία. Ὅλοι ὅμως στρέφονται σὲ στάση προσκύνησης πρὸς τὶς παραστάσεις πὺν πλαισιώνουν. Οἱ δύο ἄγγελοι μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία μὲ τὸ ἓνα χέρι στηρίζουν τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο οἱ δύο ἄγγελοι πὺν προσκυνοῦν τὴ Θεοτόκο φέρουν ἐπίσης αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία, ἐνῶ αὐτοὶ πὺν πλαισιώνουν τὴν Ἑτοιμασία εἶναι ντυμένοι ἀρχαιοπρεπῶς καὶ ἔχουν τὰ χέρια καλυμμένα. Λῶρο φαίνεται ὅτι φοροῦν καὶ οἱ δέκα ἄγγελοι πὺν στρέφονται σὲ στάση προσκύνησης πρὸς τὴ Θεοτόκο στὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρᾶ.

Ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης συναντῶνται καὶ στὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πὺν ἐντάσσονται στὸ πλαίσιο τῆς μελέτης. Στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο καὶ στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι οἱ ἄγγελοι χωρισμένοι σὲ δύο ὁμάδες προσκυνοῦν τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου πὺν βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο (πίν. 58, 59β). Ἀνάλογο σχῆμα ἀπαντᾶται στὸν Ἅγ. Θεμωνιανὸ στὴ Λύση καὶ στὴν Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο. Οἱ ἄγγελοι εἶναι διατεταγμένοι σὲ δύο ἡμιχόρια μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπου εἶναι τοποθετημένη ἡ Ἑτοιμασία πλαισιωμένη ἀπὸ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο. Στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης δώδεκα ἄγγελοι εἰκονίζονται σὲ στάση προσκύνησης στραμμένοι πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Ἡ σύνθεση στὸ δεύτερο μνημεῖο διασπᾶται ἀπὸ τέσσερα ἐξαπτέρυγα σεραφίμ, πὺν εἰκονίζονται στὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα.

Οἱ ὁλόσωμοι ἄγγελοι σὲ προσκύνηση πὺν εἰκονίζονται στοὺς τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου μποροῦν, μὲ βάση τὴ στάση τους, νὰ διακριθοῦν σὲ τρεῖς τύπους³⁶:

1) Ἄγγελοι μὲ τὸ ἓνα γόνατο στὴ γῆ καὶ τὸ ἄλλο νὰ σχηματίζει ὀρθὴ γωνία. Στὸν τύπο αὐτὸ ἀνήκουν οἱ ἄγγελοι στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο (πίν. 58), οἱ τέσσερις ὁλόσωμοι ἄγγελοι στὸν Σωτήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα καὶ οἱ δύο πρῶτοι ἄγγελοι στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου ἀποτελοῦν οἱ τέσσερις ἄγγελοι τοῦ τρούλου τοῦ Ἅγ. Ἰερόθεου, πὺν ἀντιγράφει πιστὰ ὁ Σωτήρας στὰ Μέγαρα.

2) Ἄγγελοι μὲ ἐντονη κάμψη τοῦ σώματος, ὅποτε ἡ σύνθεση χαρακτηρίζεται ἀπὸ ρυθμικὴ κίνηση. Στὸν τύπο αὐτὸ ἐντάσσονται οἱ ἄγγελοι στὸν Ἅγ. Σῶζοντα στὸ Γεράκι, στὸν

35. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 217, πίν. 74-75. Τὸν 13ο αἰ. στὸν τρούλο τοῦ Ἅγ. Νικολάου στὴ σπηλιὰ Πεντέλης δύο ἄγγελοι ντυμένοι αὐτοκρατορικὰ στρέφονται πρὸς τὴ Θεοτόκο σὲ στάση προσκύνησης. Βλ. Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης

86, πίν. 32, 35.

36. Οἱ ἴδιοι τύποι ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι ἀπαντῶνται τὴν προγενέστερη τῶν Παλαιολόγων περίοδο. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 425.

Ἁγ. Νικόλαο στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, σὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι καὶ στήν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρά. Στὸν ἴδιο τύπο θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν οἱ ἄγγελοι ποὺ πλαισιώνουν τὴ Θεοτόκο σὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Μονεμβασιᾶς καὶ σὸν Ἁγ. Νικόλαο σὸν Θεολόγο. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ τύπου κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἀποτελοῦν οἱ ἄγγελοι σὸν τροῦλο τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου, τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρι καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὰ Κυριακοσέλια τῆς Κρήτης. Ἡ στάση τους ἀντανάκλᾳ ἓναν ἀπὸ τοὺς ἐθιμικοὺς τρόπους προσκύνησης στὸ Βυζάντιο κατὰ τοὺς ὁποίους, σύμφωνα μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο, ἓνας ἀξιωματοῦχος τοῦ αὐτοκράτορα προσκυνεῖ τὸν βασιλέα *μὴ κλίνας τὰ γόνατα, εἰ μὴ μόνον τὸ σχῆμα τῆς προσκυνήσεως, ὃν τρόπον ἢ τῆς ἡμέρας τάξεις ἀπαιτεῖ*³⁷.

3) Ἁγγελοι δρομαῖοι ἐν αἰωρήσει. Ἄν δὲν ἀπατοῦν τὰ ἴχνη, σὸν τύπο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν οἱ ἄγγελοι τοῦ τροῦλου τοῦ Ἁγ. Σέργιου καὶ Βάκχου στήν Κίττα τῆς Μάνης. Προγενέστερα παραδείγματα ἀποτελοῦν οἱ ἄγγελοι σὸν τροῦλο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὴ Σόφια (πρῶτο στρώμα, β' μισὸ 11ου αἰ.), τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Γεράκι (1200 περίπου) καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴ Ροδιά (1200-1220).

Στὸν πρῶτο καὶ δεῦτερο τύπο καθρεφτίζονται στάσεις προσκύνησης τοῦ τυπικοῦ τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς τοῦ Βυζαντίου. Ὁ τρίτος τύπος εἶναι ὁ μόνος ποὺ περιλαμβάνει ἄγγελους σὲ κίνηση. Ἁγγελοι μὲ κεκλιμένα τὰ γόνατα εἰκονίζονται σὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης στήν Κακοπετριά, καὶ φαίνεται νὰ μιμοῦνται τὴ στάση καὶ τὴν κίνηση τῶν ἀγγέλων ἀπὸ τὸν τροῦλο τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων στὸ Πέρα-Χωριό (1160-1180).

Συνήθως οἱ ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης ἔχουν τὰ χέρια τους σὲ χειρονομία δέησης, χωρὶς νὰ κρατοῦν κανένα σύμβολο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς ἄγγελους σὸν Σωτήρα κοντὰ στὰ Μέγαρα, σὸν Ἁγ. Σώζοντα στὸ Γεράκι, σὸν Ἁγ. Νικόλαο στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, στήν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρά καὶ στὰ τρία κυπριακὰ μνημεῖα: Ἁγ. Ἡρακλείδιο, Ἁγ. Νικόλαο Στέγης καὶ Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, μὲ τὰ χέρια γυμνά χωρὶς νὰ κρατοῦν σύμβολα εἰκονίζονται οἱ ὀκτὼ ἀπὸ τοὺς δέκα ἄγγελους στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους στὸ Πέρα-Χωριό τῆς Κύπρου, στήν Εὐαγγελίστρια Γερακίου καὶ σὸν Ἁγ. Ἱερόθεο στὰ Μέγαρα³⁸. Σὲ δύο μνημεῖα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ. οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονται νὰ κρατοῦν σκῆπτρο. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἄγγελους σὸν τροῦλο τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὰ Κυριακοσέλια (1230-1236) τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρι (1226-1234)³⁹ τῆς Ρόδου.

Μὲ καλυμμένα τὰ χέρια εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι σὸν τροῦλο τοῦ Ἁγ. Σέργιου καὶ Βάκχου στήν Κίττα τῆς Μάνης καὶ ἀκολουθοῦν πρότυπα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου,

37. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *De Ceremoniis* I 48, 245. Βλ. ἐπίσης *De Ceremoniis* II 16, 599, ὅπου οἱ ἀξιωματοῦχοι: *μέχρι τῶν γονάτων προσκυνοῦντες χαιρετίζουσι*. Πλ. τὴν προσκύνηση βλ. Guiland, *La cérémonie de la προσκύνησης* 251-259. Treitinger, *Vom oströmischen Kaiser* 84 κέ. Cutler, *Transfigurations* 53 κέ.

38. Ἁγ. Ἀπόστολοι στὸ Πέρα-Χωριό: Megaw-Hawkins, *Holy Apostles at Perachorio* εἰκ. 5-8. Εὐαγγε-

λίστρια: βλ. Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις 1 κέ. πίν. Α. Ἁγ. Ἱερόθεος: Μουρίκη, Ἁγιος Ἱερόθεος 120-124, εἰκ. 8-13.

39. Μὲ σκῆπτρο καὶ σφαῖρα εἰκονίζονται οἱ δύο προτελευταῖοι ἄγγελοι στὸ τύμπανο τοῦ τροῦλου στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους στὸ Πέρα-Χωριό, βλ. Megaw-Hawkins, *Holy Apostles at Perachorio* 294-295, εἰκ. 3, 9. Ἐπίσης σφαῖρα κρατοῦν στὸ ἴδιο μνημεῖο οἱ δύο πρῶτοι ἄγγελοι τῶν ἱσάριθμων ὁμάδων.

χαρακτηριστικά παραδείγματα της οποίας αποτελούν οί ἄγγελοι στὸν Ἅγ. Γεώργιο τῆς Σόφιας, στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Ροδιάς⁴⁰.

Ὀλόσωμοι ἱπτάμενοι ἄγγελοι

Στὴν παλαιολόγια περίοδο ἐμφανίζεται ἓνας ἀκόμη τρόπος ἀπεικόνισης ἀγγέλων στὸν χῶρο τοῦ τρούλου. Πρόκειται γιὰ ὀλόσωμους ἱπτάμενους ἀγγέλους ποὺ σηκώνουν τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα. Οἱ ἄγγελοι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀνάληψης καὶ μποροῦν νὰ παραλληλιστοῦν μὲ τοὺς ἀγγέλους τῆς Ἀνάληψης τοῦ Σταυροῦ, θέμα ποὺ διακοσμεῖ τοὺς τρούλους τῶν γεωργιανῶν μνημείων ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ ἐξῆς⁴¹. Τὸ σχῆμα τῶν ἱπταμένων ἀγγέλων ποὺ σηκώνουν μετάλλιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται μορφή ἢ σταυρὸς ἔλκει τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορικὴ εἰκονογραφία καὶ ἀπαντᾶται στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, τόσο στὴ ζωγραφικὴ ὅσο καὶ στὴ γλυπτικὴ⁴². Ἐχει χαρακτήρα ἀποθεωτικὸ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε εὐρέως σὲ παραστάσεις ὁραμάτων ἢ θεοφανειῶν, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης ἢ στὴν Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ⁴³.

Ἱπτάμενοι ἄγγελοι ποὺ σηκώνουν τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα σώζονται σὲ ἔξι μνημεῖα ποὺ βρίσκονται ὅλα στὸν χῶρο τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου ὡς τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. Στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 1) καὶ στὴν Ὀλυμπιώτισσα εἰκονίζονται ἔξι ἱπτάμενοι ἄγγελοι, στὸν Ἅγ. Ἰωάννη Kaneo, στὸ Staro Nagoričino (πίν. 82) καὶ στὸ Lesnovo ὁκτώ (πίν. 101), καὶ στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὴ Σόφια τέσσερις.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὁ τύπος τῶν ἱπταμένων ἀγγέλων ποὺ σηκώνουν τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα εἶναι ἀνάλογος μὲ τὸν τύπο ποὺ ἀπαντᾶται σὲ παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἀνάληψη ἢ στὴν Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ. Ὁ τύπος αὐτὸς ὑπάρχει μόνο σὲ μνημεῖα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου καὶ πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁμοία παράσταση μὲ ἱπτάμενους ἀγγέλους νὰ σηκώνουν μετάλλιο, τὸ ὁποῖο προφανῶς περιεῖχε τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα, βρίσκεται στὸν τρούλο τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου τῆς Ὁδηγήτριας στὸν Μυστρά. Ἡ σύνθεση ἐδῶ μοιάζει καταπληκτικὰ μὲ τὶς συνθέσεις ποὺ βρίσκονται στὸν κεντρικὸ τρούλο τῶν μνημείων ποὺ

40. Πὰ τὸν Ἅγ. Γεώργιο Σόφιας βλ. Tsoncheva, *Saint George in Sofia* εἰκ. 15, 16, 18, 19, 24. Πὰ τὴν Παναγία Ναυάρχου βλ. Demus, *Norman Sicily* πίν. 48 καὶ Kitzinger, *Santa Maria dell'Amiraglio* εἰκ. 128-133. Πὰ τὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Ροδιάς βλ. Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 424.

41. Ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸ Ishani (Thierry, *Peintures du Xe siècle en Géorgie* 90, εἰκ. 16, 18-21), στὸν ναὸ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Manglisi (Velmans, *L'image de la Déisis* II 137-139, εἰκ. 9, 11), στὸν ναὸ τοῦ Ἅγ. Νικολάου στὸ Kintsvisi (αὐτόθι 141, εἰκ. 20),

στὸν ναὸ τῶν Ἀρχαγγέλων στὴν Icorta (αὐτόθι 141) καὶ στὸ Timotheubani (αὐτόθι 142-143, εἰκ. 22).

42. Ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν Ἅγ. Βιτάλιο τῆς Ραβέννας (Grabar, *L'âge d'or de Justinien* εἰκ. 21), σὲ σαρκοφάγο τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινούπολης (αὐτόθι εἰκ. 255), σὲ ὑπέρθυρο ποὺ φυλάσσεται στὸ Κοπτικὸ Μουσεῖο τοῦ Καΐρου (αὐτόθι εἰκ. 278) καὶ στὸ περίφημο ἐλεφαντοστέινο Barberini (αὐτόθι εἰκ. 319).

43. Grabar, *L'empereur* 11.

ἀναφέρθηκαν προηγουμένως. Στὴν Ὁδηγήτρια, ὅπως καὶ στὸ Staro Nagoričino καὶ ἀργότερα στὸ Lesnovo, οἱ ἄγγελοι δὲν σηκώνουν ἓνα ἀπλὸ μετάλλιο ἀλλὰ μία στεφάνη ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκπορεύονται ἀκτίνες φωτός (πίν. 84, 101).

Στὴν Bogorodica Ljeviška, πίσω ἀπὸ τὴν διπλὴ ὀκτάκτινη ἀστεροειδὴ δόξα στὴν ὁποία ἐγγράφεται τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα, ἐμφανίζονται τὰ ἄνω τμήματα τοῦ σώματος ὀκτὼ ἱσταμένων ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν σκήπτρο καὶ ἀνοικτὰ ἢ κλειστὰ εἰλητάρια (πίν. 72, 74). Στὰ ἀνοικτὰ εἰλητάρια τῶν ἀγγέλων ἀναγράφονται οἱ ἐπιγραφές: *ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C ΙΔΟΥ ΕΓΩ* (Μαλαχίας 3:1), καὶ *ΤΑΔΕ ΛΕΓΕΙ Κ(ΥΡΙΟ)C CΑΒΑΩΘ* (Ἡσαΐας 7:7, 10:24, 14:22, 19:5). Ἐδῶ οἱ ἄγγελοι ἔχουν τὸν ρόλο τοῦ μεταφορέα θεϊκῶν προρρησέων στοὺς προφῆτες οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ αὐτοὺς. Ὁ ἄγγελος ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸν προφήτη Ἡσαΐα τοῦ προσφέρει λαβίδα καὶ ἀποτελεῖ τὴν εἰκαστικὴ ἔκφραση τοῦ ὁράματος τοῦ προφήτη (Ἡσαΐας 6:6). Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡσαΐα. Στὸ ἄνω τμήμα τῆς ζώνης τῶν προφητῶν στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας στὸ Ρεέ, ὀκτὼ σεραφίμ ποὺ προβάλλονται πάνω σὲ ἀστεροειδὴ δόξα κρατοῦν μὲ τὰ δύο τους χέρια ἀνοικτὰ ἢ κλειστὰ εἰλητὰ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν προφητῶν. Στὰ ἀνοικτὰ εἰλητάρια ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων ποὺ κρατοῦν οἱ προφῆτες. Μὲ ἀνάλογο τρόπο τὰ σεραφίμ, ποὺ βρίσκονται μεταξὺ τῶν εὐαγγελιστῶν στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλου, δίνουν στοὺς συγγραφεῖς τῶν εὐαγγελίων κλειστὰ εἰλητὰ. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς οἱ οὐράνιες δυνάμεις μεταφέρουν τὶς θεϊκὲς προρρησεις στοὺς προφῆτες.

Ὁλόσωμοι ἄγγελοι σὲ στάση ἀρχαίας Νίκης

Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἐντάσσεται ὁ Ἅγ. Ἰωάννης στὸ Κεραμί⁴⁴ καὶ ὁ Ἅγιος Παχώμιος στὴ Νάξο. Καὶ στὰ δύο μνημεῖα τέσσερις ἄγγελοι ντυμένοι αὐτοκρατορικὰ μὲ ὑψωμένα τὰ χέρια κρατοῦν τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα. Λίγο νωρίτερα, τὸ 1259, ἀνάλογο σχῆμα χρησιμοποιεῖται στὸν τροῦλο τῆς Bojana στὴ Βουλγαρία, ὅπου ὀκτὼ ἄγγελοι κρατοῦν τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα⁴⁵.

Ἐνα ἀκόμη παράδειγμα, πολὺ πρωιμότερο ὅμως, ὅπου ἀπαντᾶται ἀνάλογο σχῆμα ἀποτελεῖ ὁ διάκοσμος τοῦ τροῦλου τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Κορωπί (10ος αἰ.)⁴⁶. Ἐδῶ ὀκτὼ ὁλόσωμοι μετωπικοὶ ἄγγελοι σηκώνουν ὅχι τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα, ἀλλὰ τὴν πρώτη ζώνη στὴν ὁποία εἰκονίζονται τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Τὸ σχῆμα αὐτὸ υἱοθετήθηκε καὶ στὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης στὴν Staraja Ladoga (περ. 1167)⁴⁷, ὅπου ὀκτὼ ἄγγελοι σηκώνουν τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα, ἐνῶ κάτω ἀπὸ αὐτοὺς εἰκονίζονται οἱ ἀπόστολοι. Τὸ σχῆμα μὲ καθαρὰ ἀποθεωτικὸ χαρακτήρα – ὅπως ἄλλωστε καὶ αὐτὸ τῶν ἱσταμένων ἀγγέλων – ἔχει τὶς ρίζες του

44. Ζίας, Ἅγιος Ἰωάννης Κεραμί 91, εἰκ. 5.

45. Grabar, *Bojana* 34.

46. Skawran, *Middle Byzantine Fresco Painting* 154-155, πίν. 45. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος* 140-141.

47. Βλ. Lazarev, *Freski Staroj Ladogi* εἰκ. 17, 19-26. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι οἱ ἄγγελοι ἐδῶ φοροῦν μαργαριτοστόλιστα ὑποδήματα.

στή ρωμαϊκή αυτοκρατορική εικονογραφία και χρησιμοποιήθηκε στο Βυζάντιο ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο⁴⁸. Χαρακτηριστικές είναι οι παραστάσεις τῶν ἀγγέλων πού με τὰ ὑψωμένα τους χέρια σηκώνουν μετάλλιο μέσα στοῦ ὁποῖο εἰκονίζεται ὁ ἄμνός στὸν Ἅγ. Βιτάλιο στὴ Ραβέννα καὶ στὴν Κόκκινη Ἐκκλησία τῆς Perouchtitzza τῆς Βουλγαρίας⁴⁹.

Ἄγγελοι σὲ προτομή

Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἡ ζώνη πού φιλοξενεῖ τὶς μορφές τῶν ἀγγέλων κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα εἶναι τέτοιων διαστάσεων πού δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὁλόσωμη ἀπεικόνισή τους. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸ υἱοθετήθηκε ἡ λύση τῆς στηθαίας εἰκόνισής τους μέσα σὲ μετάλλια. Αὐτὴ ἡ λύση, ἱκανοποιητικὴ ἀπὸ αἰσθητικῆς πλευρᾶς, ἐφαρμόστηκε στὸν χῶρο τοῦ τρούλου στοῦ β' μισοῦ τοῦ 12ου αἰ., συνδυάζοντας ἀρχικά στηθαίους ἀγγέλους σὲ μετάλλια με ὁλόσωμους σὲ στάση προσκύνησης, καὶ κατέληξε στὴν ἀποκλειστικὴ ἀπεικόνιση στηθαίων ἀγγέλων⁵⁰. Οἱ ἄγγελοι αὐτοὶ τὶς περισσότερες φορὲς φέρουν αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία καὶ κρατοῦν σκήπτρο καὶ σφαῖρα, ὅπως καὶ ὅταν εἶναι ὁλόσωμοι. Ἐπίσης εἰκονίζονται εἴτε μετωπικοί, εἴτε στραμμένοι πρὸς τὸ ἀνατολικὸ σημεῖο σὲ στάση προσκύνησης.

Ὁ Ἅγ. Ἱερόθεος στὰ Μέγαρα (1180)⁵¹ εἶναι τὸ πρῶτο σωζόμενο παράδειγμα ὅπου ἐφαρμόστηκε ἡ λύση τῶν ἀγγέλων μέσα σὲ μετάλλια, τοποθετημένα στὰ ἄξονικά σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου. Τὸ ἴδιο σχῆμα ἀκολουθεῖται στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Ροδιᾶς (1200-1220), ὅπου στὰ τέσσερα ἄξονικά σημεῖα εἰκονίζονται ἰσάριθμες προτομὲς ἀγγέλων μέσα σὲ μετάλλια. Οἱ ἄγγελοι στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις εἶναι μετωπικοί καὶ κρατοῦν μόνο σκήπτρο. Μέσα σὲ μετάλλια εἰκονίζονται οἱ στηθαῖοι ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης στὴ Χρυσοφίτισσα τῆς Λακωνίας. Ἐδῶ οἱ ἄγγελοι δὲν κρατοῦν σφαῖρα παρὰ μόνο σκήπτρο. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει νὰ εἰκονίζονταν οἱ ἄγγελοι στὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησίᾳ στοῦ Γαλάτσι. Σήμερα διακρίνονται μόνο δύο ἀπὸ αὐτούς, καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἀρχάγγελος Ραφαὴλ στὰ δεξιὰ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου, πού εἰκονίζεται ἐπίσης μέσα σὲ μετάλλιο στοῦ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἀρχάγγελος Ραφαὴλ δὲν παριστάνεται ὡς δορυφόρος τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου, ἀλλὰ ἐλαφρὰ στραμμένος στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Ἄγγελοι στηθαῖοι σὲ στάση προσκύνησης μέσα σὲ μετάλλια ὑπάρχουν σὲ τρία ἀκόμη μνημεῖα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., στὸν Ἅγ. Πέτρο Διροῦ, στὴ Βλαχέρνα στὸν Μέζαπο καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Ἐξαρχο. Στὰ δύο πρῶτα μνημεῖα ὅλοι οἱ ἄγγελοι στρέφονται πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου εἰκονίζεται σὲ μετάλλιο ἡ προτομὴ τῆς Θεοτόκου· στοῦ τελευταῖο μνημεῖο δύο ἄγγελοι στρέφονται πρὸς τὴ Θεοτόκο, ἐνῶ ἐκεῖνοι πού βρίσκονται στὰ ἄξονικά σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου εἶναι μετωπικοί. Στὸν Ἅγ. Δημήτριο στὸν Πρίλαπο⁵² εἰκονίζονται ἑπτὰ μετωπικοὶ ἄγγελοι σὲ μετάλλια, με αὐτοκρα-

48. Grabar, *L'empereur* 11.

49. Grabar, *L'âge d'or de Justinien* εἰκ. 123 καὶ εἰκ. 195 ἀντίστοιχα.

50. Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος 131.

51. Αὐτόθι 131, εἰκ. 1, 5, 7.

52. Βλ. Ristić, Saint Demetrius in Prilep εἰκ. 27-28, σχ. 5.

τορική ένδυμασία, κρατώντας σφαίρα και σκήπτρο. Στην Παναγία του Zaum⁵³ εικονίζονται ὁκτώ ἄγγελοι μὲ αὐτοκρατορική ένδυμασία, σφαίρα καὶ σκήπτρο, ἀνάμεσα σὲ ἰσάριθμα σεραφίμ.

Στηθαῖοι ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης, μέσα σὲ μετάλλια, ἀπαντῶνται γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 12ο αἰ. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἀποτελοῦν οἱ ἄγγελοι στὴν Παναγία τοῦ ἹΑρακος (1192), στὸν ἹΑγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδουῆς (1180-1200) καὶ στὸν ἹΑγ. Γεώργιο (ἹΕπισκοπή) στὴ Μάνη (1200-1220). Στὸ πρῶτο μνημεῖο οἱ ἄγγελοι στρέφονται πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου εἰκονίζεται ἡ ἹΕτοιμασία τοῦ Θρόνου ἐπίσης μέσα σὲ μετάλλιο. Οἱ ἔξι ἀπὸ τοὺς δέκα ἄγγέλους εἶναι ντυμένοι αὐτοκρατορικά καὶ κρατοῦν ἐνσταυρη σφαίρα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τέσσερις εἶναι ντυμένοι ἀρχαιοπρεπῶς μὲ καλυμμένα τὰ χέρια. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἰκονίζονται καὶ οἱ δέκα ἄγγελοι στὸν ἹΑγ. Γεώργιο (ἹΕπισκοπή) στὴ Μάνη, μὲ τὴ διαφορά ὅτι εἶναι ὅλοι ντυμένοι αὐτοκρατορικά, κρατοῦν σφαίρα καὶ δὲν ἔχουν φωτοστέφανο. Μέσα σὲ μετάλλια καὶ μὲ στροφή πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου βρίσκεται ὁ Χριστὸς ἹΕμμανουήλ μέσα σὲ μετάλλιο, εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι στὰ δύο καππαδοκικὰ μνημεῖα Carikli Kilise καὶ Karanlik Kilise. Μέσα σὲ μετάλλια, σὲ στάση προσκύνησης πρὸς τὴ Θεοτόκο καὶ τὴν ἹΕτοιμασία τοῦ Θρόνου, εἰκονίζονται καὶ οἱ τέσσερις ἄγγελοι στὸν ἹΑγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδουῆς, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν σκήπτρο καὶ σφαίρα.

Οἱ ἄγγελοι σὲ προσκύνηση, εἴτε ὁλόσωμοι εἴτε σὲ μετάλλια, χωρίζονται κατὰ κανόνα σὲ δύο ὁμάδες ποὺ κατευθύνονται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπου βρίσκεται ἡ παράσταση μορφῆς ἡ συμβόλου πρὸς τὴν ὁποία ἀποτίουν φόρο τιμῆς. ἹΗ παράσταση αὐτὴ εἶναι εἴτε ἡ Θεοτόκος εἴτε ἡ ἹΕτοιμασία τοῦ Θρόνου. ἹΥπάρχουν ὁμως καὶ περιπτώσεις ὅπου οἱ ἄγγελοι κατευθύνονται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους ἡ παράσταση συγκεκριμένης μορφῆς ἡ συμβόλου στὴν ὁποία νὰ ἀποτείνεται ἡ προσκύνησή τους, ὅπως φαίνεται ὅτι συμβαίνει γιὰ παράδειγμα στὸν ἹΑγ. Νικόλαο στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι δὲν ὑπῆρχε τίποτε στὸ κατεστραμμένο σήμερα ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο), στὸ πρῶτο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλου στὸν ἹΑγ. Γεώργιο τῆς Σόφιας, στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου τῆς Σικελίας, στὸν ἹΑγ. Γεώργιο (ἹΕπισκοπή) τῆς Μάνης καὶ στὸν ἹΑγιο Δημήτριο τοῦ Κατσούρη. ἹΗ ἀπουσία συγκεκριμένου ἐπικεντρου τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἄγγέλων στὴν ἀντίστοιχη ζώνη ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἄμεση συνάρτησή τους μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορα, τόσο σὲ εἰκαστικὸ ὅσο καὶ σὲ συμβολικὸ ἐπίπεδο⁵⁴.

53. Βλ. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid* σχ. 29.

54. Βλ. Παπαμαστοράκη, ἹΑγιος Γεώργιος (ἹΕπισκοπή) 155. ἹΑντίθετα, περισσότερη αὐτονομία σὲ σχέση μὲ τὸν Παντοκράτορα ὑπάρχει στὶς συνθέσεις ἐκεῖνες ὅπου οἱ ἄγγελοι κατευθύνονται σὲ μία συγκεκριμένη παράσταση. Στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο οἱ δύο ὁμάδες τῶν ἄγγέλων ὁδηγοῦνται ἀπὸ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν ἹΙωάννη Πρόδρομο, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ σει-

ρά τους πλαισιώνουν τὴν ἹΕτοιμασία τοῦ Θρόνου. Βλ. Hadermann-Misguich, *La peinture monumentale* εἰκ. 4. Βλ. ἐπίσης Velmans, *Coupoles chypriotes* εἰκ. 6-7. Στούς ἹΑγ. ἹΑποστόλους στὸ Πέρα-Χωριὸ καὶ στὸν ἹΑγ. Νικόλαο στὰ Κυριακοσέλια, οἱ ἄγγελοι προσκυνοῦν τὴ Θεοτόκο (Megaw - Hawkins, *Holy Apostles at Perachorio* 292, εἰκ. 3), ἐνῶ στὴν Εὐαγγελίστρια τὸν κενὸ θρόνο (Μουρίκη, *Αἱ διακοσμήσεις* 1 κέ. πίν. Α). Στὸν ἹΑρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι

III. Ἐξαπτέρυγα σεραφίμ - τετράμορφα χερουβίμ - φτερωτοὶ τροχοὶ

Ἡ πρώτη τάξη τῆς Οὐράνιας Ἱεραρχίας ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς θρόνους-φτερωτοὺς τροχοὺς, τὰ πολυόμματα χερουβίμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Ἡ σύνθεση τῶν ἀγγέλων στὸν τροῦλο πὺν περιλαμβάνει τετράμορφα χερουβίμ, ἑξαπτέρυγα σεραφίμ, φτερωτοὺς τροχοὺς καὶ ἀνθρωπόμορφους ἀγγέλους ἀποτελεῖ τὴν εἰκαστική ἀπόδοση τῶν ὁραμάτων τῶν προφητῶν Ἰεζεκιήλ καὶ Ἡσαΐα, καὶ φαίνεται ἄμεσα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ Θεία Λειτουργία. Ἡ συνδυασμένη αὐτὴ ἀπεικόνιση ἔχει πολλὰς ἀντιστοιχίες μὲ τὶς λειτουργικὰς Majestas πὺν διακοσμοῦν ἀψίδες τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴ Γεωργία⁵⁵.

Βέβαια ὁ διαχωρισμὸς τῶν μὴ ἀνθρωπόμορφων ἀγγέλων σὲ σεραφίμ καὶ χερουβίμ εἶναι ἀρκετὰ δύσκολος. Οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες διαθέτουν βέβαια ὁρισμένα διακριτικὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ὅμως μπερδεύονται σὲ πολλὰς περιπτώσεις. Ὅμως στὸν τροῦλο φαίνεται ὅτι κατὰ κανόνα τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ ἀπεικονίζονται μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ πὺν τοὺς ἀποδίδονται στὰ δύο ὁράματα τοῦ Ἡσαΐα καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ στὸ κείμενο τῆς λειτουργίας.

Ἐξαπτέρυγα χαρακτηρίζονται τὰ σεραφίμ ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα 6:3: *Καὶ σεραφίμ εἰσθήκισαν κύκλῳ αὐτοῦ, ἔξ πτέρυγες τῷ ἐνί, καὶ ταῖς μὲν δυσὶν κατεκάλυπτον τὸ πρόσωπον καὶ ταῖς δυσὶν κατεκάλυπτον τοὺς πόδας καὶ ταῖς δυσὶν ἐπέταντο*. Συνήθως οἱ φτεροῦγες τῶν σεραφίμ περιγράφονται ὡς φλόγες πυρὸς καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀποδίδονται πολλὰς φορὲς μὲ κόκκινο χρῶμα. Ἀντίστοιχα τὰ χερουβίμ περιγράφονται ἀπὸ τὸν Ἰεζεκιήλ 1:6-12, 23 ὡς πολυόμματα τετράμορφα μὲ τέσσερις φτεροῦγες: *Τέσσαρα πρόσωπα τῷ ἐνί, καὶ τέσσαρες πτέρυγες τῷ ἐνί... καὶ πρόσωπον ἀνθρώπου καὶ πρόσωπον λέοντος ἐκ δεξιῶν τοῖς τέσσαρσιν καὶ πρόσωπον μόσχου ἐξ ἀριστερῶν τοῖς τέσσαρσιν καὶ πρόσωπον ἄετοῦ τοῖς τέσσαρσιν. καὶ αἱ πτέρυγες αὐτῶν ἐκτεταμέναι ἄνωθεν τοῖς τέσσαρσιν, ἐκατέρῳ δύο συνεζευγμέναι πρὸς ἀλλήλας, καὶ δύο ἐπεκάλυπτον ἐπάνω τοῦ σώματος αὐτῶν...καὶ ὑποκάτω τοῦ στερεώματος αἱ πτέρυγες αὐτῶν ἐκτεταμέναι, πτερουσσόμεναι ἑτέρα τῇ ἑτέρῳ, ἐκάστῳ δύο συνεζευγμέναι ἐπικαλύπτουσαι τὰ σώματα αὐτῶν*. Στὸν Ἀγ. Ἀνδρέα στὴν Treska ἔνα τετράμορφο χερουβίμ, πάνω σὲ φτερωτοὺς τροχοὺς, εἰκονίζεται πάνω ἀπὸ τὸν προφήτη Ἰεζεκιήλ, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἀνοικτὸ εἰλητὸ μὲ τὸ ἀπόσπασμα 1:19 ἀπὸ τὸ προφητικὸ τοῦ βιβλίου, ὅπου περιγράφεται καὶ τὸ ὄραμά του.

Στὰ κείμενα τῆς λειτουργίας τοῦ Μάρκου, τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσόστομου τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ περιγράφονται μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ πὺν ἀναφέρονται καὶ στὰ ὁράματα· τὰ σεραφίμ ὡς ἑξαπτέρυγα καὶ τὰ χερουβίμ ὡς πολυόμματα. Πιὸ συγκεκριμένα, στὴν Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς στὴ λειτουργία τοῦ Βασιλείου: *Σὲ γὰρ αἰνοῦσιν ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, θρόνοι, κυριότητες, ἀρχαί, ἐξουσίαι, δυνάμεις καὶ τὰ πολυόμματα χερουβίμ, σοὶ παρίσταται κύκλῳ τὰ σεραφίμ ἔξι πτέρυγες τῷ ἐνί...*⁵⁶ Στὴ Θεία Λει-

στὴν ἀντίστοιχη θέση θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, τὴν ὁποία δορυφοροῦσαν τὰ δύο σεραφίμ πὺν διακρίνονται σήμερα. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 424, σημ. 19.

55. Γκιολές, Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος 58-59, 144.

56. Brightman, *Liturgies* 323. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 179.

τουργία του Ἰακώβου ἀναφέρονται ἐπίσης τὰ χαρακτηριστικά τῶν σεραφίμ καὶ τῶν χερουβίμ: *Οἱ χοροὶ τῶν ἀγγέλων μετὰ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, τὰ πολυόμματα χερουβίμ καὶ τὰ ἐξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, θρόνοι, κυριότητες, ἀρχαί τε καὶ ἐξουσίαι καὶ δυνάμεις φοβεραί, χερουβίμ τὰ πολυόμματα καὶ τὰ ἐξαπτέρυγα σεραφίμ*⁵⁷. Μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικά ἀναφέρονται καὶ στὴ Θεία Λειτουργία τοῦ Μάρκου: *Σὺ γὰρ εἶ ὁ ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως καὶ κυριότητος... Σοὶ παραστήκουνσι χίλιαι χιλιάδες καὶ μύριαι μυριάδες ἁγίων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων στρατιαί, σοὶ παραστήκουνσι τὰ δύο τιμιώτατά σου ζῶα, τὰ πολυόμματα χερουβίμ καὶ τὰ ἐξαπτέρυγα σεραφίμ*...⁵⁸ Στὴν Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς στὴ Θεία Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ περιγράφονται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀλλὰ προηγοῦνται τὰ ὀνόματά τους καὶ ἔπονται τὰ χαρακτηριστικά τους, γεγονός πὺν ὁδήγησε σὲ σύγχυση τῶν χαρακτηριστικῶν τους, ὅπως διαπιστώνει ὁ Δ. Πάλλας στὴ μελέτη του γιὰ τὶς διαφοροποιήσεις τῶν οὐρανίων τάξεων⁵⁹.

Μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικά ἀναφέρονται καὶ ἀπὸ τὸν Ψευδο-Διονύσιο στὴν *Οὐράνια Ἱεραρχία* του. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς στὴν περιγραφή του γιὰ τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ ταυτίζει τὰ χερουβίμ μὲ τὰ τετράμορφα· ἡ παραπάνω ταύτιση πρέπει νὰ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ μία ὁμάδα ἀπεικονισέων τους. Ὁ αὐτοκράτορας Λέων Σ' ὁ Σοφός, ἀναφερόμενος στὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου τῆς ἐκκλησίας πὺν ἔχτισε ὁ Στυλιανὸς Ζαούτης στὴν Κωνσταντινούπολη, περιγράφει τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ μὲ τὰ χαρακτηριστικά πὺν τοὺς ἀποδίδουν οἱ πηγές.

Τὸ κείμενο λοιπὸν τῆς λειτουργίας φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ἡ βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῶν σεραφίμ καὶ τῶν χερουβίμ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου. Στὸν Ἅγ. Σώζοντα, στὴν Κοίμηση τοῦ Μέρμπακα, στὸν Ἅγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς, στὸν Ἅγ. Πέτρο Καστάνιας, στοὺς Ἅγ. Ἀναργύρους στὸ Κούμανι, στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο, στὸν Ἅγ. Θεμωνιανὸ στὴ Λύση, στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης, στὸν Σωτήρα Χριστὸ στὸ Prizren, στὸν Ἅγ. Ἀνδρέα στὴν Treska, στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο, στὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρᾶ καὶ στὴν Γκουβερνιώτισσα τῆς Κρήτης ἡ ἀπεικόνιση τῶν σεραφίμ καὶ τῶν χερουβίμ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας. Σὲ τρία προγενέστερα παραδείγματα, στοὺς Ἅγ. Ἀποστόλους στὸ Πέρα-Χωριὸ τῆς Κύπρου (1160-1180), στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδουῆς στὴν Ἀττική (1180-1200) καὶ στὸν Ἅι Στράτηγο στοὺς Μπουλαριούς (1200-1220) φαίνεται ἡ ἴδια ἐπίδραση ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας⁶⁰. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τῶν σεραφίμ πὺν

57. Brightman, *Liturgies* 42 καὶ 50 ἀντίστοιχα.

58. Αὐτόθι 131. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 105.

59. *Τὰ χερουβίμ καὶ τὰ σεραφίμ ἐξαπτέρυγα πολυόμματα μετάρσια περωτὰ* βλ. Brightman, *Liturgies* 322. Pallas, *Himmlichen Ordnungen* 6.

60. Ὁ Ν. Γκιολές θεωρεῖ ὅτι ἡ παρουσία τῶν σεραφίμ καὶ τῶν χερουβίμ στὸν χῶρο τοῦ τρούλου ὀφείλεται σὲ λειτουργικὲς ἐπιδράσεις (Ὁ βυζαντινὸς

τροῦλλος 148-149). Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι στὸν τρούλο τοῦ Ἅγ. Νικολάου τῆς Χαλιδουῆς διαφαίνεται ἡ σύγχυση καὶ ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν παράδοση ἐπειδὴ εἰκονίζονται μόνο δύο χερουβίμ (αὐτόθι 149). Ὅμως στὸν Ἅγ. Νικόλαο κάθε ἄλλο παρὰ σύγχυση καὶ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν παράδοση ἐπικρατεῖ, διότι οὐσιαστικὰ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο σωζόμενο παράδειγμα συναπεικόνισης τῆς πρῶτης τριάδας τῶν μὴ ἀνθρωπόμορφων δυνάμεων τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγί-

πλαισιώνουν ή παραστέκουν την άγια Τράπεζα στην άψίδα ή εικονίζονται μεταξύ των συλλειτουργούντων ιεραρχών, ακολουθεῖ επίσης τὸ κείμενο τῆς λειτουργίας.

Ἀντίθετα μὲ τὰ παραπάνω μνημεῖα, ὅπου ἀκολουθεῖται πιστὰ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τὰ κείμενα τῶν προφητῶν ὡς πρὸς τὴν ἀπεικόνιση τῶν σεραφίμ καὶ τῶν χερουβίμ, σὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου συμφύρονται τὰ χαρακτηριστικά τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπεικονίζονται καὶ τὰ χερουβίμ ὡς ἑξαπτέρυγα, ἐνῶ σὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἁρτας ἀπὸ τὰ χερουβίμ λείπουν οἱ τέσσερις κεφαλές⁶¹. Ἀνάλογος συμφυρμὸς παρατηρεῖται στὸ Lespovo σὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, ὅπου τὰ δύο τετράμορφα χερουβίμ ποὺ βρίσκονται στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ἀποδίδονται μὲ ἑξι φτερά ὡς σεραφίμ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ τετράμορφο χερουβίμ ποὺ ἀπεικονίζεται στὸν τροῦλο τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι· καὶ ἐδῶ τὸ χερουβίμ ἔχει ἑξι φτερά. Τὴν ἐπιγραφή *ΧΕΡΟΥΒΙΜ* φέρει τὸ ἑξαπτέρυγο σεραφίμ, ποὺ εἰκονίζεται σὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας τοῦ τροῦλου, πίσω ἀπὸ τὴν άγια Τράπεζα, στὸν ναὸ τῆς Παναγίας τοῦ Ρεέ.

Τὰ τετράμορφα χερουβίμ συμβολίζουν τὴν παρουσία τοῦ Ἑνσαρκωμένου Λόγου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη, ὁ ὁποῖος μὲ ἀφορμὴ τὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ ἀναφέρει: Ἰεζεκιήλ δὲ πάλιν, ὁ πρὸς θεοπτίας, εἰ καὶ τις ἄλλος, τὸν νοῦν ἐπιτηδείως ἔχων, οὐ μόνον δις ἀλλὰ τετράμορφα ζῶα τοὺς ἀνωτάτω τῶν ἀσωμάτων ἀγγέλων τεθεώρηκε νόας, προδιατυπῶντας οἷμαι σαφῶς καὶ ἐν αὐτοῖς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Ἑμμανουήλ ἐκ Παρθένου μυστήριον· περιείχετο γὰρ ἐν τοῖς ζώοις εἶδος ἀνθρώπου καὶ σχῆμα βοῦς καὶ τὸ τρίτον λέοντος, τὸ δ' ἀνώτερον τούτοις, αἰτοῦ· ὡς γὰρ ἄνθρωπος, ἀληθῶς ἐφάνη ἐπὶ γῆς Χριστός, ὁ ὄντως ὁμοῦ Θεός τε καὶ ἄνθρωπος· ὡς βοῦς εἰς σφαγὴν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου σωτηρίας· ὡς λέων, δυνάμει ἐκ νεκρῶν ἐξεγερεθεὶς ἀνέστη· ὡς αἰτός, εἰς οὐρανοὺς ὑψωθείς ἀνελήφθη· ἢ καὶ οὕτως πάλιν ἐπὶ Χριστοῦ ἐκκληπτέον τὰ ζῶα· ἄνθρωπος, ὡς λόγος λογικὸς καὶ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, διὰ τὸ τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ νοερὸν καὶ ἀόρατον· βοῦς, ὡς δυνατὸς ἀρχιερεὺς καὶ τὸν ζυγὸν τοῦ σταυροῦ ἐπὶ τὸν ὦμον φέρων, καὶ ἡμῖν τοῖς ἀλόγοις ἐν τῷ τόκῳ συμπατριάσας ἐν Βηθλεέμ, καὶ τὸν σπόρον τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου πάσῃ τῇ γῇ κατασπείρας· λέων ὡς βασιλεὺς τῶν ποτε ἀγρίων καὶ ἀνημέρων καὶ αἰμοβόρων καὶ σαρκοβόρων ἀκαθάρτων ἐθνῶν⁶².

Ὡς πρὸς τὴν ἀπεικόνιση τῆς πρώτης τάξης τῶν ἀγγέλων, δηλαδὴ τῶν σεραφίμ, χερουβίμ καὶ θρόνων-τροχῶν, εἶναι δυνατὴ μὲ ὁμαδοποίηση ἀπὸ πλευρᾶς σύνθεσης. Μποροῦν νὰ διακριθοῦν λοιπὸν διάφορες ὁμάδες ἀνάλογα μὲ τοὺς συνδυασμούς.

Στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἁρτας⁶³ εἰκονίζονται πέντε ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ πέντε πολυόμματα χερουβίμ, μαζὶ μὲ τέσσερα ζεύγη τροχῶν (πίν. 7). Στοὺς Ἀγ. Ἀναργύρους στὸ Κούμανι τῆς Μάνης στὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα καὶ πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα

τη, ἀφοῦ εἰκονίζονται δύο τετράμορφα χερουβίμ, δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ ζεύγη φτερωτῶν τροχῶν.

61. Ἡ διαφορετικὴ διάταξη τῶν ἑξι φτερῶν ποὺ δὲν καλύπτουν τὸ πρόσωπο τοῦ σεραφίμ ὀδήγησε τὸν Ὁρλάνδο σὴν ἐσφαλμένη ἄποψη ὅτι τὰ σε-

ραφίμ σὴν Παρηγορήτισσα εἰκονίζονται μὲ τέσσερα φτερά. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδο, *Παρηγορήτισσα* 113, πίν. 3.

62. Θεόδωρος Στουδίτης, *Migne, PG 99*, στ. 737 B-D.

63. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 113-115, πίν. 3-5.

παριστάνονται ισάριθμα σεραφίμ. Πάνω από τὰ παράθυρα τοῦ τρούλου εἰκονίζονται ἑξαπτέρυγα σεραφίμ (δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ ἐὰν εἰκονίζονται ἐναλλάξ μὲ τετράμορφα χερουβίμ) στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα στὴν Κρήτη. Στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸ Χαράκι τῆς Ρόδου, στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο ἔχει τοποθετηθεῖ ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ, ἐνῶ στὴν Παναγία Κερὰ τῆς Κριτσᾶς στὴν Κρήτη στὴν κορυφὴ τοῦ ιδιόρρυθμου τρούλου ὑπάρχουν τέσσερα ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Στὸν ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸν Μέρμπακα Ἀργολίδας ὁ καθαρισμὸς στὴ νότια πλευρὰ τῆς ζώνης κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα ἔχει ἀποκαλύψει δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ ἓνα τετράμορφο χερουβίμ.

Τὴ σύνθεση τῆς ζώνης τῶν ἀγγέλων στὸν Ἅγ. Πέτρο Καστάνιας στὴ Μάνη ἀποτελοῦν ἓνας ἄγγελος σὲ προτομὴ στὸ δυτικὸ σημεῖο, δορυφορούμενος ἀπὸ δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ ποὺ κρατοῦν λάβαρα μὲ τὸ τρισάγιο, καὶ ἄλλες ἀγγελικὲς δυνάμεις. Στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὴν Πλάτσα⁶⁴ τῆς Μάνης τὴ σύνθεση διαμορφώνουν δύο ἄγγελοι, δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ, τέσσερα τετράμορφα χερουβίμ καὶ πέντε ζεύγη τροχῶν. Στὸ νότιο καὶ βόρειο ἀξονικὸ σημεῖο ἔχουν τοποθετηθεῖ τὰ δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ, καὶ στὰ δευτερεύοντα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα εἰκονίζονται τὰ τέσσερα τετράμορφα χερουβίμ, ἐνῶ οἱ φτερωτοὶ τροχοὶ βρίσκονται ἀνάμεσά τους. Στὸν Ἅγ. Νικόλαο Στέγης στὰ κύρια ἀξονικὰ σημεῖα τοποθετοῦνται ισάριθμα ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Στὴν Παναγία τοῦ Zaum⁶⁵ ὁκτῶ ἄγγελοι σὲ μετάλλια ἐναλλάσσονται μὲ ὁκτῶ ἑξαπτέρυγα σεραφίμ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τέσσερα κρατοῦν λάβαρο μὲ τὸ τρισάγιο, ἐνῶ τὰ ἄλλα τέσσερα ἔχουν κεφαλὴ στὸ μέσον. Στὴν Treska, κάτω ἀπὸ τὸ μέταλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ παντοκράτορα εἰκονίζονται τέσσερις ὄρθιοι ὁλόσωμοι ἄγγελοι ἐναλλάξ μὲ τρία ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ ἓνα τετράμορφο χερουβίμ.

Τὰ ἀξονικὰ σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου στὸν Ἅγ. Σώζοντα Γερακίου, καταλαμβάνουν δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ δορυφορούμενα ἀπὸ ἀγγέλους. Στὸν Ἅγ. Θεωμανιανὸ στὴ Λύση ἐκατέρωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι δεόμενοι, καὶ ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ κρατώντας λάβαρο. Στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο στὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο ἔχει τοποθετηθεῖ ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ ποὺ κρατεῖ λάβαρο. Στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι στὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο ὑπάρχει ἓνα τετράμορφο χερουβίμ καὶ στὰ ἀξονικὰ σημεῖα Νότου καὶ Βορρᾶ ἀπὸ ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ.

Στὸν ναὸ τοῦ Σωτήρα στὸ Prizren ὁκτῶ ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης κατευθύνονται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τρούλου, ὅπου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος μεταξὺ ἑξαπτερύγων σεραφίμ, τετραμόρφων χερουβίμ καὶ φτερωτῶν τροχῶν. Στὴ μονὴ Βλατάδων ἡ Θεοτόκος πλαισιώνεται ἀπὸ ἀγγέλους, σεραφίμ, χερουβίμ καὶ φτερωτοὺς τροχοὺς.

Μαζὶ μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Ἰωάννη Προδρόμο εἰκονίζονται τέσσερις ἄγγελοι, δύο τετράμορφα χερουβίμ καὶ δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ, κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα, στὸν Ἅγ. Νικόλαο Μονεμβασιᾶς. Οἱ δύο ἄγγελοι προσκυνοῦν τὴ Θεοτόκο καὶ οἱ ἄλλοι δύο εἰκονίζονται ὡς δορυφόροι στὰ ἀξονικὰ σημεῖα Βορρᾶ καὶ Νότου. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τους ἔχουν τοποθετηθεῖ τὰ τετράμορφα χερουβίμ μὲ τὰ ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Στὸν τρούλο τῆς Παναγίας Χρυσοφίτισσας, κάτω ἀπὸ τὸ μέταλλιο τοῦ Παντοκράτορα, τέσσερις ἄγγε-

64. Μουρίκη, *Πλάτσα* 28, εἰκ. 50.

65. Βλ. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid* σχ. 29.

λοι πλαισιώνουν ανά δύο τη Θεοτόκο και την Έτοιμασία του Θρόνου, που βρίσκονται στα άξονικά σημεία Ανατολής και Δύσης. Τα άξονικά σημεία Βορρά και Νότου μοιράζονται δύο ζεύγη αποτελούμενα από ένα σεραφίμ και ένα τετράμορφο χερουβίμ. Τον 14ο αϊ. στην Περίβλεπτο του Μυστρά, πάνω από τις μορφές των προφητών, των αγγέλων, της Θεοτόκου και της Έτοιμασίας του Θρόνου εικονίζονται έναλλάξ τέσσερα έξαπτέρυγα σεραφίμ με σκήπτρο και τέσσερα τετράμορφα χερουβίμ με λάβαρο. Στον Άγ. Νικόλαο στον Θεολόγο κοντά στη Σπάρτη, εκτός από τους τέσσερις αγγέλους που προσκυνούν τη Θεοτόκο και την Έτοιμασία του Θρόνου, υπάρχουν δύο ζεύγη φτερωτών τροχών και δύο έξαπτέρυγα σεραφίμ. Σεραφίμ, χερουβίμ και φτερωτοί τροχοί έναλλάσσονται πάνω από τις μορφές της Θεοτόκου, των αγγέλων και της Έτοιμασίας του Θρόνου στην Εὐαγγελίστρια του Μυστρά.

Συνδυασμός αγγέλων με τετράμορφα χερουβίμ και φτερωτούς τροχούς απαντάται και σε παραστάσεις Ουράνιας Λειτουργίας. Για παράδειγμα στο Staro Nagoričino, πάνω από τους αγγέλους-διακόνους εικονίζονται φτερωτοί τροχοί (πίν. 86α). Στο Lesnovo δύο τετράμορφα χερουβίμ αντικαθιστούν την Τράπεζα με το κιβώριο στο δυτικό άξονικό σημείο, ενώ μεταξύ των αγγέλων-διακόνων εικονίζονται έναλλάξ έξαπτέρυγα σεραφίμ και φτερωτοί τροχοί. Επίσης στην Gračanica, πίσω από την Τράπεζα με τον Χριστό-άμνο εικονίζεται ένα έξαπτέρυγο σεραφίμ να κρατεί λάβαρο (πίν. 88). Το ίδιο συμβαίνει και στην αντίστοιχη παράσταση του Ρεέ⁶⁶, όπου όμως το έξαπτέρυγο σεραφίμ ονομάζεται χερουβίμ, σύμφωνα με την επιγραφή που το συνοδεύει. Στο ίδιο μνημείο, τα δύο τετράμορφα χερουβίμ που εικονίζονται στο δυτικό άξονικό σημείο αποδίδονται ως σεραφίμ, δηλαδή με ἑξι φτερά και χωρίς μάτια. Ο καλλιτέχνης ἐδῶ ἐννόησε τὰ χερουβίμ ὡς ἑξαπτέρυγα, ὅπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις⁶⁷.

Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο ὁ συνδυασμός ἀνθρωπόμορφων ἀρχαγγέλων καὶ σεραφίμ ἢ χερουβίμ συναντᾶται στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Κορωπί (10ος-11ος αἰ.), στὸ πρῶτο στρώμα τῆς Πρωτόθρονης στὴ Νάξο (11ος αἰ.), στὸν Άγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδούς (1180-1200), στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου (1200 περίπου) καὶ στὸν Άι Στράτηγο Μπουλαριῶν (1200-1220)⁶⁸. Στὸν Άγ. Νικόλαο τὸ βόρειο καὶ νότιο ἄξονικό σημείο μοιράζονται δύο ζεύγη ἀποτελούμενα ἀπὸ ἕνα τετράμορφο χερουβίμ καὶ ἕνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ, πού συνδυάζονται με φτερωτοὺς τροχοὺς. Στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου τὰ δύο τετράμορφα χερουβίμ συνδυάζονται με ἰσάριθμα ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ εἰκονίζονται μεταξύ τῶν αγγέλων πού προσκυνοῦν. Στὸν Άι Στράτηγο Μπουλαριῶν, εἰκονίζονται δύο τετράμορφα χερουβίμ στὰ ἄξονικά σημεία Βορρά καὶ Νότου καὶ συνδυάζονται με ἰσάριθμα ἑξαπτέρυγα σεραφίμ πού εἰκονίζονται στὰ ἄλλα δύο σημεία τοῦ ὀρίζοντα. Στὴν Παναγία Ἀσφενδιοῦ στὴν Κῶ (ἀρχές 13ου αἰ.) μεταξύ τῶν ὀκτῶ προφητῶν εἰκονίζονται τέσσερα ἑξαπτέρυγα σεραφίμ.

66. Βλ. Petković, *La peinture serbe* II πίν. CIII.

67. Pallas, *Himmlichen Ordnungen* 5 κέ.

68. Πὰ τὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Κορωπί βλ. Skawran, *Middle Byzantine Fresco Painting* πίν. 45. Πὰ τὸν ναὸ τῆς Πρωτόθρονης στὴ Νάξο βλ. Ζία,

Πρωτόθρονη εἰκ. 9, 16. Πὰ τὸν Άγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδούς βλ. Mouriki, *Stylistic Trends* 119. Πὰ τὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου βλ. Μουρίκη, *Αἱ διακοσμήσεις* 2, πίν. Α. Πὰ τὸν Άι Στράτηγο βλ. Παπαμαστοράκη, *Άγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη* 422.

IV. Σύμβολα τῶν ἀγγέλων

Ὁ συμβολισμὸς τῶν ἀγγέλων διαφοροποιεῖται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία καὶ τὴν στάση τους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ σύμβολα ποὺ κρατοῦν. Τρία σύμβολα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορική εἰκονογραφία κρατοῦν οἱ ἄγγελοι, ὅταν εἰκονίζονται στὸν τροῦλο: τὸ σκῆπτρο, τὴ σφαῖρα καὶ τὸ λάβαρο, ποὺ τὸ κάθε ἓνα ἔχει τὸν δικό του συμβολισμό. Ἡ σφαῖρα δηλώνει τὴν ἐξουσία τοῦ Παντοκράτορα στὸ αἰσθητὸ σύμπαν, τὸ σκῆπτρο τὴν ἀδιαίρετη ἐξουσία του, καὶ τὸ λάβαρο τὴ δόξα καὶ τὸν θρίαμβό του⁶⁹. Στὴν περίπτωση, τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἑλασσόνα οἱ μὲ αὐτοκρατορική ἐνδυμασία ἄγγελοι κρατοῦν ἀναμμένες λαμπάδες καὶ λάβαρα ἢ ριπίδια, προσδίδοντας στὴ σύνθεση λειτουργικὸ χαρακτήρα.

Φαίνεται ὅτι ἡ σφαῖρα δὲν ἦταν ἓνα ὑπαρκτὸ ἀντικείμενο, παρ' ὅλο ποὺ εἰκονίζεται στὰ χέρια αὐτοκρατόρων κυρίως σὲ παραστάσεις νομισμάτων. Τὸ σχῆμα τῆς σφαίρας μὲ τὶς μεταφυσικὲς του προεκτάσεις ἦταν φυσικὸ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς σύμβολο τῆς ιδέας τοῦ συνόλου μιᾶς ἐπικράτειας τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸ σύμπαν, εἴτε γιὰ ἓνα ἔθνος, εἴτε γιὰ μία περιοχὴ. Σχετικὰ μὲ τὸν συμβολισμό τῆς σφαίρας ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, γράφει: *Καὶ τί τὸ νεφελοειδὲς κυκλικὸν σχῆμα ἐν ταῖς τῶν ἀγγέλων χειρσί; Καὶ τὸ νεφελοειδὲς δὲ καὶ κυκλικὸν ὅπερ ἐν χειρσί κρατοῦσιν οἱ ἄγγελοι, τὸν ἁγιασμόν σημαίνει τοῦ πνεύματος· καὶ ὅτι ἄτρεπτοι γεγονάσι τῇ τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίᾳ. Ἐν μέσῳ δὲ τοῦ κύκλου, καὶ τὸ Χ στοιχεῖον γεγραμμένον ὑπάρχει ὅτι τὸν Χριστὸν τοῦτο δηλοῖ. Ἀλλὰ καὶ θεολογίας σημεῖον τοῦτο τὸ κυκλοειδὲς ἐστίν. Εἰ γὰρ καὶ σεσάρκωται διδάσκει Χριστός, ἀλλ' ὡς Θεὸς οὔτε ἀρχὴν οὔτε τέλος ἔχει καὶ ὅτι τὴν οἰκουμένην ἔχει Χριστός, καὶ πάντα τὸν κόσμον ἐν τῇ χειρὶ, ὡς καὶ ὁ Δαβὶδ φησί⁷⁰. Σύμβολο αὐτοκρατορικὸ ποὺ ἐκφράζει μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν ἰδεολογία τῆς κυριαρχίας στὰ ἔθνη καὶ στὸν κόσμον, ἡ σφαῖρα εἶναι ἓνα ἐξάρτημα ποὺ ἀρμόζει ἀπόλυτα στοὺς ἄγγελους, ἀφοῦ οἱ ἄγγελοι συμβολίζουν τοὺς ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν· εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι, σὲ ὅλα τὰ σωζόμενα παραδείγματα, ἀπὸ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο καὶ ἐξῆς, ὅταν κρατοῦν σφαῖρα οἱ ἄγγελοι φέρουν αὐτοκρατορική περιβολή. Μὲ σφαῖρα ἐνσταυρη εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι στὸ Markon Manastir, στὴν Παναγία τοῦ Zaum καὶ στὸν Ἄγ. Δημήτριο στὸν Πρίλαπο. Στὸν Ἄγ. Νικόλαο τῆς Μονεμβασιᾶς πάνω στὴ σφαῖρα ποὺ κρατοῦν οἱ δύο ἄγγελοι ἀναγράφονται τὰ συμπλήματα: *Φ(ΩC) Χ(PICTOY) Φ(AINEI) Π(ACI)*. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη φαίνεται ἄμεσα συνδεδεμένη καὶ μὲ τὴ λειτουργία. Σφαῖρα κρατοῦν καὶ οἱ δύο μετωπικοὶ ἄγγελοι στὸν Ἄγ. Νικόλαο στὸν Ἑξαρχο.*

Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο ἐνσταυρη σφαῖρα κρατοῦν οἱ ἄγγελοι στὴν Ἄγ. Σοφία Κιέβου, στὴν Cappella Palatina καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος. Ἐνσταυρη σφαῖρα μὲ τὰ συμπλήματα *IC XC* κρατοῦν οἱ ἄγγελοι στὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου καὶ οἱ δύο ἄγγελοι στοὺς Ἄγ. Ἀποστόλους στὸ Πέρα-Χωριό. Μὲ σφαῖρα εἰκονίζονται ἐπίσης οἱ ἔξι

69. Πὰ τὸν συμβολισμό τοῦ λαβάρου βλ. Grabar, *L'empereur* 32-33, 154.

70. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Migne, PG 155, στ.

869C-D. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΒΑ. παρεκκλησίου 470, σημ. 8.

από τους δέκα ἀγγέλους στήν Παναγία τοῦ Ἁρακος καί οἱ δέκα ἄγγελοι στόν Ἁγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπή) τῆς Μάνης.

Ἀντίθετα μέ τή σφαίρα, τὸ σκῆπτρο ἦταν ἓνα ὑπαρκτὸ ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο κρατοῦσαν ἀποκλειστικά οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ ὑποδήλωνε τὸ ἀδιαίρετο τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Οἱ ἄγγελοι ποὺ κρατοῦν σκῆπτρο, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι ποὺ κρατοῦν σφαίρα, φοροῦν πάντα αὐτοκρατορική ἐνδυμασία. Στὴν παλαιολόγεια περίοδο μέ σκῆπτρο εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι στήν Παναγία Χρυσοφίτισσα, στήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά στοὺς Γαλάτσι, στοὺς Markon Manastir, στόν Ἁγ. Δημήτριο στόν Πρίλαπο καὶ δύο ἀπὸ τοὺς ἄγγελους στόν Ἁγ. Νικόλαο στόν Ἑξαρχο.

Τὸν 11ο αἰ. μέ σκῆπτρο εἰκονίζονται οἱ δύο ἄγγελοι ποὺ πλαισιώνουν τὴ Θεοτόκο στόν τροῦλο τῆς Παναγίας Μυριοκεφάλων καὶ οἱ τέσσερις ἄγγελοι στὰ ἰσάριθμα διάχωρα τοῦ τύμπανου τοῦ τροῦλου στόν Ἁγ. Γεώργιο Διασορίτη στὴ Νάξο. Τὸν 12ο αἰ. στόν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδούς καὶ στόν Ἁγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα, οἱ ἄγγελοι ποὺ εἰκονίζονται σὲ μετάλλια κρατοῦν σκῆπτρο. Σκῆπτρο κρατοῦν ἐπίσης δύο ἀπὸ τοὺς ἄγγελους ποὺ εἶναι στραμμένοι πρὸς τὴ Θεοτόκο στόν τροῦλο τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων στοὺς Πέρα-Χωριό. Στὸ ἀ' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. σκῆπτρο φέρουν οἱ ἄγγελοι ποὺ εἰκονίζονται σὲ στάση προσκύνησης στόν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στοὺς Θάρι καὶ στόν Ἁγ. Νικόλαο στὰ Κυριακοσέλια τῆς Κορίθου.

Ἐνα ἄλλο ἀντικείμενο ποὺ κρατοῦν οἱ ἄγγελοι σὲ παραστάσεις τοῦ τροῦλου εἶναι τὸ λάβαρο. Στὴν παλαιολόγεια περίοδο δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ πρὸς τὸ παρὸν ἡ παρουσία ἀνθρωπόμορφων ἄγγέλων μέ λάβαρο. Λάβαρο κρατοῦν μόνο τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ στόν Ἁγ. Πέτρο Καστανίας, στόν Ἁγ. Νικόλαο στοὺς Χαράκι τῆς Ρόδου, στόν Ἁγ. Ἡρακλείδιο καὶ στόν Ἁγ. Θεωνιανό, στήν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ καὶ στήν Παναγία τοῦ Zaum.

Ἀντίθετα, στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο μέ λάβαρο εἰκονίζονταν στόν τροῦλο καὶ ἀνθρωπόμορφοι ἄγγελοι, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ ἄγγελοι τὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, στήν Ἁγ. Σοφία τοῦ Κιέβου, στήν Παναγία τῆς Veljusa, στήν Ἁγ. Σοφία στοὺς Novgorod καὶ στήν Cappella Palatina. Πολλὲς φορὲς στοὺς λάβαρο ποὺ κρατοῦν οἱ ἄγγελοι ἀναγράφεται τρεῖς φορὲς ἡ λέξη *ΑΓΙΟΣ*. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ Τρισάγιου ὕμνου: *ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, Κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης του*, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐα (Ἡσαΐας 6:3) καὶ ἔχει ἐνσωματωθεῖ στοὺς κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας.

V. Ἐπιγραφὲς ποὺ συνοδεύουν τοὺς ἄγγελους

Στόν Ἁγ. Θεωνιανό στὴ Λύση⁷¹ οἱ πρῶτοι ἄγγελοι τῶν δύο ὁμάδων φοροῦν αὐτοκρατορική ἐνδυμασία καὶ συνοδεύονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς *Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟ)C ΜΙΧΑΗΛ* καὶ *Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟ)C ΓΑΒΡΙΗΛ*. Στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιά στοὺς Γαλάτσι⁷² ὁ ἄγγελος ποὺ

71. Βλ. Weyl-Carr - Morrocco, *A Byzantine Masterpiece* εἰκ. 7 καὶ 12 ἀντίστοιχα.

72. Βλ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, *Ὁμορφη Ἐκκλησία* πίν. 57.

εικονίζεται δίπλα στον Ίωάννη Πρόδρομο φέρει την επιγραφή *Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΡΑΦΑΗΛ*. Στο Markon Manastir⁷³ οί τέσσερις ἄγγελοι πού καταλαμβάνουν τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν προφητῶν, συνοδεύονται ἀπὸ ἐπιγραφές μὲ τὰ ὀνόματά τους: *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΜΙΧΑΗΛ*, *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΓΑΒΡΙΗΛ*, *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΡΑΦΑΗΛ*, *ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΟΥΡΙΗΛ*. Οἱ ὑπόλοιποι τέσσερις πού εἰκονίζονται στὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν προφητῶν, συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *ΑΓΓ(ΕΛΟΣ) Κ(ΥΡΙΟ)Υ* (πίν. 119).

Στὴν Περίβλεπτο Ἀχρίδας⁷⁴ καὶ στὸν Ἀγ. Ίωάννη Κανέο⁷⁵ τῆς ἴδιας πόλης οἱ ἱπτάμενοι ἄγγελοι χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *ΑΓΓ(ΕΛΟΣ) ΚΥ(ΡΙΟΥ)*. Μὲ τὴν ἐπιγραφή *ΑΓΓΕ(ΛΟΣ) Κ(ΥΡΙΟ)Υ* συνοδεύονται καὶ οἱ ἄγγελοι στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι.

Στὴν Παναγία Χρυσοφίτισσα⁷⁶ στὸ τετράμορφο χερουβίμ πού εἰκονίζεται στὸ βορειο-δυτικὸ σημεῖο διατηροῦνται οἱ ἐπιγραφές: *[Α]ΔΟΝΤΑ ΚΕΚΡΑΓΩ[ΤΑ]* καὶ *ΛΕΓΩΝΤΑ*. στὸ τετράμορφο χερουβίμ τῆς ΝΔ. πλευρᾶς σώζεται ἡ ἐπιγραφή *ΒΟΩΝ[ΤΑ]*. Στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι⁷⁷ πάνω ἀπὸ τὸ τετράμορφο χερουβίμ πού βρίσκεται στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή *ΤΟΝ ΕΠΙΝΙΚΙΟ ΥΜΝΟ ΑΔΟΝ(ΤΑ) ΒΟΟΝ(ΤΑ) Κ(Ε)-ΚΡΑΓΟ(ΤΑ) Κ(ΑΙ) ΛΕΓΟΝ(ΤΑ)* (πίν. 59). Ἡ ἐπιγραφή πού συνοδεύει τὰ τετράμορφα χερουβίμ στὴν Παναγία Χρυσοφίτισσα καὶ στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι προέρχεται ἀπὸ τὴν Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου⁷⁸. Ἡ λέξη καὶ μεταξὺ τῶν δύο μετοχῶν στὴν ἐπιγραφή τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἐπηρεάστηκε ἄμεσα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας⁷⁹. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀναγράφεται τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τῆς Θείας Λειτουργίας σὲ ἀπεικονίσεις χερουβίμ πού κοσμοῦν χειρόγραφα⁸⁰ καὶ παλαιότερα στὴν ἀψίδα τῆς πρόθεσης τοῦ Tokali Kilise⁸¹, ὅπου ἐκατέρωθεν τοῦ ἔνθρονου Παντοκράτορα εἰκονίζονται ἓνα ἐξαπτέρυγο σεραφίμ καὶ ἓνα τετράμορφο χερουβίμ. Ἐνα πολὺ σημαντικὸ στοιχεῖο στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι εἶναι ἡ ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν εὐαγγελιστῶν δίπλα ἀπὸ τίς τέσσερις μορφές τοῦ χερουβίμ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνονται τοῦ Λουκᾶ (*ΛΟΥΚΑΣ*) καὶ τοῦ Μάρκου (*ΜΑΡΚΟΣ*).

Στὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὸ Dečani πάνω ἀπὸ τοὺς ἄγγέλους ἀναγράφεται ὁ Τρισάγιος ὕμνος στὰ σλαβονικά. Ὁ ἴδιος ὕμνος ὑπάρχει στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπή) τῆς Μάνης⁸². Ἀπαντᾶται ἐπίσης στὰ σφαιρικά τρίγωνα μὲ τὰ χερουβίμ καὶ σεραφίμ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους στὸ Πέρα-Χωριὸ τῆς Κύπρου⁸³. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, μεταξὺ τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων, ὑπάρχει ἡ

73. Βλ. Millet-Velmans, *Peinture en Yougoslavie* IV πίν. 73.

74. Čornakov, *Perivleptos* 84.

75. Βλ. Miljković-Peppek, *Saint Jean Kaneo* πίν. IV.

76. Albani, *Panagia Chrysaphitissa* 363-364.

77. Βλ. Stylianos, *Prophet Zachariah* πίν. LXXVII. 2.

78. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 105.

79. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces* 81, 87.

80. Ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν κώδικα ἀρ. 937 τῆς μονῆς Βατοπεδίου καὶ στὸν κώδικα Vat. 1210. Βλ. αὐτόθι 80-84, εἰκ. 62, 64, 66 καὶ 103, εἰκ. 82 ἀντίστοιχα.

81. Epstein, *Tokali Kilise* 68.

82. Μουρίκη, *Αἱ διακοσμήσεις* 2. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπή) 143.

83. Megaw - Hawkins, *Holy Apostles at Perachorio* 296.

ἀρχή τοῦ Τρισάγιου ὕμνου. Διακρίνονται τὰ γράμματα *ΑΓΙΟC*. Στὴν Παναγία τῆς Veljusa⁸⁴ οἱ δύο ἄγγελοι ποὺ εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου κρατοῦν λάβαρα πάνω στὰ ὁποῖα ἀναγράφεται τρεῖς φορές ἡ λέξη *ΑΓΙΟC*, ποὺ εἶναι ἀρχὴ τοῦ Τρισάγιου ὕμνου.

Στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο, πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν προσκυνούντων ἀγγέλων ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή *ΚΕ ΠΡΟCΚΗΝΗCΑΤΟCΑΝ ΑΥΤΟΝ ΠΑΝΤΕC Η ΑΓΓΕΛΟΙ Θ(ΕΟ)Υ* (πίν. 58). Προέρχεται ἀπὸ τὴ Β' ὥδὴ τοῦ Μωυσῆ καὶ ἀποτελεῖ παραλλαγή τοῦ χωρίου 32:43 ἀπὸ τὸ *Δευτερονόμιον*: *Καὶ προσκυνήσάτωσαν αὐτῷ πάντες υἱοὶ θεοῦ*. Ξεκινáει ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σημεῖο καὶ περιτρέχει ὅλη τὴ ζώνη. Ἡ ἴδια ἐπιγραφή στὴν ἴδια θέση ὑπάρχει στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο, στοὺς Ἅγ. Ἀποστόλους στὸ Πέρα-Χωριό, στὸν Ἅγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη καὶ στὴν Ἅγ. Σοφία Τραπεζούντας⁸⁵. Στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο οἱ ἄγγελοι προσκυνοῦν τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀπεικόνιση τῆς Τριαδικῆς θεότητος. Ὅμως στὸν Ἅγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη καὶ στὴν Ἅγ. Σοφία τῆς Τραπεζούντας ἡ ἔλλειψη συγκεκριμένου ἀντικειμένου προσκύνησης τῶν ἀγγέλων ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προσκύνησή τους ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Παντοκράτορα.

Ἡ παραπάνω ἐπιγραφή εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸν ψαλμὸ 96:7 τοῦ Δαβὶδ *προσκυνήσατε αὐτῷ, πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ* καὶ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἀπόστολο Παῦλο στὴν Ἐπιστολή του πρὸς Ἑβραίους 1:6. Ἀποτελεῖ ἐπίσης παραλλαγή τοῦ ψαλμοῦ 71:11, στὸν ὁποῖο ὁ βασιλεὺς Δαβὶδ ἀναφέρεται στὸ γιό του Σολομώντα: *Καὶ προσκυνήσουσιν αὐτῷ πάντες οἱ βασιλεῖς, πάντα τὰ ἔθνη δουλεύουσιν αὐτῷ*. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος μὲ ἀνάλογο τρόπο ἀναφέρεται στὸν γιό του Ρωμανό: «ὁ Θεὸς σὲ ἐδιάλεξε καὶ σὲ ἀνύψωσε σὰν πόλη πάνω σὲ βουνό, ἔτσι ὥστε νὰ δέχεται δῶρα ἀπὸ τὰ ἔθνη καὶ νὰ σὲ προσκυνοῦν ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς γῆς»⁸⁶.

Ἡ παραπάνω ἐπιγραφή, ποὺ ὑπογραμμίζει τὴ στάση τῆς προσκύνησης τῶν ἀγγέλων, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευτεῖ μόνο σὲ σχέση μὲ τὴν ἀποψη ποὺ εἶχαν οἱ Βυζαντινοὶ γιὰ τὸ λειτούργημα τῶν ἀγγέλων. Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄγγελοι αὐτοὶ εἰκονίζονται στὴ στάση τῆς προσκύνησης καὶ ὅχι σὲ μία ἄλλη ἀπὸ τίς στάσεις στίς ὁποῖες παριστάνονται οἱ ἄγγελοι, βοηθεῖ στὸν παραλληλισμὸ τῆς σχέσης Παντοκράτορα - ἀγγέλων μὲ τὴν σχέση αὐτοκράτορα - ὑπηκόων. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ἄγγελοι εἶναι ἄμεσοι ἔφοροι τοῦ Θεοῦ στὰ ἔθνη, ἀφοῦ ὁ Θεὸς *ἔστησε ὅρια ἐθνῶν κατὰ ἀριθμὸν ἀγγέλων*, ὅπως ἀναφέρεται στὸ *Δευτερονόμιον* 32:8.

Ὁ ρόλος τῶν ἀγγέλων ὡς ἀρχόντων τῶν ἐθνῶν, ποὺ προσκυνοῦν ἢ δορυφοροῦν τὸν Παντοκράτορα, ἐκφράζει τὴν ἰδεολογία τῆς οἰκουμενικότητος, ἔτσι ὅπως αὐτὴ ἐπιβάλλεται κατὰ περιόδους ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία. Ἀπὸ τὰ τελευταῖα παρα-

84. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 81.

85. Στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο ἡ ἐπιγραφή ἀποδίδεται ὡς ἑξῆς: *ΚΑΙ ΠΡΟCΚΥΝΗΣΑΤΩCΑΝ ΑΥΤΩ ΠΑΝΤΕC ΑΓΓΕΛΟΙ ΑΥΤΟΥ* βλ. Velmans, *Coupoles chypriotes* 144. Στοὺς Ἅγ. Ἀποστόλους στὸ Πέρα-Χωριό: *ΚΑΙ ΠΡΟCΚΥΝΗΣ[ΑΤΩCΑΝ ΑΥΤ]Ω*

ΠΑΝΤΕC ΑΓΓΕΛΟΙ Θ(ΕΟ)Υ βλ. Megaw - Hawkins, *Holy Apostles at Perachorio* 292. Στὸν Ἅγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη: *ΚΕ ΠΡΟCΚΥΝΥCΑΤΩCΑΝ ΑΥΤΟΝ ΠΑΝΤΕC ΑΓΓΕΛΥ Θ(Ε)ΟΥ*, βλ. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 426.

86. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *De administrando imperio* 47.

δείγματα αὐτῆς τῆς παρουσίας στὸν τροῦλο εἶναι τὰ ἀκόλουθα μνημεῖα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.: ὁ Ἅγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ στὸ Θάρι, ὁ Ἅγ. Νικόλαος στὰ Κυριακοσέλια καὶ ἡ Ἅγ. Σοφία Τραπεζούντας. Οἱ ἄγγελοι ποὺ δορυφοροῦν τὸν κοινὸ δεσπότη στὴν Ἅγ. Αἰκατερίνη Θεσσαλονίκης, στὸ Markon Manastir καὶ στὸ Zemen, ἀλλὰ καὶ στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Νονγοροδ καὶ στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου τοῦ Volotovo, ἐκφράζουν τὴν ἴδια ἀντίληψη μὲ διαφορετικὸ τρόπο.

Ἡ ἰδεολογία γιὰ τοὺς ἄγγελους διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Ψευδο-Διονύσιο στὴν *Οὐράνια Ἱεραρχία* του. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ ἀναλαμβάνει ὑπὸ τὴν προστασία του τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραήλ, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἄγγελοι προστατεύουν ἀπὸ ἓνα λαὸ-ἔθνος ὁ καθένας⁸⁷. Κατὰ τὸν 9ο αἰ. τὸ ἴδιο χωρίο ἀπὸ τὸ *Δευτερονόμιον* θὰ χρησιμοποιηθεῖ μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ἀπὸ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο⁸⁸ καὶ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη⁸⁹.

Ὁ Ἰωάννης Εὐχαιτῶν σὲ μία Ὀμιλία του γιὰ τοὺς ἄγγελους ἀναφέρεται ἀναλυτικὰ στὸν ρόλο τους⁹⁰: *Ἐντεῦθεν μανθάνομεν ἐθνάρχας ἄγγελους, ἕκαστον ἐκάστου τῶν τῆς γῆς ἐθνῶν ἔφορον, τὰ τε ἄλλα καλῶς διατιθέντας αὐτοῖς καὶ τοὺς ὅρους τυποῦντας καὶ πηγνύντας εἰς τὸ ἀκίνητον· ἐντεῦθεν Ἰουδαίων, Ἑλλήνων, Ἀσσυρίων, Περσῶν, παντὸς γένους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανόν, καταλαμβάνομεν ἄρχοντας· ἐντεῦθεν πάσης φυλῆς, ἐκκλησίας, οἰκίας, τοῦ κοινοῦ, τοῦ καθ' ἕκαστον προστάτας καὶ κηδεμόνας... ὑπὸ τινῶν μὲν Ἰσραὴλ ὁδηγεῖται καὶ σφάζεται – ἐξ Αἰγύπτου τὸ πρότερον, ἐκ Περσίδος τὸ δεύτερον, ἐκ τῆς πολλάκις αἰχμαλωσίας διὰ τὴν πολλάκις ἀπόνοιαν – μετὰ τινῶν δὲ κατορθοῖ τοὺς πρὸς τὰ ἔθνη πολέμους, τὰς ἀπίστους θαυματουργίας, τὰς τῶν στοιχείων καινοτομίας, τὴν ἐπηγγελμένην κληρονομίαν, τὰ δι' αἰῶνος ὑμνούμενα..... παρὰ τίνων μὲν οἱ προφηταὶ περὶ τῶν μελλόντων διδάσκονται; παρὰ τίνων δὲ τὰ μυστήρια τοῖς ἀξίοις ἀποκαλύπτεται;*⁹¹

Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας χρησιμοποιεῖ τὸ ἴδιο χωρίο γιὰ νὰ ἀναφερθεῖ ὄχι μόνο στὰ ἔθνη ποὺ περιβάλλουν τὸν Ἰσραήλ (ὅπου Ἰσραήλ=Βυζάντιο), ἀλλὰ καὶ στὴν κρατικὴ ἱεραρχία καὶ διοίκηση, προκειμένου νὰ παρακινήσει τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ στὴν τοποθέτηση διοικητῶν πόλεων ποὺ νὰ φροντίζουν τοὺς κατοίκους τους, ὅπως τὸ ἀρχέτυπό του ὁ Παντοκράτωρ τοποθέτησε τοὺς ἄγγελους γιὰ νὰ διοικοῦν καὶ νὰ προστατεύουν τὰ ἔθνη⁹². Ἡ ἱεραρχία Παντοκράτορα-ἄγγέλων-ἐθνῶν εἶναι σαφῆς μεταφορὰ

87. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Migne, PG 3, στ. 260B κέ.

88. Πατριάρχης Νικηφόρος, Migne, PG 98, στ. 340: *τοὺς μὲν οὐρανούς, ὅτι περ ἅμα τοῦ στήναι τὰ τῶν ἀνθρώπων γένη, ἄγγελοι τῆς τούτων ἐπιτροπεύειν προετάχθησαν ζωῆς· τοῦ ὁδηγεῖν καὶ διοικεῖν καὶ φυλάττειν αὐτούς, ἐν τῇ πρὸς Θεὸν ἀμεταθέτῳ πίστει καρδία. Ἔστησε γάρ, φησὶν, ὅρια ἐθνῶν κατὰ ἀριθμὸν ἄγγέλων Θεοῦ.*

89. Θεόδωρος Στουδίτης, Migne, PG 99, στ. 732D-733A: *ἐκάστῳ δὲ ὅλῳ πιστῷ ἔθνεϊ εἷς ἄγγελος εἰς πρόνοιαν ὑπὸ Θεοῦ παραδέδοται. Ἔστησε γάρ, φησὶν, ὅρια ἐθνῶν κατὰ ἀριθμὸν ἄγγέλων Θεοῦ.*

90. Ἰωάννης Μαυρόπουλος (ἐκδ. P. Lagarde) 100.

91. Αὐτόθι 99 κέ.

92. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας (ἐκδ. P. Gautier) 235-237: *Ταῦτ' ἄρα καὶ διατάσσεται ἄρχοντας μὲν αἰρεῖσθαι τοὺς ὡς πατέρας παίδων ἐπιμελησομένους τῶν ὑπήκων - ἢ οὐχ ὀρᾶς, φησὶ γε, τὸν μέγαν βασιλέα καὶ σου ἀρχέτυπον ὅπως ἄλλοις ὁρίοις ἄγγελον ἄλλον ἐθνῶν ἐπέστησε; - πάντας πρὸς ἐκεῖνον ἐπεστραμμένους, πάντας ἐκεῖθεν λαμβάνοντας τὸ ἐνδόσμιον, πάντας τοῖς ἐπιστατοῦμένοις συμφέροντας, οὐ καταμαγειρεύοντας τὸ ὑπήκοον, οὐδὲ αὐτοὺς μὲν πιαίνοντας, τὴν δὲ πολιτείαν ἰσχυαίνοντας.*

τῆς κοσμικῆς ἱεραρχίας στὸ βυζαντινὸ κράτος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, πηγὴ καὶ χορηγὸς τῆς ἐξουσίας εἶναι ὁ αὐτοκράτορας καὶ φορεῖς τῆς οἱ ἀξιωματοῦχοι του.

Τὸν 14ο αἰ. ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς στὴν 36ῃ Ὁμιλίᾳ του ἀναφέρει⁹³: *Καὶ αὐτὰ τῶν ἀγγέλων τὰ πολυειδῆ καὶ πολυάριθμα πλήθη διὰ τὸν ἄνθρωπον ἀπειργάσατο, τοὺς μὲν κοσμοαγωγούς τάξας καὶ ἐξάρχοντας τῶν ἐθνῶν, καθάπερ οἱ τοῦ Θεοῦ προφητῆται παρ' αὐτοῦ μαθόντες ἡμᾶς διδάσκουσι, τοὺς δὲ διακόνους ὑπὲρ τῶν μελλόντων κληρονομεῖν τὴν αἰώνιον σωτηρίαν, ὡς ὁ μέγας Παῦλος καὶ αὐτὸς παρὰ Θεοῦ μαθὼν ἡμῖν ἀπεκάλυψε.*

Οἱ ἄγγελοι, ἐκπρόσωποι τῶν ἐθνῶν ἢ προστάτες τῶν Ἐκκλησιῶν, προσκυνοῦν τὸν κοινὸ δεσπότη ἢ τελοῦν ὁμαδικὰ τὴν Οὐράνια Λειτουργία. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς πράξεις τῶν ἀγγέλων καθρεφτίζουν τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα στὸ Βυζάντιο, ἀφοῦ ὁ κοινὸς δεσπότης, δηλαδή ὁ αὐτοκράτορας, προσκυνεῖται ἀπὸ ὅλα τὰ ὀρθόδοξα ἔθνη καὶ μνημονεύεται στὴ λειτουργία πρῶτος ἀπὸ ὅλους τοὺς κατὰ κόσμον ἄρχοντες ὀλόκληρου τοῦ ὀρθόδοξου κόσμου.

93. Γρηγορίου Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ, Ὁμιλία 36 (ἔκδ. Ἱεροσολύμων, 1857) 200.

Η ΟΥΡΑΝΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ

Ι. Ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας

Ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας καταλαμβάνει στὸν τροῦλο τὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα. Εἶναι μία σύνθεση ποὺ χαρακτηρίζει τὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς παλαιολόγειας περιόδου, τῆς ὁποίας καὶ ἀποτελεῖ πρωτότυπο δημιούργημα. Ἡ παράσταση προέρχεται ἀπὸ τὴ μεταβολὴ τοῦ ρόλου τῶν ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ δορυφόροι καὶ ὑποτελεῖς τοῦ Παντοκράτορα μετατρέπονται σὲ ἀγγέλους διακόνους καὶ ἱερεῖς. Στὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ ὀφείλεται καὶ ὁ νέος τρόπος ἀμφίεσής τους: ἀντὶ γιὰ αὐτοκρατορικὴ ἢ ἀρχαιοπρεπὴ ἐνδυμασία φέρουν ἐνδύματα διακόνων καὶ ἱερέων.

Ἡ ρεαλιστικὴ - ἀφηγηματικὴ ἀπόδοση καὶ τοποθέτηση τῆς παράστασης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὸν χώρο τοῦ τροῦλου καὶ ὁ συνδυασμὸς της μὲ ἄλλα εἰκονογραφικὰ θέματα ὁδήγησε στὴ διαμόρφωση τοῦ δεύτερου εἰκονογραφικοῦ τύπου διακόσμησης τοῦ τροῦλου, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη ποὺ ἔχει προηγηθεῖ (σ. 50-52). Ὁ νέος αὐτὸς εἰκονογραφικὸς τύπος μὲ τὶς παραλλαγές του συναντᾶται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ μνημεῖα τῶν Σέρβων ἡγεμόνων τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ. Στὸν ἐλλαδικὸν χώρον παράσταση τῆς Θείας Λειτουργίας στὸν τροῦλο ἀπαντᾶται στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 1350-1370.

Ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας πλήρως διαμορφωμένη εἰκονίζεται στὸν τροῦλο τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica (1314)¹, τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Staro Nagoričino (1316-1318)², τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Gračanica (1320)³, τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας στὸ Peć (1337)⁴, τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo (1346-1347)⁵, τοῦ Χριστοῦ στὸ Dečani (1345-1349), τῆς Ἀνάληψης στὴ Ravanica (1387)⁶, τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴ Nova Pavlica (1381-1389)⁷, τῆς Ἀγ. Τριάδας στὴ Manasija (1414)⁸ καὶ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτό-

1. Walter, *Art and Ritual* 219. Βλ. ἐπίσης Babić, *Studenica* 68-69, σχ. 1. Βλ. καὶ Ćirković - Korać - Babić, *Studenica* 104-105, εἰκ. 84, 86.

2. Miljković-Pepel, *Deloto na zografite* 58. Βλ. καὶ Todić, *Gračanica* 139.

3. Walter, *Art and Ritual* 219. Todić, *Gračanica* 139, εἰκ. 6-9.

4. Petković, *La peinture serbe* II πίν. CIII, CV. Βλ. ἐπίσης Ivanović, *Vierge de Peć* 149, εἰκ. 48. Walter, *Art*

and Ritual 219. Babić, *L'église de la Vierge à Peć* 378-380, εἰκ. 1-3. Todić, *L'église de la Vierge et du narthex à Peć* 365-366, εἰκ. 5-7.

5. Βλ. τὴν πρόσφατη δημοσίευση τῆς Gabelić, *Lesnovo* 55-57, πίν. II-III, εἰκ. 2.

6. Walter, *Art and Ritual* 219, εἰκ. 62. Βλ. ἐπίσης τὸ σχέδιο τοῦ Živković, *Ravanica* σχ. I.2.

7. Βλ. Živković, *Pavlitza* σχ. I, 1-5.

8. Βλ. Živković, *Manasija* σχ. I.

κου στο Kalenić (1418)⁹. Ἐπιζωγραφημένες εἶναι οἱ παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὸν τροῦλο τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου (1321)¹⁰ στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τοῦ Ἁγ. Νικήτα στὸ Čučer (1321±)¹¹, μνημεῖα ποὺ διακοσμήθηκαν στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Milutin ἢ ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του. Στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη (1350-1370)¹², στὴν τρίτη ζώνη τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου εἰκονίζεται μία ιδιόρρυθμη παράσταση Θείας Λειτουργίας.

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ πρωιμότερες παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὸν κεντρικὸ τροῦλο βρίσκονται σὲ μνημεῖα τοῦ σερβικοῦ κράτους ποὺ διακοσμήθηκαν τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ κράλη Milutin, δὲν σημαίνει ὅτι στὴν πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο ἡ παράσταση αὐτὴ δὲν περιλαμβανόταν στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν τρούλων σὲ ναοὺς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, μολονότι δὲν σώζονται σήμερα τέτοια μνημεῖα. Φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας σὲ τροῦλο ναοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ ἓνα ἐκτενὲς ποίημα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ¹³:

Οὐρανὸν μικροῦ τόνδε τὸν δόμον βλέπων / ἐαυτὸν πᾶς τις εἰσιὼν ἀγνιζέτω / τὰ γὰρ παναγῇ στρατεύματα τῶν νόων / ἐστηκότα κύκλωθεν τὸν κτίστην μέλπει... / τῷ παμβασιλεῖ καὶ θεῷ καθημένῳ / λειτουργίαν φέρουσιν ἀγγέλων τάξεις, / ὅπως διδαχθῇ ἐντεῦθεν πᾶς τις θύτης / λειτουργίας ἄμempton αὐτῷ προσφέρειν.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Φιλῆ, ποὺ προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τῆς παράστασης στὸν τροῦλο κάποιου ναοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης, ἡ Οὐράνια Λειτουργία εἰκονίζεται στὸν τροῦλο τῆς πρόθεσης στὸ παρεκκλήσιο τῆς Μονῆς τῆς Χώρας¹⁴. Πρόκειται γιὰ τὸ μόνο σωζόμενο παράδειγμα στὸν χῶρο τῆς Βασιλεύουσας, σημαντικὸ τόσο γιὰ τὸν παραπάνω λόγο ὅσο καὶ γιὰ τὴ θέση ὅπου εἰκονίζεται.

Πὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἡ λειτουργία ποὺ τελεῖται στὴ γῇ ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τῆς λειτουργίας ποὺ τελεῖται ἀενάως στὸν οὐρανὸ ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους. Ὅλα στὴ Θεία Λειτουργία ἀποκτοῦν εἰδικὸ καὶ σαφὲς συμβολικὸ περιεχόμενο. Οἱ διάκονοι συμβολίζουν τοὺς ἀγγέλους, ὁ ἀρχιερέας τὸν ἴδιο τὸν Χριστό. Τὰ ἱερὰ σκεύη, ὁ δίσκος καὶ τὸ ποτήρι, ἡ Τράπεζα μὲ τὸ κιβώριο, τὰ ἐνδύματα καὶ ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ χρησιμοποιοῦνται συμβολίζουν μὲ τὴ σειρὰ τους κάτι ἀπὸ τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ. Βασικοὶ ὑπομνηματισμοὶ¹⁵ τῆς Θείας Λειτουργίας εἶναι ἡ *Μυσταγωγία περὶ τοῦ τίνων σύμβολα τὰ κατὰ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς συνάξεως τελούμενα καθέστηκε* τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ (628-630), ἡ *Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Μυστικὴ Θεωρία* τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερμανοῦ (8ος αἰ.), ἡ *Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θεῇ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων* ἀπὸ τὸν Θεόδωρο ἢ Νικόλαο ἐπισκόπου Ἀνδίδων (1055-1063). Ἡ λίγο μεταγενέστερη ἔμμετρη *Ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας*, ποὺ εἶχε ἀποδοθεῖ παλαιότερα στὸν Μιχαὴλ Ψελλό, δὲν εἶναι πρωτότυπη, ἀφοῦ πρόκειται οὐσιαστικά γιὰ ἀντι-

9. Βλ. Živković, Kalenić σχ. I.

10. Βλ. Millet, *Monuments de l'Athos* I πίν. 64.1.

11. Miljković - Pepek, *Deloto na zografite* 54, σημ. 247.

12. Βλ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Σωτήρας 39. Βλ. καὶ τῆς ἰδίας, Ὁ ναὸς τῆς Παρθένου 500-501.

13. Μανουὴλ Φιλῆς (ἐκδ. E. Miller) I, ἐπίγρ. CCLVIII 453-455.

14. Underwood, *Kariye Djami* 262-264, εἰκ. σ. 522-523.

15. Taft, *The Great Entrance XXXVIII-XXXIX*.

γγραφή τῶν ιδεῶν ποὺ ἐκφράζονται στὴν *Προθεωρία* τοῦ Νικολάου Ἀνδίδων¹⁶. Τὸν 12ο αἰ. οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Νικολάου Ἀνδίδων παρουσιάζονται σὲ συνοπτικότερη μορφή ἀπὸ τὸν Ψευδο-Σωφρόνιο, *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελομένων*¹⁷. Ἔπεται ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (περ. 1350) καὶ ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (ἀρχές 15ου αἰ.).

II. Ἡ θέση τῆς παράστασης

Ὅπως φάνηκε ἤδη στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς ἀγγέλους, ὁ κυκλικὸς χώρος τοῦ τρούλου πρόσφερε τὴ δυνατότητα στοὺς καλλιτέχνες νὰ δημιουργήσουν συνθέσεις τέτοιες ποὺ νὰ ἀποδίδουν εἰκαστικὰ τὸν Παντοκράτορα μὲ τὴν οὐράνια αὐλή, ποὺ στέκει γύρω του σύμφωνα μὲ τὸ ὄραμα τοῦ προφήτη Ἡσαΐα (Ἡσαΐας 6:2). Πολλοὶ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα ἀναφέρονται στὴν κυκλικὴ θέση τῶν οὐρανίων δυνάμεων γύρω ἀπὸ τὸν Θεό. Σὲ δύο ἐπιγράμματα του ὁ ποιητὴς Μανουὴλ Φιλῆς ἀναφέρεται ἐπίσης στὴν κυκλικὴ θέση τῶν ἀγγέλων ὡς πρὸς τὸν Θρόνο τοῦ Θεοῦ¹⁸.

Στὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ πατριάρχῃ Γερμανοῦ οἱ ἱερεῖς ποὺ στέκουν στὸ Ἅγιο Βῆμα καὶ λατρεύουν τὸν Θεὸ παρομοιάζονται μὲ τοὺς ἀγγέλους: *Ὡς ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ οὕτως ἐν τῷ ἁγίῳ βήματι ἴστανται καὶ οἱ ἔνυλοι ἱερεῖς παρεστῶτες καὶ λατρεύοντες τῷ κυρίῳ διαπαντός*¹⁹. Οἱ διάκονοι μοιάζουν ἐπίσης στοὺς ἀγγέλους σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο: *Οἱ δὲ διάκονοι εἰς τύπον τῶν ἀγγελικῶν Δυνάμεων ταῖς λεπταῖς τῶν λεπτῶν ὀραρίων πτέρυξιν, ὡς λειτουργικὰ πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα προτρέχουσι*²⁰.

Σύμφωνα μὲ τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου, ποὺ ἀντιγράφει τὸν πατριάρχῃ Γερμανό, οἱ ἱερεῖς ἐκπληροῦν ἐπὶ τῆς γῆς τὸν ρόλο τῶν ἁσωμάτων δυνάμεων στὸν οὐρανό: *Θυσιαστήριον λέγεται κατὰ τὸ ἐπουράνιον καὶ νοερὸν θυσιαστήριον ἐν ᾧ ἀντιτυποῦσι τὰς νοεράς καὶ ἀύλους ἱεραρχίας οἱ ἔνυλοι ἱερεῖς· τούτους δὲ εἶναι ὡς πῦρ φλέγον*²¹. Ὁ ἴδιος παρομοιάζει τοὺς ἱερεῖς μὲ τοὺς ἀγγέλους: *Οἱ ἱερεῖς ὁμοιοῦνται ἀρχαγγέλοις· ἡ γὰρ ὥσπερ Σεραφὶμ ἔλαβε τὸν ἄνθρακα καὶ δέδωκε τῷ Ἡσαΐᾳ, οὕτως καὶ οἱ ἱερεῖς λαμβάνουσι τὸν ἄρτον, ἥτοι τὸ δεσποτικὸν σῶμα καὶ διδόασιν τῷ λαῷ*²².

Οἱ ἄγγελοι τῆς σύνθεσης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας εἶναι ντυμένοι ἀκριβῶς ὅπως οἱ διάκονοι στὴν τέλεση τῆς λειτουργίας. Φοροῦν στιχάριο, ἐπιμανίκια καὶ τὸ ὀράριο στὸν ἀριστερό τους ὦμο, ποὺ εἶναι καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς λειτουργικῆς ὑπηρεσίας τῶν διακόνων. Τὸ ὀράριο συμβολίζει τὶς πτέρυγες τῶν σεραφίμ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀναγράφονται σ' αὐτὸ οἱ λέξεις Ἅγιος Ἅγιος Ἅγιος, ἡ ἀρχὴ δηλαδὴ τοῦ ὕμνου ποὺ ψάλλουν τὰ

16. Bornert, *Les commentaires byzantins* 207-209.

Ὁ Α. Jacob, *Un opuscule dédactique* 163 χρονολογεῖ τὸ κείμενο γύρω στὸ 1085-1095 καὶ δὲν θεωρεῖ ὅτι ἀνήκει στὸν Ψελλό.

17. Bornert ὁ.π. 210.

18. Μανουὴλ Φιλῆς (ἐκδ. E. Miller) I, ἐπίγρ.

CCXXXI 122 καὶ II, XXXIII 397.

19. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 389C.

20. Αὐτόθι στ. 393C.

21. Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne, PG 87.3, στ. 3984B.

22. Αὐτόθι στ. 3984C.

σεραφίμ στὸν οὐρανό, γύρω ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Τρισάγιου ὕμνου ποὺ ψάλλεται στὴ λειτουργία κατὰ τὴν Ἁγία Ἀναφορά²³.

Σύμφωνα μὲ τὸν Δ. Πάλλα²⁴ παρατηρεῖται ἀντιστοιχία μεταξὺ τῆς λειτουργικῆς πράξης καὶ τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ ὁραρίου, μὲ ἄλλα λόγια οἱ διάκονοι παρομοιάζονται μὲ τὰ σεραφίμ, τῶν ὁποίων τὸ ἔργο εἶναι ἡ ψαλμωδία τοῦ Τρισαγίου ὕμνου γύρω ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ γίνει δεκτὸ ὅτι ἡ παρομοίωση τῶν διακόνων πρὸς τὰ σεραφίμ προϋποθέτει γύρω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα – τὸν ἐπίγειο θρόνο τοῦ Θεοῦ – τελετουργικὲς κινήσεις διακόνων, οἱ ὁποῖες ἀνακαλοῦσαν στὴ θρησκευτικὴ συνείδηση τὴν κίνηση τῶν σεραφίμ γύρω ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ²⁵. Οἱ ὁρχηστρικὲς κινήσεις τῶν λαϊκῶν ἐξηγοῦνται ὡς μίμηση τῆς ὁρχησης τῶν ἀγγέλων στὸν οὐρανό. Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἀναφέρει τὴν κύκλωση τοῦ θυσιαστηρίου ἀπὸ τοὺς διακόνους: *Μνήσθητι Κύριε κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου καὶ τῶν οἰκτιρμῶν σου καὶ ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἀχρείου δούλου σου καὶ τῶν τὸ ἅγιόν σου θυσιαστήριον κυκλούντων διακόνων*²⁶ καὶ ὑποβάλλει τὴν εἰκόνα τῆς τελετουργικῆς κίνησης τῶν διακόνων γύρω ἀπὸ τὸν βωμό. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων ἀναφέρει τὴν κύκλωση τοῦ θυσιαστηρίου ὡς ἔργο τῶν ἱερέων.

Ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἀντικαθιστᾷ τὴ ζώνη τῶν ἀγγέλων στὸν τροῦλο καὶ εἶναι μία σύνθεση δημιουργημένη εἰδικὰ γιὰ νὰ διακοσμήσει τὸν χῶρο τοῦ τροῦλου. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν ὀδηγεῖ μόνο ἡ ἴδια ἡ σύνθεση τῆς παράστασης, κυκλικὴ ἀπὸ τὴ φύση της, ἀλλὰ καὶ τὸ συμβολικὸ της περιεχόμενο. Οἱ νεοπλατωνικὲς ἀπόψεις, κυρίαρχες στὴ βυζαντινὴ σκέψη, ὀδηγοῦν γιὰ μία φορὰ ἀκόμη στὴ δημιουργία ἐνὸς θέματος τὸ ὁποῖο γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἀποτελοῦσε εἰκόνα κάποιας τελούμενης λειτουργίας στὸν οὐρανὸ μπροστὰ στὸ θυσιαστήριο-θρόνο τοῦ Θεοῦ²⁷: *Πρόσεισιν ὁ ἱερεὺς, συνέρχεται ταῖς ἀγγελικαῖς δυνάμεσιν, οὐκ ἔτι ὡς ἐν ἐπιγείῳ τόπῳ ἐστώς, ἀλλ' ὡς ἐν τῷ ἐπουρανίῳ θυσιαστηρίῳ ἔμπροσθεν τοῦ φοβεροῦ θυσιαστηρίου τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ παριστάμενος*. Στὴν ἔμμετρη *Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας* ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν *Προθεωρία* τοῦ Νικολάου Ἀνδίδων ἀναφέρεται σὲ ποιητικὴ ἀπόδοση: *Καὶ γὰρ τὴν ὑπερκόσμιον καὶ νοερὰν τὴν τάξιν μιμοῦνται τὰ ἐπίγεια μυστικῶς, καταλλήλως*²⁸, ποὺ θυμίζει ἀντίστοιχη ἀναφορὰ τοῦ πατριάρχῃ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως²⁹: *Καὶ γὰρ κατὰ τὴν τῶν ὑπερκόσμιων καὶ ἐπουρανίων ὑπερκόσμιον καὶ νοερὰν τάξιν, οὕτω καὶ τὰ ἐπίγεια μιμοῦνται*.

Πὰ τὸν πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως Γερμανό, ἡ τέλεση τῆς λειτουργίας εἶναι πρῶτα ἀπὸ ὅλα μία ἀπεικόνιση τοῦ Πάθους, τοῦ θανάτου καὶ τῆς Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ³⁰. Πὰ τὸν Νικόλαο Ἀνδίδων (*Προθεωρία* 1054-1067) ἡ τέλεση τῆς λειτουργίας δὲν ἐκφράζει μόνο τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ γεγονότα τῆς ἐπίγειας ζωῆς του³¹. Τὸν 14ο αἰ. ὁ Νικόλαος Καβάσιλας κατευθύνεται ἐσχατολογικὰ μὲ τὴν *Ἐν Χριστῷ Ζωή*

23. Πάλλας, Μελετήματα λειτουργικὰ - ἀρχαιο-λογικὰ 180.

24. Αὐτόθι 181.

25. Αὐτόθι 182.

26. Brightman, *Liturgies* 55.

27. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 428B.

28. Ioannou, Aus den unedierten Schriften des Psellos 7.

29. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως ὁ.π. στ. 432D.

30. Bornert, *Les commentaires byzantins* 173.

31. Νικόλαος Ἀνδίδων, *Προθεωρία*, Migne, PG 140 στ. 417A. Βλ. καὶ Bornert, *Les commentaires byzantins* 202.

ἀφοῦ ἡ πληρότητα θὰ ἔλθει στή μέλλουσα ζωή³². Πὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἡ λειτουργία ἱερουργώντας τὸ παγκόσμιο θύμα, δίνει τὴν πλήρη εἰκόνα τῆς παγκοσμιότητας³³.

Ἡ τέλεση τῆς λειτουργίας στὴ γῆ ἀποτελοῦσε σύμφωνα μὲ τοὺς παραπάνω ἐρμηνευτὲς μίμηση τῆς λειτουργίας ποὺ τελοῦσαν οἱ ἄγγελοι στὸν οὐρανό. Ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας θεωροῦσε ὅτι ἡ ὁρατὴ λειτουργία εἶναι ἡ ἀντανάκλαση τῆς οὐράνιας³⁴, ἐνῶ γιὰ τὸν Γερμανὸ Κωνσταντινουπόλεως ἡ λειτουργία ποὺ τελεῖται στὴ γῆ εἶναι ἀντίτυπο τῆς λειτουργίας ποὺ τελεῖται στὸν οὐρανό³⁵. Ὁ Τρισάγιος ὕμνος, ποὺ ψάλλεται κατὰ τὴν ἐπίγεια λειτουργία ἀπὸ τοὺς πιστοὺς, ψάλλεται ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους στὸν οὐρανό³⁶ καὶ συμβολίζει τὴν ἔνωση ἀνθρώπων καὶ ἀγγέλων ποὺ τελοῦν ἀπὸ κοινοῦ τὴ λειτουργία σύμφωνα μὲ τὸν Μάξιμο Ὁμολογητή³⁷, τὸν πατριάρχη Γερμανό³⁸ καὶ τὸν Νικόλαο Καβάσιλα³⁹. Κατὰ τὸν Νικόλαο Ἀνδίδων οἱ πιστοὶ ψάλλουν ἐν ὀνόματι τῶν ἀγγέλων τὸν Τρισάγιο ὕμνο, τὸ Ἀλληλούια καὶ τὸ Χερουβικό⁴⁰. Κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ὁ Χριστὸς ἔχτισε μία Ἐκκλησία ἀπὸ ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους, πρᾶγμα ποὺ δηλώνει τὴν ἔνωση τῶν δύο λειτουργιῶν⁴¹: *Ὁ δὲ τρισάγιος ὕμνος....τὸ τῆς Τριάδος μυστήριον δείκνυσιν ὅπερ ἡ σάρκωσις τοῦ ἐνὸς τῆς Τριάδος ἐκήρυξε τοῖς ἀνθρώποις· διὰ γὰρ τοῦ σαρκωθέντος Λόγου τὸν Πατέρα καὶ τὸ Πνεῦμα ἐγνώκαμεν, ἀλλὰ δὴ καὶ τὴν συμφωνίαν καὶ ἔνωσιν ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων. Διὸ καὶ ἐνδοθεν οὗτος παρὰ τῶν ἱερέων, καὶ ἔξωθεν παρὰ κληρικῶν τε καὶ λαϊκῶν ᾄδεται μία γὰρ ἡ ἐκκλησία ἀγγέλων τε καὶ ἀνθρώπων διὰ τοῦ Χριστοῦ γέγονε.*

Μέσα ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες τῶν συγγραφέων αὐτῶν μᾶς δίνεται ἡ δυνατότητα νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας ὡς θεατρικῆς παράστασης διαρκῶς ἐξελισσόμενης στὴν πορεία τοῦ χρόνου, στὴν ὁποία πρωταγωνιστοῦσε ἰσότιμα ὅλη ἡ χριστιανικὴ κοινωνία. Πὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους ὀρθόδοξους, ἡ συνένωση μὲ τὸν Θεὸ γινόταν μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν τελετή, ὅπου ἄνθρωποι καὶ ἄγγελοι λειτουργοῦσαν μαζί. Καὶ ὅπως ἀναφέρει ὁ H. G. Beck⁴², ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία φρόντιζε νὰ δώσει στὴ λειτουργία τὸν χαρακτήρα θεατρικῆς παράστασης.

32. Νικόλαος Καβάσιλας, Migne, PG 150, στ. 393B, 396B, 625B. Βλ. καὶ Bornert ὅ.π. 243.

33. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Migne, PG 155, 733A. Βλ. καὶ Bornert ὅ.π. 262.

34. Αὐτόθι 80-81: Ὁμιλία 17, 20, 497.

35. Bornert ὅ.π. 177, 180.

36. Τὸ λειτουργικὸ τρισάγιο ἀναφέρεται στὴν Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας τὸ 451. Μετὰ τὴν Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 536 ὁ Τρισάγιος ὕμνος ψαλλόταν στὴν ἀρχὴ τῆς εὐχαριστιακῆς λειτουργίας στὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Bornert, *Les commentaires byzantins* 106, σημ. 3.

37. Μάξιμος Ὁμολογητής, Migne, PG 91, 696B: Ἡ δὲ γινομένη τρισσὴ τοῦ ἁγιασμοῦ τῆς θείας ὕμνολο-

γίας ἐκβόησις παρὰ παντὸς τοῦ πιστοῦ λαοῦ, τὴν πρὸς τὰς ἀσωμάτων καὶ νοερὰς δυνάμεις κατὰ τὸ μέλλον φανησομένην ἔνωσιν τε καὶ ἰσοτιμίαν παραδηλοῖ. Βλ. καὶ Bornert, *Les commentaires byzantins* 122.

38. Αὐτόθι 177, 180.

39. Αὐτόθι 242-243. Νικόλαος Καβάσιλας, Migne, PG 150, στ. 412D-413A.

40. Νικόλαος Ἀνδίδων, *Προθεωρία*, Migne, PG 140, στ. 456B, 457A, 440D, 441B-C. Bornert ὅ.π. 206.

41. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Migne, PG 155, στ. 709D, 721C, 732B-C. Bornert ὅ.π. 261. Dufrenne, *Quelques aspects* 35.

42. Beck, *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία* 142.

III. Εικονογραφική ανάλυση των παραστάσεων της Ουράνιας Λειτουργίας

Έχοντας κανείς μία γενική έποπτεία των σωζομένων παραστάσεων της Ουράνιας Λειτουργίας, μπορεί νά διακρίνει τρεις ομάδες.

Τò κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης ομάδας είναι ή διάταξη των αγγέλων σέ δύο ήμιχόρια πού ξεκινούν από τις δύο πλευρές ενός κιβωρίου τοποθετημένου στο δυτικό άξονικό σημείο και καταλήγουν σέ ένα δεύτερο κιβώριο στο ανατολικό άξονικό σημείο· στην ομάδα αυτή εντάσσονται ή παράσταση της Βασιλικής Έκκλησίας στη Studenica, του Staro Nagoričino και του Χιλανδαρίου. Η ομάδα αυτή ακολουθεϊ παλαιότερες άπεικονίσεις αγγέλων πού, χωρισμένοι σέ δύο ήμιχόρια, κατευθύνονται πρòς τò ανατολικό άξονικό σημείο. Άγγελοι διατεταγμένοι σέ δύο ήμιχόρια με κατεύθυνση τò ανατολικό ή τò δυτικό άξονικό σημείο του τρούλου άπαντώνται τουλάχιστον από τòn 11ο αϊ.⁴³ Σέ μία δεύτερη ομάδα με κύριο χαρακτηριστικό την παρουσία του Χριστού - άμνου πάνω στην άγία Τράπεζα εντάσσονται οί παραστάσεις της Gračanica και του Peć. Σέ μία τρίτη ομάδα με κύριο χαρακτηριστικό τή μονότροπη κίνηση των αγγέλων πού κινούνται σέ πομπή, ή όποία ξεκινά από την άριστερή πλευρά του κιβωρίου πού εικονίζεται στο ανατολικό άξονικό σημείο και καταλήγει στη δεξιά του πλευρά, εντάσσονται οί παραστάσεις του Dečani, της Ravanica, της Nova Pavlica, της Manasija και του Kaleníc.

Studenica⁴⁴

Η παράσταση έχει ύποστει φθορές με άποτέλεσμα νά έχουν χαθεί όρισμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες, όπως για παράδειγμα τὰ λειτουργικά αντικείμενα πού κρατούν οί άγγελοι-διάκονοι. Δύο Τράπεζες με κιβώρια πού βρίσκονται στο ανατολικό και στο δυτικό άξονικό σημείο δημιουργούν τòn κύριο άξονα της παράστασης. Οί δύο Τράπεζες εικονίζονται κάτω από κιβώρια με τέσσερις κίονες και πορφυρά βήλα δεμένα στους κίονες του κιβωρίου και καλύπτονται με ένδυτή, στη δυτική Τράπεζα κοσμημένη με κύκλους όπου έγγράφονται σταυροί, ενώ στην ανατολική Τράπεζα με άπλούστερη διακόσμηση και

43. Στην Παναγία του Άρακος στην Κύπρο, στην Ευαγγελίστρια Γερακίου, στόν Άγ. Γεώργιο (Έπισκοπή) Μάνης, στόν Άγ. Δημήτριο Κατσούρη κοντά στην Άρτα, στόν Άρχάγγελο Μιχαήλ στο Θάρι της Ρόδου, αλλά και σέ μνημεία της παλαιολόγειας περιόδου, όπως στόν Άγ. Ήρακλείδιο, στόν Άγ. Θεμωνιανό, στόν Τίμιο Σταυρό στο Πελέντρι και στόν Άγ. Νικόλαο της Στέγης στην Κύπρο, οί άγγελοι χωρίζονται σέ δύο ήμιχόρια πού κατευθύνονται πρòς τò ανατολικό άξονικό σημείο. Στόν Άγ. Γεώργιο Σόφιας (β' μισό 11ου αϊ.) τὰ δύο ήμιχόρια των αγγέλων οδηγούνται στο ανατολικό άξονικό σημείο· οί άγγελοι έδω εικονίζονται με τὰ χέρια τους καλυμ-

μένα με διακοσμημένα ύφάσματα. Πρόκειται για δθόνες ή χειρόμακτρα με σαφή λειτουργικό χαρακτήρα πού χρησιμοποιούνται στη διάρκεια της λειτουργίας και συγκεκριμένα στη Θεία Μετάληψη. Στην Παναγία του Ναύαρχου της Σικελίας και στόν Άγ. Νικόλαο Ροδιάς κοντά στην Άρτα οί άγγελοι κατευθύνονται πρòς τò δυτικό άξονικό σημείο με καλυμμένα τὰ χέρια τους. Με τòn ίδιο ακριβώς τρόπο εικονίζονται όρισμένοι από τους άγγέλους στην Παναγία του Άρακος της Κύπρου.

44. Βλ. Babić, *Studenica* 68-69, σχ. 1. Ćirković - Korać - Babić, *Studenica* 104-105, εικ. 84, 86.

III. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΟΥΡΑΝΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

πολύτιμους λίθους στην παρυφή. Πάνω στις Τράπεζες υπάρχει από ένα κηροπήγιο με κεριά. Έκατέρωθεν της ανατολικής Τράπεζας εικονίζονται δύο ἄγγελοι ντυμένοι με αυτοκρατορική ένδυμασία· κρατοῦν θυμιατήριο και στρέφονται πρὸς τὰ δυτικά. Πρὸς τοὺς ἄγγελους αὐτοὺς ἀπευθύνονται δύο ομάδες, ἀποτελούμενες ἀπὸ τέσσερις ἄγγελους ἢ κάθε μία, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν λειτουργικά ἀντικείμενα: οἱ δύο πρῶτοι ριπίδια κοσμημένα με ἐξαπτέρυγα σεραφίμ, οἱ ἐπόμενοι τὸν δίσκο καλυμμένο με τὸν ἀέρα πάνω στὸ κεφάλι τους. Ὡς πρὸς τὰ ἀντικείμενα πὺν θὰ κρατοῦσαν οἱ δύο τελευταῖοι ἄγγελοι τῆς κάθε ομάδας μποροῦν νὰ γίνουν μόνον ὑποθέσεις. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς ἴσως κρατοῦσαν ποτήρια, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ἴσως εἶχαν τὰ χέρια τους καλυμμένα με ἐγχειρία, ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὴν καλύτερα σωζόμενη παράσταση τῆς Gračanica.

Ὅλοι οἱ ἄγγελοι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο πρῶτους πὺν εἶναι ντυμένοι αὐτοκρατορικά, φέρουν ἀμφίεση διακόνου, δηλαδὴ στιχάριο και στὸν ἀριστερό τους ὦμο ὀράριο ὅπου ἀναγράφεται ἡ λέξη *ΑΓΙΟΣ*. Ἡ ένδυμασία τους εἶναι ὅμοια με τὴν ένδυμασία τῶν ἁγγέλων στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων πὺν εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα. Ἐκεῖ ἀπαντῶνται ἐπίσης δύο ἄγγελοι διάκονοι με ριπίδια κοσμημένα με τὸν ἴδιο τρόπο και ἄλλοι δύο με τὰ χέρια τους καλυμμένα με ἐγχειρία⁴⁵. Στὰ ὀράριά τους ὅμως δὲν ἀναγράφεται ἡ λέξη *ἄγιος*.

Staro Nagoričino (πίν. 82-83, 85-86)⁴⁶

Στὸ Staro Nagoričino ἡ σύνθεση τῆς παράστασης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας εἶναι παρόμοια με αὐτὴν τῆς Studenica. Οἱ διαφορὲς εἶναι ἐλάχιστες. Στὶς ἴδιες θέσεις (ἀνατολικά και δυτικά) εἰκονίζονται οἱ δύο ἅγιες Τράπεζες με τὰ δύο κιβώρια (πίν. 85). Οἱ Τράπεζες καλύπτονται ἀπὸ σταυρόσχημη ένδυτὴ, με τὴ διαφορὰ ὅτι στὴν Τράπεζα τοῦ ἀνατολικοῦ σημείου εἶναι τοποθετημένα δύο κηροπήγια ἀντὶ γιὰ ἓνα, μαζί με ἓνα κανδήλι πὺν κρέμεται ἀπὸ τὸ κιβώριο. Ἀντίθετα ἡ Τράπεζα στὸ δυτικὸ σημεῖο εἰκονίζεται κενή. Ἡ ένδυτὴ τῆς φέρει κόσμημα με κύκλους πὺν περικλείουν σταυρούς, ὅπως ἀκριβῶς και ἡ ένδυτὴ τῆς δυτικῆς Τράπεζας στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica.

Οἱ δύο ομάδες ἁγγέλων κατευθύνονται πρὸς τὸ ἀνατολικὸ σημεῖο, ὅπου εἰκονίζονται ἀριστερὰ και δεξιὰ τοῦ κιβωρίου ἀπὸ ἓνας ἄγγελος με θυμιατό. Οἱ δύο πρῶτοι ἀπὸ τὸ κάθε ἡμιχόριο κρατοῦν ριπίδια κοσμημένα, οἱ δύο ἐπόμενοι ἔχουν πάνω στὸ κεφάλι τους τὸν δίσκο καλυμμένο με δισκοκάλυμμα πὺν κοσμεῖται με σταυρό, και οἱ τελευταῖοι τὸ ποτήρι καλυμμένο με ποτηροκάλυμμα, ἐπίσης κοσμημένο με σταυρό (πίν. 86α). Ἀνάμεσα στοὺς ἄγγελους εἰκονίζονται φτερωτοὶ τροχοί. Οἱ ἄγγελοι συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν *ΑΓΓΕΛΟΙ Κ(ΥΡΙΟΥ)*, εἶναι ντυμένοι ὡς διάκονοι και στὸ ὀράριο πὺν φέρουν στὸν ἀριστερό τους ὦμο ἀναγράφεται ἡ λέξη *ΑΓΙΟΣ*. Σὲ ἀντίθεση ὅμως με τὴν παράσταση τῆς

45. Βλ. Babić, *Studenica* εἰκ. 44-45. Ćirković - Korać - Babić, *Studenica* εἰκ. 90.

46. Βλ. Miljković-Pepk, *Deloto na zografite* 58.

Todić, *Gračanica* 139. Todić, *Staro Nagoričino* 95, εἰκ. 36-37.

Βασιλικής Ἐκκλησίας στὴ Studenica, στὸ Staro Nagoričino δὲν ὑπάρχουν ἄγγελοι μὲ αὐτοκρατορική ἐνδυμασία, εἶναι ὅλοι διάκονοι.

Μονὴ Χιλανδαρίου⁴⁷

Στὸν τροῦλο τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Χιλανδάρι ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας περιλαμβάνει, ὅπως καὶ στὴν Gračanica, τὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica καὶ τὸ Staro Nagoričino, δύο Τράπεζες μὲ κιβώρια τοποθετημένες στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Εἴκοσι δύο ἄγγελοι, χωρισμένοι σὲ δύο ἡμιχόρια, κατευθύνονται ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, κρατώντας στὰ χέρια τους λειτουργικὰ ἀντικείμενα, ὅπως ριπίδια, δίσκους καὶ ποτήρια. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους εἰκονίζονται ἐναλλάξ φτερωτοὶ τροχοί, σεραφίμ καὶ χερουβίμ. Ἡ ἐπιζωγράφηση τῆς παράστασης δὲν ἐπιτρέπει οὔτε τὴν ἐπαρκὴ μελέτη τῆς σύνθεσης οὔτε εἰκονογραφικὲς συγκρίσεις μὲ τὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα.

Gračanica (πίν. 88-90)⁴⁸

Στὴν Gračanica ἡ σύνθεση τῆς παράστασης ἔχει μία σημαντικὴ διαφορὰ σὲ σχέση μὲ τὶς προηγούμενες. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ διάταξη τῶν ἀγγέλων σὲ δύο ομάδες πού προχωροῦν ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς στὴν ἀνατολικὴ Τράπεζα. Οἱ δύο Τράπεζες εἶναι σκεπασμένες μὲ ἐνδυτὴ, πού φέρει διάκοσμο μόνο στὶς παρυφές. Κιβώριο ὑπάρχει μόνο στὴ δυτικὴ ἁγία Τράπεζα, ἡ ὁποία εἰκονίζεται κενή. Ἀντίθετα στὴν ἀνατολικὴ εἶναι τοποθετημένος ὁ Χριστὸς-ἄμνὸς σκεπασμένος μὲ ἄερα κοσμημένο μὲ σταυρὸ στὸ κέντρο καὶ σχέδια τριγύρω (πίν. 88). Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸν χεῖρ καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *IC XC O AMNOC*. Δορυφορεῖται ἀπὸ δύο ομάδες ἀγγέλων ντυμένων αὐτοκρατορικά. Πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα βρίσκεται ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ μὲ πρόσωπο στὸ κέντρο κρατώντας δύο λάβαρα-ριπίδια, πάνω στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται ἐπίσης σεραφίμ. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν Τράπεζα ὑπάρχει ὑποπόδιο, χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο πού τῆς προσδίδει τὴν ἔννοια τοῦ θρόνου.

Ἡ σύνθεση τῶν δύο ομάδων ἀγγέλων εἶναι ἡ ἴδια. Οἱ δύο ἀπὸ αὐτοὺς εἰκονίζονται στραμμένοι πρὸς τὴ Δύση. Κρατοῦν στὸ δεξιὸν χεῖρ θυμιατὸ καὶ μὲ τὸ ἀριστερό, πού καλύπτεται ἀπὸ ὀθόνη, κρατοῦν λιβανωτίδα. Πρὸς αὐτοὺς κατευθύνονται τὰ δύο ἡμιχόρια, τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ πέντε ἀγγέλους διακόνους. Οἱ δύο πρῶτοι κρατοῦν ριπίδια κοσμημένα μὲ ἑξαπτέρυγα σεραφίμ. Οἱ ἑξῆς ἐπόμενοι εἰκονίζονται μὲ τὰ χέρια καλυμμένα ἀπὸ ἐγχείρια. Οἱ τρίτοι κατὰ σειρὰ κρατοῦν ποτήρια καλυμμένα ἀπὸ ποτηροκαλύμματα πλούσια, κοσμημένα μὲ σταυρὸ στὸ κέντρο. Οἱ ἐπόμενοι κρατοῦν στὸ κεφάλι τους τὸν

47. Βλ. Millet, *Monuments de l'Athos* I πίν. 64.1.

12. Βλ. ἐπίσης Todić, *Gračanica* 139, εἰκ. 6-9.

48. Townsley, *Eucharistic Doctrine* 148-149, εἰκ. 9-

III. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΟΥΡΑΝΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

δίσκο, καλυμμένο με δισκοκάλυμμα, πού επίσης κοσμεῖται με σταυρό. Οἱ δύο τελευταῖοι ἄγγελοι κρατοῦν ἐπίσης ποτήρια. Ὅλοι συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *ΑΓΓΕΛΙΟΣ Κ(ΥΡ)ΙΟΥ*. Οἱ ἄγγελοι τῶν δύο ἡμιχορίων εἶναι ντυμένοι με ροῦχα διακόνου καὶ φοροῦν ὀράριο στὸν ἀριστερό τους ὦμο, πάνω στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ἡ λέξη *ΑΓΙΟΣ*.

Рец (πίν. 95-96)⁴⁹

Ἡ σύνθεση τῆς παράστασης εἶναι συγγενική με αὐτὴν τῆς Gračanica. Στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἰκονίζεται πάνω σὲ Τράπεζα ὁ Χριστὸς-ἁμνός, δορυφορούμενος ἀπὸ ἄγγελους οἱ ὁποῖοι εἶναι ντυμένοι αὐτοκρατορικά καὶ στέκονται σὲ στάση δέησης (πίν. 96β). Ὁ Χριστὸς, πού εἰκονίζεται ὡς παιδί, εἶναι σκεπασμένος με τὸν ἄερα καὶ πάνω του εἶναι τοποθετημένος ὁ ἀστερίσκος. Πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα ὑπάρχει ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ, πού ὅμως ἐπιγράφεται στὰ σλαβονικά ὡς χερουβίμ καὶ κρατεῖ δύο ριπίδια-λάβαρα, πάνω στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται ἀσώματες δυνάμεις. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα βρίσκεται ὑποπόδιο. Δύο ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα ἀπαντῶνται καὶ στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τοῦ ἴδιου μνημείου: Πίσω ἀπὸ τὸν Χριστὸ δὲν ὑπάρχουν ἄγγελοι-διάκονοι, ἀλλὰ ἄγγελοι ντυμένοι αὐτοκρατορικά, με σκῆπτρο καὶ σφαῖρα, ἐνῶ στὸ κέντρο τῆς παράστασης καὶ μπροστὰ ἀπὸ ὁμοίωμα ναοῦ εἰκονίζεται ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ⁵⁰.

Στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ὑπάρχει ἄλλη μία ἁγία Τράπεζα με κιβώριο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κρέμεται ἓνα καντήλι, ὅπως στὸ Staro Nagoričino. Πάνω στὴν Τράπεζα δὲν εἶναι τοποθετημένα κηροπήγια, ὅπως σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς προηγούμενες περιπτώσεις, ἀλλὰ κλειστὸ εὐαγγέλιο, ἡ λόγχη καὶ ἀνοιχτὸ εἰλητὸ με τὴν ἐπιγραφή *Ἀμνός* στὰ σλαβονικά.

Οἱ ἄγγελοι διάκονοι χωρίζονται σὲ δύο ἡμιχόρια, τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει ἕξι ἄγγελους. Τὸ βόρειο ἡμιχόριο κατευθύνεται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά στὰ δυτικά. Ὁ ἄγγελος πού στέκεται στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς δυτικῆς ἁγίας Τράπεζας στρέφεται πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ κρατεῖ με τὸ δεξιὸ του χέρι θυμιατό, ἐνῶ με τὸ ἀριστερό, πού καλύπτει ὀθόνη, λιβανωτίδα. Πρὸς αὐτὸν κατευθύνονται πέντε ἄγγελοι με λειτουργικά ἀντικείμενα. Ὁ πρῶτος κρατεῖ ριπίδιο κοσμημένο με ἑξαπτέρυγο. Ὁ δεῦτερος εἰκονίζεται με τὸν ἄερα στὸν ὦμο του. Ἀκολουθοῦν ἓνας ἄγγελος κρατῶντας τὸ ποτήρι καλυμμένο με ποτηροκάλυμμα καὶ ἓνας πού ἔχει στὸ κεφάλι του τὸν δίσκο σκεπασμένο με τὸ δισκοκάλυμμα διακοσμημένο με σταυρό. Μέσα στὸν δίσκο διακρίνεται ὁ Χριστὸς-ἁμνός. Ὁ τελευταῖος ἄγγελος τοῦ ἡμιχορίου κρατεῖ μεγάλο ἄγγεῖο γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέα. Ὁ ἄγγελος πού στέκεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας τοῦ δυτικοῦ ἄξονικοῦ σημείου στρέφεται πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ κρατεῖ μεγάλο ἄγγεῖο ὅμοιο με ἐκεῖνο τοῦ ἀγγέλου πού στέκεται στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ἁγίας Τράπεζας τοῦ ἀνατολικοῦ ἄξονικοῦ σημείου. Παρόμοιο ἄγγεῖο κρατεῖ ὁ Χριστὸς στὴν παράσταση τῆς Μετάληψης τῆς Κοινωνίας τῶν

49. Βλ. Petković, *La peinture serbe* II πίν. CIII, CV. Βλ. ἐπίσης Ivanović, *Vierge de Peć* 149, εἰκ. 48. Radojčić, *Staro Slikarstvo* 123, εἰκ. 73. Babić, *L'église de*

la Vierge à Peć 378-380, εἰκ. 1-3. Todić, *L'église de la Vierge et du narthex à Peć* 365-366, εἰκ. 5-7.

50. Βλ. Radojčić, *Staro Slikarstvo* εἰκ. 75.

Ἀποστόλων, πὺν εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα τοῦ ἴδιου μνημείου⁵¹. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι κάθε ἀγγέλου ὑπάρχει ἐπιγραφή *Ἄγγελος Κυρίου*. Πάνω ἀπὸ τὴν Τράπεζα μὲ τὸν Χριστὸ-ἄμνὸ ἀναγράφεται *Ἡ Οὐράνια Λειτουργία* καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Τράπεζα μὲ τὸ κιβώριο *Ἡ ἁγία Τράπεζα*. Ὅλες οἱ ἐπιγραφές τῆς παράστασης εἶναι στὰ σλαβονικά.

Ἐδῶ κατὰ κάποιο τρόπο συνυπάρχουν οἱ δύο λειτουργίες, ἡ ἐπίγεια λειτουργία μὲ τὸν Χριστὸ-ἄμνὸ καὶ ἡ Οὐράνια. Αὐτὸ ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὶς στάσεις τῶν ἀγγέλων πὺν οἱ μὲν εἶναι στραμμένοι πρὸς τὴν Τράπεζα μὲ τὸν Χριστὸ-ἄμνὸ, οἱ δὲ πρὸς τὴν Τράπεζα μὲ τὸ εὐαγγέλιο. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται μὲ δύο διαφορετικοὺς τρόπους: ὡς ἄμνός, σύμβολο τῆς θυσίας, καὶ ὡς εὐαγγέλιο, σύμβολο τοῦ Λόγου. Ἐπιπλέον ἐδῶ ἀποδίδονται ταυτόχρονα δύο διαδοχικὲς στιγμὲς τῆς λειτουργίας: ἡ τέλεση τῆς Μικρῆς Εἰσόδου καὶ ἡ Μεγάλῃ Εἰσοδος. Ἡ σύνθεση εἶναι ἐξαιρετικὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη.

Lesnovo (πίν. 103-104)⁵²

Στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο πάνω σὲ βάθρο εἰκονίζεται τὸ κιβώριο μὲ τὴν Τράπεζα σκεπασμένη μὲ ἐνδυτὴ διακοσμημένη μὲ κύκλους πὺν περικλείουν κοσμήματα. Πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα εἰκονίζεται ἓνα κηροπήγιο. Στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ὑπάρχουν δύο τετράμορφα χερουβὶμ μὲ ἕξι πτέρυγες καὶ πόδια καλυμμένα ἀπὸ φτερά. Ἡ σύνθεση διαμορφώνεται ἀπὸ δύο ομάδες, πέντε ἀγγέλων ἡ κάθε μία, τοποθετημένες ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας μὲ τὸ κιβώριο. Πάνω ἀπὸ τὶς δύο ομάδες ἀγγέλων εἰκονίζονται ἐναλλάξ ἑπτὰ φτερωτοὶ τροχοὶ καὶ ἕξι ἑξαπτέρυγα σεραφίμ (πίν. 103-104).

Οἱ ἄγγελοι σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς δύο ομάδες εἰκονίζονται μὲ ὅμοιο τρόπο κατὰ ἀντιστοιχία. Οἱ δύο πρῶτοι ἄγγελοι πὺν βρίσκονται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς Τράπεζας στρέφονται πρὸς τὰ δυτικά (πίν. 103). Στὰ χέρια τοὺς κρατοῦν τὸ ποτήρι καλυμμένο μὲ ποτηροκάλυμμα. Οἱ δύο ἐπόμενοι παριστάνονται κατ' ἐνώπιον κρατώντας πάνω στὸ κεφάλι τοὺς τὸν δίσκο, σκεπασμένο μὲ δισκοκάλυμμα κοσμημένο μὲ σταυρό. Οἱ τρίτοι εἰκονίζονται στραμμένοι πρὸς τὰ δυτικά, κρατώντας στὰ χέρια τοὺς ριπίδια. Οἱ ἐπόμενοι κρατοῦν θυμιατὰ καὶ στρέφονται πρὸς τὰ ἀνατολικά. Στὴν ἴδια κατεύθυνση εἶναι στραμμένοι καὶ οἱ τελευταῖοι ἄγγελοι, μόνο πὺν αὐτοὶ κρατοῦν μεγάλα κηροπήγια μὲ ἀναμμένες λαμπάδες (πίν. 104α). Οἱ διαφορετικὲς κινήσεις καὶ στάσεις τῶν ἀγγέλων τῆς κάθε ομάδας συγκροτοῦν μία σύνθεση γεμάτῃ χάρι, πὺν ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς προηγούμενες καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἐπαναλαμβάνεται σὲ μεταγενέστερες παραστάσεις.

Dečani (πίν. 110-114)⁵³

Στὸ Dečani ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἔχει μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀγγέλων, σὲ σύγκριση μὲ τὶς προγενέστερες παραστάσεις, ἀλλὰ εἶναι ἀπλούστερη ὡς πρὸς τὴ δομὴ

51. Βλ. αὐτόθι εἰκ. 75.

53. Βλ. Marković, Dečani 99-101, εἰκ. 2-3 καὶ ἔγχρ. '.

52. Βλ. τὴν πρόσφατη δημοσίευση τῆς Gabelić, πίν. 103-104, εἰκ. 1-4.
Lesnovo 55-57, πίν. II-III, εἰκ. 2.

της. Ἡ λιτανεία τῶν ἀγγέλων, πού ἀπαρτίζεται ἀπὸ εἴκοσι δύο συνολικά ἀγγέλους, ξεκινᾷ ἀπὸ τῆ δεξιᾶ πλευρᾶ τοῦ κιβωρίου, πού βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο, καὶ καταλήγει στὴν ἀριστερὴ του πλευρᾶ. Ἐδῶ ἡ σύνθεση ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ ἐνιαία, καὶ ὄχι χωρισμένη σὲ δύο ἡμιχόρια ὅπως στὰ προηγούμενα μνημεῖα. Ἡ ἁγία Τράπεζα καλύπτεται ἀπὸ ἐνδυτὴ, κοσμημένη μὲ σταυρό (πίν. 110). Πίσω ἀπὸ τὴν Τράπεζα καὶ μεταξὺ τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου εἰκονίζονται δύο ἑξαπτέρυγα σεραφίμ.

Στὴν ἀριστερὴ πλευρᾶ τῆς Τράπεζας ἓνας ἄγγελος στραμμένος πρὸς Ν., μὲ θυμιατὸ καὶ λιβανωτίδα πού τὴν κρατεῖ μὲ τὸ καλυμμένο ἀπὸ ὀθόνη χέρι του, ὑποδέχεται τὴν πομπὴ τῶν ἀγγέλων (πίν. 110). Οἱ δύο πρῶτοι ἄγγελοι-διάκονοι τῆς λιτανείας κρατοῦν κηροπήγια μὲ ἀναμμένες λαμπάδες. Τοὺς ἀκολουθεῖ ἓνας ἄγγελος-διάκονος μὲ δύο ριπίδια πού κοσμοῦνται μὲ σχέδιο σταυροῦ. Ὁ ἐπόμενος ἄγγελος-ιερέας κρατεῖ τὸν δίσκο σκεπασμένο μὲ τὸν ἄερα πάνω στὸ κεφάλι του. Φορεῖ φαιλόνιο, ἐπιτραχήλιο καὶ σκληρὸ ἐπιγονάτιο. Ἀκολουθεῖ ἄγγελος-ιερέας πού κρατεῖ τὸ ποτήριο· εἶναι ντυμένος μὲ φαιλόνιο, ἐπιτραχήλιο καὶ σκληρὸ ἐπιγονάτιο, ὅπως καὶ ὁ προηγούμενος. Ὁ ἄγγελος-διάκονος πίσω του κρατεῖ θυμιατήριο καὶ πυξίδα· ὅπως καὶ ὁ πρῶτος ἄγγελος, ἔχει καλυμμένο τὸν ἀριστερό του ὤμο καὶ τὸ χέρι του μὲ ὀθόνη. Οἱ ἐπόμενοι τρεῖς ἄγγελοι-διάκονοι κρατοῦν ὁ πρῶτος ριπίδια καὶ οἱ ἄλλοι δύο κηροπήγια. Φοροῦν μόνο ὤμοφόριο. Ἀκολουθοῦν ἄλλοι δύο ἄγγελοι-ιερεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος φέρει δίσκο καλυμμένο μὲ ἄερα στὸ κεφάλι του καὶ ὁ δεύτερος κρατῆρα. Φέρουν φαιλόνιο, ἐπιτραχήλιο καὶ ἐπιγονάτιο. Τοὺς ἀκολουθεῖ ἄγγελος-διάκονος σκεπασμένος μὲ ἄερα διακοσμημένο μὲ μεγάλο σταυρό. Στὴν ἐπόμενη ὁμάδα ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους κρατεῖ δύο ριπίδια κοσμημένα μὲ σταυρό, ὁ δεύτερος θυμιατὸ καὶ πυξίδα, καὶ καλύπτει τὸ χέρι του μὲ μᾶκτρο πού αὐτὴ τὴ φορὰ εἶναι κοσμημένο μὲ σταυρό. Οἱ δύο ἐπόμενοι ἄγγελοι-διάκονοι κρατοῦν κηροπήγια. Τοὺς ἀκολουθεῖ ἄγγελος-διάκονος καλυμμένος μὲ ἄερα, πού κοσμεῖται ἀπὸ σταυρὸ μὲ μακριὰ κάθετη κεραία καὶ τρεῖς ὀριζόντιες. Ἡ ἐπόμενη καὶ τελευταία ὁμάδα περιλαμβάνει τέσσερις ἀγγέλους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος εἶναι ἄγγελος-διάκονος καὶ κρατεῖ δύο ριπίδια ὅμοια μὲ τὰ προηγούμενα, ὁ δεύτερος φέρει ποτήρι καὶ φορεῖ ἐπιτραχήλιο καὶ ἐπιγονάτιο, ὅπως καὶ ὁ τρίτος πού φέρει τὸν δίσκο καλυμμένο μὲ τὸν ἄερα πάνω στὸ κεφάλι του. Τὸ δισκοκάλυμμα κοσμεῖται μὲ σταυρό. Ὁ τελευταῖος ἄγγελος, πού βρίσκεται δεξιὰ τοῦ κιβωρίου, κρατεῖ χερνιβόξεστο (φιᾶλη μέσα σὲ δίσκο) γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέα.

Οἱ ἄγγελοι συνοδεύονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ *ΑΓΓΕΛΟΙ Κ(ΥΡ)ΟΥ*, στὰ σλαβονικά. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους ἀναγράφεται ἐπίσης στὰ σλαβονικά ὁ Ἐπινίκιος ὕμνος Ἅγιος ἅγιος Κύριος Σαβαώθ πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου.

Ravanica (πίν. 128-129)⁵⁴

Ἡ παράσταση ἔχει ὑποστῆ ἀρκετὲς φθορές, γεγονὸς πού δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἐντοπιστοῦν ὁρισμένες εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες. Στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο βρίσκεται τοπο-

54. Βλ. Živković, *Ravanica* σχ. 1.2. Βλ. ἐπίσης Walter, *Art and Ritual* 219, εἰκ. 62.

θετημένη ή άγία Τράπεζα με τὸ κιβώριο, ἀπὸ ὅπου κρέμεται ἓνα κανδήλι (πίν. 128α). Πάνω στὴν Τράπεζα εἰκονίζεται τὸ εὐαγγέλιο ὅπως καὶ στὴν παράσταση τῆς Παναγίας τοῦ Ρεέ. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς Τράπεζας παριστάνεται ἀπὸ ἓνα ζευγὸς ἀγγέλων ντυμένων αὐτοκρατορικά, με δόρυ καὶ σφαίρα (πίν. 128α). Στὴ δεξιὰ πλευρὰ εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ὡς ἀρχιερέας, ντυμένος με τὸν πατριαρχικὸ σάκκο νὰ θυμιατίζει (πίν. 128β). Σὲ αὐτὸν καταλήγει ἡ μεγάλη λιτανεία τῶν ἀγγέλων.

Οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονται ὅπως καὶ στὸ Dečani νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ δεξιὰ τοῦ κιβωρίου καὶ νὰ καταλήγουν στὰ ἀριστερὰ του. Οἱ δύο πρῶτοι κρατοῦν ψηλὰ κηροπήγια με ἀναμμένα κεριά. Ὁ ἐπόμενος ἄγγελος κρατεῖ στὸ κεφάλι του τόν, καλυμμένο με ἄερα, δίσκο. Ἀκολουθοῦν δύο ἄγγελοι με ριπίδια. Ἐπεται ἄγγελος με τὸ ποτήριο σκεπασμένο με τὸ ποτηροκάλυμμα. Ἀκολουθεῖ ἓνας ἄγγελος με ριπίδιο καὶ πίσω του ἄλλος ἄγγελος με κρατῆρα. Οἱ τρεῖς τελευταῖοι ἄγγελοι τῆς λιτανείας κρατοῦν ριπίδια.

Ἡ βασικὴ διαφορὰ τῆς παράστασης τῆς Ravanica ἀπὸ τὶς προηγούμενες παραστάσεις εἶναι ἡ τοποθέτηση στὴ σύνθεση τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀρχιερέα ντυμένου με τὸν ἐπισκοπικὸ σάκκο νὰ θυμιατίζει καὶ ἡ παρουσία τῶν αὐτοκρατορικῶν ντυμένων ἀγγέλων. Τὸ πρῶτο στοιχεῖο εἶναι χαρακτηριστικὸ σὲ παραστάσεις τοῦ β' μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο ὑπάρχει, ὅπως φάνηκε παραπάνω, καὶ στὴ σύνθεση τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica, ἀλλὰ καὶ τῆς Ὀλυμπιώτισσας, με τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ ἄγγελοι στὴν πρώτη περίπτωση θυμιατίζουν, ἐνῶ στὴ δεύτερη κρατοῦν κηροπήγια. Ἡ κίνηση τῶν ἀγγέλων εἶναι ζωηρή, σχεδὸν χορευτικὴ, καὶ δηλώνεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὶς διαφορετικὲς στάσεις τῶν ποδιῶν καὶ τῶν σωμάτων τους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ἀνεμιζόμενα ὀράρια, ποὺ σχεδιάζονται ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη με τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀποδίδεται ἡ ρυθμικὴ κίνηση τοῦ βηματισμοῦ τῶν ἀγγέλων. Ὁ ναὸς τῆς Ravanica εἶναι τὸ πρῶτο μνημεῖο τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα ποὺ περιλαμβάνει τὴν Οὐράνια Λειτουργία στὸν χῶρο τοῦ τρούλου του.

Nova Pavlica⁵⁵

Ἀπὸ τὴν παράσταση διατηρεῖται μόνο ἓνα τμῆμα στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τυμπάνου, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει συνολικὰ δεκατρεῖς μορφὲς ἀγγέλων, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ σύνθεση περιελάμβανε στὸ σύνολό της ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ ἀγγέλων. Οἱ ἄγγελοι ποὺ σώζονται κινοῦνται σὲ διαφορετικὲς κατευθύνσεις, γεγονὸς ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σύνθεση δὲν ἦταν ἐνιαία. Ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ διακρίνονται: Ἐνας ἄγγελος ποὺ στρέφει τὸ κεφάλι του πρὸς τὰ νότια. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι πλαισίωνε τὴν ἁγία Τράπεζα ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Ὁ ἐπόμενος ἄγγελος, ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ νότια, κρατεῖ λιβανωτίδα. Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἄγγελοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ μεσαῖος εἰκονίζεται μετωπικός, κρατώντας με ὑψωμένα τὰ χέρια τὸν δίσκο ποὺ καλύπτεται ἀπὸ μακρὸν ὕφασμα. Οἱ ἄλλοι δύο ἄγγελοι τὸν πλαισιώνουν κρατώντας ριπίδια.

55. Βλ. Živković, *Pavlitza* σχ. I, 1-5.

IV. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΥΡΑΝΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΘΕΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΨΙΔΑ

Πρὸς τὸν ἄγγελο αὐτὸν κατευθύνονται ἄλλοι τέσσερις ἄγγελοι, κρατώντας οἱ δύο πρῶτοι ποτήριο καὶ οἱ δύο ἐπόμενοι ἀναμμένες λαμπάδες. Ἀκολουθεῖ ἓνας ἄγγελος ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ δυτικά κρατώντας λιβανωτίδα. Στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο εἰκονίζονται ἄλλοι δύο ἄγγελοι πολὺ κατεστραμμένοι.

Manasija⁵⁶

Ἀπὸ τὴν παράσταση διατηροῦνται μόνο ἴχνη ἀπὸ τὸ κατώτερο τμήμα. Ἀπὸ τὴ στάση καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν σωζόμενων κάτω ἄκρων τῶν ἀγγέλων διαπιστώνεται ἀφ' ἑνὸς ὅτι ἡ σύνθεση ἦταν πολυπρόσωπη (διατηροῦνται ἴχνη ἀπὸ τὰ κάτω ἄκρα δεκαῆξι τουλάχιστον ἀγγέλων), ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἡ λιτανεία τῶν ἀγγέλων πρέπει νὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας – ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἰκονιζόταν στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο – καὶ νὰ κατέληγε στὴν ἀριστερὴ τῆς πλευρὰ. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα κάτω ἄκρα διαπιστώνεται ἐπίσης ὅτι τουλάχιστον δύο ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους φοροῦν ἐπιτραχήλιο καὶ φαιλόνιο, εἰκονίζονται δηλαδὴ ὡς ἱερεῖς. Ἡ σύνθεση διατηρεῖ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σύνθεσης στὴ Ravanica, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι θὰ περιελάμβανε καὶ τὸν Χριστὸ ὡς ἀρχιερεά.

IV. Παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν πρόθεση καὶ στὴν ἀψίδα

Ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ Οὐράνια Λειτουργία δὲν εἰκονίζεται στὸν τροῦλο, ἀλλὰ στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας ἢ στὴν πρόθεση, αὐτὴ μεταφέρεται σχεδὸν αὐτούσια ἀπὸ τὸν τροῦλο. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ παράσταση εἶναι φτιαγμένη εἰδικὰ γιὰ τὸν χώρο τοῦ τροῦλου. Χαρακτηριστικὰ δείγματα τοποθέτησης τῆς παράστασης στοὺς χώρους αὐτοὺς βρίσκονται στὴ Μονὴ τῆς Χώρας στὴν Κωνσταντινούπολη (1315-1321)⁵⁷, στὴν Περίβλεπτο (1360-1370) (πίν. 154-155) καὶ στὸ ΝΑ. παρεκκλήσιο τῆς Ἀγ. Σοφίας (1370-1380)⁵⁸ στὸν Μυστρά, στὸν Ἀγ. Ἀντώνιο στὸ Βροντήσι (τέλη 14ου αἰ.)⁵⁹ καὶ στὸν Ἀγ. Φανούριο στὸ Βαλσαμόνερο στὴν Κρήτη (1428-1431)⁶⁰, στὸ Markon Manastir (1376-1381)⁶¹ κοντὰ στὰ Σκόπια, καθὼς καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὴ Calendzikha τῆς Γεωργίας (1384-1396)⁶².

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα τῆς παράστασης ἀνήκει στὸν τομέα τῆς μικροτεχνίας. Πρόκειται γιὰ τὸν δίσκο τῆς μονῆς Ξηροποτά-

56. Βλ. Živković, *Manasija* σχ. I.

57. Βλ. Underwood, *Kariye Djami* πίν. σ. 522-523.

58. Βλ. Δρανδάκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΒΑ. παρεκκλησίου 479-483, εἰκ. 3-4. Βλ. Millet, *Monuments byzantins de Mistra* πίν. 132.2.

59. Βλ. Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* εἰκ. 71.

60. Βλ. Kalokyris, *Paintings of Crete* πίν. 16. Βλ. ἐπίσης Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* εἰκ. 278.

61. Βλ. Millet - Velmans, *Peinture en Yougoslavie IV* πίν. 77.147, 80.152. Βλ. ἐπίσης Grozdanov, *Sur l'icographie* εἰκ. 3.

62. Βλ. Velmans, *Calendzikha* 146-147, εἰκ. 16-17.

μου στο Ἅγιον Ὅρος⁶³. Τὸ κυκλικὸ σχῆμα τοῦ δίσκου στάθηκε κατάλληλο νὰ φιλοξενή-
σει τὴν ἐπίσης κυκλικὴ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, πὺν μεταφέρεται αὐτούσια
ἀπὸ τὸν τροῦλο χωρὶς καμία ἀλλαγὴ. Τὸ ἔργο αὐτὸ πού, κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἀντιγρά-
φει πιστὰ μία ἀντίστοιχη παράσταση τροῦλου, περιλαμβάνει εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τὰ
ὁποῖα, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, τὸ χρονολογοῦν στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 14ου αἱ.

Ἡ τοποθέτηση τῆς παράστασης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ
Βήματος στὸν Ἅγ. Ἀντώνιο στὸ Βροντήσι καὶ στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας στὸν Ἅγ.
Φανούριο στὸ Βαλασαμόνερο εἶναι δικαιολογημένη γιὰτὶ κανένας ἀπὸ τοὺς δύο ναοὺς δὲν
ἔχει τροῦλο. Θὰ περίμενε ὅμως κανεὶς στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, στὸ Markon Manastir
καὶ στὴν Calendzikhha τῆς Γεωργίας ἢ παράσταση νὰ βρίσκεται στὸν φυσικὸ της χώρο, τὸν
τροῦλο, καὶ ὄχι στὴν πρόθεση ἢ στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, στὴν Κωνσταντινούπολη διασώζεται ἓνα μόνο παρά-
δειγμα παράστασης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση. Πρόκειται γιὰ
τὴ σύνθεση πὺν κοσμεῖ τὸν τροῦλο τῆς πρόθεσης στὴ Μονὴ τῆς Χώρας, ἀπὸ τὴν ὁποία
διατηροῦνται μόνο ἐλάχιστα ἴχνη. Σήμερα διακρίνονται τέσσερις ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ ἀγγέλους
πὺν πρέπει νὰ ὑπῆρχαν συνολικά, οἱ ὁποῖοι ὅμως διατηροῦνται ἀποσπασματικά. Εἶναι
ντυμένοι μὲ ἔνδυμα διακόνου, ἀλλὰ ἓνας τουλάχιστον ἀπὸ αὐτοὺς φορεῖ καὶ ἐπιτραχή-
λιο, χαρακτηριστικὸ ὄχι τοῦ διακόνου, ἀλλὰ τοῦ ἱερέα. Ἄγγελοι-ἱερεῖς ἀπαντῶνται πολὺ
ἀργότερα στὴ σύνθεση τοῦ Dečani.

Ἡ διακόσμηση τοῦ τρουλίσκου τῆς πρόθεσης τῆς Μονῆς τῆς Χώρας ἔχει ἰδιαίτερη
σημασία, ὄχι μόνο γιὰτὶ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ σωζόμενο παράδειγμα Οὐράνιας Λει-
τουργίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρῶμα παρα-
δείγματα τῆς σύνθεσης αὐτῆς. Εἶναι ἀκόμα σημαντικότερο ἐπειδὴ τοποθετεῖται στὸν
τροῦλο τῆς πρόθεσης, διότι στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ὑπῆρχε ἢ παράσταση τῆς Θείας
Λειτουργίας, ἀπὸ τὴν ὁποία σήμερα διατηροῦνται ἐλάχιστα ἴχνη. Ἔχουμε λοιπὸν τὸ
πρῶτο παράδειγμα συνύπαρξης τῶν δύο λειτουργιῶν, τῆς Οὐράνιας καὶ τῆς Θείας,
σὲ ἓνα χώρο μὲ κατ' ἐξοχὴν λειτουργικὸ χαρακτήρα, ὅπως εἶναι ἡ πρόθεση. Ἐπιπλέον εἶναι
μία ἀπὸ τὶς πρῶμες παραστάσεις στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ στάση, ἡ ἔνδυμα-
σία καὶ τὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα πὺν κρατοῦν οἱ ἄγγελοι καὶ τὰ ὁποῖα ἐπιβιώνουν στὶς
μεταγενέστερες συνθέσεις τοῦ θέματος.

Ἡ Οὐράνια Λειτουργία στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ εἰκονίζεται στὴν πρόθεση. Στὸ
κέντρο ὁ Χριστὸς-ἀρχιερέας, ντυμένος μὲ τὸν ἐπισκοπικὸ σάκκο, εὐλογεῖ πίσω ἀπὸ τὴν
σκεπασμένη μὲ κιβώριο ἁγία Τράπεζα (πίν. 154α). Πάνω στὴν Τράπεζα ὑπάρχει κλειστὸ
εὐαγγέλιο, ἐνῶ γύρω του εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι πὺν κρατοῦν λειτουργικὰ ἀντικείμενα.
Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀγγέλων ἀναγράφεται ἡ λέξη *ΑΓΙΟΣ*. Πρόκειται γιὰ τὸν Τρι-
σάγιο ὕμνο πὺν ψάλλουν οἱ ἄγγελοι στὸν οὐρανὸ καὶ οἱ πιστοὶ στὴ γῆ κατὰ τὴν λειτουρ-
γία. Πάνω ἀπὸ τὸν Χριστὸ εἰκονίζεται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα σὲ μορφὴ περιστρεφῶς καὶ ἀκόμη
ψηλότερα ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δηλώνεται τὸ δόγμα τῆς Ἁγίας
Τριάδας⁶⁴.

63. Βλ. Stefanescu, *L'illustration des liturgies I* 72-
73, πίν. XXVII. Βλ. ἐπίσης *Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους*

I εἰκ. σ. 317.

64. Βλ. Townsley, *Eucharistic Doctrine* 146.

Ἡ πομπή τῶν ἀγγέλων ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς πρόθεσης, περνᾷ πίσω ἀπὸ τὸν Χριστὸ-ἀρχιερέα καὶ κατευθύνεται πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς. Ἐπικεφαλῆς τοῦ στίχου τῶν ἀγγέλων, ποὺ εἰκονίζονται στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς πρόθεσης, βρίσκονται τρεῖς ἄγγελοι-διάκονοι, οἱ ὅποιοι φέρουν δίσκους σκεπασμένους μὲ δισκοκαλύμματα στὸ κεφάλι τους (πίν. 155). Ὁ πρῶτος κρατεῖ καὶ θυμιατό. Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἄγγελοι-ἱερεῖς ποὺ φοροῦν ἐπιτραχήλιο καὶ κρατοῦν ποτήρια καλυμμένα μὲ ποτηροκαλύμματα. Εἶναι οἱ ἱερεῖς ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας κρατοῦν τὰ ποτήρια καὶ ἔπονται τῶν διακόνων ποὺ κρατοῦν τοὺς δίσκους (πίν. 155). Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἄγγελοι οἱ ὅποιοι κρατοῦν ὅλοι μαζὶ τὸν ἄερα ποὺ κοσμεῖται μὲ τὸν Χριστὸ νεκρό⁶⁵. ὁ ἄερας καλύπτει τὸ κεφάλι καὶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ σώματος τῶν ἀγγέλων. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς πρόθεσης εἰκονίζονται τρεῖς ἄγγελοι ποὺ στρέφονται πρὸς τὸν Χριστὸ-ἀρχιερέα καὶ κρατοῦν κηροπήγια μὲ λαμπάδες ἀναμμένες (πίν. 154β) καὶ ἄλλοι μὲ ριπίδια. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς τρεῖς προχωρεῖ πίσω ἀπὸ τὸν Χριστό. Ἐνας ἄλλος ἄγγελος, μὲ κηροπήγιο καὶ λαμπάδα, στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς πρόθεσης εἰκονίζεται νὰ προβάλλει πίσω ἀπὸ τὸν Χριστό. Ἀποκαθίσταται ἔτσι ἡ συνέχεια τῆς πομπῆς τῶν ἀγγέλων, ἡ ὁποία περνάει ἐμφανῶς πίσω ἀπὸ τὸν Χριστό καὶ τὸ κιβώριο. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο εἰκονίζεται ἡ Οὐράνια Λειτουργία στὴν πρόθεση τῆς Περιβλέπτου στὸν Μυστρὰ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Χριστὸς-ἀρχιερέας νοεῖται ὡς ἱστάμενος στὸ κέντρο τοῦ κύκλου τῶν ἀγγέλων.

Στὰ φουρνικά τοῦ βορειοανατολικοῦ καὶ τοῦ νοτιοανατολικοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγ. Σοφίας στὸν Μυστρὰ εἰκονίζονται δύο λειτουργικὲς συνθέσεις. Στὸ μὲν βορειοανατολικό⁶⁶ παρεκκλήσιο εἰκονίζεται ἡ δωροφορία ἀπὸ ἀγγέλους, σεραφίμ καὶ χερουβίμ, ἐνῶ στὸ νοτιοανατολικό⁶⁷ ἡ τέλεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἀπὸ ἀγγέλους-διακόνους καὶ ἀγγέλους-ἱερεῖς, τῶν ὁποίων προΐσταται ὁ Χριστὸς-ἀρχιερέας. Ὁ ζωγράφος τῆς παράστασης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν Ἀγ. Σοφία ἀντιγράφει πιστὰ τὴν ἀντίστοιχη παράσταση τῆς Περιβλέπτου. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ντυμένος μὲ τὸν πατριαρχικὸ σάκκο πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα. Οἱ ἄγγελοι περιφέρονται κυκλικά, σὲ λιτανεία, χωρὶς ὅμως νὰ ὀρίζεται τὸ σημεῖο ἀφετηρίας τῆς. Ἡ φορὰ τῆς κίνησης τῶν ἀγγέλων εἶναι, ὅπως καὶ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις συνεχοῦς πομπῆς ἀγγέλων, ἀντίθετη πρὸς τὴ φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ὥρολογίου. Ὁ πρῶτος ἄγγελος δίπλα στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας κρατεῖ ριπίδιο. Οἱ ἐπόμενοι τέσσερις σηκώνουν τὸν ἄερα-ἐπιτάφιο, πάνω στὸν ὁποῖο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς νεκρός, ὅπως στὴν Περιβλέπτο. Ὁ ἄγγελος ποὺ προηγεῖται κρατεῖ ἀκάλυπτο σκεῦος, ὅπως καὶ στὴν Περιβλέπτο. Οἱ τρεῖς ἐπόμενοι ἄγγελοι κρατοῦν ποτήρια καὶ οἱ ἀμέσως ἐπόμενοι δίσκους. Οἱ δύο μεθεπόμενοι ἄγγελοι κρατοῦν ριπίδια καὶ οἱ τρεῖς ποὺ ἀκολουθοῦν κηροπήγια μὲ ἀναμμένες λαμπάδες. Ὅπως καὶ στὴν Περιβλέπτο, ὁ ἄγγελος ποὺ εἰκονίζεται στὰ ἀριστερὰ τοῦ κιβωρίου, κατευθύνεται πρὸς αὐτὸ περνώντας πίσω του, πράγμα ποὺ ὑπονοεῖ καὶ ἐδῶ ὅτι ὁ Χριστὸς-ἀρχιερέας στέκεται στὸ κέντρο τοῦ ἀδιά-

65. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Migne, PG 155, στ. 728. Cottas, Tissus liturgiques 92-93.

66. Βλ. Δρανδάκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου 479-481, 482.

67. Βλ. Millet, *Monuments byzantins de Mistra* πίν. 132.2. Βλ. καὶ Dufrenne, *Les programmes iconographiques* 18, 45, 50. Βλ. ἐπίσης Δρανδάκη, Ἡ ζωγραφικὴ στὸ Μυστρὰ 63.

σπαστου κύκλου τῶν ἀγγέλων. Ἡ στάση, ὁ ἀριθμός, ἡ κίνηση, ἡ διάταξη τῶν ἀγγέλων, ἀλλὰ καὶ τὰ χρώματα, μοιάζουν ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀντίστοιχη παράσταση τῆς Περιβλέπτου.

Ὁ Ν. Δρανδάκης ἔχει προτείνει τὸ διάστημα 1350-1360 ὡς περίοδο τῆς διακόσμησης τοῦ βορειοανατολικοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγ. Σοφίας⁶⁸. Οἱ τοιχογραφίες ὅμως τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου, πὺν χτίστηκε λίγο ἀργότερα, ὅπως διαπιστώνει ὁ ἴδιος, θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν μετὰ τὴν Περιβλέπτο. Ὅπως φάνηκε παραπάνω, ἡ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὸ νοτιοανατολικὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγ. Σοφίας ἀποτελεῖ πιστὸ ἀντίγραφο τῆς ἀντίστοιχης παράστασης τῆς Περιβλέπτου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ὁ ἴδιος καλλιτέχνης ζωγράφισε καὶ τὶς δύο παραστάσεις ἢ ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ νοτιοανατολικοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγ. Σοφίας χρησιμοποίησε τὰ ἴδια σχέδια μὲ τὸν ζωγράφο τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας τῆς Περιβλέπτου. Κοινὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ζωγραφικῆς τοῦ νοτιοανατολικοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγ. Σοφίας μὲ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Περιβλέπτου διαπιστώνονται καὶ στὴν παράσταση τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου.

Στὴν Κρήτη, στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου στὸ Βροντήσι, ἡ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας καλύπτει τὸ ἄνω τμῆμα τῆς καμάρας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο κομμάτι μιᾶς εὐρύτερης σύνθεσης εἰκονογραφικῶν θεμάτων μὲ λειτουργικὸ περιεχόμενο, πὺν καθιστοῦν ὁλόκληρη τὴν εἰκονογράφηση τῆς ἀψίδας, ἀπὸ πλευρᾶς σύνθεσης καὶ συμβολικοῦ περιεχομένου, μοναδική: στὴν ἀμέσως ὑποκείμενη ζώνη εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, ἐνῶ τὴν κόγχη τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει τὸ Δεῖπνο εἰς Ἑμμαούς. Ἡ παράσταση εἶναι χωρισμένη σὲ δύο τμήματα, στὰ ὁποῖα εἰκονίζονται δύο ὁμάδες ἀπὸ ὁκτῶ συνολικὰ ἀγγέλους. Οἱ ἄγγελοι κινοῦνται ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ανατολικά. Στὸ δεξιὸ τμῆμα πίσω ἀπὸ τὸν πρῶτο ἄγγελο, πὺν κρατεῖ δύο κηροπήγια μὲ ἀναμμένα κεριά, εἰκονίζεται ἓνας ἄγγελος-ιερέας, μὲ τὰ χέρια καλυμμένα μὲ ἐγχείριο, πὺν κρατεῖ λειτουργικὸ σκεῦος. Ἐπεται ἓνας ἄγγελος-ιερέας κρατώντας μὲ τὸ ἓνα χεῖρ ποτήριο καλυμμένο μὲ ποτηροκάλυμμα, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο ἀέρα διακοσμημένο μὲ σταυρό. Τὸν ἀκολουθεῖ ἄλλος ἄγγελος-ιερέας κρατώντας μόνον ποτήριο καλυμμένο ἐπίσης μὲ ποτηροκάλυμμα. Στὸ ἀριστερὸ τμῆμα ὁ πρῶτος ἄγγελος κρατεῖ δύο κηροπήγια μὲ ἀναμμένα κεριά. Οἱ τρεῖς ἄγγελοι πὺν ἔπονται σηκώνουν τὸν ἀέρα-ἐπιτάφιο, ὁ ὁποῖος τοὺς καλύπτει τὰ κεφάλια καὶ τὸ ἄνω τμῆμα τοῦ σώματος. Πάνω στὸν ἀέρα εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς νεκρὸς. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἀγγέλους κρατεῖ καὶ θυμιατό. Ὁ δεύτερος φορεῖ ἐπιτραχήλιο, δηλωτικὸ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ἱερέα. Ἡ μεταφορὰ τοῦ ἀέρα-ἐπιταφίου ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους στὸ Βροντήσι ἀποτελεῖ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο σωζόμενο παράδειγμα μετὰ ἀπὸ αὐτὰ τῆς Περιβλέπτου καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας στὸν Μυστρά. Οἱ εἰκονογραφικὲς σχέσεις τῆς παράστασης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας μὲ τὴν ἀντίστοιχη παράσταση στὴν Περιβλέπτο εἶναι τόσο ἐμφανεῖς, ὥστε μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεῖς εἴτε ὅτι ἀκολουθοῦν κάποιο κοινὸ πρότυπο, εἴτε ὁ ζωγράφος τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου εἶχε ὑπ' ὄψη του τὴ ζωγραφικὴ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά. Σχέσεις ἀνάμεσα στὴ ζωγραφικὴ τῆς Περιβλέπτου καὶ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου στὸ Βροντήσι ἀναγνωρίζονται καὶ στὴ διευθέτηση τοῦ χώρου στὴ σύνθεση τοῦ Δείπνου εἰς Ἑμμαούς, πὺν εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου: ἡ προβολὴ τῶν

68. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου 482.

μορφών μπροστά σέ ένα ημικυκλικό τοῖχο δημιουργεῖ αἴσθηση ἰσορροπίας, ἀποτέλεσμα πού ἐπιτυγχάνεται μέ τόν ἴδιο τρόπο καί σέ παραστάσεις τῆς Περιβλέπτου, ὅπως λ.χ. στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Οἱ τεχνοτροπικές σχέσεις τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου μέ τή ζωγραφική τῆς Περιβλέπτου ὁδηγοῦν ἄλλωστε καί στήν τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου στά τέλη τοῦ 14ου αἰ.

Στήν Κρήτη, μία ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα παράσταση Οὐράνιας Λειτουργίας βρίσκεται στό παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγ. Φανουρίου στό Βαλσαμόνερο, ὅπου καταλαμβάνει τόν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας. Ὁ Χριστός ὡς ἀρχιερέας στέκεται στήν ἀριστερή πλευρά μπροστά ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα μέ τὸ κιβώριο, εὐλογώντας μέ τὸ δεξιὸ χέρι καί κρατώντας μέ τὸ ἀριστερὸ κλειστὸ εὐαγγέλιο. Πρὸς αὐτὸν προσέρχεται μία ὁμάδα ἀγγέλων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο πρῶτοι εἰκονίζονται νὰ κρατοῦν μικρὰ κηροπήγια μέ ἀναμμένα κεριά καί οἱ δύο ἐπόμενοι ριπίδια. Ἀκολουθοῦν ἄλλοι ἄγγελοι πού κρατοῦν τὰ λειτουργικὰ σκευή. Ἡ ἰσορροπημένη αὐτὴ σύνθεση διαθέτει πλῆθος σημαντικῶν στοιχείων. Οἱ ἄγγελοι φοροῦν κοσμημένα ἐνδύματα, πάνω ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν ὁράριο μέ τήν ἐπιγραφή *ΑΓΙΟΣ*, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς ὦμους τοὺς κρέμεται μακριὰ ὀθόνη. Πάνω ἀπὸ τήν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας εἰκονίζεται σέ προτομή ὁ Χριστός Παντοκράτωρ μέ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο. Ἡ συνολικὴ σύνθεση τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας θυμίζει εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τρούλου μέ τὸν Παντοκράτορα στό κέντρο καί στήν ὑποκείμενη ζώνη τὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας. Πᾶ πρώτη φορὰ οἱ ἄγγελοι φοροῦν κοσμημένα σιτῆρια. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ θὰ ἀπαντᾶται σέ πολλές μεταβυζαντινὲς παραστάσεις.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς παραπάνω περιπτώσεις, ὅπου ἡ Οὐράνια Λειτουργία ἀποδίδεται ὡς αὐτόνομη παράσταση, ὑπάρχουν καί ἄλλες ὅπου συνδυάζεται ἢ συνεικονίζεται μέ τὴ Θεία Λειτουργία. Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ καί ταυτόχρονα ἐνδιαφέρουσα συνεικόνιση τῶν δύο λειτουργιῶν – Οὐράνιας καί Θείας – βρίσκεται στό Markon Manastir καί ἐκτείνεται στήν κάτω ζώνη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος⁶⁹. Δύο ὁμάδες, πού ἀποτελοῦνται ἡ δεξιὰ ἀπὸ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες καί ἡ ἀριστερὴ ἀπὸ ἀγγέλους, κατευθύνονται πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας ὅπου εἰκονίζεται ὁ Χριστός ὡς ἀρχιερέας νὰ εὐλογεῖ πίσω ἀπὸ τήν ἁγία Τράπεζα πού καλύπτεται μέ τὸ κιβώριο⁷⁰. Πάνω στήν ἁγία Τράπεζα ὑπάρχει ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο. Σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ κιβωρίου στέκεται ἀπὸ ἑνὸς ἀγγέλου διάκονος, πού στρέφεται πρὸς τήν ἀντίστοιχη λιτανεῖα κρατώντας ἀναμμένη λαμπάδα καί θυματό. Οἱ ἄγγελοι τῆς λιτανείας στὰ ἀριστερὰ κρατοῦν μόνο λειτουργικὰ ἀντικείμενα. Οἱ δύο πρῶτοι ἄγγελοι-διάκονοι σηκώνουν μαζί ἕνα μεγάλο ἄερα· ὁ δεύτερος ἀπὸ αὐτοὺς κρατεῖ ἀναμμένη λαμπάδα. Ἀκολουθεῖ ἄγγελος-διάκονος μέ τὸν δίσκο στό κεφάλι του. Στὴ συνέχεια, ἕνας ἄλλος ἄγγελος-ιερέας, ντυμένος μέ ἐπιτραχήλιο, κρατεῖ κρατήρα, ὅπως καί στό Dečani. Ὁ τελευταῖος ἄγγελος αὐτῆς τῆς ὁμάδας κρατεῖ χερνιβόξεστο, ὅπως καί στό Dečani. Στὸ βάθος, πίσω ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἀγγέλους, εἰκονίζονται ἄλλοι δύο κρατώντας ριπίδια κοσμημένα εἴτε μέ σχέδια εἴτε μέ ἀσώματες δυνάμεις. Ἀπὸ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες τῆς δεξιᾶς ὁμάδας οἱ δύο πρῶτοι κρατοῦν ποτήρια καλυμμένα μέ ποτηροκαλύμματα.

69. Βλ. Walter, *Art and Ritual* 220, εἰκ. 65, ἐπίσης Grozdanov, *Sur l'iconographie* εἰκ. 3.

70. Βλ. αὐτόθι εἰκ. 3.

Στὸ βάθος, πίσω ἀπὸ τοὺς δύο πρώτους ἐπισκόπους, εἰκονίζεται ἄγγελος-διάκονος μὲ ριπίδια. Οἱ δύο ἐπόμενοι ἱεράρχες κρατοῦν ὁ πρῶτος μεγάλο διάλιθο σταυρὸ μὲ δύο ὀριζόντιες κεραῖες καὶ ὁ δεύτερος κλειστὸ εὐαγγέλιο. Ὁ ἄγγελος ποὺ εἰκονίζεται στὸ βάθος πίσω τους κρατεῖ ριπίδια πάνω στὰ ὁποῖα ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ τοῦ Τρισάγιου ὕμνου. Οἱ δύο ὁμάδες τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἱεραρχῶν κατευθύνονται πρὸς τὴν ἁγία Τράπεζα, ποὺ βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς κόγχης. Ἡ συνένωση τῶν δύο λειτουργιῶν, ἔτσι ὅπως ἀποδίδεται στὸ Markon Manastir, ἀποτελεῖ σὲ εἰκαστικὸ ἐπίπεδο τὴν πλέον ἐπιτυχημένη προσπάθεια ἀπόδοσης μιᾶς μικτῆς λειτουργίας ἀπὸ ἀγγέλους καὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

Στὸν Ἁγ. Γεώργιο τῆς Calendzikha στὴ Γεωργία ἡ Οὐράνια Λειτουργία εἰκονίζεται στὸν χώρο τῆς ἀψίδας πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν μὲ τὸν εὐχαριστιακὸ ἄμνo. Ἡ σύνθεση ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἡμιχόρια, ποὺ κατευθύνονται στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο. Τὸ κάθε ἡμιχόριο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ἀγγέλους: οἱ δύο πρῶτοι κρατοῦν ἀναμμένες λαμπάδες, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ριπίδια. Εἶναι ντυμένοι μὲ ἱμάτιο διακοσμημένο μὲ μαργαριτάρια. Τὸ ἐνδιαφέρον στὴ σύνθεση τῆς Calendzikha εἶναι ὅτι ἡ Οὐράνια Λειτουργία τοποθετεῖται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, δηλώνοντας μὲ αὐτὴν τὴν παράλληλη παράθεση τῆ συνένωση τῶν δύο λειτουργιῶν.

Στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα στὴν Κρήτη ἀπαντᾶται μία ἄλλη ἀντίληψη ὡς πρὸς τὴ συνένωση τῶν δύο λειτουργιῶν⁷¹. Στὴν ἀψίδα ἓνας ἄγγελος ἡγεῖται τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς πομπὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Ὁ ἄγγελος τῆς πομπῆς στὰ δεξιὰ κρατεῖ ποτήριο, ἐνῶ δὲν διακρίνεται τὸ λειτουργικὸ ἀντικείμενο ποὺ κρατοῦσε ὁ ἄγγελος τῆς πομπῆς στὰ ἀριστερά, πιθανότατα ὁμως κρατοῦσε καὶ αὐτὸς ποτήριο. Παρόμοια εἶναι ἡ παράσταση τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν στὸν Ἁγ. Γεώργιο στὰ Φούτια τῆς Ἐπιδαύρου Λιμνῆς (τέλη 14ου αἰ.)⁷². Ἐδῶ στὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, μεταξὺ τῶν δύο πομπῶν τῶν ἱεραρχῶν, εἰκονίζεται ἓνας ἄγγελος-ιερέας μὲ τὸν δίσκο στὸ κεφάλι του καὶ τὸ ποτήρι στὰ χέρια του. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ ἀγγέλου-ιερέα μεταφέρεται αὐτόουσια ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας. Ἡ παρουσία τοῦ ἀγγέλου-ιερέα στὴ συγκεκριμένη θέση κρατώντας τὰ τίμια δῶρα ἀντικαθιστᾷ τὴν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ⁷³.

Ἡ συνένωση τῶν δύο λειτουργιῶν χαρακτηρίζει τὰ κείμενα τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ., ποὺ μᾶλλον ἀπηχοῦν προγενέστερες ἀπόψεις, ἀφοῦ εἰκαστικὴ ἀπόδοση τῆς συνένωσης τῶν λειτουργιῶν συναντᾶται σὲ μνημεῖα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 14ου αἰ., ὅπως στὸ Markon Manastir, στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα καὶ στὸν Ἁγ. Γεώργιο στὰ Φούτια. Ἡ ἰδέα τῆς συνένωσης τῶν δύο λειτουργιῶν ἐξηγεῖ γιὰ ποῖο λόγο σὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα ἡ Οὐράνια Λειτουργία ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν φυσικὸ τῆς χώρου, τὸν τροῦλο, καὶ τοποθετεῖται στὴν ἀψίδα (Markon Manastir, Calendzikha) ἢ στὸν χώρο τῆς πρόθεσης, παραπλεύρως τῆς Θείας Λειτουργίας ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα (Περίβλεπτος).

71. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 143, εἰκ. 2.

92.

73. Βλ. αὐτόθι.

72. Βλ. Κέπετζη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου

IV. ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΥΡΑΝΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΘΕΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΨΙΔΑ

Τῇ συνένωση τῶν δύο λειτουργιῶν ἐκφράζει καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ δίσκου τῆς μονῆς Ξηροποτάμου. Χωρίζεται σὲ τρεῖς ὁμόκεντρες ζῶνες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ κεντρικὴ περιλαμβάνει τὴν παράσταση τῆς δεομένης Θεοτόκου μετὰ τὸν Χριστὸ μέσα σὲ μετάλλιο μπροστὰ στὸ στήθος της. Συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΜΕΓΑΛΗ ΠΑΝΑΓΙΑ*⁷⁴. Πλαισιώνεται ἀπὸ τοὺς δύο ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, ποὺ κρατοῦν θυμιατήρια, τοὺς ὁποῖους συνοδεύουν οἱ ἐπιγραφές: *Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΜΙΧ(ΑΗ)Λ, Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟΣ) ΓΑΒΡΙΗΛ*. Στὴν περιφέρεια τῆς ζώνης αὐτῆς ἀναγράφεται ὁ Χερουβικὸς ὕμνος ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου ποὺ ψάλλεται στὴ Μεγάλῃ Εἵσοδο: *ΟΙ ΤΑ ΧΕΡΟΥΒΙΜ ΜΥΣΤΙΚΩΣ ΕΙΚΟΝΙΖΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΖΩΟΠΟΙΟΝ ΤΡΙΑΔΙ ΤΟΝ ΤΡΙΚΑΓΙΟΝ ΥΜΝΟΝ ΠΡΟΣΑΔΟΝΤΕΣ ΠΑΣΑΝ ΤΗΝ [ΒΙ]ΩΤΙΚΗΝ ΑΠΟΘΟΜΕΘΑ (sic) [ΜΕ]ΡΙΜΝΑΝ ΩΣ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΩΝ ΟΛΩΝ ΥΠΟΔΕΞΑΜΕΝΟΙ ΤΑΙΣ ΑΓΓΕΛ(ΙΚΑΙΣ ΔΟΥΡΥΦΟΡΟΥΜΕΝΟΝ ΤΑΞΕΙ)*⁷⁵. Στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ζώνη εἰκονίζεται ἡ Οὐράνια Λειτουργία μετὰ τὴ διπλὴ ἀπεικόνιση τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ-ἀρχιερέα ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας νὰ εὐλογεῖ. Πάνω στὴν Τράπεζα εἰκονίζεται ξαπλωμένος ὁ Χριστὸς-ἀμνὸς καλυμμένος μετὰ τὸν ἀέρα. Τὸν συνοδεύει ἡ ἐπιγραφή *Ο ΑΜΝΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ*. Γύρω ἀπὸ τὴν Τράπεζα μία ἄλλη ἐπιγραφή: *ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΘΗΣΙΑΣΤΗΡΙΟΝ*. Ἡ μονότροπη πομπὴ τῶν ἀγγέλων ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Χριστὸ-ἀρχιερέα, ποὺ εἰκονίζεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς Ἀγ. Τράπεζας καὶ καταλήγει στὸν Χριστὸ-ἀρχιερέα ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ της. Ἐδῶ παριστάνονται συνολικὰ τρεῖς ἄγγελοι-ἱερεῖς καὶ δέκα ἄγγελοι-διάκονοι. Ὅπως καὶ στὴν Περιβλεπτο, οἱ ἄγγελοι-ἱερεῖς εἶναι οἱ μόνοι ποὺ κρατοῦν ποτήρια. Στὴν τρίτῃ ζώνῃ εἰκονίζονται οἱ δώδεκα ἀπόστολοι σὲ στάση προσκύνησης, στραμμένοι πρὸς τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ποὺ εἰκονίζεται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα μετὰ τὸν Χριστὸ-ἀμνὸ τῆς προηγούμενης ζώνης. Πρόκειται γιὰ μία ἔκφανση τῆς παράστασης τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων, στὴν ὁποία ἡ θέσις τῆς ἁγίας Τράπεζας ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν Θρόνον τῆς Ἑτοιμασίας, ἐνῶ ἡ θέσις τῶν τιμίων δώρων ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ καὶ ὡς ἀμνοῦ καὶ ὡς ἀρχιερέα τὸν καθιστᾷ θύτῃ καὶ θύμα ταυτόχρονα. Ἡ μονότροπη κίνησις τῶν ἀγγέλων, τὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν, καθὼς καὶ ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ-ἀρχιερέα εἶναι στοιχεῖα ποὺ ἀπαντῶνται σὲ μεγάλες πομπές τοῦ β' μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. καὶ ποὺ ὁδηγοῦν στὴ χρονολόγησις τοῦ δίσκου τῆς μονῆς Ξηροποτάμου σὲ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰ.⁷⁶

Ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοση τῆς συνένωσης τῶν δύο λειτουργιῶν φαίνεται ὅτι δὲν ἀκολούθησε κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο, ἀφοῦ ἡ κάθε μία ἀπὸ τὶς συνθέσεις ποὺ σώθηκαν ἕως σήμερα διαφοροποιεῖται σὲ εἰκαστικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φανερῶναι μετὰ πόσο προσωπικὸ τρόπο ἡ εὐαισθησία κάθε καλλιτέχνη δημιουργοῦ μποροῦσε νὰ ἐρμηνεύσει τὶς ἐπικρατέστερες σχετικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς του.

74. Ὅλες οἱ ἐπιγραφές, καθὼς καὶ συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ δίσκου, δημοσιεύονται ἀπὸ τοὺς Millet - Pargoire - Petit, *Inscriptions* 185-186.

75. Taft, *The Great Entrance* 54. Brightman, *Liturgies* 377, 379.

76. Παπαμαστοράκης, Χριστὸς Ἀρχιερέας 68.

V. Ουράνια Λειτουργία: ή σύνθεση τής παράστασης

Η σύνθεση τής Ουράνιας Λειτουργίας, στή Βασιλική Ἐκκλησία τής Studenica, στοῦ Staro Nagoričino, στοῦ καθολικοῦ τής Μονῆς Χιλανδαρίου καί στήν Gračanica, ἔχει ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικό: ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἡμιχόρια πού τοποθετοῦνται μεταξὺ τῆς ἁγίας Τράπεζας τοῦ δυτικοῦ ἁξονικοῦ σημείου καί ἐκείνης τοῦ ἀνατολικοῦ. Ἡ παράσταση τῆς Gračanica διαφοροποιεῖται ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες ὡς πρὸς τὸ ἑξῆς: πάνω στήν ἀνατολική Τράπεζα εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς-ἁμνός, τὸν ὁποῖο πλαισιώνουν δύο ὁμάδες ἀγγέλων. Στὴν παράσταση τοῦ Peč οι ἄγγελοι τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου στρέφονται στοῦ δυτικὸ ἁξονικὸ σημεῖο, ὅπου βρίσκεται ἡ ἁγία Τράπεζα, πάνω στήν ὁποία ὑπάρχει εὐαγγέλιο, ἀνοικτὸ εἰλητὸ καί ἡ λόγχη. Οἱ ἄγγελοι τοῦ ἀριστεροῦ ἡμιχορίου κατευθύνονται πρὸς τὴν Τράπεζα τοῦ ἀνατολικοῦ ἁξονικοῦ σημείου, πάνω στήν ὁποία βρίσκεται ὁ Χριστὸς-ἁμνός. Στὸ Lesnovo οἱ ἄγγελοι κάθε ὁμάδας δὲν συγκροτοῦν πομπή μὲ ἐνιαία κίνηση καί φορὰ, ἀλλὰ κάθε ἓνας ἔχει διαφορετική. Σὲ δύο ἡμιχόρια, πού συγκλίνουν πρὸς Ἀνατολάς, χωρίζεται καί ἡ παράσταση τῆς Ουράνιας Λειτουργίας στὸν Ἁγ. Ἀντώνιο στοῦ Βροντήσι τῆς Κρήτης καί στὸν Ἁγ. Γεώργιο στήν Calendzikha τῆς Γεωργίας.

Στὸ Dečani καί στὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα – Ravanica, Manasija καί Kalenić – ἡ Ουράνια Λειτουργία εἰκονίζεται μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Οἱ ἄγγελοι δὲν χωρίζονται ὅπως στὰ προηγούμενα μνημεῖα σὲ δύο ὁμάδες, ἀλλὰ σχηματίζουν μιὰ λιτανεία, μὲ συνεχή φορὰ, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας καί περικυκλώνει τὸ τύμπανο τοῦ τρούλου, καταλήγοντας στήν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς Τράπεζας. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἰκονίζεται ἡ παράσταση στὸν δίσκο τῆς μονῆς Ξηροποτάμου, στήν Περίβλεπτο καί στήν Ἁγ. Σοφία στὸν Μυστρά, καί στὸν Ἁγ. Φανούριο στοῦ Βαλσαμόνερο τῆς Κρήτης. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρά καί στὸν Ἁγ. Φανούριο στοῦ Βαλσαμόνερο ἀκολουθοῦν πιστὰ τὴ σύνθεση τῆς λιτανείας ὅπως ἀποδίδεται στὰ μνημεῖα τῶν μέσων καί τοῦ β' μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. Στὴν Περίβλεπτο ἡ παράσταση, τοποθετημένη ἡμικυκλικά, καταλαμβάνει τὸν νότιο καί βόρειο τοῖχο τῆς πρόθεσης· παρ' ὅλο πὺ θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ λύση τῶν δύο ὁμάδων οἱ ὁποῖες κατευθύνονται σὲ ἓνα κεντρικὸ σημεῖο, ἀφοῦ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὸν κάθετο ἁξονα, υἱοθετεῖται ἡ λύση τῆς ἐνιαίας λιτανείας σύμφωνα μὲ τὸν συρμὸ τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι οἱ ἄγγελοι πὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νοτίου τοῖχου τῆς πρόθεσης ὁδηγοῦνται ἀνατολικά πίσω ἀπὸ τὸ κιβώριο μὲ τὸν Χριστὸ καί συνεχίζουν στὸν βόρειο τοῖχο τῆς πρόθεσης ἕως τὸ δυτικὸ τοῦ τμήμα, δηλώνοντας ἔτσι ὅτι ὁ Χριστὸς βρίσκεται στοῦ κέντρο τοῦ κυκλικοῦ χοροῦ τῶν ἀγγέλων. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀκριβῶς εἰκονίζεται ἡ παράσταση στοῦ φουρνικοῦ τοῦ ΝΑ. παρεκκλησίου τῆς Ἁγ. Σοφίας στὸν Μυστρά. Ἐδῶ μάλιστα δὲν ὑπάρχει κανένα σημεῖο ἀφετηρίας τῆς πομπῆς τῶν ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι κινοῦνται κυκλικά ἀενάως. Στὸ Βαλσαμόνερο ὁ Χριστὸς-ἀρχιερέας βρίσκεται κανονικά στοῦ ἀριστερὸ τμήμα τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας, μπροστὰ ἀπὸ τὸ κιβώριο, ἐνῶ ἡ πομπή κατευθύνεται πρὸς αὐτὸν ἀπὸ τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς κόγχης. Τὰ παραπάνω μνημεῖα ἀκολουθοῦν ἓνα κοινὸ πρότυπο, πὺ φαίνεται ὅτι δημιουργήθηκε περίπου στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ.

Στὶς μικτὲς παραστάσεις, ὅπως εἶναι ἐκείνη τοῦ Markon Manastir καί τῆς Γκουβερνιώτισσας, οἱ ἄγγελοι ἀκολουθοῦν τὴν πορεία τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν, ὅπως εἰκονίζονται σὲ πομπή χωρισμένη σὲ δύο ὁμάδες. Οἱ ἄγγελοι τῆς ἀριστερῆς πομπῆς στοῦ

Markon Manastir αντιγράφουν μιὰ πομπή Ουράνιας Λειτουργίας τοῦ τρούλου μεταφερ-
μένη αὐτούσια στὸν χώρο τῆς ἀψίδας.

VI. Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ-ἀρχιερέα στὴν παράσταση τῆς Ουράνιας Λειτουργίας

Σύμφωνα μὲ τις ἐρμηνεῖες τῆς λειτουργίας, ὁ Ἀρχιερεὺς τύπος ἐστὶ τοῦ Δεσπότου· ὥστε γὰρ ὁ Δεσπότης ἀποστέλλει τοὺς ἀγγέλους, οὕτως καὶ ὁ ἐπίσκοπος τοὺς ἱερεῖς⁷⁷. Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ-ἀρχιερέα, ντυμένου μὲ τὸν πατριαρχικὸ σάκκο, ἀποτελεῖ δημι-
ούργημα τῆς περιόδου τῶν Παλαιολόγων καὶ συναντᾶται ἀρχικὰ σὲ παραστάσεις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ.⁷⁸ Στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στὸν Ἀγ. Νικόλαο Ὁρφάνο, στὸ Čučer καὶ ἀργότερα στὸ Dečani, στὸ Matejic, στὸ Markon Manastir, στὴ Ravanica καὶ στὸ Βροντήσι, ὁ Χριστὸς δὲν φορεῖ πιά τὸν χιτῶνα μὲ τὸ ἱμάτιο ἀλλὰ τὸν πατριαρχικὸ σάκκο⁷⁹. Στὴν ἀψίδα τοῦ Lesnovo⁸⁰ ὁ Χριστὸς εἰκονί-
ζεται πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα ντυμένος μὲ τὸν πατριαρχικὸ σάκκο νὰ εὐλογεῖ μὲ τὰ δύο τοῦ χέρια, ἐνῶ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ εἰκονίζονται ἑξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ ἄγγελοι-διά-
κονοι. Μὲ πατριαρχικὸ σάκκο ὡς Μεγάλος Ἀρχιερέας εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καὶ σὲ μεμο-
νωμένες παραστάσεις, ὅπως στὸν ναὸ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου κοντὰ στὶς Σέρρες⁸¹ καὶ
στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης τοῦ Lesnovo⁸² ἢ στὴν παράσταση τῆς Δέησης στὸν ναὸ τῆς Κοί-
μησῆς στὸ Kovalevo⁸³.

Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ-Μεγάλου Ἀρχιερέα στὴν παράσταση τῆς Ουράνιας Λειτου-
ργίας ἀπαντᾶται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. Τὸ πρωιμότερο σωζόμενο παράδειγμα Ουρά-
νιας Λειτουργίας στὸν χώρο τοῦ τρούλου μὲ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεγάλου Ἀρχιε-
ρέα βρίσκεται στὴ Ravanica (πίν. 128β). Ἐδῶ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἀριστερὰ τῆς ἁγίας
Τράπεζας, σὲ στάση τριῶν τετάρτων νὰ κρατεῖ θυμιατὸ καὶ νὰ ὑποδέχεται τοὺς ἀγγέλους-
διακόνους μὲ τὰ τίμια δῶρα. Στὸ ἴδιο μνημεῖο ὁ Χριστὸς ντυμένος ὡς ἀρχιερέας εἰκονί-
ζεται νὰ εὐλογεῖ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα στὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων⁸⁴.

Σὲ τέσσερα ἀκόμη παραδείγματα, πού χρονολογοῦνται περίπου τὴν ἴδια ἐποχή, ὁ Χρι-
στὸς τελεῖ τὴ λειτουργία ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς. Πρόκειται γιὰ τὶς παραστάσεις τῆς Ουρά-
νιας Λειτουργίας στὴν πρόθεση τῆς Περιβλέπτου (πίν. 154) καὶ στὸ φουρνικὸ τοῦ νοτιο-
ανατολικοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἀγ. Σοφίας στὸν Μυστρά, στὸν δίσκο τῆς μονῆς Ξηροπο-
τάμου καὶ στὴν ἀψίδα τοῦ Markon Manastir. Ἐνα μεταγενέστερο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ
παράσταση τῆς Ουράνιας Λειτουργίας στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας τοῦ παρεκκλησίου
τοῦ Ἀγίου Φανουρίου στὸ Βαλσαμόνερο.

77. Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne, PG 87.3, στ. 3985D.

78. Πὰ τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ μεγάλου ἀρχιερέα
βλ. Παπαμαστοράκη, Χριστὸς Ἀρχιερέας 67-78.

79. Αὐτόθι 67 κέ.

80. Αὐτόθι. Βλ. Gabelić, Lesnovo πίν. IX (ἔγχρ.
φωτογρ.).

81. Βλ. Ευγγόπουλο, Μονὴ Προδρόμου πίν. 3.

82. Βλ. ἔγχρ. φωτογρ. στὸ Gabelić, Lesnovo πίν. X.

83. Βλ. Lazarev, Russian Murals εἰκ. 74.

84. Djurić, Communion des apôtres à Ravanica 89-
90, εἰκ. 1. Walter, Art and Ritual 217.

Στὸ Markov Manastir⁸⁵ ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ καὶ μὲ τὰ δύο του χέρια, μετωπικός, πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα, ὅπου συγκλίνουν οἱ δύο πομπές τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν δεξιὰ καὶ τῶν ἀγγέλων ἀριστερά. Πάνω στὴν ἁγία Τράπεζα εἰκονίζεται τὸ εὐαγγέλιο ἀνοικτό⁸⁶. Στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ στέκει πάλι πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα ἀλλὰ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ ἀκουμπάει τὸ ἀριστερὸ πάνω στὴν Τράπεζα ὅπου εἰκονίζεται κλειστὸ εὐαγγέλιο⁸⁷. Στὸν Ἁγ. Φανούριο στὸ Βαλσαμόνερο ὁ Χριστὸς βρίσκεται στὰ δεξιὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας, ὄρθιος, στραμμένος πρὸς τοὺς ἀγγέλους. Εἶναι ντυμένος μὲ τὸν πατριαρχικὸ σάκκο καὶ κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιο στὸ ἀριστερὸ του χέρι, ἐνῶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν. Μὲ ἀνάλογο τρόπο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς στὸν δίσκο τῆς μονῆς Ξηροποτάμου⁸⁸.

Ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ Χριστοῦ στὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἀποτελεῖ τὴν εἰκαστικὴν ἀπόδοση τῶν φράσεων τῆς Εὐχῆς τοῦ Χερουβικοῦ ἀπὸ τὴ Θεία Λειτουργία ὅπου ἀναφέρεται: *Σὺ γὰρ εἶ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος καὶ διαδιδόμενος, Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν*⁸⁹. Τὴν εἰκαστικὴν ἔκφραση τῆς Εὐχῆς τοῦ Χερουβικοῦ ἀποδίδει ἡ παράσταση στὸν δίσκο τῆς μονῆς Ξηροποτάμου, ὅπου ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται δύο φορὲς ἐκατέρωθεν τοῦ θυσιαστηρίου ὡς ἀρχιερεὺς ντυμένος μὲ τὸν πατριαρχικὸ σάκκο, τὸ ὠμοφόριο καὶ τὸ ἐπιγονάτιο, καὶ μία φορὰ πάνω στὴν ἁγία Τράπεζα ὡς ἄμνὸς θυόμενος⁹⁰.

Ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ πατριάρχου στὸν Χριστό, ἀρχικὰ στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων ἢ σὲ μεμονωμένες παραστάσεις καὶ ἀργότερα στὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, συντελεῖται στὸν 14ο αἰ. καὶ φαίνεται νὰ ἀπηχεῖ τὴ νέα ἀντίληψη γιὰ τὶς ἐξουσίες τοῦ πατριάρχου. Μὲ ἀφετηρία τὴν πατριαρχία τοῦ Ἀθανασίου διακρίνεται μία συνεχῶς αὐξανόμενη δύναμη τοῦ πατριαρχικοῦ θεσμοῦ ποὺ ξεπερνάει τὸν ρόλο του καὶ τείνει νὰ ὑποκαταστήσει τὸν αὐτοκρατορικὸ θεσμὸ τουλάχιστον σὲ ὁρισμένες του δραστηριότητες⁹¹.

VII. Ἡ λειτουργία μέσα ἀπὸ τὰ πατερικὰ ὑπομνήματα καὶ ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοσή τους

Οἱ σωζόμενες παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἀποτελοῦν, ὅπως φαίνεται, τὴν εἰκαστικὴν ἀπόδοση ὁρισμένων στιγμῶν τῆς λειτουργίας. Οἱ καλλιτέχνες δὲν χρησιμοποιοῦν φανταστικὰ στοιχεῖα ὡς πρὸς τὸν χῶρο, τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα. Ἀντίθετα, ἐνδύουν τοὺς ἀγγέλους μὲ στιχάριο, ἐπιμανίκια, ὁράριο, ἐπιτραχήλιο καὶ

85. Βλ. Grozdanov, Sur l'iconographie εἰκ. 3.

86. Stefanescu, L'illustration des liturgies I 74. Grozdanov, Sur l'iconographie εἰκ. 3.

87. Stefanescu ὁ.π. 74, πίν. XXVIII.

88. Αὐτόθι 73, πίν. XXVII.

89. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 76. Taft, The Great Entrance 147-8. Πρβ. ἐπίσης: *σὺ γὰρ εἶ ἀγιάζων*

καὶ ἀγιαζόμενος· προσφέρων καὶ προσφερόμενος· ὁ δεχόμενος καὶ ὁ δεκτός· ὁ διδὼν καὶ διαδιδόμενος. Brightman, *Liturgies* 318. Taft ὁ.π. 137.

90. Stefanescu, L'illustration des liturgies I 72-73, πίν. XXVII.

91. Παπαμαστοράκης, Χριστὸς Ἀρχιερεὺς 69 κέ.

ἐπιγονάτιο, δηλαδή με ἱερατικά ἐνδύματα τῆς ἐποχῆς. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν στὰ χέρια τους προέρχονται ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ τυπικὸ. Ἡ ἁγία Τράπεζα με τὸ κιβώριο, ὅπου τελεῖται ἡ λειτουργία τῶν ἀγγέλων, ἀναπαριστᾷ τὴν ἀληθινὴ ἁγία Τράπεζα, ὅπου τελεῖται ἡ Θεία Λειτουργία. Τὰ θυμιατὰ καὶ οἱ λιβανωτίδες, οἱ δίσκοι, τὰ ποτήρια καὶ οἱ κρατῆρες, οἱ ὀθόνες, τὰ κηροπήγια καὶ τὰ ριπίδια ποὺ κρατοῦν οἱ ἄγγελοι, καθὼς καὶ τὰ ἐνδύματα διακόνων ἢ ἱερέων, σὲ συνδυασμὸ με ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα ποὺ προσδιορίζουν τὴν παράσταση, ἦταν ἀντικείμενα γνωστὰ καὶ πραγματικά, οἱ καλλιτέχνες τὰ ἔβλεπαν σὲ κάθε τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας.

Ἡ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, ἔτσι ὅπως ἀποδίδεται, ἀποτελεῖ τὴν εἰκαστικὴ ἔκφραση τῆς πομπῆς τῆς Μεγάλης Εἰσόδου κατὰ τὴν ὁποία μεταφέρονται τὰ τίμια δῶρα ἀπὸ τὴν πρόθεση στὸ Ἱερὸ Βῆμα. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἀναφέρει ὅτι στὴν πομπὴ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου προπορεύονται οἱ διάκονοι κρατώντας ἀναμμένες λαμπάδες καὶ ἔπονται οἱ ἱερεῖς ποὺ σηκώνουν τοὺς δίσκους καὶ τὰ ποτήρια. Ὁ ὑπόλοιπος κληρὸς φέρει ἄδεια ἄγγεῖα καὶ στὸ τέλος ἀκολουθοῦν ἐκεῖνοι ποὺ σηκώνουν τὸν ἀέρα-ἐπιτάφιο⁹². Κατὰ τὴ Μεγάλῃ Εἰσοδο, ἔτσι ὅπως περιγράφεται στὸ τυπικὸ τῆς Ἐκκλησίας, προπορεύονται οἱ διάκονοι με τὰ ριπίδια, ἀκολουθοῦν διάκονοι με δίσκους, ὁ ἀρχιεπίσκοπος με τὸ ποτήριον, οἱ ὑπόλοιποι ἱερεῖς καὶ τέλος πάλι διάκονοι με τὸν ἀέρα καὶ οἱ ὑποδιάκονοι με τὸ χερνιβόξεστο⁹³.

Στὴ διάταξη τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου ἀναφέρεται: *Τοῦ δὲ χερουβικοῦ ψαλλομένου εἰσέρχεται ὁ διάκονος ἐν τῷ ἁγίῳ βήματι. Καὶ λαβὼν τὸν θυμιατὸν μετὰ θυμιάματος καὶ προσελθὼν τῷ ἱερεὶ καὶ λαβὼν συνήθως τὴν ἐπὶ τῷ θυμιάματι εὐλογίαν θυμιά τὴν τε ἁγίαν Τράπεζαν σταυροειδῶς κύκλωθεν, τὸ ἱερατεῖον ὅλον καὶ τὸν ἱερέα*⁹⁴. Ὁ πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος⁹⁵ τονίζει ὅτι ὁ διάκονος κρατεῖ τὸν δίσκο καὶ μόνο ὁ ἱερέας κρατεῖ τὸ ἅγιο ποτήριον: *Ὁ ἱερεὺς ἄρας τὸν ἀέρα ἐπιτίθησι τῷ ἀριστερῷ ὤμῳ τοῦ διακόνου λέγων: Ἐπάρατε τὰς χεῖρας ὑμῶν εἰς τὰ ἅγια. Εἶτα καὶ τὸν ἅγιον δίσκον ἄρας, τίθησιν ἐπάνω τῆς κορυφῆς τοῦ διακόνου, συνεφαπτομένου καὶ αὐτοῦ μετὰ φόβου καὶ πάσης προσοχῆς καὶ ασφαλείας. Αὐτὸς δὲ ὁ ἱερεὺς αἶρει τὸ ἅγιον ποτήριον μόνον. Καὶ οὕτω ποιοῦσι τὴν μεγάλην εἴσοδον, προπορευομένου τοῦ διακόνου κρατοῦντος καὶ τὸν θυμιατὸν σὺν τῷ ἁγίῳ δίσκῳ ἐν ἐνὶ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς χειρὸς αὐτοῦ*⁹⁶. Οἱ ἄγγελοι-διάκονοι στὴ Nova Pavlica, στὴν Περίβλεπτο καὶ στὸ νοτιοανατολικὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγ. Σοφίας στὸν Μυστρά, στὸν Ἀγ. Ἀντώνιο στὸ Βροντήσι τῆς Κρήτης, στὸ Markon Manastir καὶ στὸν δίσκο τῆς μονῆς Ξηροποτάμου κρατοῦν μόνον δίσκο, ἐνῶ τὸ ποτήριον κρατοῦν οἱ ἄγγελοι-ἱερεῖς καὶ ἀπεικονίζουν με ἀκρίβεια τὴ νέα διάταξη τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου. Ἀντίθετα στὴ Ravanica, παρ' ὅλο ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1385-1387, δὲν φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖται τὸ τυπικὸ σύμφωνα με τὴ διάταξη τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου, ἀφοῦ ἄγγελος-διάκονος κρατεῖ τὸ ποτήριον καὶ ὄχι ἄγγελος-ἱερέας.

92. Taft, The Great Entrance 210-211.

93. Αὐτόθι 212. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*

81.

94. Αὐτόθι 9.

95. Taft, The Great Entrance 205-207. Τρεμπέλας,

Αἱ τρεῖς λειτουργίαι 9, 88.

96. Αὐτόθι 9.

Ἡ λειτουργία τελεῖται στοὺς Θυσιαστήριον σύμφωνα με τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Ψευδο-Σωφρονίου: *Λέγεται κατὰ τὸ ἐπουράνιον καὶ νοερὸν θυσιαστήριον ἐν ᾧ ἀντιτυποῦσι τὰς νοεράς καὶ αὐλούς ἱεραρχίας οἱ ἔνυλοι ἱερεῖς· τούτους δὲ εἶναι ὡς πῦρ φλέγον*⁹⁷. Τὰ τίμια δῶρα τοποθετοῦνται πάνω στὴν ἁγία Τράπεζα ποὺ συμβολίζει τὸν τάφο καὶ τὸν θρόνο τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα με τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως: *Ἡ ἁγία τράπεζά ἐστίν ἀντὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς, ἐν ᾗ ἐτέθη ὁ Χριστός, ἐν ᾗ πρόκειται ὁ ἀληθινὸς καὶ οὐράνιος ἄρτος, ἡ μυστικὴ καὶ ἀναίμακτος θυσία.... Ἔστι δὲ καὶ θρόνος Θεοῦ ἡ αὐτή, ἐν ᾧ ὁ ἐπουράνιος Θεός, ὁ ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ ἐποχούμενος, σωματωθεὶς ἐπανεπαύσατο*⁹⁸. Πάνω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα ὑπάρχει τὸ κιβώριο ποὺ συμβολίζει τὸν τόπο τῆς Σταύρωσης τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν Κιβωτὸ τῆς Διαθήκης: *Τὸ κιβώριον ἐστὶν ἔνθα ἐστὶν ἡ σταύρωσις, ἀντὶ τοῦ τόπου ὅπου ἐσταυρώθη ὁ Χριστός... Ἔστι δὲ καὶ κατὰ τὴν κιβωτὸν τῆς διαθήκης Κυρίου, ἐν ᾗ λέγεται Ἁγία ἀγίων καὶ ἀγίασμα αὐτοῦ... Τὸ γὰρ Κιβ ἐστὶ κιβωτός, τὸ δὲ Ὡριον, φωτισμὸς Κυρίου, ἡ φῶς Θεοῦ*⁹⁹.

Πάνω στὴν ἁγία Τράπεζα ποὺ βρίσκεται στοὺς δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο στὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στοὺς Ρεσ καὶ στὴν ἁγία Τράπεζα τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν Ravanica εἰκονίζεται τὸ εὐαγγέλιο. *Ἡ Εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου ἐμφαίνει τὴν παρουσίαν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν εἴσοδον τὴν εἰς τὸν κόσμον τοῦτο, ὡς λέγει καὶ ὁ Ἀπόστολος, ἀναφέρει ὁ Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως*¹⁰⁰ *στὴν ἐρμηνεία του καὶ συνεχίζει: Τὸ Εὐαγγέλιον ἐστίν, ἡ παρουσία τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, καθ' ἣν ὥράθη ἡμῖν, οὐκέτι διὰ νεφελῶν καὶ αἰνιγμάτων... διὰ φωνῶν καὶ ἀστραπῶν καὶ σαλπίγγων, ἤχῳ καὶ γνώφῳ καὶ πυρί... ἀλλ' ἐμφανῶς ὡς ἄνθρωπος ἀληθῶς ἐφάνη, καὶ ὥράθη ἡμῖν, ὡς πρᾶς καὶ ἥσυχος βασιλεύς, ὁ πρὶν καταβάς ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον ἀφοφητῇ*¹⁰¹.

Στοὺς ὑπομνηματισμοὺς οἱ ἱερεῖς τελοῦν τὴν Θεία Λειτουργία ὅπως οἱ οὐράνιες δυνάμεις στὸν οὐρανὸ: *Οἱ ἱερεῖς ὁμοιοῦνται ἀρχαγγέλοις· ἡ γὰρ ὥσπερ Σεραφὶμ ἔλαβε τὸν ἄνθρακα καὶ δέδωκε τῷ Ἡσαΐα, οὕτως καὶ οἱ ἱερεῖς λαμβάνουσι τὸν ἄρτον, ἥτοι τὸ δεσποτικὸν σῶμα καὶ διδόασιν τῷ λαῷ*¹⁰², καὶ ὡς ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ οὕτως ἐν τῷ ἀγίῳ βήματι ἴστανται καὶ οἱ ἔνυλοι ἱερεῖς παρεστῶτες καὶ λατρεύοντες τῷ κυρίῳ διαπαντός¹⁰³. Οἱ ἄγγελοι-ἱερεῖς ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους-διακόνους ἀπὸ τὸ ἐπιτραχήλιο ποὺ φοροῦν, τὸ ὁποῖο εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἐνδυμασίας τῶν ἱερέων καὶ ὄχι τῶν διακόνων, διότι αὐτοὶ φοροῦν μόνον ὁράριο. Τὸ πρῶτο σωζόμενο παράδειγμα μετ' ἀγγέλους-ἱερεῖς βρίσκεται στὴ Μονὴ τῆς Χώρας στὴν Κωνσταντινούπολη, γεγονὸς ποὺ ὁδηγεῖ στοὺς συμπεράσματα ὅτι αὐτὲς οἱ εἰκονογραφικὲς λύσεις δημιουργήθηκαν στὴν πρωτεύουσα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἀγγελοι-ἱερεῖς μετ' φαλόνιο καὶ ἐπιτραχήλιο ἀπαντῶνται στοὺς Dečani, στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, στοὺς Markon Manastir, στὸν Ἅγιο Ἀντώνιο στοὺς Βροντήσι καὶ στὸν δίσκο τῆς μονῆς Ξηροποτάμου. Ὡς ἄγγελος-ιερέας εἰκονίζεται ἐπίσης καὶ ὁ ἄγγελος ποὺ κρατεῖ τὰ τίμια δῶρα στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὰ Φούτια τῆς Ἐπιδαύρου Λι-

97. Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne, PG 87.3, στ. 3984B.

98. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 388C.

99. Αὐτόθι στ. 389A.

100. Αὐτόθι στ. 405C.

101. Αὐτόθι στ. 412D-413A.

102. Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne, PG 87.3, στ. 3984C.

103. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 405C.

μηράς. Στη σύνθεση της Ουράνιας Λειτουργίας στο Dečani βρίσκονται και ἄγγελοι-ἐπίσκοποι πὺ ἐκτὸς ἀπὸ φαιλόνιο καὶ ἐπιτραχήλιο φοροῦν καὶ ἐπιγονάτιο. Εἶναι ἡ πρώτη καὶ τελευταία φορὰ στὴν παράσταση τῆς Ουράνιας Λειτουργίας κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο ὅπου εἰκονίζονται ἄγγελοι-ἐπίσκοποι.

Τὸ ἐπίμηκες, κοσμημένο μὲ σταυρούς, λινὸ λευκὸ ὕφασμα πὺ φέρουν οἱ διάκονοι στὸν ἀριστερό τους ὤμο καὶ εἶναι τὸ διακριτικὸ τοῦ ἱερατικοῦ τους βαθμοῦ¹⁰⁴ λέγεται ὁράριο. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἀναφέρει τὸ ὁράριο τῶν διακόνων καὶ ἐξηγεῖ γιατί τὸ φέρουν οἱ διάκονοι ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ οἱ ἱερεῖς ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ¹⁰⁵. Τὸ ὕφασμα αὐτὸ παρομοιάζεται στοὺς ὑπομνηματισμοὺς τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὶς φτεροῦγες τῶν ἀγγέλων: *Οἱ δὲ διάκονοι εἰς τύπον τῶν ἀγγελικῶν Δυνάμεων ταῖς λεπταῖς τῶν λεπτῶν ὁραρίων πτέρυξιν, ὡς λειτουργικὰ πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα προτρέχουσι*¹⁰⁶.

Κοσμημένα ἐπιμανίκια φέρουν οἱ ἄγγελοι στὸ Staro Nagoričino. Καὶ αὐτὰ βρίσκουν τὴ θέση τους μέσα στοὺς ὑπομνηματισμοὺς τῆς Θείας Λειτουργίας, ἀφοῦ θεωροῦνται ὡς τὰ δέσμια τοῦ Ἰησοῦ: *Τὰ λωρία τοῦ στιχαρίου εἰσὶ, τὰ ἐν τῇ χειρὶ ἐμφαίνοντα τὸν δεσμὸν τοῦ Χριστοῦ· δήσαντες γὰρ αὐτὸν ἀπήγαγον πρὸς Καϊάφαν τὸν ἀρχιερέα καὶ τὸν Πιλάτον*¹⁰⁷.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ ἄγγελοι-διάκονοι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύνηθες ὁράριο φέρουν καὶ ὀθόνη στὸν ἀριστερό τους ὤμο, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸ Ρεέ καὶ στὴν παράσταση τοῦ Dečani. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἰκονίζεται ἡ ὀθόνη στοὺς ὤμους ὁρισμένων ἀγγέλων στὸ Markon Manastir καὶ στὸ Βαλσαμόνερο. Ὁθόνη κοσμημένη μὲ σταυρὸ σκεπάζει τὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ τὸ χερὶ τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, πὺ εἰκονίζεται στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ τοῦ Ἀγ. Νικήτα στὸ Čučer¹⁰⁸. Μὲ ὀθόνη στὸν ὤμο τους παριστάνονται ἐπίσης καὶ ἅγιοι-διάκονοι, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ ἅγιος Ρωμανὸς στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη Καλογήρου στὸ Μοναστηράκι τῆς Κρήτης (1347)¹⁰⁹ καὶ οἱ ἅγιοι Στέφανος, Εὐπλοος καὶ Ρωμανὸς στὴ Manasija¹¹⁰. Ἡ ὀθόνη εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸ σουδάριο¹¹¹ καὶ χρησίμευε πρῶτον γιὰ νὰ στεγνώνουν οἱ ἱερεῖς τὰ χέρια τους μετὰ τὸ πλύσιμο κατὰ τὴν Ἀναφορὰ¹¹² καὶ δεύτερον γιὰ τὴν ἀπόμαξη τοῦ στόματος κατὰ τὴν Κοινωνία¹¹³. Ὁ Δ. Πάλλας¹¹⁴ συσχέτισε τοὺς διακόνους μὲ τοὺς camilli, τοὺς ὑπηρέτες τῆς ἀρχαίας θυσίας πὺ κρατοῦσαν προχοῖδα ἢ φιάλη ὅπως κρατοῦν οἱ διάκονοι τὸ χερνιβόξεστο, λιβανωτίδα

104. Σωτηρίου, Τὸ ὁράριον τοῦ διακόνου 408.

105. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Migne, PG 155, στ. 381, 712 (βλ. ἐπίσης γιὰ τὸ ἐπιτραχήλιο κεφ. ρπ'). Σωτηρίου, Τὸ ὁράριον τοῦ διακόνου 458-459.

106. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 389C.

107. Αὐτόθι στ. 389C.

108. Βλ. Millet - Frolow, *Peinture en Yougoslavie* III πίν. 33.1.

109. Kalokyris, *Paintings of Crete* πίν. 106.

110. Βλ. Živković, *Manasija* σχ. 4, 10, 21, 22.

111. Σωτηρίου, Τὸ ὁράριον τοῦ διακόνου 442.

112. Ὁ Δ. Πάλλας (Μελετήματα λειτουργικὰ - ἀρχαιολογικά 169) ἀναφέρει ὅτι χειρόμακτρο ἐπὶ τοῦ ὤμου τους θὰ ἔφεραν οἱ διάκονοι καὶ λόγω μιᾶς ἄλλης ὑπηρεσίας τους: τὸ νίψιμο τῶν πρεσβυτέρων καὶ τοῦ ἐπισκόπου κατὰ τὴν Ἀναφορὰ.

113. Ὁ Δ. Πάλλας (αὐτόθι 168) ἀναφέρει ὅτι ἡ μετάδοση τοῦ οἴνου στοὺς πιστοὺς ἦταν ἔργο τῶν διακόνων, ἐπομένως οἱ διάκονοι θὰ ἔτειναν στοὺς πιστοὺς τὸ ὕφασμα πρὸς ἀπόμαξιν τοῦ στόματος.

114. Αὐτόθι 170.

ὅπως οἱ διάκονοι, ἢ προσφορὲς ὅπως πάλι οἱ διάκονοι κατὰ τὴν προσκομιδὴ τῶν τιμίων δώρων στὴν ἁγία Τράπεζα. Οἱ *camilli* ἔφεραν ὀθόνη ἢ μανδήλιο ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τους ὤμου καὶ κάλυπταν τὸ χέρι τους μὲ τὸ ὁποῖο κρατοῦσαν λιβανωτίδα.

Ἡ ὀθόνη, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπομνηματισμούς, δηλώνει τὸ ὕφασμα μὲ τὸ ὁποῖο σκούπισε ὁ Χριστὸς τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του: *Ἡ δὲ ὀθόνη μεθ' ἧς λειτουργοῦσιν οἱ διάκονοι δηλοῖ τὴν τοῦ Χριστοῦ ταπείνωσιν, ἣν ἐνεδείξατο ἐν τῷ νικτῇρι. Τὸ δὲ ἐγχείριον τὸ ἐπὶ τῆς ζώνης, ἐστὶ τὸ ἀπομάξαν τὰς χεῖρας αὐτοῦ λέντιον*¹¹⁵. Στὴν ψευδοχρυσοστομικὴ Ὁμιλία περὶ τοῦ ἀσώτου υἱοῦ¹¹⁶ ἀναφέρεται ὅτι ἡ ὀθόνη τοποθετεῖται στὸν ἀριστερὸ ὦμο τῶν διακόνων καὶ παρομοιάζεται μὲ τὶς φτεροῦγες τῶν σεραφίμ: *τῶν μιμουμένων τὰς τῶν ἀγγέλων πτέρυγας ταῖς λεπταῖς ὀθόναις ταῖς τῶν ἀριστερῶν ὤμων κειμένας*. Ἄλλοῦ ἀναφέρεται ἐπίσης: *Ἡ ὀθόνη μεθ' ἧς λειτουργοῦσιν ἐν τοῖς ἁγίοις οἱ διάκονοι τὴν τοῦ κυρίου ἀναμνησθεὶς ταπείνωσιν νύφαντος τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν καὶ ἐκμάξαντος*¹¹⁷.

Στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica καὶ στὴν Gračanica ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους δὲν κρατοῦν λειτουργικὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἔχουν ἀπλῶς τὰ χέρια τους καλυμμένα μὲ ἐγχείρια. Μὲ ἐγχείρια ἐπίσης καλύπτονται τὰ χέρια ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὸν Ἀγ. Ἀντώνιο στὸ Βροντήσι μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι αὐτὸς κρατεῖ καὶ λειτουργικὸ σκεῦος. Τὰ ἐγχείρια ἦταν ὑφάσματα δηλωτικὰ σεβασμοῦ ἐπὶ τῇ προσφορᾷ ἢ ἐπαφῇ ἱερῶν ἀντικειμένων¹¹⁸. Σὲ ἐποχὲς κατὰ τὶς ὁποῖες τὰ τίμια δῶρα προσφέρονταν στοὺς πιστοὺς χωριστά, τὰ ἐγχείρια χρησίμευαν γιὰ τὴν κάλυψη τῶν χειρῶν¹¹⁹. Σύμφωνα μὲ τὸν Γ. Σωτηρίου τὸ ὀράριο διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ ἐγχείριο¹²⁰. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι ἕως τὸν 11ο αἰ. οἱ διάκονοι ἔφεραν καὶ τὸ ἐγχείριο ἢ χειρόμακτρο, τὸ ὁποῖο ἐξέλιπε μετὰ¹²¹. Ἡ ἄποψη αὕτη τοῦ Γ. Σωτηρίου σήμερα δὲν εὐσταθεῖ, ἐφ' ὅσον διαπιστώνεται πλῆθος περιπτώσεων ὅπου οἱ ἄγγελοι φέρουν ἀφ' ἐνὸς ὀράριο καὶ ἀφ' ἐτέρου ἐγχείριο, ὅπως φαίνεται ὅχι μόνον ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἀλλὰ καὶ ἀπὸ παραστάσεις ἁγίων-διακόνων ποὺ εἰκονίζονται στὴν πρόθεση ἢ τὸ διακονικόν.

Στὶς παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica, στὸ Staro Nagoričino, στὴν Gračanica καὶ στὸ Dečani, ἄγγελοι-διάκονοι θυμιατίζουν γύρω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα. Ἄγγελοι μὲ θυμιατὸ εἰκονίζονται ἐπίσης στὴν Περίβλεπτο καὶ στὸ Βροντήσι. Στὶς ἐρμηνεῖες τῆς Θείας Λειτουργίας τὸ θυμιατήριον συμβολίζει τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ τὸ θυμίαμα τὸ Ἅγιο Πνεῦμα: *Καὶ γὰρ εὐθέως ὁ θυμιατὸς ὑποδεικνύει τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ, τὸ πῦρ τὴν θεότητα· ὁ εὐώδης καπνὸς μηνύει τὴν εὐωδίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προπορευομένην· ὁ γὰρ θυμιατὸς ἐστὶν εὐωδεστάτη εὐφροσύνη*¹²².

Μὲ ριπίδια εἰκονίζονται συνήθως οἱ δύο πρῶτοι ἄγγελοι τῶν ἡμιχορίων στὶς συνθέσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὸν τροῦλο, ὅπως συμβαίνει στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς

115. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 396B.

116. Migne, PG 59, στ. 520. Σωτηρίου, Τὸ ὀράριον τοῦ διακόνου 453.

117. Migne, PG 78, στ. 272. Σωτηρίου ὁ.π. 453.

118. Σωτηρίου ὁ.π. 433.

119. Αὐτόθι 451.

120. Αὐτόθι 482.

121. Αὐτόθι 483.

122. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 412D.

Studenica, στο Staro Nagoričino, στην Gračanica, στο Peč και στη Ravanica. Στο Lesnovo με ριπίδια εικονίζονται οί προτελευταίοι ἄγγελοι τοῦ κάθε ἡμιχορίου καὶ στοὺς Dečani τέσσερις ἀπὸ τοὺς ἁγγέλους τῆς λιτανείας κρατοῦν ριπίδια. Μὲ ριπίδια εἰκονίζονται οἱ ἄγγελοι τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στοὺς Markon Manastir, στὸν Ἁγ. Γεώργιο στὴν Caledzikha καὶ στὸν Ἁγ. Φανούριο στοὺς Βαλσαμόνερο. Ἄγγελοι μὲ ριπίδια ὑπάρχουν στὴ σύνθεση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἀποτελοῦν ἡ παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων στὴν ἀψίδα τῆς Ἁγ. Σοφίας Κιέβου, στὴν Ἁγ. Σοφία Ἀχρίδας, στὸν Ἁγ. Μιχαὴλ Κιέβου, στοὺς χειρόγραφο Τάφου ἀρ. 109, γιὰ νὰ ἀναφερθῶ μόνον στὶς πρώτες παραστάσεις¹²³. Τὰ ριπίδια παρομοιάζονται στοὺς ὑπομνηματισμοὺς μὲ τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ σὲ πολλὲς παραστάσεις στὰ ριπίδια ποὺ κρατοῦν οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονται σεραφίμ: *Τὰ δὲ ριπίδια καὶ οἱ διάκονοι ἐμφαίνουσι τὰ ἐξαπτέρυγα Σεραφίμ, καὶ τὴν τῶν πολυομιμάτων Χερουβίμ ἐμφέρειαν*¹²⁴.

Σὲ ὅλες τὶς συνθέσεις ποὺ προαναφέρθηκαν οἱ ἄγγελοι κρατοῦν τὸ ἅγιο ποτήριο καλυμμένο μὲ τὸν ἄερα. Ποτήριο θα πρέπει νὰ κρατοῦσαν καὶ κάποιοι ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἁγγέλους στὴ σύνθεση τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica, παρόλο ποὺ δὲν διακρίνεται λόγω τῆς φθορᾶς τῆς παράστασης. Στὴν Gračanica οἱ τρίτοι κατὰ σειρὰ ἄγγελοι καὶ οἱ τελευταῖοι τοῦ κάθε ἡμιχορίου κρατοῦν τὸ ποτήριο. Ποτήριο κρατοῦν ἐπίσης: οἱ δύο προτελευταῖοι ἄγγελοι στοὺς Peč, οἱ δύο πρώτοι ἄγγελοι στοὺς Lesnovo καὶ τρεῖς ἀπὸ τοὺς ἁγγέλους στοὺς Dečani, ἐνῶ στὴ Ravanica μόνον ἓνας ἀπὸ τοὺς ἁγγέλους κρατεῖ ποτήριο. Μὲ ποτήρι στὰ χέρια τοῦ εἰκονίζεται ὁ δεῦτερος ἄγγελος στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς μικτῆς λειτουργίας στὴν ἀψίδα τῆς Γκουβερνιώτισσας στὶς Ποταμιές τῆς Κρήτης¹²⁵. Τὸ ποτήρι κρατοῦν καὶ οἱ ἄγγελοι-ἱερεῖς σὲ δύο ἄλλες συνθέσεις τοῦ θέματος: στὸν Ἁγ. Ἀντώνιο στοὺς Βροντήσι καὶ στὸν Ἁγ. Φανούριο στοὺς Βαλσαμόνερο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴ σύνθεση τοῦ Markon Manastir. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ οἱ τρεῖς πρώτοι ἄγγελοι-ἱερεῖς κρατοῦν ποτήρια καλυμμένα μὲ ποτηροκαλύμματα διακοσμημένα μὲ πολύτιμους λίθους (πίν. 155). Εἶναι σημαντικό ὅτι οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἄγγελοι φοροῦν ἐπιτραχήλιο ἀντὶ ὁραρίου, ὅπως στοὺς Markon Manastir καὶ στὸν Ἁγ. Ἀντώνιο στοὺς Βροντήσι.

Τόσο ὁ δίσκος ὅσο καὶ τὸ ποτήρι ἔχουν ξεχωριστοὺς συμβολισμοὺς στοὺς ὑπομνηματισμοὺς τῆς λειτουργίας: *Τὸ δὲ ποτήριόν ἐστὶν ἀντὶ τοῦ σκεύους, ὃ ἐδέξατο τὸ ἐκχυθὲν αἷμα τῆς κεντηθείσης ἀχράντου πλευρᾶς καὶ χειρῶν καὶ ποδῶν τοῦ Χριστοῦ τὸ ἀπομύρισμα*. Σὲ κάποιες περιπτώσεις οἱ ἄγγελοι κρατοῦν κρατήρα ποὺ συμβολίζει τὸ ποτήρι τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου: *Ὁ δὲ κρατήρ, τὸ ρύσιον ποτήριον, ὅπερ δέδωκε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ ἐν τῷ δείπνῳ*¹²⁶.

Στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, στοὺς Lesnovo καὶ στὴ Ravanica ἄγγελοι-διάκονοι φέρουν πάνω στοὺς κεφάλι τοὺς τὸν δίσκο σκεπασμένο μὲ τὸν

123. Πὰ τοὺς ἁγγέλους-διακόνους μὲ ριπίδια βλ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμὸς* 346-347, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

124. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 432D. Taft, *The Great Entrance* 208, σημ. 104.

125. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 143, εἰκ. 92.

126. Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 400B.

ἄερα. Στὴν Gračanica καὶ στὸ Peć μὲ τὸν δίσκο στὸ κεφάλι τοὺς εἰκονίζονται οἱ προτελευταῖοι ἄγγελοι τῶν δύο ἡμιχορίων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση τοῦ Χριστοῦ-ἁμνοῦ μέσα στὸν δίσκο ποὺ κρατεῖ ὁ ἄγγελος τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου στὸ Peć. Στὴ σύνθεση τοῦ Dečani εἰκονίζονται τρεῖς συνολικὰ ἄγγελοι μὲ τὸν δίσκο πάνω στὸ κεφάλι τοὺς: Ὁ δίσκος ἐστὶν ἀντὶ τῶν χειρῶν Ἰωσήφ καὶ Νικοδήμου, τῶν κηδευσάντων τὸν Χριστόν. Ἐρμηνεύεται δὲ δίσκος, ἐνθα ὁ Χριστὸς ἐπιφέρεται, κύκλος οὐρανοῦ, ἐμφαίνων ἐν μικρᾷ περιγραφῇ τὸν νοητὸν ἥλιον, Χριστὸν ἐν τῷ ἄρτῳ ὀρώμενον¹²⁷. Μὲ τὸν δίσκο στὸ κεφάλι του, καλυμμένο ἀπὸ πολύχρωμο δισκοκάλυμμα, εἰκονίζεται καὶ ὁ τρίτος ἄγγελος-ιερέας στὸ ἀριστερὸ ἡμιχόριο τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὸν Ἁγ. Ἀντώνιο στὸ Βροντήσι. Τὸ κάλυμμα-ἄερας ποὺ σκεπάζει τὰ τίμια δῶρα ἔχει ἐπίσης τὸν δικό του συμβολισμό: Τὸ δισκοκάλυμμα ἐστὶν ἀντὶ τοῦ σουδαρίου, ὃ ἦν ἐπὶ τοῦ προσώπου αὐτοῦ, περικαλύπτον αὐτὸν ἐν τῷ τάφῳ¹²⁸. Τὰ ποτηροκάλυμματα καὶ τὰ δισκοκάλυμματα στίς παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας εἶναι κοσμημένα συνήθως μὲ σταυροὶ ἢ πολύτιμους λίθους.

Κανδήλια καὶ κεριὰ ἀναμμένα εἰκονίζονται τὰ πρῶτα κρεμασμένα ἀπὸ τὸ κιβώριο καὶ τὰ δευτέρω ἀκουμπισμένα πάνω στὴν Τράπεζα στὴν παράσταση τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica, τοῦ Staro Nagoričino καὶ τοῦ Lesnovo. Δύο ἀπὸ τοὺς ἄγγέλους ποὺ εἰκονίζονται στὸ Lesnovo κρατοῦν κηροπήγια μὲ ἀναμμένες λαμπάδες. Κεριὰ ἀναμμένα κρατοῦν ἐπίσης οἱ δύο ἄγγελοι-διάκονοι στὸ Markon Manastir, οἱ ἄγγελοι-διάκονοι στὸν Ἁγ. Ἀντώνιο στὸ Βροντήσι καὶ στὸν Ἁγ. Φανούριο στὸ Βαλσαμόνερο.

Ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Δ. Πάλλας, «Αἱ εἰκόνες ὑπερβατικῆς λαμπαδηφορίας εἶναι μεταφοραὶ ἀπὸ τῆς λειτουργικῆς πράξεως – ἃς ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς καθ' ὅλου λατρείας ἀποτελεῖ κανόνα ἢ προέκτασις εἰκόνων τῆς ἐπιγείου λατρείας καὶ μετουσίωσός των εἰς οὐράνια ὁράματα»¹²⁹. Ἡ χριστιανικὴ τελετουργικὴ φωταψία συναντᾶται ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.¹³⁰ Οἱ νεοφώτιστοι κρατοῦσαν ἀναμμένες λαμπάδες στὴν πομπή ποὺ σχηματίζαν ἀπὸ τὸ βαπτιστήριον πρὸς τὸν κυρίως ναὸ κατὰ τὴ Μικρὴ Εἴσοδο· τίς λαμπάδες αὐτὲς θὰ κρατοῦσαν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας ἕως τὴν ὥρα τῆς Μετάληψης¹³¹. Τὰ κανδήλια καὶ τὰ ἀναμμένα κεριὰ συμβολίζουν τὸ αἰώνιο φῶς, ὅπως ἀναφέρουν οἱ ὑπομνηματισμοί: Αἱ κανδήλαι καὶ οἱ κηροὶ τύπος εἰσὶ τοῦ αἰωνίου φωτός· δεικνύουσι δὲ καὶ τὸ φῶς ὅπερ ἐκλάμπουσιν οἱ δίκαιοι¹³². Τὰ κηρία ὀψικεύοντα ἐν τῇ εἰσόδῳ, δεικνύουσι τὸ θεῖον φῶς¹³³.

Χερνιβόξεστο κρατοῦν οἱ τελευταῖοι ἄγγελοι στίς λιτανεῖες τοῦ Dečani καὶ τοῦ Markon Manastir¹³⁴. Στὸ τυπικὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρεται ὅτι στὸ τέλος τῆς πομπῆς ἀκολουθοῦν οἱ ὑποδιάκονοι μὲ τὸ χερνιβόξεστο¹³⁵, τὸ ὁποῖο χρησίμευε γιὰ τὸ πλύσιμο τῶν χειρῶν τοῦ ἀρχιερέα μετὰ τὴν κοπή τοῦ ἁμνοῦ¹³⁶.

127. Αὐτόθι στ. 421C-D.

128. Αὐτόθι στ. 424B.

129. Πάλλας, Ἀρχαιολογικά - λειτουργικά 309.

130. Αὐτόθι 307.

131. Αὐτόθι 311.

132. Ψευδο-Σωφρόνιος, Migne, PG 87.3, στ. 3985C.

133. Αὐτόθι στ. 3993B.

134. Βλ. Millet - Velmans, *Peinture en Yougoslavie* IV πίν. 80.152, ὅπου εἰκονίζεται ἄγγελος-διάκονος νὰ κρατεῖ χερνιβόξεστο.

135. Taft, *The Great Entrance* 212. Βλ. καὶ Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 81.

136. Αὐτόθι 78.

Με τὰ κεφάλια τους σκεπασμένα με τὸν ἀέρα εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι στὴ σύνθεση τοῦ Dečani καὶ ἓνας στὴ σύνθεση τοῦ Peć¹³⁷. Σύμφωνα με τὴ διάταξη τῆς λειτουργίας, *Λαμβάνει ὁ ἱερεὺς τὸν ἀέρα καὶ τίθησιν αὐτὸν ἐπάνω τῆς κεφαλῆς τοῦ διακόνου... Σκεπάσας τοῖνυν τὴν κεφαλὴν τοῦ διακόνου ὡς εἴπομεν, τῷ ἀέρι καὶ ἀπὸ τοῦ μετώπου ἕως τῶν νώτων κρεμαμένον τοῦ ἀέρος τίθησιν ἐπάνω τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τὸν ἱερὸν δίσκον*¹³⁸. Οἱ ὑπομνηματισμοὶ παραλληλίζουν τὸν ἀέρα με τὸν λίθο ποὺ σφράγισε τὸν τάφο τοῦ Ἰησοῦ: *Τὸ δὲ καταπέτασμα, ἥγουν ὁ ἀήρ ἐστι, καὶ λέγεται ἀντὶ λίθου, οὗ ἡσφάλησε τὸ μνημεῖον ὁ Ἰωσήφ, ὃνπερ ἐσφράγισεν ἡ τοῦ Πιλάτου κουστωδιά*.

Στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica καὶ στὸ Staro Nagoričino οἱ ἄγγελοι φεύγουν ἀπὸ τὴν πρόθεση ποὺ δηλώνεται στὴ σύνθεση με τὴν ἁγία Τράπεζα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ ὁδηγοῦνται στὸ Ἱερὸ Βῆμα. Οἱ δύο αὐτὲς συνθέσεις ἀποδίδουν τὴ λειτουργικὴ στιγμή τῆς Μεγάλης Εἰσόδου. Στὴν Gračanica ἡ Τράπεζα με τὸν Χριστὸ-ἄμνὸ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς σύνθεσης δηλώνει ἐπίσης τὴν ἁγία Τράπεζα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐδῶ ὅμως ἀποδίδονται ταυτόχρονα δύο διαφορετικὲς λειτουργικὲς στιγμές: ἡ πομπὴ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου με τὴ μεταφορὰ τῶν τιμίων δώρων ἀπὸ τὴν πρόθεση στὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ ἡ ἀπόθεση τῶν τιμίων δώρων στὴν ἁγία Τράπεζα, ποὺ δηλώνεται με τὸν Χριστὸ-ἄμνόν¹³⁹. Στὸ Peć οἱ ἄγγελοι δὲν κατευθύνονται πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀλλὰ πρὸς τὰ δυτικὰ στὴν ἁγία Τράπεζα τοῦ δυτικοῦ ἁξονικοῦ σημείου, πάνω στὴν ὁποία εἶναι τοποθετημένο τὸ εὐαγγέλιο καὶ ἡ λόγχη. Ἡ παρουσία τοῦ εὐαγγελίου πάνω στὴν ἁγία Τράπεζα δηλώνει ὅτι ἡ Μικρὴ Εἴσοδος ἔχει ἤδη γίνῃ καὶ τὸ εὐαγγέλιο ἔχει τοποθετηθεῖ πάνω στὴν Τράπεζα. Ὁ Χριστὸς-ἄμνὸς πάνω στὴν Τράπεζα δηλώνει τὸν Μελισμὸ, ἐνῶ ἡ πομπὴ τῶν ἀγγέλων τὴ Μεγάλῃ Εἴσοδο.

Στὸ Lesnovo ἡ σύνθεση τῆς πομπῆς τῆς Μεγάλης Εἰσόδου ἀποδίδεται με πολυπλοκότερο τρόπο· στὴ θέση τῆς ἁγίας Τράπεζας στὸ δυτικὸ ἁξονικὸ σημεῖο εἰκονίζονται δύο τετράμορφα χερουβίμ. Οἱ ἄγγελοι, χωρισμένοι σὲ δύο ἡμιχόρια, βρίσκονται ἐκατέρωθεν τῆς ἁγίας Τράπεζας ποὺ βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ ἁξονικὸ σημεῖο καὶ δὲν σχηματίζουν πομπὴ ὅπως στὰ προγενέστερα παραδείγματα. Οἱ χορευτικὲς τους κινήσεις ἐκδηλώνονται με τὶς διαφορετικὲς στάσεις τους. Εἰκονίζονται μετωπικοὶ ἢ στραμμένοι πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἢ τὰ δεξιὰ.

Στὸ Dečani βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μία μεγαλοπρεπὴ Μεγάλῃ Εἴσοδο ἀπὸ ἀγγέλους-διακόνους καὶ ἀγγέλους-ἐπισκόπους. Ἡ μνημειακότητα στὴ σύνθεση ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ πομπὴ ἀποδίδεται ἐνιαία. Οἱ ἄγγελοι ἐδῶ ὁδηγοῦνται ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τοῦ κιβωρίου στὴν ἄλλῃ. Τὸ εὐαγγέλιο ἔχει ἤδη τοποθετηθεῖ πάνω στὴν Τράπεζα καί, ὅπως συμβαίνει στὸ Peć, πρόκειται γιὰ τὴ Μεγάλῃ Εἴσοδο. Ὁ Τρισάγιος ὕμνος ποὺ ἀναγράφεται πάνω ἀπὸ τὴν πομπὴ τῶν ἀγγέλων ἀποδίδει τὴ λειτουργικὴ στιγμή πρὶν ἀπὸ τὴ Μετάδοση καὶ τὴ Μετάληψη.

Μία ἄλλῃ λειτουργικὴ στιγμή δηλώνεται στὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν Περίβλεπτο καὶ στὸ νοτιοανατολικὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγ. Σοφίας στὸν Μυστρά καὶ

137. Taft, *The Great Entrance* 210, 216-219.139. Townsley, *Eucharistic Doctrine* 149.138. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 9.

στον Ἄγ. Ἀντώνιο στὸ Βροντήσι, ὅπου οἱ ἄγγελοι περιφέρουν τὸν ἀέρα-ἐπιτάφιο πάνω στὸν ὅποιο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς νεκρὸς. Στὴν Περίβλεπτο τὴ λύση δίνει ἡ λειτουργικὴ ἐπιγραφή πού βρίσκεται στὸ κάτω τμήμα τῆς σύνθεσης μέσα σὲ ταινία. Πρόκειται γιὰ τὸν ὕμνο πού ψάλλεται κατὰ τὴ Μεγάλῃ Εἰσοδοδὸ στὴ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου¹⁴⁰: *Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βρότεια, καὶ στήτω μετὰ φόβου καὶ τρόμου καὶ μηδὲν γήϊνον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω· ὁ γὰρ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ κύριος τῶν κυριευόντων προσέρχεται σφαγιασθῆναι καὶ δοθῆναι εἰς βρωσιν τοῖς πιστοῖς· προηγούνται δὲ τούτου οἱ χοροὶ τῶν Ἀγγέλων, μετὰ πάσης Ἀρχῆς καὶ Ἐξουσίας, τὰ πολυόμματα Χερουβὶμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφίμ, τὰς ὄψεις καλύπτοντα, καὶ βοῶντα τὸν ὕμνον· Ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα*¹⁴¹.

Ὡς πρὸς τὴν περιφορὰ αὐτοῦ τοῦ ἀέρα-ἐπιταφίου τὸ Μεγάλο Σάββατο εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περιγραφή τοῦ Φιλοθέου Κοκκίνου στὸν Λόγο του γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Ἡράκλειας. Ἐκεῖ¹⁴² περιγράφει τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀέρα μὲ τὸν Χριστὸ νεκρὸ ἀπὸ τὸν ἱερέα στὴ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Σαββάτου: *Τῆς δ' ἱερᾶς παρελθούσης νηστείας καὶ τοῦ σωτηρίου πάθους καὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ δεσπότη ταφῆς ἐπιστάσης (ἡμέρα μὲν ἦν ἡ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, καθ' ἣν δηλαδὴ καὶ τὸ μυστήριον τοῦτο τελεῖται), αὐτουργὸς δὲ τῆς τελετῆς αὐτὸς ὁ ἀρχιερεὺς ἦν, ἐπομένους τε καὶ ἡγουμένους ἔχων, ὡς ἔθος, τοὺς τῶν ἱερῶν ὑπηρέτας καὶ μύστας. Καὶ τὸν μὲν Ἰωσήφ σχηματίζων ἐκεῖνος ἐπὶ τῶν ὤμων ἑαυτοῦ νεκρὸν ἔφερε πρὸς ταφὴν ἐκφερόμενον σαρκὶ τὸν δεσπότην διὰ τῶν σεπτῶν εὐαγγελίων καὶ τῶν εἰκονισμάτων, ὡς ἔθος, ἄδομένον τοῦ Τρισαγίου παρὰ τῆς ἐκκλησίας, θερμότερον δὲ καὶ αὐθις ἐδεῖτο τοῦ θείου τὴν περὶ τοῦ προκειμένου ψῆφον ἐκδηλοτέραν ἐκείνου γενέσθαι. Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι ἡ περιφορὰ τοῦ ἀέρα-ἐπιταφίου κατὰ τὸν ὄρθρο τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ἐντάχθηκε στὴν τελετὴ τῆς λειτουργίας γύρω στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα, ἐὰν ὄχι νωρίτερα.*

VIII. Ἡ παράσταση τῆς Θείας - Ἐπίγειας λειτουργίας στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη¹⁴³

Στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη εἰκονίζεται μία ἰδιότυπη παράσταση Θείας-Ἐπίγειας λειτουργίας. Ἡ τοποθέτησή της στὴν τελευταία ζώνη, κάτω ἀπὸ τὶς μορφές τῶν προφητῶν, ἐπιβάλλεται βέβαια ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου τοῦ τρούλου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἴδιας τῆς παράστασης πού δὲν ἀποδίδει μία Οὐράνια Λειτουργία ἀγγέλων, ἀλλὰ κάποια λειτουργία πού τελεῖται μπροστὰ στὸν Χριστὸ ἀπὸ ἱεράρχες, ψάλτες καὶ λαϊκοὺς. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται καθισμένος σὲ σκαμνὶ πίσω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα στὸ ΒΑ. τμήμα. Κρατεῖ κλειστὸ εἰλητὸ μὲ τὸ ἓνα χερὶ καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ ἄλλο. Προβάλλεται σὲ γαλάζια φωτεινὴ δόξα πού σχηματίζεται ἀπὸ ἐπάλληλους κύκλους διαφορετικῶν ἀποχρώσεων τοῦ ἴδιου χρώματος. Δὲν

140. Taft, *The Great Entrance* 55.

141. Dufrenne, *Quelques aspects* 33-34. Βλ. ἐπίσης Millet, *Monuments byzantins de Mistra* I πίν. 113.1.

142. Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγοι καὶ Ὁμιλίες* 238:

83-91.

143. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Σωτήρας* 39. Βλ. ἐπίσης τῆς ἴδιας, Ὁ ναὸς τῆς Παρθένου 500-501.

εικονίζεται ως αρχιερέας ντυμένος με τὸν πατριαρχικὸ σάκκο ἀλλὰ μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Πρὸς αὐτὸν προσέρχεται πομπὴ συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἅγιον Ἰωάννη Χρυσόστομο, στήν ὁποία ὅμως παρεμβάλλονται διάκονοι, ψάλτες καὶ πλῆθος κόσμου. Μεταξὺ τῶν προσώπων ποὺ παρεμβάλλονται στήν πομπὴ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Ρωμανὸς Μελωδός, ντυμένος ὡς διάκονος πάνω σὲ ἐξέδρα σκεπασμένη μὲ κουβούκλιο. Ἡ παράσταση τῆς Θείας Λειτουργίας, ἔτσι ὅπως ἀποδίδεται στὸν ναὸ τῆς Παναγίας (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη, εἶναι μία εἰκαστικὴ προσπάθεια ἀπόδοσης ἐπίγειας λειτουργίας, ἀφοῦ στὴ σύνθεση περιλαμβάνονται, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συλλειτουργούντες ἱεράρχες, πολλὰ ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα, ὅπως οἱ ψάλτες, οἱ ἀναγνώστες καὶ ὁ λαὸς ποὺ παρακολουθεῖ.

Ἡ ἐξαιρετικὴ ἀπὸ εἰκαστικῆς πλευρᾶς σύλληψη στὸν τροῦλο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη δὲν ἔχει σχέση, ἀπὸ εἰκονογραφικὴ ἀποψη, μὲ τὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὶς παραπάνω ομάδες ποὺ περιλαμβάνουν παραστάσεις Οὐράνιας Λειτουργίας· κύριο ἐπιχείρημα γιὰ νὰ μὴν τὴν ἐντάξω σ' αὐτὸ τὸ εἶδος λειτουργίας εἶναι ἡ ἀπουσία ἀγγέλων. Ἡ παράσταση τῆς Θεσσαλονίκης διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τοῦ Markon Manastir. Ἐν τῷ Markon Manastir συνδυάζονται στοιχεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας μὲ στοιχεῖα τῆς Οὐράνιας, στὴ Θεσσαλονίκη συνενώνονται στοιχεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας μὲ στοιχεῖα τῆς ἐπίγειας.

Θὰ μπορούσε, ἐν τούτοις, νὰ θεωρηθεῖ ὡς προσπάθεια νὰ ἐξαρθεῖ ἡ Θεία Λειτουργία στὸ ὕψος τῆς Οὐράνιας, ὅχι μόνο καταλαμβάνοντας τὴ θέση τῆς στὸν τροῦλο ἀλλὰ, κυρίως, μὲ τὴν ἐνσωμάτωση στήν παράσταση τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι ἡ μοναδικὴ περίπτωση ὅπου ἡ Θεία Λειτουργία ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας καὶ τοποθετεῖται στὸν τροῦλο. Καὶ αὐτὸ εἶναι φυσικό, ἀφοῦ ἦταν πιὸ εὐκόλο ἀπὸ ἱεραρχικῆς πλευρᾶς νὰ κατεβάσουν τὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἀπὸ τὸν τροῦλο στήν ἀψίδα παρὰ νὰ ἀνεβάσουν τὴ Θεία Λειτουργία στὸν χώρο τοῦ τρούλου. Ἡ περίπτωση αὕτη εἶναι πράγματι ξεχωριστή, ἀφοῦ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ τροῦλος χάνει τὴν οὐράνια ιδιότητά του, τουλάχιστον στὸ κάτω τμήμα τοῦ τυμπάνου. Ἡ ταύτιση τοῦ χορηγοῦ τῶν τοιχογραφιῶν ἴσως δώσει τὴν ἀπάντηση στὰ προβλήματα αὐτῆς τῆς εἰκαστικῆς σύλληψης καὶ τῆς τοποθέτησής της στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου.

ΗΓΕΤΕΣ, ΑΡΧΙΕΡΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

Ι. Ὁ συμβολισμὸς τῶν προφητῶν

Ἡ παρουσία τῶν προφητῶν στὴν κατώτατη ζώνη τοῦ τρούλου δηλώνει ἓνα σύνολο μηνυμάτων ποὺ ἐκφράζονται μὲ τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν τῶν εἰληταρίων ποὺ κρατοῦν.

Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ Βασίλειος Σελευκείας, ὁ Ἡσύχιος Ἱεροσολύμων, ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας, ὁ Θεοδώρητος Κύρου, ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης, ὁ Ψευδο-Δωρόθεος καὶ ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς ἐπιμέρους βιβλίων τῆς Βίβλου οἱ ὁποῖοι ἔδωσαν σημαντικὲς ἐξηγήσεις σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν προσωπικότητα καὶ τὰ προφητικὰ βιβλία τῶν προφητῶν. Οἱ προφῆτες, σύμφωνα μ' αὐτοὺς, τονίζουν τὴν παντοδυναμία τοῦ ἐνὸς καὶ μοναδικοῦ Θεοῦ, προμηνύουν τὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Λόγου, τὴν Ἀνάστασή του καὶ τὴ Δευτέρα Παρουσία, ἐκφράζουν τὴν ἰδέα τῆς οἰκουμενικότητας, καὶ παραλληλίζουν τὴ Σιών-Ἱερουσαλήμ μὲ τὴ Θεοτόκο.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσύχιον Ἱεροσολύμων οἱ προφῆτες μεταδίδουν τὶς θεϊκὲς προρρήσεις μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι οἱ προφῆτες προφήτευσαν σὲ ὅλα τὰ ἔθνη ὑπογραμμίζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν οἰκουμενικὴ διάσταση τοῦ ρόλου τους: *ἢ παρ' ἔθνεσι προφητεύσαντες ἢ ἐξ ἔθνων ἐτύγχανον· εἰ γὰρ καὶ πρωτοτύπως ἢ προφητεία τῷ Ἰσραὴλ ἀπέσταλτο, ἀλλ' ὅμως προφητῶν τινων τινὰ τῶν ἔθνων ὑπῆρξεν ἀκροάσασθαι*². Ἡ ἀποψη αὐτὴ τοῦ Ἡσύχιου ταιριάζει μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν προφητῶν στὸν χῶρο τοῦ τρούλου.

Ὁ Θεοδώρητος Κύρου ἀναφέρει στὰ σχόλιά του γιὰ τοὺς προφῆτες ὅτι προφήτευσαν ὄχι μόνο αὐτὰ ποὺ θὰ συνέβαιναν στὸ μέλλον τοῦ Ἰσραὴλ, ἀλλὰ ὅτι προμήνυσαν τὴ σωτηρία τῶν ἔθνων καὶ τὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Λόγου: *Ἀπαντες μὲν οἱ θεσπέσιοι προφῆται οὐ μόνον τὰ τῷ Ἰσραὴλ συμβησόμενα προηγόρευσαν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἔθνων τὴν σωτηρίαν προεθέσπισαν, καὶ τὴν Δεσποτικὴν προεμήνυσαν ἐπιφάνειαν*³. Μὲ τὴ σειρά του ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας θεωρεῖ ὅτι ὁ σκοπὸς τῶν προφητῶν εἶναι *ἢ βελτίωσις τῶν ἀκροατῶν, πρὸς τε θεογνωσίαν ὁδηγουμένων, καὶ πρὸς βίον σπουδαῖον*⁴.

1. Ἡσύχιος, Migne, PG 93 στ. 1340-1341.

2. Αὐτόθι στ. 1341C.

3. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81 στ. 216A.

4. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126 στ. 1049A.

Ὁ Βασίλειος Σελευκείας ἀναφέρεται στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ προφῆτες προεμήνυσαν τὸν Χριστό: *Τῶν προφητῶν οἱ μὲν λόγῳ τὸν Χριστὸν προεκήρυξαν, οἱ δὲ τὰ κατ' αὐτοῦ ἔργοις ὑπέδειξαν· ἄλλοι τῆς οἰκονομίας τύπος ἐγένοντο, ὡς ἐν σκιαγραφίᾳ τὴν εἰκόνα προδεικνύντες τοῦ μέλλοντος. Καὶ λόγῳ μὲν αὐτὸν προεκήρυξαν Ἡσαΐας, Ἰερემίας, Ἰεζεκιήλ, καὶ οἱ δώδεκα σὺν αὐτοῖς· ἔργοις δὲ αὐτὸν ὑπέδειξαν Ἡλίας ὁ Θεοσβίτης καὶ Ἐλισσαῖος ὁ μαθητὴς αὐτοῦ. Τύπος δὲ τῆς οἰκονομίας ἐγένετο Ἰωνᾶς ὁ προφήτης*⁵.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἔχει σωθεῖ ἓνας μέγας ἀριθμὸς βυζαντινῶν ὑπομνηματιστικῶν κειμένων γιὰ τὰ προφητικά βιβλία. Εἶναι προφανὲς ὅτι οἱ δημιουργοὶ τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων, καὶ ἀκόμη λιγότερο οἱ καλλιτέχνες, δὲν ἀνέτρεχαν ἀπευθείας στοὺς κώδικες ποὺ περιεῖχαν τὰ ὑπομνηματιστικά αὐτὰ κείμενα, καὶ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν κυρίως σὲ ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες πλουσίων λογίων καὶ διανοουμένων. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι γιὰ τοὺς σχολιασμοὺς τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν καὶ τῶν περικοπῶν ἀπὸ τὰ βιβλία τοὺς θὰ συμβουλευόνταν τὰ *Βιβλία Προφητῶν*. Αὐτὰ περιελάμβαναν τὰ προφητικά βιβλία τῶν τεσσάρων μεγάλων προφητῶν καὶ τῶν δώδεκα μικρῶν μὲ *Σειρές* (ὑπομνηματιστικά κείμενα) ἀπὸ διάφορους σχολιαστές⁶. Οἱ *Σειρές* τῶν δώδεκα μικρῶν προφητῶν βασιζόνται κυρίως στὸ Θεοδώρητο Κύρου καὶ στὸν Ἡσύχιο Ἱεροσολύμων, καὶ πρέπει νὰ συγκεντρώθηκαν ἀρχικὰ ἀπὸ κάποιον Φιλόθεο ἴσως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ.⁷, ἐνῶ τῶν τεσσάρων μεγάλων προφητῶν ἀπὸ τὸν δρουγγάριο Ἰωάννη γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ.⁸

Τὸ παλαιότερο *Βιβλίον Προφητῶν* εἶναι ὁ Βατικανὸς κώδικας ἀρ. 2125, ποὺ χρονολογεῖται περίπου στὸ 700 καὶ δὲν εἶναι εἰκονογραφημένος⁹. Ἀπὸ τὰ ἑπτὰ βυζαντινὰ εἰκονογραφημένα Βιβλία Προφητῶν ποὺ ἔχουν σωθεῖ, τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ πλευρᾶς εἰκονογράφησης εἶναι ὁ κώδικας Vat. Chisianus R. VIII.54, ἔργο τοῦ 10ου αἰ.¹⁰, καὶ ὁ κώδικας Vat. gr. 1153+1154, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 1261-1271¹¹. Οἱ δύο κώδικες περιλαμβάνουν – ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προφητικά βιβλία τῶν δώδεκα μικρῶν προφητῶν καὶ τῶν τεσσάρων μεγάλων προφητῶν μὲ *Σειρές*¹² – ὁλοσέλιδες μικρογραφίες τῶν προφητῶν. Σύμφωνα μὲ τὸν J. Lowden ὁ κώδικας Vat. gr. 1153 ἀντέγραψε τὸν κώδικα Vat. Chisianus R. VIII.54 λέξη πρὸς λέξη¹³. Ἄν ὅμως συγκρίνει κανεὶς τὶς ἐπιγραφές ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν στὶς μικρογραφίες τῶν δύο χειρογράφων θὰ διαπιστώσει ὅτι διαφέρουν ἐντελῶς¹⁴. Οἱ προφῆτες στὶς μικρογραφίες τοῦ κώδικα Vat. Chisianus R. VIII.54 κρατοῦν εἰλητάρια στὰ ὁποῖα ἀναγράφονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν προφητικῶν τοὺς βιβλίων (Ἰωνᾶς 1:1, Μιχαίας 1:2, Ἀββακούμ 1:1, Σοφονίας 1:2, Ἀγγαῖος 1:1, Ζαχαρίας 1:3, Ἡσαΐας 1:1). Ἀντίθετα οἱ προφῆτες τοῦ κώδικα Vat. gr. 1153, κρατοῦν

5. Βασίλειος Σελευκείας, Migne, PG 85 στ. 137 B-C.

6. Faulhaber, *Die Propheten-Catenen*. Devreesse, *Chânes exégétiques grecques* στ. 1146-1158. Karo - Leitzman, *Catalogus* 331-350. Lowden, *Prophet Books* 6.

7. Faulhaber, *Die Propheten-Catenen* 39. Lowden, *Prophet Books* 6.

8. Faulhaber, *Propheten-Catenen* 55-58. Lowden, *Pro-*

phet Books 6.

9. Αὐτόθι 6.

10. Αὐτόθι 9.

11. Nelson, *Byzantine Miniature* 218. Lowden, *Prophet Books* 34.

12. Αὐτόθι 7.

13. Αὐτόθι 41-42.

14. Αὐτόθι εἰκ. 1-13 καὶ 76-89 ἀντίστοιχα.

είλητάρια με αντιπροσωπευτικά χωρία από τα προφητικά τους βιβλία (Ώση 6:2, Ἀμώς 9:11, Ναούμ 1:9, Σοφονίας 3:14, Ἀγγαῖος 2:9, Ζαχαρίας 9:9, Μαλαχίας 3:1-2, Ἡσαΐας 7:14), τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὅποια ἀπαντῶνται σὲ εἰλητάρια προφητῶν στοὺς τρούλους τῆς κομνήνειας καὶ τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

II. Τρόποι ἀπεικόνισης τῶν προφητῶν στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου

Οἱ προφῆτες εἰκονίζονται κατὰ κανόνα ὀρθοὶ στὴν κατώτατη ζώνη τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου. Ἡ τοποθέτησή τους στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονική του διάταξη, δηλαδή ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ παραθύρων, νευρώσεων καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων. Ὅταν τὸ τύμπανο τοῦ τρούλου ἔχει παράθυρα ἢ νευρώσεις, τότε οἱ προφῆτες τοποθετοῦνται στὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν παραθύρων ἢ τῶν νευρώσεων.

Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα σωζόμενα παραδείγματα διακόσμου σὲ τροῦλο, στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη (ἀρχὲς 11ου αἰ.), τὰ παράθυρα ἀφήνουν ἀκανόνιστα διαστήματα, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ μορφὲς τῶν προφητῶν νὰ εἰκονίζονται εἴτε μεμονωμένες, εἴτε σὲ ζεύγη, εἴτε σὲ τετράδες. Στὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, ὅπου τὸ τύμπανο τοῦ τρούλου δὲν ἔχει παράθυρα, οἱ προφῆτες ἀπεικονίζονται σὲ ζωφόρο ἀνάμεσα σὲ μορφὲς ἀγγέλων καὶ ἁγίων. Στὸ Δαφνὶ θὰ εἰκονιστοῦν μεταξὺ τῶν παραθύρων ἀνὰ ἓνας, μετωπικοί, χωρὶς νὰ ἔχουν ἐμφανὴ σχέση μετὰξὺ τους. Παρόμοια διεύθυνση συναντᾶται στὴν Παναγία τῆς Veljusa, στὸν Ἀγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος στὴν Κύπρο.

Ὅταν ὁ τροῦλος ἔχει νευρώσεις, αὐτὲς ἀποτελοῦν, ὅπως καὶ τὰ παράθυρα, ἓνα φυσικὸ ὄριο διαχωρισμοῦ τῶν μορφῶν. Ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τοῦ τυμπάνου, οἱ προφῆτες εἰκονίζονται ἀνὰ ἓνας ἢ ἀνὰ δύο μεταξὺ τῶν νευρώσεων. Παραδείγματα ἀνάλογης διεύθυνσης ἀποτελοῦν οἱ τροῦλοι τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη κοντὰ στὴν Ἄρτα καὶ τῆς Παμμακαρίστου στὴν Κωνσταντινούπολη. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, τὶς νευρώσεις ἀντικαθιστοῦν ταινίες ζωγραφισμένες. Μὲ ζωγραφιστὲς ταινίες χωρίζονται καὶ τὰ ζεύγη τῶν προφητῶν στὸν τροῦλο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρι τῆς Ρόδου. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ οἱ προφῆτες εἰκονίζονται ἀνὰ ζεύγη μεταξὺ ζωγραφιστῶν κιόνων, στὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρᾶ οἱ μορφὲς τῶν προφητῶν βρίσκονται μέσα σὲ ζωγραφιστὲς διώροφες κιονοστοιχίες, ἐνῶ στὴν Παναγία Κερὰ στὴν Κριτσά τῆς Κρήτης, στὴν Παναγία Κρίνα τῆς Χίου καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Curtea de Arges οἱ μορφὲς τῶν προφητῶν εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ ζωγραφιστὰ ἀψιδώματα¹⁵.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ στὸ Σαμάρι τῆς Μεσσηνίας, στὸν Ἀι Στράτηγο Μπουλαριῶν, στὸν Ἀγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) στὴν Κίττα τῆς Μάνης καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Ροδιᾶς κοντὰ στὴν Ἄρτα, οἱ προφῆτες εἰκονίζονται ἀνὰ δύο στὰ διάχωρα μεταξὺ τῶν παραθύρων. Ὅμως στὸν Ἀι Στράτηγο ἔχει ἤδη συντελεστεῖ μία μεγάλη

15. Κάτω ἀπὸ ζωγραφιστὰ ἀψιδώματα εἰκονίζονται οἱ προφῆτες στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὴ Staraja La-

doga, βλ. Lazarev, *Freski Staroj Ladogi* εἰκ. 33, 35, 37, 40, 42, 44, 46.

άλλαγή: οί προφήτες εικονίζονται ανά δύο, με τις κεφαλές τους στραμμένες στο κέντρο, κρατώντας τα ανοικτά τους ειλητάρια με τέτοιο τρόπο ως να τα δείχνει ο ένας προς τον άλλο, και διαμορφώνοντας με την κίνηση αυτή συνομιλούντα ζεύγη¹⁶. Αὐτὸς ὁ τρόπος εἰκόνισης προφητῶν, πὺν θὰ ἐμφανιστεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα πὺν ἐξελιγμένος στὸν Ἁγ. Δημήτριον τοῦ Κατσούρη, ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς πρῶτες σωζόμενες περιπτώσεις ὅπου ἡ ἀνθρώπινη ἀνάγκη γιὰ ἐπικοινωνία διαδηλώνεται μετὴν τοποθέτηση τῶν μορφῶν σὲ ἀντιπαράθεση. Ἐνδεχομένως ἕνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες πὺν ὥθησαν σὲ μία τέτοια εἰκόνιση εἶναι ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἀντίληψη γιὰ ἕνα πὺν καθημερινὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τῶν πραγμάτων. Μετὴν ὁμοιο τρόπο τοποθετήθηκαν οἱ προφῆτες στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, μετὴν τὴν διαφορὰ ὅτι ἕνα ἐπιπλέον στοιχεῖο πὺν συντείνει στὴ δημιουργία τῶν ζευγῶν εἶναι ἡ τοποθέτησή τους μέσα σὲ ζωγραφιστὰ διάχωρα.

Ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. καὶ ἐξῆς εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ στάση καὶ ἡ κίνηση τῶν προφητῶν μειώνουν τὴ σημασία τοῦ φυσικοῦ διαχωριστικοῦ παράγοντα τῶν παραθύρων ἢ τῶν νευρώσεων πὺν ἐπιβάλλει ἡ διαμόρφωση τοῦ τρούλου, μετὴν ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρχει μιὰ διαλεκτικὴ σχέση μετὰ τῶν προφητῶν. Παρὰ τὸν φυσικὸ διαχωρισμὸ στὸν χῶρο τοῦ τρούλου, οἱ μορφές τῶν προφητῶν εἰκονίζονται μετὴν τέτοιες κινήσεις καὶ χειρονομίες, ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση μιᾶς συνεχοῦς συνομιλίας.

Στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους τῆς Θεσσαλονίκης οἱ προφῆτες εἶναι τοποθετημένοι ἀνά δύο, ὡς συνομιλούντα ζεύγη, λίγο πάνω ἀπὸ τὸ μέσο τῶν παραθύρων. Στοὺς ναοὺς πὺν χτίστηκαν ἀπὸ τὸν κρᾶλη Στέφανο Milutin ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ὁ τρόπος ἀπεικόνισης τῶν προφητῶν στὸν τρούλο¹⁷. Οἱ προφῆτες στὰ μνημεῖα αὐτὰ σχηματίζουν ζεύγη ἢ μᾶλλον ἀποτελοῦν ἕναν κύκλο, ἕνα χορὸ, πὺν διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ τὶς κινήσεις καὶ τὶς στάσεις τους. Στὴν Παναγία τοῦ Ρεῆ εἰκονίζονται ἀνά δύο κάτω ἀπὸ δέσμες φωτός, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες σεραφίμ μετὰ τὰ κλειστὰ καὶ ἀνοικτὰ ειλητάρια πὺν κρατοῦν τοὺς δίνουν τὸ χάρισμα τῆς προφητείας.

Στὴ Ravanica, ὅπως καὶ στὴ Manasija, καὶ στὶς δύο ζῶνες μετὰ τοὺς προφῆτες ὑπάρχουν παράθυρα, ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργοῦνται ἐναλλάξιμες στήλες ἀπὸ τὶς μορφές τῶν προφητῶν καὶ ἀπὸ τὸ φῶς τῶν παραθύρων. Στὸ Kalenik ἡ πάνω ζώνη περιλαμβάνει ὁκτὼ προφῆτες μετωπικοὺς ἀνάμεσα στὰ παράθυρα, ἐνῶ ἡ κάτω δώδεκα, πὺν εἰκονίζονται σὲ ζωφόρο ὁ ἕνας δίπλα στὸν ἄλλο. Σὲ ζωφόρο εἰκονίζεται ἡ ἐπίσης πολυπληθὴς ὁμάδα τῶν προφητῶν στὸν τρούλο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Σόφιας, σὲ ποικίλες κινήσεις καὶ στάσεις.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν προφητῶν στὸν χῶρο τοῦ τρούλου ποικίλλει ἀνάλογα μετὰ τὸ μέγεθος τοῦ τυμπάνου. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὁ χῶρος τοῦ τυμπάνου ἐπαρκεῖ γιὰ ὁκτὼ ἕως δώδεκα μορφές προφητῶν. Στὴν Ἁγ. Σοφία τῆς Τραπεζούντας εἰκονίζονται δεκαῆξι μορφές προφητῶν ἀνά δύο στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων τῶν παραθύρων τοῦ τρούλου. Στὸ Ρεῆ, καθὼς καὶ στὸν Τίμο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι τῆς Κύπρου, εἰκονίζονται δεκαῆξι προφῆτες σὲ μία ζώνη. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, στὸ Markon Manastir καὶ στοὺς ναοὺς τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα, ἐπειδὴ τὸ τύμπανο τοῦ τρούλου εἶναι πολὺ ὑψηλὸ,

16. Παπαμαστοράκης, Ἁγιὸς Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 427-428.

17. Popovich, Four Prophet Cycles, σποράδην.

οί προφῆτες καταλαμβάνουν δύο ζῶνες καὶ ὄχι μία, ὅπως συμβαίνει συνήθως, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ αὐξάνεται κατὰ πολὺ ὁ ἀριθμὸς τους. Ἔτσι στὸ Markon Manastir εἰκονίζονται δεκαῆξι μορφές προφητῶν, ὁκτὼ ὁλόσωμοι καὶ ὁκτὼ ἡμίσωμοι, στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστροῦ καὶ στὴ Ravanica εἴκοσι μορφές προφητῶν, στὸ Kalenić εἴκοσι δύο καὶ στὴ Manasija εἴκοσι τέσσερις. Ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προφητῶν στὸν χῶρο τοῦ τρούλου ὁδήγησε στὴν ἀπεικόνιση προφητῶν ἢ προσώπων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ποὺ σπάνια συμπεριλαμβάνονται σὲ κύκλους προφητῶν στὸν τρούλο, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ προφῆτες Ὡσηέ, Ἀμὼς καὶ Ἀγγαῖος, καὶ οἱ ἀρχιερεῖς Ἀαρών, Μελχισεδέκ, Σαμουὴλ καὶ Ζαχαρίας ὁ Παλαιός.

III. Ζεύγη προφητῶν μὲ βάση τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τους

Ἀναφέρθηκε παραπάνω ὅτι ὁ ἴδιος ὁ χῶρος τοῦ τρούλου ἐπιβάλλει πολλὲς φορὲς τὸν φυσικὸ διαχωρισμὸ καὶ τὴ διάταξη κατὰ ζεύγη τῶν προφητικῶν μορφῶν. Οἱ προφῆτες μὲ βάση τὴν προσωπικότητά τους, τὶς κινήσεις, τὶς στάσεις καὶ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τους διαμορφώνουν μία σειρὰ ἀπὸ ζεύγη μὲ διάφορους τρόπους στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω. Ὁ πιὸ συνηθισμένος τρόπος διάταξης σὲ ζεύγη ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ σχέση γειτονίας. Ἐνας ἄλλος τρόπος εἶναι ἡ τοποθέτηση τῶν προφητικῶν μορφῶν σὲ σχέση μὲ ἓνα νοητὸ ἄξονα Ἀνατολῆς - Δύσης. Συνήθως ὀρισμένα ζεύγη προφητῶν τοποθετοῦνται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια ἄξονικὰ σημεῖα τοῦ τυμπάνου. Ἐπειδὴ τὸ ἀνατολικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου εἶναι σημαντικότερο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἡ τοποθέτηση ἑνὸς ζεύγους προφητῶν στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἐξαίρει σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα.

Τὰ σημαντικότερα ζεύγη προφητῶν ποὺ φαίνεται νὰ σχηματίζονται μὲ τοὺς παραπάνω τρόπους ἀποτελοῦνται ἀπὸ τοὺς δύο προφητάνακτες Δαβὶδ καὶ Σολομώντα, τὸν Ἡλία καὶ τὸν μαθητὴ του Ἐλισσαῖο, τὸν Ἡσαΐα μὲ τὸν Ἱερεμία καὶ τὸν Ἡσαΐα μὲ τὸν Ἰεζεκιήλ. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, τὰ ζεύγη αὐτὰ ἔχουν καθορισμένη θέση στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ ζεύγη ἀπαντῶνται καὶ ἄλλα τὰ ὁποῖα δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τοῦ προφήτη Ἡλία μὲ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο, τοῦ Ἡλία μὲ τὸν Μωυσῆ, τοῦ Μωυσῆ μὲ τὸν Ἀαρών, τοῦ Ἐλισσαίου μὲ τὸν Ἰωνᾶ, τοῦ Ἀββακούμ μὲ τὸν Δανιήλ, τοῦ Ἰωνᾶ μὲ τὸν Ἀββακούμ καὶ τοῦ Σοφονία μὲ τὸν Ἱερεμία.

Ἡ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, τὸ Staro Nagoričino, ἡ Gračanica καὶ τὸ Čučer διακοσμήθηκαν τὰ τρία πρῶτα στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Milutin καὶ τὸ τελευταῖο ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του. Οἱ κύκλοι τῶν προφητῶν στὰ παραπάνω μνημεῖα ἀπαρτίζονται ἀπὸ ὁκτὼ μορφές ὁ κάθε ἓνας, ποὺ εἰκονίζονται στὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν παραθύρων, καὶ συνιστοῦν ζεύγη κατ' ἀκολουθίαν. Στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica διαμορφώνονται τὰ ἀκόλουθα ζεύγη: 1. Ἰεζεκιήλ καὶ Ἡσαΐας, 2. Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος, 3. Ἰωνᾶς καὶ Ἀββακούμ, 4. Ἱερεμίας καὶ Σοφονίας. Στὸ Staro Nagoričino σχηματίζονται τὰ ἑξῆς ζεύγη: 1. Ἡσαΐας καὶ Ἱερεμίας, 2. Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος, 3. Σοφονίας καὶ Ἰωήλ, 4. Ἰωνᾶς καὶ Ἰεζεκιήλ. Στὴν Gračanica δημιουργοῦνται τὰ παρακάτω ζεύγη: 1. Ἡσαΐας καὶ Ἱερεμίας, 2. Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος, 3. Ἰωνᾶς καὶ Μιχαῖας, 4. Σοφονίας καὶ Ἰεζεκιήλ. Στὸ Čučer οἱ προφῆτες συνιστοῦν τὰ ἀκόλουθα ζεύγη: 1. Ἡσαΐας καὶ Ἱερεμίας,

2. Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος, 3. Ἰωνᾶς καὶ Σοφονίας, 4. Ἀβδίου καὶ Ἰεζεκιήλ. Παρατηρεῖται λοιπὸν ὅτι οἱ τέσσερις παραπάνω κύκλοι ἔχουν ἑπτὰ κοινές μορφές καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ζεύγη ποὺ διαμορφώνονται συμπίπτουν. Οἱ τρεῖς μεγάλοι προφῆτες Ἡσαΐας, Ἰερεμίας καὶ Ἰεζεκιήλ, οἱ δύο μικροὶ προφῆτες Σοφονίας καὶ Ἰωνᾶς καὶ ὁ Ἡλίας μὲ τὸν Ἐλισσαῖο εἰκονίζονται καὶ στοὺς τέσσερις κύκλους. Τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο μοιράζεται ὁ Ἡσαΐας μὲ τὸν Ἰεζεκιήλ ἢ τὸν Ἰερεμία καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ τυμπάνου καταλαμβάνουν ὁ Ἡλίας μὲ τὸν Ἐλισσαῖο.

Στὸ Lesnovo οἱ προφῆτες τοποθετοῦνται ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο μὲ βάση τὴν προσωπικότητά τους καὶ τὸ συμβολικὸ περιεχόμενον τῶν εἰληταρίων τους καὶ συνιστοῦν τὰ παρακάτω ζεύγη: 1. Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας, 2. Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος, 3. Ἀββακούμ καὶ Δανιήλ, 4. Ἰεζεκιήλ καὶ Ἰωάννης Πρόδρομος. Στὴν Treska οἱ προφῆτες διαμορφώνουν τὰ ἑξῆς ζεύγη κατ' ἀκολουθίαν: 1. Ἰωάννης Πρόδρομος καὶ Ἡσαΐας, 2. Ζαχαρίας καὶ Ἰεζεκιήλ, 3. Ἰωνᾶς καὶ Ἀββακούμ, 4. Δανιήλ καὶ Ἰερεμίας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διαμόρφωση ζευγῶν μὲ τὶς μορφές τῶν προφητῶν λόγω γειτονίας διαπιστώνεται ἡ δημιουργία ζευγῶν μὲ ἓνα πιὸ σύνθετο τρόπο: τὰ ζεύγη δημιουργοῦνται ἀπὸ μορφές προφητῶν οἱ ὁποῖες δὲν καταλαμβάνουν γειτονικὲς θέσεις στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου, ἀλλὰ συμμετρικῶς ὡς πρὸς τὸν κύριο ἄξονα τοῦ ναοῦ. Ὁ συσχετισμὸς τῶν προφητῶν σὲ ζεύγη γίνεται ὄχι μόνον μὲ βάση τὴν προσωπικότητά τους ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν εἰληταρίων ποὺ κρατοῦν. Ὁ τρόπος αὐτὸς δημιουργίας προφητικῶν ζευγῶν διαπιστώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Παναγία τῆς Veljusa στὴ Στρώμνιτσα καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος στὴν Κύπρο¹⁸. Τὸ δεύτερο μνημεῖο πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ ἐπηρέασε τὸν τρόπο τοποθέτησης τῶν προφητῶν στὸν τρούλο σὲ ἄλλα δύο τουλάχιστον μνημεῖα τῆς Κύπρου: τὸν Ἁγ. Ἡρακλείδιο τῆς μονῆς Λαμπαδιστῆ καὶ τὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης στὴν Κακοπετριά, ὅπου ὅμως τὸ σύστημα αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε χωρὶς τὴν ἐπιτυχία τοῦ προτύπου. Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ δύο κύκλοι προφητῶν μοιάζουν πολὺ καὶ ὡς πρὸς τὴν σύσταση τῶν μορφῶν, ἀφοῦ ὁ κύκλος τοῦ Ἁγ. Ἡρακλείδιου ἔχει δέκα κοινές μορφές προφητῶν καὶ ὁ κύκλος τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Στέγης ἑντεκα κοινές μορφές προφητῶν μὲ τὸν κύκλο τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος.

Στὸν Ἁγ. Ἡρακλείδιο οἱ δώδεκα μορφές προφητῶν στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου εἶναι τοποθετημένες ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν τεσσάρων παραθύρων. Οἱ κινήσεις τους εἶναι χορευτικές, ὅπως ἄλλωστε καὶ στὸ πρότυπό τους, τὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος. Μὲ ἀφετηρία τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ εἰκονίζονται οἱ Σολομών, Ἰερεμίας, Ἐλισσαῖος, Ἀαρών, Ἀββακούμ, Ἡλίας, Ζαχαρίας ὁ Παλαιός, Δανιήλ, Ἰεζεκιήλ, Ἰωνᾶς, Ἡσαΐας καὶ Δαβίδ. Δημιουργοῦνται λοιπὸν ἕξι ζεύγη προφητῶν: 1. Σολομών καὶ Δαβίδ, 2. Ἰερεμίας καὶ Ἡσαΐας, 3. Ἐλισσαῖος καὶ Ἰωνᾶς, 4. Ἀαρών καὶ Ἰεζεκιήλ, 5. Ἀββακούμ καὶ Δανιήλ καὶ 6. Ἡλίας καὶ Ζαχαρίας ὁ Παλαιός. Τὸ 1ο, 2ο καὶ 3ο ζεύγος ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς στὰ ζεύγη τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος. Τὸ 5ο ζεύγος συνιστοῦν δύο προφῆτες ποὺ ἔχουν ἰδιαίτερη σχέση μεταξύ τους. Ἡ σχέση τῶν προφητῶν τοῦ 4ου ζεύγους ὀφείλεται στίς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων του, ἐνῶ ἡ σχέση τῶν προφητῶν τοῦ 6ου ζεύγους στὴν προσωπικότητά τους.

18. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 72, 81 καὶ σχ. 1-2.

Στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης διαπιστώνεται ἡ δεύτερη μίμηση στὴν Κύπρο τοῦ συστήματος ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴν Παναγία τοῦ Ἁρακος. Ἐδῶ εἰκονίζονται ἐπίσης δώδεκα προφῆτες ἀνὰ δύο μεταξὺ τῶν παραθύρων. Μὲ ἀφετηρία τὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ εἰκονίζονται οἱ: Σολομών, Ἡσαΐας, Μωυσῆς, Ζαχαρίας, Γεδεὼν, Ἰωνᾶς, Ἀββακούμ, Δανιήλ, Ἐλισσαῖος, Ἡλίας, Ἱερεμίας καὶ Δαβίδ. Δημιουργοῦνται ἕξι ζεύγη: 1. Σολομών καὶ Δαβίδ, 2. Ἡσαΐας καὶ Ἱερεμίας, 3. Μωυσῆς καὶ Ἡλίας, 4. Ζαχαρίας καὶ Ἐλισσαῖος, 5. Γεδεὼν καὶ Δανιήλ καὶ τέλος 6. Ἰωνᾶς καὶ Ἀββακούμ. Τὰ τρία πρῶτα ζεύγη ἀντιστοιχοῦν στὰ ζεύγη τῆς Παναγίας τοῦ Ἁρακος καὶ τοῦ Ἅγ. Ἡρακλείδιου.

Στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τῆς Nova Pavlica, ὁ διάλογος μεταξὺ τῶν προφητικῶν μορφῶν ἐπιτυγχάνεται μὲ ἓναν πιὸ σύνθετο τρόπο: μεταξὺ τῶν τεσσάρων μεγάλων προφητῶν Ἡσαΐα, Ἰεζεκιήλ, Ἱερεμία καὶ Δανιήλ παρεμβάλλονται ὁ Ἡλίας, ὁ Ἰωνᾶς, ὁ Ἐλισσαῖος καὶ ὁ Ἀββακούμ. Ἔτσι ὁ Ἡλίας εἰκονίζεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ἐλισσαῖο, ὁ Ἡσαΐας ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ἱερεμία, ὁ Ἰωνᾶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ἀββακούμ καὶ ὁ Ἰεζεκιήλ ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Δανιήλ. Οἱ διαμετρικὰ ἀντιμέτωπες μορφές τῶν προφητῶν φαίνεται νὰ ἀναπτύσσουν ἓναν διάλογο μεταξὺ τους διὰ μέσου τῆς ἀντιστοιχίας τῶν κινήσεων, τῶν στάσεων καὶ τῶν κειμένων ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάριά τους.

Στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας οἱ ὀκτὼ προφῆτες τοῦ κύκλου, ποὺ εἰκονίζονται μεταξὺ τῶν παραθύρων, συνιστοῦν τέσσερα ζεύγη μὲ ἓναν ἐπίσης σύνθετο τρόπο. Δύο κατὰ ἀκολουθία καὶ δύο κατὰ ἄξονα συνομιλοῦντα ζεύγη διαμορφώνονται μὲ βάση τὴ στάση τοῦ σώματος τῶν προφητικῶν μορφῶν, τὶς χειρονομίες τους καὶ τὴ θέση ποὺ καταλαμβάνουν στὸν κύκλο: Τὸ πρῶτο ζεῦγος συνιστοῦν ὁ Δαβίδ μὲ τὸν Δανιήλ, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται μετωπικοί, ἑκατέρωθεν τοῦ Σολομώντος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου. Τὸ δεύτερο ζεῦγος εἶναι ὁ Ἱερεμίας καὶ ὁ Ἰεζεκιήλ, ποὺ εἰκονίζονται στραμμένοι ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ τυμπάνου. Τὸ τρίτο ζεῦγος συνιστοῦν ὁ Ἡλίας μὲ τὸν Ἐλισσαῖο, ποὺ στρέφονται ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον καὶ καταλαμβάνουν τὴ διαμετρικὰ ἀντίθετη θέση στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ τυμπάνου. Τὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο ζεῦγος ἀποτελοῦν ὁ Σολομών μὲ τὸν Ἰωνᾶ, ποὺ καταλαμβάνουν τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο ἀντίστοιχα καὶ στρέφονται καὶ οἱ δύο πρὸς τὴν ἴδια πλευρὰ τοῦ τρούλου, καὶ ἔτσι μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι στρέφονται ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον, ἀγνοώντας τὰ παρεμβαλλόμενα ζεύγη προφητῶν.

Στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας οἱ δώδεκα προφῆτες συνιστοῦν μία μοναδικὴ λιτανεία. Οἱ μορφές εἶναι διατεταγμένες σὲ δύο ἡμιχόρια μὲ κατεύθυνση τὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο. Οἱ ἐπικεφαλῆς προφῆτες τῶν δύο ἡμιχορίων, Ἱερεμίας καὶ Ἡσαΐας, συναντῶνται στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ δημιουργοῦν τὸ κύριο ζεῦγος τοῦ κύκλου. Τὸ ἐπόμενο ζεῦγος συνιστοῦν οἱ προφῆτες Σοφονίας καὶ Ἰωνᾶς, ποὺ καταλαμβάνουν τὴ δεύτερη θέση στὸ νότιο καὶ βόρειο ἡμιχόριο ἀντίστοιχα. Τὸ τρίτο ζεῦγος σχηματίζουν οἱ Ἰεζεκιήλ καὶ Ἰωήλ, ποὺ εἰκονίζονται τρίτοι κατὰ σειρὰ καὶ ἀκολουθεῖ τὸ ζεῦγος ποὺ διαμορφώνουν ὁ Ἀαρὼν καὶ ὁ Ἐλισσαῖος, τέταρτοι κατὰ σειρὰ προφῆτες. Τὸ πέμπτο ζεῦγος δημιουργεῖται ἀπὸ τοὺς προφῆτες Ἡλία καὶ Μωυσῆ, ποὺ καταλαμβάνουν καὶ τὴν πέμπτη θέση στὰ δύο ἡμιχόρια. Οἱ τελευταῖοι προφῆτες τῶν ἡμιχορίων, σήμερα κατεστραμμένοι, ἦταν ὁ Σολομών καὶ ὁ Δαβίδ, ποὺ συνιστοῦν ἐπίσης ἓνα ζεῦγος στὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου.

Τὰ σημαντικότερα ζεύγη ποὺ διαμορφώνονται στοὺς κύκλους προφητῶν σὲ μνημεῖα

τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου ἀπαντῶνται καὶ στὸν ναὸ τῆς Κοίμησης στὸ Volotovo, στὸν Ἅγ. Θεόδωρο τὸν Στρατηλάτη καὶ στὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ στὸ Novgorod. Οἱ προφῆτες στοὺς τρεῖς παραπάνω κύκλους συνιστοῦν ζεύγη κατὰ ἀκολουθία μὲ ἄμεση σχέση μεταξύ τους. Στὸ Volotovo¹⁹ οἱ ὀκτὼ προφῆτες εἰκονίζονται ἀνὰ δύο στὰ διάχωρα μεταξύ τῶν παραθύρων διαμορφώνοντας τὰ ἑξῆς ζεύγη: 1. Μωσῆς καὶ Ἀαρών, 2. Δανιὴλ καὶ Ἀββακούμ, 3. Ἡσαΐας καὶ Ἰεζεκιήλ, 4. Ἡλίας καὶ Ἰωάννης Πρόδρομος. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο στὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ²⁰ οἱ ὀκτὼ προφῆτες συνιστοῦν τὰ παρακάτω ζεύγη: 1. Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας, 2. Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος, 3. Δανιὴλ καὶ Ἀββακούμ, 4. Ἰεζεκιήλ καὶ Ἰωάννης Πρόδρομος. Ἀντίστοιχα στὸν Ἅγ. Θεόδωρο τὸν Στρατηλάτη²¹ οἱ ὀκτὼ προφῆτες διαμορφώνουν τὰ ἀκόλουθα ζεύγη: 1. Μωσῆς καὶ Ἡσαΐας, 2. Ἡλίας καὶ Ἰωάννης Πρόδρομος, 3. Ἀβδιὸν καὶ Ἰωνᾶς, 4. Δανιὴλ καὶ Ἰεζεκιήλ.

Ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν καὶ τὴν τοποθέτησή τους στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου, ὁ κύκλος τῶν προφητῶν τῆς Παναγίας Κρίνας στὴ Χίο ἀποτελεῖ μία ἰδιαίτερη περίπτωση, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω. Στὸ πρῶτο στρώμα τοιχογραφιῶν, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1197, τὰ ζεύγη καταλαμβάνουν συμμετρικὲς θέσεις ὡς πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ, ὅπως καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος. Οἱ δώδεκα μορφὲς διαμορφώνουν τὰ ἀκόλουθα ζεύγη μὲ βάση τὴν προσωπικότητά τους καὶ τὶς ἐπιγραφὰς τῶν εἰληταρίων τους: 1. Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος, 2. Ἡσαΐας καὶ Δανιὴλ, 3. Ἰερεμίας καὶ Ἰεζεκιήλ, 4. Ἰωνᾶς καὶ Ἀββακούμ, 5. Σοφονίας καὶ Ζαχαρίας, 6. Μιχαίας καὶ Ἰωήλ.

Μετὰ τὸν σεισμό τοῦ 1389²² ὁλόκληρος ὁ διάκοσμος τοῦ 12ου αἰ. στὸν τρούλο καλύφθηκε μὲ ἓνα νέο στρώμα ζωγραφικῆς. Στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τοῦ δεύτερου στρώματος εἰκονίζονται μὲ ἀφετηρία τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, οἱ ἑξῆς προφῆτες: Ἡσαΐας, Ἰερεμίας, Ἰεζεκιήλ, Δανιὴλ, Ἰωήλ, Ὡσηέ, Ἀμώς, Ἀβδιὸν, Ἰωνᾶς, Μιχαίας, Ναούμ, Ἀββακούμ. Ἡ σύσταση τοῦ κύκλου ἀπὸ τὶς μορφὲς αὐτὲς ὁδηγεῖ στὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις: Ὁ νεότερος κύκλος προφητῶν δὲν ἀναλογεῖ στὸν παλαιότερο, ἀφοῦ οἱ δύο κύκλοι ἔχουν μόνον ὀκτὼ κοινὲς μορφὲς καὶ δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία ὡς πρὸς τὴ σειρὰ τοποθέτησής τους. Τὸν νεότερο κύκλο ἀπαρτίζουν οἱ τέσσερις μεγάλοι προφῆτες καὶ ὀκτὼ ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν μικρῶν προφητῶν. Στὸν κύκλο ἐντάσσονται οἱ τέσσερις μικροὶ προφῆτες Ὡσηέ, Ἀμώς, Ἀβδιὸν καὶ Ναούμ, ποὺ εἰκονίζονται συνήθως σὲ κύκλους μὲ μεγάλους ἀριθμοὺς προφητῶν καὶ ἀπαντῶνται σπάνια σὲ κύκλους προφητῶν τόσο στὴ μέση, ὅσο καὶ στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο. Μὲ ἐξαίρεση τὸν Ἰωήλ, ποὺ προτάσσεται τοῦ Ὡσηέ, ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία εἰκονίζονται τόσο οἱ μεγάλοι ὅσο καὶ οἱ μικροὶ προφῆτες στὸν κύκλο τῆς Παναγίας Κρίνας ἀνταποκρίνεται στὴ σειρὰ ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ προφῆτες στὰ Βιβλία Προφητῶν: 13 (Ἡσαΐας), 14 (Ἰερεμίας), 15 (Ἰεζεκιήλ), 16 (Δανιὴλ), 2 (Ἰωήλ), 1 (Ὡσηέ), 3 (Ἀμώς), 4 (Ἀβδιὸν), 5 (Ἰωνᾶς), 6 (Μιχαίας), 7 (Ναούμ), 8 (Ἀββακούμ). Τὴν ἴδια σειρὰ

19. Vzdornov, *Volotovo* εἰκ. 10-17.

20. Αὐτόθι 3, ὅπου ὅμως δὲν ταυτίζονται ὅλοι οἱ προφῆτες. Ὁ Lifshits, *Novgorod* 512 δίνει διαφορετικὴ σειρὰ, ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύει, εἰκ. 305, 307, 309, 311, 313, 315.

21. Vzdornov, *Volotovo* 63, ὅπου ὅμως δὲν ταυτίζονται

ζονται ὅλοι οἱ προφῆτες. Ὁ Lifshits, *Novgorod* 508, δίνει διαφορετικὴ σειρὰ, ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύει, εἰκ. 208, 211, 213, 215, 217-219.

22. Μαστορόπουλος, Παναγία Κρίνα 260-263.

ἀκολουθοῦν οἱ προφῆτες στὸν κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Vat. Chisianus R. VIII. 54, στὸν κώδικα Taur. B. I.2 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Τουρίνου, στοὺς κώδικες Bodl. Laud. gr. 30A καὶ New College 44 τῆς Ὁξφόρδης καὶ στὸν κώδικα Vat. gr. 1153+1154²³.

Ἀπὸ τὸν κύκλο ποὺ ἀπαρτίζουν οἱ δώδεκα προφῆτες στὴν Παναγία Κρίνα ἀπουσιάζουν οἱ προφῆτες Ζαχαρίας καὶ Σοφονίας, μολονότι ἀπαντῶνται συχνὰ σὲ κύκλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου. Ἡ ἀπουσία τους ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καταλαμβάνουν τὴν 9η καὶ 11η θέση ἀντίστοιχα στὰ Βιβλία Προφητῶν, καὶ ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω ὁ κύκλος περιλαμβάνει τοὺς τέσσερις μεγάλους προφῆτες καὶ μόνον τοὺς ὀκτὼ πρῶτους ἀπὸ τὴν ομάδα τῶν μικρῶν. Στὰ Βιβλία Προφητῶν δὲν περιλαμβάνονται οἱ προφῆτες Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Παναγίας Κρίνας, ἂν καὶ συναντῶνται κατὰ κανόνα στοὺς κύκλους προφητῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου. Ἡ ἐπιλογή τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν καὶ ἡ τοποθέτησή τους στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι γιὰ τὴν ὁργάνωση τοῦ κύκλου, πηγὴ ἔμπνευσης στάθηκε ἓνα εἰκονογραφημένο Βιβλίον Προφητῶν. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὁδηγεῖ καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάριά τους. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν κεφαλαίων τῶν προφητικῶν τους βιβλίων.

Δαβὶδ καὶ Σολομών

Τὸ βιβλικὸ δίδυμο ποὺ σχηματίζει ὁ Δαβὶδ μὲ τὸν Σολομῶντα ἐπιβάλλεται τὸν 9ο αἰ. Οἱ δύο προφητάνакτες εἰκονίζονται μαζὶ σὲ μία ἀπὸ τὶς κύριες παραστάσεις τοῦ Δωδεκαόρτου, τὴν Ἀνάσταση, τονίζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν προτεραιότητα τῶν αὐτοκρατόρων ὡς πρὸς τὴ σωτηρία τους κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία²⁴. Ἀλλωστε δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾷ κανεὶς ὅτι τόσο ὁ Δαβὶδ ὅσο καὶ ὁ Σολομῶν ὑπῆρξαν τὰ κατεξοχὴν πρότυπα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων²⁵. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ζεύγους δηλώνει καθαρὰ τὴ δυναστικὴ ἰδεολογία, ἀφοῦ τὸν Δαβὶδ στὸν θρόνο διαδέχτηκε ὁ γιὸς του Σολομῶν.

Τὸ ζεῦγος ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τοὺς δύο προφητάνакτες Δαβὶδ καὶ Σολομῶντα μοιράζεται τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου στὸν Ἅγ. Σώζοντα Γερακίου, στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο, στὸ Ρεέ, στὴν Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσόνας, στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης, στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸ Χαράκι τῆς Ρόδου, στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης, στὸ Markon Manastir, στὴν Παναγία (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη, στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο κοντὰ στὴ Σπάρτη καὶ στὸν Ἅγ. Γεώργιο τῆς Σόφιας.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω μνημεῖα, ὅπου οἱ δύο προφητάνакτες ἐξαίρονται σὲ σχέση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους, ὡς ζεῦγος εἰκονίζονται στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου στὸν Ἅγ. Γεώργιο τοῦ Μαλέα, στὸ βορειοανατολικὸ διάχωρο στὸν Ταξιάρχη στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς, στὸ νοτιοανατολικὸ διάχωρο στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Ἐξαρχο, καὶ στὸ βορειοδυτικὸ διάχωρο στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας καὶ στὴ Ravanica. Ἐπίσης στὴν

23. Lowden, *Prophet Books* 109-110, 112, 115-117, 118-119.

24. Kartsonis, *Anastasis* 186 κέ.

25. Jolivet, *L'image du pouvoir* 460-462, 467.

Παρηγορήτισσα οί δύο προφητάνακτες καταλαμβάνουν την τελευταία θέση του χοροῦ τῶν προφητῶν. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ εἰκονίζονται ξεχωριστὰ στὰ διάχωρα Βορρᾶ καὶ Νότου. Στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τοῦ Ἡσαΐα καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου, πὺν καταλαμβάνουν τὸ ἀνατολικὸ σημεῖο. Εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ δύο προφῆτες μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία πὺν μοιράζονται τὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο τῆς πρώτης ζώνης τῶν προφητῶν στὸ Kaleníc νὰ εἶναι ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομών.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα διαπιστώνεται ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ ζεύγους Δαβὶδ καὶ Σολομώντος καὶ ἡ τοποθέτησή του στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τυμπάνου, ἀκολουθεῖ μία παράδοση πὺν ἀνάγεται τουλάχιστον στὸν 11ο αἰ. Στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στὸν Ἀγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα, στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) τῆς Μάνης οἱ δύο προφητάνακτες μοιράζονται ἰσότημα τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο²⁶. Στὸ Δαφνὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ βρὶσκεται ὁ Δαβίδ. Ἀργότερα στὸ ἴδιο σημεῖο εἰκονίζεται ὁ Δαβὶδ στὴν Cappella Palatina τῆς Σικελίας, ἐνῶ ὁ Σολομών εἰκονίζεται ἀπέναντι, στὸ δυτικὸ σημεῖο. Στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος οἱ δύο προφητάνακτες εἶναι τοποθετημένοι ἑκατέρωθεν τῶν δύο μεγάλων προφητῶν, τοῦ Ἡσαΐα καὶ τοῦ Ἱερεμία, ἐνῶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς σπηλιάς Πεντέλης, ἑκατέρωθεν τῶν ἀγγέλων πὺν δορυφοροῦν τὴ Θεοτόκο στὸ ἀνατολικὸ σημεῖο.

Μόνον σὲ μία περίπτωση κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο, στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη Κανέο στὴν Ἀχρίδα, ὁ Δαβὶδ εἰκονίζεται μόνος του χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ Σολομώντος. Προγενέστερα παραδείγματα, ὅπου ὁ Δαβὶδ παριστάνεται χωρὶς τὸν Σολομῶντα, ἀποτελοῦν ἡ Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, ἡ Παναγία τῆς Veljusa καὶ ἡ Παναγία τοῦ Ναυάρχου. Ἀντίθετα δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ παρουσία τοῦ Σολομώντος χωρὶς τὸν Δαβὶδ στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν στὸν τροῦλο.

Σὲ μία ὁμάδα μνημείων οἱ προφητάνακτες δὲν εἰκονίζονται στὸ τύμπανο τοῦ τροῦλου. Πρόκειται γιὰ τὸ Arilje, τὴν Παμμακάριστο στὴν Κωνσταντινούπολη, τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους στὴ Θεσσαλονίκη, τὴν Bogorodica Ljeviška, τὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, τὸ Čučer, τὸ Staro Nagoričino, τὴν Gračanica, τὸ Dečani, τὸ Lesnovo, τὸν Ἀγ. Γεώργιο στὴ Σόφια καὶ τὴ Manasija.

Στὴ Sopoćani, στὸ Arilje, στὸν Ἀγ. Δημήτριον τοῦ Κατσούρη, στὴ Žiža, στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, στὸ Staro Nagoričino καὶ στὴν Gračanica, οἱ προφητάνακτες εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλο, κατὰ κανόνα στὸ ἐσωρράχιο τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου πὺν τὸν στηρίζει, πλαισιώνοντας τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Στόχος στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι νὰ τονιστεῖ τόσο τὸ γεγονὸς τῆς Ἐνσάρκωσης ὅσο καὶ ἡ καταγωγὴ τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν Δαβίδ.

Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος

Ἐνα ἄλλο ζεῦγος σὲ μία σειρά κύκλων προφητῶν ἀποτελοῦν ὁ Ἡλίας καὶ ὁ Ἐλισ-

26. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 153-154.

σαῖος, οἱ ὅποιοι τὶς περισσότερες φορές εἰκονίζονται δίπλα δίπλα στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου. Ὁ Ἡλίας σύμφωνα μὲ τὸ Γ' βιβλίο τῶν *Βασιλειῶν* ὑπῆρξε ὁ προστάτης καὶ προφήτης τῶν βασιλέων τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ λατρεία του ἀναπτύχθηκε στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Βασιλείου Α' Μακεδόνα, διότι σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἐμφανίστηκε σὲ ὄνειρο τῆς μητέρας του καὶ τῆς προανήγγειλε τὴν ἄνοδο τοῦ γιου τῆς στὸν θρόνο²⁷. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ Νέα Ἐκκλησία, πὺν χτίζεται ἀπὸ τὸν Βασίλειο Α' Μακεδόνα, ἀφιερώνεται μεταξὺ ἄλλων καὶ στὸν προφήτη Ἡλία²⁸. Ἀλλωστε δὲν φαίνεται τυχαία ἡ ἀποφυλάκιση τοῦ Λέοντα Σ' Σοφοῦ, γιου τοῦ Βασιλείου, τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ προφήτη Ἡλία²⁹.

Οἱ δύο προφῆτες Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος ἦταν συνδεδεμένοι στενά, ἀφοῦ ὁ δεύτερος ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ πρώτου. Οἱ ἐπιγραφές στὰ εἰλητάρια τοὺς ἔχουν μοναδικὸ στόχο νὰ ὑπογραμμίσουν τὴν παντοδυναμία τοῦ Παντοκράτορα. Ἡ δημιουργία τοῦ παραπάνω ζεύγους τονίζεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀναγραφή, στὰ εἰλητάρια πὺν κρατοῦν, ἐνὸς διαλόγου πὺν βρῖσκεται στὸ Δ' βιβλίο τῶν *Βασιλειῶν*. Σὲ πολλές περιπτώσεις ὁ Ἡλίας κρατεῖ εἰλητὸ μὲ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ διαλόγου καὶ ὁ Ἐλισσαῖος μὲ τὸ δεύτερο. Ἐπιπλέον τὰ χωρία πὺν ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν αὐτῶν προέρχονται ἀπὸ περικλοπὲς τοῦ Γ' καὶ Δ' βιβλίου τῶν *Βασιλειῶν*, τὰ ὁποῖα διαβάζονται εἴτε τὴν ἡμέρα τῶν Θεοφανείων, εἴτε στὴν ἐορτὴ τοὺς στίς 20 Ἰουλίου.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ζεύγους Ἡλία - Ἐλισσαίου ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὸν 11ο αἰ. τουλάχιστον, ἀφοῦ συναντᾶται ἤδη στὸ Δαφνί, καὶ ἀπαντᾶται ἀργότερα στὴν Cappella Palatina καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου τῆς Σικελίας, στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος στὴν Κύπρο καὶ στὸν Ἄγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) Μάνης. Στὰ μνημεῖα αὐτὰ κατὰ κανόνα ὁ Ἡλίας μὲ τὸν Ἐλισσαῖο τοποθετοῦνται στὸ νότιο ἢ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ τυμπάνου.

Στὴν παλαιολόγια περίοδο, τὸ ζεῦγος Ἡλία καὶ Ἐλισσαίου εἰκονίζεται τὶς περισσότερες φορές στὸ νοτιοανατολικὸ ἢ τὸ νότιο τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου. Παραδείγματα ἀποτελοῦν ὁ Ἄγ. Ἰωάννης Κανέο στὴν Ἀχρίδα, ἡ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, τὸ Staro Nagoričino, ἡ μονὴ Χιλανδαρίου καὶ τὸ Čučer. Στὸν Ταξιάρχῃ στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς, στοὺς Ἄγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης, στὴν Gračanica, στὸ Lesnovo καὶ στὸ Markon Manastir εἰκονίζονται στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ τύμπανου, ἐνῶ στὴν Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσόνας καὶ στὸν Ἄγ. Νικόλαο τῆς Στέγης στὸ βόρειο τμήμα του. Ζεῦγος κατὰ ἀκολουθία συνιστοῦν ἐπίσης στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Konalevo καὶ στὸν ναὸ τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ στὸ Novgorod. Οἱ δύο προφῆτες εἰκονίζονται ὁ ἓνας ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἄλλο στὴ Nova Pavlica.

Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας

Οἱ δύο αὐτοὶ προφῆτες, πὺν ἀνήκουν στὴν ὁμάδα τῶν τεσσάρων μεγάλων προφητῶν, εἰκονίζονταν, ἤδη ἀπὸ τὸν 9ο αἰ., σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους στὸ νότιο

27. Βλυσίδου, Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α' 164-165.

29. Magdalino, Basil I 193-194. Βλυσίδου ὁ.π. 164-

28. Magdalino, Nea Ekklesia 56. Βλυσίδου ὁ.π. 164- 165.

καὶ στὸ βόρειο τύμπανο τῆς Ἀγ. Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἄγγελοι τοῦ Ἐνσαρκωμένου Λόγου καὶ τῆς μοναδικότητάς του³⁰. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ ζευγὸς Ἡσαΐα - Ἱερεμία ἐξαίρεται μὲ τὴν τοποθέτησή του στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου τῆς Παρηγορήτισσας, τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, στὸ Čučer, στὸ Staro Nagoričino, στὸ Dečani, στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ καὶ στὴν Παναγία Κρίνα. Στὴν Treska ὁ Ἡσαΐας καὶ ὁ Ἱερεμίας πλαισιώνουν τὴ μορφὴ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ τυμπάνου. Στὴν Παρηγορήτισσα οἱ δύο προφῆτες ἡγοῦνται τῶν δύο ἡμιχορίων τῶν προφητῶν, ἐνῶ στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ οἱ δύο προφῆτες αὐτοὶ εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ διαχώρου, πὺν περιλαμβάνει τὴ Θεοτόκο πλαισιωμένη ἀπὸ δύο ἄγγελους. Οἱ δύο προφῆτες εἰκονίζονται κατὰ ἀκολουθίᾳ στὴ ΒΑ. πλευρὰ τοῦ τυμπάνου τῆς Bogorodica Ljeviška καὶ στὴ μονὴ Χιλανδαρίου. Στὴ Nova Pavlica βρῖσκονται ὁ ἓνας ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ζευγὸς συνιστοῦν οἱ παραπάνω προφῆτες στὴν Gračanica, στὸ Lesnovo καὶ στὸ Markov Manastir, ὅπου εἰκονίζονται στὴ ΝΑ. πλευρὰ τοῦ τυμπάνου. Στὸν Ἀγ. Σῶζοντα Γερακίου βρῖσκονται στὸ ΝΑ. διάχωρο, ἐνῶ στὴν Παναγία (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη στὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ τυμπάνου. Οἱ δύο προφῆτες εἰκονίζονται στὸ ἴδιο διάχωρο στὸν ναὸ τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ στὸ Novgorod.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ζεύγους Ἡσαΐα - Ἱερεμία καὶ ἡ τοποθέτησή του στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τύμπανου τοῦ τρούλου ἀκολουθεῖ μία παράδοση, πὺν τὰ πρῶτα παραδείγματα τῆς ἐμφανίζονται, ἂν ὅχι νωρίτερα, τουλάχιστον τὸν 11ο αἰ. Στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων τὸ ζευγὸς αὐτὸ εἰκονίζεται στὸ ΝΑ. τμήμα, μετατόπιση πὺν ὀφείλεται στὴν παρουσία τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν δύο ἀγγέλων στὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος τὸ ζευγὸς καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod μετατοπίζεται στὸ νότιο τμήμα τοῦ τυμπάνου ἐξ αἰτίας τῆς τοποθέτησης στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ζεύγους τῶν προφητανάκτων. Παρόμοια μετατόπιση, πὺν ὀφείλεται στὸν ἴδιο ἀκριβῶς λόγο, παρατηρεῖται, ἐὰν δὲν ἀπατοῦν τὰ ἔχνη, καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο, ὅπου οἱ δύο προφῆτες μοιράζονται τὸ δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου.

Ἡσαΐας καὶ Ἱεζεκιήλ

Ὁ Ἱεζεκιήλ ἐντάσσεται καὶ αὐτὸς στὴν ὁμάδα τῶν τεσσάρων μεγάλων προφητῶν. Τὸ ζευγὸς πὺν διαμορφώνει μὲ τὸν Ἡσαΐα μοιράζεται τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου τῆς Περίβλεπτο στὴν Ἀχρίδα, τῆς Bogorodica Ljeviška, τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica, τῆς Gračanica καὶ τοῦ Markov Manastir. Στὴν Παμμακάριστο οἱ δύο προφῆτες εἰκονίζονται στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ τρούλου. Στὸ Lesnovo πλαισιώνουν τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο, πὺν παριστάνεται στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, ἐνῶ στὴ Nova Pavlica εἰκονίζονται ὁ ἓνας ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ἄλλον. Στὸν τρούλο

30. Mango, *Materials* 58-60, διάγραμμα III-IV πίν. 78, 80-83, 85-86.

τῆς Παναγίας (Σωτήρας) τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Ἡσαΐας καὶ ὁ Ἰερεμίας μοιράζονται τὸ νότιο τμήμα τοῦ τυμπάνου· ἡ μετατόπισή τους ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι τὸ ζεύγος ποὺ δημιουργοῦν οἱ προφητάνακτες καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης στὴν Κύπρο οἱ δύο προφῆτες εἶναι τοποθετημένοι ἐκατέρωθεν τοῦ ζεύγους τῶν προφητανάκτων ποὺ μοιράζονται τὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Οἱ δύο προφῆτες βρίσκονται στὸ ἴδιο διάχωρο στὸν ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Volotovo.

Θὰ πρέπει ἴσως νὰ υπογραμμιστεῖ ὅτι στὴν Gračanica, στὸ Dečani καὶ στὸ Markov Manastir δίπλα στὴ μορφὴ τοῦ Ἡσαΐα τοποθετεῖται ἡ μορφὴ τοῦ Ἰερεμίας, ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζονται ταυτόχρονα τὰ ζεύγη Ἡσαΐα-Ἰεζεκιήλ καὶ Ἡσαΐα-Ἰερεμίας. Κοινὸς προφῆτης στὰ δύο παραπάνω ζεύγη εἶναι ὁ Ἡσαΐας, ὁ ὁποῖος σὲ μερικὲς ἀκόμη περιπτώσεις μοιράζεται τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου μὲ ἄλλον προφῆτη, ὅπως στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι, ὅπου ἀποτελεῖ ζεύγος μὲ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο. Στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Μονεμβασιάς ὁ Ἡσαΐας μοιράζεται τὸ ἀνατολικὸ τμήμα μὲ κάποιον ἀταύτιστο ἀκόμη προφῆτη.

Ἡλίας καὶ Ἰωάννης Πρόδρομος

Ὁ Ἡλίας μὲ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο ἔχουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις εἰκονίζονται μαζί. Κύριο χαρακτηριστικὸ τους εἶναι ἡ παραμονὴ τους στὴν ἔρημο καὶ ἡ νηστεία. Ἀκριβῶς γι' αὐτὸ καὶ οἱ δύο εἰκονίζονται ντυμένοι μὲ μηλωτὴ, ἔνδυμα ποὺ ὑπαινίσσεται τὴν παραμονὴ τους στὴν ἔρημο.

Τὸ ζεύγος Ἡλίας-Ἰωάννης Πρόδρομος ἐμφανίζεται στὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ. καὶ συγκεκρωμένα στὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Novgorod. Ἡ παρουσία τοῦ ζεύγους στὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα (Manasija καὶ Kalenić), στὴν Curtea de Argeș καὶ στὰ μνημεῖα τῆς περιφέρειας τοῦ Novgorod (Μεταμόρφωση καὶ Ἅγ. Θεόδωρος Στρατηλάτης στὸ Novgorod, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Volotovo, Μεταμόρφωση στὸ Kovalevo) ὑποδηλώνει τὴν κωνσταντινοπολίτικη προέλευσή του καὶ τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος στὶς σλαβόφωνες χῶρες στὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ.

Ἐλισσαῖος καὶ Ἰωνᾶς

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ζεύγη στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν στοὺς τρούλους διαμορφώνεται ἀπὸ τοὺς προφῆτες Ἰωνᾶ καὶ Ἐλισσαῖο. Οἱ τρεῖς προφῆτες Ἡλίας, Ἐλισσαῖος καὶ Ἰωνᾶς προφήτευσαν τὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο. Ὁ Ἡσυχίος Ἱεροσολύμων ἀναφέρει ὅτι ὁ γιὸς τῆς χήρας ποὺ ἀνέστησε ὁ Ἡλίας ἦταν ὁ Ἰωνᾶς³¹. Ὁ προφῆτης Ἐλισσαῖος, μαθητὴς τοῦ Ἡλία, προεικονίζει τὸν Χριστὸ σύμφωνα μὲ τὸν Βασίλειο Σελευκείας: ὁ

31. Ἡσυχίος, Migne, PG 93, στ. 1353C-D.

Ἐλισσαῖος τύπον φέρει Χριστοῦ ... Ἦλθεν ὁ ζητούμενος ἰατρός, ὁ νοητὸς Ἐλισσαῖος, ὁ Δεσπότης Χριστός³². Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰωνᾶς σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο ἀποτελεῖ προεικόνιση τοῦ Χριστοῦ: Ὡσπερ γὰρ ἦν Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας, οὕτως ἔσται καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς γῆς τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας³³. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτοὶ προφῆτες προεικονίζουν τὸν Χριστό, καὶ συγκεκρωμένα τὴν Ἀνάστασή του, εἶναι ὁ λόγος πὺν ὁδήγησε στὴ δημιουργία τοῦ ζεύγους αὐτοῦ. Ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ Ἐλισσαῖος ἀκολουθεῖ τὸν δάσκαλό του Ἡλία καὶ σχηματίζει ζεῦγος μὲ αὐτὸν, ὁ Ἰωνᾶς ἔπεται ἢ προηγείται τοῦ Ἐλισσαίου τονίζοντας ἔτσι τὴ στενὴ τους σχέση καὶ τὸ ὁμόλογο συμβολικὸ τους περιεχόμενο.

Στὸν Ἀγ. Σώζοντα Γερακίου καὶ στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας ὁ Ἰωνᾶς εἰκονίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐλισσαῖο. Ἀντίστροφα στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica, στὸ Čučer καὶ στὴν Gračanica, ὁ Ἰωνᾶς βρίσκεται μετὰ τὸν Ἐλισσαῖο. Στὸ Kalenić ὁ Ἐλισσαῖος εἰκονίζεται πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰωνᾶ. Στὸν Ἀγ. Ἡρακλείδιο, στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι, στὸ Ρεό, ἀλλὰ καὶ στὸ Kovalevo ὁ Ἰωνᾶς καὶ ὁ Ἐλισσαῖος εἰκονίζονται ὡς ζεῦγος κατὰ ἄξονα τύπου Παναγίας τοῦ Ἀρακος.

Ἰωνᾶς καὶ Ἀββακούμ

Ὁ προφήτης Ἰωνᾶς διαμορφώνει ἄλλο ἓνα ζεῦγος μαζί μὲ τὸν προφήτη Ἀββακούμ, παρ' ὅλο πὺν ὡς προσωπικότητες δὲν σχετίζονται ἄμεσα μεταξύ τους. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὁδὸ τοῦ Ἰωνᾶ ψάλλεται τὸ Μεγάλο Σάββατο καὶ ἡ Δεύτερη ὁμιλία τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ μὲ τίτλο «Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα» εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν Ἀββακούμ καὶ διαβάζεται τῇ Δευτέρᾳ μετὰ τὸ Πάσχα, συσχέτισε τοὺς δύο προφῆτες ἄμεσα μὲ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ ἴσως νὰ ὁδήγησε στὴ δημιουργία τοῦ ζεύγους. Ὁ Ἰωνᾶς μὲ τὸν Ἀββακούμ συνιστοῦν ζεῦγος στὴν Παμμακάριστο, στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης, στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica, στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι, στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Στέγης, στὴ Ravanica καὶ στὴν Treska.

Δανιήλ καὶ Ἀββακούμ

Οἱ προφῆτες Δανιήλ καὶ Ἀββακούμ δημιουργοῦν σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ζεῦγος ἐξ αἰτίας τῆς σχέσης πὺν ἔχουν μεταξύ τους ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινοῦ τους συμβολισμοῦ. Ἡ σχέση τους βασίζεται στὸ ἀπόσπασμα 33-39 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Βῆλ καὶ Δράκοντος, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἓνας ἄγγελος μετέφερε τὸν Ἀββακούμ στὴ Βαβυλώνα γιὰ νὰ δώσει τροφὴ στὸν Δανιήλ. Τὸ περιστατικὸ εἰκονογραφεῖται συχνὰ τόσο σὲ μικρογραφίες ὅσο καὶ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ. Ἐπιπλέον τὰ χωρία πὺν ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἀββακούμ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὁδὸ τοῦ Ἀββακούμ, πὺν ψάλλεται στίς

32. Βασίλειος Σελευκείας, Migne, PG 85, στ. 140A.

33. Αὐτόθι 85, στ. 137B-C.

ἀκολουθίες πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα, ἐνῶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τοῦ Δανιὴλ προέρχονται ἀπὸ περικοπὲς ποὺ ἀπαγγέλλονται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων. Οἱ προφῆτες Δανιὴλ καὶ Ἀββακούμ εἰκονίζονται ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τῆς Περιβλέπτου στὴν Ἀχρίδα, τοῦ Ἀγ. Ἡρακλείδου καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Στέγης στὴν Κύπρο, τοῦ Lespovo, τῆς Treska καὶ τῆς Nova Pavlica. Οἱ δύο προφῆτες συνιστοῦν ζεῦγος στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης στὸ Volotovo καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ στὸ Novgorod.

Μωυσῆς καὶ Ἀαρὼν

Ἄλλο ἓνα ζεῦγος προφητῶν ποὺ ἐξαίρεται μὲ τὴν τοποθέτησή του στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ τύμπανου τοῦ τρούλου ἢ κοντὰ σὲ αὐτὸ εἶναι τὸ ζεῦγος τῶν δύο ἀδελφῶν Μωυσῆ καὶ Ἀαρών. Δὲν εἶναι μόνο ὁ βαθμὸς συγγενείας ποὺ ὁδηγεῖ στὴ δημιουργία τοῦ ζεύγους ἀλλὰ καὶ οἱ ιδιότητές τους, ἀφοῦ ὁ Μωυσῆς ἐκφράζει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία ὡς ἀρχηγὸς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ὁ Ἀαρών τὴ θρησκευτικὴ ὡς ἱερέας του. Οἱ ιδιότητες αὐτὲς τοῦ Μωυσῆ καὶ τοῦ Ἀαρών ἀποδίδονται μὲ ἐξαιρετικὸ τρόπο στὴν παράσταση τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου, ὅπου οἱ δύο ἀρχηγοὶ τοῦ Ἰσραὴλ εἰκονίζονται νὰ ἱεουργοῦν μαζὶ³⁴. Ὁ Μωυσῆς μὲ τὸν Ἀαρών συνιστοῦν ἓνα ζεῦγος κατὰ ἄξονα στὸν τρούλο τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας στὸ Ρεέ. Στὸ Arilje, στὴν Περιβλέπτο τοῦ Μυστρᾶ, στὴ Ravanica καὶ στὴν Jošanica μοιράζονται τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Στὴ Manasija εἰκονίζονται κατὰ ἀκολουθία. Πιθανότατα ὁ ἀρκετὰ κατεστραμμένος προφήτης ποὺ εἰκονίζεται μετὰ τὸν Ἀαρών στὸ Kaleníc εἶναι ὁ Μωυσῆς. Οἱ μορφές τους εἰκονίζονται ἐπίσης στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης στὸ Volotovo.

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ Μωυσῆ σὲ σχέση μὲ ἄλλους προφῆτες ἐκφράζεται στὴν Παμμακάριστο μὲ τὴν τοποθέτησή του στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Στὸν Ἀγ. Ἰωάννη Κανέο στὴν Ἀχρίδα ὁ Μωυσῆς μοιράζεται τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο μὲ τὸν Δαβίδ. Σὲ δύο μνημεῖα τῆς Μάνης, στὸν Ἀγ. Σέργιο καὶ Βάχχο στὴν Κίττα καὶ στὸν Ἀγ. Πέτρο Καστάνιας, ὁ Μωυσῆς μοιράζεται τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο μὲ κάποιον ἄλλο ἀταύτιστο προφήτη. Στὴν ἴδια θέση εἰκονίζεται καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸν Μαλέα.

Μωυσῆς καὶ Ἡλίας

Ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Ἡλίας, ἐκπρόσωποι τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν ἀντίστοιχα, συνιστοῦν, μὲ κεντρικὸ πρόσωπο τὸν Χριστό, τὴν παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης. Αὐτὸς εἶναι ὁ κύριος λόγος ποὺ ἀπεικονίζονται μαζὶ ὁρισμένες φορές. Στὴν Παρηγορήτισσα τῆς

34. Ὁ Μωυσῆς μὲ τὸν Ἀαρών συνιστοῦν ζεῦγος κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν Gračanica. Εἰκονίζονται ἐπίσης στὸ Dečani σὲ συν-

δυασμὸ μὲ τὰ ζεύγη Δαβὶδ-Σολομώντα καὶ Σαμουὴλ-Ζαχαρία Παλαιοῦ στὸ ἑσωρράχιο τοῦ τόξου κάτω ἀπὸ τὸν τρούλο.

Ἄρτας καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης ὁ Μωυσῆς συνιστᾷ μὲ τὸν Ἡλία ζεῦγος κατὰ ἄξονα, ἐνῶ στὸ Markon Manastir διαμορφώνει ζεῦγος μὲ τὸν Ἡλία κατὰ ἀκολουθία στὸ νότιο ἄξονικὸ σημεῖο. Στὸν Ἅγ. Σώζοντα Γερακίου οἱ δύο προφῆτες διαμορφώνουν ζεῦγος κατὰ ἀκολουθία στὸ βορειοδυτικὸ διάχωρο τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου.

Ἰωάννης Πρόδρομος καὶ ἀρχιερέας Ζαχαρίας

Ἄλλο ἓνα ζεῦγος προφητῶν ποὺ ἀπαντᾶται σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου ἀποτελοῦν ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος μὲ τὸν πατέρα του ἀρχιερέα Ζαχαρία. Στὴ δημιουργία τοῦ ζεύγους αὐτοῦ ὁδήγησε προφανῶς ὁ βαθμὸς συγγενείας τῶν δύο προσώπων. Ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος εἰκονίζεται δίπλα στὸν πατέρα του ἀρχιερέα Ζαχαρία τὸν Παλαιὸ σὲ τρεῖς κύκλους προφητῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου: στὸν Ἅγ. Σώζοντα στὸ Γεράκι, στὸ Karan καὶ στὴ Ravanica. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος σχηματίζει ζεῦγος μὲ τὸν πατέρα του στὴν Cappella Palatina, ὅπου ὁ Ἰωάννης εἰκονίζεται στὸ νότιο ἄξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου, ἐνῶ ὁ Ζαχαρίας ἀπέναντι, στὸ βοραιο.

Σοφονίας καὶ Ἱερεμίας

Ἐνα ἄλλο ζεῦγος εἶτε κατὰ ἀκολουθία εἶτε κατὰ ἄξονα σχηματίζουν οἱ προφῆτες Ἱερεμίας καὶ Σοφονίας, ποὺ προφήτευσαν τὴν ἴδια ἱστορικὴ περίοδο. Ὁ λόγος ποὺ σχηματίζουν ζεῦγος ὀφείλεται σὲ ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τους, οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα ἀπαγγέλλονται τῇ Μεγάλῃ Ἑβδομάδᾳ. Στὴν Παρηγορήτισσα, στὴν Παμμακάριστο, στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica, στὸ Dečani καὶ στὴ Ljubostinja εἰκονίζονται κατὰ ἀκολουθία στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου. Στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας καὶ στὴν Gračanica σχηματίζουν ζεῦγος κατὰ ἄξονα.

IV. Ἡγέτες τοῦ Ἰσραὴλ

Ἰακώβ

Ἡ μορφή τοῦ πατριάρχῃ Ἰακώβ συμπεριλαμβάνεται σπάνια στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν. Πᾶ πρώτη φορὰ συναντᾶται στὸν τρούλο τῆς Ἅγ. Σοφίας στὴν Τραπεζούντα³⁵. Ἀργότερα ὁ Ἰακώβ θὰ ἐνταχθεῖ στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τοῦ Ἅγ. Ἰωάννη Κανέο στὴν Ἀχρίδα, τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά (πίν. 45) καὶ τοῦ Markon Manastir (πίν. 124α). Στὸ τελευταῖο μνημεῖο ἔχει ἀκριβῶς τὰ ἴδια προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν ἴδια στάση μὲ τοὺς προφῆτες Μιχαῖα (πίν. 124β), Ἰεζεκιήλ (πίν. 125α) καὶ Ἱερεμία, ποὺ εἰκονί-

35. Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 115.

ζονται στην ίδια ζώνη. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην επανάληψη από τον καλλιτέχνη του ίδιου σχεδίου και για τις τέσσερις πανομοιότυπες προφητικές μορφές, οι οποίες ταυτίζονται μόνον από το όνομά τους και διαφοροποιούνται μεταξύ τους από τις επιγραφές των ελληταγίων τους.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΙΑΚΩΒ: *Γένεσις* 32:11 = *ἐν γὰρ τῇ ῥάβδῳ μου διέβην τὸν Ἰορδάνην τοῦτον*. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰακώβ στὸν Ἅγ. Ἰωάννη Κανέο στὴν Ἀχρίδα³⁶. Ἡ ἐπιγραφή ἀκολουθεῖ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς λέξης *ταύτη* πρὶν ἀπὸ τὴ λέξη *διέβην*. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων³⁷.

Βαρούχ 3:36 = *Οὗτος ὁ θεὸς ἡμῶν, οὐ λογισθήσεται ἕτερος πρὸς αὐτόν...* Στὸ Μαρκον Manastir (πίν. 124α) ὁ Ἰακώβ εἰκονίζεται στὴν κατώτατη ζώνη ἡμίσωμος μὲ εἰλητάριο στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται τὸ παραπάνω χωρίο. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων (βλ. στὸν Ἱερεμία).

Ἐμμετρὴ ἐπιγραφή: *Τόπος νοητὸς τὸν λόγον περιγράφεις πᾶσι τρόποις ἄνωθεν ὁράθης κόρη*. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ ὁ Ἰακώβ εἰκονίζεται μὲ εἰλητάριο πάνω στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ἡ παραπάνω ἐπιγραφή (πίν. 45)³⁸. Σχετίζεται νοηματικὰ μὲ τὸ ὄραμα τῆς οὐρανοδρόμου κλίμακος τοῦ Ἰακώβ (*Γένεσις* 28:11-17), πού εἰκονίζεται ὡς αὐτοτελὴς παράσταση συχνὰ στὴν παλαιολόγια μνημειακὴ ζωγραφικὴ. Ἡ οὐρανοδρόμος κλίμακα θεωρεῖται ὅτι προεικονίζει τὴ Θεοτόκο καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πολλὲς φορὲς πάνω στὴν κλίμακα ἀπεικονίζεται μετάλλιο μὲ τὴν προτομή της.

Μωυσῆς

Ὁ Μωυσῆς ὑπῆρξε ὁ μεγαλύτερος ἡγέτης, ὁ πρῶτος νομοθέτης καὶ ὁδηγὸς τοῦ περιούσιου λαοῦ πού ἔσωσε τοὺς Ἰσραηλίτες ἀμύητες φορὲς ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους καὶ τοὺς ἄλλους ἐχθροὺς ὁδηγώντας τους πρὸς τὴ γῆ τῆς Ἐπαγγελίας. Ὅπως ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομών, ἔτσι καὶ ὁ Μωυσῆς ἀποτελοῦσε πρότυπο τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἡ μορφὴ του ἐντάσσεται ἀπὸ πολὺ νωρὶς στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν. Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων τῆς Κρήτης, στὸ Δαφνί, στὴν Cappella Palatina, στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου, στὸν Ἅγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα, στὴν Παναγία τοῦ Ἀρακος καὶ στοὺς Ἀρχαγγέλους στὰ Κάτω Λεύκαρα τῆς Κύπρου, στὸν Ἅγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) Μάνης, στὸν Ἅγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη κοντὰ στὴν Ἀρτα καὶ στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι τῆς Ρόδου³⁹.

Κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ὁ Μωυσῆς παριστάνεται ὡς ἀγένειος νεαρός, ἐνῶ

36. Miljković-Peppek, Saint Jean Kaneo 78, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

37. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2h, 70.

38. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 235, πίν. 86.

39. Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Μωυσῆ σὲ κύκλους προφητῶν στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο βλ. Παπαμωστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 73, 87, σχ. 3, πίν. 32β. Ὁ ἴδιος, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 437.

στην παλαιολόγια περίοδο ως ώριμος άνδρας με μικρό γένι και πολλές φορές με άρχιερατική ένδυμασία. Έτσι παριστάνεται στην Παρηγορήτισσα της Άρτας, στον Άγ. Ίωάννη Κανεο, στην Παμμακάριστο της Κωνσταντινουπόλεως, στο Ρεέ, στην Περίβλεπτο του Μυστρᾶ, στο Markon Manastir και στα μνημεία του δεσποτάτου του Μόραβα: Ravanica, Jošanica και Manasija. Στην Παρηγορήτισσα, στον Άγ. Ίωάννη Κανεο και στην Παμμακάριστο (πίν. 14) έξακολουθεί νά είναι ντυμένος με αρχαΐζουσα ένδυμασία. Όμως στο Arilje, στο Ρεέ, στην Περίβλεπτο του Μυστρᾶ, στο Markon Manastir (πίν. 120β), στην Jošanica (πίν. 136α), στη Ravanica (πίν. 132α) και στη Manasija (πίν. 143γ) είναι ντυμένος με ιερατική ένδυμασία: στην Περίβλεπτο μάλιστα φορεί στην κεφαλή κίδαρι, ενώ στο Markon Manastir, στο Ρεέ και στην Jošanica φέρει μίτρα.

Επιπλέον ο Μωυσής εικονίζεται κρατώντας διάφορα σύμβολα που τον χαρακτηρίζουν: στο Arilje κρατεί τις πλάκες του νόμου δηλώνοντας την αρχή της νομοθετικής περιόδου του Ίσραήλ⁴⁰. Στην Περίβλεπτο του Μυστρᾶ⁴¹, στα τρία μνημεία του δεσποτάτου του Μόραβα, Ravanica (πίν. 132α)⁴², Manasija (πίν. 146β)⁴³ και Jošanica (πίν. 136α) και στο Zemen, ο Μωυσής κρατεί τη στάμνο όπου συνέλεξαν τὸ μάννα του ούρανοῦ. Ἡ στάμνος, που εικονίζεται τόσο στα χέρια του Μωυσή όσο και του Ἀαρών⁴⁴, ἀποτελεῖ ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά ἀντικείμενα που ἀπεικονίζονται στην Τράπεζα της Σκηνῆς του Μαρτυρίου⁴⁵. Θεωρεῖται προεικόνιση τῆς Θεοτόκου και γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν πάνω στὴ στάμνο ἀπεικονίζεται σὲ μετάλλιο ἢ Θεοτόκος. Στην Περίβλεπτο του Μυστρᾶ ὁ Μωυσής μαζί με τὴν στάμνο κρατεῖ και τὴν βᾶτο, πάνω στην ὁποία εικονίζεται ἡ Θεοτόκος. Ἡ βᾶτος συνδέεται με τὸ ὄραμα του Μωυσή στο ὄρος Σινᾶ (Ἔξοδος 3:2), που εἰκονογραφεῖται συχνά στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ὡς αὐτοτελὴς παράσταση. Ἡ βᾶτος, ὅπως και ἡ στάμνος, ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου⁴⁶. Ὁ Μωυσής ἐντάσσεται ἐπίσης στὸν κύκλο προφητῶν του ναοῦ τῆς Κοίμησης στο Volotono, του Ἀγ. Θεοδώρου Στρατηλάτη στο Novgorod και τῆς Μεταμόρφωσης στο Kovalevo.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΜΩΥΣΗ: *Γένεσις* 1:1 = *Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν*. Μετὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Μωυσής στὸν Ἀγ. Σέργιο καὶ Βάκχο στὴν Κίττα τῆς Μάνης, στὸν Ἀγ. Σώζοντα Γερακίου, στὸν Τίμιο Σταυρὸ στο Πελέντρι τῆς Κύπρου (πίν. 60β) καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸν Μαλέα⁴⁷. Μετὸ ἴδιο χωρίο στο εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Μωυσής στὸν 11ο αἰ. στο Δαφνί, καὶ στὸν 12ο αἰ. στὸν Ἀγ. Ἱερόθεο κοντὰ στα Μέγαρα, στὴν Παναγία του Ἀρακος καὶ στοὺς Ἀρχαγγέλους στα Κάτω Λεύκαρα τῆς Κύπρου⁴⁸. Περιλαμβάνεται σὲ περικοπὴ ἢ ὁποία ἀπαγγέλλεται στίς

40. Βλ. Živković, *Arilje* σχ. III.

41. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 217, πίν. 76.

42. Βλ. Živković, *Ravanica* σχ. I.4.

43. Βλ. Živković, *Manasija* σχ. I.

44. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 224-226.

45. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος Βιάννου

318 καὶ σημ. 36, ὅπου καὶ παραδείγματα.

46. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 218, 221-224, ὅπου καὶ παραδείγματα.

47. Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρὰ 462.

48. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος Κατσούρη 437.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΣΥΜΒΟΛΑ - ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Άγ. Σώζων, Γεράκι	<i>Γένεσις</i> 1:1	Έορτή Χριστουγέννων και Θεοφανείων - Μεγάλο Σάββατο και Δευτέρα Α΄ εβδομάδα Νηστειών.
Άγ. Σέργιος και Βάκχος, Κίττα	» 1:1	
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	» 1:1	
Άγ. Γεώργιος Μαλέα	» 1:1	
Περίβλεπτος Μυστρά	<i>Έξοδος</i> 3:2, με στάμνο, βάτο	Έορτή Ευαγγελισμού
Άγ. Δημήτριος, Markon Manastir	» 14:15	Έορτή Θεοφανείων
Παναγία Όδηγήτρια, Ρεέ	» 19:12 (;)	Μεγάλη Πέμπτη
Παμμακάριστος, Κωνσταντινούπολη	<i>Δευτερονόμιον</i> 10:17	Έορτή Αγίων Πατέρων
Άγ. Νικόλαος της Στέγης	» 28:66	
Άγ. Ιωάννης Καπεο Άχρίδας	<i>Δανιήλ</i> 2:31	Έορτή Χριστουγέννων
Άγ. Πέτρος Καστάνιας, Μάνη	(κατεστραμμένο)	
Παρηγορήτισσα Άρτας	(νεότερη επιγραφή)	
Άγ. Γεώργιος Σόφιας	(κατεστραμμένο)	
Άγ. Άχίλλειος, Arilje	με τις πλάκες	
Άγ. Ιωάννης, Zemen	με τη στάμνο	
Άνάληψη, Ravanica	με τη στάμνο	
Άγ. Νικόλαος, Jošanica	»	
Άγ. Τριάδα, Manasija	»	
Εισόδια Θεοτόκου, Kalenić	(χωρίς ειλητό)	

Πίνακας 1. Άπεικονίσεις, σύμβολα και επιγραφές ειληταρίων του προφήτη Μωυσή σε τρούλους ναών της παλαιολόγιας περιόδου.

έορτες των Χριστουγέννων⁴⁹, των Θεοφανείων⁵⁰, τη Δευτέρα της Α΄ εβδομάδας των Νηστειών⁵¹ και το Μεγάλο Σάββατο⁵².

Έξοδος 3:2 = "Ωφθη δέ αὐτῷ ἄγγελος κυρίου ἐν φλογὶ πυρός ἐκ τοῦ βάτου, καὶ ὁρᾷ ὅτι ὁ βάτος καίεται πυρί, ὁ δὲ βάτος οὐ κατεκαίετο. Έμμετρη παράφραση τοῦ παραπάνω χωρίου της Έξόδου ἀναγράφεται στο ειλητάριο τοῦ Μωυσή στην Περίβλεπτο Μυστρά: Βάτον καιομένην καὶ μὴ φλεγομένην ἐθεώρουν σε πρὶν τέξης⁵³. Το ἴδιο χωρίο ὑπάρχει στο ειλητάριο τοῦ Μωυσή στην Cappella Palatina της Σικελίας. Περιλαμβάνεται σε περικοπή πού ἀπαγγέλλεται στην έορτή τοῦ Ευαγγελισμοῦ⁵⁴.

Έξοδος 14:15 = Εἶπεν κύριος πρὸς Μωυσήν Τί βοᾷ πρὸς με; λάλησον τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ, καὶ ἀναξευξάτωσαν. Με το χωρίο αὐτό στο ειλητάριό του εικονίζεται ὁ Μωυσῆς στο Markon Manastir (πίν. 120β). Έ περικοπή στην ὁποία ἀνήκει περιλαμβάνεται στο Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στην έορτή των Θεοφανείων⁵⁵.

Έξοδος 19:12 = Καὶ ἀφοριεῖς τὸν λαὸν κύκλῳ λέγων Προσέχετε ἑαυτοῖς τοῦ ἀναβῆναι

49. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1a, 36. Gravgaard, *Inscriptions* 77.

50. Høg - Zuntz ὁ.π. I.1, L 2a, 58. Gravgaard ὁ.π. 77.

51. Høg - Zuntz ὁ.π. I.2, L 5b, 124. Gravgaard ὁ.π. 77.

52. Høg - Zuntz ὁ.π. I.5, L 41b, 434. Gravgaard ὁ.π.

77.

53. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περίβλεπτου 217, πίν. 76.

54. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 63d, 91, 94, 99. Gravgaard ὁ.π. 78.

55. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2b, 58. Gravgaard ὁ.π. 78.

εἰς τὸ ὄρος καὶ θιγεῖν τι αὐτοῦ. Μὲ τὸ χωρίο αὐτό (;) στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς στὸ Ρεć⁵⁶. Ἡ περικοπὴ περιλαμβάνεται στὸ Προφητολόγιο καὶ διαβάζεται τῇ Μεγάλῃ Πέμπτῃ⁵⁷.

Δευτερονόμιον 10:17 = Ὁ γὰρ κύριος, ὁ θεὸς ὑμῶν, οὗτος θεὸς τῶν θεῶν καὶ κύριος τῶν κυρίων, ὁ θεὸς ὁ μέγας καὶ ἰσχυρὸς καὶ ὁ φοβερός, ὅστις οὐ θαυμάζει πρόσωπον οὐδ' οὐ μὴ λάβῃ δῶρον. Μὲ τμῆμα τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς στὴν Παμμακάριστο (πίν. 14)⁵⁸. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τῶν Ἀγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ⁵⁹.

Δευτερονόμιον 28:66 = Καὶ ἔσται ἡ ζωὴ σου κρεμαμένη ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν σου. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Μωυσῆ στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης⁶⁰ (πίν. 62β). Ἀλλὰ δύο παραδείγματα ὅπου ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται μὲ τὸ ἴδιο χωρίο στὸν τροῦλο ἀποτελοῦν ἡ Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη καὶ ὁ Ἅγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη κοντὰ στὴν Ἄρτα⁶¹. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς παραθέτει τὸ χωρίο αὐτὸ σὲ ὁμιλία του γιὰ τὸ Μεγάλο Σάββατο⁶².

Δανιὴλ 2:31 = Εἶπεν Δανιὴλ τῷ Ναβουχοδονοσώρ. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Μωυσῆς στὸν Ἅγ. Ἰωάννη Κανέο⁶³. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀκολουθεῖ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων.

Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ

Διάδοχος τοῦ Μωυσῆ, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ ὁδήγησε τὸν περιούσιο λαὸ στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ συγκαταλέγεται μαζὶ μὲ τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Σολομῶντα στὰ βιβλικὰ πρότυπα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ τῶν Σέρβων βασιλέων⁶⁴. Ἡ μορφή του δὲν συμπεριλαμβάνεται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν, ἀλλὰ στοὺς κύκλους τῶν προπατόρων τοῦ Χριστοῦ, ὅπως στοὺς τρούλους τοῦ νάρθηκα τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ τοῦ Lespno. Στὸ πρῶτο μνημεῖο εἰκονίζεται μὲ ὄπλισμό καὶ στὸ δεύτερο μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία. Ὁ κύκλος προφητῶν στὸ Markon Manastir συμπεριλαμβάνει σὲ δύο ζῶνες δεκαῆξι μορφές προφητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ μὲ ἀρχαιοπρεπὴ ἐνδυμασία (πίν. 123γ).

Βασιλειῶν Δ 5:9 = Καὶ ἦλθεν Ναϊμὰν ἐν ἵπῳ καὶ ἄρματι καὶ ἔστη ἐπὶ θύρας οἴκου Ἑλισαῖε. Στὸ Προφητολόγιο τὸ χωρίο ἀποδίδεται ὡς ἐξῆς: Παρεγένετο Νεεμὰν ἄρχων βασιλέως ἀσσυρίων σὺν τοῖς ἄρμασιν αὐτοῦ καὶ ἵπποις αὐτοῦ καὶ ἔστη ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ οἴκου Ἑλισσαῖε. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Ἰησοῦ

56. Ivanović, Vierge de Peć 150, εἰκ. 52. Popovich, Virgin Hodegetria at Peć 447.

57. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 39b, 385.

58. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, εἰκ. 29.

59. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 44c, 542. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 69c, 124.

60. Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης 163, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

61. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος Κατσούρης 430.

62. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, 624A.

63. Miljković-Pepel, Saint Jean Kaneo 78, σχ. 1.

64. Djurić, Le nouveau Josué 5-16.

του Ναυή στο Markon Manastir. Το χωρίο προέρχεται από περικοπή ή όποια απαγγέλλεται στην έορτή των Θεοφανείων⁶⁵ και έχει άμεση σχέση με τον προφήτη Έλισσαϊο, που εικονίζεται ακριβώς πάνω από τον Ίησου του Ναυή.

Γεδεών

Η μορφή του δίκαιου Γεδεών συναντάται για πρώτη φορά στους κύκλους των προφητών τον 12ο αϊ. στην Παναγία του Άρακος και στους Άρχαγγέλους στα Κάτω Λεύκαρα της Κύπρου και λίγο αργότερα στον Άρχάγγελο Μιχαήλ στο Θάρι της Ρόδου⁶⁶. Την παλαιολόγια περίοδο ο Γεδεών εικονίζεται στον Άγ. Ιωάννη Κανεο⁶⁷ στην Άχρίδα, στη μονή Χιλανδαρίου (έπιζωγραφημένος), στον Άγ. Νικόλαο της Στέγης⁶⁸, στην Περίβλεπτο του Μυστρᾶ⁶⁹ και στα τρία μνημεία του δεσποτάτου του Μόραβα: Ljubostinja⁷⁰, Manasija⁷¹ και Kalenić⁷².

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΣΥΜΒΟΛΑ - ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Άγ. Νικόλαος της Στέγης	<i>Κριταί</i> 6:36	Έορτή Θεοφανείων
Άγ. Τριάδα, Manasija	» 6:36	
Εισόδια Θεοτόκου, Kalenić	» 6:36	
Άγ. Ιωάννης Κανεο Άχρίδας	» 6:40	Έορτή Θεοφανείων
Ευαγγελισμός, Μονή Χιλανδαρίου	ψαλμός 71:6	Έορτή Ευαγγελισμού
Κοίμηση Θεοτόκου, Ljubostinja	» 71:6	
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	(κατεστραμμένο), με τον πόκο	
Άγ. Γεώργιος Σόφιας (:)	(άταύτιστο)	

Πίνακας 2. Άπεικονίσεις, σύμβολα και έπιγραφές ειληταρίων του προφήτη Γεδεών σε τρούλους ναών της παλαιολόγιας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΓΕΔΕΩΝ: *Κριταί* 6:36 = *Και είπεν Γεδεών προς τον θεόν Εί σφῶεις εν τη χειρί μου τον Ισραήλ, ον τρόπον έλάλησας*. Με το χωρίο αυτό στο ειλητάριο του εικονίζεται ο Γεδεών στον Άγ. Νικόλαο της Στέγης (πίν. 63α) και στη Manasija⁷³. Στο Kalenić⁷⁴ ο άταύτιστος προφήτης που κρατεί ειλητάριο με το παραπάνω χωρίο μπορεί επίσης να ταυτιστεί με τον Γεδεών. Σύμφωνα με τα σωζόμενα δείγματα, το χωρίο έμφα-

65. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2f, 65.

66. Παπαμαστοράκης, Η σημασία των προφητών 75, πίν. 34 και σ. 87 αντίστοιχα.

67. Miljković-Pepel, Saint Jean Kaneo 78, σχ. 1, πίν. IX.

68. Στυλιανού, Άγιος Νικόλαος της Στέγης 163, όπου το χωρίο δεν ταυτίζεται. Βλ. επίσης Stylianou, *Churches of Cyprus* 68.

69. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 235,

πίν. 86.

70. Djurić, *Ljubostinja* 75, εικ. 62.

71. Tomić - Nikolić, *Manasija* 74, όπου το χωρίο στο ειλητάριο του δεν ταυτίζεται. Βλ. Živković, *Manasija* σχ. 1.

72. Βλ. Živković, *Kalenić* σχ. I.

73. Todić, *Manasija* 53.

74. Simić-Lazar, *Kalenić* 48.

νίζεται για πρώτη φορά στην Παναγία του Ἄρακος καὶ στοὺς Ἀρχαγγέλους στὰ Κάτω Λεύκαρα στὴν Κύπρο, καὶ λίγο ἀργότερα στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ στὸ Θάρι⁷⁵. Ἡ περικοπή ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται περιλαμβάνεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων⁷⁶.

Κριταὶ 6:40 = Καὶ ἐγένετο ξηρασία ἐπὶ τὸν πόκον μόνον, ἐπὶ δὲ πᾶσαν τὴν γῆν ἐγένετο δρόσος. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Γεδεὼν στὸν Ἅγ. Ἰωάννη Κανεο στὴν Ἀχρίδα⁷⁷. Ἡ περικοπή στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων⁷⁸.

Ψαλμὸς 71:6 = Καὶ καταβήσεται ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον καὶ ὥσει σταγόνες στάζουσαι ἐπὶ τῆς γῆς. Στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου ὁ Γεδεὼν εἰκονίζεται μὲ εἰλητάριο πάνω στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ὁ παραπάνω ψαλμὸς στὰ ἑλληνικά. Στὴ Ljubostinja ὁ ἴδιος ψαλμὸς ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό του στὰ σλαβονικά⁷⁹. Ὁ ψαλμὸς ἔχει ὁμόλογο περιεχόμενο μὲ τὸ χωρίο 6:36 ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Κριτῶν* καὶ ψάλλεται στὴν ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ⁸⁰.

Στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου ποὺ κρατεῖ ὁ Γεδεὼν εἶναι ἀδιάγνωστη, ἀλλὰ πιθανότατα πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάριά του στὰ παραπάνω μνημεῖα. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι δίπλα στὴ μορφὴ τοῦ Γεδεὼν στὴν Περιβλεπτο εἰκονίζεται ὁ πόκος τῶν ἐρίων μὲ τὸ στηθάριο τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ βροχὴ ποὺ πέφτει στὸν πόκο καὶ συλλέγεται σὲ δοχεῖο μὲ νερό, τὸ ὁποῖο κρατεῖ ὁ προφήτης (πίν. 48α)⁸¹. Στὴν παρουσία - ἀπόδειξη τῆς δύναμης τοῦ θεοῦ ποὺ συμβολίζει ὁ πόκος τῶν ἐρίων ἀναφέρεται καὶ τὸ χωρίο 3:36-40 ποὺ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Γεδεὼν. Ὁ πόκος τῶν ἐρίων θεωρήθηκε ὡς μία ἀπὸ τίς κύριες προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου⁸².

Δαβίδ

Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο ὁ βασιλεὺς Δαβίδ συναντᾶται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν στοὺς τρούλους τῆς Παναγίας Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη, τῆς Παναγίας Χαλκέων, τῆς Πρωτόθρονης στὴ Νάξο, τῆς Παναγίας τῆς Veljusa, τῆς μονῆς Δαφνίου, τῆς Ἅγ. Σοφίας στὸ Novgorod, τῆς Cappella Palatina, τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου, τοῦ Ἅγ. Ἰερόθεου κοντὰ στὰ Μέγαρα, τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος⁸³, τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Γεράκι, τοῦ Ἅγ. Γεωργίου (Ἐπισκοπὴ) τῆς Μάνης, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὸ Θάρι,

75. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 75, πίν. 34 καὶ σ. 87.

76. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2k, 72.

77. Miljković-Pepok, Saint Jean Kaneo 78, σχ. 1, πίν. IX, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

78. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2k, 73.

79. Djurić, *Ljubostinja* 75, εἰκ. 62.

80. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 63e, 93.

Gravgaard, *Inscriptions* 31.

81. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 219, πίν. 79.

82. Αὐτόθι 228-229. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος Βιάννου 318, σημ. 20.

83. Πὰ τὴν παρουσία τοῦ Δαβὶδ στὸν χώρο τοῦ τρούλου τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰ. βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 86, σχ. 3.

του Ἀγ. Νικολάου τῆς σπηλιᾶς Πεντέλης καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας στὴν Τραπεζούντα⁸⁴. Ἡ παρουσία τοῦ Δαβὶδ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐντοπίζεται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. Ἀπὸ τὸν 14ο αἰ. καὶ ἐξῆς ὁ προφήτης Δαβὶδ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου γιὰ νὰ πλαισιώσει τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μαζί μὲ τὸν Σολομώντα. Ἐπανεντάσσεται στοὺς κύκλους μόνο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., ὅταν πλέον ὁ ἀριθμὸς τῶν προφητῶν αὐξάνεται κατὰ πολὺ.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Ἀγ. Ἰωάννης Κανέο Ἀχρίδας	ψαλμὸς 17:11	
Ἀγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	» 44:11	Ἑορτὴ Γενεσίου Θεοτόκου
Παναγία Ὁδηγήτρια, Ρεέ	» 44:11	
Τίμιος Σταυρὸς, Πελέντρι	» 44:11	
Ἀγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	» 44:11	
Ἀγ. Δημήτριος, Markon Manastir	» 46:6	Ἑορτὴ Ἀνάληψης
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	» 71:6	Ἑορτὴ Εὐαγγελισμοῦ
Ἀνάληψη, Ravanica	» 71:1	Τετάρτη Δ' ἐβδομάδας τῶν Νηστειῶν
Ἀγ. Νικόλαος, Χαράκι	» 109:1	Ἑορτὴ Χριστουγέννων
Ἀγ. Νικόλαος, Ἐξαρχος	(κατεστραμμένο)	
Ταξιάρχης Μαρκόπουλου	»	
Παρηγορήτισσα Ἄρτας	»	
Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσόνας	»	
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	»	
Ἀγ. Νικόλαος Θεολόγου	»	
Ἀγ. Γεώργιος Σόφιας	»	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	(κλειστὸ εἰλητὸ)	
Ἀγ. Σώζων, Γεράκι	(ἀδιάγνωστο)	
Κοίμησις Θεοτόκου, Ljubostinja	(ἀταύτιστο)	
Ἀγ. Γεώργιος Μαλέα	(;)	

Πίνακας 3. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφὲς εἰληταρίων τοῦ προφήτη Δαβὶδ σὲ τρούλους ναῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΔΑΒΙΔ: Ψαλμὸς 17:11 = *Καὶ ἐπέβη ἐπὶ χερουβὶν καὶ ἐπετάσθη, ἐπετάσθη ἐπὶ πτερύγων ἀνέμων*. Τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ ψαλμοῦ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Δαβὶδ στὸν Ἀγ. Ἰωάννη Κανέο⁸⁵ στὴν Ἀχρίδα. Τὸ περιεχόμενό του ὁμως μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν Ἀνάληψη.

Ψαλμὸς 44 (45):11 = *Ἀκουσον, θύγατερ, καὶ ἰδὲ καὶ κλῖνον τὸ οὖς σου καὶ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου καὶ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς σου*. Ὁ ψαλμὸς ἐντάσσεται στὴν ὑμνολογία τῆς ἑορτῆς τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου⁸⁶ καὶ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Δαβὶδ στὴν

84. Εὐαγγελίστρια: Μουτσόπουλος - Δημητροκάλης, *Γεράκι* 98. Ἀγ. Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) καὶ Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 145. Σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 87, πίν. 33. Ἀγ. Σοφία Τραπεζούντας: Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 114.

85. Miljković-Pepok, Saint Jean Kaneo 78, πίν. V.

86. Γενέσιο Θεοτόκου, Engberg, *Prophetologium Pars altera* 16. Εἰσόδια Θεοτόκου, αὐτόθι 67. Εὐαγγελισμός, αὐτόθι 90. Γ' τῆς Διακαινησίμου, αὐτόθι 517, Δ' τῆς Διακαινησίμου, αὐτόθι 519. Gravgaard, *Inscriptions* 28-29.

Παναγία Ὁδηγήτρια στὸ Ρεσ⁸⁷ καὶ στὰ τρία μνημεῖα τῆς Κύπρου: Ἁγ. Ἡρακλείδιο, Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 61β) καὶ Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης⁸⁸ (πίν. 64). Ὁ ψαλμὸς ἀναφέρεται στὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ στὴ Θεοτόκο, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης καὶ τοῦ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιου⁸⁹. Τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰ. μὲ τὸν ἴδιο ψαλμὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Δαβὶδ στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη, στὴν Ἁγ. Σοφία τοῦ Novgorod καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ἁρακος⁹⁰.

Ψαλμὸς 46 (47):6 = *Ἀνέβη ὁ θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος*. Ὁ παραπάνω ψαλμὸς, ποὺ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Δαβὶδ στὸ Markon Manastir (πίν. 122β), θεωρήθηκε ὅτι ἀναφέρεται στὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐντάσσεται στοὺς ψαλμοὺς ποὺ ψάλλονται τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀνάληψης⁹¹. Στὴ μικρογραφία τοῦ κώδικα Pat.gr.1208 μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης ὁ Δαβὶδ φέρει στὸ εἰλητάριό του τὸν ψαλμὸ αὐτό⁹². Ὁ ἴδιος ψαλμὸς ἀναγράφεται ἐπίσης στὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης ποὺ διακοσμῇ τὸν θόλο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη⁹³.

Ψαλμὸς 71 (72):1 = *Ὁ θεός, τὸ κρῖμα σου τῷ βασιλεῖ δὸς καὶ τὴν δικαιοσύνην σου τῷ υἱῷ τοῦ βασιλέως. κρίνειν τὸν λαόν σου ἐν δικαιοσύνῃ καὶ τοὺς πτωχοὺς σου ἐν κρίσει*. Ὁ ψαλμὸς ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Δαβὶδ στὴ Ravanica⁹⁴ (πίν. 132β) καὶ ψάλλεται στὴν ἀκολουθία⁹⁵ τοῦ ἑσπερινοῦ τὴν Τετάρτη τῆς Δ' ἑβδομάδας τῶν Νηστειῶν.

Ψαλμὸς 71 (72):6 = *Καὶ καταβήσεται ὡς ὑέτος ἐπὶ πόκον καὶ ὥσει σταγόνες στάζουσαι ἐπὶ τῆς γῆς*. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν ψαλμῶν ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 4), ἀλλὰ καὶ στοῦ Γεδεὼν στὴ Ljubostinja. Ὁ ψαλμὸς ἔχει συσχετιστεῖ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ ψάλλεται στὴν ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ⁹⁶.

Ψαλμὸς 109 (110):1 = *Εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου Κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Δαβὶδ στὸν Ἁγ. Νικόλαο στὸ Χαράκι τῆς Ρόδου. Ὁ ψαλμὸς θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ καὶ ψάλλεται στὴν ἑορτὴ

87. Ivanović, Vierge de Peć 150, εἰκ. 52. Popovich, Virgin Hodegetria at Peć 448, εἰκ. 2.

88. Στυλιανοῦ, Ἁγιος Νικόλαος τῆς Στέγης 164, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

89. Ἀνδρέας Κρήτης, Migne, PG 97, στ. 864A: Ἄκουσον, λέγων, θύγατερ, καὶ ἴδε, καὶ κλίνον τὸ οὖς σου, καὶ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου καὶ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς σου, ἅπερ εἰ καὶ προδήλως εἰς τὴν ἐξ ἔθνων Ἐκκλησίαν τὴν ἀναφορὰν ἔχει, ἀλλ' οὐ χαλεπὸν καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐκλαμβάνεσθαι, τῆς ὅλης ὁλῶ τῷ τῆς Ἐκκλησίας νυμφίῳ ναοποιηθείσης τῷ τῆς ἐνσαρκώσεως θαύματι. Ταράσιος Κωνσταντινουπόλεως, Migne, PG 98, στ. 1488C: Δαβὶδ, αἶνεσον, Θεοπάτορ, τὴν ἐκ φυλῆς σου ἀναδειχθεῖσαν κόρη, ὕμνων, μεγαλολογῶν μεγαλοφώνως, καὶ λέγων. Ἄκουσον, θύγα-

τερ, καὶ ἴδε, καὶ κλίνον τὸ οὖς σου καὶ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου. Βλ. ἐπίσης Ἀνδρέα Κρήτης, Migne, PG 97, στ. 872B.

90. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 86-87.

91. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, 537.

92. Grabar, *Peinture byzantine* 181.

93. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ὁ ναὸς τῆς Παρθένου 499.

94. Djordjević, Ravanica 67, εἰκ. 17, ὅπου ὁμως τὸ χωρίο ταυτίζεται μὲ τὸν 22ο ψαλμὸ τοῦ Δαβὶδ.

95. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.3, 4.4.N, 249.

96. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 63e, 93. Gravgard, *Inscriptions* 31.

τῶν Χριστουγέννων⁹⁷. Τὸν ψαλμὸ ἀναλύει καὶ ἐρμηνεύει ὁ Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης στὸ κεφάλαιό του γιὰ τὸν Δαβίδ⁹⁸.

Σολομών

Ἡ παρουσία τῆς μορφῆς τοῦ βασιλέως Σολομώντος, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται μαζὶ μὲ τὸν πατέρα του βασιλὰ Δαβίδ, ἀπαντᾶται στοὺς περισσότερους κύκλους προφητῶν τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ Σολομὼν εἰκονίζεται στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη, στὴ Μονὴ Δαφνίου, στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στὴν Cappella Palatina τῆς Σικελίας, στὸν Ἀγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα, στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος⁹⁹, στὴν Εὐαγγελίστρια στὸ Γεράκι, στὸν Ἀγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) Μάνης, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι τῆς Ρόδου, στὸν Ἀγ. Νικόλαο Σπηλιᾶς Πεντέλης καὶ στὴν Ἀγ. Σοφία Τραπεζούντας¹⁰⁰.

Ὅπως καὶ ὁ Δαβίδ, ἔτσι καὶ ὁ Σολομὼν ἐξακολουθεῖ νὰ εἰκονίζεται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν ἕως τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. Στὰ μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. μαζὶ μὲ τὸν Δαβίδ πλαισιώνει τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ δὲν εἰκονίζεται στὸν τροῦλο. Θὰ ἐπανενταχθεῖ στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν στὸ β' μισό τοῦ 14ου αἰ.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ: *Παροιμιῶν* 3:19 = Ὁ θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσεν τὴν γῆν, ἡτοίμασεν δὲ οὐρανοὺς ἐν φρονήσει. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ βασιλεὺς Σολομὼν στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 60α). Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται τὴν Παρασκευὴ τῆς Α' ἐβδομάδας τῶν Νηστειῶν¹⁰¹.

97. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, 50, 52, 54.

98. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 191-193: Ὁμοίως δὲ καὶ τὸν ἑκατοστὸν ἔνατον ψαλμὸν εἰς αὐτὸν εἴρηκε· καὶ μαρτυρεῖ αὐτὸς ὁ Κύριος λέγων πρὸς Ἰουδαίους· «Πῶς οὖν Δαβὶδ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ Κύριον αὐτὸν καλεῖ λέγων· Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· Κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου; Εἰ υἱὸς αὐτοῦ ἐστὶ, πῶς Κύριος αὐτοῦ ἐστὶ;» Τὸ μὲν «Κύριος αὐτοῦ» ὡς θεὸν σαφῶς προειπὼν, τὸ δὲ «κάθου ἐκ δεξιῶν μου» σαφῶς τῇ ἀνθρωπότητι ἀρμόζει· τὸ γὰρ «κάθου» τῷ μὴ καθεζομένῳ λέγει· ἡ δὲ θεότης ἴδρυται εἰς τὴν οἰκειάν τιμὴν καὶ δόξαν καὶ μακαριότητα παρ' ἐτέρου μείζονος μὴ ἐπιτρεπομένη, ἢ προτρεπομένη εἰς τοῦτο· ἀλλ' ἡ ἀνθρωπότης τοῦ Χριστοῦ ὑπὸ τῆς ἡνωμένης αὐτῇ ἀχωρίστως θεότητος ἐπιτρέπεται, ἀκούουσα· «Κάθου ἐκ δεξιῶν μου» ὡσανεὶ· Ἐν τῇ ἐμῇ τιμῇ. Οὕτε γὰρ δεξιὰ οὔτε ἀρι-

στερὰ ἔχει ὁ Θεὸς ἀπερίγραφος ὑπάρχων· ἀλλὰ τοῦτο αὐτῇ λέγει ὅτι· «Κάθου ἐν τῇ τιμῇ ὡσανεὶ· Εἰς πρόσωπον ἐμόν, ὡς εἰκὼν Θεοῦ παντὶ τῷ κόσμῳ δεικνυμένη».

99. Πὰ τὴν παρουσία τοῦ Σολομώντα στοὺς τροῦλους τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 87, σχ. 3. Ὁ ἴδιος, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 152-154.

100. Εὐαγγελίστρια: Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* 98. Ἀγ. Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ): Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 151. Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Ἀδημοσίευτο. Σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 86, πίν. 34. Ἀγ. Σοφία Τραπεζούντας: Talbot-Rice, *Hagia Sophia* 114.

101. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 9c, 155. Ἡ ἴδια περικοπὴ ἀπαγγέλλεται τὴν 13η Σεπτεμβρίου, ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως βλ. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 50b, 18.

IV. ΗΓΕΤΕΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	<i>Παροιμιών</i> 3:19	Παρασκευή Α' εβδομάδα Νηστειών.
Περίβλεπτος Άχρίδας	» 9:1	Έορτές Γενεσίου - Ευαγγελισμού -
Παναγία Όδηγήτρια, Ρεέ	» 9:1	Κοίμησης - Παραμονή Μεσοπεντη-
Όλυμπιώτισσα Έλασσόνας	» 9:1	κοστής
Άγ. Δημήτριος, Markon Manastir	» 9:1	
Άνάληψη, Ravanica	» 9:1	
Άγ. Σώζων, Γεράκι	» 31:29	Παρασκευή τών Βαΐων
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	» 31:29	
Άγ. Νικόλαος τής Στέγης	<i>Σοφία Σολομώντος</i> 5:15	Κυριακή τών Άγίων Πάντων
Άγ. Νικόλαος, Ήξαρχος	κατεστραμμένο	
Ταξιάρχης Μαρκόπουλου	»	
Παρηγορήτισσα Άρτας	»	
Άγ. Νικόλαος Θεολόγου	»	
Άγ. Γεώργιος Σόφιας	»	
Εϊσόδια Θεοτόκου, Kaleníc	»	
Άγ. Νικόλαος, Χαράκι	»	
Άγ. Ήρακλείδιος Κύπρου	(ἀταύτιστο)	
Παναγία (Σωτήρας), Θεσσαλονίκη	(;)	
Άγ. Γεώργιος Μαλέα	(;)	

Πίνακας 4. Άπεικονίσεις και επιγραφές ειληταρίων τοῦ Σολομώντος στοὺς τρούλους τῶν ναῶν τῆς παλαιο-
λόγιας περιόδου.

Παροιμιών 9:1 = Ἡ σοφία ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον καὶ ὑπῆρξεν στύλους ἐπτά· ἔσφα-
ξεν τὰ ἑαυτῆς θύματα, ἐκέρασεν εἰς κρατῆρα τὸν ἑαυτῆς οἶνον καὶ ἤτομάσατο τὴν ἑαυτῆς
τράπεζαν. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Σολομώντος στὴν Περίβλεπτο
τῆς Άχρίδας (πίν. 4), στὴν Όλυμπιώτισσα τῆς Έλασσόνας¹⁰² (πίν. 29β), στὸ Ρεέ¹⁰³, στὸ
Markon Manastir (πίν. 120α), καὶ στὴ Ravanica¹⁰⁴ (πίν. 132γ). Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητά-
ριό τοῦ ἀπαντᾶται ὁ προφήτης Σολομών στὸν τρούλο τῆς Παναγίας Μυριοκεφάλων¹⁰⁵.
Στὸ α' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στὸν
τροῦλο τοῦ Άγ. Γεωργίου (Έπισκοπῆ) στὴ Μάνη καὶ στὴ σπηλιὰ Πεντέλης¹⁰⁶. Τὸ συμβο-
λικό τοῦ περιεχόμενο ἀναφέρεται στὸν Ένσαρκωμένο Λόγο, στὴν Άγία Τριάδα καὶ στὴ
Θεοτόκο¹⁰⁷. Ἡ περικοπὴ συνδέεται μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ ἀπαγγέλλεται στίς
ἐορτὲς τοῦ Γενεσίου¹⁰⁸, τοῦ Ευαγγελισμοῦ¹⁰⁹ καὶ τῆς Κοίμησης¹¹⁰, καθὼς καὶ τὴν παρα-
μονὴ τῆς Μεσοπεντηκοστῆς¹¹¹.

102. Konstantinides, *Olympiotissa* 16 καὶ 99, ὅπου ὁμως ἡ ἐπιγραφή δὲν μεταγράφεται ἀκριβῶς.

103. Ivanović, *Vierge de Peć* 150. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 448, εἰκ. 1. Βλ. ἐπίσης Petković, *La peinture serbe* II πίν. XCIX.

104. Djordjević, *Ravanica* 68, εἰκ. 18.

105. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προ-
φητῶν 79-80.

106. Άγ. Γεώργιος (Έπισκοπῆ): Παπαμαστορά-
κης, Άγιος Γεώργιος (Έπισκοπῆ) 151-152. Σπηλιὰ

Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 86, πίν. 34.

107. Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγοι καὶ Όμιλῆαι* 70-151.

108. Engberg ὁ.π. *Pars altera* L 49c, 14 καὶ L 63c, 88.
Gravgaard ὁ.π. 83.

109. Engberg ὁ.π. L 49c, 14 καὶ L 63c, 88. Grav-
gaard ὁ.π. 83.

110. Engberg ὁ.π. L 49c, 14 καὶ L 63c, 88. Grav-
gaard ὁ.π. 83.

111. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 42c, 529.
Gravgaard ὁ.π. 83.

Παροιμιών 31:29 = Πολλαὶ θυγατέρες ἐκτῆσαντο πλοῦτον, πολλὰ ἐποίησαν δυνατὰ, σὺ δὲ ὑπέρκεισαι καὶ ὑπερῆρας πάσας. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Σολομών στὸν Ἅγ. Σώζοντα Γερακίου καὶ στήν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ¹¹² (πίν. 45). Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὴ Θεοτόκο καὶ συνδέεται μὲ τὴν Ἑνσάρκωση σύμφωνα μὲ τὶς ἐρμηνεῖες καὶ τὶς ἀναφορὲς τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης καὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ταρασίου¹¹³. Τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Σολομών στήν Παναγία τοῦ Ἁρακος¹¹⁴. Στὴ λειτουργία ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται τὴν Παρασκευὴ τῶν Βαῶν¹¹⁵.

Σοφία Σολομώντος 5:15: Δίκαιοι δὲ εἰς τὸν αἰῶνα ζῶσιν, καὶ ἐν κυρίῳ ὁ μισθὸς αὐτῶν, καὶ ἡ φροντίς αὐτῶν παρὰ ὑψίστῳ. Τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Σολομώντος στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης¹¹⁶ (πίν. 62β). Ἡ περικοπὴ ἐντάσσεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στήν ἑορτὴ τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πάντων¹¹⁷.

Ἀταύτιστο = Ἐλεύσομαι πρὸς σε ἵνα σώσω κόσμον. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Σολομών στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο. Δὲν κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω τὴν προέλευση τοῦ χωρίου.

V. Ἀρχιερεῖς τοῦ Ἰσραὴλ

Μελχισεδέκ

Ὁ Μελχισεδέκ, βασιλεὺς Σαλήμ καὶ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου, σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο 14:18 τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως, εἶναι ἀναγνωρίσιμος ἀπὸ τὸν δίσκο μὲ τὶς τρεῖς προσφορὲς ποὺ κρατεῖ καὶ τὴν ἀρχιερατικὴ ἐνδυμασία του. Μὲ τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ παριστάνεται ὁ Μελχισεδέκ στοὺς τρούλους τοῦ Ἅγ. Ἀχιλλεῖου στὸ Arilje¹¹⁸ (πίν. 65α) καὶ τῆς Ἅγ. Τριάδας στὸ Βεράτιο (1282-1326). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἰκονίζεται ὁ Μελχισεδέκ καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ ναοῦ, ὅπως στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Πρίλαπο¹¹⁹, στήν Ἀνάληψη τῆς Žiža¹²⁰, στήν Gračanica¹²¹ καὶ ἀργότερα στὴ Ravanica¹²².

Ὁ Μελχισεδέκ, ἐπειδὴ ἦταν ἀγενεαλόγητος (Παῦλος, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἑβραίους 7:3), θεωρήθηκε ὡς μία ἀπὸ τὶς μορφὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ποὺ προεικονίζουν τὸν Χριστό. Ὅπερ, οἶμαι, γνόντες καὶ παθόντες ὁ θαυμαστός ἐκεῖνος καὶ μέγας Μελχισεδέκ, περὶ ὃν τὰ μεγάλα καὶ θαυμαστά παρὰ τῇ Γραφῇ ὁ θεὸς διεξέρχεται λόγος, χρόνου καὶ φύσεως

112. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 236, πίν. 87.

113. Πὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου βλ. Ἀνδρέα Κρήτης, Migne, PG 97, στ. 864A, 872B. Πατριάρχης Ταράσιος, Migne, PG 98, στ. 1488C. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 72.

114. Βλ. αὐτόθι 72-73.

115. Høeg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 34c, 352. Gravgaard, *Inscriptions* 84.

116. Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος Στέγης 163,

ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

117. Høeg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 47c, 568.

118. Βλ. Živković, *Arilje* σχ. III.

119. Βλ. Millet - Frolov, *Peinture en Yougoslavie* III πίν. 21.1.

120. Βλ. Živković, *Žiža* σχ. V.16.

121. Βλ. Živković, *Gračanica* σχ. νοτιοδυτικοῦ πεσσοῦ ἀριθ. 8.

122. Βλ. Živković, *Ravanica* σχ. III.9.

ὑπεράνω γενέσθαι, καὶ ὁμοιωθῆναι τῷ Υἱῷ τοῦ Θεοῦ κατηξιώθη, τοιοῦτος ἔξει δηλαδὴ κατὰ τὴν χάριν ὡς ἐφικτὸν γενόμενος, οἷος αὐτὸς ὁ δοτὴρ τῆς χάριτος κατὰ τὴν οὐσίαν ὑπάρχων πιστεύεται, ἀναφέρει ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, καὶ συνεχίζει: Καθ' ὃ σημαίνοντες καὶ οὗτος ὁ μέγας Μελχισεδέκ διὰ τὴν ἐμποιγηθεῖσαν αὐτῷ θείαν ἀρετὴν εἰκὼν εἶναι κατηξιῶται Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ τῶν ἀπορρήτων αὐτοῦ μυστηρίων, εἰς ὃν πάντες μὲν οἱ ἅγιοι συνάγονται ὡς ἀρχέτυπον καὶ τῆς ἐν ἐκάστῳ αὐτῶν τοῦ καλοῦ ἐμφάσεως αἴτιον, μάλιστα δὲ οὗτος, ὡς τῶν ἄλλων ἀπάντων πλείους ἐν ἑαυτῷ φέρων τοῦ Χριστοῦ τὰς ὑποτυπώσεις¹²³.

Ἀπὸ τὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ ἐπηρεάζεται τὸν 14ο αἰ. ὁ Ἰωσήφ Καλόθετος: Ἐπεὶ δὲ πολὺς ἐπεφύη ἡμῖν καὶ κωμωδίαν ἀνάγραπτον καθ' ἡμῶν συνεστήσατο, χρωμένους τοῖς περὶ τοῦ Μελχισεδέκ τοῦ θείου Μαξίμου λόγοις, ἐνθ' ἀπάτορα καὶ ἀμήτορα καὶ ἀγενεαλόγητον, πρὸς δὲ καὶ ἄκτιστον λέγει, «οὐ διὰ τὴν φύσιν τὴν θνητὴν, ἀλλὰ διὰ τὴν χάριν τὴν ἄκτιστον καὶ αἰδίου, τὴν ἐκ τοῦ αἰὶ ὄντος»¹²⁴.

ἹΑαρὼν

Ὁ ἀρχιερέας ἹΑαρὼν εἰκονίζεται στὸν Ἁγ. Ἡρακλείδιο, στὴν Παρηγορήτισσα τῆς ἹΑρτας¹²⁵, στὴν Παναγία τοῦ Ρεῖ¹²⁶, στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ¹²⁷, στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι¹²⁸ καὶ στὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα: Ravanica¹²⁹, Jošanica, Manasija¹³⁰ καὶ Kalenić¹³¹. Εἶναι ντυμένος μὲ ἱερατικὴ ἐνδυμασία· ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω παραστάσεις μόνον στὴν Παρηγορήτισσα ὁ ἹΑαρὼν θὰ ἀπεικονιστεῖ μὲ ἀρχαῖζουσα ἐνδυμασία. Στὸ Arilje¹³², στὴ Ravanica¹³³ (πίν. 130α) καὶ στὴν Jošanica (πίν. 136β) ὁ ἹΑαρὼν δὲν κρατεῖ εἰλητάριο ὅπως οἱ ὑπόλοιποι προφῆτες στὸν τροῦλο, ἀλλὰ εἰκονίζεται κρατώντας τὴ ράβδο. Μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο εἰκονίζεται καὶ στὸν ναὸ τῆς Κοίμησης στὸ Volotovo¹³⁴.

Στὸ Arilje ὁ ἹΑαρὼν ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ράβδο κρατεῖ καὶ τὴ στάμνο, σύνηθες σύμβολο τοῦ Μωυσῆ. Μὲ τὴ στάμνο ὁ ἹΑαρὼν θὰ ἀπεικονιστεῖ ἄλλη μία φορά, στὸ Kalenić. Ἡ ράβδος ποὺ κρατεῖ ὁ ἹΑαρὼν συμβολίζει τὴ νίκη καὶ τὴ δύναμη τοῦ Ἰσραήλ¹³⁵, ὅταν ὁμοῦς ἡ ράβδος εἰκονίζεται μὲ βλαστοὺς τότε ἀποτελεῖ προεικόνιση τῆς Θεοτόκου¹³⁶.

123. Μάξιμος Ὁμολογητής, Migne, PG 91, στ. 1137C καὶ 1141C.

124. Ἰωσήφ Καλόθετος (ἐκδ. Τσάμη), Λόγος 4ος, 186.

125. Ὁρλάνδος, Παρηγορήτισσα 116, πίν. 10.

126. Ivanović, Vierge de Peć 149-150. Popovich, Virgin Hodegetria at Peć 445-446, εἰκ. 1. Βλ. Petković, La peinture serbe II πίν. XCIX.

127. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 218, πίν. 77α-β.

128. Stylianou, Churches of Cyprus 68.

129. Βλ. Živković, Ravanica σχ. I.3.

130. Tomić - Nolić, Manasija 74, ὅπου τὸ χωρίο στὸ εἰλητάριό του δὲν ταυτίζεται. Βλ. Živković, Manasija σχ. 1.

131. Βλ. Živković, Kalenić σχ. I.

132. Βλ. Živković, Arilje σχ. III.

133. Βλ. Živković, Ravanica σχ. I.4.

134. Vzdornov, Volotovo εἰκ. 11.

135. Revel-Neher, L'arche d'alliance 130.

136. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 226-227. Βλ. ἐπίσης Παπαμαστοράκη, Ἁγιος Γεώργιος Βιάννου 318 καὶ σημ. 15.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΣΥΜΒΟΛΑ - ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Περίβλεπτος Μυστρᾶ Ἀγ. Τριάδα, Manasija Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι Ἀγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου Παρηγορήτισσα Ἄρτας Ἀγ. Ἀχίλλειος, Arilje Παναγία Ὁδηγήτρια, Ρεέ Ἀνάληψη, Ravanica Ἀγ. Νικόλαος, Jošanica Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić Ἀγ. Ἰωάννης, Zemen	Ἀριθμοὶ 17:16-24, με ράβδο Δευτερονόμιον 10:14, με ράβδο ψαλμὸς 109:4 Ἰωήλ 4:12 (νεότερη ἐπιγραφή) με ράβδο (χωρὶς εἰλητό) με ράβδο, θυματό (χωρὶς εἰλητό) με ράβδο, θυματό (κλειστό εἰλητό) με ράβδο (χωρὶς εἰλητό) με στάμνο (χωρὶς εἰλητό) με ράβδο	Ἑορτὴ Ἀγίων Πατέρων Ἑορτὴ Χριστουγ., Τρίτη Βαΐων. Τετάρτη Τυρινῆς

Πίνακας 5. Ἀπεικονίσεις, σύμβολα καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ Ἀαρὼν σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΑ ΑΑΡΩΝ: Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ ὁ Ἀαρὼν εἰκονίζεται νὰ κρατῇ με τὸ ἀριστερό του χέρι τὴ βλαστήσασα ράβδο καὶ με τὸ δεξι εἰλητάριο πάνω στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ἡ ἔμμετρη ἐπιγραφή *ράβδον βλαστήσασάν σε γύναι κύριον καὶ Θεὸν ἡμῶν τεκοῦσα κόρη*. Τὸ περιεχόμενό της σχετίζεται ἄμεσα με τὸ θαῦμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀαρὼν ὡς ἀρχιερέα τοῦ Ἰσραήλ, ἔτσι ὅπως περιγράφεται στὸ βιβλίο τῶν *Ἀριθμῶν* 17:16-24. Ἡ βλαστήσασα ράβδος θεωρεῖται ἐπίσης προεικόνιση τῆς Θεοτόκου¹³⁷.

Δευτερονόμιον 10:14 = *Ἴδου κυρίου τοῦ Θεοῦ σου ὁ οὐρανὸς καὶ ὁ οὐρανὸς τοῦ οὐρανοῦ, ἡ γῆ καὶ πάντα, ὅσα ἐστὶν ἐν αὐτῇ*. Με τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ ἀρχιερέας Ἀαρὼν στὴ Manasija¹³⁸ (πίν. 145). Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται περιλαμβάνεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τῶν Ἀγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ¹³⁹.

Ψαλμὸς 109:4 = *Σὺ εἰ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ*. Με τὸν ψαλμὸ αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ ἀρχιερέας Ἀαρὼν στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 60β). Ἐντάσσεται στὴν ἀκολουθία τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων¹⁴⁰ καὶ τῆς Τρίτης τῶν Βαΐων¹⁴¹.

Ἰωήλ 4:12 = *Ἐξεγειρέσθωσαν καὶ ἀναβαινέτωσαν πάντα τὰ ἔθνη εἰς τὴν κοιλάδα Ἰωσαφάτ*. Στὸ Προφητολόγιο τὸ χωρίο ἀποδίδεται ὡς ἑξῆς: *Τάδε λέγει κ(ύριο)ς ἐξεγειρέσθω καὶ ἀναβαινέτω*. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἀαρὼν στὸν Ἀγ. Ἡρακλείδιο, μολοντί τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἰωήλ. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἐντάσσεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται τὴν Τετάρτη τῆς Τυρινῆς¹⁴².

137. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 219.

138. Todić, *Manasija* 54.

139. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 44c, 542, καὶ Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 69c, 124.

140. Høg - Zuntz ὁ.π. I.1, 51, 52, 55.

141. Αὐτόθι I.2, L 31a, 323.

142. Αὐτόθι I.2, L 3b, 112. Gravgaard, *Inscriptions* 68.

Σαμουήλ

Ὁ Σαμουήλ εἶναι ὁ ἱερέας πού ἔχρισε τόν Δαβίδ βασιλέα, σύμφωνα μέ τὸ χωρίο 16:13 τοῦ Α' βιβλίου τῶν *Βασιλειῶν*: *Καὶ ἔλαβεν Σαμουήλ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου καὶ ἔχρισεν αὐτόν ἐν μέσῳ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ καὶ ἐφῆλτο πνεῦμα κυρίου ἐπὶ Δαβίδ ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης καὶ ἐπάνω*. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἰκονίζεται μέ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου, σύμβολο πού τὸν χαρακτηρίζει. Ἡ μορφή τοῦ Σαμουήλ ἀπαντᾶται στοὺς κύκλους προφητῶν κατὰ τὸν προχωρημένο 14ο αἰ. στὸν Τίμο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι¹⁴³ (πίν. 60α), στὸ Zemen καὶ στὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα, Jošanica (πίν. 137α), Manasija¹⁴⁴ (πίν. 141α) καὶ Kalenić¹⁴⁵.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΣΥΜΒΟΛΑ - ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Τίμος Σταυρός, Πελέντρι Ἀγ. Τριάδα, Manasija Ἀγ. Ἰωάννης, Zemen Ἀγ. Νικόλαος, Jošanica Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	<i>Βασιλειῶν</i> Α 2:5, μέ τὸ κέρας » Α 12:15, μέ τὸ κέρας μέ τὸ κέρας » »	Ἑορτὴ Εὐαγγελισμοῦ

Πίνακας 6. Ἀπεικονίσεις, σύμβολα καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ Σαμουήλ σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΑ ΣΑΜΟΥΗΛ: *Βασιλειῶν* Α 2:5 = *Ὅτι στεῖρα ἔτεκεν ἑπτὰ, καὶ ἡ πολλὴ ἐν τέκνοις ἡσθένησεν*. Στὸν Τίμο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι ὁ Σαμουήλ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου, κρατεῖ καὶ ἀνοικτὸ εἰλητὸ πάνω στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται τὸ χωρίο (πίν. 60α). Περιλαμβάνεται καὶ στὴν ὁδὴ - προσευχὴ τῆς Ἀννας, μητέρας τοῦ Σαμουήλ, πού ψάλλεται στὴν ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ¹⁴⁶.

Βασιλειῶν Α 12:15 = *Ἐὰν δὲ μὴ ἀκούσητε τῆς φωνῆς κυρίου καὶ ἐρίσητε τῷ στόματι κυρίου, καὶ ἔσται χεὶρ κυρίου ἐπὶ ὑμᾶς καὶ ἐπὶ τὸν βασιλέα ὑμῶν*. Στὴ Manasija¹⁴⁷ ὁ Σαμουήλ κρατεῖ μέ τὸ ἓνα χεῖρ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου καὶ μέ τὸ ἄλλο εἰλητάριο, στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται τὸ χωρίο (πίν. 141α).

Ζαχαρίας ὁ Παλαιὸς

Ὁ ἀρχιερέας Ζαχαρίας ὁ Παλαιὸς εἶναι ὁ πατέρας τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου καὶ ὁ τελευταῖος μεγάλος ἱερέας τοῦ Ἰσραήλ. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸν εἰκονίζεται μαζὶ μέ ἄλλους ἱερεῖς τοῦ Ἰσραήλ ἢ μέ τὸν γιό του τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο στὸν χώρο τοῦ τρούλου. Ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν τρούλο τῆς Cappella Palatina ντυμένος μέ ἀρχιερατικὴ

143. Stylianou, *Churches of Cyprus* 68.

144. Tomić - Nikolić, *Manasija* 74, ὅπου τὸ χωρίο στὸ εἰλητάριό του δὲν ταυτίζεται. Βλ. Živković, *Manasija* σχ. 1.

145. Βλ. Živković, *Kalenić* σχ. I.

146. Engberg, *Prophetologium Pars altera* 89.

147. Todić, *Manasija* 54.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ - ΣΥΜΒΟΛΑ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	ὠδή 9η - προσευχή Ζαχαρία 9:68	Παρασκευή Τυρινῆς Παρασκευή Τυρινῆς Ἑορτὴ Ἀνάληψης
Ἅγ. Τριάδα, Manasija	ὠδή 9η - προσευχή Ζαχαρία 9:68, θυματὸ	
Ἅγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	Ζαχαρίας 1:4,14, 8:19	
Ἅγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	» 8:19	
Περίβλεπτος Μυστρά	» 14:1 καὶ 4	
Ἀνάληψη, Ravanica	(κλειστὸ εἰλητὸ)	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	(κλειστὸ εἰλητὸ)	
Ἅγ. Σώζων, Γεράκι	θυματὸ-λιβανωτίδα (χωρὶς εἰλητὸ)	
Ἅγ. Ἀχίλλειος, Arilje	»	
Λευκὴ Ἐκκλησία, Karan	»	

Πίνακας 7. Ἀπεικονίσεις, σύμβολα καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ ἀρχιερέα Ζαχαρία τοῦ Παλαιοῦ σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ἐνδυμασία κρατώντας θυματήριον καὶ ἀνοικτὸ εἰλητάριον, ὅπου ἀναγράφεται τὸ χωρίο 9:9 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ συνώνυμου τοῦ προφήτη Ζαχαρία¹⁴⁸. Στὸν Ἅγ. Σώζοντα Γερακίου¹⁴⁹, στὸ Arilje¹⁵⁰ (πίν. 66α) καὶ στὴ Λευκὴ Ἐκκλησίᾳ στὸ Karan (πίν. 97β), ὁ Ζαχαρίας εἰκονίζεται νὰ κρατεῖ λιβανωτίδα. Στὰ δύο τελευταῖα μνημεῖα κρατεῖ καὶ θυματὸ. Στὴ Manasija¹⁵¹ ὁ Ζαχαρίας εἰκονίζεται μὲ θυματὸ καὶ ἀνοικτὸ εἰλητάριον (πίν. 141α), ἐνῶ στὴ Ravanica¹⁵² μὲ κλειστὸ εἰλητὸ. Στὸ Kalenić¹⁵³ ὁ Ζαχαρίας θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν προφήτη πὺν παριστάνεται μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, ὅπως καὶ στὴ Ravanica πρὶν ἀπὸ τὸν Σαμουήλ.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΡΕΑ ΖΑΧΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ: ὠδή 9η - προσευχή Ζαχαρία 9:68 (Λουκᾶς 1:68) = *Εὐλογητὸς κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησεν λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ*. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριόν του εἰκονίζεται ὁ ἀρχιερέας Ζαχαρίας ὁ Παλαιὸς στὸν Τίμιον Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 61α) καὶ στὴ Manasija¹⁵⁴ (πίν. 141α).

Ζαχαρίας 1:3, 4, 14 ἢ 8:1, 4, 6, 7, 9, 14, 19, 20 = *Τάδε λέγει κύριος παντοκράτωρ*. Στὸ εἰλητάριον τοῦ ἀρχιερέα Ζαχαρία στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης (πίν. 63α) ἀναγράφεται τὸ παραπάνω χωρίο, πὺν προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ συνώνυμου τοῦ προφήτη. Τὸ χωρίο ἐντοπίζεται πολλὰ φορὲς στὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ζαχαρία καὶ περιλαμβάνεται σὲ περικοπὲς πὺν ἀπαγγέλλονται τὴν Παρασκευὴ τῆς Τυρινῆς¹⁵⁵.

148. Borsook, *Messages in Mosaic* 41, σημ. 84, εἰκ. 28.

149. Βλ. Μουτσόπουλο - Δημητροκάλλη, *Γεράκι* εἰκ. 336.

150. Βλ. Živković, *Arilje* σχ. III.

151. Tomić - Nikolić, *Manasija* 74, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται. Βλ. ἐπίσης Živković, *Manasija* σχ. 1.

152. Βλ. Živković, *Ravanica* σχ. I.4.

153. Βλ. Živković, *Kalenić* σχ. I.

154. Τὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Λουκᾶ 1:68, μὲ τὸ ὅποῖο ὁ Todić, *Manasija* 54, ταυτίζει τὸ ἀπόσπασμα πὺν ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριον τοῦ προφήτη, προέρχεται ἀπὸ τὴν 9η ὠδή τοῦ Ζαχαρία.

155. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 4a, 115.

Ζαχαρίας 8:19 = *Τάδε λέγει κύριος παντοκράτωρ Νηστεία ἢ τετράς καὶ νηστεία ἢ πέμπτη καὶ νηστεία ἢ ἑβδόμη καὶ νηστεία ἢ δεκάτη. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο, πού προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ συνώνυμου τοῦ προφήτη, εἰκονίζεται ὁ Ζαχαρίας Παλαιὸς στὸν τροῦλο τοῦ Ἀγ. Ἡρακλειδίου. Στὸ εἰλητάριο ἀναγράφεται ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου ἢ ὁποία ἐντάσσεται σὲ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τὴν Παρασκευὴ τῆς Τυρινῆς¹⁵⁶.*

Ζαχαρίας 14:1 καὶ 4 = *Ἰδὸν ἡμέραι ἔρχονται τοῦ κυρίου καὶ στήσονται οἱ πόδες αὐτοῦ ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐπὶ τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν τὸ κατέναντι Ἱερουσαλὴμ ἐξ ἀνατολῶν. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο χωρίων, πού προέρχονται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ συνώνυμου τοῦ προφήτη, ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ζαχαρία Παλαιοῦ στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ¹⁵⁷ (πίν. 49β). Ἡ παράθεση τῶν δύο χωρίων προέρχεται ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο καὶ περιλαμβάνεται σὲ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τὴν παραμονὴ καὶ ἀνήμερα τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀνάληψης¹⁵⁸.*

VI. Προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ

Ἡλίας

Ἡ παρουσία τοῦ προφήτη Ἡλία ἐντοπίζεται σὲ μία σειρὰ ἀπὸ κύκλους προφητῶν στοὺς τροῦλους τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ Ἡλίας εἰκονίζεται στὴν Παναγία Χαλκέων, στὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, στὴ μονὴ Δαφνίου, στὴν Cappella Palatina καὶ στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου τῆς Σικελίας, στὴν Παναγία τοῦ Ἀρακος¹⁵⁹, στὴν Παναγία Κρίνα τῆς Χίου (πρῶτο στρώμα), στὸν Ἀγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) Μάνης, στὸν Ἀγ. Νικόλαο σπηλιάς Πεντέλης καὶ στὴν Ἀγ. Σοφία¹⁶⁰ Τραπεζούντας. Ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. καὶ μετὰ ὁ Ἡλίας συναντᾶται σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς κύκλους προφητῶν τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου καὶ τῆς Κύπρου. Ὁ Ἡλίας εἰκονίζεται ἐπίσης στοὺς τρεῖς ναοὺς τοῦ Novgorod – Μεταμόρφωση, Ἀγ. Θεόδωρο Στρατηλάτη, Γέννηση τοῦ Χριστοῦ –, καθὼς καὶ σὲ δύο ναοὺς τῆς περιοχῆς του, Μεταμόρφωση στὸ Κοναλενο καὶ Κοίμηση στὸ Volotovo.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ: Βασιλειῶν Γ 17:1 = *Καὶ εἶπεν Ἡλιὸν ὁ προφήτης ὁ Θεσβίτης ἐκ Θεσβῶν τῆς Γαλααδ πρὸς Ἀχαάβ Ζῆ κύριος ὁ θεὸς τῶν δυνάμεων ὁ θεὸς Ἰσραὴλ, ὃ παρέστην ἐνώπιον αὐτοῦ, εἰ ἔσται τὰ ἔτη ταῦτα δρόσος καὶ ὑετὸς ὅτι εἰ μὴ διὰ στόματος λόγου μου. Μὲ τμῆμα τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριό του*

156. Αὐτόθι I.2, L 5a, 123.

157. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 232, πίν. 83.

158. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 43c, 535. Gravgaard, *Inscriptions* 91.

159. Πά τὴν παρουσία τοῦ Ἡλία στὸν χώρο τοῦ τροῦλου στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο βλ. Παπαμαστο-

ράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 87, σχ. 3. Ὁ ἴδιος, Ἀγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 147.

160. Ἀγ. Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ): Παπαμαστοράκης, Ἀγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 147. Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 86-87, πίν. 38,1. Ἀγ. Σοφία Τραπεζούντας: Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 116.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Ἁγ. Σώζων, Γεράκι	<i>Βασιλειῶν</i> Γ 17:1	Ἑορτὴ Προφήτη Ἡλία
Ἁγ. Ἰωάννης Κανεο Ἀχρίδας	» Γ 17:1	
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	» Γ 17:1	
Παναγία (Σωτήρας) Θεσσαλονίκης	» Γ 17:1	
Ἀνάληψη, Dečani	» Γ 17:8	Μεγάλο Σάββατο
Ταξιάρχης Μαρκόπουλου	» Γ 18:36	Ἑορτὴ Θεοφανείων
Παναγία Ὁδηγήτρια, Ρεέ	» Γ 19:10	Ἑορτὴ Μεταμόρφωσης
Ἀρχάγγελοι, Lesnovo	» Γ 19:10	
Ἀνάληψη, Ravanica	» Γ 19:10	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica	» Γ 19:10	
Ἁγ. Τριάδα, Manasija	» Γ 19:10	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	» Γ 19:10	
Ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	» Γ 19:11	Ἑορτὴ Μεταμόρφωσης
Ἁγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	» Δ 2:4, 6	Ἑορτὴ Θεοφανείων
Βασιλικὴ Ἐκκλησία, Studenica	» Δ 2:2, 4, 6	
Ἁγ. Νικήτας, Čučer	» Δ 2:2, 4, 6	
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἁγ. Ὄρους	» Δ 2:2, 4, 6	
Εὐαγγελισμός, Gračanica	» Δ 2:2, 4, 6	
Ἁγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	» Δ 2:4, 6	
Ἁγ. Δημήτριος, Markov Manastir	» Δ 2:4, 6	
Παρηγορήτισσα Ἄρτας	(κατεστραμμένο)	
Ἅγιος Γεώργιος, Staro Nagoričino	»	
Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσόνας	»	
Ἁγ. Νικόλαος, Χαράκι	»	
Ἁγ. Νικόλαος, Jošanica	»	
Ἁγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	(νέα ἐπιγραφή)	
Σωτήρας Χριστός, Prizren (·)	(·)	
Ἁγ. Ἰωάννης, Zemen	(·)	

Πίνακας 8. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφὲς εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἡλία σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

εἰκονίζεται ὁ Ἡλίας στὸν Ἁγ. Σώζοντα Γερακίου, στὸν Ἁγ. Ἰωάννη Κανεο¹⁶¹ στὴν Ἀχρίδα, στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 61α) καὶ ἀργότερα στὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη¹⁶². Ἦδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. τὸ παραπάνω χωρίο ἀναγράφεται στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σωζόμενα εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ἡλία, ὅπως φαίνεται στὴν Παναγία Χαλκῶν, στὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, στὴ μονὴ Δαφνίου, στὴν Cappella Palatina, στὸ Djurdjevi Stupovi, στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος, στὸν Ἁγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) τῆς Μάνης, καὶ στὴ σπηλιὰ Πεντέλης¹⁶³. Τὸ περιεχόμενό του ἀναφέρεται στὸν Παντοκράτορα. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ ποὺ ἀπαγγέλλεται τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ προφήτη¹⁶⁴.

161. Miljković-Peppek, Saint Jean Kaneo 78.

162. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ὁ ναὸς τῆς Παρθένου 500.

163. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προ-

φητῶν 87. Τοῦ ἴδιου, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 147.

164. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 70a, 125. Gravgaard, *Inscriptions* 35.

Βασιλειῶν Γ 17:8 = Καὶ ἐγένετο ῥῆμα κυρίου πρὸς Ἡλιὸν Ἀνάστηθι καὶ πορεύου. Τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Ἡλία στὸ Dečani¹⁶⁵ (πίν. 116γ). Ἡ ἐπιγραφή ἀκολουθεῖ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου καὶ περιλαμβάνεται σὲ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τὸ Μεγάλο Σάββατο¹⁶⁶.

Βασιλειῶν Γ 18:36 = Καὶ ἀνεβόησεν Ἡλιὸν εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ εἶπεν Κύριε ὁ θεὸς Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰσραήλ, ἐπάκουσόν μου, κύριε, ἐπάκουσόν μου σήμερον ἐν πυρὶ, καὶ γνώτωσαν πᾶς ὁ λαὸς οὗτος ὅτι σὺ εἶ κύριος ὁ θεὸς Ἰσραὴλ καὶ γὰρ δοῦλός σου καὶ διὰ σὲ πεποίηκα τὰ ἔργα ταῦτα. Τμῆμα τοῦ χωρίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡλία στὸν Ταξιάρχη στὸ Μαρκόπουλο¹⁶⁷ τῆς Ἀττικῆς, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι παρεμβάλλεται καὶ τὸ Ἰακώβ μεταξὺ τῶν Ἰσαὰκ καὶ Ἰσραήλ. Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὸν πρὸ αἰώνων Θεὸ καὶ στὴν κυριαρχία του στὸν λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ, ἐντάσσεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων¹⁶⁸.

Βασιλειῶν Γ 19:10 ἢ 19:14 = Καὶ εἶπεν Ἡλιὸν Ζηλῶν ἐζήλωκα τῷ κυρίῳ παντοκράτορι, ὅτι ἐγκατέλειπόν σε οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἡλίας στὸ Peć¹⁶⁹, στὸ Lesnovo¹⁷⁰ (πίν. 106α) καὶ στὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα: Ravanica¹⁷¹ (πίν. 131γ), Nova Pavlica¹⁷², Manasija¹⁷³ (πίν. 141β) καὶ Kalenik¹⁷⁴. Στὶς ἐπιγραφὲς τῶν παραπάνω μνημείων παρεμβάλλεται ἡ λέξη θεῷ μεταξὺ τῶν λέξεων κυρίῳ καὶ παντοκράτορι. Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Ἡλία καὶ στὰ τρία μνημεῖα τοῦ Novgorod: Ἁγ. Θεόδωρο Στρατηλάτη, Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ Μεταμόρφωση στὸ Κοναλενο. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἐντάσσεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στὴ λειτουργία τῆς ἑορτῆς τῆς Μεταμόρφωσης¹⁷⁵. Ἡ διασπορὰ τοῦ χωρίου σὲ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Novgorod ὀφείλεται στὴν ἐξάπλωση τοῦ ἡσυχαστικοῦ ρεύματος στὶς περιοχὲς αὐτές. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεῖς ὅτι στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ἡλία στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Novgorod καὶ στὴν Κοίμηση τοῦ Volotono, πού σήμερα ἔχουν σβηστεῖ, εἶχε ἀναγραφεῖ τὸ ἴδιο χωρίο, ὑπόθεση στὴν ὁποία συνηγορεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τόσο ἡ Κοίμηση στὸ Volotono ὅσο καὶ ὁ Ἁγ. Θεόδωρος Στρατηλάτης ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ Μεταμόρφωση τοῦ Novgorod.

Βασιλειῶν Γ 19:11 = Καὶ πνεῦμα μέγα κραταιὸν διαλῶν ὄρη καὶ συντρίβον πέτρας ἐνώπιον κυρίου. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἡλίας στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης¹⁷⁶ (πίν. 22β). Σχετίζεται μὲ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, περιλαμβάνεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ¹⁷⁷.

165. Marković, Dečani 22, 103.

166. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 41i, 462.

167. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ταξιάρχης στὸ Μαρκόπουλο 209, πίν. 108.

168. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 21, 74-75.

169. Ivanović, Vierge de Peć 149. Popovich, Virgin Hodegetria at Peć 457, εἰκ. 8. Βλ. καὶ Petković, *La peinture serbe* II πίν. XCIC.

170. Gabelić, *Lesnovo* 57-58.

171. Djordjević, Ravanica 67, εἰκ. 15.

172. Popovich, Nova Pavlica 38.

173. Todić, *Manasija* 53.

174. Popovich, Nova Pavlica 38, σημ. 57.

175. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 71c, 142.

176. Ξυγγόπουλος, Ἅγιοι Ἀπόστολοι 37, πίν. 3, 2. Βλ. ἐπίσης Stephan, *Apostelkirche* 43, εἰκ. 18.

177. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 71c, 142.

Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6 πρώτο τμήμα = *Καὶ εἶπεν Ἡλιὸν πρὸς Ἑλισσαΐε Κάθον δὴ ἐνταῦθα, ὅτι κύριος ἀπέσταλκέν με ἕως...* Τὸ χωρίο αὐτὸ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν διάλογο τοῦ Ἡλία καὶ τοῦ Ἑλισσαίου, ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡλία στὸν Ἀγ. Ἡρακλείδιο τῆς Κύπρου, στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica¹⁷⁸ (πίν. 78β), στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου, στὸ Čučer¹⁷⁹ (πίν. 93β), στὴν Gračanica¹⁸⁰ καὶ στὸ Markov Manastir (πίν. 120γ). Στὰ σερβικὰ μνημεῖα, ὅπου ὁ Ἡλίας εἰκονίζεται κατὰ ἀκολουθία μαζί μὲ τὸν Ἑλισσαῖο τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ χωρίου ἀναγράφεται στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἡλία, ἐνῶ τὸ δεύτερο τμήμα του στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἑλισσαίου, ἀποκαθιστώντας τὸν διάλογο μεταξὺ τους. Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ ποὺ εἶναι ἐνταγμένη στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων¹⁸¹.

Βασιλειῶν Δ 2:2, 4, 6 δεύτερο τμήμα = *Ζῇ κύριος καὶ ζῇ ἡ ψυχὴ σου, εἰ ἐγκαταλείψω σε.* Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἡλίας στὸν τρούλο τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Στέγης στὴν Κακοπετριά¹⁸² (πίν. 64). Τὸ χωρίο αὐτὸ εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἑλισσαίου καὶ ἀναγράφεται κυρίως στὰ εἰλητάρια του. Ἡ ἀναγραφή τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡλία ὀφείλεται σὲ λάθος, ποὺ εἶναι ὅμως πολὺ φυσικό, ἀφοῦ ἔτσι ἀρχίζει καὶ τὸ χωρίο 17:1 ἀπὸ τὸ Γ' βιβλίον τῶν *Βασιλειῶν* τὸ ὁποῖο ἀναγράφεται συνήθως σὲ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ἡλία. Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὴν περικοπὴ ποὺ περιλαμβάνει τὸν διάλογο τοῦ Ἡλία μὲ τὸν Ἑλισσαῖο, ἡ ὁποία ἔχει ἐνταχθεῖ στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων¹⁸³.

Ἑλισσαῖος

Ὁ προφήτης Ἑλισσαῖος, μαθητὴς τοῦ Ἡλία, ἀκολουθεῖ σχεδὸν πάντοτε τὸν δάσκαλό του καὶ ἐντοπίζεται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν τῆς μονῆς Δαφνίου, τῆς Carrella Palatina καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου στὴ Σικελία, τῆς Παναγίας τοῦ Ἀρακος¹⁸⁴, τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Γεράκι, τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (Ἐπισκοπὴ) τῆς Μάνης, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρι καὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη¹⁸⁵. Σὲ ὅλους τοὺς παραπάνω κύκλους ὁ Ἑλισσαῖος εἰκονίζεται μαζί μὲ τὸν δάσκαλό του ὡς ζευγος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τελευταῖο κύκλο, ὅπου ὁ προφήτης Ἑλισσαῖος εἶναι μόνος.

178. Babić, *Studenica* 72-73, εἰκ. 18. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 288, 292, σχ. I.

179. Αὐτόθι 288, 292-293, σχ. II.

180. Todić, *Gračanica* 81, εἰκ. 12. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 288, 293, σχ. IV.

181. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2e, 63. Gravgaard, *Inscriptions* 36.

182. Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης 164, ὅπου δὲν ταυτίζεται τὸ χωρίο.

183. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2e, 64.

184. Πὰ τὴν παρουσία τοῦ προφήτη Ἑλισσαίου στὸν χώρο τοῦ τρούλου στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 87, σχ. 3.

185. Εὐαγγελίστρια: Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* 100. Ἀγ. Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ): Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 147-148. Ἀγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη καὶ Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 431, 437.

VI. ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Ταξιάρχης Μαρκόπουλου	<i>Βασιλειῶν</i> Δ 2:4,6	Ἑορτὴ Θεοφανείων
Παρηγορήτισσα Ἄρτας	» Δ 2:4,6	
Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ, Studenica	» Δ 2:2,4,6	
Ἄγ. Νικήτας, Čučer	» Δ 2:2,4,6	
Ἄγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino	» Δ 2:2,4,6	
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἄγ. Ὁρους	» Δ 2:2,4,6	
Εὐαγγελισμός, Gračanica	» Δ 2:2,4,6	
Παναγία Ὁδηγήτρια, Peć	» Δ 2:2,4,6	
Ἄγ. Δημήτριος, Markov Manastir	» Δ 2:2,4,6	
Παναγία Γκουβερνιώτισσα	» Δ 2:2,4,6	
Ἄγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» Δ 2:2,4,6	
Ἀνάληψη, Ravanica	» Δ 2:2,4,6	
Ὀλυμπιώτισσα Ἑλασσόνας	» Δ 2:9	Ἑορτὴ Θεοφανείων
Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica	» Δ 2:12	Ἑορτὴ Θεοφανείων
Ἄγ. Τριάδα, Manasija	» Δ 2:12	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	» Δ 2:12	
Ἄγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	» Δ 2:21	Ἑορτὴ Θεοφανείων
Ἀρχάγγελοι, Lesnovo	» Δ 2: 21	
Ἄγ. Ἰωάννης, Kaneo Ἀχρίδας	» Δ 5:10	Ἑορτὴ Θεοφανείων
Ἄγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	Ἡσαΐας 55.1	Ἑορτ. Θεοφ., παραμ. Μεσοπεντηκοστῆς
Ἄγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	Ἰεζεκιήλ 7:10	
Ἄγ. Σώζων, Γεράκι	(κατεστραμμένο)	
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	(κατεστραμμένο)	
Σωτήρας Χριστός, Prizren (:)	(:)	
Ἄγ. Ἰωάννης, Zemen	(:)	

Πίνακας 9. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἑλισσαίου σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγιας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΕΙΛΗΤΑΡΙΩΝ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΕΛΙΣΣΑΙΟΥ: *Βασιλειῶν* Δ 2:4, 6 = *Ζῆ κύριος καὶ ζῆ ἡ ψυχὴ σου, εἰ ἐγκαταλείψω σε· καὶ ἐπορεύθησαν ἀμφότεροι*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἑλισσαῖος στὸν Ταξιάρχη τοῦ Μαρκόπουλου¹⁸⁶, στὴν Παρηγορήτισσα¹⁸⁷ τῆς Ἄρτας (πίν. 12), στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica¹⁸⁸ (πίν. 80α), στὸ Staro Nagoričino¹⁸⁹, στὸ Čučer¹⁹⁰ (πίν. 93γ), στὴν Gračanica¹⁹¹, στὸ Peć¹⁹², στὴν Γκουβερνιώτισσα¹⁹³, στὸ Markov Manastir (πίν. 121α), στὴν Curtea de Argeș¹⁹⁴ καὶ στὴ Ravanica¹⁹⁵ (πίν. 134γ). Μὲ τὸ ἴδιο χωρίο εἰκονίζεται πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο ὁ Ἑλισσαῖος

186. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ταξιάρχης στὸ Μαρκόπουλο 209, πίν. 108.

187. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 121, πίν. 8.

188. Babić, *Studenica* 72-73, εἰκ. 19. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 288, 292, σχ. I.

189. Αὐτόθι 288, 293, σχ. III.

190. Αὐτόθι 288, 292-293, σχ. II.

191. Todić, *Gračanica* 81, εἰκ. 13. Βλ. ἐπίσης Po-

popovich, *Four Prophet Cycles* 288, 293, σχ. IV.

192. Ivanović, *Vierge de Peć* 149. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 456, εἰκ. 7.

193. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 132.

194. Tafrahi, *Curtea de Argeș* 188, πίν. LXXXVIII.1.

195. Djordjević, *Ravanica* 68, εἰκ. 23. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Nova Pavlica* εἰκ. 28.

στον τροῦλο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Djurdjevi Stuponi καὶ τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Γεράκι. Ὁ διάλογος τοῦ Ἑλισσαίου μὲ τὸν Ἡλία προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἐντάσσεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων¹⁹⁶.

Βασιλειῶν Δ 2:9 = Γενηθήτω δὴ διπλᾶ ἐν πνεύματί σου ἐπ' ἐμέ. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Ἑλισσαίου στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας (πίν. 31β)¹⁹⁷. Μὲ αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἑλισσαῖος στὸ πρῶτο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τροῦλου τῆς Παναγίας τῆς Κρίνας στὴ Χίο καὶ στὸν τροῦλο τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη. Στὴν Ὀλυμπιώτισσα, ὅπως καὶ στὸν Ἀγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη, ἀκολουθεῖται ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου: Γενηθήτω δὴ τὸ πνεῦμα τὸ ἐπὶ σοι διςσῶς ἐπ' ἐμέ. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων¹⁹⁸.

Βασιλειῶν Δ 2:12 = Καὶ Ἑλισσαῖε ἑώρα καὶ ἐβόα Πάτερ πάτερ, ἄρμα Ἰσραὴλ καὶ ἱππεὺς αὐτοῦ· καὶ οὐκ εἶδεν αὐτὸν ἔτι καὶ ἐπελάβετο τῶν ἱματίων αὐτοῦ καὶ διέρρηξεν αὐτὰ εἰς δύο ῥήγματα. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναφέρεται στὴν Ἀνάληψη τοῦ Ἡλία καὶ ὑπογραμμίζει τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεοδώρητος Κύρου τὸ ἐρμηνεύει ὡς ἑξῆς: Οἱ τῶν ἄλλων ἐθνῶν βασιλεῖς ἵπποις κεχηρμένοι καὶ ἄρμασι παρετάττοντο. Τούτου χάριν τὸν μέγαν Ἡλίαν ἄρμα Ἰσραὴλ καὶ ἱππέα προσηγόρευσεν, ὡς ἀποχρῶντα καὶ μόνον καταλῦσαι τοὺς πολεμίους καὶ παρασχεῖν τοῖς ὁμοφύλοις τὴν νίκην¹⁹⁹. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἑλισσαῖος στὴ Nova Pavlica²⁰⁰ καὶ στὴ Manasija²⁰¹. Ὁ δέκατος προφήτης τῆς κατώτατης ζώνης στὸ Kalenić²⁰² κρατεῖ εἰλητάριο μὲ τὸ παραπάνω χωρίο καὶ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἑλισσαῖο. Τὸ χωρίο ἐντοπίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἑλισσαίου στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας τοῦ Ἀρακος²⁰³. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων²⁰⁴.

Βασιλειῶν Δ 2:21 = Τάδε λέγει κύριος Ἰαμαὶ τὰ ὕδατα ταῦτα, οὐκ ἔσται ἔτι ἐκεῖθεν θάνατος καὶ ἀτεκνουμένη. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἑλισσαῖος στὸν Ἀγ. Ἡρακλείδιο καὶ στὸ Lesnovo²⁰⁵ (πίν. 106β). Τὸν 12ο αἰ. τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στὸν τροῦλο τῆς Cappella Palatina καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου²⁰⁶ στὴ Σικελία. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων²⁰⁷.

Βασιλειῶν Δ 5:10 = Καὶ ἀπέστειλεν Ἑλισσαῖε ἄγγελον πρὸς αὐτὸν λέγων Πορευθεὶς λοῦσαι ἐπτάκις ἐν τῷ Ἰορδάνῃ, καὶ ἐπιστρέψει ἡ σὰρξ σου σοι, καὶ καθαρισθήσῃ. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἑλισσαίου στὸν τροῦλο τοῦ Ἀγ.

196. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2e, 64.

197. Konstantinides, *Olympiotissa* εἰκ. 24 καὶ 102, ὅπου τὸ χωρίο ταυτίζεται σωστὰ ἀλλὰ μεταγράφεται λάθος.

198. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2e, 64.

199. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 749B. Προκόπιος Γάζης, Migne, PG 87, στ. 1181D.

200. Popovich, Nova Pavlica 39.

201. Todić, *Manasija* 53.

202. Simić-Lazar, *Kalenić* 48.

203. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 74-75.

204. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2e, 64-65. Gravgaard, *Inscriptions* 37.

205. Gabelić, *Lesnovo* 58.

206. Demus, *Norman Sicily* 88, σημ. 63, εἰκ. 47A. Kitzinger, *Santa Maria dell'Ammiraglio* 140-141, εἰκ. 17.

207. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2m, 76. Gravgaard, *Inscriptions* 38.

Ἰωάννη Kaneo στήν Ἀχρίδα²⁰⁸ καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου. Ἡ περικοπή ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται στήν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων²⁰⁹.

Ἡσαΐας 55:1 = *Οἱ διψῶντες, πορεύεσθε ἐφ' ὕδωρ, καὶ ὅσοι μὴ ἔχετε ἀργύριον, βαδίσαντες ἀγοράσατε καὶ πίνετε ἄνευ ἀργυρίου καὶ τιμῆς οἴνου καὶ στέαρ*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἑλισσαῖος στὸν τροῦλο τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Στέγης (πίν. 63β)²¹⁰. Δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ Δ' βιβλίο τῶν *Βασιλειῶν*, ὅπως τὰ προηγούμενα χωρία, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα. Περιλαμβάνεται σὲ περικοπή πού ἀπαγγέλλεται στήν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων καὶ τὴν παραμονὴ τῆς Μεσοπεντηκοστῆς²¹¹. Ἡ φράση *Τάδε λέγει κύριος*, πού προτάσσεται στήν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς Στέγης, δείχνει ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κειμένου ἀκολουθεῖ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου.

Ἰεζεκιήλ 7:10 = *Ἴδον τὸ πέρας ἥκει, ἰδὸν ἡμέρα κυρίου· εἰ καὶ ἡ ῥάβδος ἤνθηκεν ἡ ὕβρις ἐξενέστηκεν*. Τὸ χωρίο αὐτό, ἂν καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἰεζεκιήλ, ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Ἑλισσαίου στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης²¹² (πίν. 23α). Στὴν ἐπιγραφὴ, μεταξὺ τῶν λέξεων *εἰ καὶ ἡ ῥάβδος*, παρεμβάλλεται ἡ φράση *ἐξῆλθεν ἡ πλοκή*, πού ἐντοπίζεται μόνον στὸν Ἀλεξανδρινὸ κώδικα.

Ἡσαΐας

Ἡ σημαντικότερη μορφή στὸ προφητικὸ πάνθεο εἶναι ὁ Ἡσαΐας, πού θεωρεῖται ὡς προφήτης τόσο τῆς Ἑνσάρκωσης ὅσο καὶ τοῦ Πάθους. Μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ὁ Ἡσαΐας εἰκονίζεται πάντα στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καὶ ἐξῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα παραδείγματα. Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο ὁ Ἡσαΐας εἰκονίζεται στήν Παναγία Χαλκῶν στὴ Θεσσαλονίκη, στήν Παναγία Μυριοκεφάλων στήν Κρήτη, στήν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, στὴ μονὴ Δαφνίου, στήν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στήν Cappella Palatina καὶ στήν Παναγία τοῦ Ναυάρχου τῆς Σικελίας, στὸν Ἀγ. Ἰερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα, στήν Παναγία τοῦ Ἀρακος²¹³, στὸν Ἀγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπή) στὴ Μάνη, στὸν Ἀγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι καὶ στὴ σπηλιὰ Πεντέλης²¹⁴.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΕ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΣΑΪΑ: Ἡσαΐας 1:16 = *Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, ἄφετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν*. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ προφήτη Ἡσαΐα στὸ Markon Manastir (πίν. 122γ) καὶ ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κειμένου ἔχει γίνεαι ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο, ὅπως φανερώνει ἡ προσθήκη τῆς φράσης *Τάδε λέγει*

208. Miljković-Peppek, Saint Jean Kaneo 78, πίν. VI.

209. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2f, 66.

210. Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης 164, ὅπου ὁμως δὲν ταυτίζεται ὁ προφήτης.

211. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2p, 85 καὶ I.6, L 42b, 527.

212. Ξυγγόπουλος, Ἅγιοι Ἀπόστολοι 38, πίν. 4,1. Stephan, *Apostelkirche* 43, εἰκ. 19.

213. Πὰ τὴν παρουσία του στὸν τροῦλο τὸν 11ο

καὶ 12ο αἰ. βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 80, σχ. 3.

214. Ἀγ. Γεώργιος (Ἐπισκοπή): Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπή) 150, εἰκ. 6. Ἀγ. Δημήτριος Κατσούρης καὶ Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 430, 437, εἰκ. 14. Σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 86, πίν. 36.2.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Ἁγ. Δημήτριος, Markov Manastir	Ἡσαΐας 1:16	Ἑορτὴ Θεοφανείων
Παναγία Κρίνα Χίου	» 6:1	Πέμπτη Β' ἑβδομάδας Νηστειῶν
Ἁγ. Τριάδα, Manasija	» 6:1	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	» 6:1	
Bogorodica Ljeviška	» 6:6	Πέμπτη Β' ἑβδομάδας Νηστειῶν
Ἁγ. Νικήτας, Čučer	» 6:6	
Ἁγ. Νικόλαος Μονεμβασιάς	» 7:14	Ἑορτὴ Χριστουγέννων
Παρηγορήτισσα Ἁρτας	» 7:14	
Ἀρχάγγελοι, Lespovo	» 7:14	
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	» 7:14	
Ἁγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	» 7:14	
Ἁγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» 7:14	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica	» 7:14	
Ἁγ. Ἀνδρέας, Treska	» 9:5	Ἑορτὴ Χριστουγέννων
Παναγία Ὁδηγήτρια, Peć	» 11:1	Ἑορτὴ Χριστουγέννων
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	» 19:1	Ἑορτὴ Ὑπαπαντῆς
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 19:1	
Παναγία Γκυβερνιώτισσα	» 41:4	Δευτέρα Ε' ἑβδομάδας Νηστειῶν
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἁγ. Ὁρους	» 50:4	Μεγάλῃ Πέμπτῃ, Μεγάλῃ Παρασκευῇ
Τίμος Σταυρός, Πελέντρι	» 61:1	Μεγάλο Σάββατο
Ἀνάληψη, Ravanica	» 61:10	Μεγάλο Σάββατο
Ἁγ. Γεώργιος Σόφιας	» 61:10	
Εὐαγγελισμός, Gračanica	» 66:10	Παρασκευὴ Βαΐων
Ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	» 66:15	Παρασκευὴ Βαΐων
Βασιλικὴ Ἐκκλησία, Studenica	Γένεσις 1:1	Ἑορτὴ Χριστουγέννων - Μ. Σάββατο
Ἁγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino	Ἱερεμίας 5:14, 23:16	
Χριστός, Dečani	(κλειστὸ εἰλητὸ)	
Ἁγ. Νικόλαος, Χαράκι Ρόδου	(κατεστραμμένο)	
Ἁγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	»	
Ἁγ. Σώζων, Γεράκι	»	
Ἁγ. Νικόλαος Θεολόγου	»	
Παναγία Κερά, Κριτσά	(;)	
Παναγία (Σωτήρας) Θεσσαλονίκης	(;)	
Σωτήρας Χριστός, Prizren	(;)	
Ἁγ. Ἰωάννης, Zemen	(;)	

Πίνακας 10. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἡσαΐα σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

κύριος στήν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται στήν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων²¹⁵.

Ἡσαΐας 6:1 = *Εἶδον τὸν κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνον ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρεμένον, καὶ πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ*. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ

215. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 2g, 68.

προφήτη Ἡσαΐα στήν Παναγία Κρίνα, στή Manasija²¹⁶ καὶ τοῦ πρώτου κατὰ σειράν προφήτη στοῦ Kalenić²¹⁷. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἔχει ἐνταχθεῖ στοῦ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται τὴν Πέμπτη τῆς Β' ἐβδομάδας τῶν Νηστειῶν²¹⁸.

Ἡσαΐας 6:6 = *Καὶ ἀπεστάλη πρὸς με ἐν τῶν σεραφίν, καὶ ἐν τῇ χειρὶ εἶχεν ἄνθρακα, ὃν τῇ λαβίδι ἔλαβεν ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στοῦ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἡσαΐας στήν Bogorodica Ljeviška (πίν. 77γ) καὶ στοῦ Čučer²¹⁹ (πίν. 94β). Προέρχεται ἀπὸ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐα ποὺ συμβολίζει τὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ. Ἐπιπλέον τὸ σεραφὶν μὲ τὴ λαβίδα ἀποτελεῖ προεικόνιση τῆς Θεοτόκου. Στὴν Bogorodica Ljeviška ὁ ζωγράφος ἀποδίδει εἰκαστικὰ τὸ ὄραμα τοῦ Ἡσαΐα μὲ τὴν τοποθέτηση στήν ὑπερκείμενη ζώνη, καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν προφήτη, ἐνὸς ἀγγέλου ὁ ὁποῖος δὲν κρατεῖ εἰλητό, ὅπως οἱ ὑπόλοιποι, ἀλλὰ τὴ λαβίδα, τὴν ὁποία ἐγχειρίζει στὸν Ἡσαΐα, ποὺ μὲ τὴ σειρά του ἀνταποκρίνεται μὲ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς του καὶ τὴν ὕψωση τοῦ χειροῦ του πρὸς τὸν ἄγγελο. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στοῦ εἰλητάριό τοῦ Ἡσαΐα στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας Κρίνας στή Χίο (πρῶτο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν). Ἡ περικοπὴ στή ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται τὴν Πέμπτη τῆς Β' ἐβδομάδας τῶν Νηστειῶν²²⁰.*

Ἡσαΐας 7:14 = *Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἑμμανουήλ. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἡσαΐας στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Μονεμβασιᾶς, στήν Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας²²¹ (πίν. 8), στοῦ Lesnovo²²² (πίν. 105β), στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης²²³ (πίν. 62β) καὶ στήν Curtea de Argeș²²⁴. Ἡ ἔμμετρη ἐπιγραφή *Μόνη σοὶ τίκεις ἀσπόρως καὶ παρθένος τὸν Ἑμμανουήλ ὡς προφητεύων ἔφη*, ποὺ ἀναγράφεται στοῦ εἰλητάριό τοῦ Ἡσαΐα στήν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ²²⁵ (πίν. 41), ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ χωρίου. Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στοῦ εἰλητάριό τοῦ προφήτη Ἱερεμία στὸν τροῦλο τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στοῦ Πελέντρι (πίν. 160α). Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο ὁ Ἡσαΐας μὲ τὸ χωρίο 7:14 στοῦ εἰλητάριό του ἐντοπίζεται στήν Παναγία Χαλκέων, στήν Ἁγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στήν Cappella Palatina, στήν Παναγία τοῦ Ναυάρχου, στήν Παναγία τοῦ Ἀρακος στήν Κύπρο, στὸν Ἁγ. Νικόλαο στή σπηλιὰ Πεντέλης καὶ στὸν Ἁγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη²²⁶.*

Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στήν Ἑνσάρκωση καὶ ὑπογραμμίζει τὸν ρόλο τῆς Θεοτόκου σ' αὐτήν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ Κοσμᾶ Μελωδοῦ: *Ἰδοὺ ἡ παρθένος, ὡς πάλαι*

216. Todić, *Manasija* 53.

217. Simić-Lazar, *Kalenić* 47.

218. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 13a, 177. Gravgard, *Inscriptions* 49.

219. Popovich, *Four Prophet Cycles* 288, 293, σχ. IV.

220. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 13a, 178.

221. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 121, πίν. 6.

222. Gabelić, *Lesnovo* 57.

223. Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης 163, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

224. Tafrahi, *Curtea de Argeș* 187.

225. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 234,

πίν. 85.

226. Παναγία Χαλκέων: Εὐαγγελίδης, *Παναγία Χαλκέων* 48. Ἁγ. Σοφία στοῦ Novgorod: Lazarev, *O rospisi Sofii Novgorodskoi* 142, εἰκ. 149. Cappella Palatina: Demus, *Norman Sicily* 64, σημ. 95. Παναγία τοῦ Ναυάρχου: Kitzinger, *Santa Maria dell'Ammiraglio* 140-142, πίν. IV. Παναγία τοῦ Ἀρακος: Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 72, 80, 85, πίν. 31α. Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: Παπαμαστοράκης, Ἅγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 430. Σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 86, πίν. 36,2.

φησίν, ἐν γαστρὶ συλλαβοῦσα, ἐκύησε Θεὸν ἐνανθρωπήσαντα, καὶ μένει παρθένος²²⁷. Μὲ ἀνάλογο τρόπο ἐρμηνεύεται τὸ χωρίο ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Κρήτης. Κατὰ τὸν Θεοδώρητο Κύρου τὸ χωρίο σημαίνει τὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν προέλευσή του ἀπὸ τὸ γένος τοῦ Δαβὶδ καὶ τὴν κυριαρχία του στὰ ἔθνη²²⁸. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ χωρίο ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων²²⁹.

Ἡσαΐας 9:5: Ὅτι παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγεννήθη ἐπὶ τοῦ ὤμου αὐτοῦ, καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος. Τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ χωρίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡσαΐα στὴν Treska²³⁰. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων²³¹. Ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀγγέλου ἐμφανίζεται ἀρχικὰ σὲ μικρογραφίες χειρογράφων μὲ τίς λειτουργικὲς Ὁμιλίες τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ καὶ ἀργότερα στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ²³².

Ἡσαΐας 11:1 = Καὶ ἐξελεύσεται ῥάβδος ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί, καὶ ἄνθος ἐκ τῆς ῥίζης ἀναβήσεται. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας στὴν Παναγία Ὁδηγήτρια στὸ Ρεέ²³³. Τὸ χωρίο, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀνδρέα Κρήτης²³⁴, τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό²³⁵ καὶ τὸν Κοσμᾶ Μελωδό²³⁶, ἀναφέρεται στὴ δαβιδικὴ καταγωγὴ τοῦ Χριστοῦ, συνδέεται μὲ τὴν Ἑνσάρκωσή του καὶ παράλληλα προεικονίζει τὴ Θεοτόκο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡσαΐα στὴν παράσταση τῆς Ρίζας Ἰεσσαί στίς ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες τῆς Μαυριώτισσας²³⁷ στὴν Καστοριά. Ἡ προσθήκη τῆς φράσης *Τάδε λέγει κύριος* στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡσαΐα στὸ Ρεέ δηλώνει τὴν ἐπιλογὴ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο. Ἐντάσσεται σὲ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων²³⁸.

227. Κοσμᾶς Μελωδός, Migne, PG 98, στ. 461D. Ἀνδρέας Κρήτης, Migne, PG 97, στ. 872A.

228. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 276D-277A: Ταύτην μέντοι προφητείαν οὐχ ὡς ἔτυχεν ἐπὶ τοῦ παρόντος προήνεγκεν· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐδεδείσαν τῶν πολεμίων τὴν προσβολήν, καταλύσειν ἀπειλούντων τὴν Δαβιτικὴν βασιλείαν ἀναγκαιῶς διδάσκει ὡς ἀδυνάτοις ἐπιχειροῦσι. Δεῖ γάρ, φησί, φυλαχθῆναι τὸ Δαβιτικὸν γένος, ἕως ἂν ἔλθῃ ὁ ἀπόκειται, καὶ παρὰσχῇ τὴν προσδοκωμένην εὐλογίαν τοῖς ἔθνεσιν.... Προθεσπίσας τῆς Παρθένου τὴν σύλληψιν καὶ τὸν παράδοξον τόκον, καὶ τὴν προσηγορίαν ἐπέθηκεν. Ἐμμανουὴλ γὰρ τὸ βρέφος ὠνόμασε· δηλοῖ δὲ τὸ ὄνομα τὸν μεθ' ἡμῶν Θεόν, τὸν ἐνανθρωπήσαντα Θεόν, τὸν τὴν ἀνθρωπείαν φύσιν ἀνειληφότα Θεόν.

229. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1h, 48. Gravgaard, *Inscriptions* 51.

230. Prolović, *Andreas* 90.

231. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1g, 46.

232. Galavaris, *Gregory Nazianzenus* 124-125, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία, εἰκ. 357, 379, 455.

233. Ivanović, *Vierge de Peć* 150. Popovich, *Virgin*

Hodegetria at Peć 451, εἰκ. 4. Βλ. ἐπίσης Petković, *La peinture serbe* II πίν. CI.

234. Migne, PG 97, στ. 869A: Ῥάβδον δὲ ὡς ὅταν Ἡσαΐας φησὶν ἐξελεύσεται ῥάβδος ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί, καὶ ἄνθος ἐκ τῆς ῥίζης ἀναβήσεται. Ῥίζα καλεῖται καὶ ἔσται ἡ ῥίζα τοῦ Ἰεσσαί καὶ ὁ ἀνιστάμενος ἄρχειν ἐθνῶν, ἐπ' αὐτοῦ ἔθνη ἐλπίουσι. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει Βλαστός γὰρ κυρίως μὲν ὁ Δαβὶδ, ῥάβδος δὲ προδήλως αὕτη (ἡ Παρθένος), ἄνθος δὲ ὁ Χριστός ἐκλαμβάνεται, αὐτόθι στ. 832C.

235. Migne, PG 96, στ. 681B: Ἐξελεύσεται ῥάβδος ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί, καὶ ἄνθος ἐκ τῆς ῥίζης ἀναβήσεται. Ῥάβδος ἡ Παρθένος, ἐξ ἧς ἀπειρώγαμος τὸ ἀνθηρόν καὶ ἀέναον Χριστὸς ἄνεισιν.

236. Migne, PG 98, στ. 481B: Ῥάβδος ἐκ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί, καὶ ἄνθος ἐξ αὐτῆς Χριστέ, ἐκ τῆς Παρθένου ἀναβλαστήσας, ἐξ ὅρους ὁ αἰνετός κατασκίου δασέος ἡλθες, σαρκωθεὶς ἐξ ἀπειρώανδρου, ὁ ἄνλος καὶ Θεός, δόξα τῇ δυνάμει σου Κύριε.

237. Παπαμαστοράκης, *Μαυριώτισσα* 226-227, εἰκ. 6.

238. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1d, 41.

Ἡσαΐας 19:1 = Ἴδον κύριος κάθηται ἐπὶ νεφέλης κούφης· καὶ ἥξει εἰς Αἴγυπτον. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἡσαΐας στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 5) καὶ στὴν Παμμακάριστο τῆς Κωνσταντινουπόλεως²³⁹ (πίν. 14), ἐνῶ στὸ εἰλητάριο τοῦ Σοφονία στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους ἀναγράφεται τὸ ἴδιο χωρίο²⁴⁰ (πίν. 24β). Ἐνδεχομένως δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι τὸ χωρίο ἐντοπίζεται σὲ μνημεῖα ποὺ δὲν διαφέρουν χρονολογικὰ μεταξύ τους²⁴¹. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ ποὺ ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς²⁴².

Ἡσαΐας 41:4 = Ἐκάλεσεν αὐτὴν ὁ καλῶν αὐτὴν ἀπὸ γενεῶν ἀρχῆς, ἐγὼ θεὸς πρῶτος, καὶ εἰς τὰ ἐπερχόμενα ἐγὼ εἰμι. Μὲ παραλλαγὴ τοῦ παραπάνω χωρίου εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα²⁴³. Στὴν ἀρχὴ τοῦ χωρίου εἰσάγεται ἡ φράση Οὕτως λέγει Ἰησοῦς. Ἔτσι ἀρχίζει τὸ χωρίο καὶ στὸ Προφητολόγιο, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἀντὶ γὰρ Ἰησοῦς ὑπάρχει κύριος. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ χωρίο ἀπαγγέλλεται τῇ Δευτέρᾳ τῆς Ε' ἐβδομάδας τῶν Νηστειῶν²⁴⁴.

Ἡσαΐας 50:4 = Κύριος δίδωσίν μοι γλῶσσαν παιδείας τοῦ γνῶναι ἐν καιρῷ ἡνίκα δεῖ εἰπεῖν λόγον, ἔθηκεν μοι πρῶτῃ, προσέθηκεν μοι ὠτίον ἀκούειν. Ἡ ἀρχὴ τοῦ παραπάνω χωρίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Ἡσαΐα στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ ποὺ ἀπαγγέλλεται στὸν ἑσπερινὸ τῆς Μεγάλης Πέμπτης²⁴⁵ καὶ στὸν ὄρθρο τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς²⁴⁶.

Ἡσαΐας 61:1 = Πνεῦμα κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ ἔνεκεν ἔχρισέν με· εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέν με. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 60α). Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ ποὺ ἀπαγγέλλεται τὸ Μεγάλο Σάββατο²⁴⁷.

Ἡσαΐας 61:10 = Ἀγαλλιάσθω ἡ ψυχὴ μου ἐπὶ τῷ κυρίῳ· ἐνέδυσεν γάρ με ἱμάτιον σωτηρίου καὶ χιτῶνα εὐφροσύνης ὡς νυμφίῳ περιέθηκεν μοι μίτραν καὶ ὡς νύμφην κατεκόσμησέν με κόσμῳ. Μὲ τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας στὸν Ἀγ. Γεώργιο Σόφιας καὶ στὴ Ravanica²⁴⁸. Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ δευτέρου κατὰ σειρὰ προφήτη στὸ Kaleníc²⁴⁹. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ ἢ ὁποία ἀπαγγέλλεται τὸ Μεγάλο Σάββατο²⁵⁰.

Ἡσαΐας 66:10 = Εὐφράνθητι, Ἱερουσαλήμ, καὶ πανηγυρίσατε ἐν αὐτῇ, πάντες οἱ ἀγαπῶντες αὐτήν, χάρητε χαρὰ πάντες ὅσοι πενθεῖτε ἐπ' αὐτῆς. Μὲ παραλλαγὴ τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἡσαΐας στὴν Gračanica²⁵¹ (πίν.

239. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 48, εἰκ. 29.

240. Ευγγόπουλος, Ἀγιοὶ Ἀπόστολοι 39, πίν. 5, 2. Βλ. ἐπίσης Stephan, *Apostelkirche* 44, εἰκ. 22. Popovich, *The Prophet Isaiah* 271-272.

241. Τὴν προβληματικὴ γύρω ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χωρίου στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἡσαΐα στὴν Παμμακάριστο καὶ στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας, ἀλλὰ καὶ στὸ εἰλητάριο τοῦ Σοφονία στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους, ἀνέπτυξε ἡ L. Popovich, *The Prophet Isaiah* 271-272.

242. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 61b, 76. Gravgaard, *Inscriptions* 54.

243. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 133, εἰκ. 77.

244. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 27a, 293.

245. Αὐτόθι I.4, L 39d, 389.

246. Αὐτόθι I.4, L h3, 393.

247. Αὐτόθι I.5, L 41m, 469. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 48d, 7. Gravgaard, *Inscriptions* 57.

248. Djordjević, *Ravanica* 67, εἰκ. 9.

249. Simić-Lazar, *Kaleníc* 47.

250. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.5, L 41k, 466.

251. Todić, *Gračanica* 81, εἰκ. 11. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 294, σχ. IV.

91α). Ἡ περικοπή στήν ὁποία ἀνήκει τὸ χωρίο ἀπαγγέλλεται τὴν Παρασκευὴ τῶν Βαΐων²⁵².

Ἡσαΐας 66:15 = Ἰδὸν γὰρ κύριος ὡς πῦρ ἤξει καὶ ὡς καταιγὶς τὰ ἄρματα αὐτοῦ ἀποδοῦναι ἐν θυμῷ ἐκδίκησιν καὶ ἀποσκορακισμόν ἐν φλογὶ πυρός. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἡσαΐας στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης²⁵³ (πίν. 25β). Ἀνήκει σὲ περικοπή πού ἀπαγγέλλεται τὴν Παρασκευὴ τῶν Βαΐων²⁵⁴.

Γένεσις 1:1 = Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἡσαΐας στὴ Studenica²⁵⁵ (πίν. 78α). Τὸ χωρίο ἀναγράφεται πάντοτε στὸ εἰλητάριο τοῦ Μωυσῆ, ἀλλὰ στήν περίπτωση τῆς Studenica νομίζω ὅτι ἠθελήμενα ὑπάρχει στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡσαΐα, παρ' ὅλο πὺν δὲν ἀνήκει στὸ προφητικὸ τοῦ βιβλίου. Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἡ περικοπή ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται σὲ σημαντικὲς ἑορτὲς τοῦ ἔτους.

Ἰερεμίας (5:14, 23:16, 39:14) = Τάδε λέγει κύριος παντοκράτωρ. Ὁ προφήτης Ἡσαΐας στὸ Staro Nagoričino (πίν. 82β) κρατεῖ εἰλητὸ μὲ τὸ παραπάνω χωρίο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἀρκετὲς φορὲς στὸ κείμενο τοῦ Ἰερεμίας ἀλλὰ καὶ σὲ βιβλία ἄλλων προφητῶν, ὅπως τοῦ Ζαχαρία, τοῦ Μαλαχία καὶ τοῦ Ἀγγαίου, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐντοπιστεῖ μὲ ἀκρίβεια ἡ περικοπή καὶ τὸ προφητικὸ βιβλίον ἀπὸ ὅπου προέρχεται.

Ἰερεμίας

Ὁ Ἰερεμίας ἐμφανίζεται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο, ἡ μορφή του ἀπαντᾶται στήν Παναγία Μυριόκεφάλων στήν Κρήτη, στήν Παναγία Χαλκέων στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ μονὴ Δαφνίου, στήν Παναγία τῆς Veljusa, στήν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στήν Cappella Palatina καὶ στήν Παναγία τοῦ Ναυάρχου στὴ Σικελία, στήν Παναγία τοῦ Ἀρακος²⁵⁶, στὸν Ἀγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπή) στὴ Μάνη, στὸν Ἀγ. Δημήτριον τοῦ Κατσούρη καὶ στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι²⁵⁷.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΕ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΙΕΡΕΜΙΑ: Βαρούχ 3:36 = Οὗτος ὁ θεὸς ἡμῶν, οὐ λογισθήσεται ἕτερος πρὸς αὐτόν. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ἰερεμίας στὸν Ἀγ. Ἡρακλείδιον, στὸν Ἀγ. Σώζοντα Γερακίου, στήν Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας²⁵⁸ (πίν. 8), στὸν Ἀγ. Ἰωάννη Κανέο²⁵⁹, στήν Παμμακάριστο²⁶⁰ (πίν. 16), στὸ Staro

252. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 34a, 343.

253. Ὁ Ξυγγόπουλος, *Ἅγιοι Απόστολοι* 39, θεωρεῖ ὅτι τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριον τοῦ Σοφονία.

254. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 34a, 344.

255. Babić, *Studenica* 72-73, εἰκ. 17. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 286 σημ. 11, σχ. I.

256. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 72, 79-80, 82, σχ. 3.

257. Ἀγ. Γεώργιος (Ἐπισκοπή): Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπή) 147 εἰκ. 4. Ἀγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη καὶ Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 431, 438.

258. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 121, πίν. 6.

259. Miljković-Pepke, *Saint Jean Kaneo* 78.

260. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, εἰκ. 34.

VI. ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Ἁγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	Βαρούχ 3:36	Ἑορτὴ Χριστουγέννων
Ἁγ. Σώζων, Γεράκι	»	
Παρηγορήτισσα Ἄρτας	»	
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	»	
Ἁγ. Ἰωάννης Κανέο Ἀχρίδας	»	
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	»	
Ἁγ. Νικήτας, Čučer	»	
Ἁγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino	»	
Παναγία Ὁδηγήτρια, Peć	»	
Ὀλυμπιώτισσα Ἑλασσόνας	»	
Ἁγ. Ἀνδρέας, Treska	»	
Ἁγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	»	
Παναγία Κρίνα Χίου	Ἱερεμίας 1:4	Ἑορτὴ Μνήμης Σεισμοῦ
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἁγίου Ὄρους	» 1:9	
Bogorodica Ljeviška, Prizren	» 5:14, 23:16	
Ἁγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» 5:14	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica	» 11:18	Μεγ. Πέμπτη, Μεγ. Παρασκευὴ
Ἁγ. Τριάδα, Manasija	» 11:18	
Κοίμησι Θεοτόκου, Ljubostinja	» 11:18	
Ἀρχάγγελοι, Lespovo	» 11:19	Μεγ. Πέμπτη, Μεγ. Παρασκευὴ
Ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	» 23:5	
Βασιλικὴ Ἐκκλησία, Studenica	» 38:31	Μεγ. Σάββατο
Εὐαγγελισμός, Gračanica	» 38:31	
Χριστός, Dečani	» 38:31	
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	Ἡσαΐας 7:14	Ἑορτὴ Χριστουγέννων
Παναγία Γκουβερνιώτισσα	Ἰωήλ 2:12	Τετάρτη Τυρινῆς
Ἀνάληψη, Ravanica	Ζαχαρίας 11:10	Μεγ. Παρασκευὴ
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	(ἔμμετρη ἐπιγραφή)	
Ἁγ. Νικόλαος Θεολόγου	(κατεστραμμένο)	
Ἁγ. Γεώργιος Σόφιας	(κατεστραμμένο)	
Παναγία Κερά Κριτσᾶς	(;)	
Σωτήρας Χριστός, Prizren	(;)	
Σωτήρας Θεσσαλονίκης	(;)	
Ἁγ. Δημήτριος, Markov Manastir	(;)	

Πίνακας 11. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἱερεμία σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

Nagoričino²⁶¹, στὸ Čučer (πίν. 93β), στὸ Peć²⁶², στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἑλασσόνας²⁶³ (πίν. 30), στὴν Treska²⁶⁴ καὶ στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης²⁶⁵ (πίν. 64). Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται

261. Popovich, *Four Prophet Cycles* 290, σχ. III.

262. Ivanović, *Vierge de Peć* 149, εἰκ. 51. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 454, εἰκ. 6.

263. Konstantinides, *Olympiotissa* εἰκ. 18 καὶ σ. 101, ὅπου ὁμως σύμφωνα μὲ τὴ δική μου ἀνάγνωση ἢ

ἐπιγραφή διατηρεῖται ὁλόκληρη.

264. Prolović, *Andreas* 89.

265. Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης 164, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

φεται στο ειλητάριο του Ίερεμία πριν από την παλαιολόγια περίοδο στην Παναγία Χαλκίων, στην Παναγία της Veljusa, στην Αγ. Σοφία του Novgorod, στην Παναγία του Ναυάρχου στη Σικελία, στην Παναγία του Άρακος²⁶⁶, στον Αγ. Γεώργιο (Επισκοπή) της Μάνης και στον Αγ. Δημήτριο του Κατσούρη²⁶⁷. Αντί του Ίερεμία, λόγω αντιστροφής, με το χωρίο αυτό εικονίζεται στην Cappella Palatina ο Ίεζεκιήλ.

Το χωρίο προέρχεται από το προφητικό βιβλίο του Βαρούχ, μαθητή του Ίερεμία, ο οποίος θεωρείται ότι του το υπαγόρευσε. Αναφέρεται στον Παντοκράτορα ως δημιουργό και υπέρτατο κυβερνήτη των πάντων σύμφωνα με το σχόλιο του Θεοδωρήτου Κύρου: *Οὗτος ὁ θεὸς ἡμῶν. Ἀπάντων δημιουργός, ὁ τούτων κυβερνήτης καὶ πρῦτανις*²⁶⁸. Επιπλέον δηλώνει την Ενσάρκωση του Χριστού και ή περικοπή στην οποία εντάσσεται απαγγέλλεται στην έορτή των Χριστουγέννων²⁶⁹.

Ίερεμίας 1:4 = *Καὶ ἐγένετο λόγος κυρίου πρὸς με λέγων Πρὸ τοῦ με πλάσαι σε ἐν κοιλίᾳ ἐπίσταμαί σε καὶ πρὸ τοῦ σε ἐξελθεῖν ἐκ μήτρας ἡγίακά σε, προφήτην εἰς ἔθνη τέθεικά σε.* Το παραπάνω χωρίο αναγράφεται στο ειλητάριο του προφήτη στην Παναγία Κρίνα. Η περικοπή στην οποία ανήκει εντάσσεται στο Προφητολόγιο και μαζί με άλλες δύο ακόμη περικοπές από το προφητικό βιβλίο του Ίερεμία απαγγέλλεται στην έορτή της μνήμης του Σεισμοῦ²⁷⁰. Το χωρίο έχει επιλεγεί σκόπιμα γιατί ο τροῦλος της Παναγίας Κρίνας διακοσμήθηκε μετά από τον σεισμό του 1389.

Ίερεμίας 1:9 = *Καὶ εἶπεν κύριος πρὸς με Ἴδου δέδωκα τοὺς λόγους μου εἰς τὸ στόμα σου.* Το χωρίο αναγράφεται στο ειλητάριο του προφήτη Ίερεμία στο καθολικό της μονής Χιλανδαρίου.

Ίερεμίας (5:14, 23:16, 39:14) = *Τάδε λέγει κύριος παντοκράτωρ.* Με το χωρίο αυτό στο ειλητάριό του εικονίζεται ο Ίερεμίας στην Bogorodica Ljeviška και στην Curtea de Argeș²⁷¹. Το χωρίο εντοπίζεται πολλές φορές στο προφητικό βιβλίο του Ίερεμία, αλλά και σε βιβλία άλλων προφητών, όπως του Ζαχαρία, του Μαλαχία και του Άγγαίου, και αυτός είναι ο λόγος που δεν είναι δυνατόν να αποδοθεῖ με απόλυτη βεβαιότητα στο προφητικό βιβλίο του συγκεκριμένου προφήτη.

Ίερεμίας 11:18 = *Κύριε γνώρισόν μοι, καὶ γνώσομαι· τότε εἶδον τὰ ἐπιτηδεύματα αὐτῶν.* Με το χωρίο αυτό στο ειλητάριό του εικονίζεται ο Ίερεμίας στα μνημεῖα του δεσποτάτου του Μόραβα: Manasija²⁷², Ljubostinja²⁷³ και Nova Pavlica²⁷⁴. Το ίδιο χωρίο αναγράφεται στο ειλητάριο του προφήτη Άβδιού στην Curtea de Argeș²⁷⁵. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο με το χωρίο αυτό εικονίζεται ο Ίερεμίας στον τροῦλο της Παναγίας Κρί-

266. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 72, 80, 82.

267. Ἀγ. Γεώργιος (Ἐπισκοπή): Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπή) 147, εἰκ. 4. Ἀγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 431, 438.

268. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 773A.

269. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 46a, 560.

270. Αὐτόθι I.4, L 39a, 381. Gravgaard, *Inscrip-*

tions 60.

271. Tafrali, *Curtea de Argeș* 188, πίν. LXXXVI.2.

272. Todić, *Manasija* 53.

273. Djurić, *Ljubostinja* 76, εἰκ. 67. Ἐκ παραδρομῆς ὁ S. Djurić, ταυτίζει τὸ χωρίο αὐτὸ μετὰ τὸ 11:12 ἀπὸ τὸ ἴδιο βιβλίο τοῦ προφήτη, ὅπως σωστὰ διαπιστώνει ἡ Popovich, *Nova Pavlica* 39 σημ. 64.

274. Αὐτόθι 31, εἰκ. 14-16.

275. Tafrali, *Curtea de Argeș* 185, πίν. LXXXVII.1.

νας. Ἡ περικοπή ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται τῇ Μεγάλῃ Πέμπτῃ²⁷⁶ καὶ τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ²⁷⁷.

Ἱερεμίας 11:19: Ἐγὼ δὲ ὡς ἀρνίον ἄκακον ἀγόμενον τοῦ θύεσθαι οὐκ ἔγνων· ἐπ' ἐμὲ ἐλογίσαντο λογισμὸν πονηρὸν λέγοντες. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἱερεμίας στὸ Lesnovo²⁷⁸ (πίν. 105γ). Ἡ περικοπή στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται τῇ Μεγάλῃ Πέμπτῃ²⁷⁹ καὶ τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ²⁸⁰.

Ἱερεμίας 23:5 = Ἰδοὺ ἡμέραι ἔρχονται, λέγει κύριος, καὶ ἀναστήσω τῷ Δαυὶδ ἀνατολὴν δικαίαν, καὶ βασιλεύσει βασιλεὺς καὶ συνήσει καὶ ποιήσει κρίμα καὶ δικαιοσύνην ἐπὶ τῆς γῆς. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἱερεμίας στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους τῆς Θεσσαλονίκης²⁸¹ (πίν. 21α).

Ἱερεμίας 38:31 = Ἰδοὺ ἡμέραι ἔρχονται, φησὶν κύριος, καὶ διαθήσομαι τῷ οἴκῳ Ἰσραὴλ καὶ τῷ οἴκῳ Ἰούδα διαθήκην καινὴν. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται (στὰ σλαβονικὰ) στὸ εἰλητάριό τοῦ Ἱερεμίας στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica²⁸², στὴν Gračanica²⁸³ καὶ στὸ Dečani²⁸⁴ (πίν. 115β). Ἡ προσθήκη τῆς φράσης Τάδε λέγει κύριος στὴν ἀρχὴ τῶν ἐπιγραφῶν στὰ μνημεῖα αὐτὰ φανερῶνει τὴν ἐπιλογὴ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο. Ἡ περικοπή στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται τὸ Μεγάλο Σάββατο²⁸⁵.

Ἰωήλ 2:12 = Καὶ νῦν λέγει κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν Ἐπιστρέφητε πρὸς με ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ὑμῶν καὶ ἐν νηστεία καὶ ἐν κλαυθμῷ καὶ ἐν κοπετῷ. Τμῆμα τοῦ χωρίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Ἱερεμίας στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα²⁸⁶.

Ζαχαρίας 11:10 = Καὶ λήψομαι τὴν ῥάβδον μου τὴν καλὴν καὶ ἀπορρίψω αὐτὴν τοῦ διασκεδάσαι τὴν διαθήκην μου, ἣν διεθέμην πρὸς πάντας τοὺς λαοὺς. Τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Ἱερεμίας στὴ Ravanica²⁸⁷ (πίν. 130β). Ἡ περικοπή στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ²⁸⁸.

Ἡσαΐας 7:14 = Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱὸν καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Ἱερεμίας στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 61β).

Ἑμμετρὴ ἐπιγραφὴ: [--ἔμψυχον--] Θεοῦ πόλιν τὴν πρὶν κατεθρήνησαν. Στὸ εἰλητάριό τοῦ Ἱερεμίας στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρά²⁸⁹ (πίν. 41) ἀναγράφεται ἡ παραπάνω ἑμμετρὴ ἐπιγραφὴ. Ἡ ἔμψυχος πόλις τοῦ Θεοῦ χρησιμοποιεῖται ὡς ἀλληγορία τῆς Θεοτόκου.

276. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 39a, 381. Gravgaard, *Inscriptions* 60.

277. Høg - Zuntz ὁ.π. I.4, Lh 7, 397.

278. Gabelić, *Lesnovo* 57.

279. Høg - Zuntz ὁ.π. I.4, L 39a, 381. Gravgaard, *Inscriptions* 60.

280. Høg - Zuntz ὁ.π. I.4, Lh 7, 397.

281. Ευγγόπουλος, *Ἅγιοι Ἀπόστολοι* 36, πίν. 2.1. Stephan, *Apostelkirche* 43, εἰκ. 15.

282. Babić, *Studenica* 72-73. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 290, σχ. I.

283. Todić, *Gračanica* 81, εἰκ. 15. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 290, σχ. IV.

284. Marković, *Dečani* 23, 103.

285. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.5, L 41k, 466. Gravgaard, *Inscriptions* 61.

286. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 132, 134.

287. Djordjević, *Ravanica* 67, εἰκ. 10, ὅπου ὁμως τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

288. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 40a, 399.

289. Μουρίκη, *Προεικονίσεις Περιβλέπτου* 235.

Ἰεζεκιήλ

Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο ὁ Ἰεζεκιήλ εἰκονίζεται στὴν Παναγία Χαλκέων, στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη, στὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, στὴν Παναγία τῆς Veljusa, στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στὴν Cappella Palatina, στὸν Ἀγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα, στὴν Παναγία τοῦ Ἀρακος²⁹⁰, στὴν Παναγία Κρίνα, στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Ροδιάς, στὸν Ἀγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο σπηλιᾶς Πεντέλης²⁹¹.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσόνας	Ἰεζεκιήλ 1:1	Μεγάλη Δευτέρα
Παναγία Κρίνα Χίου	» 1:1	
Παναγία Χρυσελεοῦσα Κύπρου	» 1:19	Μεγ. Δευτέρα, Μεγ. Τρίτη
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 1:19	
Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	» 1:19	
Εὐαγγελισμός, Gračanica	» 1:19	
Ἀγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino	» 2:3	Μεγάλη Δευτέρα
Ἀνάληψη, Ravanica	» 2:3	
Παναγία Ὁδηγήτρια, Peć	» 2:9	Μεγάλη Δευτέρα
Ἀγ. Νικήτας, Čučer	» 36:24	Ἑορτὴ Πεντηκοστῆς
Χριστός, Dečani	» 36:24	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica	» 36:24	
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	» 37:1	Μεγάλο Σάββατο
Βασιλικὴ Ἐκκλησία, Studenica	» 37:1	
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἀγίου Ὁρους	» 37:1	
Ἀρχάγγελοι, Lesnovo	» 37:1	
Παναγία Γκουβερνιώτισσα, Ποταμιές	» 37:1	
Ἀγ. Τριάδα, Manasija	» 37:1	
Ἀγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	» 43:27	Ἑορτὴ Γενεσίου Θεοτόκου,
Παρηγορήτισσα Ἀρτας	» 44:2	Εἰσοδίων, Εὐαγγελισμοῦ καὶ
Περίβλεπτος Μυστῆ	» 44:2	Κοίμησης
Ἀγ. Δημήτριος, Markov Manastir	» 44:2	
Κοίμηση Θεοτόκου, Ljubostinja	» 44:2	
Bogorodica Ljeviška, Prizren (:)	(ἀδιάγνωστο)	
Ἀγ. Γεώργιος Σόφιας	(κατεστραμμένο)	
Ἀγ. Ἰωάννης, Zemen	(:)	

Πίνακας 12. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἰεζεκιήλ σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγιας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΙΕΖΕΚΙΗΛ: Ἰεζεκιήλ 1:1 = *Καὶ ἐγένετο ἐν τῷ τριακοστῷ ἔτει ἐν τῷ τετάρτῳ μηνὶ πέμπτη τοῦ μηνὸς καὶ ἐγὼ ἤμην ἐν μέσῳ τῆς αἵμα-*

290. Βλ. Παπαμαστοράκη, Η σημασία τῶν προφητῶν 75, 81, 86, σχ. 3.

291. Παναγία Κρίνα, Ἀγ. Νικόλαος τῆς Ροδιάς καὶ Ἀγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: Παπαμαστορά-

κης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 428, 438, εἰκ. 11. Σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 86, πίν. 36,1.

λωσίας ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ Χοβάρ, καὶ ἠνοίχθησαν οἱ οὐρανοί, καὶ εἶδον ὁράσεις θεοῦ. Μὲ τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰεζεκιήλ στὴν Ὀλυμπιώτισσα²⁹² (πίν. 30β) καὶ στὴν Παναγία Κρίνα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ κεμένου πού ἀναφέρεται στὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ στὸν ποταμὸ Χοβάρ. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεοδώρητο Κύρου τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὸν Θεὸ ὡς «τῶν πάντων ποιητὴ καὶ κυβερνήτη», στὴν ἐνανθρώπησή του καὶ στὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπινου γένους²⁹³. Ἀνήκει σὲ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τῇ Μεγάλῃ Δευτέρᾳ²⁹⁴.

Ἰεζεκιήλ 1:19 = *Καὶ ἐν τῷ πορεύεσθαι τὰ ζῶα ἐπορεύοντο οἱ τροχοὶ ἐχόμενοι αὐτῶν, καὶ ἐν τῷ ἐξαίρειν τὰ ζῶα ἀπὸ τῆς γῆς ἐξήρουντο οἱ τροχοί.* Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰεζεκιήλ στὴν Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο²⁹⁵, στοὺς Ἄγ. Ἀποστόλους τῆς Θεσσαλονίκης²⁹⁶ (πίν. 21β), στὴν Παμμακάριστο²⁹⁷ (πίν. 19), στὴν Gračanica²⁹⁸ (πίν. 92β) καὶ στὴν Treska²⁹⁹. Στὸ τελευταῖο μνημεῖο εἰκονίζεται στὴν ὑπερκαίμενη ζώνη καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν προφήτη ἓνα τετράμορφο χερουβὶμ πάνω σὲ φτερωτοὺς τροχοὺς. Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ ἴδιος προφήτης στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος³⁰⁰.

Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ τὸ κεῖμενο μὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ στὸν ποταμὸ Χοβάρ. Σύμφωνα μὲ τὸ Συνοδικὸ τῆς Ὁρθοδοξίας, τὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ, ὅπως καὶ αὐτὸ τοῦ Ἡσαΐα, ἀναφέρεται στὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης ἀναφερόμενος στὸ ὄραμα τοῦ Ἰεζεκιήλ σχολιάζει *Ἰεζεκιήλ δὲ πάλιν, ὁ πρὸς θεοπτίας, τὸν νοῦν ἐπιτηδείως ἔχων, οὐ μόνον δις ἀλλὰ τετράμορφα ζῶα τοὺς ἀνωτάτω τῶν ἀσωμάτων ἀγγέλων τεθεώρηκε νόας, προδιατυπώντας οἷμαι σαφῶς καὶ ἐν αὐτοῖς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Ἐμμανουὴλ ἐκ παρθένου μυστήριον*³⁰¹. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται στὶς λειτουργίες τῆς Μεγάλης Δευτέρας³⁰² καὶ τῆς Μεγάλης Τρίτης³⁰³.

Ἰεζεκιήλ 2:3 = *Καὶ εἶπεν πρὸς με Υἱὲ ἀνθρώπου, ἐξαποστέλλω ἐγὼ σε πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Ἰσραὴλ τοὺς παραπικραίνοντάς με, οἵτινες παρεπύκρانون με αὐτοὶ καὶ οἱ πατέρες αὐτῶν.* Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ παραπάνω χωρίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ προφήτη Ἰεζεκιήλ στὸ Staro Nagoričino³⁰⁴ (πίν. 83γ) καὶ στὴ Ravanica³⁰⁵. Στὸ Staro Nagoričino ἡ φράση *Τάδε λέγει κύριος*, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει ἡ ἐπιγραφή, φανερώνει τὴν ἐπιλογὴ τῆς

292. Konstantinides, *Olympiotissa* εἰκ. 19 καὶ σ. 101, ὅπου ὁμως σύμφωνα μὲ τὴ δική μου ἀνάγνωση διατηρεῖται ὁλόκληρη ἡ ἐπιγραφή.

293. Βλ. Θεόδωρητο Κύρου, Migne, *PG* 81, στ. 816-821.

294. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 36a, 359.

295. Papageorgiou, *Panagia Chryseleousa* 152, εἰκ. 9.

296. Ξυγγόπουλος, *Ἄγιοι Απόστολοι* 36, πίν. 2,2. Βλ. ἐπίσης Stephan, *Apostelkirche* 43, εἰκ. 16.

297. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, εἰκ. 46.

298. Popovich, *Four Prophet Cycles* 291, σχ. IV. Todić, *Gračanica* 81, εἰκ. 10.

299. Prolović, *Andreas* 86.

300. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 75, πίν. 33α.

301. Βλ. Θεόδωρο Στουδίτη, Migne, *PG* 99, στ. 737B.

302. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 36a, 361.

303. Αὐτόθι I.4, L 37a, 368.

304. Ἡ ἀπόδοση τοῦ χωρίου στὸν προφήτη Ἰωνᾶ (Ἰωνᾶς 1:1) ἀπὸ τὴν Popovich, *Four Prophet Cycles* 288, σχ. III εἶναι λανθασμένη. Todić, *Staro Nagoričino* 75.

305. Djordjević, *Ravanica* 67, εἰκ. 11.

ἐκδοχῆς τοῦ Προφητολογίου. Ἡ περικοπή στήν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται τῇ Μεγάλῃ Δευτέρᾳ³⁰⁶.

Ἰεζεκιήλ 2:9 = *Καὶ εἶδον καὶ ἰδοὺ χεὶρ ἐκτεταμένη πρὸς με, καὶ ἐν αὐτῇ κεφαλὴς βιβλίου*. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ στὸ Ρε³⁰⁷. Ἡ περικοπή ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ χωρίο ἐντάσσεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται τῇ Μεγάλῃ Δευτέρᾳ³⁰⁸.

Ἰεζεκιήλ 36:24 = *Καὶ λήψομαι ὑμᾶς ἐκ τῶν ἐθνῶν καὶ ἀθροίσω ὑμᾶς ἐκ πασῶν τῶν γαιῶν καὶ εἰσάξω ὑμᾶς εἰς τὴν γῆν ὑμῶν*³⁰⁹. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἰεζεκιήλ στὸ Čučer³¹⁰, στὸ Dečani³¹¹ (πίν. 116α) καὶ στὴ Nova Pavlica³¹². Ἡ προσθήκη τῆς φράσης *Τάδε λέγει κύριος* καὶ στίς τρεῖς παραπάνω περιπτώσεις κάνει φανερὸ ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ κεμένου ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο. Ἡ περικοπή στήν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται στήν ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς³¹³.

Ἰεζεκιήλ 37:1 = *Καὶ ἐγένετο ἐπ' ἐμὲ χεὶρ κυρίου, καὶ ἐξήγαγέν με ἐν πνεύματι κύριος καὶ ἔθηκεν με ἐν μέσῳ τοῦ πεδίου, καὶ τοῦτο ἦν μεστὸν ὁστέων ἀνθρωπίνων*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰεζεκιήλ στήν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας³¹⁴ (πίν. 2), στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica³¹⁵ (πίν. 79β), στὸ Χιλανδάρει, στὸ Lesnovo³¹⁶ (πίν. 107β), στήν Παναγία Γκουβερνιάτισσα³¹⁷ καὶ στὴ Manasija³¹⁸ (πίν. 142α). Τὴν προηγούμενη περίοδο εἰκονίζεται μὲ αὐτὸ ὁ Ἰεζεκιήλ στήν Παναγία Κρίνα (ἀ' στρώμα) καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Ροδιάς. Ἡ περικοπή στήν ὁποία ἐντάσσεται τὸ χωρίο περιλαμβάνεται στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται τὸ Μεγάλον Σάββατο³¹⁹.

Ἰεζεκιήλ 43:27 = *Καὶ ἔσται ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ὀγδόης καὶ ἐπέκεινα ποιήσουσιν οἱ ἱερεῖς ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον τὰ ὀλοκαυτώματα ὑμῶν καὶ τὰ τοῦ σωτηρίου ὑμῶν. καὶ προσδέξομαι ὑμᾶς, λέγει κύριος*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἰεζεκιήλ στὸν Ἀγ. Ἡρακλείδιο. Τὸ χωρίο, μολοντί ἀναφέρεται στήν ὀγδοὴ ἡμέρα, δηλαδὴ τὴν ἡμέρα τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἐντάσσεται σὲ περικοπή πού ἀπαγγέλλεται στίς τέσσερις ἑορτὲς τῆς Θεοτόκου: Γενέσιον, Εἰσόδια, Εὐαγγελισμό καὶ Κοίμησιν³²⁰.

306. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 38a, 373.

307. Ivanović, *Vierge de Peć* 150. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 452, εἰκ. 7. Βλ. ἐπίσης Petković, *La peinture serbe* II πίν. CI.

308. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 38a, 373.

309. Στὸ βιβλίον τῶν προφητειῶν τοῦ Ἰεζεκιήλ ἄλλα δύο χωρία μοιάζουν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους: 20:34: *Καὶ ἐξάξω ὑμᾶς ἐκ τῶν λαῶν καὶ εἰσδέξομαι ὑμᾶς ἐκ τῶν χωρῶν, οὗ διεσκορπίσθητε ἐν αὐταῖς, ἐν χειρὶ κραταιᾷ καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ καὶ ἐν θυμῷ κεχυμένῳ*. 11:17: *Τάδε λέγει κύριος Καὶ εἰσδέξομαι αὐτοὺς ἐκ τῶν ἐθνῶν καὶ συνάξω αὐτοὺς ἐκ τῶν χωρῶν, οὗ διέσπειρα αὐτοὺς ἐν αὐταῖς, καὶ δώσω αὐτοῖς τὴν γῆν τοῦ Ἰσραὴλ*.

310. Popovich, *Four Prophet Cycles* 291, σχ. II.

311. Marković, *Dečani* 22, 103.

312. Popovich, *Nova Pavlica* 29, 39, εἰκ. 9-10.

313. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 45c, 550.

314. Ἡ Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 452, σχ. 74 λανθασμένα τοῦ ἀποδίδει τὸ χωρίο 1:4.

315. Babić, *Studenica* 72, εἰκ. 19. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 291, σχ. I.

316. Gabelić, *Lesnovo* 58.

317. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouvernietissa* 131, εἰκ. 72.

318. Tomić - Nikolić, *Manasija* 75, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

319. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.5, L 41a, 429. Gravgaard, *Inscriptions* 40.

320. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 49b, 13, L 57c, 66, L 63b, 88, L 72b, 145.

Ίεζεκιήλ 44:2 = *Καὶ εἶπεν κύριος πρὸς με Ἡ πύλη αὕτη κεκλεισμένη ἔσται, οὐκ ἀνοιχθήσεται, καὶ οὐδεὶς μὴ διέλθῃ δι' αὐτῆς, ὅτι κύριος ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ εἰσελεύσεται δι' αὐτῆς, καὶ ἔσται κεκλεισμένη.* Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ίεζεκιήλ στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας³²¹ (πίν. 11), στὸ Markon Manastir (πίν. 125α) καὶ στὴ Ljubostinja³²². Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στὸν τροῦλο τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτη³²³ καὶ τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ στὸ Novgorod. Στὴν Περιβλέπτο τοῦ Μυστρᾶ³²⁴ ἔμμετρη παράφραση τοῦ χωρίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ίεζεκιήλ. Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο μὲ τὸ ἴδιο χωρίο εἰκονίζεται ὁ Ίεζεκιήλ στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη καὶ στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod³²⁵. Τὸ χωρίο αὐτὸ θεωρήθηκε ἀπὸ νωρὶς ὅτι προεικονίζει τὴ Θεοτόκο καὶ ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται στὶς τέσσερις ἑορτές της: Γενέσιο, Εἰσόδια, Εὐαγγελισμὸ καὶ Κοίμησις³²⁶. Ὁ συσχετισμὸς τῆς Θεοτόκου μὲ τὴν κεκλεισμένη πύλη συναντᾶται στὰ ὁμιλητικὰ κείμενα καὶ εἰκονογραφεῖται στὴν παλαιολόγια μνημειακὴ ζωγραφικὴ³²⁷.

Δανιήλ

Ἡ μορφή τοῦ προφήτη Δανιήλ παριστάνεται σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς κύκλους τῶν προφητῶν ἀπὸ πολὺ νωρὶς. Ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. ὁ Δανιήλ εἰκονίζεται στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων τῆς Κρήτης, στὴν Παναγία Χαλκέων, στὴν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, στὴ μονὴ Δαφνίου, στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στὴν Cappella Palatina, στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου, στὸν Ἀγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα, στὴν Παναγία τοῦ Ἀρακος³²⁸, στὴν Παναγία Κρίνα (ἀ' στρῶμα), στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου, στὸν Ἀγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς σπηλιᾶς Πεντέλης³²⁹. Ἡ σχεδὸν ἀνελλιπὴς παρουσία τοῦ Δανιήλ στὸν τροῦλο μὲ κάνει νὰ θεωρῶ πολὺ πιθανὴ τὴν εἰκόνισή του καὶ στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρι, στὴ θέση τοῦ κατεστραμμένου σήμερα προφήτη. Ἄν ὅμως ὁ προφήτης Δανιήλ δὲν λείπει ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν προφητῶν ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ., ἡ ἀπουσία του εἶναι χαρακτηριστικὴ σὲ μίᾳ ὁμάδα μνημείων τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ., ὅπως εἶναι ἡ Παμμακάριστος στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ Ἀγ. Ἀπόστολοι στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ Βασιλικὴ Ἐκκλησία στὴ Studenica, τὸ Staro Nagorčino, τὸ Čučer καὶ ἡ Gračanica. Ὁ προφήτης Δανιήλ εἰκονίζεται ἐπίσης στοὺς κύκλους τῶν

321. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 122, πίν. 10.

322. Djurić, *Ljubostinja* 76, εἰκ. 64.

323. Βλ. Lifshits, *Novgorod* εἰκ. 211.

324. Μουρίκη, *Προεικονίσεις Περιβλέπτου* 232, πίν. 84.

325. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 86.

326. Engberg ὁ.π. L 49b, 13-14, L 57c, 66, L 63b, 88, L 72b, 145. Gravgaard ὁ.π. 41-43.

327. Μουρίκη, *Προεικονίσεις Περιβλέπτου* 232-

233.

328. Πὰ τὴν παρουσία τοῦ προφήτη Δανιήλ στὸν τροῦλο τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ. βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 86.

329. Εὐαγγελίστρια: Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* 103, εἰκ. 178-179. Ἀγ. Νικόλαος τῆς Ροδιάς καὶ Ἀγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 432, εἰκ. 17. Σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, *Σπηλιὰ Πεντέλης* 86, πίν. 37,1.

προφητῶν τῆς Κοίμησης στο Volotovo, τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου Στρατηλάτη καὶ τῆς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ στο Novgorod.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Ἀγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	Δανιὴλ 2:31	Ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων
Ὁλυμπιώτισσα Ἑλασσόνας	» 2:31	
Ἀγ. Νικόλαος, Jošanica	» 2:31	
Ἀγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	» 2:34	Ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων
Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica	» 2:34	
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	» 2:35	Ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων
Ἀγ. Νικόλαος, Ἐξαρχος	» 2:44	Ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	» 2:44	
Σωτήρας Θεσσαλονίκης	» 2:44	
Ἀγ. Ἀνδρέας, Treska	» 2:44	
Παναγία Κρίνα Χίου	» 2:44	
Παναγία Ὁδηγήτρια, Peč	» 7:9	
Ἀρχάγγελοι, Lesnovo	» 7:9	
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	» 7:9	
Ἀγ. Δημήτριος, Markov Manastir	» 7:9	
Ἀγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» 7:9	
Ἀγ. Τριάδα, Manasija	» 7:9	
Ἀγ. Γεώργιος Μαλέα	Ἀποκάλυψις 20:11	
Ἀγ. Σώζων, Γεράκι	(κατεστραμμένο)	
Ταξιάρχης Μαρκόπουλου	»	
Ἀγ. Νικόλαος Θεολόγου	»	
Παναγία Γκουβερνώτισσα	»	
Ἀγ. Νικόλαος, Χαράκι	»	
Ἀγ. Γεώργιος Σόφιας	(ἀταύτιστο)	
Ἀγ. Νικόλαος Μονεμβασιάς	(ἀδιάγνωστο)	
Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, Kalenić	(χωρὶς ἐπιγραφή)	
Bogorodica Ljeviška, Prizren	»	
Χριστός, Dečani	»	
Ἀνάληψη, Ravanica	»	
Ἀγ. Ἰωάννης, Zemen	(:)	

Πίνακας 13. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Δανιὴλ σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΔΑΝΙΗΛ: Δανιὴλ 2:31 = *Καὶ σὺ βασιλεῦ, ἑώρακας*. Ἡ ἐκδοχὴ τοῦ χωρίου στο Προφητολόγιο εἶναι ἡ ἑξῆς: *Εἶπεν Δανιὴλ τῷ Ναβουχοδονόσωρ*. Αὐτὴ ἡ παραλλαγή ἀναγράφεται στο εἰλητάριο τοῦ Δανιὴλ στὸν Ἀγ. Ἡρακλείδιο, στὴν Ὁλυμπιώτισσα τῆς Ἑλασσόνας (πίν. 29γ) καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὴν Jošanica (πίν. 137β). Ἡ ἴδια ἐκδοχὴ ἀναγράφεται στο εἰλητάριο τοῦ Μωυσῆ στὸν Ἀγ. Ἰωάννη Kaneo³³⁰. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων³³¹.

330. Miljković-Peppek, Saint Jean Kaneo 78, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

331. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1f, 43.

Δαυνιήλ 2:34 = Ἐώρακας ἕως ὅτου ἐτμήθη λίθος ἐξ ὄρους ἄνευ χειρῶν καὶ ἐπάταξε τὴν εἰκόνα ἐπὶ τοὺς πόδας τοὺς σιδηροῦς καὶ ὀστρακίνους καὶ κατήλεσεν αὐτά. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Δαυνιήλ στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης (πίν. 63β) καὶ στὴ Nova Pavlica³³². Τὸ χωρίο μαζί μὲ τὸ ἐπόμενο προέρχονται ἀπὸ περικοπή πού ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων³³³.

Δαυνιήλ 2:35 = Καὶ ὁ λίθος ὁ πατάξας τὴν εἰκόνα ἐγένετο ὄρος μέγα καὶ ἐπάταξε πᾶσαν τὴν γῆν. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται σὲ ἀνοικτὸ βιβλίον ποὺ κρατεῖ ὁ Δαυνιήλ στὸν τροῦλο τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ³³⁴ καὶ στὸν Ἁγ. Θεόδωρο Στρατηλάτη στὸ Novgorod³³⁵. Τὸ ὄρος θεωρήθηκε ὡς μία ἀπὸ τὶς προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου. Ὁ Δαυνιήλ στὴν Περιβλέπτο τοῦ Μυστρᾶ κρατεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνοικτὸ βιβλίον καὶ ὁμοίωμα ὄρους μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου³³⁶. Τὸ ὄρος ὡς προεικόνιση τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾶται συχνότατα τόσο σὲ χειρόγραφα ὅσο καὶ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ³³⁷. Τὸ μετάλλιον μὲ τὴν προτομὴ τῆς Θεοτόκου πάνω σὲ σύμβολα ποὺ τὴν προεικονίζουν εἶναι συχνὸ φαινόμενο στὴν παλαιολόγια ζωγραφικὴ³³⁸.

Δαυνιήλ 2:44 = Καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τῶν βασιλέων τούτων στήσει ὁ θεὸς τοῦ οὐρανοῦ βασιλείαν ἄλλην, ἣτις ἔσται εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ οὐ φθαρήσεται. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Δαυνιήλ στοὺς τρούλους τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὸν Ἑξαρχο, τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρίδας, τῆς Παναγίας (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη³³⁹, στὴν Treska³⁴⁰ καὶ στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας Κρίνας στὴ Χίο. Τὸ ἴδιο χωρίο φέρει στὸ εἰλητάριό του ὁ Δαυνιήλ στοὺς τρούλους προγενέστερων μνημείων, ὅπως στὴ μονὴ Δαφνίου, στὴν Cappella Palatina, στὸν Ἁγ. Ἱερόθεο κοντὰ στὰ Μέγαρα, στὴν Παναγία τοῦ Ἀρακος καὶ στὸν Ἁγ. Γεώργιο στὴ Σόφια³⁴¹. Ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα, τὸ χωρίο ἀνήκει σὲ περικοπή πού ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων³⁴².

Δαυνιήλ 7:9 = Ἐθεώρουν ἕως ὅτε θρόνοι ἐτέθησαν, καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο ἔχων περιβολὴν ὥσει χιόνα, καὶ τὸ τρίχωμα τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὥσει ἔριον λευκὸν καθαρὸν, ὁ θρόνος ὥσει φλόξ πυρός. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Δαυνιήλ στὸ Ρεć³⁴³, στὸ Lesnovo³⁴⁴ (πίν. 107α), στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 61α), στὸ Markon Manastir (πίν. 122α), στὴν Curtea de Argeș³⁴⁵ καὶ στὴ Manasija³⁴⁶ (πίν. 143β). Μὲ τὸ ἴδιο χωρίο εἰκονίζεται ὁ Δαυνιήλ σὲ προγενέστερα τῶν Παλαιολόγων μνημεῖα, ὅπως εἶναι ἡ

332. Popovich, Nova Pavlica 32, εἰκ. 21.

333. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1f, 43-44. Gravgaard, *Inscriptions* 23.

334. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 219, πίν. 78.

335. Βλ. Lifshits, *Novgorod* εἰκ. 211.

336. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 219, πίν. 78.

337. Αὐτόθι 228.

338. Παπαμαστοράκης, Ἁγιος Γεώργιος Βιάννου 318, σημ. 38.

339. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ὁ ναὸς τῆς Παρ-

θένου 500.

340. Prolović, *Andreas* 94.

341. Βλ. Παπαμαστοράκη, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 75, 86.

342. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1f, 44. Gravgaard, *Inscriptions* 24.

343. Ivanović, *Vierge de Peć* 149. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 458, εἰκ. 8. Βλ. ἐπίσης Petković, *La peinture serbe* II πίν. XCIX.

344. Gabelić, *Lesnovo* 58.

345. Tafrali, *Curtea de Argeș* 185.

346. Todić, *Manasija* 53.

Παναγία Μυριοκεφάλων, ή Ἁγ. Σοφία τοῦ Novgorod, ή Παναγία τοῦ Ναυάρχου στή Σικελία, ὁ Ἁγ. Νικόλαος στή σπηλιά Πεντέλης καί ὁ Ἁγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη³⁴⁷. Τὸ χωρίο ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ὁράματος τοῦ Δανιήλ, πὺν συμβολίζει τὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, τὴν κυριαρχία του καὶ τὴν ἄχρονη του διάσταση.

Ἀποκάλυψις 20:1 = *Εἶδον θρόνον μέγαν καὶ τὸν καθήμενον ἐπ' αὐτῷ*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Δανιήλ στὸν Ἁγ. Γεώργιο στὸν Μαλέα³⁴⁸. Τὸ χωρίο ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ χωρίου 7:9 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Δανιήλ. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι ὁ ζωγράφος ἐκ παραδρομῆς ἀντέγραψε στὸ εἰλητάριο τοῦ Δανιήλ χωρίο πὺν προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο τῆς Ἀποκάλυψης.

ᾠση

Τὸ ὄνομά του ἐρμηνεύεται ὡς «Σωζόμενος»³⁴⁹ σύμφωνα μὲ τὸν Δωρόθεο, τὸν Ἡσύχιο καὶ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδας. Προφητεύει τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὴν Ἀνάστασή του³⁵⁰. Ἄν καὶ ἡ μορφή τοῦ προφήτη ᾠση συναντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἁγ. Σοφία τῆς Τραπεζούντας³⁵¹, φαίνεται ὅτι δὲν ἀπεικονίζεται παρὰ σὲ ἐλάχιστα μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 14ου αἰ., καὶ μάλιστα σὲ μνημεῖα ὅπου ὁ κύκλος τῶν προφητῶν εἶναι ἀρκετὰ διευρυμένος.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
Ἁγ. Τριάδα, Manasija	ᾠση 6:1
Παναγία Κρίνα Χίου	» 6:6
Κοίμησι Θεοτόκου, Ljubostinja	» 10:1
Ἁγ. Γεώργιος Σόφιας	(ἀταύτιστο)
Ἀνάληψη, Ravanica	»
Ἁγ. Νικόλαος, Curtea de Arges	εἰλητὸ κλειστὸ
Σωτήρας Χριστός, Prizren	(:)

Πίνακας 14. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη ᾠση σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΩΣΗΕ: ᾠση 6:1 = *Πορευθῶμεν καὶ ἐπιστρέψωμεν πρὸς κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν, ὅτι αὐτὸς ἤρπακεν καὶ ἰάσεται ἡμᾶς, πατάξει καὶ*

347. Βλ. Εὐαγγελίδη, *Παναγία Χαλκέων* 50. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 86. Μουρίκη, *Σπηλιά Πεντέλης* 86, πίν. 37,1. Παναγία τοῦ Ναυάρχου: Kitzinger, *Santa Maria dell'Amiraglio* 140-141, πίν. V, εἰκ. 17. Ἁγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: Παπαμαστοράκης, Ἁγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 432.

348. Δρανδάκης, Ἔρευνα στὴν Ἐπίδουρο Λιμ-

ρὰ 462.

349. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 26. Ἡσύχιος, Migne, *PG* 93, στ. 1348C. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, *PG* 126, στ. 573.

350. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 209-211.

351. Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 116.

μοτώσει ἡμᾶς. Μὲ τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ὡσηὲ στὴ Manasija³⁵².

Ὡσηὲ 6:6 = *Διότι ἔλεος θέλω καὶ οὐ θυσίαν καὶ ἐπίγνωσιν θεοῦ ἢ ὀλοκαυτώματα*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται στὴν Παναγία Κρίνα. Ἀναφέρεται στὴν ἀναγνώριση τοῦ Θεοῦ σύμφωνα μὲ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδας³⁵³.

Ὡσηὲ 10:1 = *Ἄμπελος εὐκληματοῦσα Ἰσραήλ, ὁ καρπὸς αὐτῆς εὐθηνῶν*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ προφήτης στὴ Ljubostinja³⁵⁴. Ὁ Θεοδώρητος Κύρου ἐρμηνεύει ὡς ἄμπελο τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραήλ καὶ ἀναφέρεται σὲ προφητεῖες τοῦ Ἡσαΐα, τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Ἱερεμίου γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἐρμηνεία του: *Καὶ γὰρ Ἡσαΐας βοᾷ· Ὁ ἄμπελὼν Κυρίου Σαβαώθ οἶκος τοῦ Ἰσραήλ ἐστι. Καὶ ὁ Δαβὶδ πρὸ ἐκείνου· Ἄμπελον ἐξ Αἰγύπτου μετήρας. Καὶ ὁ Θεὸς διὰ Ἱερεμίου· Ἐγὼ δὲ ἐφύτευσά σε ἄμπελον καρποφόρον, πᾶσαν ἀληθινὴν... Καλεῖ τοίνυν καὶ ἐνταῦθα εὐκληματοῦσαν ἄμπελον τὸν Ἰσραήλ, καὶ τὸν καρπὸν αὐτῆς εὐθηνοῦντα, οὐ διὰ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν, τοῦ δὲ πλήθους χάριν τῶν ἀπογόνων*³⁵⁵. Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας ταυτίζει ἐπίσης τὴν ἄμπελο μὲ τὸν Ἰσραήλ³⁵⁶ καὶ σχολιάζει τὸ χωρίο ὡς ἑξῆς: *Εἰπὼν ὅτι τὰς ῥίζας αὐτοῦ ἐπόνησε, καὶ ἄτεκνος ἔσται, φησὶ νῦν, ὅτι καὶ πρώην ἄμπελος ἦν εὐκληματοῦσα, καὶ εἰς πολὺν πλῆθος ἐκταθεῖσα, διὰ τῆς πολυγονίας*³⁵⁷. Ἀντίθετα ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς σὲ Ὀμιλία του γιὰ τὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου ἀναφέρεται στὴν τελευταία ὡς ἑξῆς: *Ἄμπελος εὐκληματοῦσα ἐξ Ἀννης ἐβλάστησε καὶ βότρυν γλυκύτητος ἦνθησε, πόμα νέκταρ τοῖς γηγενέσι πηγάζοντα εἰς ζωὴν αἰώνιον*³⁵⁸.

Τὸ χωρίο ποὺ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ προφήτη Ὡσηὲ στὴ Ravanica³⁵⁹ εἶναι ἀταύτιστο.

Ἀμὼς

Τὸ ὄνομά του ἐρμηνεύεται ὡς «Στερέωσις» ἀπὸ τὸν Δωρόθεο καὶ τὸν Ἡσύχιον³⁶⁰. Προφητεύει γιὰ τὴν ἔλευση τοῦ Σωτῆρος καὶ τὴ σωτηρία τῶν ἐθνῶν³⁶¹. Ἡ παρουσία του στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν ἐντοπίζεται πρὸς τὸ τέλος τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ Ἀμὼς εἰκονίζεται σὲ ἐλάχιστους κύκλους καὶ μόνον ὅταν περιλαμβάνουν μεγάλο ἀριθμὸ προφητῶν. Ἀπαντᾶται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν τῆς Παναγίας Κρίνας, τῆς Manasija³⁶² καὶ πιθανότατα τοῦ Kalenić. Στὴν Παναγία Κρίνα ὁ προφήτης συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ Μωυσῆς, ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶναι μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἐπιζωγράφησης.

352. Todić, *Manasija* 53-54.

353. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 680A-681A.

354. Djurić, *Ljubostinja* 76, εἰκ. 68.

355. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 1604D-1605A.

356. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 680D: *Ὁ δὲ ἄμπελὼν τοῦ Κυρίου Σαβαώθ, αὐτοὶ ἦσαν ὁ οἶκος τοῦ Ἰσραήλ*.

357. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ.

737B.

358. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, 673.

359. Djordjević, *Ravanica* 68, εἰκ. 22.

360. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 27. Ἡσύχιος, Migne, PG 93, στ. 1352C.

361. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 27. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 213.

362. Tomić - Nicolici, *Manasija* 74, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται. Βλ. ἐπίσης Živković, *Manasija* σχ. 1.

Τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου του, ἡ ἀρχαιοπρεπὴς ἐνδυμασία του καὶ ἡ ἐπιγραφή στὸ εἰλητάριό του δὲν ἔχουν καμία σχέση μὲ τὸν Μωυσῆ. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἡ ἐπιγραφή τοῦ ὀνόματός του ἦταν ἀρκετὰ φθαρμένη, ὥστε ὁ ζωγράφος ποὺ ἀνέλαβε τὴν ἐπιζωγράφηση δὲν διέκρινε τὸ ἀρχικὸ γράμμα Α καὶ θεώρησε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Μωυσῆ ([Α]μῶς - Μω(υ)σῆς).

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΑΜΩΣ: Ἀμῶς 5:6 = *Ἐκζητήσατε τὸν κύριον καὶ ζήσατε, ὅπως μὴ ἀναλάβῃ ὡς πῦρ ὁ οἶκος Ἰωσήφ*. Τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στὴ Manasija³⁶³.

Ἀμῶς 5:16 = *Τάδε λέγει κύριος ὁ θεὸς ὁ Παντοκράτωρ*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριο τοῦ εἰκονίζεται ὁ ἕκτος κατὰ σειρὰ προφήτης στὴ δεύτερη ζώνη προφητῶν στὸ Kalenic, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι δυνατόν νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν προφήτη Ἀμῶς³⁶⁴.

Ἀμῶς 9:1 = *Εἶδον τὸν κύριον ἐφ'esτῶτα ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ εἶπεν Πάταξον ἐπὶ τὸ ἱερατεῖον καὶ σεισθήσεται τὰ πρόπυλα καὶ διάκοπον εἰς κεφαλὰς πάντων*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἀμῶς στὴν Παναγία Κρίνα.

Μιχαίας

Ὁ προφήτης Μιχαίας σύμφωνα μὲ τὸν Δωρόθεο καὶ τὸν Ἐπιφάνιο κατατάσσεται στὴν τρίτη κατὰ σειρὰ θέση μέσα στὴν ομάδα τῶν δώδεκα προφητῶν, ἐνῶ κατὰ τὸν Ἡσύχιο στὴν ἕκτη. Τὸ ὄνομά του ἐρμηνεύεται ὡς «Στρατηγὸς» ἀπὸ τὸν Δωρόθεο³⁶⁵, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς Ἡσύχιο καὶ Θεοφύλακτο Ἀχρίδας ὡς «Ταπείνωσις» ἢ «Ταπεινούμενος». Προφητεύει τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸν Εὐσέβιο Καισαρείας, τὸν Δωρόθεο καὶ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδας³⁶⁶. Ὁ τελευταῖος θεωρεῖ ὅτι συμβολίζει καὶ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ παντοκράτορα στὰ ἔθνη. Τὸν οἰκουμενικὸ του συμβολισμό ἐπισημαίνει καὶ ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας. Πὰ τὸν Ἡσύχιο καὶ τὸν Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη συμβολίζει τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ³⁶⁷. Τέλος ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας³⁶⁸ θεωρεῖ ὅτι συμβολίζει τὴ Δευτέρα Παρουσία καὶ τὴν προαιώνια ὑπαρξὴ τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ παρουσία τοῦ προφήτη Μιχαία στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν εἶναι σποραδική, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα μνημεῖα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ Μιχαίας, πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο, ἀπαντᾶται στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου τῆς μονῆς Δαφνίου, τῆς Παναγίας Κρίνας (ἀ' στῶμα), τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρι καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας στὴν Τραπεζοῦντα³⁶⁹.

363. Todić, *Manasija* 54.

364. Ἡ Simić-Lazar, *Kalenic* 48, ταυτίζει τὴν ἐπιγραφή στὸ εἰλητάριο τοῦ βου προφήτη μὲ τὸ χωρίο 3:11 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ θεωρεῖ ὅτι ὁ προφήτης εἶναι ὁ Ἰεζεκιήλ.

365. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 28.

366. Αὐτόθι 28. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, *PG* 126, στ. 1049B.

367. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 215.

368. Εὐσέβιος Καισαρείας, Migne, *PG* 22, στ. 1117C, 1264D.

369. Μονὴ Δαφνίου: Λαμπάκης, *Δαφνὶ* 78. Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Ἀδημοσίευτο. Ἀγ. Σοφία Τραπεζοῦντας: Talbot-Rice, *Hagia Sophia* 115.

VI. ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Παναγία Κρίνα Χίου	Μιχαίας 1:2	
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 4:1	
Παναγία Όδηγήτρια, Ρεέ	» 4:2	Παραμονή Μεσοπεντηκοστής
Άνάληψη, Ravanica	» 4:2	
Κοίμηση Θεοτόκου, Ljubostinja	» 4:2	
Παναγία Χρυσελεούσα Κύπρου	» 4:6	Έορτή των Χριστουγέννων
Περίβλεπτος Άχρίδας	» 4:6	
Μονή Χιλανδαρίου Άγίου Όρους	» 4:6	
Ευαγγελισμός, Gračanica	» 4:6	
Ταξιάρχης Μαρκόπουλου	» 5:1-2	Έορτή των Χριστουγέννων
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	» 5:1-2	
Άγ. Δημήτριος, Markov Manastir	Ήσαϊας 60:1	Μεγάλο Σάββατο
Άγ. Τριάδα, Manasija	Ζαχαρίας 8:20 (;)	Παρασκευή της Τυροφάγου

Πίνακας 15. Άπεικονίσεις και επιγραφές ειληταρίων του προφήτη Μιχαία σε τρούλους της παλαιολόγιας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΜΙΧΑΙΑ: Μιχαίας 1:2 = *Ἀκούσατε, λαοί, λόγους, καὶ προσεχέτω ἡ γῆ καὶ πάντες οἱ ἐν αὐτῇ, καὶ ἔσται κύριος ἐν ὑμῖν εἰς μαρτύριον, κύριος ἐξ οἴκου ἁγίου αὐτοῦ. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Μιχαίας στὴν Παναγία Κρίνα.*

Μιχαίας 4:1 = *Καὶ ἔσται ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν ἐμφανὲς τὸ ὄρος τοῦ κυρίου ἔτοιμον ἐπὶ τὰς κορυφὰς τῶν ὄρεων, καὶ μετεωρισθήσεται ὑπεράνω τῶν βουνῶν. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Μιχαίας εἰκονίζεται στὴν Παμμακάριστο τῆς Κωνσταντινούπολης³⁷⁰ (πίν. 15). Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, ἐρμηνεύοντας τὸ παραπάνω χωρίο παραλληλίζει τὸ «ὄρος» μὲ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν οἰκουμενικότητά της καὶ ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἔγινε ἐμφανὲς σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως ἐμφανὲς εἶναι καὶ τὸ ὄρος: *Τὸ γὰρ Εὐαγγέλιον ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ ἐκηρύχθη καὶ εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος τῶν ἀποστόλων. Οἱ ναοὶ καὶ οἱ οἴκοι ποὺ ἔχουν ἀνεγερθεῖ γιὰ τὴ λατρεία καὶ τὴ δοξολογία τοῦ Παντοκράτορα καὶ αὐτῶν τῶν ὑψηλοτέρων ὄρεων ἐπισημότεροι ἔσονται καὶ περιφανέστεροι³⁷¹. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ Θεοδώρητου Κύρου: *Μέχρι γὰρ τῶν ἐσχάτων τῆς γῆς τὸ εὐαγγέλιον καὶ θεῖον διέδραμε κήρυγμα καὶ αὐτὸς ὁ εὐαγγελικὸς νόμος καὶ ἀποστολικὸς λόγος ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, οἷον ἀπὸ τινος πηγῆς ἀρξάμενος πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διέδραμε κατὰ τὴν ρῆσιν: κηρυχθήσεται γάρ, ἔφη, τοῦτο τὸ εὐαγγέλιον εἰς πάντα τὰ ἔθνη εἰς μαρτύριον αὐτοῖς.***

Μιχαίας 2:3 ἢ 3:5 ἢ 4:2 = *Τάδε λέγει Κύριος. Τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Μιχαία στὸ Ρεέ³⁷². Μολονότι ἡ φράση αὐτὴ ἀπαντᾶται συχνὰ στὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Μιχαία, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Προφητολογίου, τὴν ἀρχικὴ φράση τοῦ χωρίου 4:2, ποὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως παρακάτω.*

Μιχαίας 4:2 = *Ὅτι ἐκ Σιών ἐξελεύσεται νόμος καὶ λόγος κυρίου ἐξ Ἱερουσαλήμ. Μὲ*

370. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, 1108A-B.
εἰκ. 35.

372. Ivanović, *Vierge de Peć* 150. Popovich, *Virgin*

371. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, *PG* 126, στ. Hodegetria at Peć 449, εἰκ. 3.

τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Μιχαίας στὴ Ravanica³⁷³ (πίν. 134α) καὶ στὴ Ljubostinja³⁷⁴ (πίν. 135). Τὸ χωρίο ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ 2:3 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα. Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας ἐρμηνεύοντάς το τὸ συνδέει μὲ τὸν νόμον καὶ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ: *Ἐξῆλθε δὲ ἐκ Σιών ὁ νόμος τοῦ Πνεύματος τῆς ζωῆς, καὶ ἐξ Ἱερουσαλήμ, ὁ λόγος τῆς χάριτος τοῦ Εὐαγγελίου· καθὼ καὶ ὁ Κύριος ἐν Σιών ἐδίδαξεν ἐν τῷ ἱερῷ, καὶ οἱ ἀπόστολοι ἐν τῇ πόλει Ἱερουσαλήμ καθήμενοι, τὴν τοῦ Πνεύματος ἐδέξαντο χάριν*³⁷⁵. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ χωρίο ἀπαγγέλλεται τὴν παραμονὴ τῆς Μεσοπεντηκοστῆς³⁷⁶.

Μιχαίας 4:6 = *Ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ, λέγει κύριος, συνάξω τὴν συντετριμμένην καὶ τὴν ἐξωσμένην εἰσδέξομαι καὶ οὐς ἀπωσάμην. Μὲ τμῆμα τοῦ χωρίου εἰκονίζεται ὁ Μιχαίας στὴν Παναγία Χρυσελεούσα στὸν Στρώβολο*³⁷⁷, στὴν Περιβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 5), στὸ Χιλανδάρει καὶ στὴν Gračanica³⁷⁸. Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στὸ α' μιστὸ τοῦ 13ου αἰ. στὸ εἰλητάριον τοῦ Μιχαία στὸν Ἀρχάγγελον Μιχαὴλ στὸ Θάρι. Κατὰ τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας, τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραήλ: *Τότε δὴ, φησί, τοὺς ὑπὸ τῶν μεγίστων κακῶν συντριβέντας, καὶ τῆς τε προνοίας τῆς ἐμῆς καὶ τῶν τόπων ἀποστάντας τῶν ἰδίων, ἐπανάξω πάλιν εἰς τοὺς καθήκοντας τόπους· καὶ τοὺς μὲν πρότερον συντετριμμένους οὕτω τῇ ἐμᾶντοῦ διαφυλάξω προνοίᾳ, ὥστε ἅπαν τὸ γένος τὸ Ἰσραηλιτικὸν ἐξ αὐτῶν ἀυξηθῆναι πάλιν*³⁷⁹. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων³⁸⁰.

Μιχαίας 5:1-2 = *Καὶ σύ, Βηθλεὲμ οἶκος τοῦ Ἐφραθά, ὀλιγοστός εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν Ἰούδα· ἐκ σοῦ μοι ἐξελεύσεται τοῦ εἶναι εἰς ἄρχοντα ἐν τῷ Ἰσραήλ, καὶ οἱ ἔξοδοι αὐτοῦ ἀπ' ἀρχῆς ἐξ ἡμερῶν αἰῶνος. Μὲ τμῆμα ἀπὸ τὸ παραπάνω χωρίον εἰκονίζεται ὁ Μιχαίας στὸν Ταξιάρχην στὸ Μαρκόπουλον Ἀττικῆς*³⁸¹. Ἡ ἔμμετρον ἐπιγραφὴ *Ἐκ Βηθλεὲμ προελθὼν ὁ Χριστὸς Λόγος ἐθνῶν βασιλεὺς ἡγεμὼν ὡς προέφη*, ποὺ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριον τοῦ Μιχαία στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ³⁸² (πίν. 47), ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ ἰδίου χωρίου. Πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο τὸ χωρίον ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριον τοῦ Ἰωὴλ στὸν Ἀγ. Δημήτριον τοῦ Κατσούρη³⁸³. Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας³⁸⁴ τὸ ἐρμηνεύει σὲ σχέση μὲ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἀρχηγίαν του στὸ Ἰσραὴλ καὶ τὴν δαβιδικὴν του καταγωγὴν. Τὴν δαβιδικὴν καταγωγὴν τοῦ Χριστοῦ πιστεύει ὅτι συμβολίζει τὸ χωρίον καὶ ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας³⁸⁵, ἐνῶ ὁ Θεόδωρος Στουδίτης θεωρεῖ τὸ ἴδιο χωρίον ὡς προεικόνισιν

373. Djordjević, Ravanica 68, εἰκ. 21.

374. Djurić, Ljubostinja 75, εἰκ. 61.

375. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 1109C-D.

376. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 42a, 526.

377. Papageorghiou, Panagia Chryseleousa 152, εἰκ. 11.

378. Todić, Gračanica 81, εἰκ. 16. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 289, σχ. IV.

379. Θεόδωρος Μοψουεστίας, Migne, PG 66, στ. 368A.

380. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1c, 38.

Gravgaard, *Inscriptions* 76.

381. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ταξιάρχης στὸ Μαρκόπουλον 207-208, πίν. 107.

382. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλεπτοῦ 233, πίν. 84.

383. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 430.

384. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 1132B-C.

385. Θεόδωρος Μοψουεστίας, Migne, PG 66, στ. 372A-373B.

της Θεοτόκου³⁸⁶. Κατά τὸν Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη ἀναφέρεται στὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, στὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴ Βηθλεὲμ καὶ στὴν ἀρχηγία του στὰ ἔθνη³⁸⁷. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων³⁸⁸ καὶ ἐπιβεβαιώνει τὶς παραπάνω ἐρμηνεῖες.

Ἡσαΐας 60:1 = *Φωτίζουν φωτίζουν, Ἱερουσαλήμ, ἥκει γάρ σου τὸ φῶς, καὶ ἡ δόξα κυρίου ἐπὶ σὲ ἀνατέταλκεν*. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα εἰκονίζεται ὁ Μιχαΐας στὸ Markon Manastir (πίν. 124β). Ἀνήκει σὲ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τὸ Μεγάλο Σάββατο³⁸⁹.

Ζαχαρίας 8:20 = *Τάδε λέγει κύριος παντοκράτωρ, ἔτι ἤξουσιν λαοὶ πολλοὶ καὶ κατοικοῦντες πόλεις πολλές*. Τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Μιχαΐα στὴν Manasija³⁹⁰, ἂν καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ζαχαρία. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται τὴν Παρασκευὴ τῆς Τυροφάγου³⁹¹.

Ἰωήλ

Σύμφωνα μὲ τὸν Δωρόθεο³⁹², τὸ Ἰωήλ ἐρμηνεύεται ὡς «Αὐθαίρετος Ἰσχύς», ἐνῶ κατὰ τὸν Ἡσύχιον³⁹³ ὡς «Ἀγαπητὸς Κυρίου» ἢ «Ἀρχή». Προφητεύει τὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα³⁹⁴, καὶ προμηνύει τὴ Δευτέρα Παρουσία³⁹⁵. Κατὰ τὸν Ἡσύχιον³⁹⁶ ὁ Ἰωήλ θεωρεῖται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς οἰκουμενικοὺς προφῆτες. Σύμφωνα μὲ τὸν Εὐσέβιο Καισαρείας ὁ Ἰωήλ προφητεύει γιὰ τὴ Χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, περὶ νηστείας καὶ μετανοίας καὶ περὶ τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ: *προφητεύει δὲ καὶ περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάριτος τῆς εἰς πάντας γενησομένης ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος*. *Κηρύττει δὲ καὶ περὶ νηστείας καὶ μετανοίας, καὶ περὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος παρουσίας, καὶ τῶν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ γενομένων σημείων*³⁹⁷. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ Εὐσέβιου ταιριάζει μὲ τὴν ἀνάγνωση τῶν περικοπῶν ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἰωήλ στὶς λειτουργίες κατὰ τὴν περίοδο τῶν νηστειῶν πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα. Ἡ παρουσία τῆς μορφῆς τοῦ Ἰωήλ ἐντοπίζεται σὲ πρῶτους κύκλους προφητῶν στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου, ὅπως στὴν Παναγία Χαλκέων καὶ στὴ μονὴ Δαφνίου. Ἀργότερα ἡ μορφή τοῦ Ἰωήλ ἐντάσσεται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν τοῦ Ἀγ. Ἱερόθεου κοντὰ στὰ Μέγαρα, τῆς Παναγίας Κρίνας, τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ Θάρι καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας τῆς Τραπεζούντας³⁹⁸.

386. Παπαμαστοράκης, Μαυριώτισσα 226, σημ. 30.

387. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 215.

388. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.1, L 1c, 39. Gravgard, *Inscriptions* 76.

389. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.5, L 41c, 435.

390. Tomić - Nikolić, *Manasija* 74. Βλ. ἐπίσης Živković, *Manasija* σχ. 1. Ἀπὸ τὸν Todić, *Manasija* 54, ταυτίζεται μὲ τὸ χωρίο 4:2 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Μιχαΐα.

391. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 4b, 118.

392. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 29.

393. Ἡσύχιος, Migne, PG 93, στ. 1349B.

394. Εὐσέβιος Καισαρείας, Migne, PG 22, στ. 1264. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 1633A-B.

395. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 219.

396. Ἡσύχιος, Migne, PG 93, στ. 1341D.

397. Εὐσέβιος Καισαρείας, Migne, PG 22, στ. 1264D-1265A.

398. Παναγία Χαλκέων: Εὐαγγελίδης, *Παναγία Χαλκέων* 49. Μονὴ Δαφνίου: Λαμπάκης, *Δαφνὶ* 78.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Παναγία Κρίνα Χίου	Ίωήλ 1:1-2	
Παρηγορήτισσα Ἄρτας	» 2:12	Τετάρτη Τυρινῆς
Ἄγ. Ἀχιλλεῖος, Arilje	» 2:12	
Ἄγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino	» 2:12	
Χριστός, Dečani	» 2:12	
Ἀνάληψη, Ravanica	» 2:12	
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 2:21	Τετάρτη Τυρινῆς
Μονή Χιλανδαρίου Ἁγίου Ὁρους	» 2:23	Σάββατο τῆς Πεντηκοστῆς
Παναγία Ὁδηγήτρια, Ρεέ	» 2:23	
Ἄγ. Τριάδα, Manasija	» 3:1	Ἑορτὴ Πεντηκοστῆς
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	» 3:1	
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	» 3:3	Ἑορτὴ Πεντηκοστῆς
Παναγία Γκουβερνιώτισσα	» 4:12	Τετάρτη Τυρινῆς
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	Ἰεζεκιήλ 11:17	Ἑορτὴ Πεντηκοστῆς
Bogorodica Ljeviška, Prizren	(ἀδιάνγνωστο)	

Πίνακας 16. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἰωήλ σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγιας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΙΩΗΛ: Ἰωήλ 1:1-2 = *Λόγος κυρίου, ὃς ἐγενήθη πρὸς Ἰωήλ τὸν τοῦ Βαθουήλ. Ἀκούσατε δὴ ταῦτα, οἱ πρεσβύτεροι, καὶ ἐνωτίσασθε, πάντες οἱ κατοικοῦντες τὴν γῆν. Μὲ παραλλαγὴ τοῦ παραπάνω χωρίου στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰωήλ στὸν τρούλο τῆς Παναγίας τῆς Κρίνας. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεόδωρο Μοψουεστίας, ἡ ἀρχὴ τοῦ προφητικοῦ βιβλίου τοῦ Ἰωήλ σημαίνει τὸ θεϊκὸ κίνητρο καὶ τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ³⁹⁹.*

Ἰωήλ 2:12 = *Καὶ νῦν λέγει κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν Ἐπιστράφητε πρὸς με ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ὑμῶν καὶ ἐν νηστεία καὶ ἐν κλαυθμῷ καὶ ἐν κοπετῷ. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του ὁ Ἰωήλ εἰκονίζεται στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας⁴⁰⁰ (πίν. 12), στὸ Arilje (πίν. 67β), στὸ Staro Nagoričino⁴⁰¹ (πίν. 83β), στὸ Dečani⁴⁰² (πίν. 115γ) καὶ στὴ Ravanica⁴⁰³ (πίν. 130γ). Τὸ χωρίο ἀναγράφεται ἐπίσης στὸ εἰλητάριό τοῦ προφήτη Ἰερεμία στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα⁴⁰⁴. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται τὴν Τετάρτη τῆς Τυρινῆς⁴⁰⁵.*

Ἰωήλ 2:21 = *Θάρσει, γῆ, χαῖρε καὶ εὐφραίνου, ὅτι ἐμεγάλυνεν κύριος τοῦ ποιῆσαι. Τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ Ἰωήλ στὴν Παμμακάριστο τῆς Κωνσταντινούπο-*

Ἄγ. Ἱερόθεος: Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος 129. Ἄγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη καὶ Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 429-430, 438. Ἄγ. Σοφία Τραπεζούντας: Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 115.

399. Θεόδωρος Μοψουεστίας, Migne, *PG* 66, στ. 212D-213B.

400. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 121, πίν. 3, 8.

401. Popovich, *Four Prophet Cycles* 289, σχ. III.

402. Marković, *Dečani* 22, 103.

403. Djordjević, *Ravanica* 67, εἰκ. 12.

404. Vassilakis-Mavarakakis, *Gouverniotissa* 132, εἰκ. 74.

405. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 3a, 109. Gravgard, *Inscriptions* 66.

λης⁴⁰⁶ (πίν. 15). Ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς προφητείας ποὺ ἀναφέρεται στὴν πλεονεκτικὴ θέση τῆς Σιών μετὰ τὴ μεταμέλειά της. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται τὴν Τετάρτη τῆς Τυρινῆς⁴⁰⁷.

Ἰωὴλ 2:23 = *Καὶ τὰ τέκνα Σιών, χαίρετε καὶ εὐφραίνεσθε ἐπὶ τῷ κυρίῳ θεῷ ὑμῶν. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἰωὴλ στὸ Χιλανδάρει καὶ στὸ Ρεέ⁴⁰⁸. Τὸ ἴδιο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό τοῦ προφήτη στὸν τροῦλο τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Κοναλενο. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει ἀπαγγέλλεται τὴν Τετάρτη τῆς Τυρινῆς⁴⁰⁹ καὶ τὸ Σάββατο τῆς Πεντηκοστῆς⁴¹⁰. Ἡ προσθήκη τῆς φράσης *Τάδε λέγει κύριος* στὴν ἐπιγραφή τοῦ Χιλανδαρίου καὶ τοῦ Ρεέ δείχνει ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κεμένου ἔγινε ἀπὸ τὴν περικοπὴ τοῦ Προφητολογίου ποὺ ἀπαγγέλλεται τὸ Σάββατο τῆς Πεντηκοστῆς.*

Ἰωὴλ 3:1 = *Καὶ ἔσται μετὰ ταῦτα καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του ὁ Ἰωὴλ εἰκονίζεται στὴ Μανασίγια⁴¹¹ (πίν. 141α) καὶ στὸ Καλενίε⁴¹². Ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας μὲ ἀφορμὴ τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναφέρεται στὸ Ἅγιο Πνεῦμα⁴¹³, ἐνῶ ὁ Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης θεωρεῖ ὅτι τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὴν κάθοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς⁴¹⁴. Στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ἰνδικοπλεύστη συνηγορεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἐντάσσεται τὸ χωρίο ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς⁴¹⁵.*

Ἰωὴλ 3:3 = *Καὶ δώσω τέρατα ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, αἷμα καὶ πῦρ καὶ ἀτμίδια καπνοῦ· ὁ ἥλιος μεταστραφήσεται εἰς σκότος καὶ ἡ σελήνη εἰς αἷμα. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἰωὴλ στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 60β). Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς⁴¹⁶.*

Ἰωὴλ 4:12 = *Ἐξεγειρέσθωσαν καὶ ἀναβαινέτωσαν πάντα τὰ ἔθνη εἰς τὴν κοιλάδα Ἰωσαφάτ, διότι ἐκεῖ καθιῶ τοῦ διακριῖναι πάντα τὰ ἔθνη κυκλόθεν. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται στὴν Γκουβερνιώτισσα⁴¹⁷. Σχετίζεται μὲ τὴν οἰκουμενικὴ διάσταση τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται τὴν Τετάρτη τῆς Τυρινῆς⁴¹⁸.*

Ἰεζεκιὴλ 11:17 = *Τάδε λέγει κύριος Καὶ εἰσδέξομαι αὐτοὺς ἐκ τῶν ἐθνῶν καὶ συνάξω αὐτοὺς ἐκ τῶν χωρῶν, οὓς διέσπειρα αὐτοὺς ἐν αὐταῖς, καὶ δώσω αὐτοῖς τὴν γῆν τοῦ Ἰσραὴλ. Στὸ Προφητολόγιο τὸ παραπάνω χωρίο ἀποδίδεται ὡς ἑξῆς: Τάδε λέγει κύριος·*

406. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, πίν. 35.

407. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 3a, 111.

408. Ivanović, *Vierge de Peć* 150. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 449, εἰκ. 3.

409. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 3a, 111. Gravgaard, *Inscriptions* 67.

410. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 45b, 548. Gravgaard, *Inscriptions* 67.

411. Tomić - Nikolić, *Manasija* 74-75, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται. Ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Todić, *Manasija* 53.

412. Simić-Lazar, *Kalenic* 47.

413. Θεόδωρος Μοψουεστίας, *Migne, PG* 66, στ. 229A-C.

414. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 217-219.

415. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 45b, 549. Gravgaard, *Inscriptions* 67.

416. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 45b, 549.

417. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 133, εἰκ. 78.

418. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 3b, 112. Gravgaard, *Inscriptions* 68.

λήψομαι ὑμᾶς ἐκ τῶν ἐθνῶν. Ἡ ἐκδοχή τοῦ Προφητολογίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Ἰωὴλ στὸν τροῦλο τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρίδας (πίν. 3). Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἰωὴλ ὑπάρχει χωρίο ποὺ ἀνήκει στὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιὴλ ὀφείλεται πιθανὸν στὴν ἀπαγγελία περικοπῶν ἀπὸ τὰ βιβλία καὶ τῶν δύο προφητῶν στὴν ἐορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς⁴¹⁹.

Ἰωνᾶς

Τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωνᾶ ἐρμηνεύεται ὡς «Δέσις Κυρίου, ὁ αὐτὸς βαπτιστὴς» ἀπὸ τὸν Δωρόθεο, «Ψίστου Πονοῦντος» καὶ «Περιστερὰ» ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον καὶ τὸν Θεοφύλακτον Ἀχρίδας⁴²⁰. Στὸν Ἡσύχιον βρίσκεται καὶ ἡ πληροφορία ὅτι ὁ γιὸς τῆς χήρας ποὺ ἀνέστησε ὁ Ἡλίας ἦταν ὁ Ἰωνᾶς⁴²¹. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσύχιον⁴²², ὁ Ἰωνᾶς ἀνήκει στὴν ὁμάδα τῶν οἰκουμενικῶν προφητῶν. Ὁ Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεῦστης θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἰωνᾶς προεικόνισε τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, ὅχι μὲ λόγια ἀλλὰ μὲ τὸν ἴδιον τοῦ τὸν βίον, δηλαδὴ μὲ τὴν τριήμερη παραμονὴ τοῦ στὴν κοιλίᾳ τοῦ κήτους⁴²³. Παρόμοια ἀντιμετωπίζεται ὁ προφήτης ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτον Ἀχρίδας. Καὶ οἱ δύο ἀναφέρονται στὴν περικοπὴ 12:39-40 ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Ματθαίου: *Ὡςπερ γὰρ ἦν Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας· οὕτως ἔσται καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ κοιλίᾳ τῆς γῆς τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας*. Ὁ Θεοφύλακτος συνεχίζοντας συγκρίνει τὸν Ἰωνᾶ μὲ ἄλλους προφήτες οἱ ὅποιοι προεικονίζουν τὸν Χριστό, ὅπως ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Ἀαρών⁴²⁴. Ὡς προεικόνισιν τοῦ Χριστοῦ ἀναφέρεται ὁ προφήτης Ἰωνᾶς καὶ ἀπὸ τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας⁴²⁵. Οἱ ἐρμηνεῖες αὐτὲς ἀποδεικνύουν ὅτι στὴ βυζαντινὴ σκέψιν ὁ Ἰωνᾶς ἀποτελοῦσε προεικόνισιν τοῦ Χριστοῦ. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς ὀφείλεται ἡ συχνὴ τοποθέτησιν τοῦ προφήτη στὸ τύμπανον τοῦ τροῦλου κυρίως ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ. Ὁ πρῶτος σωζόμενος κύκλος προφητῶν ποὺ συμπεριλαμβάνει τὸν Ἰωνᾶ εἶναι τῆς μονῆς Δαφνίου⁴²⁶.

419. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, L 45c^a, 551.

420. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 30.

Ἡσύχιος, Migne, PG 93 στ. 1353B.

421. Αὐτόθι 93 στ. 1353C-D.

422. Αὐτόθι 93 στ. 1341D.

423. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεῦστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 223-225: *Οὗτος Ἰωνᾶς ἔκτος, ὃς οὐ διὰ λόγων, ἀλλ' ἔργῳ καὶ τύπῳ προεμήνυσε τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ· φησὶ γὰρ ὁ Κύριος· "Ὡςπερ Ἰωνᾶς ἔμεινεν ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας, οὕτως ἔσται καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς γῆς τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας". Ὡςπερ γὰρ τὸ κτῆνος ἀδιάφθορον ἐξήμεσε τὸν Ἰωνᾶν, οὕτως καὶ ὁ τάφος τὸν Δεσπότην Χριστὸν ἐξήμεσεν εἰς κρείττονα ζωὴν. Βλ. ἐπίσης τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, Migne, PG 22, στ. 1265B: *Τῆς μέντοι παρουσίας τοῦ Σωτῆρος σημείον**

αὐτὸς γέγονε, καὶ καταποθεῖς ὑπὸ τοῦ κήτους, καὶ ἐκβληθεῖς ἀβλαβής.

424. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 912-913A.

425. Θεόδωρος Μοψουεστίας, Migne, PG 66, στ. 321C-D: *Εἶτα διὰ τριῶν τε ἡμερῶν καὶ νυκτῶν παραδόξως ἐπὶ τοῦ κήτους αὐτὸν διασώσας, ἤγαγέ τε εἰς τὴν πόλιν τὴν μυρίων πλήρη κακῶν· καὶ παρασκευάσας κηρύξαντα τὴν μετάνοιαν, σωτηρίας ἅπασιν τοῖς αὐτόθι πρόξενον γενέσθαι· ἵν' ἐκ παραθέσεως μὴ ἀπιστοίημεν, εἰ καὶ ὁ δεσπότης Χριστὸς διὰ τῶν ἰσων καιρῶν ἀδιάφθορος φυλαχθεῖς, καὶ ἐκ νεκρῶν ἀναστάς, ἐν ἀθανάτῳ ζωῇ κοινὴν ἅπασιν τοῖς ἔθνεσι, καὶ ταῦτά γε ἀπειθούντων Ἰουδαίων, τὴν ἐκ τῆς μετανοίας παρέχεται σωτηρίαν.*

426. Λαμπάκης, *Δαφνὶ* 75.

VI. ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

Ἡ μορφή τοῦ Ἰωνᾶ ἀπαντᾶται ἐπίσης στήν Cappella Palatina, στὸν Ἅγ. Ἱερόθεο στὰ Μέγαρα, στήν Παναγία τοῦ Ἄρακος⁴²⁷, στήν Παναγία Κρίνα (ἀ' στρώμα), στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ στὸ Σαμάρι τῆς Μεσσηνίας, στήν Εὐαγγελίστρια Γερακίου, στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Ροδιᾶς καὶ στὸν Ἅγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ στὸ Θάρι καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὴ σπηλιὰ Πεντέλης⁴²⁸. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ὁ Ἰωνᾶς ὑπάρχει σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς κύκλους προφητῶν.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Παρηγορήτισσα Ἄρτας	Ἰωνᾶς 1:1	Μεγάλο Σάββατο
Εὐαγγελισμός, Gračanica	» 1:1	
Παναγία Ὁδηγήτρια, Ρεέ	» 1:1	
Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσόνας	» 1:1	
Ἅγ. Τριάδα, Manasija	» 1:1-2	Μεγάλο Σάββατο
Παναγία Χρυσελεοῦσα Κύπρου	» 1:2	
Ἅγ. Ἀχίλλειος, Arilje	» 2:3	Μεγάλο Σάββατο
Βασιλικὴ Ἐκκλησία, Studenica	» 2:3	
Ἅγ. Νικήτας, Čučer	» 2:3	
Χριστός, Dečani	» 2:3	
Ἅγ. Δημήτριος, Markov Manastir	» 2:3	
Παναγία Γκουβερνιώτισσα	» 2:3	
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	» 2:3	
Ἅγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	» 2:3	
Ἀνάληψη, Ravanica	» 2:3	
Ἅγ. Ἀνδρέας, Treska	» 2:3	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica	» 2:3	
Ἅγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» 2:3	
Παναγία Κρίνα Χίου	» 2:3	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	» 2:3	
Ἅγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	» 2:5	Μεγάλο Σάββατο
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 2:8	»
Ἅγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	» 2:10	»
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	(ἔμμετρη ἐπιγραφή)	
Ἅγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino	(κατεστραμμένο)	
Ἅγ. Νικόλαος Θεολόγου	»	
Ἅγ. Νικόλαος, Χαράκι	»	
Ἅγ. Γεώργιος Σόφιας	(ἀταύτιστο)	
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἀγίου Ὁρους	(κλειστὸ εἰλητὸ)	
Σωτήρας Θεσσαλονίκης	(;)	

Πίνακας 17. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἰωνᾶ σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγιας περιόδου.

427. Cappella Palatina: Demus, *Norman Sicily* 64. Ἅγιος Ἱερόθεος: Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος 129. Παναγία τοῦ Ἄρακος: Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 75, 86, πίν. 33α.

428. Εὐαγγελίστρια: Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* 98. Ζωοδόχος Πηγὴ στὸ Σαμάρι καὶ

Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 151. Ἅγ. Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς καὶ Ἅγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 431, 439. Σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 86, πίν. 37,1.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΙΩΝΑ: Ἰωνᾶς 1:1-2 = *Καὶ ἐγένετο λόγος κυρίου πρὸς Ἰωνᾶν τὸν τοῦ Ἀμαθὶ λέγων Ἀνάστηθι καὶ πορεύθητι εἰς Νινευὴ τὴν πόλιν τὴν μεγάλην. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰωνᾶς στὴν Παναγία Χρυσελεούσα στὸν Στρώβολο⁴²⁹, στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτας⁴³⁰ (πίν. 10), στὴν Gračanica⁴³¹, στὸ Peč⁴³², στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας⁴³³ (πίν. 30γ), καὶ στὴ Manasija⁴³⁴. Προηγούμενα παραδείγματα ἀποτελοῦν ἡ Παναγία τοῦ Ἄρακος, ὁ Ἄγ. Νικόλαος τῆς Ροδιάς καὶ ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὸ Θάρι. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναφέρεται στὴ Θεία Ἀποκάλυψη ποὺ δέχτηκε διὰ τοῦ λόγου ὁ Ἰωνᾶς ἀπὸ τὸν Θεὸ μὲ σκοπὸ τὴ μετάβασή του στὴ Νινευὴ καὶ τὴ σωτηρία της. Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὴν οἰκουμενικότητα καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ στὰ ἔθνη καὶ ὑπογραμμίζει τὴ μοναδικότητά του⁴³⁵.*

Ἰωνᾶς 2:3 = *Ἐβόησα ἐν θλίψει μου πρὸς κύριον τὸν θεόν μου, καὶ εἰσήκουσέν μου. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο εἰκονίζεται ὁ Ἰωνᾶς στὸ Arilje (πίν. 67α), στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica⁴³⁶, στὸ Čučer⁴³⁷ (πίν. 94α), στὸ Dečani⁴³⁸ (πίν. 116β), στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα⁴³⁹, στὸ Markon Manastir (πίν. 123β), στὴν Curtea de Argeș⁴⁴⁰, στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 61α) καὶ στὸν Ἄγ. Νικόλαο τῆς Στέγης⁴⁴¹ (πίν. 63α), στὴν Παναγία Κρίνα, στὴ Ravanica⁴⁴² (πίν. 131β) καὶ στὴν Treska⁴⁴³. Μὲ τὸν Ἰωνᾶ θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ ὁ ἐνδέκατος κατὰ σειρὰ προφήτης στὸ Kalenik⁴⁴⁴, ὁ ὁποῖος κρατεῖ εἰλητάριο μὲ τὸ χωρίο. Προηγούμενα παραδείγματα ὅπου τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἰωνᾶ ἀποτελοῦν τὸ Δαφνί, ἡ Cappella Palatina, ὁ Ἄγ. Ἱερόθεος στὰ Μέγαρα, ἡ Εὐαγγελίστρια Γερακίου, ὁ Ἄγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη καὶ ἡ σπηλιὰ Πεντέλης⁴⁴⁵. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ χωρίου στὸν θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ εἶναι σαφής, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐπίκλησης τοῦ Ἰωνᾶ ἀπὸ τὸν Θεό. Συμβολίζει τὴν ἀδιάφθορη ταφή τοῦ Χριστοῦ. Ὅπως ὁ Ἰωνᾶς παρέμεινε ἀδιάφθορος τρεῖς ἡμέρες στὴν κοιλία τοῦ κήτους, ἔτσι καὶ ὁ Χριστὸς παρέμεινε ἀδιάφθορος τρεῖς ἡμέρες στὰ ἔγκατα τοῦ Ἄδη⁴⁴⁶.*

Ἰωνᾶς 2:5 = *Ἄρα προσθήσω τοῦ ἐπιβλέψαι πρὸς τὸν ναὸν τὸν ἅγιόν σου; Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰωνᾶς στοὺς Ἄγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης⁴⁴⁷ (πίν. 24α).*

429. Papageorgiou, Panagia Chryseleousa 152, εἰκ. 10.

430. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 121, πίν. 7.

431. Todić, *Gračanica* 81, εἰκ. 17. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 288, σχ. IV.

432. Ivanović, *Vierge de Peč* 149, εἰκ. 51. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peč* 454, εἰκ. 6.

433. Konstantinides, *Olympiotissa* εἰκ. 22, 140 καὶ σ. 102, ὅπου ὁμως σύμφωνα μὲ τὴ δική μου ἀνάγνωση ἡ ἐπιγραφή διατηρεῖται ὁλόκληρη.

434. Tomić - Nikolić, *Manasija* 75, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται. Ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Todić, *Manasija* 53.

435. Πὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς περικοπῆς βλ. Θεοφύλακτο Ἀχρίδας, Migne, *PG* 126, στ. 913A-D.

436. Babić, *Studenica* 72, πίν. IV. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 288, σχ. I.

437. Αὐτόθι 288, σχ. II.

438. Marković, *Dečani* 22, 103.

439. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouvernietissa* 132, εἰκ. 75.

440. Tafrali, *Curtea de Argeș* 186, πίν. LXXXVIII.2.

441. Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης 163, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

442. Djordjević, *Ravanica* 67, εἰκ. 14.

443. Prolović, *Andreās* 93.

444. Simić-Lazar, *Kalenik* 48.

445. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* 98. Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης 86, πίν. 38.2. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 431, 439, εἰκ. 16.

446. Βλ. Θεοφύλακτο Ἀχρίδας, Migne, *PG* 126, στ. 933D-936B.

447. Ξυγγόπουλος, Ἅγιοι Ἀπόστολοι 38, πίν. 5.1. Stephan, *Apostelkirche* 44, εἰκ. 21.

Ἰωνᾶς 2:8 = *Καὶ ἔλθοι πρὸς σὲ ἡ προσευχή μου εἰς ναὸν ἁγίόν σου*. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο ποὺ κρατεῖ ὁ Ἰωνᾶς στὴν Παμμακάριστο τῆς Κωνσταντινούπολης⁴⁴⁸ (πίν. 17). Ὅπως καὶ τὰ δύο προηγούμενα, προέρχεται ἀπὸ τὴν ὁδὴ τοῦ Ἰωνᾶ.

Ἰωνᾶς 2:10 = *Ἐγὼ δὲ μετὰ φωνῆς αἰνέσεως καὶ ἐξομολογήσεως θύσω σοι*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἰωνᾶς στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο. Σύμφωνα μὲ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδας, τὰ παραπάνω χωρία ἀποτελοῦν δοξολογία πρὸς τὸν Παντοκράτορα⁴⁴⁹. Ἐπιπλέον, ἐμπεριέχουν τὴν ἔννοια τῆς σωτηρίας τῶν πιστῶν ἀπὸ ἓνα φιλόανθρωπο Θεό. Ὅλα προέρχονται ἀπὸ περικοπὴ ποὺ περιλαμβάνεται στὸ Προφητολόγιο, καὶ ἀπαγγέλλεται στὸν ἑσπερινὸ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου⁴⁵⁰.

Ἐμμετρη ἐπιγραφή: *Τὸν σὸν προτυπῶν ἄφθορον κόρη κύτους προῆλθον ἀσπάσω σε ἐκ τάφου*. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρεται στὴ θαλάσσια περιπέτεια τοῦ Ἰωνᾶ, μόνον ποὺ δὲν συσχετίζεται μὲ τὴν ταφὴ καὶ ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ μὲ τὴν ἐνσάρκωσή του. Ἡ παραπάνω ἐπιγραφή ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἰωνᾶ στὴν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ⁴⁵¹.

Ἀβδιού

Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀβδιοῦ ἐρμηνεύεται ὡς «Δοῦλος Κυρίου» ἀπὸ τὸν Δωρόθεο καὶ τὸν Ἡσύχιο⁴⁵². Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσύχιο, ἀνήκει στοὺς οἰκουμενικοὺς προφῆτες⁴⁵³. Προφητεύει τῇ σωτηρίᾳ τῆς Σιών⁴⁵⁴ καὶ τῇ μεταστροφῇ τῶν ἄλλων ἐθνῶν⁴⁵⁵. Ὁ Ἀβδιὸς εἰκονίζεται γιὰ πρώτη φορὰ μόλις τὸν 13ο αἰ. στοὺς τρούλους τοῦ Ἅγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη⁴⁵⁶ καὶ τῆς Ἅγ. Σοφίας τῆς Τραπεζούντας⁴⁵⁷. Τὸν 14ο αἰ. ἡ μορφὴ του ἐντοπίζεται σποραδικὰ στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΑΒΔΙΟΥ: Ἀβδιοῦ 1:1 = *Τάδε λέγει κύριος ὁ θεὸς τῇ Ἰουμαίᾳ Ἀκοὴν ἤκουσα παρὰ κυρίου, καὶ περιοχὴν εἰς τὰ ἔθνη ἐξαπέστειλεν Ἀνάστητε καὶ ἐξαναστῶμεν ἐπ' αὐτὴν εἰς πόλεμον*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἀβδιὸς στὴν Παναγία Κρίνα καὶ στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὴ Σόφια. Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στὴ μικρογραφία τοῦ κώδικα Vat. gr.

448. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, πίν. 41.

449. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 937A-B, 940B-941A.

450. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.5, L 41e, 440, 443, 444. Gravgaard, *Inscriptions* 69-70.

451. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 230, πίν. 80.

452. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 29. Ἡσύχιος, Migne, PG 93, στ. 1353A.

453. Αὐτόθι 93, στ. 1341D.

454. Βλ. Θεοδώρητο Κύρου, Migne, PG 81, στ. 1716. Βλ. ἐπίσης Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεῦστη (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 221.

455. Βλ. Εὐσέβιο Καισαρείας, Migne, PG 22, στ. 1265, 1140. Βλ. ἐπίσης Θεοδώρητο Κύρου, Migne, PG 81, στ. 1716.

456. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 431, εἰκ. 17.

457. Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 115.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Παναγία Κρίνα Χίου Ἁγ. Γεώργιος Σόφιας Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης Ἁγ. Τριάδα, Manasija Εἰσόδια Θεοτόκου, Kaleníc Ἁγ. Νικόλαος, Curtea de Arges Περίβλεπτος Μυστρᾶ Ἁγ. Νικήτας, Čučer Ἁγ. Ἰωάννης, Zemen	Ἀβδιού 1:1 » 1:1 » 1:17 ψαλμός 76:14 » 76:14 Ἱερεμίας 11:18 (κατεστραμμένο) (ἐπιζωγραφημένο) (:)	Κυριακή τοῦ Πάσχα, Κυριακή τοῦ Θωμᾶ, Κυριακή τῆς Πεντηκοστῆς Μεγάλη Πέμπτη, Μεγάλη Παρασκευή

Πίνακας 18. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἀβδιού σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

1153, φ.29^{v458}. Ἀναφέρεται στὴ μελλοντικὴ καταστροφή τῶν Ἰδουμαίων ποὺ συμμάχησαν μὲ τοὺς Βαβυλώνιους ἐνάντια στὸ Ἰσραήλ⁴⁵⁹.

Ἀβδιού 1:17 = *Ἐν δὲ τῷ ὄρει Σιών ἔσται ἡ σωτηρία, καὶ ἔσται ἅγιον*. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἀβδιού στὴν Παμμακάριστο⁴⁶⁰ (πίν. 18) καὶ στὴ Μεταμόρφωση στὸ Κοναλενο. Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὴν κληρονομία τοῦ οἴκου τοῦ Ἰακώβ καὶ στὴν προτεραιότητά του σὲ σχέση μὲ τοὺς ὑπόλοιπους οἴκους τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ ἀναφορὰ στὸ νέο Ἰσραήλ εἶναι σαφὴς σύμφωνα μὲ τὸν Θεόδωρο Μοψουεστίας, καθὼς καὶ οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰακώβ θὰ ἐπικρατήσουν στοὺς πρῶνις δυνάστες τους⁴⁶¹. Κατὰ τὸν Θεοδώρητο Κύρου: *Προαγορεύει δὲ κατὰ τούτου τὴν γενομένην πᾶσιν ἀνθρώποις ἐν τῇ Σιών σωτηρίαν, καὶ τὸν ἐκεῖθεν εἰς πᾶσαν τὴν οἰκουμένην προχυθέντα ἁγιασμόν διὰ τοῦ σωτηρίου σταυροῦ*⁴⁶².

Ψαλμός 76:14 = *Τίς θεὸς μέγας ὡς ὁ θεὸς ἡμῶν*; Ὁ ψαλμός αὐτὸς ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Ἀβδιού στὴ Manasija (πίν. 141β) καὶ τοῦ ὄγδοου κατὰ σειρὰ προφήτη στὴ δεύτερη ζώνη τῶν προφητῶν στὸ Kaleníc⁴⁶³, ποὺ πρέπει ἐπίσης νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἀβδιού.

Ἱερεμίας 11:18 = *Κύριε γνώρισόν μοι καὶ γνώσομαι*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτό, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἱερεμίου, εἰκονίζεται ὁ Ἀβδιού στὴν Curtea de Arges⁴⁶⁴.

Ναοὺμ

Τὸ ὄνομα τοῦ Ναοὺμ ἐρμηνεύεται ὡς «Παράκλησις» σύμφωνα μὲ τὸν Δωρόθεο καὶ

458. Lowden, *Prophet Books* εἰκ. 78.

459. Θεόδωρος Μοψουεστίας, Migne, PG 66, στ. 309A-312A.

460. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, πίν. 40.

461. Θεόδωρος Μοψουεστίας, Migne, PG 66, στ. 316C-D.

462. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, PG 81, στ. 1716.

Τὴ σωτηρία τῆς Σιών καὶ τῶν ἐθνῶν θεωρεῖ ὅτι ἐννοεῖ τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 221.

463. Simić-Lazar, *Kaleníc* 48, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται.

464. Tafrali, *Curtea de Arges* 188, πίν. LXXXVI.2.

VI. ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

τὸν Ἡσυχίο⁴⁶⁵. Γιὰ τὸν Εὐσέβιο Καισαρείας⁴⁶⁶ ὁ Ναοὺμ προσημαίνει τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ, τὴν καταστροφή τῆς Νινευῆ καὶ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Ἰσραήλ. Σύμφωνα πάλι μὲ τὸν Ἡσυχίο⁴⁶⁷, ὁ Ναοὺμ ἀνῆκει στὴν ομάδα τῶν οἰκουμενικῶν προφητῶν καὶ συμβολίζει τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ. Γιὰ τὸν Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη ὁ Ναοὺμ ἀποτελεῖ σύμβολο τῆς ἀφθαρσίας, τῆς ἀθανασίας καὶ τῆς ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ⁴⁶⁸.

Ἡ μορφή τοῦ Ναοὺμ, ὅπως καὶ τοῦ Ἀβδιού, εἰσέρχεται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν ἀρκετὰ ὄψιμα, μόλις τὸν 13ο αἰ., στοὺς τρούλους τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη⁴⁶⁹ καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας Τραπεζούντας⁴⁷⁰. Σποραδικὴ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Ναοὺμ στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν τοῦ 14ου αἰ.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	Ναοὺμ 1:1	
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	» 2:14	
Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	» 2:14	
Ἀγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» 2:14 ἢ 3:5	
Παναγία Κρίνα Χίου	» 3:1	
Ἀνάληψη, Ravanica	<i>Παρομιῶν</i> 3:19	Παρασκευὴ Α' ἐβδομάδας Νηστειῶν
Ἀγ. Τριάδα, Manasija	Ἡσαΐας 2:11	Τετάρτη Α' ἐβδομάδας Νηστειῶν
Παναγία Χρυσελεοῦσα Στρωβόλου	(ἀταύτιστο)	
Ἀγ. Γεώργιος Σόφιας	»	

Πίνακας 19. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ναοὺμ σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΝΑΟΥΜ: Ναοὺμ 1:1 = *Λῆμμα Νινευῆ· βιβλίον ὁράσεως Ναοὺμ τοῦ Ἐλκεσαίου*. Ἐμμετρὴ παράφραση αὐτοῦ τοῦ χωρίου *Ρῆμα Κυρίου πρὸς Νινευιτῶν πόλιν ἥνεγκα* δηλοῦν τοῦ Θεοῦ, ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο ἀταύτιστου προφήτη στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ⁴⁷¹ (πίν. 44). Τὸ χωρίο, σύμφωνα μὲ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδας, ἀναφέρεται στὴν προφητικὴ ιδιότητα τοῦ Ναοὺμ ποὺ ἀπέκτησε μέσω τοῦ Ἀγίου Πνεύματος⁴⁷². Ὁ Ναοὺμ, κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα, ἀναφέρει ὡς αἷτιο τῆς προφητείας του τὸ «Πνεῦμα Κυρίου»⁴⁷³.

Ναοὺμ 2:14 = *Ἴδον ἐγὼ ἐπὶ σέ, λέγει κύριος παντοκράτωρ*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ναοὺμ στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 4), στοὺς Ἀγ. Ἀπο-

465. Βλ. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 31. Ἡσυχίος, Migne, PG 93, στ. 1357C.

466. Εὐσέβιος Καισαρείας, Migne, PG 22, στ. 1265B.

467. Ἡσυχίος, Migne, PG 93, στ. 1341D.

468. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 227.

469. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 428, εἰκ. 11.

470. Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 115.

471. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 237, πίν. 88.

472. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 972D-973A. Βλ. ἐπίσης τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Θεοδώρητου Κύρου, Migne, PG 81, στ. 1789A-B.

473. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 973A καὶ 976A.

στόλους Θεσσαλονίκης⁴⁷⁴ (πίν. 25α) καὶ στήν Curtea de Argeș⁴⁷⁵. Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στήν τιμωρία τῆς Νινευῆ ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα σύμφωνα μὲ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδας⁴⁷⁶. Στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης ἡ παρεμβολὴ τοῦ ρήματος *κατοικῶ* μεταξὺ τῶν λέξεων *σὲ* καὶ *λέγει*, ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὴ Septuaginta, νομίζω ὅτι διαφοροποιεῖ τὴ σημασία τοῦ χωρίου, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀναφέρεται στήν τιμωρία ἀλλὰ στήν προστασία τοῦ Θεοῦ.

Ναοὺμ 3:1 = Ὡς πόλις αἱμάτων ὅλη ψευδὴς ἀδικίας πλήρης, οὐ ψηλαφηθήσεται θήρα. Τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας Κρίνας.

Παροιμιῶν 3:19 = Ὁ Θεὸς τῇ σοφίᾳ ἐθεμελίωσεν τὴν γῆν, ἡτοίμασεν δὲ οὐρανούς ἐν φρονήσει. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ναοὺμ στὴ Ravanica⁴⁷⁷ (πίν. 133β).

Ἡσαΐας 2:11 = Καὶ ὑψωθήσεται κύριος ὁ μόνος ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ναοὺμ στὴ Manasija⁴⁷⁸. Προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα καὶ ἡ περικοπὴ στήν ὁποία ἐντάσσεται ἀπαγγέλλεται τὴν Τετάρτη τῆς Α΄ ἐβδομάδας τῶν Νηστειῶν⁴⁷⁹.

Ἀββακούμ

Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀββακούμ ἐρμηνεύεται ὡς «Περίληψις» ἀπὸ τὸν Δωρόθεο καὶ ὡς «Πατὴρ Ἐγέρσεως» ἀπὸ τὸν Ἡσύχιον καὶ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδας⁴⁸⁰. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσύχιον, ὁ Ἀββακούμ ἐντάσσεται στήν κατηγορία τῶν οἰκουμενικῶν προφητῶν⁴⁸¹. Ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδας ὑπομνηματίζοντας συνολικὰ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἀββακούμ θεωρεῖ ὅτι ὁ προφήτης προμηνύει τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα, καὶ συμβολίζει τὴν καθολικὴ λύτρωση τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τὸν Ἐνσαρκωμένο Λόγον. Κατὰ τὸν Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη⁴⁸² καὶ τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας⁴⁸³ ὁ Ἀββακούμ συμβολίζει τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ νίκη πάντων τῶν θάνατον.

Οἱ πρωιμότερες παραστάσεις τοῦ προφήτη Ἀββακούμ στοὺς κύκλους προφητῶν στὸν τροῦλο ἐντοπίζονται στήν Πρωτόθρονη τῆς Νάξου, στὴ μονὴ Δαφνίου, στήν Παναγία τῆς Veljusa καὶ στήν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod. Ἀργότερα ὁ Ἀββακούμ εἰκονίζεται στοὺς κύκλους προφητῶν τῆς Παναγίας τοῦ Ἀρακος⁴⁸⁴, τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Γεράκι, τοῦ

474. Ευγγόπουλος, Ἅγιοι Ἀπόστολοι 39, πίν. 6,1. Stephan, *Apostelkirche* 44, εἰκ. 2.

475. Tafrafi, *Curtea de Argeș* 184, πίν. LXXXVII.1.

476. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, PG 126, στ. 1020D-1021A.

477. Djordjević, Ravanica 68, εἰκ. 19.

478. Ὁ Todić, *Manasija* 53, ταυτίζει τὸ χωρίο μὲ τὸν ψαλμὸ 107 (108): 5-6.

479. Høeg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 7a, 135.

480. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 32. Ἡσύχιος, Migne, PG 93, στ. 1360B.

481. Αὐτόθι 93, στ. 1341D.

482. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 221.

483. Εὐσέβιος Καισαρείας, στ. 1265C: *Προσημαίων δὲ περὶ τῆς παρουσίας τοῦ Σωτῆρος. Εἴτα μεταξὺ προσευχῇ ἐστὶ τοῦ προφήτου μετ' ὧδης. Καὶ τρία διαψάλματα ἐστὶν ἐν τῇ λεγομένῃ ᾠδῇ ἄδοντος αὐτοῦ περὶ τῆς παρουσίας τοῦ Σωτῆρος, καὶ τῆς κατὰ θανάτου νίκης.*

484. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 75-76, πίν. 35.

VI. ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη καὶ τῆς σπηλιάς Πεντέλης⁴⁸⁵. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ἡ παρουσία τοῦ προφήτη Ἀββακούμ στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν σταθεροποιεῖται καὶ καθίσταται σχεδὸν ἀπαραίτητη, ὅπως δείχνουν τὰ σωζόμενα παραδείγματα. Ἡ ἀρχὴ τοῦ χωρίου *Κύριε, εἰσακήκοα τὴν ἀκοήν σου καὶ ἐφοβήθην*, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικό βιβλίο τοῦ Ἀββακούμ καὶ ἀναγράφεται κατὰ κανόνα στὸ εἰλητάριό του, ἐνέπνευσε τὴν ἀπεικόνιση τοῦ προφήτη μὲ τὸ χέρι σηκωμένο στὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς καὶ τὴν παλάμη στραμμένη πρὸς τὸ αὐτί του.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Παναγία Χρυσελεούσα Στρωβόλου	Ἀββακούμ 3:2	Παραμονὴ ἑορτῆς Χριστουγέννων, Α', Β', Γ', Δ', Ε', ἑβδομ. Νηστειῶν
Bogorodica Ljeviška, Prizren (;	» 3:2 (;	
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 3:2	
Βασιλικὴ Ἐκκλησία, Studenica	» 3:2	
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἁγίου Ὁρους	» 3:2	
Παναγία Ὁδηγήτρια, Ρεέ	» 3:2	
Ἁγ. Νικόλαος Πλάτσας	» 3:2	
Ἀρχάγγελοι, Lesnovo	» 3:2	
Ἁγ. Δημήτριος, Markov Manastir	» 3:2	
Ἀνάληψη, Ravanica	» 3:2	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Nova Pavlica	» 3:2	
Ἁγ. Νικόλαος, Χαράκι	» 3:2	
Παναγία Κρίνα Χίου	» 3:2	
Ἁγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» 3:2	
Ἁγ. Τριάδα, Manasija	» 3:2	
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	» 3:2	
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	» 3:2-3	
Ἁγ. Ἡρακλείδιος Κύπρου	» 3:3	Παραμονὴ ἑορτῆς Χριστουγέννων Πέμπτη Α', Β', Γ', Δ', Ε' ἑβδομ. Νη- στειῶν
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	» 3:3	
Ἁγ. Ἰωάννης Κανέο Ἀχρίδας	» 3:3	
Ἁγ. Τριάδα Βεράτιου	» 3:3	
Ἁγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	» 3:3	
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	» 3:3	
Ἁγ. Ἀνδρέας, Treska	» 3:3	
Ἁγ. Νικόλαος τῆς Στέγης	» 3:3	
Ἁγ. Νικόλαος, Jošanica	(κατεστραμμένο)	
Ἁγ. Ἀχιλλεῖος, Arilje	(ἀδιάγνωστο)	
Ἁγ. Γεώργιος Σόφιας	(ἀταύτιστο)	
Λευκὴ Ἐκκλησία, Karan	»	
Σωτήρας Χριστός, Prizren	(;	
Ἁγ. Ἰωάννης, Zemen	(;	
Ἁγ. Γεώργιος Μαλέα	(;	

Πίνακας 20. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἀββακούμ σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγιας περιόδου.

485. Εὐαγγελίστρια: Μουτσόπουλος - Δημητρο-
κάλλης, *Γεράκι* 98. Ἁγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη:
Παπαμαστοράκης, Ἁγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη

430, 439, εἰκ. 15. Σπηλιὰ Πεντέλης: Μουρίκη, Σπηλιὰ
Πεντέλης 86, πίν. 37.2.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΑΒΒΑΚΟΥΜ: Ἀββακούμ 3:2 = *Κύριε, εἰσακήκοα τὴν ἀκοήν σου καὶ ἐφοβήθην, κατενόησα τὰ ἔργα σου καὶ ἐξέστην. ἐν μέσῳ δύο ζώων γνωσθήσῃ. Τὸ παραπάνω χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἀββακούμ στὴν Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο*⁴⁸⁶, στὴν Παμμακάριστο⁴⁸⁷ (πίν. 17), στὴν Bogorodica Ljeviška, στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica⁴⁸⁸, στὸ Χιλανδάρη, στὸ Peć⁴⁸⁹, στὸ Lesnovo⁴⁹⁰ (πίν. 106γ), στὸν Ἁγ. Νικόλαο Πλάτσας⁴⁹¹, στὸ Markov Manastir (πίν. 121β), στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 61β), στὴ Ravanica⁴⁹² (πίν. 131α), στὴν Curtea de Argeș⁴⁹³, στὴν Παναγία Κρίνα, στὸν Ἁγ. Νικόλαο στὸ Χαράκι τῆς Ρόδου, στὴ Manasija⁴⁹⁴ (πίν. 141β) καὶ στὸ Kalenik⁴⁹⁵. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἀββακούμ στὸ Δαφνί, στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου, στὴ σπηλιὰ Πεντέλης⁴⁹⁶ καὶ στὸν κώδικα Vat. gr. 1153, φ.44v⁴⁹⁷.

Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὴν Ἑνσάρκωση, στὴ γήινη παρουσία τοῦ Χριστοῦ, στὴ Σταύρωση, στὴν Ἀνάστασι καὶ στὴν Ἀνάληψή του σύμφωνα μὲ τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδας⁴⁹⁸. Ὁ ἴδιος συγγραφέας στὴν ἐρμηνεία τοῦ παραπάνω χωρίου παραλληλίζει τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίᾳ τῶν Βαβυλωνίων μὲ τὴν ἄρση τῶν ἁμαρτιῶν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους διὰ τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ. Τὸ δεύτερο τμήμα τοῦ χωρίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι. Ὁ Θεοφύλακτος ἀναφέρει ὅλες τὶς πιθανὲς ἐρμηνεῖες ποὺ δόθηκαν στὸ χωρίο αὐτό⁴⁹⁹. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι οἱ δύο ζωὲς ὑπονοοῦν τὴν παροῦσα καὶ τὴ μέλλουσα, κατὰ τὴν ὁποία ὁ δίκαιος κριτὴς θὰ ἀπονεμίει δικαιοσύνη. Ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἄλλοι ἀναγνωρίζουν στὸ χωρίο αὐτὸ ὅχι τὶς δύο ζωὲς ἀλλὰ τὰ δύο ζῶα, τὰ χερουβίμ, ποὺ παραστέκουν τὸ θυσιαστήριο. Ὁ δὲ Χριστὸς μὲ τὴν Ἑνσάρκωσή του ἔγινε θυσιαστήριο, ταυτόχρονα ὅμως παραμένει Θεὸς δορυφορούμενος ἀπὸ τὰ χερουβίμ. Τὸ χωρίο περιλαμβάνεται στὴν ὥδή τοῦ Ἀββακούμ καὶ ψάλλεται τὴν παραμονὴ τῆς ἐορτῆς τῶν Χριστουγέννων.

Ἀββακούμ 3:3 = *Ὁ θεὸς ἐκ Θαμῶν ἤξει, καὶ ὁ ἅγιος ἐξ ὄρους κατασκίου δασέος. Μὲ τὸ παραπάνω χωρίο στὸ εἰλητάριό του ὁ Ἀββακούμ εἰκονίζεται στὴν Παναγία τῆς Veljusa, στὴν Ἁγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στὴν Παναγία τοῦ Ἁρακος*⁵⁰⁰. Στὴν παλαιολόγια περίοδο τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἀββακούμ στὴν Περιβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 3), στὸν Ἁγ. Ἡρακλείδιο καὶ στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης (πίν. 63β), στοὺς

486. Papageorgiou, Panagia Chryseleousa 152, εἰκ. 10.

487. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, πίν. 41.

488. Babić, *Studenica* 72, εἰκ. 21. Βλ. ἐπίσης Popovich, *Four Prophet Cycles* 289, σχ. I.

489. Ivanović, *Vierge de Peć* 150. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 452, εἰκ. 5.

490. Gabelić, *Lesnovo* 58.

491. Μουρίκη, *Πλάτσα* 28.

492. Djordjević, *Ravanica* 67, εἰκ. 13.

493. Tafrali, *Curtea de Argeș* 183, πίν. LXXXVII.2.

494. Tomić - Nikolić, *Manasija* 75, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται. Ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Todić, *Manasija* 53.

495. Simić-Lazar, *Kalenik* 47.

496. Λαμπάκης, *Δαφνί* 76. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* 98. Μουρίκη, *Σπηλιὰ Πεντέλης* 86, πίν. 37,2.

497. Lowden, *Prophet Books* εἰκ. 81.

498. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, *Migne, PG* 126, στ. 876C-877A.

499. Αὐτόθι 126, στ. 877B-C.

500. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 76.

Ἁγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (πίν. 23β), στήν Ἁγ. Τριάδα Βερατίου καὶ στήν Treska⁵⁰¹. Ἡ ἔμμετρη ἐπιγραφή *Ὅρος δασὺ σε καὶ κατάσκιον κόρη προφητικῆς ὄμμασι κατιδὼν* ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ χωρίου καὶ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη στήν Περί-βλεπτο τοῦ Μυστρᾶ⁵⁰². Τὸ χωρίο περιλαμβάνεται στήν ὠδή τοῦ Ἀββακούμ καὶ ψάλλεται, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων.

Τὸ χωρίο, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, ἀναφέρεται στὸν Χριστὸ ὡς κυρίαρχο τοῦ σύμπαν-τος, στήν Ἑνσάρκωση τοῦ Λόγου ἀλλὰ καὶ στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου⁵⁰³. Ὁ Θεοφύλα-κτος Ἀχρίδας ὑπομνηματίζοντας τὸ παραπάνω χωρίο παραλληλίζει τὴν Ἱερουσαλήμ μὲ τὴ Θεοτόκο: *Ὅρος δὲ κατάσκιον τὴν Ἱερουσαλήμ αὐτὴν καλεῖ δασὺ μὲν ὡς παντοδαποῖς θείοις χαρίσμασι καὶ ἀρεταῖς τῶν ἐν αὐτῇ ἁγίων κομῶσαν... Καὶ ἡ Θεοτόκος δέ, ὄρος δα-σὺ ... κατάσκιον δέ, διότι τό τε ἅγιον Πνεῦμα ἐπῆλθεν ἐπ' αὐτήν, καὶ δύναμις Ὑψίστου ἐπεσκίασεν αὐτὴν*⁵⁰⁴.

Σύμφωνα μὲ τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου, τὸ χωρίο *προθεσπίζει καὶ προαγορεύει τὴν τοῦ θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν ἐνανθρώπησιν τὴν ἐν Βηθλεὲμ γενομένην ἥτις ἀπὸ νότου καὶ λιβὸς τῆς Ἱερουσαλήμ διάκεινται*⁵⁰⁵. Τὸ ὄρος Θαιμὰν τοῦ Ἀββακούμ θεωρεῖται προεικόνιση τῆς Θεοτόκου σύμφωνα μὲ τὸν Ἀνδρέα Κρήτης, τὸν Θεόδωρο Στουδίτη, τὸν πατριάρχη Γερμανὸ καὶ τὸν πατριάρχη Ταράσιο. Σὲ παραστάσεις προεικο-νίσεων τῆς Θεοτόκου στήν παλαιολόγια περίοδο ὁ Ἀββακούμ εἰκονίζεται μὲ τὸ ὄρος.

Σοφονίας

Τὸ ὄνομα τοῦ Σοφονία ἐρμηνεύεται ὡς «Σκοπεύων» καὶ ὡς «Σκοπιὰ Κυρίου» σύμ-φωνα μὲ τὸν Δωρόθεο καὶ τὸν Ἡσύχιο ἀντίστοιχα⁵⁰⁶. Κατὰ τὸν Ἡσύχιο Ἱεροσολύμων ὁ Σοφονίας προφητεύει τὴ σωτηρία τῶν ἐθνῶν. Γιὰ τὸν Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη σημαίνει τὴν ἐπιστροφή τῶν ἐθνῶν πρὸς τὸν Θεό⁵⁰⁷. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας⁵⁰⁸ ἀναφερόμενος στὸν Σοφονία θεωρεῖ ὅτι προφητεύει *περὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ περὶ τῆς τῶν ἐθνῶν κλήσεως*, ἐνῶ γιὰ τὸν Θεοδώρητο Κύρου ὁ Σοφονίας προμηνύει τὴ σωτηρία τῶν ἐθνῶν μετὰ τὴν Ἑνσάρκωση: *Καὶ τὴν ἐσομένην πᾶσι τοῖς ἔθνεσι μετὰ τὴν Δεσποτικὴν ἐναν-θρώπησιν σωτηρίαν*⁵⁰⁹.

Ἡ μορφή τοῦ προφήτη Σοφονία ὑπεισέρχεται ἀπὸ πολὺ νωρὶς στοὺς κύκλους τῶν προ-φητῶν στοὺς τρούλους. Τὸν 11ο αἰ. συμπεριλαμβάνεται στοὺς προφῆτες τοῦ τρούλου τῆς

501. Prolović, *Andreas* 94.

502. Ἁγ. Ἀπόστολοι: Εὐγγέλιος, Ἁγιοὶ Ἀπό-στολοι 38, πίν. 4, 2. Stephan, *Apostelkirche* 44, εἰκ. 20. Ἁγ. Τριάδα Βερατίου: Βλ. Dhano, *La peinture murale du moyen âge en Albanie* σ. 26 εἰκ. Περίβλεπτος Μυ-στρά: Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 238, πίν. 89.

503. Παπαμαστοράκης, *Μαυριώτισσα* 228.

504. Θεοφύλακτος Ἀχρίδας, Migne, *PG* 126, στ.

880B.

505. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, *PG* 81, στ. 1824.

506. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 33. Ἡσύχιος, Migne, *PG* 93, στ. 1361A.

507. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 231.

508. Εὐσέβιος Καισαρείας, Migne, *PG* 22, στ. 1117C καὶ στ. 1265C-D.

509. Θεοδώρητος Κύρου, Migne, *PG* 81, στ. 1837.

Παναγίας Χαλκέων, τῆς Πρωτόθρονης στὴ Νάξο καὶ τῆς μονῆς Δαφνίου. Ἀργότερα συναντᾶται στὴν Παναγία Κρίνα (α' στρώμα), στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου, στὸν Ἅγ. Δημήτριο τοῦ Κατσούρη, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι καὶ στὴν Ἅγ. Σοφία Τραπεζούντας⁵¹⁰. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ὁ Σοφονίας συμπεριλαμβάνεται στοὺς περισσότερους κύκλους προφητῶν.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Παναγία Κερὰ Κριτσᾶς	Σοφονίας 1:14	Μεγάλο Σάββατο
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 1:18 καὶ 3:8	
Παναγία Χρυσελεοῦσα Στρωβόλου	» 3:8	
Παρηγορήτισσα Ἄρτας	» 3:8	
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	» 3:8	
Εὐαγγελισμός, Gračanica	» 3:8	
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἀγίου Ὁρους	» 3:8	
Χριστός, Dečani	» 3:8	
Ἅγ. Τριάδα, Manasija	» 3:8	
Ἅγ. Ἀχίλλειος, Arilje	» 3:14	
Βασιλικὴ Ἐκκλησία, Studenica	» 3:14	Κυριακὴ Βαΐων, Μεγάλο Σάββατο
Παναγία Ὁδηγήτρια, Peć	» 3:14	
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	» 3:14	
Ἀνάληψη, Ravanica	» 3:14	
Bogorodica Ljeviška, Prizren	κλειστὸ εἰλητὸ	Ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς Μεγάλῃ Δευτέρᾳ
Ἅγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	Ἡσαΐας 19:1	
Ἅγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino	Ἰεζεκιήλ 2:3	
Ἅγ. Γεώργιος Σόφιας	(κατεστραμμένο)	
Κοίμησις Θεοτόκου, Ljubostinja	(χωρὶς κείμενο)	

Πίνακας 21. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Σοφονία σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΣΟΦΟΝΙΑ: Σοφονίας 1:14 = Ὅτι ἐγγὺς ἡ ἡμέρα κυρίου ἡ μεγάλη, ἐγγὺς καὶ ταχεῖα σφόδρα· φωνὴ ἡμέρας κυρίου πικρὰ καὶ σκληρὰ, τέτακται δυνατή. Τὸ δεῦτερο τμήμα τοῦ παραπάνω χωρίου ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Σοφονία στὸν τρούλο τῆς Παναγίας στὴν Κριτσᾶ τῆς Κρήτης⁵¹¹.

Σοφονίας 1:18 (β' τμήμα) καὶ 3:8 (β' τμήμα) = Καὶ ἐν πυρὶ ξήλους αὐτοῦ καταναλωθήσεται πᾶσα ἡ γῆ. Παραλλαγὴ αὐτοῦ τοῦ χωρίου – ἐπιφλέξει ἐπ' αὐτοὺς κύριος πῦρ – ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Σοφονία στὴν Παμμακάριστο τῆς Κωνσταντινούπολης⁵¹².

510. Παναγία Χαλκέων: Εὐαγγελίδης, *Παναγία Χαλκέων* 48. Πρωτόθρονη: Panagiotidi, *Peinture monumentale en Grèce*, σμ. 124. Μονὴ Δαφνίου: Λαμπάκης, *Δαφνὶ* 76. Εὐαγγελίστρια: Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* 100. Ἅγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη καὶ Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Παπαμα-

στοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 429, 439, εἰκ. 13. Ἅγ. Σοφία Τραπεζούντας: Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 115.

511. Μπορμπουδάκης, *ΑΔ* 30, 1975, Β2, εἰκ. 261.

512. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, πίν. 34.

(πίν. 16). Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ μὲ ἐκεῖνο στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡσαΐα στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους τῆς Θεσσαλονίκης (Ἡσαΐας 66:15)⁵¹³. στὸ ἴδιο μνημεῖο στὸ εἰλητάριο τοῦ Σοφονία ἀναγράφεται χωρίο ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα.

Σοφονίας 3:8 = *Διὰ τοῦτο ὑπόμεινόν με, λέγει κύριος, εἰς ἡμέραν ἀναστάσεώς μου εἰς μαρτύριον*. Στὸ Προφητολόγιο τὸ χωρίο ἔχει ὡς ἑξῆς: *Τάδε λέγει κύριος ὑπόμεινόν με εἰς ἡμέραν ἀναστάσεώς μου*. Αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Σοφονία στὴν Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο⁵¹⁴, στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας⁵¹⁵ (πίν. 9), στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 5), στὸ Χιλανδάρι, στὴν Gračanica⁵¹⁶ (πίν. 92α), στὸ Dečani⁵¹⁷ (πίν. 117α) καὶ στὴ Manasija⁵¹⁸ (πίν. 141β). Τὸ παραπάνω χωρίο θεωρήθηκε ὅτι ἀναφέρεται στὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπαγγέλλεται τὸ Μεγάλο Σάββατο⁵¹⁹.

Σοφονίας 3:14 = *Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών, κήρυσσε, θύγατερ Ἱερουσαλήμ· εὐφραίνου καὶ κατατέρπου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου, θύγατερ Ἱερουσαλήμ*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Σοφονίας στὸ Arilje⁵²⁰ (πίν. 69β), στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica⁵²¹ (πίν. 79α), στὸ Peć⁵²² καὶ στὴ Ravanica⁵²³. Ἡ προσθήκη τῆς φράσης *Τάδε λέγει κύριος* στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς στὰ μνημεῖα αὐτὰ δείχνει ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κειμένου ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο. Ἡ ἔμμετρη ἐπιγραφή *χαῖρε προειπὼν ἡ Σιών σφόδρα πάλαι καλῶν σε Σιών τὴν νοουμένην* ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ παραπάνω χωρίου καὶ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Μιχαῖα στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ⁵²⁴. Μὲ τὸ ἴδιο χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Σοφονίας στὴ μικρογραφία τοῦ κώδικα Vat. gr. 1153, φ.50r⁵²⁵. Ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας ὑπομνηματίζει μὲ τὰ ἑξῆς λόγια τὸ χωρίο: *Ἐν ἡδοναῖς δὲ λοιπὸν διάγε παντοίαις, ὧς Ἱερουσαλήμ, μετ' εὐφροσύνης καὶ τέρψεως διαγούσα παντελοῦς· ἀφελὼν γάρ σου πάντα τὰ παρανομήματα ὁ Θεός, ἀναγκαίως σὲ καὶ τῶν ἐχθρῶν ἀφείλε δυναστείας, ὑφ' οὗς ἐπεπτώκεις, τῆς τιμωρίας διδοῦσα δίκας· ἔσται τε Κύριος ἐν σοὶ λοιπὸν διὰ τῆς εἰς σὲ κηδεμονίας τὴν οἰκείαν βασιλείαν δεικνύων· ὡς μηδὲν ἔτι σοι προσεγγίσει οἷόν τε εἶναι κακόν*. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ χωρίο ἀπαγγέλλεται τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων⁵²⁶ καὶ τὸ Μεγάλο Σάββατο⁵²⁷.

Ἡσαΐας 19:1 = *Ἴδου κύριος κάθηται ἐπὶ νεφέλης κούφης*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ προφήτης Σοφονίας στὸν τροῦλο τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων στὴ Θεσσαλονίκη⁵²⁸ (πίν. 24β).

513. Ξυγγόπουλος, *Ἅγιοι Ἀπόστολοι* 39, πίν. 6,2. Βλ. ἐπίσης Stephan, *Apostelkirche* 44, εἰκ. 24.

514. Papageorgiou, *Panagia Chryseleousa* 152, εἰκ. 9.

515. Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα* 122, πίν. 9.

516. Todić, *Gračanica* 81, εἰκ. 14. Βλ. ἐπίσης Babić, *Studenica* σημ. 99 καὶ Popovich, *Four Prophet Cycles* 288, σχ. IV.

517. Marković, *Dečani* 23, 103.

518. Tomić - Nikolić, *Manasija* 74, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται. Ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Todić, *Manasija* 53.

519. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.5, L 41h, 461. Gravgaard, *Inscriptions* 87.

520. Babić, *Studenica* 73.

521. Αὐτόθι 72-73, εἰκ. 20.

522. Ivanović, *Vierge de Peć* 149. Popovich, *Virgin Hodegetria at Peć* 455, εἰκ. 7.

523. Djordjević, *Ravanica* 67, εἰκ. 16.

524. Μουρίκη, *Προεικονίσεις Περιβλέπτου* 238, πίν. 89.

525. Lowden, *Prophet Books* εἰκ. 82.

526. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.4, L 35b, 355.

527. Αὐτόθι I.5, L 41h, 462. Gravgaard, *Inscriptions* 87.

528. Ὁ Ξυγγόπουλος, *Ἅγιοι Ἀπόστολοι* 39, θεωρεῖ ὅτι τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἡσαΐα.

Ίεζεκιήλ 2:3 = *Τάδε λέγει κύριος πρὸς με νῖ ἐ ἀνθρώπου. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ προφήτης Σοφονίας στὸ Staro Nagoričino*⁵²⁹ (πίν. 83β).

Ἄγγαῖος

Ὁ Ἄγγαῖος σπάνια ἀπαντᾶται στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν τοῦ τρούλου κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο. Ἐντοπίζεται στὴ Λευκὴ Ἐκκλησία τοῦ Karan (πίν. 97β) καὶ στὴ Manasija (πίν. 141β).

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΑΓΓΑΙΟΥ: ψαλμὸς 147:1 = *Ἐπαίνει Ἱερουσαλήμ τὸν κύριον, αἶνει τὸν Θεόν σου Σιών. Μὲ τὸν ψαλμὸ αὐτὸ τοῦ Δαβίδ, τὸ Ἀλληλούϊα Ἀγγαίου καὶ Ζαχαρίου* πὺν ψάλλεται στὴν ἀκολουθία τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἀντίπασχα⁵³⁰, εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἀγγαῖος στὴ Λευκὴ Ἐκκλησία τοῦ Karan (πίν. 97β). Ἡ ἐπιγραφή εἶναι γραμμὴν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ὑπόλοιπες ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων πὺν κρατοῦν οἱ προφῆτες στὴν ἴδια ἐκκλησία, οἱ ὁποῖες εἶναι γραμμένες στὴ σλαβονική.

Μιχαίας 5:1 = *Καὶ σὺ Βηθλεὲμ οἶκος τοῦ Ἐφραθά, ὀλιγοστός εἶ τοῦ εἶναι ἐν χιλιάσιν Ἰούδα. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἀγγαῖος στὴ Manasija*⁵³¹ (πίν. 141β) (βλ. καὶ στὸν Μιχαία).

Ζαχαρίας

Τὸ ὄνομά του ἐρμηνεύεται ὡς «Μνήμη Θεοῦ» κατὰ τὸν Δωρόθεο καὶ ὡς «Μνήμη Ὑψίστου» ἢ «Νικητὴς λέοντος» κατὰ τὸν Ἡσύχιος⁵³². Σύμφωνα μὲ τὸν Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη προμηνύει τὴν ἔλευση καὶ τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ⁵³³. Κατὰ τὸν Εὐσέβιο Καισαρείας⁵³⁴ ὁ Ζαχαρίας προφητεύει περὶ τοῦ Σωτῆρος διὰ πολλῶν, καὶ σημαίνων αὐτὸν ἔρχεσθαι ἐπὶ ὄνον καὶ πῶλον ὑπόζυγιον. Ὁ προφήτης Ζαχαρίας ἐντοπίζεται ἀρχικὰ στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τῆς μονῆς Δαφνίου. Ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἐξῆς ἡ συχνότητα τῆς παρουσίας του στὸν τρούλο αὐξάνεται διαρκῶς. Ἀπαντᾶται στὴν Παναγία τοῦ Ναυάρχου, στὴν Παναγία Κρίνα (ἀ' στρῶμα), στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου, στὸν Ἁγ. Δημήτριον τοῦ Κατσούρη καὶ στὴν Ἁγ. Σοφία τῆς Τραπεζούντας⁵³⁵.

529. Ἡ ταύτιση μὲ τὸ χωρίο 3:8 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Σοφονία ἀπὸ τὴν Porovich, *Four Prophet Cycles* 288, σχ. III εἶναι λανθασμένη.

530. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, 525.

531. Tomić - Nikolić, *Manasija* 74, ὅπου τὸ χωρίο δὲν ταυτίζεται. Ταυτίζεται ἀπὸ τὸν Todić, *Manasija* 53. Βλ. ἐπίσης Živković, *Manasija* σχ. 1.

532. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 35. Ἡσύχιος, Migne, PG 93 στ. 1368A.

533. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-

Conus) II.V, 237-239.

534. Εὐσέβιος Καισαρείας, Migne, PG 22, στ. 1268A.

535. Μονὴ Δαφνίου: Λαμπάκης, *Δαφνὶ* 78-79. Παναγία τοῦ Ναυάρχου: Kitzinger, *Santa Maria dell'Amiraglio* 140-141, εἰκ. 18. Εὐαγγελίστρια: Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, Γεράκι 100. Ἅγιος Δημήτριος Κατσούρη: Παπαμαστοράκης, Ἅγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 429, 439, εἰκ. 12. Ἅγ. Σοφία: Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 115.

VI. ΠΡΟΦΗΤΕΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Κοίμηση Θεοτόκου, Kalenić	Ζαχαρίας 1:4, 14 ή 8:1, 4, 6, 7, 9	Παρασκευή της Τυρινής
Περίβλεπτος Μυστρᾶ	» 2:14	
Ἁγ. Ἀχίλλειος, Arilje	» 5:1	
Παναγία Ὁδηγήτρια, Peć	» 5:1	
Κοίμηση Θεοτόκου, Ljubostinja	» 5:1	
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 8:3	Παρασκευή της Τυρινής
Ἁγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» 8:3	
Περίβλεπτος Ἀχρίδας	» 9:9	Κυριακή τῶν Βαΐων
Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι	» 9:9	
Ἁγ. Δημήτριος, Markov Manastir	» 9:9	
Ἁγ. Ἀνδρέας, Treska	» 9:9	
Παναγία Γκουβερνιώτισσα	» 9:10	Κυριακή τῶν Βαΐων
Ἀνάληψη, Ravanica	Λευϊτικὸν 26:3	1η Σεπτεμβρίου
Ἁγ. Τριάδα, Manasija	Ἡσαΐας 19:1	Ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς
Bogorodica Ljeviška, Prizren	(ἀδιάγνωστο)	
Ἁγ. Νικόλαος, Χαράκι	(κατεστραμμένο)	
Σωτήρας Χριστός, Prizren	(:)	
Σωτήρας Θεσσαλονίκης	(:)	
Ἁγ. Γεώργιος Μαλέα	(:)	

Πίνακας 22. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ζαχαρία σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΖΑΧΑΡΙΑ: Ζαχαρίας 1:3, 4, 14 ἢ 8:1, 4, 6, 7, 9, 14, 19, 20 = *Τάδε λέγει κύριος παντοκράτωρ*. Τὸ χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ ἑνατου προφήτη στὴ δεύτερη ζώνη τοῦ τρούλου στὸ Kalenić καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὃ προφήτης νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Ζαχαρία, μολοντί τὸ χωρίο περιλαμβάνεται καὶ σὲ ἄλλα προφητικά βιβλία, ὅπως τοῦ Ἀγγαίου, τοῦ Μαλαχία καὶ τοῦ Ἱερεμία⁵³⁶. Οἱ περικοπὲς ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ζαχαρία, ποὺ περιλαμβάνουν τὸ χωρίο, ἀπαγγέλλονται τὴν Παρασκευὴ τῆς Τυρινῆς⁵³⁷.

Ζαχαρίας 2:14 = *Τέρπνον καὶ εὐφραίνον, θύγατερ Σιών, διότι ἰδὼν ἐγὼ ἔρχομαι καὶ κατασκηνώσω ἐν μέσῳ σου, λέγει κύριος*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ζαχαρίας στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ⁵³⁸ (πίν. 48β). Κατὰ τὸν Εὐσέβιο Καισαρείας τὸ χωρίο συμβολίζει τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπινου γένους καὶ τὴν ἐξ ἔθνῶν Ἑκκλησία. Σὲ ὁμιλητικὰ κείμενα καὶ στὴν ὕμνογραφία ἡ Θεοτόκος ἀναφέρεται ὡς Σιών καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ περιεχόμενο τοῦ χωρίου μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου καὶ τὴν Ἑνσάρκωση τοῦ Λόγου.

Ζαχαρίας 5:1 = *Καὶ ἐπέστρεψα καὶ ἤρα τοὺς ὀφθαλμούς μου καὶ εἶδον καὶ ἰδὼν ὄρεπανον πετόμενον*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ζαχαρίας στὸ Arilje

536. Ἡ Simić-Lazar, Kalenić 48, ταυτίζει τὸ ἀπόσπασμα μὲ τὸ χωρίον 3:11 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἱεζεκιήλ.

537. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.2, L 4a, 115.

538. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 230, πίν. 81.

(πίν. 68β), στο Ρεσ⁵³⁹ και στη Ljubostinja⁵⁴⁰. Αναφέρεται στην τιμωρία αὐτῶν πού ἐναντιώνονται στὸν Θεὸ καὶ παρακούουν τὶς ἐντολές του. Στὰ παραπάνω μνημεῖα ὁ Ζαχαρίας εἰκονίζεται νὰ κρατεῖ μὲ τὸ δεξί του χέρι δρέπανο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ τὸ εἰλητάριο μὲ τὸ χωρίο αὐτό. Στὴ Ljubostinja ἀπὸ τὸ δρέπανο σώζεται μόνο ἡ λαβή. Μὲ δρέπανο εἰκονίζεται ἐπίσης ὁ Ζαχαρίας στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 60α), μολονότι στὸ εἰλητάριό του ἀναγράφεται τὸ χωρίο 9:9 ἀπὸ τὸ προφητικὸ του βιβλίου⁵⁴¹. Ὁ Ζαχαρίας μὲ δρέπανο ἀπαντᾶται καὶ στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἑλασσόνας, ὅπου ὅμως τὸ σύμβολο αὐτὸ δὲν διακρίνεται ἀρκετὰ καθαρά⁵⁴². Στὴ Ravanica (πίν. 133γ) εἰκονίζεται ἐπίσης μὲ δρέπανο, παρόλο πού κρατεῖ εἰλητάριο μὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ *Λευϊτικόν*. Δρέπανο κρατεῖ ὁ Ζαχαρίας καὶ στὴ μικρογραφία τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη, ἐνῶ στὴ μικρογραφία μὲ τὸν προφήτη Ζαχαρία στὸν κώδικα Vat. gr. 1153, φ.59ν, τὸ δρέπανο εἰκονίζεται φτερωτὸ στὸ ἄνω δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης⁵⁴³.

Ζαχαρίας 8:3 = *Τάδε λέγει κύριος Καὶ ἐπιστρέψω ἐπὶ Σιών καὶ κατασκηνώσω ἐν μέσῳ Ἱερουσαλήμ, καὶ κληθήσεται ἡ Ἱερουσαλήμ πόλις ἡ ἀληθινὴ καὶ τὸ ὄρος κυρίου παντοκράτορος ὄρος ἅγιον*. Μὲ τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ χωρίου στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ζαχαρίας στὴν Παμμακάριστο⁵⁴⁴ (πίν. 18) καὶ στὴν Curtea de Argeș. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τὴν Παρασκευὴ τῆς Τυρινῆς⁵⁴⁵.

Ζαχαρίας 9:9 = *Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ Σιών κήρυξε, θύγατερ Ἱερουσαλήμ ἰδοὺ ὁ βασιλεὺς σου ἔρχεται σοι, δίκαιος καὶ σώζων αὐτός, πραῦς καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ζαχαρίας στὴν Περιβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (πίν. 2), στὸ Markon Manastir (πίν. 125β), στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι (πίν. 60α) καὶ στὴν Treska⁵⁴⁶. Στὶς ἐπιγραφές τῶν δύο πρώτων μνημείων προτάσσεται ἡ φράση *Τάδε λέγει κύριος*, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κεμένου ἔχει γίνῃ ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο. Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ζαχαρία στὴ μικρογραφία τοῦ κώδικα Vat. gr. 1153, φ.59ν⁵⁴⁷. Μὲ τὸ ἴδιο χωρίο στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ζαχαρίας στὸν 12ο αἰ. στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου⁵⁴⁸. Ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ἀπαγγέλλεται τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων⁵⁴⁹.

Ζαχαρίας 9:10 = *Καὶ ἐξολοθρεύσει ἄρματα ἐξ Ἐφραΐμ καὶ ἵππον ἐξ Ἱερουσαλήμ, καὶ ἐξολοθρευθήσεται τόξον πολεμικόν, καὶ πληθὸς καὶ εἰρήνη ἐξ ἐθνῶν*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ζαχαρίας στὴν Γκουβερνιώτισσα τῆς Κρήτης⁵⁵⁰. Προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων⁵⁵¹.

539. Ivanović, Vierge de Peć 150. Popovich, Virgin Hodegetria at Peć 453, εἰκ. 5.

540. Djurić, Ljubostinja 76, εἰκ. 63.

541. Stylianos, Prophet Zachariah 348-350, πίν. LXXVIII,2.

542. Konstantinides, Olympiotissa εἰκ. 136 καὶ 102, ὅπου ὅμως τὸ δρέπανο λανθασμένα ταυτίζεται μὲ τὴν ἐπτάφωτη λυχνία.

543. Lowden, Prophet Books 44, εἰκ. 84 καὶ σημ. 20 ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα σὲ κώδικες.

544. Mango - Belting - Mouriki, Pammakaristos 49, εἰκ. 40.

545. Høg - Zuntz, Prophetologium I.2, L 4a, 115.

546. Prolović, Andreas 91.

547. Lowden, Prophet Books εἰκ. 84.

548. Kitzinger, Santa Maria dell'Ammiraglio 140-141, εἰκ. 18. Τὸ ἴδιο χωρίο ἀναγράφεται καὶ στὸ εἰλητάριο τοῦ Ζαχαρία Παλαίου στὴν Cappella Palatina, βλ. αὐτόθι 140-141. Βλ. ἐπίσης Borsook, Messages in Mosaic 41, σημ. 84, εἰκ. 28.

549. Høg - Zuntz, Prophetologium I.4, L 35c, 356. Gravgard, Inscriptions 89-90.

550. Vassilakis-Mavrakakis, Gouvernietissa 133, εἰκ. 76.

551. Høg - Zuntz, Prophetologium I.4, L 35c, 356.

Λευιτικόν 26:3 = Ἐὰν τοῖς προστάγμασίν μου πορεύησθε καὶ τὰς ἐντολάς μου φυλάσσησθε καὶ ποιήσητε αὐτά. Στὸ Προφητολόγιο προτάσσεται ἡ φράση Ἐλάλησε κύριος τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ λέγων. Ἡ ἴδια ἐκδοχὴ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Ζαχαρία στὴ Ravanica⁵⁵² (πίν. 133γ) καὶ δείχνει ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κειμένου ἔχει γίνεи ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο. Τὸ χωρίο ἀνήκει σὲ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τὴν 1η Σεπτεμβρίου⁵⁵³.

Ἡσαΐας 19:1 = Ἴδον κύριος κάθεται ἐπὶ νεφέλης κούφης· καὶ ἥξει εἰς Αἴγυπτον. Τὸ χωρίο, μολονότι προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα, ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ Ζαχαρία στὴ Manasija⁵⁵⁴ (πίν. 142β).

Μαλαχίας

Τὸ ὄνομα τοῦ Μαλαχία ἐρμηνεύεται ὡς «Ἄγγελος» κατὰ τὸν Δωρόθεο καὶ τὸν Ἡσύχιον⁵⁵⁵. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἡσύχιον ὁ Μαλαχίας ἐντάσσεται στοὺς οἰκουμενικοὺς προφήτες⁵⁵⁶. Πὰ τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας, ὁ Μαλαχίας προφητεύει δὲ περὶ τῆς ἡμέρας τῆς κρίσεως, καὶ τῆς τοῦ Σωτῆρος ἐπιλάμψεως, καὶ πρὸ τῆς παρουσίας τοῦ Σωτῆρος ἀποστέλλεσθαι τὸν Ἡλίαν σημαίνει. Ὁ Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης γράφει ὅτι προμηνύει τὴν ἔλευση τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου καὶ κηρύττει τὸ θεϊκὸ μεγαλεῖο⁵⁵⁷. Ὁ προφήτης Μαλαχίας, παρ' ὅλο πὺ ἐντοπίζεται στὸ Δαφνί, δὲν εἰκονίζεται συχνὰ σὲ κύκλους προφητῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα παραδείγματα. Ἡ μορφή του συναντᾶται καὶ στὴν Ἀγ. Σοφία τοῦ Novgorod, στὸν Ἀγ. Δημήτριον τοῦ Κατσούρη, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Θάρι καὶ στὴν Ἀγ. Σοφία τῆς Τραπεζούντας⁵⁵⁸. Τὸ ἴδιο σποραδικὴ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Μαλαχία στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰ.

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ	ΠΡΟΦΗΤΟΛΟΓΙΟ
Ἀγ. Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης	Μαλαχίας 1:5-6	
Ἀγ. Τριάδα, Manasija	» 1:5	
Ἀγ. Ἀχιλλεῖος, Arilje	» 3:1	
Παμμακάριστος Κωνσταντινούπολης	» 3:1	
Μονὴ Χιλανδαρίου Ἀγίου Ὁρους	» 3:1	
Ἀγ. Γεώργιος Μαλέα	» 3:1	Ἑορτὴ τῆς Ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου

Πίνακας 23. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ προφήτη Μαλαχία σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγιας περιόδου.

552. Djordjević, Ravanica 68, εἰκ. 20, ὅπου ὁμως τὸ χωρίο ταυτίζεται μὲ τὸ ἀπόσπασμα 36:27 ἢ 37:24 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιήλ.

553. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 48e, 8.

554. Ὁ Todić, *Manasija* 53, ταυτίζει τὸ χωρίο μὲ τὸ 9:9 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ζαχαρία.

555. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae* 36. Ἡσύχιος, Migne, PG 93, στ. 1369A.

556. Αὐτόθι στ. 1341D.

557. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V, 241.

558. Ἀγ. Δημήτριος τοῦ Κατσούρη καὶ Ἀρχάγγελος στὸ Θάρι: Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη 429, 439, εἰκ. 12. Ἀγ. Σοφία Τραπεζούντας: Talbot-Rice, *Haghia Sophia* 116.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΜΑΛΑΧΙΑ: Μαλαχίας 1:5-6 = *Ἐμεγαλύνθη κύριος ὑπεράνω τῶν ὀρίων τοῦ Ἰσραήλ. Υἱὸς δοξάζει πατέρα καὶ δοῦλος τὸν κύριον αὐτοῦ. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Μαλαχίας στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης*⁵⁵⁹ (πίν. 22α), στὴ Manasija⁵⁶⁰ (πίν. 141α) καὶ στὴ Μεταμόρφωση στὸ Κοναλενο⁵⁶¹. Τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὴν καταστροφή τῆς Ἰδουμαίας πὺν σὲ συμμαχία μὲ τὴ Βαβυλώνα ἐναντιώθηκαν στὸ Ἰσραήλ⁵⁶².

Μαλαχίας 3:1 = *Ἰδὸν ἐγὼ ἐξαποστέλλω τὸν ἄγγελόν μου, καὶ ἐπιβλέψεται ὁδὸν ἀπὸ προσώπου μου. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Μαλαχίας στὸ Arilje* (πίν. 68α), στὴν Παμμακάριστο (πίν. 19), στὸ Χιλανδάρι καὶ στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸν Μαλέα τῆς Μάνης⁵⁶³. Τὸ χωρίο ἀπὸ νωρὶς θεωρήθηκε ὅτι ἀναφέρεται στὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο⁵⁶⁴ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἔχει ἐνταχθεῖ στὸ Προφητολόγιο καὶ ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῆς ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου⁵⁶⁵. Στὴν ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου τοῦ Μαλαχία στὸ Arilje καὶ στὸ Χιλανδάρι προτάσσεται ἡ φράση *Τάδε λέγει κύριος Παντοκράτωρ*, ἡ ὁποία φανερώνει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο. Ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας ἀναφέρεται ὡς ἐξῆς: *Ταῦτα μὲν δὴ τοῖς προῤῥηθεῖσιν ἀκολούθως εἶρηκεν ὁ προφήτης· τὸ δὲ ἐπὶ τῆς τοῦ μακαρίου Ἰωάννου τοῦ βαπτιστοῦ παρουσίας τὴν φωνὴν εἰρησθαι, ταύτην, οὐ θαυμαστόν, ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπαληθευούσης τότε τῆς φωνῆς, τῷ παραγίνεσθαι μὲν Προδρόμου καὶ ὑπηρετῶν τῶν ὠρισμένων τοῦ μακαρίου Ἰωάννην, ἅμα δὲ αὐτῷ παρόντα φανῆναι καὶ τὸν ὑπ' αὐτοῦ μαρτυρούμενον Δεσπότην Χριστὸν ἐν ᾧ περὶ ἡ πάντων ἀνθρώπων ἡμελλεν οἰκονομεῖσθαι σωτηρία*⁵⁶⁶. Στὸν συσχετισμὸ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου μὲ ἄγγελο ὀφείλεται ἡ ἀπεικόνισή του μὲ πτερὰ κατὰ τὴν παλαιολόγια περιόδο⁵⁶⁷.

Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ τελευταῖος προφήτης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης

Ἡ μορφή τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες πὺν εἰκονίζεται στὸν χώρο τοῦ τρούλου μὲ τὴ Θεοτόκο, ὅπως συμβαίνει στὴν Παναγία τῆς Veljusa, στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Μονεμβασιᾶς καὶ στὴν Ὁμορφη Ἐκκλησιά, ἡ μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ τὴν Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου, ὅπως συμβαίνει στὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο, στὸν Ἀγ. Θεωμανιανὸ στὴ Λύση καὶ στὴν Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο, ἐντάσσεται καὶ στοὺς

559. Ευγγόπουλος, *Ἅγιοι Ἀπόστολοι* 37, πίν. 3,1. Βλ. ἐπίσης Stephan, *Apostelkirche* 43, εἰκ. 17.

560. Tomić - Nikolić, *Manasija* 75. Βλ. ἐπίσης Živković, *Manasija* σχ. 1. Todić, *Manasija* 53.

561. Lifshits, *Novgorod* 504.

562. Βλ. καὶ Θεόδωρο Μοψουεστίας, Migne, PG 66, στ. 600C: *Πρόσφατον ἦσαν Ἰδουμαῖοι τετιμωρημένοι καὶ πλείστων ὁσων ἐν πείρᾳ γεγονότες κακῶν, ὑπὲρ ὧν διατεθείκεσαν τοὺς Ἰσραηλίτας κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον καθ' ὃν Ἀσσύριοι τε αὐτοῖς πρότερον καὶ Βαβυλώνιοι μετὰ τοῦτον ἐπῆλθον.*

563. Παμμακάριστος: Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 49, εἰκ. 46. Ἀγ. Γεώργιος στὸν Μαλέα: Δρανδάκης, *Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρὰ* 462.

564. Ἡσύχιος, Migne, PG 93, στ. 1368C.

565. Engberg, *Prophetologium Pars altera* L 74b, 151. Gravgard, *Inscriptions* 73.

566. Θεόδωρος Μοψουεστίας, Migne, PG 66, στ. 620C.

567. Βλ. καὶ τὴν πρόσφατη μελέτη τῆς Κατσιώτη, *Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος* σημ. 6, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

κύκλους τῶν προφητῶν. Ὁ Ἰωάννης Προδρόμος συμπεριλαμβάνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τῆς Cappella Palatina⁵⁶⁸ καὶ λίγο ἀργότερα στὸν Ἁγ. Γεώργιο τῆς Σόφιας⁵⁶⁹. Στὴν παλαιολόγια περίοδο θὰ συμπεριληφθεῖ στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τοῦ Ἁγ. Σώζοντα στὸ Γεράκι καὶ ἀργότερα στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι⁵⁷⁰, στὴ Λευκὴ Ἐκκλησίᾳ στὸ Karan (πίν. 97α), στὸ Lesnovo (πίν. 105α), στὸ Markov Manastir (πίν. 121γ), στὴν Curtea de Argeș⁵⁷¹, στὴν Treska⁵⁷² καὶ στὰ τρία μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα, Ravanica⁵⁷³, Manasija⁵⁷⁴ καὶ Kalenić⁵⁷⁵. Στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τοῦ Lesnovo καὶ τῆς Treska ἡ παρουσία τοῦ Προδρόμου ὑπογραμμίζεται μὲ τὴν τοποθέτησή του στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο τοῦ τυμπάνου, μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων προφητῶν Ἡσαΐα καὶ Ἰεζεκιὴλ στὸ πρῶτο μνημεῖο, καὶ Ἡσαΐα καὶ Ἱερεμία στὸ δεύτερο. Ὁ Προδρόμος εἰκονίζεται ἐπίσης στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν τῆς Calendzikha στὴ Γεωργία⁵⁷⁶ καὶ τῶν μνημείων τοῦ Novgorod καὶ τῆς περιοχῆς του, Ἀρχάγγελο Μιχαήλ⁵⁷⁷, Μεταμόρφωση⁵⁷⁸, Ἁγ. Θεόδωρο Στρατηλάτη⁵⁷⁹ καὶ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ⁵⁸⁰ στὸ Novgorod, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Volotovo⁵⁸¹ καὶ Μεταμόρφωση στὸ Konalevo⁵⁸².

ΜΝΗΜΕΙΑ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
Ἁγ. Σώζων, Γεράκι	Ἰωάννης 1:29
Ἀρχάγγελοι, Lesnovo	» 1:29
Τίμιος Σταυρὸς, Πελέντρι	» 1:29
Ἁγ. Ἀνδρέας, Treska	» 1:29
Ἁγ. Τριάδα, Manasija	» 1:29
Λευκὴ Ἐκκλησίᾳ, Karan	Ματθαῖος 3:2
Ἁγ. Δημήτριος, Markov Manastir	» 3:2
Ἁγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș	» 3:2
Ἀνάληψη, Ravanica	(ἀταύτιστο)
Εἰσόδια Θεοτόκου, Kalenić	(κατεστραμμένο)

Πίνακας 24. Ἀπεικονίσεις καὶ ἐπιγραφές εἰληταρίων τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου σὲ τρούλους τῆς παλαιολόγιας περιόδου.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΑ ΕΙΛΗΤΑΡΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ: Ἰωάννης 1:29 = Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου. Στὸν Ἁγ. Σώζοντα Γερακίου, στὸν Τίμιο Σταυρὸ

568. Βλ. Borsook, *Messages in Mosaic* εἰκ. 37.

569. Tsoncheva, *Saint George in Sofia* 190-191, ὅπου ἡ ἐπιγραφή ἀποδίδεται λάθος, πρβ. τὴ φωτογραφία ἀριθ. 120 ποὺ δημοσιεύεται στὸ ἴδιο.

570. Stylianou, *Churches of Cyprus* 68.

571. Tafrafi, *Curtea de Argeș* 183, πίν. LXXXVI.1.

572. Prolović, *Andreās* 89-90.

573. Βλ. Živković, *Ravanica* σχ. 1.4.

574. Tomić - Nikolić, *Manasija* 75. Βλ. ἐπίσης Živković, *Manasija* σχ. 1.

575. Βλ. Živković, *Kalenić* σχ. 1.

576. Belting, Manouil Evgenikos εἰκ. 10.

577. Vzdornov, *Volotovo* 63. Βλ. καὶ Lifshits, *Novgorod* εἰκ. 352.

578. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek* 34, εἰκ. 39, 41.

579. Vzdornov, *Volotovo* 63. Βλ. καὶ Lifshits, *Novgorod* εἰκ. 219.

580. Vzdornov, *Volotovo* 63.

581. Αὐτόθι εἰκ. 17.1-2.

582. Αὐτόθι 63.

στο Πελέντρι (πίν. 61β), στο Lesnovo⁵⁸³ (πίν. 105α), στην Treska⁵⁸⁴ και στη Manasija⁵⁸⁵ στο ειλητάριο του Ἰωάννη ἀναγράφεται ἡ ρήση αὐτὴ ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιό του. Στὸ Lesnovo ὁ Ἰωάννης καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο καὶ ὑψώνει τὸ χέρι του πρὸς τὴν ἁγία Τράπεζα τῆς παράστασης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, πού βρίσκεται ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ αὐτόν. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ειληταρίου του, ἡ ἁγία Τράπεζα-θυσιαστήριο καὶ ὁ παντοκράτορας στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου βρίσκονται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ σὲ διαλεκτικὴ σχέση μεταξύ τους. Μὲ τὸ ἴδιο κείμενο στὸ ειλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος στὴν Calendzikha τῆς Γεωργίας. Στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος στὴν Παναγία τῆς Veljusa⁵⁸⁶, στὴν Cappella Palatina καὶ στὸν Ἅγ. Γεώργιο στὴ Σόφια (β' στρώμα τοιχογραφιῶν). Τὸ χωρίο προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τὴν 7ῃ Ἰανουαρίου, ἡμέρα ἐορτῆς τοῦ Ἰωάννη.

Ματθαῖος 3:2 = *Μετανοεῖτε, ἡγγικεν γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν*. Μὲ τὸ χωρίο αὐτὸ στὸ ειλητάριό του εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος στὸ Markon Manastir (πίν. 121γ), στὴ Λευκὴ Ἐκκλησία στὸ Karan (πίν. 97α) καὶ στὴν Curtea de Argeș⁵⁸⁷, καθὼς καὶ στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Kovalevo καὶ στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ στὸ Novgorod.

Τὸ χωρίο πού ἀναγράφεται στὸ ειλητάριο τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου στὴ Ravanica⁵⁸⁸ εἶναι ἀταύτιστο. Δὲν ἔχει καμία ὁμοιότητα μὲ τὶς συνηθισμένες ἐπιγραφές στὰ ειλητάρια τοῦ Προδρόμου τὸν 14ο αἰ.

VII. Ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου παρουσιάζει διάφορες ἰδιαιτερότητες. Ἄν καὶ οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν εἶναι γενικές, ὥστόσο νομίζω ὅτι μποροῦν νὰ βοηθήσουν σὲ ταυτίσεις προφητῶν, ὅταν δὲν διατηροῦνται ἐπιγραφές μὲ τὸ ὄνομα ἢ τὸ κείμενο τοῦ ειληταρίου⁵⁸⁹.

Κατ' ἀρχὴν εἶναι δυνατόν νὰ διακριθοῦν οἱ προφῆτες μὲ βάση τὴν ἡλικία τους σὲ δύο μεγάλες ομάδες. Στους κύκλους τῶν προφητῶν ἕως τὴν παλαιολόγια περίοδο οἱ προφῆτες Μωυσῆς, Ἀββακούμ, Ζαχαρίας, Δανιὴλ καὶ Σολομών εἰκονίζονται νέοι καὶ ἀγένεοι⁵⁹⁰. Οἱ ὑπόλοιποι παριστάνονται ὠρμοὶ ἢ ἡλικιωμένοι. Κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο διαπιστώνεται κάποια ἀλλαγὴ σὲ δύο ἀπὸ τοὺς νεαροὺς προφῆτες, τὸν Μωυσῆ

583. Gabelić, *Lesnovo* 59.

584. Prolović, *Andreās* 89-90.

585. Todić, *Manasija* 53.

586. Miljković-Pepk, *Veljusa* 178. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 81.

587. Tafrali, *Curtea de Argeș* 183, πίν. LXXXVI.1.

588. Djordjević, *Ravanica* 68, εἰκ. 24.

589. Πὰ τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προφητῶν βλ. Χατζηδάκη, Ἐκ τῶν Ἑλπίου 393-414. Πρβ. τὴ μελέτη τοῦ Lowden, *Prophet Books* 49 κέ. καὶ 122-123.

590. Ὁ προφῆτης Ζαχαρίας εἰκονίζεται στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ σχεδὸν πάντοτε σὲ νεαρὴ ἡλικία. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ στὰ χειρόγραφα ὅπου ἔχει γεροντικὰ χαρακτηριστικὰ, γεγονός πού ὀφείλεται ἴσως σὲ ἀντικατάσταση τῆς μορφῆς του ἀπὸ τὸν Ζαχαρία Παλαιό, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν κώδικα Vat. Chisianus R.VIII.54, φ.66ν, στὸν κώδικα Bodl. Laud. gr. 30A, φ.265ν, στὸν κώδικα Oxford, New College 44, φ.28ν καὶ στὸν κώδικα Vat. gr. 1153, φ.59ν. Βλ. Lowden, *Prophet Books* 50, εἰκ. 8, 48, 66, 84.

καὶ τὸν Ἀββακούμ, οἱ ὅποιοι σὲ πολλὰς περιπτώσεις εἰκονίζονται ὡς ὥριμοι ἄνδρες μὲ μικρὸ γένι⁵⁹¹, ποτὲ ὅμως ὡς ἡλικιωμένοι. Οἱ προφῆτες Ἐλισσαῖος καὶ Ἰωνᾶς παριστάνονται φαλακροὶ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι εὐκόλα ἀναγνωρίσιμοι. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τους παραμένουν τὰ ἴδια τόσο στὴ μεσοβυζαντινὴ ὥς καὶ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο.

Οἱ προφῆτες ποὺ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὴν ἐνδυμασίαν τους εἶναι ὁ Δαβίδ, ὁ Σολομών, ὁ Δανιὴλ καὶ ὁ Ἡλίας. Ὁ Δαβίδ καὶ ὁ Σολομὼν εἰκονίζονται πάντοτε μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία καὶ στέμμα, χαρακτηριστικὰ ποὺ τοὺς καθιστοῦν εὐκόλα ἀναγνωρίσιμους. Ὁ Δανιὴλ φέρει πάντοτε περσικὴ ἐνδυμασία ποὺ περιλαμβάνει τὶς ἀναξυρίδες καὶ καμιά φορὰ μὲ σκουλαρίκι στὸ αὐτί του, καὶ ἀναγνωρίζεται ἐπίσης πολὺ εὐκόλα. Μόνο σὲ μία περίπτωση, καὶ αὕτὴ πολὺ πρῶιμη, στὴν Παναγία Μυριοκεφάλων στὴν Κρήτη, ὁ Δανιὴλ εἰκονίζεται ντυμένος ἀρχαιοπρεπῶς, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιποι προφῆτες. Εὐκόλα ἀναγνωρίζονται ἐπίσης ὁ Ἡλίας καὶ ὁ Ἰωάννης Προδρομὸς ἀπὸ τὴ μηλωτὴ ποὺ φοροῦν.

Κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο εἰσάγονται στὸν χῶρο τοῦ τρούλου νέα πρόσωπα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν κατηγορίαν τῶν ἱερέων τοῦ Ἰσραήλ. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀρχιερεῖς Ἀαρὼν, Μελχισεδέκ, Σαμουὴλ καὶ Ζαχαρία τὸν Παλαιό. Στὰ πρόσωπα αὐτὰ δίνεται ἔμφαση στὴν ἱερατικὴ τους ιδιότητα μέσω τῆς ἐνδυμασίας τους· εἰκονίζονται πάντα μὲ ἱερατικὴ ἐνδυμασία ἐφ' ὅσον ὑπῆρξαν οἱ σημαντικότεροι ἀρχιερεῖς τοῦ Ἰσραήλ. Κοντὰ σὲ αὐτοὺς, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, μὲ ἱερατικὴ ἐνδυμασία εἰκονίζεται καὶ ὁ Μωυσῆς. Πολλὰς φορὰς πάνω στὰ ἐνδύματά τους εἶναι χαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν δώδεκα φυλῶν τοῦ Ἰσραήλ, σύμβολο τῆς ἐνότητος τῆς ἐξουσίας, ἢ ἄλλες ἐπιγραφές σχετικὲς μὲ τὴν προσωπικότητά τους⁵⁹² (πίν. 108, 136, 137).

Μία ἀπὸ τὶς μεταβολὲς ποὺ ἐπέρχονται στὴ διάρκεια τῆς παλαιολόγιας περιόδου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τῶν προφητῶν καὶ τῶν εἰληταρίων τους, εἶναι ὅτι οἱ προφῆτες ἢ τὰ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὸν χῶρο τοῦ τρούλου εἰκονίζονται μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τους σύμβολα: ὁ Μελχισεδέκ μὲ τὶς τρεῖς προσφορές (Arilje), ὁ Σαμουὴλ μὲ τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου (Τίμιος Σταυρός, Πελέντρι, Zemen, Jošanica, Manasija, Kalenić), ὁ Ἀαρὼν μὲ τὴν ἀνθισμένη ράβδο (Arilje, Ρεέ, Zemen, Περίβλεπτος Μυστρᾶ, Ravanica, Jošanica, Manasija), ὁ Μωυσῆς μὲ τὴν καιομένη βᾶτο (Περίβλεπτος Μυστρᾶ), τὴ στάμνο (Zemen, Περίβλεπτος Μυστρᾶ, Ravanica, Jošanica, Manasija) ἢ τὶς πλάκες τοῦ νόμου (Arilje), ὁ Δανιὴλ μὲ τὸ ὄρος (Περίβλεπτος Μυστρᾶ), ὁ Γεδεὼν μὲ τὸν πόκο (Περίβλεπτος Μυστρᾶ), ὁ Ζαχαρίας Παλαιὸς μὲ τὸ θυματὸ καὶ τὴν πυξίδα (Ἄγ. Σώζων στὸ Γεράκι, Arilje, Λευκὴ Ἐκκλησία στὸ Karan, Manasija). Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ σύμβολα αὐτὰ ἀποτελοῦν προεικονίσεις τῆς Παναγίας. Ἡ συστηματικὴ ἐπιβολὴ τῶν παραστάσεων τῶν παραπάνω προσώπων μὲ τὶς προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου, ἰδιαίτερα στὸν χῶρο τοῦ τρούλου καὶ γύρω ἀπὸ αὐτόν, θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ μέσα στὸ πλαίσιο τῶν νέων δυνατοτήτων καὶ δραστηριοτήτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς, ποὺ ἐμφανίζεται δυναμικὴ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαι-

591. Ὁ προφῆτης Ἀββακούμ ἐμφανίζεται μὲ μικρὸ γένι σὲ μικρογραφίες πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο, ὅπως φαίνεται στὸν κώδικα Oxford,

New College 44, φ.24r. Βλ. Lowden, *Prophet Books* 50, εἰκ. 63.

592. Pavlović, *Les vêtements des prophètes* 45-46.

ολόγων, και στην προσπάθεια της ένισχυσης του θρύλου για τη θεοφρούρητη πρωτεύουσα.

VIII. Προέλευση τῶν χωρίων πού ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν

Σύμφωνα μὲ τὰ χωρία τῶν προφητῶν πού ἔχουν ἤδη δημοσιευτεῖ ἢ ταυτίστηκαν καὶ διαβάστηκαν ἀπὸ ἐμένα, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν πού εἰκονίζονται στὸν τροῦλο ἀναγράφονται, κατὰ κανόνα, χωρία τὰ ὁποῖα εἴτε προέρχονται ἀπὸ τὰ προφητικά τους βιβλία εἴτε ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴν προσωπικότητά τους. Δὲν εἶναι πολλές οἱ περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες τὰ χωρία προέρχονται ἀπὸ προφητικά βιβλία ἄλλου προφήτη.

Τὰ χωρία τῶν εἰληταρίων τοῦ Μωυσῆ πού ταυτίστηκαν διαπιστώνεται ὅτι προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ τρία ἱστορικά βιβλία τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* πού σχετίζονται ἄμεσα μὲ αὐτόν: τῆς *Γενέσεως*, τῆς *Ἐξόδου* καὶ τοῦ *Δευτερονομίου*. Ἡ ἐπιγραφή πού ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριό του στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ ἀποτελεῖ ἔμμετρη ἀπόδοση τῆς θεοφάνειας τῆς φλεγομένης καὶ μὴ καιομένης βάτου. Ἡ ἐπιγραφή στὸ εἰλητάριο τοῦ Μωυσῆ στὸν Ἁγ. Ἰωάννη Κανέο προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Δανιήλ.

Ὁ Γεδεὼν κρατεῖ εἰλητάρια ὅπου ἀναγράφονται τὰ χωρία 36:6 καὶ 36:40 ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Κριτῶν*. Ἀνήκουν στὴν ἴδια περικοπή, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴ θεοφάνεια τοῦ Γεδεὼν μὲ τὸν πόκο. Ὁ ψαλμὸς τοῦ Δαβὶδ (71:6), πού ἀναγράφεται σὲ εἰλητάριο τοῦ Γεδεὼν στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου καὶ στὴ Ljubostinja, ἔχει ἀντίστοιχο περιεχόμενο μὲ τὰ χωρία πού προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Κριτῶν*.

Ὁ Ἰακώβ στίς δύο ἀπὸ τίς τρεῖς περιπτώσεις πού εἰκονίζεται στὸν τροῦλο κρατεῖ εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ βιβλίον τῆς *Γενέσεως* πού ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὸ πρόσωπό του. Στὸ Markon Manastir ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Βαρούχ (3:36).

Τὰ χωρία τῶν εἰληταρίων τοῦ προφήτη Δαβὶδ πού ἔχουν ταυτιστεῖ προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Ψαλμῶν* του.

Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Σολομώντος εἶναι ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν *Παροιμιῶν* καὶ τῆς *Σοφίας Σολομώντος*. Τὸ χωρίον στὸν Ἁγ. Ἡρακλείδιον δὲν κατόρθωσα νὰ τὸ ταυτίσω.

Ὁ Ἀαρὼν δὲν ἔχει δικό του προφητικὸ βιβλίον. Τὸ χωρίον στὸ εἰλητάριό του στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, ἀποτελεῖ ἔμμετρη παραλλαγή τοῦ ἐπεισοδίου τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀαρὼν ὡς ἀρχιερέα τοῦ Ἰσραὴλ, πού βρίσκεται στὸ βιβλίον τῶν *Ἀριθμῶν*, καὶ ἄρα σχετίζεται ἄμεσα μὲ αὐτόν. Στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι τὸ χωρίον προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Ψαλμῶν* καὶ ἔχει σχέση μετὰ τὸν Χριστὸ ἀρχιερέα, συνεπῶς μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὑπάρχει σχέση μετὰ τῆς ιδιότητος τοῦ Ἀαρὼν καὶ τοῦ χωρίου στὸ εἰλητάριό του, ἀφοῦ ὁ Ἀαρὼν ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν πρότυπο ἀρχιερέως. Στὴν Ἁγ. Τριάδα στὴ Manasija ὁ Ἀαρὼν κρατεῖ εἰλητάριο μὲ χωρίον ἀπὸ τὸ *Δευτερονόμιον* πού μόνον ἔμμεσα μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μετὰ τὴν προσωπικότητά του. Μόνον τὸ χωρίον στὸν Ἁγ. Ἡρακλείδιον προέρχεται ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἰωήλ, ἀλλὰ δὲν διαπιστώνω καμία σχέση μετὰ τῶν δύο αὐτῶν προσώπων.

Τὰ χωρία στὸ εἰλητάριο τοῦ ἀρχιερέα Σαμουὴλ προέρχονται ἀπὸ τὸ Α' βιβλίον τῶν *Βασιλειῶν* καὶ ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὸ πρόσωπό του. Τὸ ἕνα μάλιστα περιλαμβάνεται στὴν ὁδὴ - προσευχὴ τῆς μητέρας του Ἄννας.

Ὁ ἀρχιερέας Ζαχαρίας Παλαιός, ὅπως καὶ ὁ Ἀαρών, δὲν ἔχει δικό του προφητικὸ βιβλίο. Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια του προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν 9ῃ ὥδῃ - προσευχὴ τοῦ Ζαχαρία (Λουκᾶς 1:68), εἴτε ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ συνωνόματου του προφήτη.

Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἡλία προέρχονται ἀπὸ τὸ Γ' καὶ τὸ Δ' βιβλίο τῶν *Βασιλειῶν* καὶ ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὸ πρόσωπό του.

Στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἐλισσαίου τὰ χωρία προέρχονται ἀπὸ τὸ Δ' βιβλίο τῶν *Βασιλειῶν*. Μόνο στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης καὶ στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους ὑπάρχουν χωρία ἀπὸ τὰ προφητικὰ βιβλία τοῦ Ἡσαΐα (55:1) καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ (7:10) ἀντίστοιχα. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐκεῖνο τοῦ Ἡσαΐα προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων, ἔχει δηλαδὴ παρόμοιο περιεχόμενο μετὰ τὶς περικοπὲς ἀπὸ τὸ Δ' βιβλίο τῶν *Βασιλειῶν*.

Τὰ χωρία τῶν εἰληταρίων τοῦ Ἡσαΐα πού ἔχουν ταυτιστεῖ προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ προφητικὸ του βιβλίο. Στὴ Studenica ἀναγράφεται τὸ χωρίο 1:1 ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ βιβλίο τῆς *Γενέσεως*, πού ἀπαντᾶται κατὰ κανόνα σὲ εἰλητάρια πού κρατεῖ ὁ προφήτης Μωυσῆς, ἐνῶ στὸ Staro Nagoričino ὑπάρχει τὸ χωρίο 5:14 ἢ 23:16 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἱερεμία.

Τὰ χωρία τῶν εἰληταρίων τοῦ Ἱερεμία προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο του ἢ ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ μαθητῆ του Βαρούχ, πού θεωρεῖται ὅτι τοῦ τὸ ὑπαγόρευσε ὁ ἴδιος. Στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι, στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἱερεμία ἀναγράφεται τὸ χωρίο 7:14 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ προφήτη Ἡσαΐα, στὴ Manasija τὸ χωρίο 11:10 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ζαχαρία καὶ στὴν Παναγία Γκουβερνιώτισσα τὸ χωρίο 2:12 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἰωήλ. Τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων καὶ ἔχει ὁμόλογο περιεχόμενο μετὰ τὴν περικοπὴ τοῦ Βαρούχ, πού ἀπαγγέλλεται στὴν ἴδια ἐορτὴ, ἐνῶ τὸ χωρίο ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ζαχαρία προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ πού ἀπαγγέλλεται τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ καὶ ἔχει παρόμοιο περιεχόμενο μετὰ τὶς περικοπὲς ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἱερεμία πού ἀπαγγέλλονται τὴν ἴδια μέρα.

Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Δανιὴλ προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ προφητικὸ του βιβλίο. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὸν Μαλέα, ἐὰν γίνῃ δεκτὴ ἡ ταύτιση τοῦ χωρίου στὸ εἰλητάριο τοῦ Δανιὴλ μετὰ τὸ κείμενο τῆς *Ἀποκάλυψης*, αὐτὸ ἔχει ἄμεση σχέση μετὰ τὸ χωρίο 7:9 ἀπὸ τὸ προφητικὸ του βιβλίο.

Ὅλα τὰ χωρία τῶν προφητῶν Ἰεζεκιήλ, Ὡσηέ, Ἀμώς, Ἰωνᾶ, Ἀββακούμ καὶ Μαλαχία πού ἔχουν ταυτιστεῖ προέρχονται ἀπὸ τὰ προφητικὰ τους βιβλία.

Στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἰωήλ ἀναγράφονται κατὰ κανόνα χωρία ἀπὸ τὸ προφητικὸ του βιβλίο. Ἡ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰεζεκιήλ (11:17) στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἰωήλ στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας προέρχεται ἀπὸ περικοπὴ ἢ ὁποῖα ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς καὶ ἔχει παρόμοιο περιεχόμενο μετὰ τὶς περικοπὲς ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰωήλ πού ἀπαγγέλλονται στὴν ἴδια ἐορτὴ.

Στὰ εἰλητάρια τοῦ Μιχαῖα ἀναγράφονται κατὰ κανόνα χωρία ἀπὸ τὸ προφητικὸ του βιβλίο. Τὰ χωρία στὸ Markon Manastir καὶ στὴ Manasija προέρχονται ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Ἡσαΐα (60:1) καὶ τοῦ Ζαχαρία (8:20) ἀντίστοιχα.

Ἀπὸ τὰ ἑξὶ χωρία τοῦ προφήτη Ἀβδίου πού ταυτίστηκαν διαπιστώνεται ὅτι τὰ τρία προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίο του. Στὴ Manasija καὶ στὸ Kalenić, κρατεῖ εἰλητὸ μετὰ τὸν ψαλμὸ 76:14, ἐνῶ στὴν Curtea de Argeș εἰλητὸ μετὰ τὸ χωρίο 11:18 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἱερεμία.

Τὰ χωρία πού αναγράφονται στὰ εἰλητάρια τοῦ Ναούμ καὶ ἔχουν ταυτιστεῖ προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ προφητικὸ τοῦ βιβλίου. Στὴ Ravanica ἀναγράφεται τὸ χωρίο 3:19 ἀπὸ τὸ βιβλίο τῶν *Παροιμιῶν* τοῦ Σολομῶντος καὶ στὴ Manasija τὸ χωρίο 2:11 ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα.

Ὁ προφήτης Ἀγγαῖος στὴ Λευκὴ Ἐκκλησία κρατεῖ εἰλητάριο μὲ τὸν ψαλμὸ 147:1 πού ἔχει τίτλο *Ἀλληλούια Ἀγγαίου καὶ Ζαχαρίου*, ἐνῶ στὴ Manasija φέρει εἰλητάριο μὲ χωρίο ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Μιχαΐα.

Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Σοφονία προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ τὸ προφητικὸ τοῦ βιβλίου. Στους Ἁγ. Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα (19:1) καὶ στὸ Staro Nagoričino ἀπὸ τοῦ Ἰεζεκιήλ (2:3).

Τὰ χωρία τῶν εἰληταρίων τοῦ Ζαχαρία πού ἔχουν ταυτιστεῖ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι, κατὰ κανόνα, προέρχονται ἀπὸ τὸ προφητικὸ τοῦ βιβλίου. Στὴ Manasija ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἡσαΐα (19:1), ἐνῶ στὸ Kalenić ἀπὸ τὸ *Λευϊτικόν* (26:3).

Τὰ δύο διαφορετικὰ χωρία πού αναγράφονται συνήθως στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου προέρχονται ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια τοῦ Ἰωάννη καὶ τοῦ Ματθαίου. Ἀναφέρονται στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου καὶ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ αὐτόν. Τὸ ἀταύτιστο χωρίο στὴ Ravanica ἔχει ἐπίσης ἄμεση σχέση μ' αὐτόν.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι ἡ σύνδεση τῶν προφητῶν μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν εἰληταρίων τους ἐπιτυγχάνεται μὲ δύο τρόπους: 1) ἐπιλογὴ τοῦ προφήτη μὲ κριτήριό τὴν προσωπικότητά του καὶ τὸ συμβολικὸ περιεχόμενο τῆς παρουσίας του· 2) τίς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων του. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ περιεχόμενο ἐπιδιώκεται νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὰ χωρία πού αναγράφονται στὰ εἰκονιζόμενα εἰλητάρια. Ἔτσι ἔχουμε τρεῖς περιπτώσεις:

α) Ὁ ἕνας προφήτης μπορεῖ νὰ ἐκφράσει διαφορετικὲς ἔννοιες ἐφ' ὅσον τὰ κείμενα τοῦ εἰληταρίου σὲ κάθε εἰκόνισή του ἔχουν διαφορετικὸ συμβολικὸ περιεχόμενο. Ὁ Ἡσαΐας, ὁ Ἰεζεκιήλ καὶ ὁ Ἰερεμίας, γιὰ παράδειγμα, κρατοῦν εἰλητάρια μὲ χωρία μὲ διαφορετικὸ συμβολικὸ περιεχόμενο.

β) Ὁ ἴδιος προφήτης μπορεῖ νὰ γίνῃ φορέας παρόμοιων ἐννοιῶν μέσω διαφορετικῶν χωρίων, πού ὅμως ἔχουν συγγενὲς περιεχόμενο. Πὰ παράδειγμα, στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Δανιήλ ἀναγράφονται διαφορετικὰ χωρία μὲ τὸ ἴδιο ὅμως συμβολικὸ περιεχόμενο, ἐφ' ὅσον ὅλα προέρχονται ἀπὸ περικοπὲς πού ἀπαγγέλλονται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Σοφονία, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ περικοπὲς πού ἀπαγγέλλονται τῇ Μεγάλῃ Ἑβδομάδᾳ.

γ) Ἀντίστροφα, δύο διαφορετικοὶ προφῆτες μποροῦν νὰ γίνουν φορεῖς τῆς ἴδιας ἐννοίας μέσω διαφορετικῶν χωρίων (τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ αὐτοὺς ἢ ἄλλους) μὲ συγγενὲς ὅμως περιεχόμενο. Πὰ παράδειγμα, τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν Ἡλία καὶ Ἐλισσαίου ἔχουν παρόμοιο συμβολικὸ περιεχόμενο.

ΟΙ ΠΡΟΠΑΤΟΡΕΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου καὶ κάτω ἀπὸ τὶς μορφές τῶν προφητῶν τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὴν Jošanica εἰκονίζονται δύο κύκλοι μὲ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποὺ θεωροῦνται προπάτορες τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου (1:2-16)¹.

Στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica² οἱ προπάτορες τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται στηθαῖοι σὲ ζωφόρο (πίν. 81α-β). Τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο μοιράζονται οἱ μορφές τῆς Εὐας καὶ τοῦ Ἀδάμ (πίν. 81α). Μετὰ τὸν Ἀδὰμ ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀκολουθοῦν οἱ Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰούδας, Φαρές, Ἑσρώμ, Ἀράμ, Ἀμιναδάβ, Ναασών, Σαλμών, Βόες, Ἰωβήδ, Ἰωσίας, Ἰεχονίας, Σαλαθιήλ, Ζοροβαβέλ, Ἀβιούδ, Ἐλιακίμ, Ἀζώρ, Σαδὼκ, Ἀχίμ καὶ Ἐλιούδ. Ὁ κύκλος συνεχίζεται μὲ τοὺς Ροβοάμ, Ἀβιά, Ἀσάφ, Ἰωσαφάτ, Ἰωράμ, Ὁζία, Ἰωαθάμ, Ἀχάζ, Ἐζεκία καὶ τελειώνει μὲ τὸν Μανασσῆ, ποὺ βρίσκεται στὰ δεξιὰ τῆς Εὐας.

Στὸν κύκλο τῶν προπατόρων τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica, ἐνῶ περιλαμβάνονται ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὐα, ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου, δὲν ὑπάρχουν οἱ Ἰεσσαί, Δαβὶδ καὶ Σολομών. Ἡ σειρὰ δὲ μὲ τὴν ὁποία εἰκονίζονται οἱ προπάτορες τοῦ Χριστοῦ εἶναι διαταραγμένη, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου (1:6-11) οἱ δέκα βασιλεῖς ἔπονται τοῦ Ἰωβήδ καὶ προηγοῦνται τοῦ Ἰωσία. Χωρίζονται λοιπὸν ἐδῶ οὐσιαστικὰ οἱ προπάτορες μὲ βασιλικὴ ιδιότητα ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους καὶ τοποθετοῦνται δίπλα στὴν Εὐα.

Στὴν Jošanica³ οἱ προπάτορες τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται μέσα σὲ κυκλικὰ διάκενα πλοχμῶν (πίν. 139-140). Ὅπως καὶ στὴ Studenica, ἔτσι καὶ ἐδῶ τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο μοιράζονται ὁ Ἀδὰμ μὲ τὴν Εὐα (πίν. 139α). Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Εὐας στὴ γενεαλογικὴ σειρὰ τῶν προπατόρων τοῦ Χριστοῦ στὸν τρούλο εἶναι ἀξιοσημείωτη, ἐφ' ὅσον οὔτε ἐντάσσεται στοὺς προπάτορες τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μὲ τὰ εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Λουκᾶ, οὔτε συνηθίζεται ἡ τοποθέτηση στὸν χῶρο τοῦ τρούλου ἄλλης γυναικείας μορφῆς ἀπὸ τὴ Θεοτόκο. Ἡ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica καὶ ἡ Jošanica ἀποτελοῦν μοναδικές περιπτώσεις, ὅπου στὸν τρούλο εἰκονίζονται γυναικεῖες μορφές.

1. Τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ ἀρχίζει τὴ γενεαλογία τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ (3:23-38), ἐνῶ τοῦ Ματθαίου ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ (1:2-16).

2. Βλ. Babić, *Studenica* 76 κέ., εἰκ. 22, 24-33.

3. Βλ. Nikolić, *Jošanica* 133-134.

Παραστάσεις συγκροτημένων κύκλων με πρόσωπα της Παλαιᾶς Διαθήκης, πού ἐντάσσονται στη γενεαλογική σειρά τοῦ Χριστοῦ σύμφωνα με τὰ εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου (1:2-16) καὶ τοῦ Λουκᾶ (3:23-38), μολονότι εἰκονίζονται ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. σὲ τετραευ-αγγέλια, στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ ἐμφανίζονται στὴν παλαιολόγεια περίοδο. Συγκροτη-μένη ὁμάδα ἀπὸ προπάτορες ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Sopoćani⁴, ὅπου σὲ τέσσερα μετάλλια πού βρίσκονται μεταξύ τῶν σφαιρικῶν τριγώνων στὴ βάση τοῦ τρούλου εἰκονί-ζονται ὁ Ἀδάμ, ὁ Ἀβελ, ὁ Σὴθ καὶ ὁ Νῶε, ἐνῶ στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων πού ὑποβα-στάζουν τὸν τρούλο ὑπάρχουν ὁκτώ ὁλόσωμες μορφές προπατόρων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ταυ-τίζεται μόνον ὁ Ἀβραάμ. Στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας προπάτορες μέσα σὲ μετάλλια εἰκονίζονται στὸ μέτωπο τοῦ θριαμβικοῦ τόξου τῆς ἀψίδας πλαισιώνοντας τὰ δύο μετάλ-λια με τοὺς ἀρχαγγέλους καὶ τὸ κεντρικὸ μετάλλιο με τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ⁵.

Στὸ Πρωτάτο⁶ οἱ μορφές τῶν προπατόρων ἔχουν ἐπιλεγῆ σύμφωνα με τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ καὶ εἰκονίζονται ὁλόσωμες στὸ ἄνω τμήμα τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοῖχου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ. Στὴ μονὴ τῆς Χώρας⁷ καὶ στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους Θεσσα-λονίκης⁸ οἱ προπάτορες παριστάνονται ὁλόσωμοι στοὺς τρούλους τοῦ νάρθηκα. Στὴν Ὁδηγήτρια (Ἀφεντικὸ) καὶ στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρᾶ οἱ προπάτορες πού εἰκονί-ζονται στοὺς τρουλίσκους τῶν ὑπερώων⁹ ἔχουν ἐπιλεγῆ ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου, με τὴ διαφορὰ ὅτι καὶ στὰ δύο μνημεῖα δὲν ἀκολουθοῦν τὴ γενεαλογικὴ σειρά, ἀλλὰ οἱ βασιλεῖς ἐναλλάσσονται με τοὺς δίκαιους. Στὸ Staro Nagoričino καὶ στὴν Gračaniča¹⁰ οἱ προπάτορες ἔχουν ἐπιλεγῆ ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου, καὶ εἰκονίζονται στὸν ΒΔ. καὶ ΝΔ. τρουλίσκο, στὸν ἕναν οἱ δίκαιοι καὶ στὸν ἄλλον οἱ βασιλεῖς. Ἀργότερα στὴ Ravanica¹¹ (ὅπου ἄλλοι προπάτορες ἔχουν ἐπιλεγῆ ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου καὶ ἄλλοι ἀπὸ τοῦ Λουκᾶ) καὶ στὴ Manasija¹² οἱ προπάτορες εἰκονίζονται καὶ στοὺς τέσσε-ρις περιφερειακοὺς τρούλους.

Στὸ Lesnovo ὁκτώ μορφές πού προεικονίζουν τὸν Χριστὸ παριστάνονται στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου τοῦ νάρθηκα¹³. Με ἀφετηρία τὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θεατῆ εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς: ὁ Δαβὶδ με εἰλητάριο, ὅπου ἀναγράφεται ὁ ψαλμὸς 103 (104):24, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, ὁ Νῶε με τὴν κιβωτό (πίν. 108γ), ὁ Μελχισεδὲκ κρατώντας τὸν δίσκο με τίς τρεῖς προσφορές, ὁ Σαμουὴλ με τὸ κέρας τοῦ ἐλαίου (πίν. 108δ), ὁ Μωυσῆς με τὴ στάμνο (πίν. 108α), ὁ Ἀαρὼν με τὴν ἀνθισμένη ράβδο (πίν. 108β) καὶ τέλος

4. Βλ. Djurić, *Sopoćani* σχ. σ. 222, εἰκ. V, VI, XLIV.

5. Miljković-Pepel, *Deloto na zografite* 48. Βλ. ἐπί-σης Hamann - Mac Lean, *Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien* πίν. IV. Γιὰ τὸ Kilisse Djami, βλ. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* εἰκ. 119-121.

6. Καλομοιράκης, Πρωτάτο 210-212. Βλ. ἐπίσης Millet, *Monuments de l'Athos I* πίν. 10.1, 11.1, 12.1, 13.1.

7. Ἐδῶ εἰκονίζονται προπάτορες ἀπὸ τὰ εὐαγγέ-λια τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Λουκᾶ σὲ συνδυασμὸ με ἄλλα πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Βλ. Under-wood, *Kariye Djami* 49 κέ., εἰκ. σ. 46-64, 66-84.

8. Stephan, *Apostelkirche* 101 κέ., εἰκ. 63-72.

9. Dufrenne, *Les programmes iconographiques* 42-44.

10. Todić, *Gračanica* 105. Στὴν Gračanica εἰκονί-ζονται ὁκτώ προπάτορες βασιλεῖς ἀπὸ τὸν Δαβὶδ ἕως τὸν Ἰωρᾶμ στὸν νοτιοδυτικὸ τρούλο, καὶ ἑξὶ προπάτορες ἀπὸ τὸν Ἰωαθάμ ἕως τὸν Ἰωσία, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ καὶ ὁ πάγκαλος Ἰωσήφ στὸν βορειοδυτικὸ τρούλο.

11. Βλ. Živković, *Ravanica* σχ. II.

12. Ἐδῶ οἱ μορφές τῶν προπατόρων εἶναι πολὺ κατεστραμμένες. Βλ. Živković, *Manasija* σχ. II.

13. Gabelić, *Lesnovo* 160-162.

ὁ Σολομών με εἰλητάριο ὅπου ἀναγράφεται τὸ χωρίο 9:1 ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Παροιμιῶν*. Ὁ Δαβίδ, ὁ Σολομών καὶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ εἶναι ντυμένοι με αὐτοκρατορική ἐνδυμασία, ὁ Νῶε με ἀρχαιοπρεπή καὶ οἱ ὑπόλοιποι με ἀρχιερατική. Πρόκειται γιὰ τοὺς σημαντικότερους ἡγέτες καὶ ἀρχιερεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πρὶν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία, οἱ ὅποιοι συνιστοῦν τέσσερα ζεύγη πὺν βασιζονται στὶς σχέσεις συγγενείας καὶ στὴν ιδιότητά τους: ὁ Δαβίδ με τὸν Σολομώντα, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ με τὸν Νῶε, ὁ Μελχισεδέκ με τὸν Σαμουὴλ καὶ ὁ Μωυσῆς με τὸν Ἀαρών. Ὁ Δαβίδ καὶ ὁ γιὸς τοῦ Σολομών ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν πολεμιστὴς καὶ δίκαιος βασιλιάς ἀντίστοιχα γιὰ τὸν λαὸ τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ Δαβίδ ἦταν ὁ πρῶτος βασιλέας τοῦ Ἰσραήλ καὶ ὁ Σολομών ὁ ἰδρυτὴς τοῦ ναοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ. Ὁ Μωυσῆς ὑπῆρξε ὁ σπουδαιότερος ἡγέτης τοῦ Ἰσραήλ καὶ ὁδήγησε τὸν περιούσιο λαὸ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὴ γῆ τῶν προγόνων του, καὶ ὁ ἀδελφός του Ἀαρών ἐκλέχτηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς ἱερέας τοῦ Ἰσραήλ, ἐκλογὴ πὺν ἐπιβεβαιώθηκε τρεῖς φορές. Ὁ ἱερέας βασιλιάς Μελχισεδέκ εὐλόγησε τὸν Ἀβραάμ ἀναγνωρίζοντάς τον ὡς ἡγέτη καὶ ὁ Σαμουὴλ ἔχρισε τὸν Δαβίδ ἀναγνωρίζοντάς τον ὡς βασιλέα τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ ἐπιλέχτηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ ὁδηγήσει, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μωυσῆ, τὸν περιούσιο λαὸ τοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ καὶ ὁ Νῶε ἐπιλέχτηκε ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ διασώσει τὸ ἀνθρώπινο γένος με τὴν κιβωτὸ κατὰ τὸν κατακλυσμό. Στὴν ὑπερκείμενη ζώνη ἰσάριθμοι ἄγγελοι με ἔντονη κάμψη τοῦ σώματος καὶ τὰ χέρια τους καλυμμένα, κινοῦνται με τὴν ἴδια φορὰ κίνησης. Ἡ ἀπουσία σημείου ἀφετηρίας τῆς πομπῆς καὶ συγκεκριμένου ἐπίκεντρου τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀγγέλων στὴν ἴδια ζώνη ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἄμεση συνάρτησή τους με τὴν εἰκόνα τοῦ Παντοκράτορα πὺν βρίσκεται στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου.

Ἐνας ἐξ ἴσου ἰδιότυπος κύκλος διαμορφώνεται στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Novgorod¹⁴, πὺν ζωγράφησε τὸ 1378 ὁ Κωνσταντινοπολίτης ζωγράφος Θεοφάνης. Στὰ τέσσερα διάχωρα μεταξὺ τῶν παραθύρων τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου ὁ Θεοφάνης ἀπεικόνισε ὁκτὼ μορφές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν τὰ παρακάτω ζεύγη: Ἀδὰμ καὶ Ἀβελ (με μικρὸ ἄμνὸ στὴν ἀγκαλιά του), Σὴθ καὶ Ἐνῶχ, Νῶε (με τὴν κιβωτὸ) καὶ Μελχισεδέκ, Ἡλίας καὶ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος (με σταυροφόρο ράβδο). Οἱ ὁκτὼ μορφές ἀντιπροσωπεύουν τὶς σημαντικότερες περιόδους ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἕως τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ, καὶ παρὰλληλα ἀποτελοῦν τὶς σπουδαιότερες προεικονίσεις τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἀδὰμ ἦταν ὁ γενάρχης τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὁ γιὸς τοῦ Ἀβελ ἡ ἐνσάρκωση τῆς Θυσίας καὶ ὁ γιὸς τοῦ Σὴθ, πὺν ἐπινόησε τὸ ἀλφάβητο καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἄστρων, ὁ συνεχιστὴς τοῦ γένους, ὁ Ἐνῶχ ὡς ἐπίλεκτος τοῦ Θεοῦ ἀπέφυγε τὸν θάνατο, ὁ Νῶε με τὴν οἰκογένειά του ἦταν οἱ μόνοι ἐπίλεκτοι ἀπόγονοι τοῦ Ἀδὰμ πὺν ἐπέζησαν τοῦ κατακλυσμοῦ, ὁ Μελχισεδέκ ἦταν ὁ ἐθνικὸς ἱερέας, βασιλεὺς καὶ ἰδρυτὴς τῆς Ἱερουσαλήμ, ὁ Ἡλίας ἦταν ὁ ἐκπρόσωπος ὅλων τῶν προφητῶν καὶ ἀναλήφθηκε ὅπως ὁ Ἐνῶχ, καὶ τέλος ὁ Ἰωάννης Προδρόμος ἐπιλέχτηκε γιὰ νὰ εἶναι ὁ αὐτόπτης μάρτυρας τῆς ἔλευσης τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ βαπτιστὴς του. Ὁ ἄμνὸς στὰ χέρια τοῦ Ἀβελ, ἡ κιβωτὸς στὰ χέρια τοῦ Νῶε καὶ ἡ σταυροφόρος ράβδος τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου ἀποτελοῦν τρία σύμβολα τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

14. Lazarev, *Russian Murals* 146, εἰκ. 121-122, 129- εἰκ. 25-41.

129. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek* 34,

Όπως αναφέρθηκε ήδη, την πρώτη εικαστική διατύπωση της άποψης περί δαβιδικής καταγωγής του Χριστού αποτελούν οι παραστάσεις προπατόρων στα τετραευαγγέλια του 11ου αἰ. Στο παρισινό τετραευαγγέλιο gr. 74 (1060±) στο ἐπίτιπλο του εὐαγγελιστῆ Ματθαίου, φ.1r, εἰκονίζονται ὁ Ἀβραάμ καὶ ὁ Ἰσαάκ, ἐνῶ στὰ φ.1v, φ.2r καὶ φ.2v, προπάτορες¹⁵. Στο τετραευαγγέλιο τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης ἀριθ. VI. 23, φ.5r καὶ φ.5v, οἱ μορφές τῶν προπατόρων ὁργανώνονται σὲ ομάδες σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ εὐαγγελίου¹⁶. Στο παρισινό τετραευαγγέλιο gr. 64 εἰκονίζονται μαζὶ μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Ἰωσήφ, οἱ Ἀβραάμ, Ἰσαάκ, Ἰακώβ, Ἰούδας, Δαβὶδ καὶ Σολομών¹⁷. Στο τετραευαγγέλιο ἀριθ. 522 τῆς Walters Art Gallery στὴ Βαλτιμόρη, στο ἐπίτιπλο τοῦ εὐαγγελιστῆ Ματθαίου εἰκονίζεται ὁ Ἀβραάμ, ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Χριστός¹⁸. Στο τετραευαγγέλιο ἀριθ. 539 τῆς Walters Art Gallery στὴ Βαλτιμόρη, φ.15r, εἰκονίζονται οἱ προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν εὐαγγελιστῆ Ματθαῖο, ἐνῶ στὸ φ.218r οἱ προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ¹⁹. Στὶς σ. 2-4 τοῦ τετραευαγγελίου ἀρ. 32.18 τῆς Freer Gallery of Art, εἰκονίζονται οἱ προπάτορες σύμφωνα μὲ τὸν εὐαγγελιστῆ Ματθαῖο. Προπάτορες καταλαμβάνουν ἐπίσης ὁλόκληρο τὸ φ.14v τοῦ εὐαγγελίου ἀρ. 56.11 τῆς Freer Gallery of Art²⁰. Στο τετραευαγγέλιο τοῦ Mokvi (1300) στὴν Τιφλίδα τῆς Γεωργίας, οἱ προπάτορες τοῦ Ἰησοῦ παριστάνονται ὅπως καὶ στὰ χειρόγραφα W 539 καὶ F.G.A. 32.18²¹.

Ἡ διατύπωση αὐτὴ πέρασε στὴ μνημειακὴ εἰκονογραφία κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδο καὶ ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει παράλληλα μὲ τὴν παράσταση τῆς Ρίζας Ἰεσσαί, ἡ ὁποία ἐκφράζει τὸ ἴδιο περιεχόμενο καὶ εἶναι ἡ περισσότερο μνημειακὴ εἰκαστικὴ διατύπωση τῆς δαβιδικῆς καταγωγῆς τοῦ Χριστοῦ²². Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη ὅτι ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. ἡ ἰδέα τῆς εὐγενοῦς καταγωγῆς ἀρχίζει νὰ πρωτοστατεῖ στὶς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν, γίνεται φανερό ὅτι τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ βασιλικὴ καταγωγὴ τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῶν ιδεῶν αὐτῶν. Εἶναι λοιπὸν αὐτονόητο ὅτι οἱ μορφές τῶν προπατόρων καὶ ἡ Ρίζα Ἰεσσαί, ἀποδίδοντας τὴν «ἀρετὴ» τῆς ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς στὸν Χριστό, ἀναφέρονταν μὲ ἕναν ἄμεσα κατανοητὸ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς παραλληλισμό, στὴν ἀριστοκρατικὴ καταγωγὴ τῶν αὐτοκρατόρων²³.

15. Nersessian, Paris. Gr. 74, 113-114, εἰκ. 5. Βλ. ἐπίσης Tsuji, Paris. Gr. 74, 165-203, εἰκ. 1, 8-10.

16. Velmans, *Laur. VI.23*, 21, εἰκ. 7-9.

17. Βλ. Omont, *Miniatures* πίν. LXXXV. Βλ. ἐπίσης Nersessian, Paris. Gr. 74, 113, σημ. 22.

18. Nersessian, Paris. Gr. 74, 113. Βλ. ἐπίσης Nersessian, Manuscript at Dumbarton Oaks 179-180, εἰκ. 28.

19. Nersessian, *Walters Art Gallery* 25-27, εἰκ. 57, 116.

20. Nersessian, *Freer Gallery of Art* 26 κέ., εἰκ. 54-56 καὶ σ. 55 κέ., εἰκ. 204.

21. Babić, *Studenica* 85, εἰκ. 34.

22. Παπαμαστοράκης, *Μαυριώτισσα* 230.

23. Αὐτόθι 230.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9

ΟΙ ΑΓΙΟΙ

Η παρουσία αγίων στον χώρο του τρούλου είναι σπάνια τόσο στη μεσοβυζαντινή όσο και στην ύστεροβυζαντινή περίοδο. Σε πέντε ναούς της παλαιολόγειας περιόδου εντάσσονται μορφές αγίων στο εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου: στους ναούς του Ἀγ. Σώζοντα στο Γεράκι και του Ταξιάρχη στο Μαρκόπουλο, και στα τρία σερβικά μνημεῖα Kučevište, Lesnovo και Matejic.

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο ἄγιοι σὲ τρούλο ὑπάρχουν στὸ Ischani¹, ὅπου στὰ ἐσωρράχια τῶν τόξων τῶν παραθύρων εἰκονίζονται σὲ προτομές ἄγιοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζονται οἱ Δημήτριος, Θεόδωρος, Προκόπιος, Μηνᾶς, Σέργιος, Φωκᾶς καὶ Κόνων. Στὸ β' στρώμα τῆς Πρωτόθρονης στὴ Νάξο² (1056) εἰκονίζονται ἰσότιμα δίπλα στοὺς προφῆτες καὶ στοὺς ἀγγέλους οἱ τέσσερις ἄγιοι Δημήτριος, Γεώργιος, Θεόδωρος καὶ Νικόλαος. Στὸ Timothesubani τῆς Γεωργίας, κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν προφητῶν ὑπάρχουν, σύμφωνα μὲ τὴν E. Privalova³, μετωπικοὶ ὁλόσωμοι ἄγιοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀναγνωρίζονται οἱ Μάμας, Φλῶρος, Λαῦρος, Πρόκλος, Ἰλαρίων, Ἀβιβος, Σαμωνᾶς, Γουρίας, Τρύφων, Νικήτας καὶ Ἀρέθας.

Στὸν Ἀγ. Σώζοντα (1261+)⁴, κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο ὁ ὁμώνυμος ἅγιος ὡς μάρτυρας δορυφορούμενος ἀπὸ ἀγγέλους. Ἡ παρουσία τοῦ ἁγίου αὐτοῦ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία καὶ ἴσως ἀποτελεῖ μία μορφή εὐχαριστίας πρὸς τὸν ἅγιο στὸν ὁποῖο καὶ εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Εἶναι μάλιστα πολὺ πιθανὸ ὁ ἅγιος Σώζων νὰ συμβολίζει τὴ σωτηρία ἐξ αἰτίας τοῦ ὀνόματός του. Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἁγίου Σώζοντα ὡς μάρτυρα μεταξὺ τῶν ἀγγέλων καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸν θρόνο δόξης ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση τῆς λειτουργίας.

Στὸν Ταξιάρχη στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς (1275-1300)⁵ οἱ τρεῖς ἱερατικοὶ ἄγιοι Κοσμάς, Δαμιανὸς καὶ Παντελεήμονας, μαζὶ μὲ τὴν ἁγία Θεοδότη, μητέρα τῶν δύο πρώτων, εἰκονίζονται μεταξὺ τῶν προφητῶν στὰ τέσσερα βασικὰ ἄξονικὰ σημεῖα τῆς ζώνης κάτω

1. Thierry, Peintures du Xe siècle en Géorgie 100, εἰκ. 28.

2. Panagiotidi, Peinture monumentale en Grèce 99. Ζίας, Πρωτόθρονη εἰκ. 12.

3. Privalova, Timothésurbani 33-34.

4. Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις 3-4.

5. Ἀσπρά-Βαρδαβάκη, Ταξιάρχης στὸ Μαρκόπουλο 210-213.

ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα (πίν. 55). Ἡ παρουσία τους ἐκεῖ ἴσως ἀποτελεῖ ἔκφραση εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς ἁγίους αὐτοὺς ἐκ μέρους τοῦ κτίτορα. Ἡ εἰκόνιση τῶν ἱατρῶν ἁγίων στὸν χώρο τοῦ τρούλου τοῦ Ταξιάρχῃ ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ναὸς ὑπῆρξε ἀρχικὰ ἀφιερωμένος σὲ αὐτοὺς καὶ ὄχι στοὺς Ταξιάρχες. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ ἡ ἀπουσία τῶν ἀγγέλων ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου. Ἐὰν ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στοὺς ἀρχαγγέλους, θὰ ἔπρεπε αὐτοὶ νὰ εἰκονίζονται στὸν τρούλο, ὅπου εἶναι καὶ ἡ φυσικὴ τους θέση, καὶ ὄχι οἱ ἱαματικοὶ ἅγιοι.

Τὰ παραπάνω παραδείγματα μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὸν Ὅσιο Λουκᾶ (1011-1025)⁶, ὅπου ἕξι στρατιωτικοὶ ἅγιοι εἰκονίζονται στὰ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα ἐσωρράχια τῶν κεντρικῶν τόξων ποὺ στηρίζουν τὸν τρούλο. Ἡ θέση τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων ἐκεῖ δηλώνει κατὰ κάποιον τρόπο τὴ στήριξη τοῦ τρούλου ἀπὸ αὐτοὺς. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἅγιοι αὐτοὶ εἶναι οἱ στυλοβάτες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς τάξης τῶν πραγμάτων ποὺ ἡ Ἐκκλησία ἐκφράζει.

Στὴν Ἀγ. Σοφία Κιέβου (1040-46) στὰ ἐσωρράχια τῶν κεντρικῶν τόξων ποὺ στηρίζουν τὸν τρούλο εἰκονίζονται μέσα σὲ μετάλλια οἱ Σαράντα Μάρτυρες τῆς Σεβάστειας. Οἱ ἴδιοι ἅγιοι τοποθετοῦνται σὲ ζωφόρο, στηθαῖοι, στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου στὸ Kučevište (1330-1331)⁷, στὸ Lesnovo (1346-1347)⁸ καὶ στὸ Matejić (1346-1355)⁹. Ἡ τοποθέτηση τῶν μαρτύρων αὐτῶν ἐκεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν Sv. Radojčić¹⁰ σχετίζεται μὲ τὴν προσασία τοῦ κτίσματος ἀπὸ τοὺς σεισμούς. Ἡ ἄποψη αὕτη βασίστηκε στὴν ἀνάγνωση τῶν ὀνομάτων τῶν ἁγίων αὐτῶν σὲ τέσσερις πλάκες ποὺ βρέθηκαν σὲ ναὸ τοῦ Temnić καὶ ἦταν τοποθετημένες κάτω ἀπὸ τὸν τρούλο. Τὴν ὑπόθεση τοῦ Sv. Radojčić ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν κατώτατη ζώνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βατοπεδίου εἰκονίζονται σὲ ζωφόρο, ἢ ὁποία περιτρέχει τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ καθολικοῦ σὰν ζώνη προστάσεως, οἱ Σαράντα Μάρτυρες τῆς Σεβάστειας.

6. Στίκας, *Ὁσιος Λουκᾶς* πίν. 38, 40, 42-49.

7. Djordjević, Kučevište 85. Djordjević, *Les images de la prose* 492, 495, εἰκ. 8.

8. Gabelić, *The Case of Lesnovo* εἰκ. 12, 23. Βλ. καὶ

τὴν πρόσφατη δημοσίευση τῆς Gabelić, *Lesnovo* 59-60.

9. Αὐτόθι σημ. 405.

10. Radojčić, *L'inscription de Temnić* 3-11.

ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ο ἀρχιτεκτονικός τύπος τοῦ τρούλου ἐπιδρᾷ ἄμεσα στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς διακόσμησής του. Ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων, ἡ σύνθεση τῶν παραστάσεων καὶ ἡ δομὴ τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διάρθρωση τοῦ χώρου αὐτοῦ. Ἐνα παράδειγμα διακόσμησης τρούλου ποὺ ἡ σύνθεσή της ὀφείλεται στὴν ἀρχιτεκτονικὴ του ιδιομορφία εἶναι ἡ Παναγία Κερὰ στὴν Κριτσά τῆς Κρήτης.

Στὴν Παναγία Κερὰ¹ οἱ νευρώσεις τοῦ τρούλου δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἔνταξη ἑνὸς κεντρικοῦ μεταλλίου μὲ τὸν Παντοκράτορα, καὶ γι' αὐτὸ ἡ εἰκονογράφηση ἔχει ὀργανωθεῖ ὡς ἑξῆς: τὸ κεντρικὸ μετάλλιο καὶ οἱ δύο ὑποκείμενες ζῶνες διαιροῦνται σὲ τέσσερα τμήματα ἀπὸ τὶς νευρώσεις. Στὴν κορυφὴ κάθε τμήματος εἰκονίζεται ἓνα σεραφίμ. Σὲ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα τέσσερα τμήματα παριστάνεται ἀπὸ μία εὐαγγελικὴ σκηνή: στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο ἡ Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, στὸ νότιο ἡ Βάπτισις, στὸ δυτικὸ ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ στὸ βόρειο ἡ Εἴσοδος στὴν Ἱερουσαλήμ. Οἱ τέσσερις παραστάσεις διατάσσονται σύμφωνα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἀκολουθία τῶν εἰκονιζομένων ἐπεισοδίων. Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται δώδεκα μορφές προφητῶν κάτω ἀπὸ ζωγραφιστὰ ἀψιδώματα.

Στὴν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς δεξιὰ ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα μὲ τὸ κιβώριο, ποὺ χωρίζει τὴν παράσταση σὲ δύο μέρη, εἰκονίζονται ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωσήφ μὲ τὶς προσφορές. Στὸ ἀριστερὸ τμήμα βρίσκεται ὁ Συμεὼν κρατώντας στὰ χέρια του τὸν Χριστὸ καὶ ἡ προφήτις Ἄννα μὲ ἀνοιχτὸ εἰλητάριο. Στὴ Βάπτισις² τὸ μεγαλύτερο τμήμα καταλαμβάνει ὁ Χριστὸς, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται στὸ κέντρο τῆς παράστασης. Μέσα στὸ νερὸ ὑπάρχει ἡ προσωποποίηση τοῦ Ἰορδάνη, πλοῖα καὶ ψάρια. Ἀριστερὰ διατηροῦνται οἱ τρεῖς ἄγγελοι, ἐνῶ δεξιὰ ἡ μορφὴ τοῦ Προδρόμου ἔχει καταστραφεῖ. Στὴν Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου εἰκονίζονται στὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παράστασης ὁ Χριστὸς καὶ οἱ μαθητὲς ποὺ τὸν ἀκολουθοῦν. Στὰ πόδια του σὲ στάση προσκύνησης βρίσκονται οἱ δύο ἀδελφές τοῦ Λαζάρου, Μάρθα καὶ Μαρία. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς σύνθεσης ὑπάρχει ὁ τάφος μὲ τὸν Λάζαρο. Στὴ Βαῖοφόρος³ ὁ Χριστὸς ἔρχεται ἀπὸ τὰ δεξιὰ ἀκολουθούμενος ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του,

1. Μπορμπουδάκης, *Κριτσά* εἰκ. 19-21. Ὁ ἴδιος, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Κρήτης* 356, πίν. 261-262.

2. Μπορμπουδάκης, *Κριτσά* εἰκ. 20. Ὁ ἴδιος, *Βυ-*

ζαντινὰ μνημεῖα Κρήτης 356, πίν. 262.

3. Μπορμπουδάκης, *Κριτσά* εἰκ. 19.

ἀπὸ τοὺς ὁποίους διακρίνονται τρεῖς. Ἀριστερά, στὴν εἴσοδο τῆς πόλης, εἰκονίζονται οἱ κάτοικοι τῆς Ἱερουσαλήμ ὑποδεχόμενοι τὸν Χριστό.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ὅπου στὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου περιλαμβάνονται ἀφηγηματικὲς παραστάσεις ἀποτελεῖ ὁ ναὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (Λευκὴ Ἐκκλησία) στὸ Karan. Ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου διατηρεῖται ἀποσπασματικά· ὅλο τὸ ἄνω τμήμα, ποὺ ἴσως περιελάμβανε τὴ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα, ἔχει χαθεῖ. Στὴν ὑποκείμενη ζώνη, ἀπὸ τοὺς δώδεκα προφῆτες ἐλάχιστοι σώζονται ὁλόκληροι, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς περισσότερους διακρίνονται μόνο τὰ κάτω ἄκρα καὶ ὁρισμένων τμήμα τοῦ σώματός τους. Στὴν τελευταία ζώνη, ἡ ὁποία διατηρεῖται ὁλόκληρη, εἰκονίζονται τέσσερις εὐαγγελικὲς σκηνές: ἡ Σταύρωση, ἡ Ἀνάσταση, ἡ Ἀνάληψη καὶ ἡ Πεντηκοστή. Τὸ μικρὸ μέγεθος τῶν παραθύρων ποὺ βρίσκονται στὰ συμπληρωματικὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ὁδήγησε στὴν ἐνιαία διαμόρφωση τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ τυμπάνου καὶ ἐπέτρεψε τὴν τοποθέτηση τῶν παραστάσεων.

Στὴ Σταύρωση (πίν. 98), τὸν κάθετο ἄξονα τῆς παράστασης δημιουργεῖ ὁ σταυρὸς μὲ τὸν Χριστὸ ποὺ προβάλλεται μπροστὰ ἀπὸ οἰκοδομήματα καὶ εἶναι τοποθετημένος πάνω στὸν λοφίσκο, στὸ κάτω τμήμα τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ἡ παράσταση χωρίζεται σὲ δύο μέρη: δεξιὰ ὁ Ἰωάννης μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ τὶς γυναῖκες ποὺ τὴν παραστέκουν καὶ ἀριστερὰ οἱ Ἑβραῖοι μὲ τὸν ἐκατόνταρχο. Στὸ ἄνω τμήμα, πάνω ἀπὸ τὶς κεφαλὲς τοῦ σταυροῦ, δύο ἱπτάμενοι ἄγγελοι σκεπάζουν τὰ πρόσωπά τους σὲ ἔνδειξη θλίψης. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ βάθος μὲ τὰ οἰκοδομήματα.

Στὴν Ἀνάσταση (πίν. 99α) ὁ Χριστὸς στέκεται στὸ κέντρο καὶ ἀνασύρει τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐὰ μὲ τὰ δύο του χέρια. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ εἰκονίζονται οἱ δίκαιοι μὲ τὸν Ἀβελ καὶ πίσω ἀπὸ τὴν Εὐὰ οἱ προφητάνакτες μὲ τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο. Ὁ Χριστὸς πατεῖ πάνω στὶς σπασμένες πόρτες ποὺ σκεπάζουν τὸν Ἄδη. Οἱ προπάτορες βγαίνουν ἀπὸ σαρκοφάγους, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες μορφὲς ποὺ τοὺς ἀκολουθοῦν. Πίσω ἀπὸ τὰ δύο βουνὰ εἰκονίζεται τὸ οὐράνιο τόξο, πάνω στὸ ὁποῖο ἄγγελοι κρατοῦν ἀνοικτὲς τὶς πόρτες τοῦ οὐρανοῦ. Στὸ ἐνδιάμεσο ἕνας ἱπτάμενος ἄγγελος. Ἡ παράσταση, ὡς πρὸς τὴν στάση τοῦ Χριστοῦ ποὺ ἀνασύρει καὶ τοὺς δύο προπάτορες ταυτόχρονα, θυμίζει τὶς παραστάσεις τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, στὴ Μονὴ τῆς Χώρας, στὸν Χριστὸ τῆς Βέροιας καὶ στὸν Ἁγ. Νικόλαο τὸν Ὁρφανό. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ ἀποτελεῖ τὸ οὐράνιο τόξο μὲ τὶς πόρτες τοῦ οὐρανοῦ, ποὺ παραπέμπουν στὶς δίζωνες παραστάσεις τῆς Ἀνάστασης, οἱ ὁποῖες ἀπαντῶνται στὴν Gračanica, καὶ ἀργότερα στὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρᾶ, στὴν Ἀγριακὸνα καὶ στὴ Βρεστενίτισσα.

Στὴν Ἀνάληψη (πίν. 99β) τὸν κάθετο ἄξονα ἀποτελεῖ ἡ Θεοτόκος, ἡ ὁποία εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀναλαμβανόμενο Χριστὸ ὄρθια, μετωπικὴ καὶ δεόμενη πάνω σὲ ὑποπόδιο. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ συμπιλήματα *M(HT)HP Θ(EO)Υ*. Τὴν παραστέκουν δύο ἄγγελοι μὲ σκῆπτρα. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, μπροστὰ ἀπὸ δύο βουνὰ, εἰκονίζονται οἱ ἀπόστολοι σὲ δύο ὁμάδες. Στὸ δεξιὸν τμήμα μπροστὰ ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους βρίσκεται ὁ Παῦλος μὲ εὐαγγέλιο κλειστό. Δίπλα του ὑπάρχει ἀκόμη ἕνας εὐαγγελιστής, μᾶλλον ὁ Ματθαῖος. Ἀριστερὰ ὁ Πέτρος κρατεῖ εἰλητάριο κλειστό· μαζὶ του βρίσκονται ὁ Μάρκος (:) καὶ ὁ Ἰωάννης Θεολόγος. Στὸ ἄνω τμήμα εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς μέσα σὲ στρογγυλὴ δόξα, καθισμένος σὲ οὐράνιο τόξο. Κρατεῖ κλειστὸ εἰλητό καὶ εὐλογεῖ. Τὴ δόξα ὑποβαστάζουν δύο ἱπτάμενοι ἄγγελοι.

Στὴν Πεντηκοστή (πίν. 100) ἡ σύνθεση διαμορφώνεται ἀπὸ ἕνα ἡμικυκλικὸ σύνθρονο, πάνω στὸ ὁποῖο κάθονται οἱ ἀπόστολοι. Στὸ κάτω τμήμα οἱ φυλὲς καὶ οἱ γλῶσσες. Στὸ

δεξί ήμιχόριο εικονίζεται ο Παῦλος με κλειστό εὐαγγέλιο καὶ ὁ Ἰωάννης Θεολόγος. Στὸ ἀριστερὸ ὁ Πέτρος με κλειστό εἰλητάριο καὶ οἱ ὑπόλοιποι εὐαγγελιστές. Πάνω ἡ δόξα τοῦ οὐρανοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκπορεύονται οἱ πύρινες γλῶσσες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ πίσω δεξιὰ οἰκοδόμημα.

Μιὰ σύγκριση μεταξὺ τῶν σκηνῶν τοῦ Δωδεκαόρτου πού εἰκονίζονται στοὺς ναοὺς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ Karan καὶ τῆς Παναγίας Κερᾶς στὴν Κριτσά, δείχνει ὅτι αὐτὰ τὰ δύο μνημεῖα δὲν ἔχουν κοινὴ καμία σκηνή. Στὴν Παναγία τῆς Κριτσᾶς ὁ κύκλος ἀρχίζει μετὰ τὴν Ὑπαπαντὴ καὶ τελειώνει μετὰ τὴ Βαϊοφόρο. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς σὲ γενικὲς γραμμὲς ὑπογραμμίζουν τὴ θεία φύση τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρονται ἄμεσα στὸ Πάθος του. Ἀντίθετα στὸν ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ Karan ὁ κύκλος ἀρχίζει μετὰ τὴ Σταύρωση καὶ τελειώνει μετὰ τὴν Πεντηκοστή. Εἰκονίζονται, δηλαδή, παραστάσεις σχετικὲς μετὰ τὸ Πάθος καὶ τὰ μετὰ τὴν Ἀνάσταση γεγονότα, συμβολίζοντας τὴν διὰ τοῦ Πάθους λύτρωση τοῦ κόσμου. Ἡ ἐπιλογή τῶν παραστάσεων τοῦ Δωδεκαόρτου στὸ Karan ἐντάσσεται, ὅπως εὐκολὰ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, στὸ πνεῦμα τοῦ 14ου αἰ., ὅποτε δίνεται ἔμφαση στὸν κύκλο τοῦ Πάθους καὶ τῶν γεγονότων μετὰ τὴν Ἀνάσταση.

Ὁ Ταξιάρχης τοῦ Ἑλλανίου ὅρους στὴν Αἴγινα⁴ εἶναι ἓνα ἀκόμη παράδειγμα ὅπου κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα, στὰ τέσσερα διάχωρα μεταξὺ τῶν παραθύρων, εἰκονίζονται ἰσάριθμες ἀφηγηματικὲς σκηνές. Ὅμως τὸ μνημεῖο διαφέρει κατὰ πολὺ ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα, καθὼς οἱ σκηνὲς πού εἰκονίζονται δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν Ἀρχαγγέλων. Ὁ κύριος λόγος πού ὁδήγησε στὴν τοποθέτηση τῶν τεσσάρων παραστάσεων ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἀρχαγγέλων στὸν τροῦλο εἶναι ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὸν Ταξιάρχη Μιχαήλ.

Ἡ πρώτη παράσταση, στὸ βορειοανατολικὸ διάχωρο, εἰκονογραφεῖ τὴν ἔξωση τῶν πρωτοπλάστων ἀπὸ τὸν παράδεισο. Συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: *Ο ΑΝΚΕΛΟC ΕΒΓΑΛΕΝ ΤΟΝ ΑΔΑΜ] ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΒΑΝ ΕΚ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΙCΟΥ*. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἔνθρονος στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς παράστασης, δείχνοντας μετὰ τὸ προτεταμένο χέρι του τὴν ἔξοδο τοῦ παραδείσου, πρὸς τὴν ὁποία ὁ ἀρχάγγελος ὁδηγεῖ τοὺς πρωτόπλαστους.

Ἡ ἐπόμενη σύνθεση πού βρίσκεται στὸ νοτιοανατολικὸ διάχωρο εἰκονίζει τὸ ὄνειρο τοῦ Ἰακώβ μετὰ τὴν οὐρανοδρομὸ κλίμακα καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή: *Η ΚΑΙΜΑΞ ΤΟΥ ΙΑΚΟΒΟ ΚΥ ΑΝΚΕΛΗ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΑΝΗΒΕΝΟΝΤΕC Κ(ΑΙ) ΚΑΤΗΒΟΝΤΕC*. Στὸ ἀριστερὸ τμήμα εἰκονίζεται ξαπλωμένος ὁ Ἰακώβ. Ἡ κλίμακα εἶναι τοποθετημένη διαγώνια, μετὰ τρόπο ὥστε νὰ ἐνώνεται ὁ Ἰακώβ μετὰ τὸν Χριστὸ πού εἰκονίζεται μέσα σὲ ἡμικύκλιο στὸ ἄνω δεξιὸ τμήμα τῆς σύνθεσης. Τὸν ὑπόλοιπο χῶρο καταλαμβάνουν οἱ μορφὲς ἑπτὰ ὁλόσωμων ἀγγέλων πού ἀνεβαίνουν καὶ κατεβαίνουν τὴν κλίμακα.

Ἡ τρίτη σύνθεση πού βρίσκεται στὸ νοτιοδυτικὸ διάχωρο εἰκονίζει τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Τὰ δύο πρόσωπα τῆς παράστασης, συνοδεύονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές: *ΙΗCΟ[ΥC] Ω ΤΟΥ ΝΑΥΗ, ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟC) ΜΙΧΑΗΛ*. Καὶ οἱ δύο μορφὲς εἶναι ντυμένες μετὰ στρατιωτικὴ ἐνδυμασία. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ κρατεῖ σπαθί

4. Μοντσόπουλος, Ταξιάρχης Ἑλλανίου ὅρους 85-86, εἰκ. 27α-γ. 40-50, εἰκ. 5-6. Κουκιάρης, *Τὰ θαύματα τῶν ἀγγέλων*

μέ τὸ δεξί του χέρι, ἐνῶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ δόρυ καὶ ἀσπίδα. Στὸ ἄνω δεξιὶ τμήμα τῆς σύνθεσης ἀναγράφεται ἐπίσης τμήμα τοῦ διαλόγου μεταξὺ τοῦ ἀρχαγγέλου καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ: *ΗΜΕΤΕΡΟΣ Η ΤΟΝ ΥΠΕΝΑΝΤΙΩ[N] [ΝΥ]ΝΙ ΠΑΡΑΓΕΟΝΕΝ ΠΡΟСТА-ΞΗC ΤΟ CΟ ΗΚΕΤΙ*.

Ἡ τελευταία παράσταση, ποὺ βρίσκεται στὸ βορειοδυτικὸ διάχωρο, εἰκονογραφεῖ τὸ Ἐν Χώναις Θαῦμα. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς σύνθεσης βρίσκεται ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ντυμένος μὲ στρατιωτικὴ ἐνδυμασία. Στρέφεται πρὸς τὸν Ἀρχιππο, ποὺ βρίσκεται στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς σύνθεσης μπροστὰ ἀπὸ ἐκκλησιαστικὸ οἰκοδόμημα. Ἀπὸ τίς ἐπιγραφὰς τῶν προσώπων διατηρεῖται μόνο τὸ *ΑΡΧΗΠΠΟΣ*.

Ἡ παρουσία τῶν τεσσάρων σκηνῶν ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἀρχαγγέλων στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου στὸν Ταξιάρχη τοῦ Ἑλλανίου ὄρους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο *Ο ΦΩΤΟΔΟΤΗΣ*, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ζωγράφος εἶχε ὡς πρότυπό του φορητὲς εἰκόνες. Τὸ ἐπίθετο *Φωτοδότης* συνοδεύει τὴ μορφή τοῦ Χριστοῦ σὲ φορητὲς εἰκόνες, ἐνῶ κατὰ κανόνα στὸν τρούλο δὲν ἀναγράφονται ἄλλα ἐπίθετα τοῦ Θεοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ *Παντοκράτωρ*.

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΗΨΗΣ

Στὴν παλαιολόγια περίοδο ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου ἀπαντᾶται στὸν Ἁγ. Μάμα στοὺς Ἑξήδες Καρπάθου (14ος αἰ.), στὴν Ἀνάληψη τῆς Žiža (β' στρώμα τοιχογραφιῶν, 1309-1313), στὸν Ἁγ. Δημήτριο τοῦ Peć (1345) καὶ στὴν Παναγία (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη (1350-1360). Ἡ Ἀνάληψη στὴ θέση αὐτὴ ἀπαντᾶται ἤδη σὲ ναοὺς τῆς πρώτης βυζαντινῆς καὶ τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου¹.

Μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης διακοσμήθηκε δύο φορές ὁ τρούλος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναλήψεως στὴ Žiža. Ὁ ναὸς χτίστηκε γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀρχιεπισκοπικὴ ἐκκλησία καὶ διακοσμήθηκε μὲ τοιχογραφίες ἀπὸ ἐξαίρετους Κωνσταντινοπολίτες ἢ Θεσσαλονικεῖς ζωγράφους² στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. (περ. 1220)³. Ἀφιερώθηκε στὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ λόγος αὐτὸς ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν τοποθέτηση τῆς παράστασης στὸν τρούλο. Ἐνα ἄλλο λαμπρὸ μνημεῖο τῆς Σερβίας, ἡ Mileševa (1222-1228)⁴, ποὺ διακοσμήθηκε ἀμέσως μετὰ τὴ Žiža, ἀφιερώθηκε ἐπίσης στὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ ἀκολουθώντας τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Žiža τόσο στὸν τρούλο ὅσο καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ναοῦ.

Ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης διακοσμεῖ ἐπίσης τὸν τρούλο τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων στὸ Peć (1250-1260)⁵, τὴ νέα ἀρχιεπισκοπικὴ ἔδρα τῆς σερβικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. Τὴ θέση αὐτὴ δικαιολογεῖ ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στοὺς Ἀποστόλους ἀλλὰ καὶ ἡ χρῆση του ὡς ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας. Ἡ Žiža καὶ οἱ Ἁγ. Ἀπόστολοι στὸ Peć ὀνομάζονταν ἀπὸ κοινοῦ «μητέρες τῶν ἐκκλησιῶν»⁶. Οἱ πηγὲς ἀναφέρουν τοὺς ναοὺς αὐτοὺς ὡς ἄμεσα ἐπηρεασμένους ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς Ἱερουσαλὴμ, ὅπου εἶχε ταξιδέψει ὁ ἅγιος Σάββας τῆς Σερβίας, καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὸν ναὸ τῆς Σιών, ποὺ εἶχε ἐξ ἀρχῆς ἀφιερωθεί στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους⁷. Οἱ ναοὶ αὐτοί, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀπετέλεσαν τὸ πρότυπο γιὰ τὸν τρίτο ναὸ τοῦ Peć, τὸν Ἁγ. Δημήτριο (1345), ὅπου τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου – ἂν καὶ ἐπιζωγραφημένο τὸ 1560 – ἀντιγράφει τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, μὲ τὸν ὅποιο ἀνήκει στὸ ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα.

Ἡ ἀφιέρωση τῶν τριῶν ναῶν τοῦ σερβικοῦ βασιλείου, Žiža, Mileševa καὶ Peć, στὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ ἢ στοὺς Ἀποστόλους, ἐξηγεῖ τὴν παρουσία τῆς παράστασης τῆς

1. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τρούλλος* 161 κέ.

2. Djurić, *La peinture murale serbe* 154.

3. Αὐτόθι 154-155, ὅπου καὶ ἡ χρονολόγησις. Το-
dić, Mileševa et Žiža 89.

4. Αὐτόθι 89.

5. Αὐτόθι 89.

6. Djurić, *La peinture murale serbe* 162.

7. Αὐτόθι 162-163.

Ἀνάληψης στὸν τροῦλο. Ἐπιπλέον ἡ Žiža ἀρχικά καὶ λίγο ἀργότερα οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι στὸ Ρεέ ὑπῆρξαν οἱ ἐπισκοπικοὶ ναοὶ τῆς σερβικῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ὁ Ἅγ. Δημήτριος ἀποτελεῖ κι αὐτὸς τμῆμα τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ συγκροτήματος τοῦ Ρεέ. Τὸ θέμα τῆς Ἀνάληψης, μὲ τὶς μορφές τῶν Ἀποστόλων ποὺ ἐδίδαξαν «πάντα τὰ ἔθνη», τὴν εἰκόνα τοῦ θριαμβευτῆ Χριστοῦ ποὺ δηλώνει τὸν θρίαμβο τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὴ μορφή τῆς Θεοτόκου ποὺ συμβολίζει τὴν οἰκουμενικὴ Ἐκκλησία, θεωρήθηκε κατάλληλο νὰ διακοσμήσει σερβικοὺς ἐπισκοπικοὺς ναοὺς τοῦ 13ου αἰ., καὶ μάλιστα σὲ ἓνα νέο κράτος ὅπως τὸ σερβικό, ποὺ ἡ Ἐκκλησία του γίνεται αὐτοκέφαλη μόλις τότε.

Ὅταν ὁ ναὸς στὴ Žiža ζωγραφήθηκε γιὰ δευτέρη φορὰ μὲ χορηγία τοῦ κράτη Στεφάνου Milutin γύρω στὸ 1309-1314, ἦταν φυσικὸ ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης νὰ καταλάβει τὴν παλιά της θέση⁸. Στὴ Žiža διατηροῦνται σήμερα τὰ κάτω ἄκρα δεκαεῖς μορφῶν ποὺ εἶναι τοποθετημένες ἀνὰ δύο μεταξὺ τῶν παραθύρων. Δὲν διαφοροποιοῦνται μεταξύ τους, μὲ ἐξαίρεση τὴ Θεοτόκο. Στὸ διάχωρο δίπλα στὴ Θεοτόκο διακρίνονται ἐπίσης τὰ κάτω τμήματα ἀπὸ τὶς φτεροῦγες δύο μορφῶν. Συνήθως ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀναλαμβανόμενο Χριστό, τοὺς δώδεκα ἀποστόλους, τὴ Θεοτόκο καὶ δύο ἁγγέλους. Ἡ ἐπιπλέον μορφή ποὺ εἰκονίζεται ἐδῶ, δίπλα στὴ Θεοτόκο, εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἰωάννη Προδρόμο, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει καὶ στὴν Ἀνάληψη τοῦ τροῦλου τοῦ ναοῦ τοῦ Χριστοῦ στὸ Pskov⁹.

Ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα παράσταση Ἀνάληψης σὲ τροῦλο, ἀπὸ εἰκονογραφικῆς πλευρᾶς, εἶναι τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη¹⁰. Πρῶτον διότι, ἀντίθετα μὲ τοὺς ναοὺς ποὺ ἀναφέρθηκαν προηγουμένως, ὁ ναὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὴ Θεοτόκο καὶ ὄχι στὸν Χριστό ἢ στοὺς Ἀποστόλους, ὥστε νὰ δικαιολογεῖ τὴν τοποθέτηση τῆς παράστασης στὸν τροῦλο, καὶ δεύτερον διότι ἡ ὅλη σύνθεσή της περιέχει στοιχεῖα ποὺ τὴν καθιστοῦν ἰδιότυπη.

Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται μέσα σὲ δόξα ποὺ σηκώνουν ἕξι ἱστάμενοι ἄγγελοι. Κάτω ἀπὸ τοὺς ἁγγέλους ἀναγράφεται ὁ ψαλμὸς 46 (47):6 τοῦ Δαβὶδ: *ἀνέβη ὁ θεὸς ἐν ἀλαλαγμῷ, κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος*, ποὺ ψάλλεται τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀνάληψης¹¹. Μὲ τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα στὸ εἰλητάριό του εἰκονίζεται ὁ προφήτης Δαβὶδ στὴν Ἀνάληψη ποὺ κοσμεῖ τὸ φ.2ν τοῦ κώδικα Vat. gr. 1162. Πάνω ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους παριστάνονται τὰ σύμβολα τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης. Τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἁγγέλους ποὺ φουσοῦν σὲ σάλπιγγες. Εἶναι οἱ προσωποποιήσεις τεσσάρων ἀπὸ τοὺς ἀνέμους, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφές ποὺ τοὺς συνοδεύουν. Ἄγγελοι ποὺ φουσοῦν σὲ σάλπιγγες ἀπαντῶνται καὶ στὶς παραστάσεις τῆς Ἀνάληψης στὴν Ἅγ. Σοφία τῆς Τραπεζούντας¹² καὶ στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου στὸ Volotovo¹³. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴ συσχετίσει τὸν συνδυασμὸ τῶν ἀνέμων-ἁγγέλων μὲ τὰ σύμβολα τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια τοῦ 148:1-3 ψαλμοῦ τοῦ Δαβὶδ: *αἰνεῖτε τὸν κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν, αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν τοῖς ὑψίστοις. αἰνεῖτε αὐτὸν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ· αἰνεῖτε αὐτὸν ἥλιος καὶ σελήνη.*

8. Subotić, Žiža 24.

9. Γκιολές, Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος 45.

10. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Ὁ ναὸς τῆς Παρθένου 499-500.

11. Høg - Zuntz, *Prophetologium* I.6, 537.

12. Talbot - Rice, *Saint Sophia* πίν. 31.

13. Vzdornov, *Volotovo* εἰκ. 68.1-68.2.

ΜΕΡΟΣ Γ

ΟΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΙ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ:
ΧΟΡΗΓΟΙ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΙ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΕΜΠΝΕΥΣΗΣ ΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Οπως φάνηκε τόσο από την τυπολογία, όσο και από την ανάλυση των ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικῶν στοιχείων, βασικὴ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἐμπνέονται οἱ δημιουργοὶ τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων τῶν τρούλων εἶναι τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ἡ ὑμνογραφία της, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἴδια τὴ λειτουργικὴ πράξη. Αὐτὸ τὸ κείμενο ἐνέπνευσε τὴ δημιουργία ὄχι μόνο τῆς παράστασης τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ ἄλλων συνθέσεων λειτουργικοῦ χαρακτήρα στὸν τρούλο. Συνθέσεις τέτοιου εἴδους ἀπαντῶνται ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ποὺ ἀνήκει στὸν δεύτερο εἰκονογραφικὸ τύπο καὶ ποὺ ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ εἶναι δημιούργημα παλαιολόγειο, καὶ ἡ ὑποκείμενη τοῦ παντοκράτορα ζώνη στὸν πρῶτο εἰκονογραφικὸ τύπο καὶ στὶς παραλλαγές του, εἶναι ἐπίσης ἄμεσα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξη· μία προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν στοιχείων ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν ἀποδεικνύει ὅτι ἂν καὶ δὲν ἐμπεριέχει ἀφηγηματικὰ στοιχεία, ὅπως ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, συνταιριάζει ὥστόσο στοιχεῖα ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ Θεία Λειτουργία· ὁ συνδυασμὸς αὐτῶν τῶν στοιχείων ὁδηγεῖ στὴ δημιουργία συνθέσεων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς συμβολικὲς παραστάσεις μιᾶς Οὐράνιας Λειτουργίας¹.

Ἡ ἴδια ἡ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα, ποὺ κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιο μὲ τὸ ἀριστερό του χέρι καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιόν, τοποθετεῖται ἐξ ἀρχῆς στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου καὶ ἔτσι συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ τελετουργικὸ τῆς λειτουργίας². Ἐπίσης, οἱ μορφές τῶν ἀγγέλων, τῆς Παναγίας, τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου, καὶ τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου, φορτισμένες μὲ τὸ συμβολικὸ τους περιεχόμενο, εἰκονίζονται μὲ διάφορους τρόπους καὶ σὲ ποικίλους συνδυασμούς, συγκροτώντας κάθε φορὰ μία σύνθεση ποὺ τὸ σταθερὸ της χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ ἄμεση συμβολικὴ σχέση της μὲ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἡ σχέση αὐτὴ ὑποδηλώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές ποὺ ἀναγράφονται εἴτε στὴν ταινία ποὺ περιβάλλει τὸν Παντοκράτορα, εἴτε στὴ ζώνη τῶν ἀγγέλων, καὶ οἱ ιδιότητες τοῦ Θεοῦ δηλώνονται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τῶν προφητῶν, οἱ ὁποῖες προέρχονται κατὰ κανόνα ἀπὸ περικοπές ποὺ ἀπαγγέλλονται κατὰ τὴ λειτουργία διαφόρων ἑορτῶν τοῦ ἔτους.

1. Τὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τοῦ πρώτου τύπου ποὺ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴ λειτουργία ἀντιγράφουν, ἀκολουθοῦν ἢ ἀναπαράγουν μὲ ἐλάχιστες

διαφοροποιήσεις μνημεῖα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

2. Mathews, *The Sequel to Nicaea* II 17 κέ.

Γύρω λοιπόν από τον άξονα της λειτουργίας και της ύμνογραφίας της λειτουργίας στρέφονται οί δημιουργοί των εικονογραφικών προγραμμάτων, άντλοϋν θέματα και δημιουργοϋν διάφορους συνδυασμούς παραστάσεων και μορφών που έχουν ως στόχο νά δώσουν στον πιστό που στρέφει την κεφαλή του ψηλά στον θόλο του ναοϋ, την εντύπωση ότι εισάγεται στον οϋράνιο χώρο των άγγέλων και άφομοιώνεται με αυτούς, συντελώντας μία λειτουργική πράξη μαζί τους μπροστά στη θεότητα, με τις πρεσβείες της Θεοτόκου και τη βοήθεια του Αγίου Πνεύματος, και ότι συμμετέχει σε μία διαδικασία με στόχο τη λύτρωσή του και την εϋμενή λύση των αιτημάτων του.

Ο διαφορετικός τρόπος με τον όποιο άντιλαμβάνονται τη λειτουργική πράξη ό εκάστοτε χορηγός και ό ίδιος ό ζωγράφος που άναλαμβάνει τον διάκοσμο προκάλεσε τους πολλαπλούς συνδυασμούς των εικονογραφικών θεμάτων, οί όποιοι με τη σειρά τους όδήγησαν στη δημιουργία ξεχωριστών εικονογραφικών τύπων και πολλαπλών παραλλαγών, που κινοϋνται όμως γύρω από τον άξονα της λειτουργίας. Υπάρχουν δηλαδή δύο αυτόνομες προσωπικότητες που κινοϋνται στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου χώρου, ό παραγγελιοδότης και ό εκτελεστής, οί όποιοι φορτίζουν κάθε φορά με τις άπόψεις τους τó εικονογραφικό πρόγραμμα.

Έχουν όμως κοινές άντιλήψεις ό παραγγελιοδότης και ό ζωγράφος, ή καλύτερα άντιλαμβάνονται με όμοιο τρόπο τις διάφορες έννοιες; Βέβαια τó πλαίσιο μέσα στο όποιο κινείται ένας καλλιτέχνης στο Βυζάντιο είναι σχετικά περιορισμένο, άφου τόσο τά βασικά στοιχεία ενός εικονογραφικού προγράμματος όσο και τó συμβολικό τους περιεχόμενο είναι ήδη δοσμένα.

Πά νά γίνει άντιληπτός ό συλλογισμός που με όδήγησε στην πεποίθηση ότι τά εικονογραφικά προγράμματα των τρούλων της παλαιολόγιας περιόδου που περιέλαβα στον πρώτο τύπο έπηρεάζονται από τη λειτουργία, θά πρέπει νά κάνω μία άναδρομή στην εξέλιξη του τύπου αυτού κατά την προηγηθείσα μεσοβυζαντινή περίοδο, μία περίοδο κατά την όποία δέν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί τó επόμενο βήμα που όδήγησε στη δημιουργία της εικονογραφικής σύνθεσης της Οϋράνιας Λειτουργίας.

Στο λειτουργικό εϊλητάριο της Βιβλιοθήκης του Έλληνικού Πατριαρχείου της Ίερουσαλήμ (Σταυρού 109), τó όποιο χρονολογείται στα τέλη του 11ου αϊ., ή Εϋχή της Εϊσόδου και ή Εϋχή του Τρισάγιου ύμνου της Θείας Λειτουργίας του άγιου Ίωάννη Χρυσοστόμου συνοδεϋονται από μικρογραφίες που άπεικονίζουν τον Χριστό ένθρονο μέσα στο άρχικό Όμικρον, τη Θεοτόκο δεόμενη, ένα τετράμορφο χερουβίμ συνοδευόμενο από την έπιγραφή ΠΟΛΥΟΜΑΤΑ, ένα έξαπτέρυγο σεραφίμ με την έπιγραφή ΕΞΑΠΤΕΡΥΓΑ (πίν. 156), δύο άγγέλους σε στάση προσκύνησης με καλυμμένα τά χέρια (Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟC) ΜΙΧΑΗΛ - Ο ΑΡΧ(ΑΓΓΕΛΟC) ΓΑΒΡΙΗΛ), δύο άγγέλους ντυμένους με άμφια διακόνου (ΡΑΦΑΗΛ και ΟΥΡΙΗΛ), και δύο άγγέλους με καλυμμένα τά χέρια, οί όποιοι συνοδεϋονται από την έπιγραφή ΑΓΓΕΛΟΙ Κ(ΥΡΙΟ)Υ³ (πίν. 157). Η Εϋχή του Τρισάγιου ύμνου που αναγράφεται στο εϊλητάριο του Έλληνικού Πατριαρχείου της Ίερουσαλήμ, άποδίδεται στον κώδικα Barberini 336 (8ος αϊ.) στη λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου και όχι του

3. Grabar, Un rouleau liturgique eϊκ. 2-5.

Χρυσοστόμου. Ὁ Α. Grabar, πού δημοσίευσε αὐτὸ τὸ λειτουργικὸ εἰλητάριο τὸ 1954, θεώρησε ὅτι ἡ παραπάνω σύνθεση ἀντικατοπτρίζει ἓνα τρουλαῖο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα⁴. Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι σωστὴ στὴ βάση της, ἡ ἔρευνα ὅμως γιὰ πολλὰ χρόνια ἀσχολήθηκε μόνο ἀκροθιγῶς μὲ τὸ θέμα τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας καὶ τὴν ἐμφάνισή της στὸν χώρο τοῦ τρούλου, βασιζόμενη πάντα σὲ παραστάσεις μεταγενέστερες τοῦ ἐν λόγω εἰληταρίου, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἔξῃς.

Ὁ πυρήνας γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο δημιουργήθηκε τὸ θέμα τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὴν Εὐχὴ τῆς Εἰσόδου τῆς Θείας Λειτουργίας⁵: *Δέσποτα Κύριε, ὁ καταστήσας ἐν οὐρανοῖς τάγματα καὶ στρατιάς ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων εἰς λειτουργίαν τῆς σῆς δόξης ποιήσον σὺν τῇ εἰσόδῳ ἡμῶν εἰσοδὸν ἀγίων ἀγγέλων γενέσθαι, συλλειτουργούντων ἡμῖν καὶ συνδοξολογούντων τὴν σὴν ἀγαθότητα*. Ἡ ἄποψη αὐτή, βασισμένη στὶς νεοπλατωνικὲς ἰδέες, ἀποτέλεσε τὸν πυρῆνα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναπτύχθηκε τὸ θέμα τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, δηλαδὴ τῆς ἀπεικόνισης τῆς ἰδεατῆς λειτουργίας ἡ ὁποία τελεῖται στὸν οὐρανὸ καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀρχέτυπο τῆς ἐπίγειας πού τελεῖται στὴ γῆ. Ὁ χώρος τοῦ τρούλου ὡς κεντρικὸ σημεῖο τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ θεωρήθηκε ὡς ὁ πλέον κατάλληλος γιὰ νὰ φιλοξενήσει ἓνα εἰκονογραφικὸ θέμα ὅπως αὐτὸ τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, ἡ ὁποία συνδυαζόταν ἄμεσα μὲ τὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου. Πὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἐντάσσεται στὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου καὶ ὄχι ἄλλου τμήματος τοῦ ναοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ εἰκαστικὴ ἀπόδοση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας δημιουργήθηκε γιὰ νὰ διακοσμήσει τὸ τμήμα τοῦ τρούλου ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα.

Τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα πού κοσμοῦν τὴν Εὐχὴ τοῦ Τρισάγιου ὕμνου στὸ λειτουργικὸ εἰλητάριο τοῦ Ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπαντῶνται σὲ μία μεγάλη ὁμάδα εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων τόσο τῆς μεσοβυζαντινῆς ὥς καὶ τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου.

Στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Χαλιδούς, πού χρονολογεῖται στὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 12ου αἰ., κάτω ἀπὸ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα εἰκονίζονται μέσα σὲ μετάλλια ἡ Θεοτόκος δεόμενη καὶ ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. Τὸ μετάλλιο μὲ τὴ Θεοτόκο εἶναι τοποθετημένο στὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο καὶ ἐκεῖνο μὲ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὸ δυτικόν· τὸ καθένα πλαισιώνεται ἀπὸ ἓνα ζευγὸς μεταλλίων μὲ στηθάρια ἀγγέλων σὲ στάση προσκύνησης. Ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια πλευρὰ αὐτῆς τῆς ζώνης καταλαμβάνονται ἀπὸ ἓνα ἑξαπτέρυγο σεραφίμ, ἓνα τετράμορφο χερουβίμ καὶ ἓνα ζευγὸς τροχῶν ἡ κάθε μία. Ἡ ζώνη μὲ τοὺς προφήτες εἶναι, στὸ μεγαλύτερο μέρος της, κατεστραμμένη.

Ἰδιαίτερα ἡ Θεοτόκος, ἡ ὁποία εἰκονίζεται μὲ τὰ χέρια σὲ στάση δέησης, ἀποτελεῖ τὴν εἰκαστικὴ ἀπόδοση τοῦ «*πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου*» πού ἀναφέρεται στὴ Θεία Λειτουργία. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου μὲ τὴν παρουσία τῆς περιστερᾶς σημαίνει τὴν Τριαδικὴ θεότητα καὶ εἶναι φορτισμένη μὲ λειτουργικὸ χαρακτήρα⁶.

4. Αὐτόθι σποράδην.

5. Brightman, *Liturgies* 312. 15-20.

6. Babić, *Les discussions* 378 κέ. Townsley, *Eucharistic Doctrine* 141 κέ. Walter, *Art and Ritual* 201-202.

Οί τρεις ομάδες τῶν μὴ ἀνθρωπόμορφων οὐρανίων δυνάμεων ποὺ εἰκονίζονται στὸν τροῦλο τοῦ Ἀγ. Νικολάου ἐντάσσονται στὴν πρώτη τριάδα τῆς Οὐράνιας ἱεραρχίας, ἔτσι ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη⁷. Τὰ χερουβὶμ παριστάνονται ἀκριβῶς ὅπως στὸ λειτουργικὸ εἰλητάριο τοῦ Σταυροῦ: τὰ πρῶτα εἰκονίζονται μὲ ἕξι φτερά καὶ κεφαλὴ στὸ μέσον, ἐνῶ τὰ δευτέρα ἔχουν τὰ φτερά τους διάστικτα ἀπὸ ὀφθαλμούς, εἶναι δηλαδὴ πολυόμματα καὶ τετράμορφα. Ἡ ἀπεικόνιση τῶν σεραφὶμ καὶ χερουβὶμ εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Θείας Λειτουργίας, ὅπου οἱ παραπάνω μὴ ἀνθρωπόμορφες οὐράνιες δυνάμεις περιγράφονται μὲ σαφήνεια ὡς πρὸς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Στὴν ἴδια ζώνη ὑπῆρχαν λείψανα μιᾶς ἐπιγραφῆς ποὺ ἐξαφανίστηκαν μετὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν τοιχογραφιῶν. Σὲ παλαιότερες φωτογραφίες, μετὰ τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ ποὺ βρίσκεται ἀριστερὰ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ τετράμορφου χερουβὶμ, διακρίνεται τμῆμα λέξης: *ΦΩΝ*. Μετὰ τοῦ μεταλλίου τῆς Θεοτόκου καὶ ἐκείνου τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ διατηρεῖται τμῆμα ἐπιγραφῆς ὀριζόντια καὶ κάθετα γραμμμένης: *ΑΠΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ*. Μετὰ τοῦ μεταλλίου τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ μεταλλίου τοῦ ἀγγέλου ποὺ βρίσκεται δεξιὰ τῆς διακρίνεται τμῆμα λέξης: *NOC*. Τὰ τμήματα τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῶν λέξεων ποὺ διατηροῦνται ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι μετὰ τῶν μεταλλίων καὶ τῶν μὴ ἀνθρωπομόρφων οὐρανίων δυνάμεων ὑπῆρχε μία ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας τμῆμα ἀποτελοῦν τὰ παραπάνω ἴχνη. Ἡ ἀναζήτηση τῆς προέλευσης τῆς ἐπιγραφῆς στάθηκε δύσκολη. Ἡ φράση *ΑΠΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ* ἀναφέρεται στὶς Θεῖες Λειτουργίες τοῦ Ἰακώβου⁸ καὶ τοῦ Μάρκου⁹, στὴν Εὐχὴ τῆς Εἰσόδου τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀπὸ τὸν κώδικα Barberini 336¹⁰, στὴν Εὐχὴ τῆς Εἰσόδου τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου¹¹, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν Εὐχὴ τοῦ Τρισάγιου ὕμνου τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου ἀπὸ τὸν κώδικα Barberini 336¹². Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς συγκεκριμένης εὐχῆς, στάθηκαν χρήσιμα τὰ ὑπολείμματα τῶν δύο ἄλλων λέξεων *ΦΩΝ* καὶ *NOC* ποὺ ὀδήγησαν στὴν ταύτιση τῆς ἀποσπασματικῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὸ πρῶτο τμῆμα τῆς Εὐχῆς τοῦ Τρισάγιου ὕμνου ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου στὸν κώδικα Barberini 336 καὶ ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἀγιε ἁγίων, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μόνος ἅγιος καὶ ἐν ἁγίοις ἀναπανόμενος, ὁ τὴν ἀνυπερβλητὸν δόξαν ἐν αὐτῷ κεκτημένος, ἅγιος ὁ Θεὸς ὁ λόγῳ τὰ πάντα συστησάμενος· ἅγιος ὁ Θεός, ὃν τὰ τετράμορφα ζῶα ἀκαταπαύστῳ φωνῇ δοξάζουσιν· ἅγιος ὁ Θεός, ὁ ὑπὸ πλῆθους ἁγίων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων ἀορασίᾳ τρεμόντων προσκυνούμενος καὶ δοξολογούμενος· ἅγιος ὁ Θεός, ὁ τοῖς πολυόμοισι χερουβὶμ τῇ ἀσιγήτῳ φωνῇ τῷ ἀκομήτῳ ὄμματι ἐπιβλέπων καὶ ἐπικλίνων τὸ οὖς σου...¹³

Ἡ παραπάνω ἐπιγραφή ποὺ ἀναγνωρίστηκε στὸν τροῦλο τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ὅχι μόνο προσδιορίζει τὸν ρόλο τῶν οὐρανίων δυνάμεων ποὺ εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου, ἀφοῦ

7. Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Migne, PG 3, στ. 200-201.

8. Brightman, *Liturgies* 58. 29.

9. Αὐτόθι 131. 24.

10. Αὐτόθι 312. 21.

11. Αὐτόθι 368. 7.

12. Αὐτόθι 313. 14.

13. Αὐτόθι 313. 14.

ἡ Εὐχή τοῦ Τρισάγιου ὕμνου τελειώνει ὡς ἑξῆς: *πρεσβείαις τῆς ἁγίας Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπὸ αἰῶνός σοι εὐαρεστησάντων...* "Οτι ἅγιος εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς εἰκονογραφικῆς σύνθεσης τῆς ζώνης ποὺ εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι βρίσκεται μπροστὰ σὲ μία συμβολικὴ ἀπόδοση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας καὶ συγκεκριμένα στὴν εἰκαστικὴ ἀπόδοση τῆς Εὐχῆς τοῦ Τρισάγιου ὕμνου τῆς Θείας λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, ἔτσι ὅπως αὐτὴ ἀπαντᾶται στὸν κώδικα Barberini 336.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὡς πρὸς αὐτὸν τὸν τομέα ἓνα ἄλλο μνημεῖο τῆς Ἀττικῆς, τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὴν ἴδια περίοδο μὲ τὸν Ἁγ. Νικόλαο. Πρόκειται γιὰ τὸν διάκοσμο τοῦ τρούλου τοῦ Ἁγ. Ἱερόθεου κοντὰ στὰ Μέγαρα (1160-1180), ὅπου κάτω ἀπὸ τὸν ἔνθρονο Παντοκράτορα τὸ πρόγραμμα παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ αὐτὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Χαλιδούς. Ἀπὸ τὸν Ἁγ. Ἱερόθεο λείπουν τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἀνθρωπόμορφους ἀγγέλους μὲ κοσμολογικὸ χαρακτήρα, κλεισμένους μέσα σὲ μετάλλια. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀγγέλους *ΠΗΛ* καὶ *ΠΔΑΗΛ*, οἱ ὁποῖοι συμβολίζουν ὁ πρῶτος τὶς τέσσερις ἐποχὲς τοῦ ἔτους καὶ ὁ δεῦτερος τὸ ζῶδιο τῶν Διδύμων. Οἱ ἄλλοι τέσσερις ἄγγελοι, οἱ ὁποῖοι δορυφοροῦν τὴ Θεοτόκο καὶ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στὸν Ἁγ. Νικόλαο, ἐδῶ ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἰσάριθμους ἀγγέλους, οἱ ὁποῖοι ὅμως εἰκονίζονται ὁλόσωμοι σὲ στάση προσκύνησης.

Ἐὰν ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ τρούλου τοῦ Ἁγ. Ἱερόθεου ἐκπλήσσει μὲ τὴ χρωματικὴ του κλίμακα, ἐκεῖνος τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἐντυπωσιάζει μὲ τὴ μνημειακὴ του διάθεση. Τὰ δύο αὐτὰ τοιχογραφημένα σύνολα, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ βάση τὰ στυλιστικά τους χαρακτηριστικά στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 12ου αἰ., προϋποθέτουν ὄχι μόνο τὴν ὑπαρξὴ καλλιτεχνῶν μὲ ἐπαρκὴ γνώση τῆς ζωγραφικῆς τέχνης καὶ ταλέντο, ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐχέρεια καὶ τὴν ὑψηλὴ αἰσθητικὴ ἀντίληψη τῶν πνευματικῶν τους δημιουργῶν. Ἴσως τὸ ὅτι καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα τέχνης βρίσκονται στὴν Ἀττικὴ, περιφέρεια τῆς αὐτοκρατορίας, νὰ συνδέεται μὲ τὴν παρουσία ἐκεῖ τὴν ἴδια περίοδο τοῦ διορισμένου ὡς μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη.

Στὴν Παναγία τῆς Veljusa (1080) στὰ λάβαρα ποὺ κρατοῦν οἱ δύο ἄγγελοι δορυφόροι τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου ἀναγράφεται τρεῖς φορές ἡ λέξη *ΑΓΙΟΣ*, δηλώνοντας τὴν ἀρχὴ τοῦ Ἐπινίκιου ὕμνου τῆς Ἀναφορᾶς¹⁴. Ἐδῶ γίνεται ἀντιληπτὸ πόσο διαφορετικὰ ἀποδίδει ὁ κάθε καλλιτέχνης τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας. Πρόκειται γιὰ τὰ Δίπτυχα τῶν ζώντων καὶ τῶν κεκοιμημένων. Οἱ δύο κεντρικὲς μορφὲς τοποθετοῦνται μαζὶ ἀνατολικά. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ παράσταση δέησης μὲ τὴ δεόμενη Θεοτόκο σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν Ἰωάννη Προδρόμο καὶ τοὺς προφήτες ἐκφράζει τὴν ἀπόδοση χάριτος ἀπὸ ἓνα Θεὸ φιλόανθρωπο καὶ παντοδύναμο στὸν ἐκλεκτὸ τοῦ λαοῦ, χάρη ποὺ ἐπιτυγχάνεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐνσάρκωσή του καὶ τὴ θυσία του. Ἡ παράσταση τοῦ σταυροῦ πάνω ἀπὸ τὶς κεφαλὰς τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου μὲ τὰ συμπλη-

14. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 81.

ματα *IC XC NIKA* επιβεβαιώνει την άποψη αυτή. Έδω βέβαια πρόκειται για μία πιο συγκεκριμένη στιγμή της Ουράνιας Λειτουργίας: *Δέσποτα λέγων ὁ θεὸς ὁ μόνος παντοκράτωρ, / τὸν σὸν λαὸν εὐλόγησον, τὴν σὴν κληρονομίαν / καὶ τὸ πλήρωμα φύλαξον τῆς θείας ἐκκλησίας.*

Στὴν παράσταση τῆς Ουράνιας Λειτουργίας στὸ Dečani πάνω ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους ἀναγράφεται στὰ σλαβονικὰ ὁ Ἑπινίκιος ὕμνος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ἀναφορᾶς. Ὁ ἴδιος ὕμνος ἀναγράφεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου¹⁵ καὶ στὸν Ἅγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) τῆς Μάνης¹⁶. Ἀπαντᾶται ἐπίσης στὰ σφαιρικά τρίγωνα μὲ τὰ χερουβὶμ καὶ σεραφὶμ στοὺς Ἅγ. Ἀποστόλους στὸ Πέρα-Χωριὸ τῆς Κύπρου (1160-1180)¹⁷. Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, μεταξὺ τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων, ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ τοῦ Τρι-σάγιου ὕμνου: *ΑΓΙΟΣ*.

Ὁ ζωγράφος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλου στὴν Εὐαγγελίστρια Γερακίου ὁργανώνει τὴ σύνθεσή του μὲ βάση τὸ ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο, στὸ ὁποῖο τοποθετεῖ τὸν κενὸ θρόνο τῆς δόξης. Πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ὁδηγοῦνται τὰ δύο ἡμιχόρια τῶν ἀγγέλων. Μεταξὺ τοὺς παρεμβάλλονται δύο ἑξαπτέρυγα σεραφὶμ καὶ δύο τετράμορφα χερουβὶμ μὲ τὰ φτερά τους διάστικτα ἀπὸ ὀφθαλμούς. Ὁ ζωγράφος ὥστόσο ἀντιλαμβάνεται διαφορετικὰ τὸ κείμενο καὶ ζωγραφίζει τὰ χερουβὶμ μὲ ἑξὶ φτερά, ὅπως ἀκριβῶς τὰ σεραφὶμ, καὶ ὄχι μὲ τέσσερα, ὅπως θὰ ἔπρεπε. Τὴ σύνθεσή του συμπληρώνει μὲ τὴν ἀναγραφή, πάνω ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους καὶ τὶς μὴ ἀνθρωπόμορφες οὐράνιες δυνάμεις, τοῦ Ἑπινίκιου ὕμνου ἀπὸ τὴν Ἀναφορὰ τῆς Θείας Λειτουργίας¹⁸.

Στὸν Ἅγ. Γεώργιο (Ἐπισκοπὴ) στὴ Μάνη δέκα μετάλλια μὲ προτομὲς ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν σφαῖρα, εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα. Ἀπὸ τὴν κλίση τῆς κεφαλῆς, τοῦ λαμοῦ καὶ τοῦ στήθους εἶναι δυνατόν νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ ἄγγελοι ἐδῶ εἶναι σὲ στάση προσκύνησης. Πάνω ἀπὸ τὰ μετάλλια ἀναγράφεται, ὅπως καὶ στὴν Εὐαγγελίστρια, ὁ Ἑπινίκιος ὕμνος ἀπὸ τὴν Ἀναφορὰ τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἔτσι ἐδῶ ἡ ἔννοια τῆς Ἀγίας Τριάδας ὑπογραμμίζεται μέσω τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς καὶ καθιστᾶ κατανοητὴ τὴ δέηση τῶν ἀγγέλων ἀντικαθιστώντας παράλληλα τὴν παράσταση τῆς Ἐτοιμασίας τοῦ Θρόνου, ἡ ὁποία ἔχει τὸν ἴδιο συμβολισμό¹⁹. Ὁ ζωγράφος ἐπηρεάζεται ἀπὸ μία ἄλλη φράση τῆς Θείας Λειτουργίας, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκφώνηση τοῦ Ἑπινίκιου ὕμνου: *πᾶσα κτίσις λογικὴ τε καὶ νοερὰ δυναμονυμένη σοὶ λατρεύει καὶ σοὶ τὴν αἰδὼν ἀναπέμπει δοξολογίαν ὅτι τὰ σύμπαντα δοῦλα σου.*

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ἀπὸ τὸ εἰλητάριο τοῦ Ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπαντᾶται σὲ πολλὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀγγέλους ποὺ ἔχουν τὰ χέρια τους καλυμμένα μὲ ἐγχείρια, ἔκφραση τῆς λειτουργικῆς τους πράξης.

Στὸ ἀρχικὸ στρῶμα τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλου τοῦ Ἅγ. Γεωργίου στὴ Σόφια, ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 11ου αἰ., σκεπασμένοι ἐνμέρει ἀπὸ δύο μεταγε-

15. Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις 2.

16. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 143.

17. Megaw - Hawkins, Holy Apostles at Perachorio 296.

18. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* εἰκ.

168.

19. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπὴ) 143 κέ.

νέστερα στρώματα τοιχογραφιών, φαίνονται δκτώ ἄγγελοι χωρισμένοι σὲ δύο ομάδες μὲ κατεύθυνση τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο. Αὐτοὶ οἱ ἄγγελοι, ἀνεπανάληπτης μνημειακότητας, ἔχουν στάση προσκύνησης καὶ τὰ χέρια τους καλυμμένα μὲ ὑφάσματα. Ἐκείνων τῆς πρώτης ομάδας καλύπτονται ἀπὸ τὸ ἱμάτιό τους, ἐνῶ τῆς δεύτερης ἀπὸ κοσμημένα ἐγχειρίδια. Τὰ ἐγχειρίδια σχετίζονται εὐθέως μὲ τὴ λειτουργία, ὅπου ἀποτελοῦν ἀπαραίτητο ἐξάρτημα τῆς στολῆς τοῦ διακόνου.

Τὴν Οὐράνια Λειτουργία, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ E. Kitzinger, τελοῦν καὶ οἱ τέσσερις ἄγγελοι σὲ στάση προσκύνησης μὲ τὰ χέρια καλυμμένα κάτω ἀπὸ τὸν ἔνθρονο Παντοκράτορα στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου (1140). Ὑπὲρ τῆς ἄποψης του συνηγοροῦν οἱ ἐπιγραφές πού ἀναγράφονται στὶς δοκοὺς κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλο, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἐπινίκιο ὕμνο ἀπὸ τὴν Εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς καὶ τὴ μεγάλη δοξολογία²⁰. Ὁ E. Kitzinger, ἐπειδὴ δὲν ἀπεικονίζεται κάποιο ἀντικείμενο ἢ παράσταση, ὅπου ἀπευθύνεται ἡ προσκύνηση τῶν ἀγγέλων, θεώρησε ὅτι αὐτοὶ στρέφουν τὴν πλάτη τους στὸν Παντοκράτορα καὶ δὲν σχετίζονται ἄμεσα μὲ αὐτόν²¹. Νομίζω ὅμως ὅτι συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο παράδειγμα, ἡ ἀπουσία συγκεκριμένου ἀντικειμένου στὸ ὁποῖο νὰ ἀποδίδεται ἡ λατρεία τῶν ἀγγέλων ὁδηγεῖ στὴν ἄμεση ἐξάρτηση τῆς ζώνης αὐτῆς ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα²². Στὸν Ἀγ. Νικόλαο τῆς Ροδιᾶς ἀπαντῶνται ἄγγελοι δρομαῖοι ἐν αἰωρήσει μὲ καλυμμένα τὰ χέρια, οἱ ὁποῖοι κατευθύνονται στὸ δυτικὸ ἄξονικὸ σημεῖο, ὅπως καὶ οἱ ἄγγελοι τῆς Παναγίας τοῦ Ναυάρχου, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ στὰ τέσσερα κύρια ἄξονικά σημεῖα παρεμβάλλονται ἰσάριθμα μετάλλια μὲ προτομὲς ἀγγέλων.

Ἡ παράσταση αὐτὴ τοῦ μάκτρον στὰ χέρια τῶν ἀγγέλων ἔχει λειτουργικὴ σημασία, σύμφωνα μὲ τὸν Δ. Πάλλα, ἀφοῦ ἡ ἀπόμαξη ἀποτελεῖ πράξη τελετουργικῆ. Ἀπὸ τοὺς ἐρμηνευτὲς τῆς Θείας Λειτουργίας πατριάρχῃ Γερμανὸ καὶ Ψευδο-Σωφρόνιο, θεωρεῖται ὅτι τὸ ἐγχειρίδιο εἶναι τὸ λέντιο, δηλαδὴ ἡ πετσέτα μὲ τὴν ὁποία στέγνωσε ὁ Χριστὸς τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του²³.

Ὁ Ἀγ. Σώζων στὸ Γεράκι, ὁ Σωτήρας στὰ Μέγαρα, ἡ Παναγία Χρυσάφτισσα καὶ ὁ Ἀγ. Νικόλαος Μονεμβασιᾶς, πού χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἀνήκουν

20. Kitzinger, Ἡ Παναγία τοῦ Ναυάρχου 176. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ τὴν παράσταση αὐτὴ ὡς τὸ πρωιμότερο σωζόμενο παράδειγμα μὲ αὐτὸν τὸν συμβολισμό.

21. Αὐτόθι 175.

22. Ἡ προσκύνησή τους ἀποτείνεται στὸν Παντοκράτορα καὶ ὄχι σὲ ἄλλη παράσταση, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὅπου οἱ ἄγγελοι προσκυνοῦν τὴ Θεοτόκο ἢ τὴν Ἐτομασία τοῦ Θρόνου.

23. Σὲ δύο ἀκόμη παραδείγματα, πού δὲν ἀνήκουν στὸν χώρο τοῦ τροῦλου ἀλλὰ τῆς ἀψίδας, ἐντοπίζεται ἡ κάλυψη τῶν χειρῶν τῶν ἀγγέλων μὲ ἐγχειρίδια: στὴν Παναγία Ἀρκουλιώτισσα στὴ Νάξο, πού χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰ., καὶ στὸ Sar-

masikli τῆς Μασσούκας τοῦ Πόντου. Στὴν πρώτη περίπτωση πάνω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα μεταξὺ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν καὶ σὲ ἀντικατάσταση τῶν ἀγγέλων διακόνων εἰκονίζονται δύο ἱπτάμενοι ἄγγελοι μὲ τὰ χέρια τους καλυμμένα ἀπὸ κεντητὰ ἐγχειρίδια. Βλ. Ζία, *ΑΔ* 26, 1971, Β, 473, πίν. 487β. Κωνσταντινίδη, Ὁ *Μελισμὸς* 438, εἰκ. 75. Στὴ δεύτερη περίπτωση μὲ τὸ ἴδιο ὕφασμα εἶναι καλυμμένα τὰ χέρια τοῦ ἀγγέλου πού συλλειτουργεῖ μὲ ἱεράρχῃ ἐκατέρωθεν τῆς ἁγίας Τράπεζας. Βλ. Bryer - Winfield, *Pontos* 278-279, εἰκ. 88a. Στὰ παραδείγματα αὐτὰ εἶναι φανερὴ ἡ ἐπίδραση τῆς εἰκονογραφίας τοῦ τροῦλου στὸν διάκοσμο τῆς ἀψίδας.

στον πρώτο εικονογραφικό τύπο, αναπαράγουν κοντινά τους, από άποψη γεωγραφική, εικονογραφικά προγράμματα. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ σὲ μνημεῖα ποὺ ἀνήκουν στὸν 14ο αἰ. καὶ ποὺ ἀκολουθώντας τὸν συρμὸ θὰ ἔπρεπε νὰ περιλαμβάνουν στὸν διάκοσμό τους τὴν ἀφηγηματικὴ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας καὶ ὄχι μία συμβολικὴ παράστασή της, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο, τὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι, τὴ Μεταμόρφωση στὴ μονὴ Βλατάδων καὶ τὸν Σωτῆρα Χριστὸ στὸ Prizren.

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ παραδείγματα ὅπου ἐκφράζεται μὲ συμβολικὸ τρόπο ἡ Οὐράνια Λειτουργία στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου κατὰ τὴν πρώιμη παλαιολόγεια περίοδο εἶναι ὁ Ἅγ. Νικόλαος στὴ Μονεμβασιά. Τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα διαθέτει στοιχεῖα ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ἀσφαλὴ ἔνταξή του στὴν ὁμάδα τῶν προγραμμάτων ποὺ ἐπηρεάστηκαν ἄμεσα ἀπὸ τὴ λειτουργία. Οἱ μορφές τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου, τὰ ἐξαπτέρυγα σεραφίμ, τὰ τετράμορφα χερουβίμ, οἱ σεβίζοντες ἄγγελοι καὶ οἱ ἄγγελοι μὲ τὴ σφαῖρα πάνω στὴν ὁποία ἀναγράφεται *Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσι)*, ποὺ ἐντάσσεται στὴν ὑμνογραφία τῆς λειτουργίας, συνδυάζονται μαζὶ στὴν ὑποκείμενη τοῦ Παντοκράτορα ζώνη. Οἱ δύο κύριες μορφές τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου τοποθετοῦνται στὰ κύρια ἁξονικὰ σημεῖα Ἀνατολῆς καὶ Δύσης καὶ ὁδηγοῦν ἀσφαλῶς στὴν ἀνάγνωση τῶν Διπτύχων τῶν κεκοιμημένων τῆς Θείας Λειτουργίας. Ὁ καλλιτέχνης, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς, ζωγράφησε τὰ ἐξαπτέρυγα σεραφίμ καὶ τὰ πολυόμματα χερουβίμ ὅπως τοῦ τὰ δίνει τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας, προσθέτοντας δύο ἁγγέλους ποὺ κρατοῦν σφαῖρα καὶ δύο ποὺ προσκυνοῦν τὴ Θεοτόκο. Ὁμοία σύνθεση, προσαρμοσμένη ὁμως στὸ σχῆμα τοῦ τετραγώνου, βρίσκεται στὸ εὐαγγελιστάριο ἀρ. 2645, φ.1 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀθήνας²⁴ καί, ὅπως ἔχει ἤδη διαπιστωθεῖ, ὁ ζωγράφος τῆς ἐμπνέεται ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας.

Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας Χρυσοφίτισσας, ὡς πρὸς τὰ βασικὰ στοιχεῖα δομῆς του, ἀκολουθεῖ πιστὰ ἐκεῖνον τοῦ Ἅγ. Ἰερόθεου. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ συνοδεύει τὰ τετράμορφα χερουβίμ στὴν Παναγία Χρυσοφίτισσα προέρχεται ἀπὸ τὴν Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου²⁵ καὶ διευκρινίζει τὴ συγκεκριμένη λειτουργικὴ στιγμή. Ὁ ζωγράφος τῆς Χρυσοφίτισσας, ὅχι μόνο ἀποδίδει τὰ σεραφίμ καὶ τὰ χερουβίμ ὅπως περιγράφονται στὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τὰ παρατάσσει κατὰ ἄξονα, ἀλλὰ ἀναγράφει πλάι τους τὴν ἐκφώνηση πρὶν ἀπὸ τὸν Ἐπινίκιο ὕμνο τῆς Ἀναφορᾶς.

Ὁ ζωγράφος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στὸ Πελέντρι ἀντιμετώπισε μὲ ἀνάλογο τρόπο τὸ ἴδιο θέμα, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἀφαιρεῖ τὴ μορφή τῆς Θεοτόκου δίνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προτεραιότητα στὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, τὴν ὁποία καὶ τοποθετεῖ ἀνατολικά. Ὡς ἀντίρροπο θέμα τοποθετεῖ δυτικὰ ἓνα μεγάλο τετράμορφο χερουβίμ μὲ τὴν ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Ἀναφορᾷ καὶ κατευθύνει τὴν κίνηση τῶν ἁγγέλων ἀνατολικά, ὥστε νὰ προσκυνοῦν τὴν Τριαδικὴ θεότητα. Τὸ χερουβίμ συνοδεύει ἡ ἐπιγραφή: *ΤΟΝ ΕΠΙΝΙΚΙΟ*

24. Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ - Τουφεξή-Πάσχου, *Κατάλογος Α' 143*, εἰκ. 314.

25. Brightman, *Liturgies* 323. 26. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι* 105.

ΥΜΝΟ ΑΔΟΝ(ΤΑ) ΒΟΟΝ(ΤΑ) Κ(Ε)ΚΡΑΓΟ(ΤΑ) ΚΑΙ ΛΕΓΟΝ(ΤΑ), και αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο καλλιτέχνης επηρεάστηκε άμεσα από το κείμενο της Θείας Λειτουργίας²⁶.

Στόν Ἁγ. Νικόλαο στήν Πλάτσα ή σύνθεση περιλαμβάνει μόνο οὐράνιες δυνάμεις τοποθετημένες συμμετρικά ὡς πρὸς ἓνα νοητὸ ἄξονα μὲ φορὰ Ἀνατολή-Δύση, σχηματίζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δύο χοροὺς ποὺ ἀποδίδουν τὶς πρέπουσες τιμὲς στόν Παντοκράτορα. Στόν Ἁγ. Νικόλαο στόν Θεολόγο ὁ ζωγράφος ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ τρούλου τῆς Περιβλέπτου μὲ μία διαφορὰ: ἡ Παναγία φέρει στὸ στήθος τῆς τὸν Χριστό. Στὴ μονὴ Βλατάδων καὶ στόν Σωτήρα Χριστὸ στὸ Prizren οἱ συνθέσεις εἶναι παρόμοιες. Στὶς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ἡ Παναγία ἀποτελεῖ τὸ κύριο πρόσωπο τῆς σύνθεσης καὶ γι' αὐτὸ τοποθετεῖται ἀνατολικά. Τὸ πλῆθος τῶν ἀγγέλων παραπέμπει στὶς μυριάδες τῶν ἀγγέλων ποὺ ἵπτανται γύρω ἀπὸ τὸν θρόνο τοῦ Θεοῦ. Ὁ ζωγράφος ὁμως τοῦ Prizren, τοποθετεῖ τὴ μορφὴ τῆς Θεοτόκου μέσα σὲ μία ἐξάκτινη φωτεινὴ δόξα καὶ τὴν πλαισιώνει μὲ σεραφίμ καὶ χερουβίμ, ἀποδίδοντας εἰκαστικὰ τὸ γνωστὸ τροπάριο *ὑψηλοτέρα τῶν σεραφίμ καὶ τιμιωτέρα τῶν χερουβίμ*.

Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας προέρχεται ἡ ἐπιγραφή ποὺ βρισκόταν στήν ταινία τοῦ μεταλλίου μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα στόν τρούλο τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Volotovo, κοντὰ στὸ Novgorod (σήμερα κατεστραμμένο)²⁷.

Δὲν πρέπει φυσικὰ νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι οἱ δημιουργοὶ τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων ἀποδίδουν εἰκαστικὰ συγκεκριμένες λειτουργικὲς στιγμές, καὶ μάλιστα σὲ μία σειρὰ ἀπὸ τρουλαίους διακόσμους ποὺ χαρακτηρίζονται πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἀπὸ σωστὴ γνώση τῆς ζωγραφικῆς. Τὰ προαναφερθέντα σύνολα ἀποδίδουν μὲ διαφορετικὸ τρόπο σὲ διαφορετικὲς ἱστορικὲς στιγμές καὶ σὲ διαφορετικὲς περιοχές τὸ θέμα τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στόν χῶρο τοῦ τρούλου.

Οἱ διαφορετικὲς εἰκαστικὲς ἀποδόσεις τοῦ θέματος εἶναι εὐλογες, ἐφόσον ἓνα θέμα ἀφηρημένο, ὅπως ἡ Οὐράνια Λειτουργία, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπει ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας, παρέχει πολλαπλὲς δυνατότητες ἐπιλογῆς, οἱ ὁποῖες συνδυάζονται μὲ τὴ σειρά τους μὲ τὶς ξεχωριστὲς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τῶν δημιουργῶν τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ ἴδιο θέμα ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ πηγὴ ἔμπνευσης, ὁ κάθε καλλιτέχνης τὸ ἀντιλαμβάνεται καὶ τὸ ἀποδίδει μὲ τὸν δικό του τρόπο, χρησιμοποιώντας μία σειρὰ ἀπὸ εἰκαστικὰ σύμβολα καταξιωμένα, δοκιμάζοντας συνδυασμοὺς καὶ ἐπιστρατεύοντας διαφορετικοὺς μορφολογικοὺς τύπους.

Ἐπιλέγοντας ἀπὸ μία κλίμακα συμβόλων αὐτὰ ποὺ θεωρεῖ ὅτι θὰ ἀποδώσουν μὲ τὸν πλέον ἐπιτυχή τρόπο τὸ συμβολικὸ αὐτὸ θέμα ὁ ζωγράφος, σὲ συνεργασία προφανῶς μὲ τὸν παραγγελιοδότη, παρουσιάζει τὴ δική του ἐκδοχή, τόσο στὴ σύλληψη ὅσο καὶ στήν ἐφαρμογή, βασισμένη πάνω σὲ ἐξαιρετικὰ ὀργανωμένους συνθετικοὺς κανόνες ποὺ τοὺς

26. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces* 81, 87.

27. Πρόκειται γιὰ τὸν Τρισάγιο ὕμνο ἀπὸ τὴ Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου καὶ συγκεκριμένα τὸ ἀπόσπασμα: Ἅγιος, Ἅγιος, Ἅγιος, Κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς

δόξης σου, ὡσανὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις, εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου, ὡσανὰ ἐν τοῖς ὑψίστοις. Βλ. Vzdornov, *Volotovo*, ὑπότιτλος εἰκ. 1. Brightman, *Liturgies* 323-324.

ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν περίπτωσιν μὴ κατανόησης τῆς χρήσης τῶν συμβόλων καὶ τυχαίας παρὰθεσῆς τοὺς στὸν διαθέσιμο χῶρο τοῦ τρούλου.

Ἡ ἀπόδοση τοῦ αἰσθητοῦ σύμπαντος, βασικοῦ σημείου ἀναφορᾶς στὴ Θεία Λειτουργία μὲ τὴν ἀπεικόνισιν τῆς σφαίρας στὰ χέρια τῶν ἀγγέλων ἢ τῆς ἀδιαίρετης καὶ ἀπόλυτης ἐξουσίας μέσα ἀπὸ τὴ βακτηρία-σκῆπτρο ποὺ κρατοῦν οἱ ἄγγελοι, ἢ ἀκόμη τοῦ σεβασμοῦ ποὺ σηματοδοτοῦν τὰ καλυμμένα ἀπὸ ἐγχειρίδια ἢ ὀθόνες χέρια τῶν ἀγγέλων, ἀποτελεῖ μέσο γιὰ τὴ δήλωσιν τῆς ὑπέρτατης ἐξουσίας, ἐπὶ τῶν πάντων, τοῦ δεσπότη Θεοῦ. Ἡ στάσις προσκύνησης, ἐξάλλου, ἐθιμικὸς τρόπος ποὺ δηλώνει ὑποταγὴ καὶ σεβασμὸ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ τονίσει μία ἀπὸ τίς κυρίαρχες ἰδέες τῆς λειτουργίας, δηλαδὴ τὴ δήλωσιν ὑποταγῆς ὁλοκλήρου τοῦ ὄρατοῦ σύμπαντος στὸν κοινὸ δεσπότη. Ἀκόμα, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸν συμβολισμό τῶν ἀγγέλων ὡς ἀρχηγῶν τῶν ἐθνῶν ἢ ἀρχηγῶν Ἐκκλησιῶν, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θεωρήσῃ τὴν εἰκόνισιν τῆς προσκύνησός τοὺς ὡς σύναξιν τῶν πάντων στὴ μία καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία ἢ ἀκριβέστερα στὴν κοινὴ ποιμήν, ὅπως ἀναφέρεται στὴ Θεία Λειτουργία.

Ἡ δυνατότητα διαφορετικῆς ἀπόδοσης τοῦ ἴδιου θέματος φανερῶνει ὅτι δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ ἢ κωδικοποιηθεῖ ἓνα εἰκαστικὸ πρότυπο τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὸν 12ο αἰ. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀκόμη δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς συγκεκριμένου προτύπου, δὲν φαίνεται ἀπαραίτητη ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀντιγραφὴ καὶ διάδοσί του, ὅπως συμβαίνει σὲ ἓνα πλῆθος εἰκαστικῶν θεμάτων ποὺ μεταφέρονται σχεδὸν ἀναλλοίωτα ἀπὸ τὰ κέντρα στὴν περιφέρεια καὶ ἀπὸ μνημεῖο σὲ μνημεῖο. Ἐπιπλέον ἐδῶ δὲν τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς προσαρμογῆς ἐνὸς συγκεκριμένου προτύπου σὲ καθορισμένο χῶρο, ἀφοῦ σὲ ὅλα τὰ μνημεῖα, ὅπου τὸ θέμα ἐντοπίζεται, ὁ χῶρος ποὺ διατίθεται γιὰ τὴ διακόσμηση εἶναι περίπου ὁ ἴδιος ὡς πρὸς τίς διαστάσεις καὶ ἀκριβῶς καθορισμένος ὡς πρὸς τὴν εἰκαστικὴ ἱεραρχία τῆς τοποθέτησης τῶν θεμάτων.

Οἱ πολλαπλὲς ἀποδόσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ὁδηγοῦν λοιπὸν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Θεία Λειτουργία ὡς κείμενο καὶ ὡς τελετουργικὸ στάθηκε ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς ἄξονες διαμόρφωσης τῶν ἀντιλήψεων τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας, γεγονὸς ποὺ δὲν πρέπει νὰ ξενίζει, ἀφοῦ ἡ παράστασις – ὡς θέαμα – τῆς λειτουργίας συνένωνε ταυτόχρονα μέσα στὸν τελετουργικὸ καὶ θεατρικὸ της χαρακτήρα τρία βασικὰ στοιχεῖα: τὸ διδακτικόν, τὸ δογματικὸ καὶ τὸ πολιτικόν.

Ἡ λειτουργία ὄχι μόνο ἔπαιξε ἓνα κεντρικὸ ρόλο στὴ διατήρησιν τῆς ὀρθόδοξης ταυτότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἀφοῦ τὸ δόγμα τῆς βυζαντινῆς Ὁρθοδοξίας θεωρεῖται ταυτόσημο μὲ τὴ βυζαντινὴ λειτουργία, ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς ἐργαλεῖο τῆς βυζαντινῆς πολιτιστικῆς, θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐπέκτασης καὶ ἐπιρροῆς στὴ Μέση Ἀνατολή καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη, καὶ ὑπῆρξε τὸ κύριο πολιτιστικὸ μέσο ποὺ ἔνωσε ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς μὲ τὸν βυζαντινὸ πολιτισμό²⁸. Ἡ βυζαντινὴ πολιτικὴ ἰδεολογία ἐπιβεβαιωνόταν καὶ διατηροῦνταν μέσα ἀπὸ τὴν τέλεσιν τῆς λειτουργίας²⁹ μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸν ἓνα καὶ μοναδικὸ Θεό, ποὺ διοικεῖ τὸ σύμπαν καὶ τὸ ἐξουσιάζει, καὶ μὲ τὴ μνημόνευσιν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἀποτελοῦσε λοιπὸν μία

28. Meyendorff, Ἐκκλησία καὶ πολιτισμὸς 145-147, 155.

29. Αὐτόθι 160.

μορφή προπαγάνδας σέ καθημερινό επίπεδο με στόχο την κυριαρχία του Βυζαντίου πάνω στα ὀρθόδοξα ἔθνη πού ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ μνημονεύουν τὶς δύο ἀνώτατες ἐξουσίες τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας. Πὰ ὅλο τὸν κόσμο πού δὲν εἶχε ποτὲ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀντικρίσει ἓνα Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα, ἡ μνημόνευση τοῦ ὀνόματός του ἀποκτοῦσε μεταφυσικὸ χαρακτήρα καὶ τὸν τοποθετοῦσε στὸν χῶρο τοῦ φανταστικοῦ καὶ τοῦ ὑπερβατικοῦ. Δροῦσε ὡς ἓνας μύθος πού δὲν ἦταν τόσο ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ ἐκάστοτε αὐτοκράτορα, ὅσο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκρατορικὸ θεσμό.

Μέσα λοιπὸν ἀπὸ τὴν παράσταση-θέαμα τῆς λειτουργίας, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς ὁρατὴ συμβολικὴ ἀναπαράσταση μιᾶς αἰώνιας καὶ οὐράνιας τάξης πραγμάτων³⁰, διδάσκεται μὲ τρόπο συμβολικὸ ἡ Θεία Οἰκονομία, ὑπογραμμίζεται ἡ πίστη στὶς ἀρχές τῆς Ὁρθοδοξίας³¹ καὶ ἐπιβεβαιώνεται ἡ πολιτικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Βυζαντίου, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ θεατὴς νὰ ἀντιλαμβάνεται τὸν κόσμο μέσα ἀπὸ ἓνα σχῆμα δοσμένο ἀπὸ τὰ ἄνω.

30. Αὐτόθι 151.

31. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμὸς* 23, 103.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἀπαντῶνται στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν τρούλων προέρχεται εἴτε ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ τὴν ὕμνογραφία τῆς εἴτε ἀπὸ περικοπὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ποὺ ἀπαγγέλλονται ἢ ψάλλονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας σὲ καθορισμένες ἐορτὲς τοῦ ἔτους. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιγραφὲς ποὺ ἀναγράφονται εἴτε στὴν ταινία ποὺ περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα, εἴτε στὴ ζώνη τῶν ἀγγέλων ἢ τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, εἴτε στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν.

Ἀπὸ τὴν ὕμνογραφία τῆς Ἀρχιεπισκοπικῆς λειτουργίας¹ ποὺ τελοῦσαν στὴν Ἀγ. Σοφία τῆς Κωνσταντινούπολης προέρχεται ὁ ψαλμὸς 79:15-16, ποὺ ἀναγράφεται στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου μὲ τὸν Παντοκράτορα στὴν Περίβλεπτο² τῆς Ἀχρίδας καὶ στὸν Ἀγ. Ἰωάννη Κανέο τῆς ἴδιας πόλης. Ἀπὸ τὴν ὕμνογραφία τῆς λειτουργίας τοῦ Πάσχα³ προέρχεται ὁ ψαλμὸς 101, ἀπόσπασμα τοῦ ὁποῦ ἀναγράφεται στὴν ταινία ποὺ περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα στοὺς τρούλους τοῦ Ἀι Στράτηγου στοὺς Μπουλαριοὺς τῆς Μάνης (ἀρχὲς 13ου αἰ.), τῆς Ἀγ. Σοφίας στὴν Τραπεζοῦντα (1250-1260), τοῦ Ἀγ. Πέτρου Καστάνιας στὴ Μάνη, τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων στὴ Θεσσαλονίκη, τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας στὸ Ρεέ, τοῦ Χριστοῦ Σωτήρα στὸ Prizren, τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στὸ Markon Manastir, τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὴ Σόφια καὶ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Novgorod. Ἀπὸ τὴν ὕμνογραφία τῆς λειτουργίας τῶν ἐγκαινίων προέρχεται ἡ 3η ὠδὴ τοῦ Κοσμᾶ Μελωδοῦ, ποὺ ἀναγράφεται στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρά⁴. Ἡ ἴδια ἐπιγραφή ὑπάρχει μέσα σὲ πλαίσιό στὸν τρούλο τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη στὰ Χρῦσαφα, κάτω ἀπὸ ἓνα παράθυρο τοῦ τυμπάνου⁵. Συνήθως ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ περιλαμβάνεται σὲ ἀφιερώσεις καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν. Στὴν ὕμνογραφία τῆς λειτουργίας τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ἔχει ἐνσωματωθεῖ καὶ ἓνα ἄλλο ἀπόσπασμα ποὺ ἀναγράφεται στὸ εἰλητάριο τοῦ προφήτη Ἰεζεκιήλ στὸ τύμπανο τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας Veljusa στὴ Στρώμνιτσα⁶. Ἀπὸ

1. Taft, *The Pontifical Liturgy* I 286-288· II 112.

2. Ćornakov, *Perivleptos* 84.

3. Høg - Zuntz, *Prophetologium* 497.

4. Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου 250, πίν. 72.

5. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρῦ-

σαφα 306-307.

6. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica* 141: στερέωσον αὐτὸ εἰς αἰῶνα αἰῶνος καὶ πρόσδεξαι ἡμῶν τὰς ἐν αὐτῷ ἀπαύστως προσαγομένας σοὶ δεήσεις πρεσβείας τῆς Θεοτόκου. Παπαμastoράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν 81, πίν. 36α.

τῇ 2ῃ ὥδῃ τοῦ Μωυσῆ προέρχεται τὸ χωρίο 2:43 (*Λευϊτικὸν* 32:43), ποὺ ἀναγράφεται στὴ ζώνη τῶν ἀγγέλων στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο τῆς μονῆς Λαμπαδιστῆ στὴν Κύπρο.

Οἱ ἀνάγκες τῆς λειτουργίας ἐπέβαλαν ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. τὴν ἀποκρυστάλλωση τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ ὁδήγησαν στὴν ἄμεση καὶ εὐρεία κυκλοφορία τους ἀφοῦ ἦταν ἀπαραίτητα σὲ ὅλες τὶς μονὲς καὶ τοὺς ναοὺς. Ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία, τὴν καλαιοθησία καὶ τὴ γενναιοδωρία τοῦ κτίτορα ἢ τοῦ δωρητῆ, τὰ λειτουργικὰ βιβλία ποικίλλουν ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση τοῦ κεμένου, τὴν ποιότητα τῆς περγαμνῆς καὶ τῆς στάχωσης. Ὅμως εἶναι προφανὲς ὅτι, εἴτε συγκαταλέγονται στὶς πολυτελεῖς καὶ ἀκριβὲς ἐκδόσεις, εἴτε εἶχαν ἐλάχιστη ἢ μηδαμινὴ διακόσμηση, τὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν ἦταν σπάνια.

Στὴ διαθήκη τοῦ Εὐσταθίου Βοήλα⁷ (1059) ἀναφέρονται εἰκόνες, λειτουργικὰ σκεύη, ἄμφια καὶ λειτουργικὰ βιβλία ποὺ εἶχε χαρίσει στὴ ιδιωτικὴ του μονή. Μεταξὺ τῶν βιβλίων ἀναφέρονται ἓνας πραξαπόστολος, ἓνα εὐχολόγιο, ἓνα ψαλτήριο μὲ ἐρμηνευτικὰ σχόλια, πέντε ὀκτάηχοι, δύο στιχηρά, ἓνα τριώδιο καὶ μηναῖα ὅλου τοῦ ἔτους. Στὴ *Διάταξη* τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη (1077)⁸ ἀναφέρονται μεταξὺ τῶν βιβλίων ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ιδιόκτητὴ του μονή δύο προφητολόγια, δύο ψαλτήρια τὸ ἓνα μὲ ἐρμηνευτικὰ σχόλια, μία σειρὰ μηναίων ὅλου τοῦ χρόνου, ἓνα τριώδιο, ὁμιλίες τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ὁμιλίες τοῦ Γρηγορίου Χρυσοστόμου καὶ ἓνα στιχηρό. Στὸ Τυπικὸ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας στὸ Baskono (1083), ποὺ χτίστηκε μὲ πρωτοβουλία τοῦ σεβαστοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ⁹, ἀναφέρονται μεταξὺ τῶν ἱερῶν κεμηλίων καὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων τὰ βιβλία ποὺ δωρήθηκαν ἀπὸ τὸν κτίτορα στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς γιὰ λειτουργικὴ χρῆση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια καὶ τὰ τετραευαγγέλια, ἡ μονὴ διέθετε τρεῖς πλήρεις ἐκδόσεις μηναίων, ἓνα ψαλτήριο, ἓνα εὐχολόγιο, ἓνα συναξάριο, μία ὀκτάηχο, καὶ μία τετράηχο παρακλητικὴ.

Στὴν ἀπογραφή τῶν λειτουργικῶν ἀντικειμένων, βιβλίων καὶ σκευῶν ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ τῆς ἡ μονῆ τοῦ Ἅγ. Ἰωάννη στὴν Πάτμο τὸ 1200¹⁰ ἀναφέρονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εὐαγγέλια καὶ τὰ εὐαγγελιστάρια, ψαλτήρια καὶ ἐρμηνεῖες τῶν ψαλμῶν ἀπὸ διάφορους πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, μία πλήρης σειρὰ μηναίων καὶ μηναῖα διαφόρων μηνῶν, ἓνα πλήρες τριώδιο, ἓνα πλήρες προφητολόγιο, ἓνα προφητολόγιο τῶν Χριστουγέννων, τῶν Φώτων καὶ τῆς Σαρακοστῆς, ἐρμηνεῖες διαφόρων βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἓνα πλήρες βιβλίον προφητῶν, ἓνα βιβλίον προφητῶν μὲ σχόλια τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου καὶ δύο βιβλία ποὺ περιελάμβαναν τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα μὲ ἐρμηνευτικὰ σχόλια τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου ἀντίστοιχα. Ἡ βιβλιοθήκη περιελάμβανε ἐπίσης ἓνα βιβλίον μὲ τὶς *Παροιμίες* τοῦ Σολομῶντος καὶ ἐρμηνευτικὰ σχόλια, μιὰ ἐρμηνεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀπὸ τὸν Θεοδῶρητο Κύρου, τὴν *Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία* τοῦ Ἰωσήπου μὲ σχόλια, δύο Παλαιᾶς Διαθήκες, καὶ τέλος βιβλία μὲ τὴν Ἀκολουθία τοῦ δευτέρου ἐξαμήνου καὶ τοῦ τριωδίου, καθὼς καὶ βιβλία μὲ τὴν Ἀκολουθία ὅλου τοῦ ἔτους ἀπὸ μηναῖα, συναξάρια, προφητολόγια, εὐαγγέλια, ἀποστόλους, στιχηρά καὶ ιδιόμελα.

Ἡ ποικιλία καὶ ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ τῶν ἀντιτύπων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς μονῆς τοῦ Ἅγ. Ἰωάννη στὴν Πάτμο, σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα τῶν ιδιωτικῶν μονῶν ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ὀφείλεται στὴν οἰκονομικὴ τῆς εὐρωστία καὶ φανερῶναι τὸν

7. Lemerle, Eustathios Boilas 24-25.

8. Gautier, Michel Attaliate 92-95.

9. Gautier, Sébaste Pakourianos 120-123.

10. Astruc, L'inventaire 24-29.

συνεχή έμπλουτισμό της βιβλιοθήκης από την ίδρυση της μονής το 1081 έως την καταγραφή του 1200. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι ανάμεσα στα απαραίτητα βιβλία για τη λειτουργία μιᾶς μονής συγκαταλέγονται τὸ προφητολόγιο, τὸ ψαλτήριον, τὸ τριώδιον, τὰ μηναῖα, καὶ ὁ πραξαπόστολος (τὸ τελευταῖο βιβλίο περιελάμβανε ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Ἐπιστολές, τὸν Ἰώβ, τὶς *Παροιμίες Σολομῶντος*, τὸν *Ἐκκλησιαστή*, τὸ *Ἄσμα Ἀσμάτων*, τὴ *Σοφία Σολομῶντος* καὶ τὴ *Σοφία Σηράχ*).

Στὸ Ψαλτήριον, τὸ λειτουργικὸ βιβλίο στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται ὅλοι οἱ ψαλμοὶ τοῦ Δαβίδ, ἐντάσσονται κατὰ σειρὰ οἱ δύο ὠδές τοῦ Μωυσῆ, οἱ ὠδές προσευχῆς τῆς Ἄννας μητρὸς Σαμουήλ, τοῦ Ἀββακούμ, τοῦ Ἡσαΐα, τοῦ Ἰωνᾶ, τοῦ Ἀζαρία, ἡ ὠδή-ὕμνος τῶν Τριῶν Παίδων, ἡ ὠδή-προσευχὴ τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ ὠδή-προσευχὴ τοῦ Ζαχαρία Παλαιοῦ. Τὸ χωρίο 2:5 ἀπὸ τὸ Α' βιβλίο τῶν *Βασιλειῶν*, ποὺ ἀναγράφεται σὲ εἰλητάριο τοῦ ἀρχιερέα Σαμουήλ, ἐντάσσεται στὴν 3ῃ ὠδή τῆς Ἄννας, μητέρας τοῦ Σαμουήλ. Τὸ χωρίο 9:68, ποὺ ἀναγράφεται σὲ εἰλητάριο τοῦ ἀρχιερέα Ζαχαρία, προέρχεται ἀπὸ τὴν 9ῃ ὠδή-προσευχὴ τοῦ Ζαχαρία, ἀλλὰ περιλαμβάνεται καὶ στὸ εὐαγγέλιον τοῦ Λουκᾶ 1:68. Τὰ χωρία 3:2 καὶ 3:3 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἀββακούμ περιλαμβάνονται καὶ στὴν 4ῃ ὠδή-προσευχὴ τοῦ Ἀββακούμ. Τὰ χωρία 2:3, 2:5, 2:8 καὶ 2:10 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίο τοῦ Ἰωνᾶ περιλαμβάνονται καὶ στὴν 6ῃ ὠδή-προσευχὴ τοῦ Ἰωνᾶ. Ὁ ψαλμὸς 44:11, ποὺ ἀναγράφεται σὲ εἰλητάριο τοῦ Δαβίδ, ψάλλεται σὲς ἑορτὲς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τοῦ Γενεσίου καὶ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ὁ ψαλμὸς 46:6 στὴν ἑορτὴ τῆς Ἀνάληψης, ὁ ψαλμὸς 71:6 στὴν ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὁ ψαλμὸς 109:1 στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων καὶ ὁ ψαλμὸς 71:1 τὴν Τετάρτη τῆς Δ' ἑβδομάδας τῶν Νηστειῶν. Ὁ ψαλμὸς 71:6-7, ποὺ ἀναγράφεται σὲ εἰλητάριο τοῦ Γεδεὼν, ψάλλεται στὴν ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ὁ ψαλμὸς 109:4, ποὺ ὑπάρχει σὲ εἰλητάριο τοῦ Ἀαρὼν, ψάλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων καὶ τὴν Τρίτη τῶν Βαΐων. Ὁ ψαλμὸς 76:14, ποὺ ἀναγράφεται σὲ εἰλητάριο τοῦ Ἀβδιού, ψάλλεται τὴν Κυριακὴ τοῦ Πάσχα, τὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ καὶ τὴν Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς. Ὁ ψαλμὸς 147:1, ποὺ ὑπάρχει σὲ εἰλητάριο τοῦ Ἀγγαίου, ψάλλεται τὴν Κυριακὴ τοῦ Θωμᾶ.

Τὸ Προφητολόγιον εἶναι ἓνα βιβλίο ποὺ περιλαμβάνει περικοπὲς ἀπὸ τὰ ἱστορικά, ποιητικά καὶ προφητικά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, οἱ ὁποῖες ἀπαγγέλλονται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας σὲ καθορισμένες ἑορτὲς τοῦ ἔτους. Δὲν ἀντιπροσωπεύονται σ' αὐτὸ ὅλα τὰ προφητικά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀλλὰ μόνο τὰ προφητικά βιβλία τῶν τεσσάρων μεγάλων προφητῶν Ἡσαΐα, Ἰερεμία, Ἰεζεκιήλ καὶ Δανιήλ, καὶ τῶν ἑξὶ μικρῶν Μιχαία, Ἰωήλ, Ἰωνᾶ, Σοφονία, Ζαχαρία καὶ Μαλαχία. Ἀπουσιάζουν περικοπὲς ἀπὸ τὰ προφητικά βιβλία τῶν Ἀμώς, Ὡσηέ, Ἀβδιού, Ναούμ, Ἀββακούμ καὶ Ἀγγαίου. Οἱ περικοπὲς τοῦ Προφητολογίου ποὺ ἀπαγγέλλονται στὴν περίοδο τῶν Νηστειῶν καὶ τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδᾳ ὑπάρχουν καὶ σὲ ἓνα ἄλλο λειτουργικὸ βιβλίο, τὸ τριώδιον, ἐνῶ ἐκεῖνες ποὺ ἀπαγγέλλονται σὲ διάφορες ἑορτὲς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους περιλαμβάνονται καὶ στὰ δώδεκα μηναῖα. Ἀπὸ τὸ Προφητολόγιον, τοῦ ὁποῖου τὰ πρωιμότερα ἀντίτυπα χρονολογοῦνται στὸν 9ο αἰ., προέρχονται καὶ οἱ περισσότερες ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τῶν προφητῶν ποὺ εἰκονίζονται στὸ τύμπανο τοῦ τροῦλου¹¹.

11. Στὴν Α. Gravgaard, *Inscriptions*, ὁφείλεται ἡ πρώτη συστηματικὴ ἔρευνα τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν

ἐπιγραφῶν ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν καὶ τοῦ Προφητολογίου. Μολονότι συγ-

Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Μωυσῆ προέρχονται ἀπὸ περικοπὲς ποὺ ἀπαγγέλλονται στὶς ἑορτὲς τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων καὶ τὸ Μεγάλο Σάββατο (*Γένεσις* 1:1), στὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων καὶ τὸ Μεγάλο Σάββατο (*Ἔξοδος* 14:15), τῇ Μεγάλῃ Πέμπτῃ (*Ἔξοδος* 19:12), τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (*Ἔξοδος* 3:2) καὶ στὴν ἑορτὴ τῆς Κυριακῆς τῶν ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ (*Δευτερονόμιον* 10:17). Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Γεδεὼν ἀπαγγέλλονται στὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων (*Κριταὶ* 6:36 καὶ 6:40). Στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἰακώβ ὑπάρχουν χωρία ποὺ ἀπαγγέλλονται στὶς ἑορτὲς τῶν Θεοφανείων (*Γένεσις* 32:11) καὶ τῶν Χριστουγέννων (*Βαρούχ* 3:36). Ἡ περικοπὴ τοῦ Δ' βιβλίου τῶν *Βασιλειῶν*, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ χωρίο 5:9 στὸ εἰλητάριο τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων. Τὰ χωρία τῶν εἰληταρίων τοῦ προφήτη Ἠλία ἀπαγγέλλονται στὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων (*Βασιλειῶν* Δ 2:4, 6), τὸ Μεγάλο Σάββατο (*Βασιλειῶν* Γ 17:8), στὴν ἑορτὴ τῆς Μεταμόρφωσης (*Βασιλειῶν* Γ 19:10 καὶ 19:11) καὶ τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ προφήτη (*Βασιλειῶν* Γ 17:1). Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ἐλισσαίου προέρχονται ἀπὸ περικοπὲς ποὺ ἀπαγγέλλονται ὅλες στὴν ἑορτὴ τῶν Θεοφανείων (*Βασιλειῶν* Δ 2:4, 6· 2:9· 2:12· 2:21· 5:10, Ἡσαΐας 55:1).

Σὲ εἰλητάρια τοῦ ἀρχιερέα Ζαχαρίας ἀναγράφονται χωρία ἀπὸ περικοπὲς τοῦ συνώνυμου τοῦ προφήτη (*Ζαχαρίας* 8:19· 14:1· 14:4), οἱ ὁποῖες ἀπαγγέλλονται τὴν Παρασκευὴ τῆς Τυρινῆς καὶ στὴν ἑορτὴ τῆς Ἀνάληψης ἀντίστοιχα. Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ ἀρχιερέα Ἀαρὼν ἀπαγγέλλονται τὴν παραμονὴ τῆς ἑορτῆς τῶν Ἁγίων Πατέρων τῶν ἐν Νικαίᾳ (*Δευτερονόμιον* 10:14) καὶ τὴν Τετάρτη τῆς Τυρινῆς (*Ἰωήλ* 4:12). Τὰ χωρία ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Παροιμιῶν* 3:19 καὶ 31:29, ποὺ ἀναγράφονται σὲ εἰλητάρια τοῦ Σολομώντα, ἀπαγγέλλονται τὴν Παρασκευὴ τῆς Α' ἑβδομάδας τῶν Νηστειῶν καὶ τὴν Παρασκευὴ τῶν Βαΐων ἀντίστοιχα. Ἡ περικοπὴ στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ χωρίο 9:1 ἀπὸ τὸ ἴδιο βιβλίον ἀπαγγέλλεται στὶς ἑορτὲς τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Κοίμησης, ἀλλὰ καὶ τὴν παραμονὴ τῆς Μεσοπεντηκοστῆς. Τὸ χωρίο 5:15 ἀπὸ τὴ *Σοφία Σολομώντος* ἀπαγγέλλεται τὴν Κυριακὴ τῶν Ἁγίων Πάντων.

Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἡσαΐα ἀπαγγέλλονται στὶς ἑορτὲς τῶν Χριστουγέννων (*Ἡσαΐας* 7:14· 9:5· 11:1, *Γένεσις* 1:1), τῶν Θεοφανείων (*Ἡσαΐας* 1:16), τῆς Ὑπαπαντῆς (*Ἡσαΐας* 19:1), τὴν Πέμπτῃ τῆς Β' ἑβδομάδας τῶν Νηστειῶν (*Ἡσαΐας* 6:1 καὶ 6:6), τὴ Δευτέρα τῆς Ε' ἑβδομάδας τῶν Νηστειῶν (*Ἡσαΐας* 41:4), τὴν Παρασκευὴ τῶν Βαΐων (*Ἡσαΐας* 66:10 καὶ 66:15), τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ, τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ (*Ἡσαΐας* 50:4) καὶ τὸ Μεγάλο Σάββατο (*Ἡσαΐας* 61:1 καὶ 61:10, *Γένεσις* 1:1). Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ἰερεμίας ἀπαγγέλλονται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων (*Βαρούχ* 3:36, *Ἡσαΐας* 7:14), τὴν Τετάρτη τῆς Τυρινῆς (*Ἰωήλ* 2:12), τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ καὶ τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ (*Ἰερεμίας* 11:18 καὶ 11: 19, *Ζαχαρίας* 11:10), τὸ Μεγάλο Σάββατο (*Ἰερεμίας* 38:31) καὶ στὴν ἑορτὴ Μνήμης Σεισμοῦ (*Ἰερεμίας* 1:4). Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἰεζεκιὴλ

κέντρωσε ἓνα πλῆθος τέτοιων ἐπιγραφῶν ἀπὸ εἰλητάρια προφητῶν ποὺ εἰκονίζονται στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ναῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου, δὲν συμπεριέλαβε παρὰ ἐλάχιστες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ τρούλου (ἀπὸ τὴν

παλαιολόγια περίοδο ἀναφέρει μόνον τὶς ἐπιγραφές τῶν προφητῶν τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ *Studenica* καὶ τῆς Παρηγορήτισσας). Ὁ κατάλογος ποὺ δημοσίευσε εἶναι ἐλλιπὴς καὶ δὲν περιλαμβάνει τὰ συμπεράσματα τῆς συγγραφῆς.

ἀπαγγέλλονται τῇ Μεγάλῃ Δευτέρᾳ καὶ τῇ Μεγάλῃ Τρίτῃ (Ἰεζεκιήλ 1:1· 1:19· 2:3· 2:9), τὸ Μεγάλο Σάββατο (Ἰεζεκιήλ 37:1), στὴν ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς (Ἰεζεκιήλ 36:24) καὶ στίς ἑορτὲς τῆς Θεοτόκου Γενέσιο, Εἰσόδια, Εὐαγγελισμὸ καὶ Κοίμησις (Ἰεζεκιήλ 43:27· 44:2). Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ Δανιήλ ἀπαγγέλλονται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων (Δανιήλ 2:31· 2:34· 2:35· 2:44).

Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Μιχαΐα ἀπαγγέλλονται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων (Μιχαΐας 4:6· 5:1-2), τὴν Παρασκευὴ τῆς Τυρινῆς (Ζαχαρίας 8:20), τὴν παραμονὴ τῆς Μεσοπεντηκοστῆς (Μιχαΐας 4:2) καὶ τὸ Μεγάλο Σάββατο (Ἡσαΐας 60:1). Στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ἰωήλ ἀναγράφονται χωρία ποὺ προέρχονται ἀπὸ περικοπὲς ποὺ ἀπαγγέλλονται τὴν Τετάρτῃ τῆς Τυρινῆς (Ἰωήλ 2:12· 2:21· 4:12), τὸ Σάββατο τῆς Πεντηκοστῆς (Ἰωήλ 2:23) καὶ στὴν ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς (Ἰωήλ 3:1 καὶ 3:3, Ἰεζεκιήλ 11:17). “Ὅλα τὰ χωρία ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ἰωνᾶ προέρχονται ἀπὸ περικοπὴ ποὺ ἀπαγγέλλεται ἀποκλειστικὰ τὸ Μεγάλο Σάββατο (Ἰωνᾶς 1:1· 2:3· 2:5· 2:8· 2:10). Στὰ εἰλητάρια τοῦ Σοφονίας τὰ χωρία ἀπαγγέλλονται στὴν ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς (Ἡσαΐας 19:1), τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων (Σοφονίας 3:14), τῇ Μεγάλῃ Δευτέρᾳ (Ἰεζεκιήλ 2:3) καὶ τὸ Μεγάλο Σάββατο (Σοφονίας 3:8 καὶ 3:14). Τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τοῦ προφήτη Ζαχαρία ἀπαγγέλλονται τὴν Παρασκευὴ τῆς Τυρινῆς (Ζαχαρίας 1:4,14 καὶ 8:3), τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων (Ζαχαρίας 9:9 καὶ 9:10), στὴν ἑορτὴ τῆς Ὑπαπαντῆς (Ἡσαΐας 19:1) καὶ τὴν 1ῃ Σεπτεμβρίου (Λευϊτικὸν 26:3). Τὸ χωρίο 3:1 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Μαλαχία ποὺ ἀναγράφεται σὲ εἰλητάριά του, ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῆς Ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου.

Ὅπως φάνηκε παραπάνω, ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν χωρίων ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν ποὺ εἰκονίζονται στὸν τροῦλο προέρχεται ἀπὸ τὶς περικοπὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ποὺ ἀπαγγέλλονται σὲ σπουδαῖες ἑορτὲς τοῦ ἔτους (Γέννησις, Βάπτισις, Ὑπαπαντὴ, Μεταμόρφωσις, Ἀνάστασις, Ἀνάληψις καὶ Πεντηκοστή), στὴν περίοδο τῶν Νηστειῶν καὶ τῇ Μεγάλῃ Ἑβδομάδᾳ, καὶ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Αἰσθητὰ μικρότερος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν χωρίων ποὺ ἀπαγγέλλονται σὲ ἑορτὲς τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ ὀλιγάριθμα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀπαγγέλλονται σὲ ἄλλες ἑορτὲς τοῦ ἔτους, ὅπως στὴν ἑορτὴ τῶν Ἁγίων Πάντων, στὴν Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου, τὴν Κυριακὴ τῶν Πατέρων καὶ τὶς ἑορτὲς τῶν προφητῶν Ἡλία καὶ Ἐλισσαίου καὶ τὴ Μνήμη Σεισμοῦ. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ περικοπὲς στὸ Προφητολόγιο, ποὺ ἀπαγγέλλονται σὲ ἑορτὲς κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ ἔτους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὅμως δὲν σταχυολογοῦνται χωρία γιὰ τὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν.

Στὸ Προφητολόγιο δὲν περιλαμβάνονται περικοπὲς ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ προφήτη Ἀββακούμ. Ἡ συχνὴ παρουσία τοῦ προφήτη σὲ κύκλους τῆς παλαιολόγειας περιόδου ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ψαλτήριον περιλαμβάνεται ἡ προσευχὴ-ὠδὴ τοῦ Ἀββακούμ (Ἀββακούμ 3:2-19), ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται τὰ χωρία 3:2 καὶ 3:3, ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάριά του¹², καὶ ψάλλεται στὴν Ἀκολουθία τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων καὶ

12. Στὰ εἰκονογραφημένα ψαλτήρια ἔτσι ὅπως εἰκονίζεται ἡ μορφή τοῦ Ἀββακούμ ἀποδίδει εἰκαστικά τὸ χωρίο 3:2: *Κύριε, εἰσακήκοα τὴν ἀκοήν σου*

καὶ ἐφοβήθην, κατενόησα τὰ ἔργα σου καὶ ἐξέστην. Βλ. γιὰ παράδειγμα στὸ ψαλτήριον Παντοκράτορος 61 (Dufrenne, *L'illustration des psautiers* I 16-17), στὸ

κάθε Πέμπτη την περίοδο τῶν Νηστειῶν. Ἀπὸ τὴ δεύτερη λειτουργικὴ ὁμιλία τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, ποὺ διαβάζεται τὴ Δευτέρα μετὰ τὸ Πάσχα καὶ εἰκονογραφεῖται μὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἀββακούμ¹³, πρέπει ἐπίσης νὰ ἐμπνέονται οἱ χορηγοὶ ἢ οἱ ζωγράφοι.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, περικοπὲς ἀπὸ τὰ προφητικὰ βιβλία τοῦ Ἀμώς, τοῦ Ὡσηέ, τοῦ Ἀβδιού, τοῦ Ναούμ καὶ τοῦ Ἀγγαίου δὲν περιλαμβάνονται στὸ Προφητολόγιο, καὶ αὐτοὺς εἶναι ὁ κύριος λόγος ποὺ δὲν εἰκονίζονται συχνὰ στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν. Ὁ Ἀγγαῖος ἀπαντᾶται δύο φορές, ὁ Ἀμώς τρεῖς, ὁ Ὡσηέ ἑπτὰ, ὁ Ἀβδιού καὶ ὁ Ναούμ ἑννέα. Ἀπὸ τοὺς πέντε παραπάνω προφῆτες μόνο ὁ Ὡσηέ, ὁ Ἀβδιού καὶ ὁ Ναούμ ἀπαντῶνται μὲ κάποια συχνότητα. Ὁ κύριος λόγος ποὺ ὁδήγησε στὴν ἔνταξη τῶν προφητῶν αὐτῶν στοὺς κύκλους τῆς Παναγίας Χρυσελευσῆσας στὸν Στρώβολο (Ναούμ), τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (Ἀβδιού, Ναούμ), τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὴ Σόφια (Ἀβδιού, Ναούμ, Ὡσηέ), τῆς Ravanica (Ναούμ, Ὡσηέ), τῆς Ljubostinja (Ὡσηέ), τῆς Manasija (Ἀβδιού, Ναούμ, Ἀγγαῖος, Ὡσηέ, Ἀμώς) καὶ τοῦ Kalenić (Ἀμώς, Ἀβδιού), εἶναι τὸ μέγεθος τοῦ τρούλου. Στοὺς κύκλους τῶν παραπάνω μνημείων ξεπερνιέται ὁ συνηθισμένος ἀριθμὸς τῶν ὀκτῶ ἢ δώδεκα προφητῶν καὶ ὑπάρχουν δεκαέξι μορφές στὴν Παναγία Χρυσελευσῆσα καὶ στὴ Ljubostinja, εἴκοσι στὴ Ravanica, στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ καὶ στὸ Kalenić, εἴκοσι δύο στὸν Ἀγ. Γεώργιο τῆς Σόφιας καὶ εἴκοσι τέσσερις στὴ Manasija. Ἡ παρουσία τῶν Ἀμώς, Ὡσηέ, Ἀβδιού καὶ Ναούμ στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τῆς Παναγίας Κρίνας στὴ Χίο ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς προφῆτες ὅτι ὀφείλεται στὴν ἐπίδραση ἑνὸς Βιβλίου Προφητῶν.

Στὰ εἰλητάρια τῶν παραπάνω προφητῶν δὲν ἐπιλέγονται πάντα χωρία ἀπὸ τὰ προφητικὰ τους βιβλία, ἀλλὰ καὶ χωρία ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς ψαλμοὺς ἢ τὰ προφητικὰ βιβλία ἄλλων προφητῶν ἐνταγμένων στὸ Προφητολόγιο. Ὁ Ἀγγαῖος στὴ Manasija, ὁ Ναούμ στὴ Ravanica καὶ ὁ Ἀβδιού στὴ Manasija καὶ στὸ Kalenić κρατοῦν εἰλητάρια μὲ χωρία ἀπὸ τοὺς ψαλμοὺς τοῦ Δαβίδ. Στὸ εἰλητᾶριο τοῦ Ἀβδιού στὴν Curtea de Arges ἀναγράφεται τὸ χωρίο Ἱερεμίας 11:18, ποὺ ἀπαγγέλλεται τὴ Μεγάλῃ Πέμπτῃ καὶ τὴ Μεγάλῃ Παρασκευῇ. Στὰ εἰλητάρια τοῦ Ναούμ στὴ Manasija καὶ στὴ Ravanica ὑπάρχουν χωρία ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐα (2:11) καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν *Παροιμιῶν* (3:19), τὰ ὁποῖα ἀπαγγέλλονται τὴν Τετάρτῃ καὶ τὴν Παρασκευῇ τῆς Α' ἑβδομάδας τῶν Νηστειῶν ἀντίστοιχα. Στὸ εἰλητᾶριο τοῦ Ἀγγαίου στὴ Manasija ἀναγράφεται τὸ χωρίο Μιχαῖας 5:1, ποὺ ἀπαγγέλλεται στὴν ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων.

Τὴν ἐπίδραση τοῦ Προφητολογίου στὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου φανερῶνει καὶ ἡ ἐπιλογή, ὅπου βέβαια ὑπάρχει ἀπόκλιση, τῆς ἐκδοχῆς τοῦ κεμένου ἀπὸ τὸ λειτουργικὸ αὐτὸ βιβλίον καὶ ὅχι ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη στὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τῶν προφητῶν. Τὸ Προφητολόγιο ἀκολουθοῦν, σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., οἱ ἐξῆς ἐπιγραφές: τοῦ Σοφονία (Σοφονίας 3:8) στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας, τοῦ Ζαχαρία (Ζαχαρίας 9:9), τοῦ Σοφονία (Σοφονίας 3:8) καὶ τοῦ Ἰωήλ (Ἰεζεκιήλ 11:17) στὴν Περί-

ψαλτήριον τοῦ Bristol, London British Museum ἀρ. 40. 731 (αὐτόθι 49), στὸ ψαλτήριον τοῦ Λονδίνου ἀρ. 19.352 (Nersessian, *L'illustration des psautiers* II), στὰ ἀθηναϊκὰ ψαλτήρια ἀρ. 7 (Cutler, *The Aristocratic Psal-*

ters 16, εἰκ. 8) καὶ ἀρ. 15 (αὐτόθι 17, εἰκ. 15).

13. Galavaris, *Gregory Nazianzenus* 14, 28-29, 120-124.

βλεπτο τῆς Ἀχρίδας, τοῦ Μωυσῆ (Δανιὴλ 2:31), τοῦ Ἑλισσαίου (*Βασιλειῶν* Δ 5:10) καὶ τοῦ Ἰακώβ (*Γένεσις* 32:11) στὸν Ἁγ. Ἰωάννη Κανέο. Τὸ ἴδιο κείμενο ἀκολουθοῦν στὰ σερβικά μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τοῦ Στεφάνου Milutin οἱ ἐπιγραφές τοῦ Μαλαχία (*Μαλαχίας* 3:1) καὶ τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:14) στὸ Arilje, τοῦ Ἰερεμία (*Ἰερεμίας* 38:31) καὶ τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:14) στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica, τοῦ Ἰεζεκιήλ (*Ἰεζεκιήλ* 36:24) στὸ Čučer, τοῦ Ἰεζεκιήλ (*Ἰεζεκιήλ* 2:3) στὸ Staro Nagoričino, τοῦ Ἰερεμία (*Ἰερεμίας* 38:31) καὶ τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:8) στὴν Gračanica, τοῦ Μαλαχία (*Μαλαχίας* 3:1), τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:8) καὶ τοῦ Ἰωήλ (*Ἰωήλ* 2:23) στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου.

Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Μιχαία (*Μιχαίας* 4:2), τοῦ Ἰωήλ (*Ἰωήλ* 2:23) καὶ τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:14) στὸ Peč, τοῦ Ἰερεμία (*Ἰερεμίας* 38:31), τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:8), τοῦ Ἡλία (*Βασιλειῶν* Γ 17:8) καὶ τοῦ Ἰεζεκιήλ (*Ἰεζεκιήλ* 36:24) στὸ Dečani, τοῦ Ζαχαρία (*Ζαχαρίας* 9:9) καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (*Βασιλειῶν* Δ 5:9) στὸ Markov Manastir ἀκολουθοῦν ἐπίσης τὴν ἐκδοχὴ τοῦ κειμένου τοῦ Προφητολογίου. Στὰ μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα, οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ζαχαρία (*Λευϊτικόν* 26:3) καὶ τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:14) στὴ Ravanica, τοῦ Ἰεζεκιήλ (*Ἰεζεκιήλ* 36:24) στὴ Nova Pavlica καὶ ἡ ἐπιγραφή τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:8) στὴ Manasija προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο. Στὴν Κύπρο ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο εἶναι ἐπηρεασμένες οἱ ἐπιγραφές τοῦ Δανιὴλ (Δανιὴλ 2:31), τοῦ Ζαχαρία Παλαιοῦ (*Ζαχαρίας* 8:19) καὶ τοῦ Ἀαρών (*Ἰωήλ* 4:12) στὸν Ἁγ. Ἡρακλείδιο, τοῦ Σοφονία (*Σοφονίας* 3:8) στὴν Παναγία Χρυσελεοῦσα στὸν Στρώβολο καὶ τοῦ Ἑλισσαίου (*Ἡσαΐας* 55:1) στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης. Ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο ἀντιγράφεται ἡ ἐπιγραφή στὸ εἰλητάριο τοῦ Ζαχαρία Παλαιοῦ (*Ζαχαρίας* 14:1 καὶ 14:4) στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ.

Μιὰ σειρὰ ἀπὸ κύκλους προφητῶν φαίνεται ἐξ ὁλοκλήρου ἢ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο, ἀφοῦ σὲ ὅλα ἢ στὰ περισσότερα εἰλητάρια τῶν προφητῶν ἀναγράφονται χωρὶα ποὺ ἀνήκουν σὲ περικοπές οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται σ' αὐτό: ὅλες οἱ ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τῶν προφητῶν ποὺ σώζονται στὸν κύκλο τῆς Παρηγορητίσσης στὴν Ἄρτα, τοῦ Arilje, τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica, τῆς Gračanica, τοῦ Čučer, τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα, τοῦ Dečani, τῆς Γκυβερνιώτισσας καὶ τῆς Nova Pavlica. Στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας, στὸν Ἁγ. Ἰωάννη Κανέο, στὸ Staro Nagoričino, στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου, στὸν Ἁγ. Ἡρακλείδιο, στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Στέγης καὶ στὴν Treska μόνον ἓνας προφήτης ἀπὸ τὸν κάθε κύκλο κρατεῖ εἰλητάριο μὲ ἐπιγραφή ποὺ δὲν ἐντάσσεται στὸ Προφητολόγιο, ἐνῶ στὸ Lesnovo, στὸ Markov Manastir καὶ στὴ Ravanica μόνον δύο προφῆτες ἀπὸ τὸν κάθε κύκλο.

Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ τοποθέτηση τῶν προφητῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν τῶν εἰληταρίων τους καὶ τὴν ἐορτὴ στὴν ὁποία ἀπαγγέλλονται. Στὸν Ἁγ. Ἰωάννη Κανέο οἱ τρεῖς προφῆτες μὲ εἰλητάρια ὅπου ἀναγράφονται τὰ χωρὶα ποὺ ἀπαγγέλλονται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων, εἰκονίζονται κατὰ ἀκολουθία στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου, ἐνῶ οἱ τέσσερις προφῆτες τῶν ὁποίων τὰ χωρὶα ἀπαγγέλλονται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων εἰκονίζονται κατὰ ἀκολουθία στὴ δυτικὴ πλευρὰ.

Στὸν κύκλο τῶν προφητῶν τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica οἱ ἕξι κατὰ ἀκολουθία προφῆτες στὴν ἀνατολική, δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου κρατοῦν εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφές ποὺ ἀπαγγέλλονται τὸ Μεγάλον Σάββατο. Οἱ ἄλλοι δύο στὴ νότια πλευρὰ φέρουν στὰ εἰλητάρια τους ἐπιγραφές ποὺ ἀπαγγέλλονται στὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανείων. Στὸν κύκλο τῶν προφητῶν στὸ Dečani τέσσερις κατὰ ἀκολουθία

προφήτες με επιγραφές που απαγγέλλονται το Μεγάλο Σάββατο εικονίζονται στη δυτική και τη βόρεια πλευρά του τυμπάνου του τρούλου.

Στην Περίβλεπτο της Ἀχρίδας οἱ επιγραφές ἀναφέρονται κυρίως στήν ἑορτή τῶν Χριστουγέννων, στίς ἑορτές τῆς Θεοτόκου, στο Μεγάλο Σάββατο, στίς ἑορτές τῆς Ὑπαπαντῆς, τῆς Βαΐοφόρου καί τῆς Πεντηκοστῆς. Τό περιεχόμενο τῶν πέντε ἐπιγραφῶν στὸν κύκλο τῆς Gračanica ἀφορᾷ τὴν περίοδο τῶν Παθῶν, με ἔμφαση στο Μεγάλο Σάββατο, καθὼς καὶ τὴν ἑορτή τῶν Θεοφανείων. Μόνον μία ἐπιγραφή ἀπαγγέλλεται στήν ἑορτή τῶν Χριστουγέννων. Τό περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν στο καθολικὸ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου εἶναι καταμερισμένο στήν ἑορτή τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων, τῆς Μεγάλης ἑβδομάδας, τῆς Ἀνάστασης, στήν περίοδο τῶν Νηστειῶν, στήν ἑορτή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ στήν ἑορτή τοῦ Ἰωάννη Προδρόμου. Στὸ Lesnovo οἱ ἕξι ἐπιγραφές ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο μοιράζονται ἰσότιμα στήν ἑορτή τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων καὶ στὴ Μεγάλη Ἑβδομάδα. Στὸ Markov Manastir πέντε ἀπὸ τίς δεκατρεῖς ἐπιγραφές τοῦ Προφητολογίου ἀναφέρονται στήν ἑορτή τῶν Θεοφανείων. Οἱ ὑπόλοιπες καταμερίζονται στίς ἑορτές τῶν Χριστουγέννων, τῆς Θεοτόκου, τῆς Ἀνάληψης, στήν περίοδο τῶν Νηστειῶν καὶ στὴ Μεγάλη Ἑβδομάδα. Τό περιεχόμενο τῶν ἐπιγραφῶν στήν Treska ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἑορτή τῶν Χριστουγέννων καὶ κατόπιν τὴ Μεγάλη Ἑβδομάδα. Ἀπουσιάζουν ἐπιγραφές ποὺ ἀπαγγέλλονται στήν ἑορτή τῶν Θεοφανείων. Στὴν Γκουβερνιώτισσα οἱ ἐπιγραφές τῶν προφητῶν ἀπαγγέλλονται στήν περίοδο τῶν Νηστειῶν καὶ στὴ Μεγάλη Ἑβδομάδα, καὶ μόνον μία στήν ἑορτή τῶν Θεοφανείων.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω γίνεται φανερὸ ὅτι βασικὴ πηγὴ τῶν δημιουργῶν τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμαμάτων ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν, ἀλλὰ κυρίως ὡς πρὸς τίς ἐπιγραφές ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάριά τους στάθηκε τὸ Προφητολόγιο. Οἱ περικοπὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ποὺ περιλαμβάνονται σὲ αὐτὸ ἦταν πολὺ οἰκτεῖς τόσο στοὺς κτίτορες ὅσο καὶ στοὺς ζωγράφους γιὰ τὸν ἀπλὸ λόγο ὅτι τίς ἀπήγγελλαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους στίς μεγάλες ἑορτές. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε ὅτι στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν ἀναγράφεται συνήθως – χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι κανόνας – ἡ ἀρχὴ τῆς περικοπῆς. Τὸ κάθε ἐγγράμματο ἄτομο θὰ μπορούσε νὰ διαβάσει τὸ Προφητολόγιο, ἐνῶ οἱ ἀγράμματοι παραγγελιοδότες καὶ ζωγράφοι ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ καὶ ἀποκτοῦσαν οἰκειότητα μὲ τὸ Προφητολόγιο μέσα ἀπὸ τὸν προφορικὸ λόγο κατὰ τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας, ἀφοῦ ἡ ἀπαγγελία συγκεκριμένων περικοπῶν ἀνάλογα μὲ τὴν ἑορτὴ τίς ἔκανε γνωστὲς σὲ ὅλο τὸ ἐκκλησίασμα. Οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ χορηγοὶ διαμόρφωναν μὲ βάση τὴν καθημερινή τους ἐπαφὴ μὲ τὴ λειτουργία μία προσωπικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ σπουδαιότητα τῆς κάθε περικοπῆς ἀνάλογα μὲ τὸ πότε διαβαζόταν.

Διαπιστώνεται ὅτι σὲ ὁρισμένα μνημεῖα τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν δὲν ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ Προφητολόγιο, τὸ Ψαλτήριον ἢ ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία, ἀλλὰ ἐπιλέγονται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὡς σύνολο μάλιστα ἐνέχουν εἰδικoὺς συμβολισμούς, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὰ χωρία τῶν προφητῶν τοῦ τρούλου τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τῆς Παμμακαρίστου στήν Κωνσταντινούπολη, γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι ὑπάρχει αὐστηρὴ καθοδήγηση τοῦ πνευματικοῦ δημιουργοῦ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν ἐπιγραφῶν. Παρόμοια ἐπέμβαση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πνευματικοῦ δημιουργοῦ διαπιστώνεται στίς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τῶν προφητῶν στο τυμπάνο τοῦ τρούλου σὲ ναοὺς πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο, ὅπως τῆς μονῆς

Δαφνίου, τῆς Παναγίας τῆς Veljusa, τῆς Cappella Palatina, τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος, τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὸ Θάρι τῆς Ρόδου.

Τὰ διαφορετικά χωρία ποὺ ἀναγράφονται σὲ εἰλητάρια ἐνὸς προφήτη δὲν σημαίνουν ἀπαραίτητα καὶ διαφορετικὸ συμβολικὸ περιεχόμενο, διότι μπορεῖ νὰ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν ἴδια περικοπὴ εἴτε ἀπὸ δύο διαφορετικές, ποὺ ὅμως διαβάζονται στὴν ἴδια ἐορτὴ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἔχουν ὁμόλογο περιεχόμενο. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ περιπτώσεις ὅπου ἡ ἴδια περικοπὴ διαβάζεται σὲ παραπάνω ἀπὸ μία ἐορτὴ. Τὰ χωρία ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς περικοπὲς αὐτὲς ἔχουν πολυσήμαντο περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὰ χωρία στὰ εἰλητάρια τῶν ὑπολοίπων προφητῶν τοῦ κύκλου. Τὸ γεγονός ὅτι ἓνα χωρίο ἀναγράφεται συχνὰ στὰ εἰλητάρια ποὺ κρατεῖ κάποιος ἀπὸ τοὺς προφήτες σημαίνει ὅτι εἶναι ἀντιπροσωπευτικό, δηλαδή κάνει ἄμεσα κατανοητὴ μία ἀπὸ τὶς κύριες ἐννοιες τῆς τρέχουσας ἀντίληψης γιὰ τὸ θεῖο, ὅτι ὑπογραμμίζει μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ δόγματος, ὅτι ἐκφράζει τὴν κυρίαρχη ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο ἢ ἀκόμη διαδηλώνει μία ἄποψη ποὺ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ.

Σὲ σύγκριση μὲ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰ., στὸν 14ο αἰ. παρατηρεῖται μία στροφὴ ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἐπιλογὴ τόσο τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν, ὅσο καὶ τῶν χωρίων ποὺ ἀναγράφονται στὰ εἰλητάρια τους. Πιὸ συγκεκριμένα ἐνῶ στὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰ. μία μεγάλη ὁμάδα ἐπιγραφῶν στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν προέρχεται ἀπὸ περικοπὲς ποὺ ἀπαγγέλλονται κατὰ κανόνα στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων, στὴν παλαιολόγια περίοδο ἡ ὁμάδα αὐτὴ συρρικνώνεται αἰσθητά. Ἀντίθετα μία ἄλλη ὁμάδα ἐπιγραφῶν ἀπὸ περικοπὲς ποὺ ἀπαγγέλλονται στὴν περίοδο τῶν Νηστειῶν, τῇ Μεγάλῃ Ἑβδομάδᾳ καὶ στὶς ἐορτὲς τῆς Μεταμόρφωσης καὶ τῆς Πεντηκοστῆς μεγαλώνει καὶ διευρύνεται συνεχῶς τὴν ἴδια περίοδο.

Στὶς ἐπιγραφὲς στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν Ἡσαΐα καὶ Ἰερεμία στὴν παλαιολόγια περίοδο παρατηρεῖται μία διαφοροποίηση σὲ σχέση μὲ ἐκείνες τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἡσαΐα ἀναγράφεται στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο κατὰ κανόνα τὸ χωρίο 7:14 ἀπὸ τὸ προφητικὸ του βιβλίου καὶ στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἰερεμία τὸ χωρίο 3:36 ἀπὸ τὸ προφητικὸ βιβλίου τοῦ Βαρούχ. Αὐτὰ τὰ δύο χωρία προέρχονται ἀπὸ περικοπὲς ποὺ ἀπαγγέλλονται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων. Στὴν παλαιολόγια περίοδο στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν αὐτῶν ὑπερετεροῦν τὰ χωρία ποὺ ἀπαγγέλλονται κατὰ τὴν περίοδο τῶν Νηστειῶν καὶ τῇ Μεγάλῃ Ἑβδομάδᾳ. Παρατηρεῖται ἐπίσης ἡ ἐπιβολὴ ὀρισμένων προφητικῶν μορφῶν, ὅπως τοῦ Ἰωνᾶ (σύμβολο τοῦ ἀναστάντος Χριστοῦ), ποὺ ἀπαντᾶται στοὺς περισσότερους κύκλους, ἢ ὁ παραμερισμὸς ἄλλων, ὅπως τοῦ Δανιήλ (σύμβολο τοῦ Ἐνσαρκωμένου Λόγου), ποὺ ἀπουσιάζει ἀπὸ μία μεγάλη ὁμάδα κύκλων τῶν ἀρχῶν 14ου αἰ. Οἱ δύο προφῆτες Ἡλίας καὶ Ἐλισσαῖος εἰκονίζονται σχεδὸν πάντοτε ὡς κύριοι ἐκφραστὲς τῆς Θεοφανείας τῆς Βάπτισης, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ προφητάνакτες Δαβίδ καὶ Σολομών, ἐκφραστὲς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ προτύπου, ἀποχωροῦν ἀπὸ τὸν ᾠκεανὸς τοῦ τρούλου καὶ πλαισιώνουν τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Ἔτσι ὄχι μόνο διατηροῦν τὴν ιδιότητά τους ὡς προάγγελοι τοῦ Ἐνσαρκωμένου Λόγου, ἀλλὰ ὑπογραμμίζουν καὶ τὴ βασιλικὴ του καταγωγὴ. Τὸν 14ο αἰ. στὰ εἰλητάρια τοῦ Ἡλίας ἀναγράφεται ἓνα νέο χωρίο, ποὺ ἀπαγγέλλεται στὴν ἐορτὴ τῆς Μεταμόρφωσης.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὴν μιὰ ἢ προτίμηση περικοπῶν ποὺ ἀπαγγέλλονται τῇ Μεγάλῃ Ἑβδομάδᾳ καὶ τὴν περίοδο τῶν Νηστειῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ὑποχώρηση τῶν χωρίων ποὺ ἀπαγγέλλονται στὴν ἐορτὴ τῶν Χριστουγέννων καὶ σὲ ἐορτὲς τῆς Θεοτόκου. Ἡ στροφὴ αὐτὴ διαπιστώνεται στὰ

περισσότερα από τὰ μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαία. Ἀπηχεῖ μία ἀντίληψη ἢ ὁποία πρέπει νὰ συσχετιστεῖ ἄμεσα μὲ τὴ λειτουργία ποὺ παίρνει τὴ μορφή μιᾶς οὐράνιας λιτανείας στὴν τέχνη, τὶς τελετὲς καὶ τὶς λιτανεῖες λειτουργικοῦ περιεχομένου ποὺ διαδήλωναν τὴ θυσία τοῦ Ἐνσαρκωμένου Λόγου. Καθρεφτίζει ἀντίστοιχες ἀλλαγές στὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ συρρίκνωση τῆς αὐτοκρατορίας, ἢ πολιτικὴ ἀστάθεια, οἱ γύρω ἐχθροί, καὶ κυρίως ἡ φτώχεια ὁδηγοῦν στὴν ἀντίληψη ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ κακὰ προέρχονται ἐπειδὴ ὁ λαὸς εἶναι ἁμαρτωλός¹⁴. Ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος Α', γιὰ παράδειγμα, δὲν παύει νὰ διαδηλώνει στὶς λιτανεῖες ποὺ διοργάνωνε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅτι γιὰ ὅλα τὰ κακὰ τῆς αὐτοκρατορίας δὲν φταίει ἡ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ, ἀλλὰ ὁ λαὸς ποὺ μὲ τὶς ἁμαρτίες του ὁδήγησε τὸν Θεὸ στὴν τιμωρία τοῦ νέου Ἰσραήλ¹⁵. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ λάθη τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς καλύπτονται καὶ γιὰ ὅλα εὐθύνεται ὁ λαός. Ὁ λαὸς αὐτὸς θὰ πρέπει νὰ ἐπιστρέψει στὸν σωστὸ δρόμο μέσα ἀπὸ τὴν προσευχὴ καὶ τὴ νηστεία, ποὺ ὅπως φάνηκε ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κυρίαρχα μηνύματα τῶν ἐπιγραφῶν κατὰ τὸν 14ο αἰ.

14. Talbot, *Correspondence* 78: *Εἰ οὖν βουλόμεθα καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὸν κόσμον κερδοῦσαι, ἕκαστος ἐπιγινώμεν καὶ τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ κοινά, οἱ διοικοῦντες τὰ δημόσια ἐξαιρέτως καὶ τὰ τοῦ κόσμου καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ πανσώμεθα τῶν κακῶν... διὰ ταῦτα ἠθέλησα ὁ ἀνάξιος ἐγὼ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς*

ἀνοῖξαι θύραν, καὶ τοὺς ἐρχομένους παρακαλεῖν καὶ εἰς δύναμιν νουθετεῖν πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν... ζητήσωμεν τὰ ἀρέσκοντα τῷ Θεῷ σπεύσωμεν διορθῶσαι καὶ τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ κοινά.

15. Γεωργιάδου, *Οἱ λιτανεῖες τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου* 345-346.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΗΣΥΧΑΣΤΙΚΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ

^ς Ὁρος *ήσυχία* ἀπαντᾶται ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ δηλώνει τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἐρημιτῶν ποὺ ἀφιερώθηκαν στὴ θεωρητικὴ σκέψη καὶ στὴν προσευχή. Οἱ ἐρημίτες αὐτοὶ ἦταν γνωστοὶ καὶ ὡς ἡσυχαστές. Κέντρο ἐνδιαφέροντός τους ἦταν ἡ προσευχή, διὰ μέσου τῆς ὁποίας ἀποκαθιστοῦσαν μία ἰδιαίτερη σχέση μετὰ τὸν Θεό. Στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. ὁρισμένες γραπτές ὁδηγίες προσευχῆς εἰσήγαγαν μία ἀναπνευστικὴ τεχνικὴ ποὺ συνέβαλλε στὴ συγκέντρωση τοῦ νοῦ στὴν προσευχή.

Οἱ ἱστορικὲς συνισταμένες τῆς ἐποχῆς εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάδειξη τῆς ἀναπνευστικῆς αὐτῆς τεχνικῆς σὲ ἑναυσμα μιᾶς διαμάχης ποὺ ὁδήγησε σὲ σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα, ἂν δὲν ἔπαιξαν ἀποφασιστικὸ ρόλο, τουλάχιστον χρωμάτισαν ζωηρὰ τὸν 14ο αἰ. Πρόκειται γιὰ τὶς περίφημες ἡσυχαστικὲς ἔριδες μετὰ πρωταγωνιστὲς δύο ὁρθόδοξους μοναχοὺς, τὸν Βαρλαάμ ἀπὸ τὴν Καλαβρία καὶ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ. Ὅταν μιλοῦμε γιὰ ἡσυχασμό, ἀναφερόμαστε στὸν ἡσυχασμὸ τοῦ 14ου αἰ., τοῦ ὁποίου ἡ ἀπαρχὴ ἀνιχνεύεται στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ., στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ συμπίπτει μετὰ τὴν περίοδο τῆς φιλοδυτικῆς πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου.

Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἀσκητικοῦ μυστικισμοῦ στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. στὸ Ἅγιον Ὄρος ὀφείλεται στὴν παρουσία τοῦ ὁσίου Νικηφόρου¹, ἐνὸς ἀνθενωτικοῦ καὶ φανατικοῦ ὁρθόδοξου μοναχοῦ², καὶ τοῦ Γρηγορίου Σιναΐτη, ἐνὸς ἀσκητῆ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ποὺ ἔζησε στὸ Ἅγιον Ὄρος πρὸς τὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. Καὶ οἱ δύο ἀνέπτυξαν καὶ τελειοποίησαν τὴ μέθοδο τῆς ἡσυχαστικῆς πρακτικῆς, κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ὁποίας οἱ ἡσυχαστὲς ἐπαναλάμβαναν διαρκῶς τὴν προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ: *Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ Θεοῦ, ἐλέησον ἡμᾶς*.

Ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης παρότρυνε τοὺς μαθητὲς του νὰ διαβάζουν ἀκούραστα τὶς πραγματεῖες γιὰ τὴν προσευχὴ καὶ τὸν ἡσυχασμὸ ποὺ ἔγραψαν παλαιότεροι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς καὶ ὁ Συμεὼν Νέος Θεολόγος. Ὁ Νικηφόρος μετὰ τὴ σειρά του, ὑπῆρξε εἰσηγητὴς τοῦ ἡσυχασμοῦ στὸν Ἀθῶνα καὶ πνευματικὸς πατέρας δύο βασικῶν μορφῶν τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος, τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου καὶ τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεολήπτου³. Οἱ δύο τελευ-

1. Meyendorff, *Spiritual Trends* 96-97. Καλομοιράκης, *Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου* 24.

2. Τατάκης, *Νικηφόρος μοναχὸς* 325-336.

3. Meyendorff, *Spiritual Trends* 97. Glucas, *The*

Triumph of Mysticism 172. Καλομοιράκης, *Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου* 24. Καλομοιράκης, *Πρωτάτο* 197-198 καὶ σημ. 6, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

ταίοι έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην περίοδο της βασιλείας του Άνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου⁴.

Η ανάρρηση του Άθανασίου Α΄ στον πατριαρχικό θρόνο (1289-1293 και 1303-1309) θεωρήθηκε σπουδαία πολιτική κίνηση του αυτοκράτορα Άνδρονίκου με στόχο την έκκλησιαστική ένότητα⁵. Ήταν ο πρώτος ήσυχαστής που ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο και άπετέλεσε το πρότυπο για τους ήσυχαστές πατριάρχες του β΄ μισού του 14ου αϊ.⁶ Ο Άθανάσιος αναφέρεται ως πρότυπο ήσυχαστού στον βίο του, που γράφτηκε από τον Ίωσηφ Καλόθετο⁷, ενώ ο Γρηγόριος Παλαμάς τον θεώρησε διδάσκαλο της ήσυχαστικής μεθόδου προσευχής⁸.

Ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόληπτος⁹, λαμπρή θεολογική προσωπικότητα και προσωπικός φίλος του Νικηφόρου Χούμνου¹⁰, ανήκε στον στενό κύκλο του αυτοκράτορα Άνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, και ήταν ο πνευματικός δάσκαλος του Παλαμά¹¹ και ο έξομολογητής της Ειρήνης Χούμναινας Παλαιολογίνας¹².

Ο Γρηγόριος Παλαμάς (1296-1359) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη καταγόμενος από εύγενή οικογένεια του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος και σπούδασε κοντά στον Θεόδωρο Μετοχίτη. Ήταν ο πρώτος που, για να αντικρούσει τον πολέμιο του ήσυχασμού Βαρλαάμ, κωδικοποίησε τις ήσυχαστικές αντιλήψεις και θεωρίες¹³. Από το 1347 εκλέχτηκε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, αν και στην πόλη έγινε δεκτός το 1350, μετά το τέλος του κινήματος των Ζηλωτών. Κατά την περίοδο της πατριαρχίας του Καλέκα, ο Γρηγόριος Παλαμάς καταδικάστηκε, και αυτό δεν είναι τυχαίο, αφού ο Καλέκας υπήρξε ο μόνος από τους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, του 14ου αϊ., που πολέμησε τον ήσυχασμό.

Από το 1341 ο Παλαμάς συνεργάστηκε με τον άριστοκράτη Ίωάννη Καντακουζηνό, που ανέβηκε άργότερα, το 1347, στον αυτοκρατορικό θρόνο¹⁴. Φαίνεται ότι ο Παλαμάς ήταν «περιζήτητος», αφού και ο Σέρβος ήγεμόνας Dušan προσπάθησε να κερδίσει τη φιλία του¹⁵. Έτσι θα πρέπει να δεχτούμε τον Γρηγόριο Παλαμά ως ήγέτη ενός κινήματος με προσβάσεις και πεδία έπηρεασμού τέτοια, ώστε τόσο ο Ίωάννης Καντακουζηνός όσο και ο Στέφανος Dušan, μνηστήρες του αυτοκρατορικού θρόνου εκείνη την περίοδο, να έπιθυμούν τη συνεργασία του.

4. Πά όλη τη βιβλιογραφία περί ήσυχασμού και Γρηγορίου του Παλαμά μέχρι το 1972 βλ. Stiernon, Bulletin sur le Palamisme, όπου και κριτική των απόψεων.

5. Πά τη σχέση Άθανασίου και Άνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου βλ. Talbot, Correspondence σποράδην.

6. Meyendorff, Βυζάντιο και Ρωσία 157.

7. Ίωσηφ Καλόθετος, Συγγράμματα 427-428.

8. Γρηγόριος Παλαμάς, Συγγράμματα Α΄ 405, στ. 10-12. Ίωσηφ Καλόθετος δ.π. 427.

9. Πά τον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Θεόληπτο βλ. Constantelos, Mysticism and Social Involvement 83 κέ. Constantinides-Hero, Theoleptos of Philadelphia 27-

38, όπου και όλη ή βιβλιογραφία από το 1980 κέ.

10. Αυτόθι 28-30.

11. Glucas, The Triumph of Mysticism 172. Καλομοιράκης, Τοιχογραφίες του Πρωτάτου 24.

12. Γρηγόριος Παλαμάς δ.π. 330. Constantinides-Hero, Theoleptos of Philadelphia 35.

13. Πά τη διαμάχη μεταξύ Γρηγορίου Παλαμά και Βαρλαάμ βλ. Γρηγόριο Παλαμά δ.π. 315-354.

14. Πά τη συνεργασία του αυτοκράτορα Ίωάννη Καντακουζηνού και του Γρηγορίου Παλαμά βλ. Glucas, The Triumph of Mysticism 164.

15. Σούλης, Ο τσάρος Στέφανος Δουσάν 92-93.

Ἡ παραχώρηση τῆς ἐποπτείας τοῦ Ἁγίου Ὁρους τὸ 1312 στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο σηματοδοτοῦσε μία νέα ἐποχὴ γιὰ τὸν Ἄθω καὶ γιὰ τὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς του. Τὸ Ἅγιον Ὄρος συνένωνε ἐκπροσώπους ὅλων τῶν ὀρθόδοξων λαῶν, ὄχι μόνο τῶν Βαλκανίων, ἀλλὰ καὶ Ρώσων καὶ Γεωργιανῶν, ἦταν ἓνας βαλκανικὸς μικρόκοσμος¹⁶. Τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀνθίζε στὸ περιβάλλον τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ δὲν εἶχε πάρει τὴν πλήρη ἀνάπτυξή του, περιελάμβανε στοιχεῖα πολιτικά, ὄχι μόνο διότι στάθηκε τὸ ἀντίβαρο στὶς φιλοδυτικὲς τάσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ καὶ διότι ἀπὸ τότε ἦταν συνδεδεμένο μὲ τὴν ἀριστοκρατία τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἐκπρόσωποι τοῦ ἡσυχασμοῦ, ὅπως ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος, ὁ Θεόκλητος Φιλαδελφείας καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, προέρχονται ἀπὸ ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες καὶ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλους ἡσυχαστὲς ἁγίους ποὺ ἔδρασαν κατὰ τὸν 14ο αἰ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατικὴ τους καταγωγὴ τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν σπουδαία πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δράση. Ὁρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρξαν κτίτορες μοναστηριῶν, ὅπως ὁ Ἀθανάσιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Γρηγόριος Σιναΐτης, ποὺ δημιούργησε μία μεγάλη μοναστικὴ κοινότητα στὴν Παρόρια τῆς Βουλγαρίας, ὁ Διονύσιος, ποὺ ἔχτισε τὴ μονὴ Διονυσίου καὶ ὁ Ἀθανάσιος ἀπὸ τὴν Ὑπάτη, ποὺ ἔχτισε τὴ μονὴ τῶν Μετεώρων. Κατέλαβαν σημαντικὲς θέσεις στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, ὅπως ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Ἰσίδωρος, ποὺ ἔγιναν πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ποὺ ἔγινε μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.

Εἶναι ἐπίσης σημαντικό ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τὸ 1347 καὶ ἔξῃς προέρχονται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Ἁγίου Ὁρους, καὶ εἶναι βέβαια ἡσυχαστὲς, ὅπως ὁ Ἰσίδωρος Α' (1347-1349), ὁ Κάλλιστος Α' (1350-1354, 1355-1363), ὁ Φιλόθεος (1354-1355, 1364-1376), ὁ Μακάριος (1376-1379), ὁ Νεῖλος (1380-1388)¹⁷. Οἱ τρεῖς πρῶτοι μάλιστα ὑπῆρξαν μαθητὲς καὶ φίλοι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ.

Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ ἡσυχασμὸς δὲν εἶχε πρόθεση νὰ δημιουργήσῃ μία νέα εἰκαστικὴ γλῶσσα. Τὰ θέματα ποὺ χειρίστηκε βρισκόνταν στὸν χῶρο τῶν ἰδεῶν. Τὸ πιὸ σπουδαῖο θέμα ἦταν ἡ προσευχή, ἡ ὁποία ἂν γινόταν μὲ τὴ σωστὴ τεχνικὴ ὀδηγοῦσε σὲ μία κατάσταση πέραν τῆς εἰκαστικῆς ἐμπειρίας, στὸ ὄραμα τοῦ φωτὸς ποὺ περιέβαλε τὸν Ἰησοῦ κατὰ τὴ Μεταμόρφωση στὸ ὄρος Θαβώρ.

Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐντοπίσουν τὴν ἐπίδραση τοῦ ἡσυχασμοῦ στὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη τοῦ 14ου αἰ., οἱ σύγχρονοι ἐρευνητὲς ἐστίασαν ἀρχικὰ τὴν προσοχή τους στὴν ἀπόδοση τοῦ Θαβωρίου φωτός, πυρήνα τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος, στὴν παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης, σὲ μορφὲς ἁγίων ποὺ συνδέονταν ἅμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ ἐρημίτες καὶ οἱ ἀναχωρητὲς, καὶ σὲ χριστολογικὲς παραστάσεις, κυρίως ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν θαυμάτων καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ. Ἐτσι συσχετίστηκαν μὲ τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα μεμονωμένες παραστάσεις, εἰκονογραφικὰ προ-

16. Nastase, *Le patronage du Mont Athos* 87.

17. Meyendorff, *Κοινωνία καὶ πολιτισμὸς* 163.

γράμματα ναών στο σύνολό τους, ή αρχιτεκτονική σύνθεση όρισμένων ναών, και τέλος ο άγιος ή η έορτή στην όποία ο ναός είναι αφιερωμένος¹⁸.

Με τὰ κείμενα τοῦ Θεολήπτου Φιλαδελφείας καὶ τοῦ πατριάρχῃ Ἀθανασίου συνδέθηκαν τὰ εἰκονογραφικά προγράμματα τοῦ Πρωτάτου¹⁹ (ἀρχές 14ου αἰ.) στοῦ Ἁγίου Ὅρος καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου (1303) στὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης²⁰. Ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὶς ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις θεωροῦνται ἐπίσης τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀνάληψης στὴ Ravanica²¹, οἱ τοιχογραφίες τῆς σπηλαιώδους ἐκκλησίας στοῦ Ivanovo²² τῆς Βουλγαρίας, τὰ εἰκονογραφικά προγράμματα τῆς Παναγίας Γκουβερνιώτισσας²³ στὴν Κρήτη, καὶ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου στοῦ Βροντήσι²⁴, οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στοῦ Volotovo καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης στοῦ Novgorod²⁵. Ἡσυχαστικὴ ἐπίδραση ἀναγνωρίστηκε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων στοῦ Lesnovo²⁶. Ἀμεσα ἐξαρτημένες ἀπὸ τὸν ἡσυχασμὸ θεωροῦνται καὶ οἱ μικρογραφίες ποὺ κοσμοῦν τὸν Παρισινὸ κώδικα gr. 1242, ὁ όποῖος ἀνήκε στὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Γ΄ Καντακουζηνό²⁷. Ἡσυχαστικὲς ἐπιδράσεις ἀναγνωρίστηκαν καὶ στὴν εἰκονογράφηση τοῦ ψαλτηρίου Tomić²⁸. Ἡ χρησιμοποίηση τῆς παράστασης τῆς Μεταμόρφωσης γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ ψαλμοῦ 92, φ. 159ν τοῦ ψαλτηρίου εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ζωγραφήθηκε ἀπὸ ἡσυχαστὴ καλλιτέχνη. Ὑπὸ τὴν ἡσυχαστικὴ ἐπίδραση ὁρισμένοι ναοὶ ποὺ οἰκοδομοῦνται ἐκείνη τὴν περίοδο ἀφιερώνονται εἴτε στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ μονὴ Βλατάδων²⁹, ἡ μονὴ Παντοκράτορος στοῦ Ἁγίου Ὅρος καὶ ἡ μονὴ Μεταμορφώσεως στὰ Μετέωρα, εἴτε στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ὅπως ἡ Nova Pavlica καὶ τὸ Kaleníc.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι οἱ πρωιμότερες παραστάσεις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ποὺ λατρεύτηκε ὡς ἅγιος ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του καὶ πρὶν ἀκόμη ἀγιοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1364, βρίσκονται στὴ μονὴ Βλατάδων καὶ στὸν Ἁγ. Δημήτριο Θεσσαλονίκης³⁰. Μία ἄλλη πρῶμη εἰκόνα μὲ τὴ μορφή του, ἴσως ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, βρίσκεται σήμερα στὴ Ρωσία³¹. Ἀπεικονίστηκε ἐπίσης καὶ στὸν Ἀγ. Φανούριο στοῦ Βαλσαμόνερο τῆς Κρήτης (ἀρχές 15ου αἰ.), μνημεῖο ποὺ ἐπίσης συνδέεται μὲ τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα.

Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι οἱ ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις ἀνιχνεύονται σὲ διάφορα εἶδη τέχνης (ἀρχιτεκτονικὴ, χειρόγραφα, μνημειακὴ ζωγραφικὴ), οἱ παραγγελιοδότες τῶν

18. Πὰ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις ὡς πρὸς τὶς σχέσεις τέχνης καὶ ἡσυχασμοῦ πρβ. Tachiaos, *Hesychasm* 118-120.

19. Καλομοιράκης, *Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου* 26-32. Βλ. ἐπίσης Καλομοιράκη, *Πρωτάτο* 215.

20. Gouma-Peterson, *The Parecclesion* 168 κέ. Gouma-Peterson, *Christ as Ministrant* 199 κέ.

21. Radojčić, *Staro Slikarstvo* 81 κέ. Βλ. καὶ Djurić, *Parisinus Graecus* 1242, σημ. 4.

22. Bakalova, *Peinture bulgare* 61 κέ. Bakalova, *Art en Bulgarie* 35-36.

23. Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa* 329 κέ.

24. Αὐτόθι 336.

25. Alpatov, *Iskusstvo Feofana Greca* 190-202.

26. Korać, *La lumière dans l'architecture byzantine* 127-131.

27. Djurić, *Parisinus Graecus* 1242, 89-94.

28. Džurova, *Tomić* εἰκ. 42.

29. Θεοχαρίδης, *Οἱ ἱδρυταὶ τῶν Βλατάδων* 69-70.

30. Τσιούμη, *Ἀπεικονίσεις τοῦ Παλαμᾶ* 247 κέ., πίν. 1-4.

31. Lazarev, *Storia* πίν. 546.

όποιων έχουν ποικίλες ιδιότητες και προέρχονται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγονται αὐτοκράτορες, εὐγενεῖς καὶ ἐκκλησιαστικά πρόσωπα. Τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν διακρίνονται γιὰ ἓνα συγκεκριμένο ὕφος. Ἀποτελοῦν προϊόντα καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ περιφερειακῶν ἐργαστηρίων καὶ ἀπευθύνονται σὲ διαφορετικοὺς δέκτες (μοναχοὺς, ἐκκλησιαστικούς, κοσμικούς).

Ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ διακριτικὴ ἀπόδοση τῆς δόξας ποὺ περιβάλλει τὸν Χριστὸ στὶς παραστάσεις τῆς Μεταμόρφωσης καὶ τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου στὸ Πρωτάτο ὀφείλεται στὶς ἡσυχαστικὲς ἀπόψεις³². Ἔχει ἐπισημανθεῖ ἐπίσης ὅτι μὲ ὅμοιο τρόπο ἀποδίδεται ἡ δόξα στὴν παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης στὸν Ἀγ. Νικόλαο Ὁρφανὸ στῇ Θεσσαλονίκῃ, στῇ Βασιλικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica, στὸ Staro Nagoričino καὶ στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας. Διαπιστώνεται, δηλαδή, ὅτι οἱ καλλιτέχνες τῶν παραπάνω μνημείων ἐφαρμόζουν μὲ συνέπεια ἓνα συγκεκριμένο τρόπο ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῆς δόξας στὴν παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἀντιλαμβάνονται (ἐὰν δὲν ἀντιγράφουν κοινὸ πρότυπο), μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὶς ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις τοῦ καιροῦ τους. Ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ στὰ τοιχογραφημένα αὐτὰ σύνολα ἐξηγεῖται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν κοινὴ προέλευση τῶν καλλιτεχνικῶν ἐργαστηρίων ποὺ τὰ δημιούργησαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τρία ἀπὸ τὰ παραπάνω μνημεῖα εἶναι ἀναμφισβήτητα ἔργα τοῦ ἴδιου καλλιτεχνικοῦ ἐργαστηρίου.

Μποροῦμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε ἡσυχαστικὴ ἐπίδραση στὴν ἔντονη ἀπόδοση τῆς δόξας στὴν παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης σὲ μεταγενέστερα παραδείγματα, ὅπως στὸν Παρισινὸ κώδικα ἀρ. 1242 ἢ στὴν Περίβλεπτο στὸν Μυστρά; Προσωπικὰ πιστεύω πῶς ὄχι. Τὸ Παρισινὸ χειρόγραφο ἀρ. 1242, περιλαμβάνει θεολογικὰ ἔργα τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ, μὲ ἡσυχαστικὸ περιεχόμενο³³. Πρόκειται γιὰ ἀντιρρητικούς λόγους ἐναντίον τοῦ Προχόρου Κυδώνη, τοῦ Λατίνου ἀρχιερέα Παύλου, μητροπολίτη Θηβῶν καὶ τιτουλάριου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ Μωάμεθ καὶ κατὰ Ἰουδαίων. Σύμφωνα μὲ τὸν κολοφῶνα γράφτηκε στῇ μονῇ Ὁδηγῶν ἀπὸ τὸν γραφέα Ἰωάσαφ, τὸ 1370 τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου καὶ τὸ 1375 τὸ δεύτερο. Πρόκειται γιὰ ἓναν πολυτελεῖ κώδικα, ποὺ παραγγέλθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, μὲ προορισμὸ νὰ δωρηθεῖ στὸν ἡσυχαστὴ Νικόλαο Καβάσιλα. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ χειρογράφου στῇ μονῇ τῆς Ἀγ. Ἀναστασίας στῇ Θεσσαλονίκῃ ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπόθεση αὐτή³⁴.

Ὁ κώδικας περιλαμβάνει τέσσερις μικρογραφίες: ἡ πρώτη εἰκονογραφεῖ τὴ σύνοδο τοῦ 1351, ἡ δευτέρα τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό ὡς αὐτοκράτορα καὶ ὡς μοναχό, ἡ τρίτη τὸν ἅγιο Γρηγόριο Ναζιανζηνό καὶ ἡ τέταρτη τὴ Μεταμόρφωση. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ δεῖ κανεὶς μὲ ποῖο τρόπο ἀποδίδεται ἡ Μεταμόρφωση σὲ ἓνα χειρόγραφο μὲ ἡσυχαστικὸ περιεχόμενο, τὸ ὁποῖο παρήγγειλε ἓνας ἐνθερμος ὑποστηρικτὴς τοῦ ἡσυχασμοῦ γιὰ νὰ τὸ δωρίσει σὲ ἓναν ἄλλον ἡσυχαστή. Ὁ Χριστὸς προβάλλεται πάνω σὲ διπλὴ ρομβοειδὴ δόξα. Αὐτὴ μὲ τὴ σειρὰ τῆς περικλείεται σὲ κύκλο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκπορεύονται ἀκτίνες

32. Καλομοιράκης, Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου
26. Βλ. ἐπίσης Καλομοιράκη, Πρωτάτο 198.
33. Voordeckers, Codex Par. gr. 1242, 288-294. Spa-

tharakis, *The Portrait* 129-130.

34. Voordeckers ὁ.π. 1242, 288-294. Spatharakis ὁ.π. 131.

φωτὸς ὁλόγυρα. Τὴ δόξα σχηματίζουν ἓνα τετράγωνο μὲ καμπύλες πλευρὲς ποὺ προβάλλεται ἐπάνω σὲ ρόμβο, ὁ ὁποῖος ἐγγράφεται μὲ τὴ σειρά του σὲ κύκλο. Οἱ ἐπιφάνειες τοῦ τετραπλεύρου, τοῦ ρόμβου καὶ τοῦ κύκλου ἀποδίδονται μὲ δύο τόνους γαλάζιου χρώματος, ἐνῶ οἱ γραμμὲς τῶν περιγραμμάτων τους ἔχουν ἐμφανῶς ἀνοικτότερο τόνο. Μπροστὰ ἀπὸ τὸν κύκλο προβάλλει ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ, πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ βρίσκεται ἡ περιοχὴ ἐκκίνησης ἀκτίνων πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις. Ὅπως οἱ ρόμβοι καὶ ὁ κύκλος, ἔτσι καὶ οἱ ἀκτίνες ἀποδίδονται μὲ δύο τόνους γαλάζιου χρώματος, ὥστε νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση τῆς διαφάνειας.

Ἡ ἀπόδοση τῆς δόξας στὴν παράσταση τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Παρισινοῦ χειρογράφου ἔχει μεγάλη σημασία, διότι μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁδηγὸς γιὰ τὴ διαπίστωση ἡσυχαστικοῦ ἐπηρεασμοῦ σὲ ἀντίστοιχες παραστάσεις τῆς ἴδιας περίπου περιόδου. Αὐτὴ ἡ γαλάζια-λευκὴ δόξα μὲ τὰ ἀστεροειδῆ σχήματα ἐφαρμόζεται μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο στὶς παραστάσεις, γιὰ παράδειγμα, τῆς Μεταμόρφωσης στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ καὶ στὸ Σκλαβεροχώρι τῆς Κρήτης.

Στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ ἡ δόξα ἀποδίδεται ὡς ἓνα πολυάκτινο ἄστρο ποὺ ἐγγράφεται σὲ κύκλο. Τὸ ἄστρο δημιουργεῖται ἀπὸ ἓνα παραλληλόγραμμο, ἓνα ρόμβο καὶ ἓνα τετράγωνο, στὰ ἴδια χρώματα ἀλλὰ μὲ περιγράμματα σὲ διαφορετικὸς τόνους καὶ μὲ καμπύλες πλευρὲς, τὸ ἓνα πάνω στὸ ἄλλο. Μπροστὰ ἀπὸ τὴ δόξα αὐτὴ προβάλλεται ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ Περίβλεπτος ζωγραφήθηκε γύρω στὴν ἕκτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰ., ἐποχὴ δηλαδὴ ποὺ ὁ ἡσυχασμὸς ἦταν ἡ ἐπίσημη ἰδεολογία τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπιπλέον, στὸν Μυστρᾶ δεσπότης ἦταν ὁ Μανουήλ, γιὸς τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ πιθανότατα κτίτορας τῆς Περιβλέπτου³⁵. Ἡ οἰκογένεια τῶν Καντακουζηνῶν γιὰ πολλοὺς λόγους ὑποστήριξε τὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα ἤδη ἀπὸ τὸ 1342, καὶ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν ἐνθερμος φίλος τοῦ Παλαμᾶ, ἔγραψε διάφορα θεολογικὰ ἔργα μὲ ἡσυχαστικὸ περιεχόμενο, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω. Τὴν περίοδο ποὺ θεωρεῖται ὅτι ζωγραφίστηκε ἡ Περίβλεπτος ζοῦσε καὶ ἐργαζόταν στὸν Μυστρᾶ ἓνας γνωστὸς κωδικογράφος, ὁ Μανουήλ Τζυκανδύλης, ποὺ σὲ διάστημα ἐνὸς ἔτους (1369-1370) ἀντέγραψε τέσσερις κώδικες μὲ ἡσυχαστικὸ περιεχόμενο³⁶. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀντιρρητικὸς λόγους τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ἐναντίον τοῦ Προχόρου Κυδώνη, τοῦ Λατίνου ἀρχιερέα Παύλου, μητροπολίτη Θηβῶν καὶ τιτουλάριου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς βρίσκονται σήμερα στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη (ἀρ. 623 καὶ 624), ἓνας στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ (ἀρ. 1241) καὶ ἓνας στὴ μονὴ Ἀγ. Τριάδος Μετεώρων (ἀρ. 1).

Οἱ τέσσερις πανομοιότυποι κώδικες, ποὺ γράφηκαν ὅλοι στὸν Μυστρᾶ (πιθανὸν νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι) φαίνεται ὅτι προορίζονταν γιὰ τὶς μονές ἢ γιὰ ἰδιωτικὴ χρῆση εὐγενῶν τοῦ Μυστρᾶ. Φανερώνουν ἐπίσης ὅτι στὸ περιβάλλον τοῦ Μυστρᾶ ὁ ἡσυχασμὸς δὲν ἦταν ἓνα κίνημα ξένο. Ἡ ἐπίσκεψη καὶ παραμονὴ τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ στὸν Μυστρᾶ γύρω στὸ 1361³⁷, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία χορηγοὶ τῆς Περι-

35. Χατζηδάκης, *Μυστρᾶς* 73, εἰκ. 50.

37. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*.

36. Σοφιανός, Δύο μετεωρικά χειρόγραφα 89-98.

87-88.

βλέπτου ήταν ή οικογένεια τών Καντακουζηνών, συνηγορεί με την παραπάνω άποψη. Ο Μανουήλ Τζυκανδύλης, ευνουούμενος γραφέας του Καντακουζηνού, έγραψε το 1374 τόν κώδικα C 27 της Άστικής Βιβλιοθήκης της Ζυρίχης, που περιλαμβάνει άλλα δύο κείμενα του Ίωάννη Καντακουζηνού, το πρώτο κατά Μωάμεθ και το δεύτερο κατά τών Ίου-δαιών³⁸, κείμενα που επίσης περιέχονται στον Παρισινό κώδικα αρ. 1242.

Πά τους χορηγούς του διακόσμου του ναού της Παναγίας στο Σκλαβεροχώρι της Κρή-της δέν μάς είναι τίποτε γνωστό, αλλά ή διάδοση του ήσυχασμού στην Κρήτη κατά το β' μισό του 14ου αι. οδηγεί στη συσχέτιση της παράστασης της Μεταμόρφωσης του ναού με το ήσυχαστικό κίνημα. Με ανάλογο τρόπο αποδίδεται και ή δόξα στην παράσταση της Μεταμόρφωσης σε ρωσική εικόνα, που χρονολογείται γύρω στις αρχές του 15ου αι. και θεωρείται έργο του εργαστηρίου του Θεοφάνη του Έλληνα³⁹.

Πιστεύω λοιπόν ότι τόσο τη διακριτική απόδοση της δόξας σε μνημεία του α' μισού του 14ου αι. (πολλά από αυτά είναι έργα του ίδιου εργαστηρίου), όσο και την περίτεχνη απόδοσή της σε αντίστοιχες παραστάσεις στο β' μισό του 14ου αι. προκάλεσαν οι ήσυχαστικές συζητήσεις και επιρροές. Έτσι οι παραλλαγές της δόξας στην παράσταση της Μεταμόρφωσης οφείλονται στη διαφορετική αντίληψη τών καλλιτεχνών και δέν θα πρέ-πει να θεωρηθούν ότι εκφράζουν αντίθετες απόψεις.

Οι παραστάσεις της Μεταμόρφωσης με τις περίτεχνες δόξες μοιάζουν πολύ με τη δια-μόρφωση της δόξας στον τρούλο γύρω από το μετάλλιο με τόν Παντοκράτορα σε μία ομάδα μνημείων του 14ου αι. Άξίζει λοιπόν να δει κανείς εάν και με ποιό τρόπο ό ήσυχασμός επηρέασε το εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου, όπου συνοψίζεται ή κοσμο-λογική και κοινωνική ιδεολογία της ορθόδοξης αυτοκρατορίας, με κέντρο τη μορφή του Παντοκράτορα. Όπως φάνηκε από την εικονογραφική ανάλυση της μορφής του Παντο-κράτορα, κατά κανόνα ή προτομή του έγγραφεται σε μία άπλη κυκλική δόξα και προ-βάλλεται πάνω σε όμοιόμορφο βάθος χρώματος χρυσού, κόκκινου ή γαλάζιου. Η σύμ-βαση αυτή ακολουθείται από τὰ πρώτα σωζόμενα παραδείγματα έως και τη μεταβυ-ζαντινή περίοδο.

Στο Staro Nagoričino, το Lesnovo και το Markov Manastir διαπιστώνεται ότι ή προτομή του Παντοκράτορα δέν προβάλλεται πάνω σε όμοιόχρωμο βάθος αλλά σε δύο όμοκεν-τρους κύκλους. Οι κύκλοι αυτοί έχουν το ίδιο χρώμα σε δύο διαφορετικούς τόνους. Το χρώμα του έσωτερικού κύκλου είναι πιό σκούρο και του έξωτερικού πιό άνοικτό. Ο έσωτερικός κύκλος φαίνεται να βρίσκεται σε ένα επίπεδο πίσω από τη μορφή του Παντο-κράτορα, και γι' αυτό εμφανίζεται μόνο στο έλεύθερο βάθος του μεταλλίου και χάνεται πίσω από το φωτοστέφανο και πίσω από τους ώμους του Παντοκράτορα, ό όποιος, με τόν τρόπο αυτό, φαίνεται να προβάλλει προς τὰ έξω. Η διάταξη αυτή, σε συνδυασμό με την κυκλική δόξα που περιβάλλει την προτομή του Παντοκράτορα και από την όποία εκπορεύονται άστεροειδείς και σταυροειδείς άπολήξεις (Bogorodica Ljeviška, Staro Na-goričino και Lesnovo) που τη μετατρέπουν σε λαμπρό άστρο, προσδίδει στη δομή της όλης σύνθεσης μία δυναμικότητα. Δημιουργείται ή αίσθηση ότι ό Παντοκράτορας εκπέμπει τó φώς από το κέντρο του φωτεινού διαστήματος του όποιου είναι ό κύριος.

38. Σοφιανός, Δύο μετεωρικά χειρόγραφα 96.

39. Alpatov, *Theophanes the Greek* εικ. 110.

Στὸ Staro Nagoričino ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα προβάλλεται σὲ δύο κύκλους καὶ ἐγγράφεται σὲ δόξα, ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῆς ὁποίας ἐκπορεύονται ὀκτὼ ἀκτίνες φωτός· αὐτὲς ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ τέσσερα βασικὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ἀποδίδονται ὡς ὀρθογώνια, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ὡς ἰσοσκελὴ τρίγωνα (πίν. 82, 84). Ὁ ἐξωτερικὸς κύκλος ἀποτελεῖ τμήμα τῆς δόξας τοῦ φωτός· πρόκειται οὐσιαστικὰ γιὰ ἓνα μεγάλο φωτοστέφανο ἀκτινοβολίας, ποὺ πλαισιώνει τὴν προτομή ὡς τοὺς ὤμους προβάλλοντάς τιν μετὸν τρόπο αὐτὸ μπροστά, ὠθώντας τιν στὸ διάστημα τοῦ τρούλου καί, μεταφορικὰ, στὸ οὐράνιο διάστημα. Θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα μάτι φωτός ποὺ ἀνοίγεται στὸν οὐράνιο θόλο γιὰ νὰ προβάλλει ὁ ἄχρονος καὶ ἀκατάλυτος Θεός.

Στὸ Lesnovo (πίν. 101) τὴν προτομή τοῦ Παντοκράτορα περιβάλλει δόξα μετὰ σταυροειδεῖς καὶ ἀστεροειδεῖς ἀπολήξεις, ὅπως καὶ στὸ Nagoričino (πίν. 84). Στὰ τμήματα μεταξὺ τῶν ἀπολήξεων εἰκονίζονται ἄγγελοι νὰ σηκώνουν τὴ δόξα. Ἐδῶ τὸ φῶς ποὺ μπαίνει ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τρούλου καὶ φωτίζει τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ βρῖσκει τὴν εἰκαστικὴ ἀπόδοσή του στὴν ἀκτινωτὴ φωτεινὴ δόξα τοῦ Παντοκράτορα.

Στὸ Markon Manastir ἡ ἀπόδοση τοῦ φωτός εἶναι πιὸ ἀπλή (πίν. 119). Ὁ Παντοκράτορας προβάλλεται σὲ βάθος γαλάζιο κλεισμένος μέσα σὲ λευκὴ στεφάνη. Ἡ φαρυδιὰ ταινία φωτός ποὺ ὑπάρχει στὸν Ἁγ. Γεώργιο στὸ Staro Nagoričino περιβάλλει καὶ ἐδῶ ὡς πλατὺ φωτοστέφανο τὸν Χριστὸ καὶ χάνεται πίσω ἀπὸ τοὺς ὤμους τοῦ προβάλλοντάς τιν πρὸς τὰ ἔξω. Καὶ ἐδῶ, στὸ ἑνσταυρο φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα διακρίνονται τὰ δύο γράμματα ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *Ο ΩΝ* πάνω στίς κεραίες τοῦ σταυροῦ.

Ἡ προτομή τοῦ Παντοκράτορα τῆς Bogorodica Ljeviška (πίν. 72, 74) ἐγγράφεται σὲ δύο ἐπάλληλα τετράγωνα μετὰ καμπυλωμένες πλευρές, οἱ γωνίες τῶν ὁποίων διαμορφώνουν ὀκτὼ ἀστεροειδεῖς ἀπολήξεις. Μεταξὺ τῶν ἀκτίνων προβάλλουν ὀκτὼ ἡμίσωμοι ἄγγελοι κρατώντας σκῆπτρο ἢ εἰλητάρια⁴⁰.

Σὲ πιὸ προχωρημένο στάδιο βρῖσκεται ἡ ἀπόδοση τοῦ φωτός στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στὴ Σόφια. Ἐκεῖ ὁ Παντοκράτορας εἰκονίζεται μέσα στὴ συνηθισμένη ἀπλή κυκλικὴ δόξα, ὅμως οἱ ἄγγελοι καὶ τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, ποὺ ἀναδύονται ἀπὸ τὴ δόξα, προβάλλονται πάνω σὲ λευκὸ φῶς, ποὺ παρακολουθεῖ τὰ περιγράμματα τῶν μορφῶν καὶ δημιουργεῖ ἓνα δαντελένιο σχέδιο, τὸ ὁποῖο ἐγγράφεται μετὰ τὴ σειρὰ του σὲ δεῦτερο μετάλλιο. Ἡ ὀργάνωση τῶν στοιχείων τῆς ζώνης γίνεται ὡς ἑξῆς: οἱ ἄγγελοι κρατοῦν τὸ μετάλλιο τοῦ Παντοκράτορα μετὰ τὰ ὑψωμένα χέρια τους καὶ ἐγγράφονται σὲ ὀρθογώνια μετὰ λευκὸ βάθος, διατεταγμένα στὰ κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, ποὺ ὑποβάλλουν τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ. Τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν διατάσσονται στὰ δευτερεύοντα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, φαίνονται νὰ ἀναδύονται ἀπὸ μία φωτεινὴ περιοχὴ ποὺ ἐφάπτεται στὴν περιφέρεια τοῦ μεταλλίου, καὶ ἐγγράφονται σὲ ὀρθογωνικὲς ἐπιφάνειες μετὰ ἔντονα φωτεινὸ βάθος, οἱ ὁποῖες διαμορφώνουν καμπύλες ἀψιδοειδεῖς προχωρήσεις πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ, προφανῶς γιὰ τὴν ἄνετη διευθέτηση τῶν εἰκονιζομένων θεμάτων. Ἡ ἔνταξη τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων μέσα σὲ γεωμετρικὰ πλαίσια μετὰ τονισμένο φωτεινὸ βάθος, ποὺ κυριαρχεῖ στὴ ζώνη ἢ ὁποία περιβάλλει τὸ μετάλλιο μετὰ

40. Babić, Les portraits de Dečani 281.

τόν Παντοκράτορα, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ζώνη αὐτὴ ἔχει σχεδιασθεῖ ὡς μία περί-τεχνη δόξα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ χωρίο ἀπὸ τὸν ψαλμὸ 101:20, τὸ ὁποῖο στὶς ἄλλες περιπτώσεις ἀναγράφεται στὴν ταινία γύρω ἀπὸ τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα, ἐδῶ ὑπάρχει στὴν ταινία πὺν περιβάλλει τὸ εὐρύτερο δεύτερο μετάλλιο· πιστεύω ὅτι αὐτὸ ἔγινε συνειδητά, μὲ τὸν σκοπὸ νὰ ἐντάξει τὴ ζώνη μὲ τοὺς ἀγγέλους καὶ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, μαζί μὲ τὸ ἡσυχαστικὸ φῶς πὺν τοὺς περιβάλλει, στὴν ἴδια τὴν ὑπόσταση τοῦ Θεοῦ.

Αὐτὴ ἡ προσπάθεια τῆς ἀπόδοσης τοῦ θείου φωτὸς βρίσκει τὴν τέλεια ἔκφρασή της λίγο ἀργότερα, στὴν ὑψηλὴ δημιουργία τοῦ Θεοφάνη στὸν ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Novgorod. Ἐδῶ ὅλα συνηγοροῦν στὴν ἀναγνώριση ἑνὸς ἔργου πὺν ἔχει συλληφθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ ἡσυχασμοῦ: ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὴ Θεοφάνεια τῆς Μεταμόρφωσης, ἡ κλει-στὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ πὺν δὲν ἐπιτρέπει νὰ εἰσχωρήσει πολὺ φῶς καί, πάνω ἀπὸ ὅλα, ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος. Παντοῦ ὑπάρχει φῶς· τὰ πρόσωπα, οἱ μορφές, τὰ ἐνδύ-ματα, ὅλα φαίνονται νὰ ἐκπέμπουν φῶς. Στὸν τροῦλο δὲν ὑπάρχει πιά οὐρανός, ἡ σύμ-βαση τοῦ γαλάζιου οὐράνιου θόλου ἐξαφανίζεται καὶ τὴ θέση της παίρνει τὸ λευκὸ τοῦ φωτὸς. Ὅλο τὸ βάθος ζωγραφίζεται λευκὸ, φωτεινὸ. Εἶναι ἓνας ἄλλος κόσμος φωτὸς γιὰ τὸν πιστό, πὺν διακρίνει πολὺ ψηλὰ ἓναν Παντοκράτορα νὰ πάλλεται λουσιμένος στὸ φῶς. Σὲ βάθος λευκὸ φωτεινὸ προβάλλονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Παντοκράτορα, καὶ οἱ οὐράνιες δυνάμεις στὴν ὑποκείμενη ζώνη: οἱ ἄγγελοι καὶ τὰ σεραφίμ. Στὴν κατώ-τατη ζώνη ζωγραφίζεται ἓνας ιδιότυπος κύκλος ἀπὸ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης⁴¹, ὅπου συναντῶνται ὁ Ἀδάμ, ὁ Ἀβελ, ὁ Σὴθ, ὁ Ἐνῶχ, ὁ Νῶε καὶ ὁ Μελχισεδέκ μὲ τὸν προ-φήτη Ἡλία καὶ τὸν ἅγιο Ἰωάννη Πρόδρομο, πὺν καταλαμβάνουν τὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο.

Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς παραλληλίζει στὰ κείμενά του τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ τὶς ἀκτί-νες του μὲ τὸ ἐνιαῖο καὶ πολυδύναμο τῆς ἐνέργειας τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Πὰ τὸν Γρηγό-ριο Παλαμᾶ, ὁ Χριστὸς εἶναι ἓνας ἄλλος ἡλῖος, πὺν ἔχει τὴν ἴδια δύναμη καὶ χάρη, ἐνέρ-γεια καὶ λαμπρότητα σὰν μία σύγκραση φωτὸς σὲ τρεῖς ἡλίους: καὶ γὰρ ἄλλος ἡλῖος ἐστὶ, τὴν αὐτὴν ἔχων τῷ γεννήσαντι δύναμιν καὶ χάριν, ἐνέργειάν τε καὶ λαμπρότητα, καθὰ καὶ ὁ αὐτὸς θεολόγος ἀλλαχοῦ φησιν, ὥσπερ ἐν τρισὶν ἡλίοις μία τοῦ φωτὸς σύγκρασις⁴². Ὅπως ἓνα εἶναι τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ πολλὰς οἱ ἀκτίνες του, ἔτσι ἓνα εἶναι τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο ἂν καὶ πολλαπλασιάζεται μένει ἓνα καὶ ἀμέριστο, ἀποψη πὺν χρησιμο-ποιεῖ καὶ ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς⁴³. Στὴν προσπάθειά του νὰ δηλώσει τὸ ὁμοούσιο καὶ τὸ τρισυπόστατο τοῦ Θεοῦ ἀκολουθεῖ τοὺς προγενέστερους πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ χρησιμοποιεῖ τὴν ἀκολουθία ἡλῖος - ἀκτίνα - φῶς. Οἱ παρομοιώσεις αὐτὲς ἀποδίδουν τὴ θεωρία περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ οἱ ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπαυ-γάσματα τῆς οὐσίας του ἀντιστοιχοῦν στὶς ἀκτίνες πὺν ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν ἡλῖο.

Ἐχει ἤδη ἀναφερθεῖ ὅτι τὸν 14ο αἰ. ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή *Ο ΩΝ* στὸ φωτοστέφανο τοῦ Παντοκράτορα στὴν Ὀλυμπιώτισσα τῆς Ἐλασσόνας (πίν. 26α), στὸ Lesnovo (πίν.

41. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek* 34 κέ., εἰκ. 58, 59, 64, 65, 70, 71, 76, 77.

42. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Συγγράμματα Β'* 392.

43. Radović, Τὸ μυστήριον τῆς Ἀγίας Τριάδος 43-44.

101), στο Markon Manastir (πίν. 119) και στον ναό της Μεταμόρφωσης του Novgorod, ενώ είναι μάλλον βέβαιο ότι υπήρχε και στο Volotovo και πιθανόν και στον Αγ. Γεώργιο της Σόφιας. Προέρχεται από το χωρίο 3:14 της Έξόδου σύμφωνα με το όποιο ο Θεός αποκαλύφθηκε στον Μωυσή λέγοντας: *Ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὢν*⁴⁴. Ὁ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης γράφει στο *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*: *Ἐπεὶ δὲ καὶ περὶ τούτων εἵπομεν, φέρε τὰγαθὸν ὡς ὄντως ὄν, καὶ τῶν ὄντων ἀπάντων οὐσιοποιὸν ἀννυμνήσωμεν. Ὁ ὢν ὅλον τοῦ εἶναι κατὰ δύναμιν ὑπερουσίος ἐστι, ὑποστάτις αἰτία, καὶ δημιουργὸς ὄντος, ὑπάρξεως, ὑποστάσεως, οὐσίας, φύσεως· ἀρχὴ καὶ μέτρον αἰώνων καὶ χρόνων ὄντοτης, καὶ αἶων τῶν ὄντων· χρόνος τῶν γινομένων, τὸ εἶναι τοῖς ὁπωσοῦν οὓσι, γένεσις τοῖς ὁπωσοῦν γινομένοις. Ἐκ τοῦ ὄντος, αἶων, καὶ οὐσία καὶ ὄν καὶ χρόνος καὶ γένεσις καὶ γενόμενον· τὰ ἐν τοῖς οὓσιν ὄντα, καὶ τὰ ὁπωσοῦν ὑπάρχοντα καὶ ἐφεστῶτα*⁴⁵. Ὁ Παχυμέρης παραφράζοντας τὸν Ψευδο-Διονύσιο ἀναφέρει⁴⁶: *Ἐὰν δὲ λέγη· Ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὢν, ἀξίως νοεῖται ἀναρχος καὶ ἀτελεύτητος, καὶ ὡς ἂν αὐτὴ περὶ ἑαυτῆς εἴποι μόνη γὰρ αὐτῇ τῇ θεότητι τὰ καθ' ἑαυτὴν ὡς ἔχει φύσεως ἐπιστητά, καὶ μόνη ἐπίσταται ἐπιστητῶς καὶ κυρίως.*

Οἱ ἡσυχαστὲς ἀναφέρθηκαν πολλές φορές στὰ κείμενά τους στὸν συμβολισμό τοῦ χαρακτηρισμοῦ Ὁ Ὡν. Κατὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ Ὁ Ὡν εἶναι ὁ βιβλικὸς Θεός, ὅπως ἀποκαλύφθηκε στὸν Μωυσή καὶ ὅπως παρουσιάστηκε στὸ πρόσωπο τοῦ Ἐνσαρκωμένου Υἱοῦ⁴⁷. Πὰ τὸν Παλαμᾶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὄντος προηγεῖται τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ⁴⁸: *Καὶ τῷ Μωυσῇ δὲ χρηματίζων ὁ Θεός, οὐκ εἶπεν «ἐγὼ εἰμὶ ἡ οὐσία», ἀλλ' «ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὢν»· οὐ γὰρ ἐκ τῆς οὐσίας ὁ ὢν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὄντος ἡ οὐσία· αὐτὸς γὰρ ὁ ὢν ὅλον ἐν ἑαυτῷ συνείληφε τὸ εἶναι.*

Ὁ Ἰωσήφ Καλόθετος συσχετίζει τὸ Ὁ Ὡν μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ : *πρῶτον ὄν καὶ παρὰ πάντα καὶ ἐξηρημένον τῶν ἄλλων ὁ θεὸς λέγεται. Καὶ τοῦτο αὐτὸς ἑαυτὸν ὀνομάζει ἐπὶ τοῦ ὄρους, οὕτως ὡς φάσκων τῷ Μωυσῇ, «ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὢν». Εἰ δὲ λέγεις, πῶς καὶ ὢν καὶ ὑπὲρ τὸ ὄν λέγεται, καὶ πῶς θεὸς καὶ ὑπὲρ τοῦτο, καὶ πῶς δυνατὸς καὶ ἀγαθὸς καὶ σοφὸς καὶ ὑπὲρ ταῦτα, οὐ γὰρ δὴ φαίμεν ἂν ταῦτα δυνάμεις ὑπερεχούσας καὶ ὑπερεχομένας ἢ ἰδιοὑποστάτους, οὐδὲ πάλιν ποτὲ μὲν αὐτὰς μείζονες, ποτὲ δὲ ἐλάττους, μὴ γὰρ ἂν τοῦτο πάθοιμεν, ἀλλὰ λέγομεν τὰς φύσει προσοῦσας τῷ θεῷ ἀχρόνως καὶ αἰδίως δυνάμεις ὄντα καὶ πρῶτα ὄντα, αἱ καὶ ἐνέργειαι λέγονται*⁴⁹.

Ἡ σημαντικότερη Θεοφάνεια γιὰ τοὺς ἡσυχαστὲς ἦταν ἡ Μεταμόρφωση στὸ ὄρος Θαβώρ. Μὲ βάση τὴ Θεοφάνεια αὕτη δημιούργησαν μία ὁλόκληρη ἰδεολογία ὡς πρὸς τὸ

44. Βλ. καὶ Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, Migne, PG 3, στ. 156A, 596A-B.

45. Αὐτόθι 817C-D· παράφραση Παχυμέρη, στ. 613A-B· βλ. ἐπίσης στ. 637A-B· 660A-B· 836C-D· 840C-D.

46. Αὐτόθι, παράφραση Παχυμέρη, στ. 613B. Στὴν παράφραση ἀναφέρεται ἐπίσης: Ὁ ὢν, ὁ Θεὸς κατὰ τὸν πρὸς Μωσῆν χρηματισμόν, ὑπὲρ εἶναι ὄν (τοῦτο γὰρ ἐστὶ τὸ ὑπερουσίος), αἰτία ὑποστάτις ἐστὶ. Βλ. αὐτόθι, στ. 836C.

47. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Συγγράμματα* Α' 666.

48. Αὐτόθι 353 καὶ 666.

49. Ἰωσήφ Καλόθετος, *Συγγράμματα* 226. Ὁ Ἰωσήφ Καλόθετος ἀναφέρει ἐπίσης : *Καὶ αὐθις τό «ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὢν», εἰ μὴ καθ' ὅλης φήσουσι τῆς θεότητος εἰρησθαι, καθ' ἐν δὲ μέρος περιγράψαι βιάσαιντο, πῶς ἀκούσονται τοῦ λέγοντος, «ὁ ὢν, ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ»;* Βλ. Ἰωσήφ Καλόθετο, *Συγγράμματα* 128.

Θαβώριο φῶς καὶ τὴ σημασία του. Ὅπως ἀναφέρθηκε, μία ἀπὸ τὶς πρῶτες παραστάσεις ποὺ ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τὸν ἡσυχασμὸ ἦταν τῆς Μεταμόρφωσης, στὴν ὁποία παρίστανται ὁ Χριστὸς μὲ τὸν Μωυσῆ καὶ τὸν Ἡλία· οἱ δύο τελευταῖοι εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐκπροσωποῦν τὸν νόμο καὶ τοὺς προφῆτες ἀντίστοιχα. Σὲ ὁμιλία του γιὰ τὴ Μεταμόρφωση ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ στὸν συμβολισμὸ τοῦ Ἡλία καὶ τοῦ Μωυσῆ καὶ στὸν λόγο ὑπαρξῆς τους ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴ Θεοφάνεια τῆς Μεταμόρφωσης στὸ ὄρος Θαβώρ: *Διὸ δὴ καὶ Μωυσῆς σὺν Ἡλίᾳ παρέστηκε, νόμου τε καὶ προφητῶν πληροῦντες τὸ πρόσωπον. Ὅν γὰρ ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κηρύττουσιν, οὗτος ὁ ζωοδότης Ἰησοῦς εὐρεται. Καὶ Μωυσῆς μὲν τῶν πάλαι κεκοιμημένων ἀγίων, καὶ Ἡλίας τῶν ζώντων ἐξεικονίζει τὸ σύστημα. Ζώντων γὰρ καὶ θανόντων ὁ μεταμορφούμενος Κύριος*⁵⁰. Σὲ ἄλλο κείμενο ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἀναφέρεται ἐπίσης στὴ σχέση τῶν δύο μορφῶν: *Καὶ ὁ μὲν Μωσῆς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ μάννα κατήγαγεν, ὁ δὲ Ἡλίας ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πῦρ. Μωσῆς ὀρτυγομήτραν ἤγαγεν, καὶ Ἡλίας λόγῳ τὸν οὐρανὸν ἔδωκεν. Μωσῆς τῷ Θεῷ ὠμίλησεν, ὁμοίως καὶ Ἡλίας ἠξιώθη τῆς τοῦ θεοῦ ὁμιλίας. Μωσῆς θάλασσαν ἔσχισεν, καὶ τὸν λαὸν διήγαγεν. Ἡλίας τῷ ἄρματι πυρίνῳ ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανόν*⁵¹.

Περικοπὲς ἀπὸ τὸ Γ καὶ Δ' βιβλίο τῶν Βασιλειῶν μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν προφήτη Ἡλία ἀπαγγέλλονται στὴ Μεταμόρφωση καὶ τὴ Βάπτισι, δύο ἐορτὲς ποὺ γιὰ τοὺς ἡσυχαστὲς ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικές. Κατὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ ὁ Ἡλίας ἔζησε ἓνα διάστημα τῆς ζωῆς του «ἐν ἡσυχίᾳ καὶ προσεχνῇ»: *Καὶ αὐτὸς γὰρ ὁ θεοπτίαν τελειώτατος Ἡλίας, τὴν κεφαλὴν τοῖς γόνασιν ἐρείσας καὶ οὕτω τὸν νοῦν εἰς ἑαυτὸν καὶ τὸν θεὸν φιλοπονώτερον συναγαγών, τὸν πολυετὴ ἐκεῖνον ἔλυσεν αὐχμόν*⁵². Στὰ κείμενα τῶν ἡσυχαστῶν ἀναφέρεται συχνὰ καὶ ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος, ὁ ὁποῖος βαπτίζοντας τὸν Ἰησοῦ ὑπῆρξε θεόπτης μάρτυς τῆς καθόδου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅπως ἀναφέρει τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη (1:32-33). Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς τοῦ εὐαγγελίου χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀφοῦ ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος, ὁ Θεὸς ἀποκαλύφθηκε στὸν Ἰωάννη Πρόδρομο: *Ζητοῦντες οὖν εὐρίσκομεν εὐδοκήσαντα τὸν πατέρα τοῦ μονογενοῦς θεοῦ διδάξαι καὶ ἀποκαλύπτει τοῦτο πρῶτον Ἰωάννη τῷ τοῦ κυρίου προδρόμῳ τε καὶ βαπτιστῇ, ὃς φησὶ· “καὶ γὰρ οὐκ ᾔδειν αὐτόν, ἀλλ’ ὁ πέμψας με βαπτίζειν ἐν ὕδατι, ἐκεῖνός μοι εἶπεν· ἐφ’ ὃν ἂν ἴδοις τὸ πνεῦμα καταβαῖνον καὶ μένον ἐπ’ αὐτόν, οὗτός ἐστιν ὁ βαπτίζων ἐν πνεύματι ἁγίῳ”. Διὸ “καὶ ἐμαρτύρησεν ὁ Ἰωάννης λέγων ὅτι τεθέαμαι τὸ πνεῦμα καταβαῖνον ὡσεὶ περισσευρὰν ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἔμεινεν ἐπ’ αὐτόν”*⁵³. Ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος θεωρήθηκε ἐπίσης ὡς ἀρχέτυπο καθαρότητος καὶ ὑποταγῆς γιὰ τοὺς ἐρημίτες: *Ἰωάννης δέ, ἡ τῶν προφητῶν ὑστάτη κορωνίς, οὐκ ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ἐπ’ ἐρημίας διετέλει τὸν βίον ἀνύων; Οὐ τοίνυν πρὸς αὐτόν ὡς πρὸς ἀρχέτυπον ἀφορῶσιν ἕκαστος ὅπως ἔχει δυνάμει τῶν ἀποταττομένων τῷ κόσμῳ*⁵⁴.

50. Ἰωάννης Δαμασκηνός, Migne, PG 96, 572B. 403.

51. Αὐτόθι 145A.

52. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Συγγράμματα* Α' 288 καὶ

53. Αὐτόθι 55-56.

54. Αὐτόθι 364.

Ο Ήλιος και ο Ιωάννης Πρόδρομος, που συνδέουν την Παλαιά με την Καινή Διαθήκη, χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα του ιδεώδους έρημίτου, αφού και οι δύο έμειναν στην έρημο, και το κυριότερο, υπήρξαν πρόσωπα που κατέκριναν με αυστηρότητα ότιδήποτε ήταν ενάντια στον νόμο του Θεού. Και οι δύο καθίστανται πρότυπα μοναχών. Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά οδήγησαν στην όμοια απόδοση των δύο αυτών μορφών, που εικονίζονται να φορούν μηλωτή με δερμάτινη ζώνη στη μέση. Ο Ίωσήφ Καλόθετος στο έγκωμίο του για τον Άνδρέα Κρήτης αναφέρεται ως εξής στον Ιωάννη Πρόδρομο και τον Ήλία: *Άλλα και ούτος ταύτην εφίλησε και μετά Ιωάννου του έρημικού και προσκινήσαντος από γαστρός και μετά του Θεοβίτου Ήλιου ταύτην ήσπασατο και των αποσταμιευμένων αγαθών όσον οϊόν τε εν μεθέξει γεγένηται*⁵⁵.

Τα κοινά τους χαρακτηριστικά οδήγησαν στη δημιουργία στο β' μισό του 14ου αϊ. του ζεύγους Ήλια και Ιωάννη Προδρόμου στο τύμπανο του τρούλου. Το ζεύγος απαντάται κυρίως στα μνημεία του δεσποτάτου του Μόραβα (Manasija και Kalenić), της περιφέρειας του Novgorod (Μεταμόρφωση και Άγ. Θεόδωρος Στρατηλάτης στο Novgorod, Μεταμόρφωση στο Kovalevo και Κοίμηση στο Volotovo), στο Markon Manastir και στην Curtea de Arges και υποδηλώνει την προς Βορράν εξάπλωση των ήσυχαστικών αντιλήψεων στο β' μισό του 14ου αϊ.

Ήδη στο κεφάλαιο για την επίδραση των λειτουργικών βιβλίων αναφέρθηκε ότι κατά τον 14ο αϊ. παρατηρείται μία αλλαγή στις επιγραφές που υπάρχουν στα ειλητάρια των προφητών. Όλο και περισσότερο αναγράφονται χωρία που απαγγέλλονται στις λειτουργίες της περιόδου των Νηστειών, της Μεγάλης Εβδομάδας και στις έορτές της Πεντηκοστής και της Μεταμόρφωσης.

Ένα νέο χωρίο εμφανίζεται στο ειλητάριο του προφήτη Ήλια, το 19:10 ή 19:14 από το Γ' βιβλίο των Βασιλειών = και εἶπεν Ἡλιού Ζηλῶν ἐξήλωκα τῷ κυρίῳ παντοκράτορι, ὅτι ἐγκατέλειπόν σε οἱ υἱοὶ Ἰσραήλ. Προέρχεται από περικοπή που απαγγέλλεται στην έορτή της Μεταμόρφωσης στις 6 Αυγούστου. Το χωρίο αυτό στο ειλητάριο του Ήλια απαντάται κυρίως σε σερβικά μνημεία, όπως στο Ρεέ, στο Lesnovo, στη Ravanica, στη Nova Pavlica, στη Manasija και στο Kalenić. Επίσης και στα μνημεία της περιοχής του Novgorod: Στον Άγ. Θεόδωρο Στρατηλάτη, στον Χριστό του Novgorod και στη Μεταμόρφωση του Kovalevo. Το ίδιο χωρίο υποθέτω ότι θα υπήρχε και στους τρούλους της Μεταμόρφωσης στο Novgorod, που ζωγράφησε ο Θεοφάνης, και της Κοίμησης στο Volotovo, έργο καλλιτέχνη προερχόμενου από το εργαστήριο του Θεοφάνη. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι ή αναγραφή του αποσπάσματος από την έορτή της Μεταμόρφωσης στο ειλητάριο του Ήλια οφείλεται στις ήσυχαστικές αντιλήψεις.

Αυτή την περίοδο εμφανίζονται επιγραφές σε ειλητάρια προφητών που δεν απαντώνται στην προηγούμενη περίοδο, όπως για παράδειγμα το χωρίο 36:24 από το προφητικό βιβλίο του Ίεζεκιήλ και το χωρίο 3:1 από το προφητικό βιβλίο του Ίωήλ, που απαγγέλλονται στην έορτή της Πεντηκοστής. Οι επιγραφές στα ειλητάρια των προφητών μαρτυρούν με τον δικό τους τρόπο ότι οι ήσυχαστικές αντιλήψεις επηδρούν στο εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου.

55. Ίωσήφ Καλόθετος, *Συγγράμματα* 439.

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν διαπιστώνεται ὅτι οἱ ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις ἐπηρέασαν τὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου ὄχι στὸ σύνολό της ἀλλὰ σὲ ἐπιμέρους στοιχεῖα. Οἱ τρόποι εἶναι πολλοὶ καὶ διαφορετικοί. Παρατηρήθηκε ἐπίσης ὅτι οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς χαρακτηρίζουν κυρίως τὰ ἔργα τέχνης ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 14ου αἰ., ὅταν ὁ ἡσυχασμὸς προστατευόταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη Καντακουζηνὸ καὶ ἦταν ἡ ἐπίσημη ἄποψη τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ πατριάρχες στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν μαθητὲς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὁ ὁποῖος ἀπολάμβανε τὶς τιμὲς ἀγίου τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

Ἀλλὰ οἱ ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις ἐπηρεάζουν τὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν τρούλων καὶ στὸ α' μισὸ τοῦ 14ου αἰ., ὅταν δηλαδὴ ὁ ἡσυχασμὸς δὲν ἦταν ἐπίσημο δόγμα τῆς Ἐκκλησίας οὔτε εἶχε ἀκόμη κωδικοποιηθεῖ ὡς θεολογικὸ κίνημα ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ. Συγκεκριμένα σὲ κάποια παραδείγματα τῆς πρώιμης παλαιολόγειας τέχνης παρατηροῦνται ἤδη ἐπιδράσεις τοῦ ἡσυχασμοῦ. Ἡ παρουσία ἡσυχαστικῶν στοιχείων σὲ μνημεῖα ποὺ προηγούμενι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ, τὰ κείμενα τῶν ἡσυχαστῶν πατριάρχῃ Ἀθανασίου καὶ μητροπολίτου Θεολήπτου ἔχουν ἐπηρεάσει τὴν εἰκονογράφηση τοῦ ναοῦ στὸ Πρωτάτο⁵⁶ καὶ τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου στὴ Θεσσαλονίκη⁵⁷.

Σὲ δύο λοιπὸν μνημεῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. ἀπαντῶνται στὸν τρούλο στοιχεῖα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις: στὴν Bogorodica Ljeviška (1309-1314) καὶ στὸ Staro Nagoričino (1316-1318). Τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἔχουν διακοσμηθεῖ ἀπὸ δύο Θεσσαλονικεῖς ζωγράφους, τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ καὶ τὸν Εὐτύχιο, ὅπως ἀναφέρουν οἱ ἐπιγραφές. Ἡ ἀπόδοση τοῦ φωτὸς στὴ δόξα τοῦ Παντοκράτορα στὸ Staro Nagoričino (1316-1318) καὶ στὴν Bogorodica Ljeviška (1309-1314) ὁδηγεῖ στὸ ἐρώτημα: γινώριζαν ὁ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος τὶς ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἀνθίζαν τὴν περίοδο αὐτὴ στὸ Ἅγιον Ὄρος; Τὴν ἀπάντηση δίνει ἡ εὕρεση ἡσυχαστικῶν στοιχείων στὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου στὴν καρδιὰ τοῦ Ἀγίου Ὄρους καὶ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου στὴ Θεσσαλονίκη. Ἀλλωστε ἡ πρώτη συστηματικὴ ἀναγραφή τοῦ Ὁ Ὡν στὸ φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ ἀπαντᾶται στίς τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα τῆς μονῆς Βατοπεδίου στὸ Ἅγιον Ὄρος, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ 1312.

Ἐὰν λοιπὸν δεχτοῦμε, πρῶτον, τὴν ἄποψη ποὺ θέλει τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς ἡσυχαστικὲς ἀντιλήψεις⁵⁸ καί, δεύτερον, ὅτι ὁ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς καὶ ὁ Εὐτύχιος γινώριζαν ἀπὸ κοντὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου⁵⁹, τότε μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε πῶς οἱ δύο αὐτοὶ ζωγράφοι ἐξέφρασαν τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς μὲ ἐξαιρετικὰ λεπτὸ καὶ ἐπιτυχή τρόπο στὰ ἔργα τους. Στὴ Studenica καὶ στὴν Gračanica ἡ δόξα ποὺ περικλείει τὸν Χριστὸ στὴν παραστάση τῆς Μεταμόρφωσης ἀποδίδεται μὲ διακριτικότητα ἀνάλογη μὲ αὐτὴν ποὺ βλέπουμε στὸ Πρωτάτο, καὶ μόλις ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ βάθος⁶⁰. Ἡ

56. Καλομοιράκης, Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου 26-32. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, Πρωτάτο 215.

57. Gouma-Peterson, The Parecclesion 168 κέ. Gouma-Peterson, Christ as Ministrant 199 κέ.

58. Καλομοιράκης, Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου

26 κέ.

59. Todić, Protaton et la peinture serbe 31.

60. Καλομοιράκης, Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου 26. Ὁ ἴδιος, Πρωτάτο 198.

διακόσμηση τῶν δύο αὐτῶν μνημείων ἀποδίδεται ἡ πρώτη στο ἐργαστήριό τοῦ Μιχαήλ Ἀστραπᾶ καὶ τοῦ Εὐτυχίου, καὶ ἡ δεύτερη σὲ ἓνα ἐργαστήριό πολὺ συγγενικό.

Οἱ ζωγράφοι ποὺ εἶχαν ὡς κέντρο τῇ Θεσσαλονίκῃ ἐργάζονταν στὸν Ἄθω καὶ στὴ Σερβία καί, οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ αὐτοὺς, πρέπει νὰ ἦταν μνημένοι στὶς ἡσυχαστικὲς ιδέες τὶς ὁποῖες ἐκφράζουν μὲ ἐξαιρετικὰ διακριτικὸ τρόπο. Καὶ τίθεται ἓνα ἄλλο ἐρώτημα: ποῖος ἦταν ὁ ρόλος τῶν ζωγράφων αὐτῶν καὶ γιατί φρόντιζαν γιὰ τὴν ὑποδήλωση τῆς τάσης τοῦ ἡσυχασμοῦ μέσα ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ τους; Ἦταν οἱ καλλιτέχνες αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς «ἐκλεκτοὺς» ποὺ μυήθηκαν στὸ ἡσυχαστικὸ κίνημα, καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐμφανίζουν στὴν τέχνη τους προέρχονται ἀπὸ μιὰ βαθιὰ γνώση του;

Τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὁρισμένα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Πρωτάτου καὶ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου στὸ Ἅγιον Ὄρος, τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου καὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ὁρφانوῦ στὴ Θεσσαλονίκη, τῆς Bogorodica Ljeviška, τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica, τῆς Gračanica καὶ τοῦ Staro Nagoričino, διαφαίνεται ἐπίδραση τῶν ἡσυχαστικῶν ἀντιλήψεων καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐργαστήρια τῶν ζωγράφων ποὺ διακόσμησαν τὰ παραπάνω μνημεῖα προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ διαφορετικοὶ αὐτοὶ ζωγράφοι, ἐξαιρετικοὶ καλλιτέχνες ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔργα τους, ὄχι μόνον ἐντάσσονται στὸ ἴδιο καλλιτεχνικὸ ρεῦμα ἀλλὰ ἔχουν κοινὲς ἀντιλήψεις καὶ συγγενεῦνουν πνευματικά⁶¹, παρ' ὅλο ποὺ ἀποτελοῦν αὐτόνομες καλλιτεχνικὲς προσωπικότητες. Ἡ κοινὴ γνώση ἀλλὰ καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ συγγένεια τῶν ἐργαστηρίων αὐτῶν προϋποθέτει ὅτι εἶχαν ἀνάλογη παιδεία, ἀφοῦ οἱ ζωγράφοι τους κατόρθωσαν νὰ ἐκφράσουν εἰκαστικὰ ὁρισμένους βασικὲς ιδέες τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος, ποὺ ἂν καὶ ἦταν σὲ ἀνθιση αὐτὴν τὴν περίοδο δὲν εἶχε ἀκόμη ἀποκρυσταλλωθεῖ. Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Ἀγίου Ὁρους στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ οἱ νέες δυνατότητες τοῦ μοναστικοῦ κινήματος, ποὺ ἀποκτοῦσε ὅλο καὶ μεγαλύτερη δύναμη, ὁδήγησαν στὴν ἐξάπλωση τῶν ἡσυχαστικῶν ιδεῶν ὄχι μόνον στὸ ἔδαφος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ σύνορά της. Δίκαια λοιπὸν ὁ V. Djurić στὸ βιβλίό του γιὰ τὶς βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Γιουγκοσλαβίας⁶² θεωρεῖ τὸν Μιχαήλ Ἀστραπᾶ καὶ τὸν Εὐτύχιο ὡς ἐκφραστές τοῦ «μοναστικοῦ ιδεώδους» στὴ ζωγραφικὴ.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω γίνεται φανερό ὅτι ὁ ἡσυχασμὸς πράγματι δὲν εἶχε πρόθεση νὰ ἀνανεώσει τὰ εἰκαστικὰ ἐκφραστικὰ μέσα στὸ σύνολό τους. Ὅμως, εἶχε τόσο πολὺ ἐπηρεάσει τὴ σύγχρονη ιδεολογία, καὶ ὄχι μόνον τὴν κρατοῦσα, ποὺ ἐπέδρασε στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς του μὲ πολλοὺς ἄμεσους ἢ ἔμμεσους τρόπους.

61. Πὰ τίς σχέσεις τῶν ζωγράφων τῶν μνημείων αὐτῶν βλ. τίς πιὸ πρόσφατες δημοσιεύσεις τοῦ Todić, Protaton et la peinture serbe 21 κέ. καὶ τῆς Gouma-

Peterson, The Frescoes of St. Euthymios 111 κέ., ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

62. Djurić, *Fresken in Jugoslavien* 25.

ΟΙ ΧΟΡΗΓΟΙ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

Τὰ μνημεῖα ποὺ πραγματεύεται ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν εἶχαν ὅλα τὴν ἴδια χρῆση. Τὰ περισσότερα ὑπῆρξαν καθολικὰ μονῶν ἢ ἦταν ἀρχιεπισκοπικὲς ἐκκλησίαι, ἄλλα ἦταν ἰδιωτικὲς ἐκκλησίαι καὶ μαυσωλεῖα ἢ ταφικὰ παρεκκλήσια, καὶ ἄλλα δέχονταν τὸ ἐκκλησίασμα μιᾶς ἐνορίας. Οἱ ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι στὴ Θεοτόκο (26), στὸν Χριστό (12), στοὺς στρατιωτικὺς ἁγίους (10), στὸν ἅγιο Νικόλαο (6), στοὺς ἀρχαγγέλους (5), στὸν Ἰωάννη Πρόδρομο ἢ τὸν εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη (5). Ἄλλοι εἶναι ἀφιερωμένοι στὴν Ἁγία Τριάδα (2) καὶ στὸν Τίμιο Σταυρό (1) ἢ σὲ διάφορους ἁγίους, ὅπως στὸν ἀπόστολο Πέτρο (2), στὸν ἅγιο Σώζοντα (2), στοὺς ἁγίους Ἀναργύρους (2), στὸν ἅγιο Ἀνδρέα (1), στοὺς ἁγίους Μάμα (1) καὶ Παῦλο (1), στὴν ἁγία Παρασκευὴ (1), στοὺς ἁγίους Ἰωακεῖμ καὶ Ἄννα (1) καὶ σὲ ἁγίους ποὺ λατρεύονταν τοπικά, ὅπως οἱ ἅγιοι Ἀχίλλειος (1), Ἡρακλείδιος (1) καὶ Θεμωνιανός (1). Σαράντα περίπου ἀπὸ τοὺς παραπάνω ναοὺς χτίστηκαν ἢ διακοσμήθηκαν μὲ πρωτοβουλία ἐπωνύμων χορηγῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ διάφορες κοινωνικὲς τάξεις.

Μία σειρὰ ἀπὸ ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφὲς σὲ μνημεῖα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μνημονεύουν ὄχι μόνον τὸν κτίτορα τοῦ ναοῦ ἢ τὸν χορηγὸ τῶν τοιχογραφιῶν, ἀλλὰ καὶ τὸν αὐτοκράτορα στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ ὁποῖου χτίστηκε ἢ ζωγραφίστηκε ὁ ναός. Ἡ μνημεῖα τῆς ἀνώτατης πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν χορηγὸ ἢ τὸν κτίτορα σημαίνει πὼς ἡ πολιτικὴ του εἶναι ἀρεστή. Ἡ παραπάνω ἄποψη διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία μνημονεύεται γιὰ παράδειγμα ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) καὶ ποὺ ὀφείλεται στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ του. Ὁ κτίτορας τῆς Περιβλέπτου στὴν Ἀχρίδα καὶ οἱ χορηγοὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Χρυσάφτισσας στὴ Λακωνία καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὸν Ἅγ. Ἰωάννη Πυργιώτισσας στὴν Κρήτη, εἶναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ μνημονεύουν τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο¹.

Στὸ σερβικὸ βασίλειο οἱ κτίτορες ποὺ ἀνήγειραν καὶ διακόσμησαν μνημεῖα κατὰ τὴν περίοδο τοῦ τσάρου Στεφάνου Dušan ἢ τοῦ δεσπότη Lazarević εἰκονίζονται κατὰ κανόνα μαζὶ μὲ τὸν ἐκάστοτε ἡγεμόνα. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Dušan οἱ κτίτορες τῶν

1. Τὸν ἴδιο αὐτοκράτορα μνημονεύουν στὶς ἀφιερωτικὲς τοὺς ἐπιγραφὲς ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅγ. Νικολάου στὸν Πρίλαπο, ὁ χορηγὸς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἅγ. Δημητρίου στὴν ἴδια πόλη καὶ οἱ

κτίτορες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου ἔξω ἀπὸ τὴν Καστοριά. Βλ. Babić, *Peintures murales byzantines* 367. Τῆς ἰδίας, *Tri grcka natpisa* 28-29, εἰκ. 6, 2. Στίκας, *Une église des paléologues* 100-109.

μνημείων εικονίζονται δίπλα ή κάτω από την παράσταση του βασιλιᾶ τους, ὅπως δείχνουν οἱ προσωπογραφίες τους στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo², στὶς ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸ Pološko³ καὶ τῆς Λευκῆς Ἐκκλησίας στὸ Karan⁴. Ἡ τοποθέτηση τῆς προσωπογραφίας τοῦ Σέρβου βασιλέα πάνω ἀπὸ τὶς προσωπογραφίες τῶν χορηγῶν στὸ Lesnovo καὶ στὸ Pološko δηλώνει τὴν ὑποτέλεια τῶν τελευταίων στὴν ἐξουσία, ἀλλὰ παράλληλα εἶναι καὶ ἔνδειξη ἀποδοχῆς τῆς ἐξουσίας αὐτῆς. Ἡ διευθέτηση αὐτὴ δηλώνει διαφορετικὴ σχέση μετὰξὺ βασιλέως καὶ χορηγοῦ ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ φανερῶνει ἡ παράθεση τῶν προσωπογραφιῶν τους, καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι συμβαίνει κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Dušan, τοῦ ἡγεμόνα ποὺ στὴν ἀκμὴ τοῦ ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἰσχυρότερους μονάρχες τῶν Βαλκανίων. Μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν ἡγεμόνων τους, οἱ Σέρβοι εὐγενεῖς δὲν πρωτοτυποῦν ἀλλὰ ἀκολουθοῦν ἀνάλογους τρόπους ποὺ εἶχε καθιερώσει ἡ ἀκμαία βυζαντινὴ ἀριστοκρατία τοῦ 12ου αἰ., πρὸς τὴν ὁποία ἡ σερβικὴ ἤθελε νὰ προσομοιωθεῖ⁵.

Στὴν περιφέρεια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας δὲν ἀπαντᾶται τὸ ἴδιο φαινόμενο. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς χορηγοὺς τῶν μνημείων δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἴσως νὰ μὴν εἶχαν ἔλθει ποτὲ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν αὐτοκράτορα. Ἔτσι οἱ τοπικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ πολιτικοὶ παράγοντες ποὺ τάσσονται μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα περιορίζονται νὰ τὸν μνημονεύουν στὶς ἀφιερωτικὲς τοὺς ἐπιγραφές.

Ἀπὸ τοὺς ναοὺς ποὺ ἔχτισαν καὶ διακόσμησαν Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο δὲν ἔχει σωθεῖ κανένας ποὺ νὰ διατηρεῖ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου του.

Στὸν δεσπότη τῆς Ἡπείρου Νικηφόρο ὀφείλεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ, ἡ ἀποπεράτωση τῆς Παρηγορήτισσας στὴν Ἄρτα καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου τῆς μὲ ψηφιδωτά⁶. Στὴν Παρηγορήτισσα συνδυάζονται ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου μὲ τὸν γλυπτὸ διάκοσμο ἀπὸ κάτω του. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ δυτικότερα γλυπτά, ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος εἶναι ἔργο ἑνὸς καθαρόαιμου βυζαντινοῦ ἐργαστηρίου. Τὴν κωνσταντινοπολίτικη προέλευση τῶν καλλιτεχνῶν φανερῶνει ἡ ποιότητα τῶν ψηφιδωτῶν, ὁ ἰδιαιτέρος τρόπος τῆς ὀργάνωσης τοῦ κύκλου τῶν προφητῶν καὶ τὰ σχέδια ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν προφητικῶν μορφῶν. Στὸν πρῶτο δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ Μανουὴλ Καντακουζηνό (1348-1380) θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἀνέγερση καὶ ἡ τοιχογράφηση τῆς Περιβλέπτου στὸν Μυστρᾶ⁷, τῆς ὁποίας ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν αὐλικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ τὶς ἔμμετρες ἐπιγραφές στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν.

2. Okunev, Lesnovo 243-245, πίν. XXXIX. 2. Radović, *Portraits* 55-56. Βλ. ἐπίσης Babić, *Peintures murales byzantines* 369. Čurčić, *Architecture in the Byzantine Sphere* 59.

3. Grozdanov - Čornacov, *Pološko I* 60 κέ., εἰκ. 1-3· Π 85 κέ., εἰκ. 1, 8. Βλ. ἐπίσης Babić, *Peintures murales byzantines* 368.

4. Αὐτόθι 368. Babić, *La figure du prince Uroš* 17-19. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 62.

5. Παπαμαστοράκης, *Εἰκαστικὲς ἐκφάνσεις* 141 κέ.

6. Nicol, *Date of the Parigoritissa* 748-758.

7. Χατζηδάκης, *Μυστρᾶς* 16-17.

Στὸ σερβικὸ βασίλειο οἱ περισσότεροι ναοὶ ποὺ σώζονται εἶναι κτίσματα τῶν Σέρβων ἡγεμόνων, τοῦ βασιλιᾶ Dragutin, τοῦ Στεφάνου Milutin, τοῦ τσάρου Στεφάνου Dušan, τοῦ βασιλιᾶ Μάρκο, τοῦ πρίγκιπα Lazar και τοῦ δεσπότη Στεφάνου Lazarević. Ἔως καὶ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Milutin, μόνο τὰ μέλη τῆς δυναστείας τῶν Νεμανιδῶν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ χτίζουν ἐκκλησίες⁸.

Ὁ βασιλιάς τῆς Σερβίας Στέφανος Dragutin (1276-1282) εἶναι ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου στὸ Arilje⁹. Πὰ τὴν ἐσωτερικὴ του διακόσμηση προσκάλεσε ἓνα καλὸ ἐργαστήριο ζωγράφων ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη¹⁰. Σύμφωνα μὲ τὰ σπαράγματα τῆς ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τοῦ τρούλου, ὁ ναὸς ζωγραφήθηκε τὸ 1296. Ὁ Dragutin, ἐκθρονισμένος ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Στέφανο Milutin τὸ 1282, εἰκονίζεται στὸν νάρθηκα τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου ὡς κτίτορας κρατώντας τὸ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, μαζὶ ὅμως μὲ τὸν Στέφανο Milutin, ἀφοῦ ὁ τελευταῖος ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀνώτατη ἐξουσία τοῦ σερβικοῦ κράτους. Καὶ εἶναι ὁ Στέφανος Milutin ποὺ εἰκονίζεται στὰ δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ὄχι ὁ ἐκθρονισμένος βασιλιάς. Πίσω ἀπὸ τὸν Dragutin βρίσκεται ἡ γυναίκα του Katharina τῆς Οὐγγαρίας.

Στὸν Ἁγ. Ἀχίλλειο ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παράδοση ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῶν προφητικῶν μορφῶν ποὺ εἰκονίζονται στὸ τύμπανο. Ἀντὶ γιὰ ἀγγέλους κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα (σήμερα κατεστραμμένο) εἰκονίζονται ἕξι ὁλόσωμες μορφές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ποὺ συνιστοῦν ἓνα κύκλο μοναδικό. Πρόκειται γιὰ τὸν Μωυσὴ μὲ τὶς πλάκες τοῦ νόμου, τὸν Ἀαρὼν μὲ τὴ βλαστήσασα ράβδο, τὸν Μελχισεδέκ μὲ τὶς τρεῖς προσφορὲς καὶ τὸν Ζαχαρίαν Παλαιὸ μὲ πυξίδα καὶ θυμιατό (πίν. 65, 66). Τὰ δύο ἀπὸ τὰ ἕξι πρόσωπα τῆς ζώνης αὐτῆς δὲν εἶναι ἀναγνωρίσιμα, ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἐντάσσονται καὶ αὐτὰ στὸν κύκλο τῶν ἀρχιερέων ἀφοῦ φέρουν ὅμοιες ἐνδυμασίες. Δὲν εἶναι προφητάνακτες, ἀφοῦ ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομὼν εἰκονίζονται μὲ διαφορετικὴ ἐνδυμασία· ἐξάλλου στὸν Ἁγ. Ἀχίλλειο, οἱ δύο προφητάνακτες πλαισιώνουν τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ στὸν κεντρικὸ τρούλο ὁ κύριος κύκλος τῶν προφητῶν ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ πρόσωπα μὲ ἀρχιερατικὴ ιδιότητα. Στὴν κατώτατη ζώνη εἰκονίζονται οἱ προτομὲς ἕξι προφητῶν.

Ἴσως ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἀρχιερέων τοῦ Ἰσραὴλ γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου μὲ ἀποτέλεσμα τὴ σύσταση μιᾶς συναγωγῆς, νὰ μὴν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ, καὶ κυρίως μὲ τὰ θέματα ποὺ βρίσκονται στὸν πρόναο καὶ στὸν νάρθηκα, ὅπου παριστάνονται, κατὰ κάποιον τρόπο, τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα ποὺ δίνουν ὑπόσταση στὴ σερβικὴ Ἐκκλησία. Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα εἰκονίζονται ἡ σύνοδος τοῦ Στεφάνου Nemanja, ὁ ἐπίσκοπος τῆς Moravica Γεράσιμος καὶ ἡ Κοίμησις τοῦ ἐπισκόπου τῆς Moravica Μερκουρίου. Στὸν πρόναο, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ, βρίσκεται ἡ μορφὴ τοῦ Στεφάνου Nemanja (ἅγιος Συμεών), ἰδρυτὴ τῆς δυναστείας τῶν Νεμανιδῶν. Στὸν νότιο τοῖχο εἰκονίζονται ὁ βασιλιάς Στέφανος ὁ Πρωτόστεπτος (Provenčani 1196-1228), ὁ βασιλιάς Στέφανος Uroš I (1243-

8. Djurić, L'art des Paléologues 182.

10. Todić, Peinture d'Arilje 27-43.

9. Babić, Peintures murales byzantines 367.

1276) και η γυναίκα του βασίλισσα Έλένη, όλοι ντυμένοι με μοναχικό ένδυμα. Στόν δυτικό και στόν βόρειο τοίχο εικονίζονται ό Ευσέβιος, επίσκοπος της Moravica, οι αρχιεπίσκοποι Σάββας Α' (1219-1234), Άρσένιος (1234-1264), Σάββας Β' (1264-1271), Ίωαννίκιος (1272-1279), Ευστάθιος Α' (1279-1286), και Ευστάθιος Β' (1292-1309). Από τὰ ιστορικά πρόσωπα που ζωγραφίστηκαν στόν πρόναο και στόν νάρθηκα του Άγ. Άχιλλείου, γίνεται φανερό ότι ό κύριος στόχος της παρουσίας τους είναι νά υπογραμμιστεί ή ιστορία της σερβικής Έκκλησίας και νά προβληθεί ή άγία οικογένεια των Νεμανιδών. Η ιστορία αυτή παραλληλίζεται με τη σύναξη των αρχιερέων του Ίσραήλ που βρίσκεται στόν τρούλο.

Ό Στέφανος Утоš II Milutin, δεύτερος γιός του Στεφάνου Утоš I, ανεβαίνει στόν σερβικό θρόνο τό 1282, αφού εκθρονίζει τόν άδελφό του Dragutin. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του (1282-1321), ό κρής Στέφανος Milutin χτίζει, ανακαινίζει και διακοσμεί μιá σειρά ναών. Ήταν ό πρώτος Σέρβος ήγεμόνας που παντρεύτηκε πορφυρογέννητη πριγκίπισσα, τη Σιμωνίδα, που ήταν μόλις πέντε ετών, κόρη του αυτοκράτορα Άνδρονίκου Β' Παλαιολόγου. Η άνιερη αυτή ανταλλαγή, που εξασφάλισε τὰ σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας με τό σερβικό βασίλειο, επισημοποίησε τις τότε κατακτήσεις του Στεφάνου Milutin ως προίκα της Σιμωνίδας. Στόν γάμο αυτό, αλλά και στην πολιτική ιδεολογία του Στεφάνου Milutin, όφείλεται ή πλήρης εισαγωγή των βυζαντινών ήθών στο σερβικό βασίλειο¹¹. Τό βυζαντινό αυτοκρατορικό τελετουργικό, οι τίτλοι, ή διοίκηση και ό θεσμός της πρόνοιας περνούν στο σερβικό βασίλειο¹². Η εισαγωγή της βυζαντινής αρχιτεκτονικής όφείλεται στόν Στέφανο Milutin, ό όποιος την εφήρμοσε συστηματικά στους ναούς που άνήγειρε ή ανακαίνισε.

Ό Στέφανος Milutin στην περίοδο της βασιλείας του έχτισε ή ανακαίνισε πλήθος ναών¹³ και επέλεξε για τη διακόσμησή τους εξαιρετικούς ζωγράφους. Μία προσεκτική ματιά σ' αυτή τη θρησκευτική δραστηριότητα του Στεφάνου Milutin διακρίνει όχι μόνο τις φιλοδοξίες του αλλά και την πολιτική του ιδεολογία. Η οίκοδομική δραστηριότητά του, με βάση τους ναούς που σώζονται σήμερα, είναι δυνατόν νά χωριστεί στις έξης κατηγορίες: Ανακαινίσεις και διακοσμήσεις κτιρίων Βυζαντινών αυτοκρατόρων, όπως ή έκκλησία του Άγ. Γεωργίου στο Staro Nagoričino, που είχε ιδρύσει ό αυτοκράτορας Ρωμανός Δ' Διογένης¹⁴ και ό ναός της Bogorodica Ljeviška στο Prizren, μιá παλαιά τρικλιτη βασιλική της ιουστινιάνειας περιόδου. Ανακαινίσεις και διακοσμήσεις κτιρίων που συνδέονται με χορηγούς της οικογένειας των Νεμανιδών, όπως ή Žiža, κτίσμα του αρχιε-

11. Soulis, *The Serbs and Byzantium* 63.

12. Αυτόθι 64.

13. Η βασική πηγή για την οίκοδομική δραστηριότητα του Στεφάνου Milutin προέρχεται από τη βιογραφία του Σέρβου ήγεμόνα που έγραψε ό μοναχός Danilo, ό μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Σερβίας Danilo B'. Σύμφωνα λοιπόν με τη βιογραφία στόν Στέφανο Milutin αποδίδονται δεκαπέντε εκκλησίες σε διάφορες περιοχές του σερβικού βασιλείου (10), στη Θεσσαλονίκη (2), στο Άγιον Όρος (1), στην Κων-

σταντινούπολη (1) και στην Ίερουσαλήμ (1). Από αυτές μόνο έπτά του αποδίδονται με άπόλυτη βεβαιότητα: Τό καθολικό της μονής Χιλανδαρίου, ή Bogorodica Ljeviška στο Prizren, ή Βασιλική Έκκλησία της Studenica, ό Άγ. Γεώργιος στο Staro Nagoričino, ό Άγ. Νικήτας στο Čučer, ή Κοίμηση της Παναγίας στην Gračanica και ό Άγ. Στέφανος στη Banjska: τό μανυσωλείο του Στεφάνου Milutin. Βλ. Ćurčić, *Gračanica* 7, σημ. 9.

14. Djurić, *Trois événements* 73.

πισκόπου Σάββα και τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου στὸ Ἅγιον Ὄρος. Οἰκοδομήσεις ἐκ βάθρων ναῶν, ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὴν Gračanica, ἡ Βασιλικὴ Ἐκκλησία στὴ Studenica καὶ τὸ καθολικὸ τοῦ Ἁγίου Νικήτα στὸ Čučer. Οἱ ναοὶ ποὺ χτίζει, ἐπισκευάζει καὶ διακοσμεῖ ὁ Στέφανος Milutin ἀπλώνονται σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια τοῦ σερβικοῦ βασιλείου. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ μνημεῖα ποὺ διακοσμεῖ στὴ νεοκατακτημένη περιοχὴ τῆς Μακεδονίας κατὰ κανόνα ἔχουν ἑλληνικὲς ἐπιγραφές, ἐνῶ στοὺς ναοὺς ποὺ βρίσκονται στὸ παλαιὸ σερβικὸ βασίλειο οἱ ἐπιγραφές εἶναι στὴ σλαβονική.

Ὁ Στέφανος Milutin ξαναχτίζει τὸ καθολικὸ τῆς σερβικῆς μονῆς Χιλανδαρίου στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἐνας λαμπρὸς ναὸς παίρνει τὴ θέση τοῦ παλαιοῦ – χωρὶς ὅμως νὰ καταστρέψει τὸ ἔξοχο μαρμαροθέτημα τοῦ δαπέδου¹⁵ – καὶ ζωγραφίζεται ἀπὸ ἐπίσης λαμπροὺς καλλιτέχνες, ὅσο ἐπιτρέπουν νὰ φανεῖ οἱ λίγες παραστάσεις ποὺ καθαρίστηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιζωγράφηση τοῦ 19ου αἰ. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ παραπάνω μνημεῖα ζωγραφίστηκαν ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἐργαστήριό τῶν Μιχαήλ Ἀστραπᾶ καὶ Εὐτυχίου, τῶν ὁποίων ἡ προέλευση ἦταν ἡ Θεσσαλονίκη. Πρὶν ἐργαστοῦν γιὰ τὸν Σέρβο ἡγεμόνα ὁ Μιχαήλ καὶ ὁ Εὐτύχιος ζωγράρισαν τὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας. Ἴσως συστήθηκαν στὸν Στέφανο Milutin ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο τῆς Ἀχρίδας Μακάριο, ποὺ ἔστειλε τὸν κρᾶλη μὲ τὴν κόρη τοῦ Ἀνδρονίκου τὸ 1299. Οἱ ζωγράφοι αὐτοὶ ἄφησαν τὶς ὑπογραφές τους μὲ ὑπερηφάνεια στὸν Ἀγ. Γεώργιο στὸ Staro Nagoričino¹⁶ καὶ στὸν Ἅγιο Νικήτα στὸ Čučer¹⁷. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἀνέλαβαν τὴ διακόσμηση τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica¹⁸, ἐνῶ εἶναι πιθανὴ ἡ συμμετοχή τους στὴ διακόσμηση τῆς Žiža. Στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Bogorodica Ljeviška στὸ Prizren¹⁹, οἱ πρωτομάστορες Νικόλαος καὶ Μιχαήλ Ἀστραπᾶ ἀναφέρονται ὡς ἀρχιτέκτων ὁ πρῶτος καὶ ζωγράφος ὁ δεύτερος.

Ἴσως τὸ σημαντικότερο ἀπὸ ἰδεολογικῆς πλευρᾶς κτίσμα τοῦ Στεφάνου Milutin, ποὺ σώζεται σήμερα, νὰ εἶναι ἡ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, παρὰ τὶς μικρές της διαστάσεις. Χτισμένη πλὰι στὸ καθολικὸ τοῦ μοναστηριοῦ τῆς Studenica, ἀποτελοῦσε τὸ προσωπικὸ παρεκκλήσιο τοῦ κρᾶλη Milutin καὶ ἀφιερώθηκε στὸν Ἰωακείμ καὶ στὴν Ἄννα. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στοὺς γονεῖς τῆς Παναγίας καὶ προπάτορες τοῦ Χριστοῦ, τὸ σύνολο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, ἡ ἐπιλογὴ τῆς θέσης τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ του σχέδιο ἐπιβεβαιώνουν τὴν παραπάνω ἄποψη. Οἱ ἰδιαιτερότητες ποὺ ἀπαντῶνται στὴ ζωγραφικὴ τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται ἀργότερα πιὸ ἐξελιγμένες στὴ διακόσμηση τῶν σερβικῶν μνημείων. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου χαρακτηρίζουν τὰ παρακάτω στοιχεῖα: Ἡ παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, ποὺ εἰκονίζεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ σερβικοὺς ναοὺς καὶ θὰ

15. Πὰ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου καὶ τὶς οἰκοδομικὲς του φάσεις βλ. Mylonas, *Remarques architecturales* 7-45.

16. Στὴν ἀσπίδα στρατιωτικοῦ ἁγίου στὸν Ἀγ. Γεώργιο: *ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ [ΖΩΓΡΑ]ΦΟΥ*. Στὸν χιτῶνα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Στρατηλάτη στὸ ἴδιο μνημεῖο: *[ΧΕΙΡ ΜΙ]ΧΑΗΛ ΕΥΤΥΧΙΟΥ*. Βλ. Miljković-Pepk, *Deloto na zografite* 23, εἰκ. 3. Βλ. ἐπίσης Καλοπίση-Βέρτη,

Οἱ ζωγράφοι 125, εἰκ. 5α-β.

17. Στὴν ἀσπίδα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Τύρωνος στὸν Ἅγιο Νικήτα: *ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΕΥΤΥΧΙΟΥ*. Βλ. Miljković-Pepk, *Deloto na zografite* 22, εἰκ. 2. Βλ. ἐπίσης Καλοπίση-Βέρτη, Οἱ ζωγράφοι 125.

18. Babić, *Studenica* 214-215, 218.

19. Radojčić, *Les maîtres* 13. Panić, *L'inscription de la Vierge-Ljeviška* 21-23.

ἀποτελέσει τὸ πρότυπο σὲ μεταγενέστερα μνημεῖα. Ἡ ὁργάνωση τοῦ κύκλου τῶν προφητῶν, οἱ ὅποιοι διαδηλώνουν μὲ τὶς ἐπιγραφές τῶν εἰληταρίων τοὺς τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ βάπτισή του. Ἡ τοποθέτηση στὴ βάση τοῦ τρούλου μιᾶς ζωφόρου ποὺ περιλαμβάνει τριάντα τέσσερις προπάτορες τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὐὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄξονικὸ σημεῖο.

Ἡ παρουσία τῆς ζωφόρου μὲ τοὺς προπάτορες τοῦ Χριστοῦ στὸν τρούλο καὶ ἡ ἔνταξη τῆς Εὐᾶς σὲ αὐτοὺς ἀπαιτεῖ, νομίζω, μιὰ ἐξήγηση, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ δοθεῖ μόνο μέσα ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τῶν πορτραίτων ποὺ εἰκονίζονται στὴν πρώτη ζώνη τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου μὲ τὴν ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στοὺς γονεῖς τῆς Παναγίας καὶ μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχῆμα τοῦ ναοῦ. Στὸν κύκλο τῶν προπατόρων τοῦ Χριστοῦ στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica οἱ δέκα μορφές τῶν βασιλέων - προπατόρων τοῦ Χριστοῦ μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν Εὐὰ καὶ τὸν Ἀδὰμ, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἓνα φυλλοφόρο κλαδί, σύμβολο τῆς γενιάς, παραλληλίζονται μὲ τὸ βασιλικὸ ζεῦγος Σιμωνίδα - Milutin. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ τοποθέτηση τῶν δέκα βασιλέων τοῦ Ἰσραὴλ παραπλεύρως τῆς Εὐᾶς, ἡ θέση τῶν ὁποίων σύμφωνα μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν εὐαγγελίων δὲν εἶναι ἐκεῖ. Ὡς Εὐὰ καὶ ὡς Ἀδὰμ εἰκονίζεται λοιπὸν τὸ βασιλικὸ ζεῦγος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βάσης τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου.

Στὴν πρώτη ζώνη τῶν τοιχογραφιῶν ξετυλίγεται ἓνα ἄλλο ιδιότυπο γενεαλογικὸ δένδρο. Στὸν νότιο τοῖχο εἰκονίζονται κατὰ σειρὰ ὁ Χριστός, ὁ Ἰωακεῖμ, ἡ Ἄννα κρατώντας τὴν Παναγία, ὁ Στέφανος Milutin μὲ τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἡ Σιμωνίδα. Σὲ πλήρη ἀντιστοιχία εἰκονίζονται στὸν βόρειο τοῖχο ἡ Παναγία κρατώντας τὸν Χριστὸ καὶ οἱ ἅγιοι Συμεών, Σάββας, Γεώργιος καὶ Δημήτριος. Ἔτσι δηλώνεται μὲ σαφήνεια ἡ νόμιμη διαδοχὴ τοῦ Στεφάνου Milutin στὸν σερβικὸ θρόνο καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἰωακεῖμ καὶ τῆς Ἄννας, προπατόρων τοῦ Χριστοῦ, συγκρίνεται μὲ τὴ λατρεία τῶν ἁγίων Συμεών καὶ Σάββα, προπατόρων τοῦ Στεφάνου Milutin²⁰. Σὲ ἀνάλογο παραλληλισμὸ ὁδηγεῖ καὶ ἡ τοποθέτηση ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Στέφανο Milutin τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ποὺ ἦταν ὁ προστάτης τοῦ Σέρβου ἡγεμόνα, καὶ ἡ τοποθέτηση ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Σιμωνίδα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, προστάτη ἁγίου τῆς παλαιολόγειας δυναστείας.

Οἱ δύο ιδιότυπες γενεαλογίες ὡς πρὸς τὴ σύνθεση καὶ τὴν τοποθέτησή τους θὰ ἐμφανιστοῦν μὲ πιὸ σύνθετο τρόπο στὴν Gračanica, ὅπου σὲ ἓνα ὁλόκληρο δέντρο θὰ τοποθετηθοῦν οἱ πρόγονοι τοῦ Στεφάνου Milutin, μὲ τὸν ἴδιο στὴν κορυφὴ νὰ στέφεται ἀπὸ τὸν Χριστό. Π' αὐτὸν τὸν λόγο, τὸ βασιλικὸ παρεκκλήσι τοῦ κράλη τῆς Σερβίας δὲν ἀφιερώνεται οὔτε στοὺς στρατιωτικὸς ἁγίους οὔτε στὴν Παναγία, ὅπως οἱ ἄλλοι ναοὶ ποὺ ἱδρυσε, ἀλλὰ στοὺς προπάτορες τοῦ Χριστοῦ σὲ ἄμεσο παραλληλισμὸ μὲ τοὺς δικούς του προπάτορες, τὸν Συμεών καὶ τὸν Σάββα, καὶ τονίζεται ὁ γάμος του μὲ τὴ Βυζαντινὴ πριγκίπισσα, γιὰ τὸν ὁποῖο ἦταν ὑπερήφανος. Ἔτσι καθίσταται νόμιμη ἡ διαδοχὴ τοῦ Στεφάνου Milutin στὸν σερβικὸ θρόνο. Ἡ ἴδια ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ ἀναφέρεται τόσο στοὺς προπάτορες τοῦ Χριστοῦ ὅσο καὶ στοὺς προπάτορες τοῦ Στεφάνου Milutin²¹. Ὑπάρχει ὁμως καὶ ἓνας ἄλλος παραλληλισμὸς: ἡ Βασιλικὴ Ἐκκλησία εἶναι χτισμένη δίπλα

20. Ćurčić, The Nemanjić Family Tree 194-195.

21. Αὐτόθι 193.

στο καθολικό του μοναστηριού της Studenica. Δεν επιλέχτηκε τυχαία ή θέση της εκκλησίας αυτής δίπλα στην παλαιότερη, που είχε χτίσει ο προπάτορας του Milutin, Στέφανος Provenčani (1196-1228). Το ίδιο της το σχήμα, που θα μπορούσε κανείς να πει ότι αποτελείται από έναν κύβο πάνω στον οποίο επικάθεται μία σφαίρα, εκφράζει την ιδεολογία του Στεφάνου Milutin· είναι ο μικρόκοσμος της σερβικής κοινωνίας, μιᾶς κοινωνίας με οίκουμενικές διαθέσεις.

Ο γιός του Στεφάνου Milutin, ο Στέφανος Uroš III Dečanski (1321-1331), δεν φαίνεται να απασχολείται με αυτή τη μορφή προπαγάνδας όσο ο πατέρας του, παρ' όλο που ακολουθήσε πιστά το πρόγραμμά του ως προς τις πολεμικές του επιχειρήσεις. Άρχισε την ανοικοδόμηση του ναού στο Dečani, αλλά δεν πρόλαβε να τον τελειώσει. Κατά τη δεκάχρονη βασιλεία του δεν έχουμε κανένα μνημείο που να διακοσμήθηκε από τον ίδιο, ενώ αντίθετα υπάρχουν μνημεία που διακοσμήθηκαν από το περιβάλλον της αυλής του. Αντίστοιχη μείωση της εκκλησιαστικής οικόδομικής δραστηριότητας παρατηρείται και στο Βυζάντιο, όπου κατά την ίδια περίοδο ο εμφύλιος πόλεμος των δύο Ανδρονίκων δεν έκανε δυνατή τη δραστηριότητα αυτή από την αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης.

Ο Στέφανος Dušan, γιός του Στεφάνου Uroš III και έγγονός του Στεφάνου Milutin, γεννήθηκε γύρω στα 1308. Από το 1314 έως το 1321 έζησε μαζί με τον πατέρα του στην Κωνσταντινούπολη²². Το 1321 στέφεται συμβασιλέας και το 1331 βασιλέας. Το 1334 ο Στέφανος Dušan καταλαμβάνει την Άχρίδα, τη Στρώμνιτσα, το Σιδηρόκαστρο και τον Πρίλαπο, ο οποίος γίνεται ή νέα πρωτεύουσα του σερβικού κράτους²³. Το σημαντικότερο μνημείο που ζωγραφίστηκε την περίοδο της βασιλείας του (1331-1355) είναι ο Χριστός στο Dečani (1345-1349), το μανσωλείο που άρχισε να χτίζει ο πατέρας του. Στην ίδια περίοδο χτίστηκαν και διακοσμήθηκαν οι δύο ναοί της Αρχιεπισκοπής του Ρεέ, ή Παναγία Ὁδηγήτρια (1337) και ο Ἀγ. Δημήτριος (1345), καθώς και μία σειρά άλλων ναών από μέλη της σερβικής αριστοκρατίας.

Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο εικονίζεται ο Στέφανος Dušan τόσο στους ναούς που διακοσμεῖ ο ίδιος όσο και σ' εκείνους που διακοσμοῦν οι εγγενοὶ της αυλής του. Στο Dečani, μία από τις πιο ενδιαφέρουσες προσωπογραφίες του Dušan είναι εκείνη στην τελευταία σκηνή του κύκλου του Ἀκάθιστου Ὑμνου, όπου εικονίζεται ή περιφορά της εικόνας της Θεοτόκου Ὁδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη. Με άλλα λόγια ο Στέφανος Dušan καταλαμβάνει τη θέση του Βυζαντινού αυτοκράτορα στην παράσταση αυτή, όπως οικειοποιείται εν μέρει τον τίτλο του, αφού μετά τη στέψη του στις 16 Ἀπριλίου του 1346 υπογράφει ως *Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αυτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρωμανίας ἡ Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν πιστὸς τσάρος τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἑλλήνων*²⁴.

Ἐξίσου χαρακτηριστική είναι ή παράσταση της μορφῆς του Dušan και στο Lesnovo, κτίσμα του Ἰωάννη Λιβέριου, ὑποτελῆ του Dušan, όπου ο Σέρβος ἡγεμόνας καὶ ή οἰκογένειά του εικονίζονται πάνω από τὰ κεφάλια του Λιβέριου καὶ της οἰκογένειάς του²⁵. Ἡ

22. Soulis, *The Serbs and Byzantium* 1-2.

23. Αὐτόθι 8.

24. Ostrogorsky, *Ἱστορία* 219.

25. Djordjević, *Serbian Nobility* 159-160, πίν. 17. Gabelić, *Lesnovo* 167-172, πίν. XL-XLIV, εἰκ. 78.

υπερμεγέθους μορφή του Στεφάνου Dušan υπογραμμίζεται με την τοποθέτησή της στο κέντρο της παράστασης, ενώ η γυναίκα του, που βρίσκεται στα δεξιά του, εικονίζεται πιο πίσω. Την έντύπωση αυτή δίνει η μικρότερη κλίμακα της μορφής της, αλλά και η τοποθέτηση του υποποδίου-μαξιλαριού, πάνω στο οποίο πατεϊ, λίγο ψηλότερα. Στις εξωτερικές τοιχογραφίες του Pološko ο Σέρβος ήγεμόνας και η οικογένειά του τοποθετούνται, όπως και στο Lespovo, πάνω από τους κτίτορες του ναού. Η υπερμεγέθους μορφή του Dušan εικονίζεται σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις άλλες μορφές. Ο Σέρβος ήγεμόνας εικονίζεται δεξιά, η γυναίκα του αριστερά και λίγο πίσω αυτή τη φορά ο γιός του. Ο Χριστός στεφανώνει τον κράλη και τον γιό του, ενώ ένας άγγελος στεφανώνει τη γυναίκα του. Ένας άλλος άγγελος προσφέρει το ξίφος στον Dušan. Η επιγραφή που τον συνοδεύει είναι η εξής: *Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Σερβίας καὶ παραθαλασσίας καὶ ρωμαίων*²⁶.

Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού στο Dečani, που διακοσμήθηκε τη δεκαετία 1340-1350, είναι διάχυτη η ιδέα της ισχυρής εξουσίας του Σέρβου ήγεμόνα. Τον Απρίλιο του 1346 ο αρχιεπίσκοπος Ίωαννίκιος, που είχε προβιβαστεί σε πατριάρχη από τον Dušan, έστειπε τον Σέρβο ήγεμόνα αυτοκράτορα Σέρβων και Ρωμαίων²⁷. Μετά τη στέψη του το 1346 ο Dušan αναβαθμίζει τη σερβική αρχιεπισκοπή του Ρεέ σε πατριαρχείο. Η Κωνσταντινούπολη βέβαια αρνήθηκε να το αναγνωρίσει αυτό, καθώς και την αναγόρευση του Dušan σε αυτοκράτορα²⁸, πράγμα που για τον τελευταίο δεν πρέπει να είχε και μεγάλη σημασία.

Στον τρούλο του Dečani τη λαμπρή λιτανεία των αγγέλων στην παράσταση της Ουράνιας Λειτουργίας δεν συνθέτουν μόνο μορφές αγγέλων-διακόνων αλλά και ιερέων και επισκόπων (πίν. 110-114). Έδω βρίσκονται άγγελοι-υποδιάκονοι με όθονη, λιβανωτίδα και θυμιατήριο, άγγελοι-διάκονοι μόνο με ώμοφόριο και λαμπάδες ή ριπίδια, άγγελοι-ιερείς ντυμένοι με ώμοφόριο και επιτραχήλιο κρατώντας τα τίμια δώρα, και τέλος για πρώτη και τελευταία, από όσο γνωρίζω, φορά άγγελοι-επίσκοποι με επιτραχήλιο και επιγονάτιο. Συνιστούν δηλαδή ένα συλλειτουργό, όπου υποδιάκονοι, διάκονοι, ιερείς και επίσκοποι λειτουργούν μαζί. Ο αυξημένος αριθμός των αγγέλων που εικονίζονται στις παραπάνω υποστάσεις αλλά και τα πολλαπλά τίμια δώρα που κρατούν, όριζουν την παράσταση όχι ως απλή λειτουργία αλλά ως ένα επισκοπικό συλλειτουργό με πλήθος υποδιακόνων, διακόνων και ιερέων.

Η διακόσμηση του τρούλου θα πρέπει να συνδεθεί με την αναβάθμιση της επισκοπής του Ρεέ σε πατριαρχείο και τη στέψη του Στεφάνου Dušan σε αυτοκράτορα το Πάσχα του 1346. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν και οι επιγραφές των τεσσάρων προφητών στη δυτική και νότια πλευρά του τυμπάνου, οι οποίες προέρχονται από περικοπές που απαγγέλλονται το Μεγάλο Σάββατο. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στη στέψη του Στεφάνου Dušan παρευρέθηκαν ο Βούλγαρος πατριάρχης του Τυρνόβου Συμεών, ο αρχιεπίσκοπος της Αχρίδας Νικόλαος και ο Πρώτος του Αγίου Όρους²⁹. Όλοι δηλαδή οι εκκλησια-

26. Grozdanov - Čornacov, Pološko I.

27. Soulis, *The Serbs and Byzantium* 32. Ostrogorsky, *Ιστορία* 219.

28. Soulis ό.π. 32.

29. Σούλης, 'Ο τσάρος Στέφανος Δουσάν 92-93. Soulis, *The Serbs and Byzantium* 32 και σην. 181, όπου

στικοί άρχηγοί τών Βαλκανίων με τή λαμπρή άπουσία, όπως ήταν φυσικό, τοῦ οίκουμενικοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Οί έπιγραφές τών προφητῶν πού εικονίζονται στοῦ τύμπανο τοῦ τρούλου διαδηλώνουν τή νέα αὐτή έξουσία τοῦ Στεφάνου Dušan: μιλοῦν γιά τήν έπισύναξη τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ καί γιά τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ στόν μετανοημένο του λαό. Τό συμβολικό περιεχόμενο τοῦ τρούλου άποτελεῖ μιὰ δοξολογία πρὸς τόν Θεό, καί άναφέρεται στήν έπισύναξη τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ σέ μιὰ κοινή ποιμήν, ιδέα πού διαδηλώνεται άπό τοὺς προφήτες σέ συνδυασμό με τὸ συλλεΐτουργο πού τελοῦν οἱ έπίσκοποι, οἱ ιερεῖς, οἱ διάκονοι καί οἱ ὑποδιάκονοι καί φανερώνει τήν πολιτική στάση τοῦ Στεφάνου Dušan. Ὁ περιούσιος λαός γιά τοὺς προφήτες στοῦ Dečani εἶναι ὁ πολυεθνικός λαός πού βρΐσκεται τώρα κάτω άπό τήν έξουσία τοῦ Στεφάνου Dušan καί ὄχι ὁ λαός τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἄν ένας Βυζαντινός κάτοικος τῆς Κωνσταντινουπόλης ἢ κάποιος άλλης πόλης τῆς άκρωτηριασμένης αὐτοκρατορίας με βαθιά συναισθήση καί περηφάνεια γιά τήν προέλευσή του καί τή διαφορετική του θέση σέ σχέση με τοὺς γύρω λαοὺς έβλεπε τὸ εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ Dečani θά ένοιωθε ὅτι ένας «βάρβαρος» οἰκειοποιήθηκε τή Μεγάλη Ἰδέα τῆς αὐτοκρατορίας: τοῦ περιούσιου λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Στήν παραπάνω έρμηνεία συνηγοροῦν καί άλλες εἰκονογραφικὲς ιδιαιτερότητες τοῦ προγράμματος τοῦ ἴδιου μνημείου. Ἡ παρουσία τών Σέρβων βασιλέων Dečanski καί Στεφάνου Dušan έκατέρωθεν τῆς ὑπερμεγέθους μορφῆς τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα σέ συνδυασμό με τοὺς Δαβίδ καί Σολομώντα συνδέει τοὺς Σέρβους βασιλεῖς με τοὺς βασιλεῖς τοῦ Ἰσραήλ. Ἐπιπλέον ἡ παράδοση άπό ένα χερουβίμ κλειστῶν εἰληταρίων στόν καθένα άπό τοὺς δύο βασιλεῖς συγκρίνεται με τήν παράδοση τοῦ Θείου Λόγου στοὺς προφήτες καί συμβολίζει τήν προφητική τους άποστολή καί τὸν ρόλο τους ὡς άρχηγῶν καί σωτήρων τοῦ Ἰσραήλ, σύμφωνα με τήν έρμηνεία τῆς G. Babić³⁰. Ἄλλωστε ὁ παραλληλισμός Σέρβων ἡγεμόνων με ἡγέτες τοῦ Ἰσραήλ άπό τήν Παλαιά Διαθήκη ήταν κοινός τόπος κατὰ τὸν ὕστερο Μεσαίωνα καί άποτελεῖ άμεση επίδραση τῆς βυζαντινῆς ιδεολογίας³¹.

Στόν βασιλιά Marko (1371-1395), γιὸ τοῦ βασιλιᾶ Vukašin, ὀφείλεται ἡ άποπεράτωση καί διακόσμηση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου στοῦ Markov Manastir. Γιὰ τή διακόσμησή του ὁ Marko επέλεξε ένα εργαστήριο ζωγράφων άπό τήν περιοχή πού εἶχε ὑπὸ τὸν έλεγχό του. Ὁ ἴδιος εἰκονίζεται στίς έξωτερικὲς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ κρατώντας τὸ κέρας τοῦ ελαίου³². Οἱ ὀκτῶ ὄρθιοι άγγελοι, ντυμένοι αὐτοκρατορικά με σφαίρα καί σκήπτρο, κάτω άπό τὸ μετάλλιο με τὸν Παντοκράτορα, θυμίζουν πρότυπα πολὺ παλαιότερα καί εκφράζουν μιὰ οἰκουμενική ιδεολογία άλλης έποχῆς. Ἀντικαθιστοῦν τήν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, πού κατὰ κανόνα εἰκονίζεται στή θέση αὐτῇ τὸν 14ο αἰ. στὰ σερβικά μνημεῖα καί πού έχει μεταφερθεῖ άπό τὸν τρούλο στόν ἡμικύλινδρο τῆς άψίδας.

Στόν πρίγκιπα Λάζαρο (1371-1389) ὀφείλεται ἡ άνέγερση καί ἡ διακόσμηση τοῦ ναοῦ

καί προηγούμενη βιβλιογραφία. Ostrogorsky, *Ἱστορία* 219.

30. Babić, *Les portraits de Dečani* 277.

31. Γιὰ τοὺς διάφορους συμβολισμοὺς τών Σέρ-

βων ἡγεμόνων με ἡγέτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης βλ. Ljubinković, *Sur le symbolisme* 207 κέ. Djurić, *Le Nouveau Josué* 6-10. Babić, *Les portraits de Dečani* 282-284.

32. Djurić, *Trois événements* εἰκ. 16-17.

τῆς Ἀνάληψης στὴ Ravanica³³. Στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ διατηροῦνται οἱ προσωπογραφίες τοῦ πρίγκιπα Λαζάρου καὶ τῆς γυναίκας του πριγκίπισσας Miliča νὰ κρατοῦν τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας³⁴. Κάτω ἀπὸ τὸ ὁμοίωμα οἱ δύο τους γιοί, Στέφανος καὶ Vuk. Ἡ Ravanica, τόσο ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχιτεκτονικῆς ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ζωγραφικῆς, χρησίμευσε ὡς τὸ πρότυπο τῶν μεταγενέστερων ναῶν τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα³⁵. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλου ἔγιναν ἀπὸ ἓνα καλλιτέχνη μὲ μέτριες ικανότητες³⁶ καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ κτίτορας τὸν ἀντικατέστησε μὲ ἄλλους ζωγράφους, πολλὴν καλύστερους, γιὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ³⁷.

Ὁ γιὸς τοῦ πρίγκιπα Λαζάρου δεσπότης Στέφανος Lazarević (1389-1427) χτίζει καὶ διακοσμεῖ τὸν ναὸ τῆς Ἀγ. Τριάδας στὴ Manasija, τὸ σημαντικότερο μνημεῖο τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα, ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις του, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ του σύνθεση, τὸν ζωγραφικὸ του πλοῦτο καὶ τὴν ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν του³⁸. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν τὸ 1406 καὶ τελείωσαν τὸ 1418. Ὁ κτίτορας Στέφανος Lazarević εἰκονίζεται στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ νὰ προσφέρει τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας στὴν Ἀγία Τριάδα³⁹. Τὸν στεφανώνει ἄγγελος, ἐνῶ ἄλλοι δύο ἄγγελοι τοῦ προσφέρουν τὸ ξίφος καὶ τὸ δόρυ. Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ αὐτοῦ συνοψίζει σὲ μιὰ πιὸ προχωρημένη μορφή τὰ διδάγματα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ravanica⁴⁰. Οἱ ζωγράφοι ποὺ διακόσμησαν τὸν τρούλο χρησιμοποίησαν σὲ ὁρισμένες μορφές τῶν προφητῶν ὅμοια σχέδια μὲ τοὺς ζωγράφους τοῦ Kalenić, ποὺ εἶχε τελειώσει λίγα χρόνια νωρίτερα⁴¹.

Κατὰ τὴ δεύτερη πατριαρχία τοῦ Καλλίστου (1355-1363), στὴν ἡγεμονία τῆς Βλαχίας ἱδρύεται μετὰ ἀπὸ παράκληση τοῦ βοϊβόδα Ἀλεξάνδρου Basarab ἡ μητρόπολη τῆς Οὐγγροβλαχίας. Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἱδρυση τῆς νέας μητρόπολης, ποὺ ὑπαγόταν κατ' εὐθείαν στὸ πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁴² καὶ εἶχε στόχο τὴν προστασία τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ καθολικισμό⁴³, χτίζεται καὶ διακοσμεῖται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ὑάκινθο καὶ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας μία ἐπισκοπικὴ ἐκκλησία στὴν Curtea de Argeș, ἀφιερωμένη στὸν ἅγ. Νικόλαο.

Ἀπὸ τοὺς ναοὺς ποὺ εἶναι χορηγίες τῆς ὑψηλῆς ἀριστοκρατίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως σώζονται δύο ἐξαιρετικῆς ποιότητος ζωγραφικὰ σύνολα ποὺ δείχνουν τὸν πλοῦτο καὶ τὸ ἐκλεπτυσμένο γούστο της. Τὸ ἓνα εἶναι ἡ διακόσμηση τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ποὺ ἐπισκευάζει καὶ διακοσμεῖ μὲ ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες ὁ διανοούμενος Θεόδωρος Μετοχίτης, ὑπουργὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου. Τὸ δεύτερο εἶναι τὸ παρεκκλήσιο τῆς Παμμακαρίστου, ποὺ διακοσμεῖται μὲ ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ πρωτοστράτορα Μιχαὴλ Ταρχανειώτη, στρατιωτικοῦ ἀριστο-

33. Djurić, *Moravsko Slikastvo* 34.

34. Todorović, *Tableau des donateurs à Ravanica* 68-73, εἰκ. 1-7.

35. Djurić, *Moravsko Slikastvo* 34.

36. Αὐτόθι 34.

37. Αὐτόθι 34.

38. Αὐτόθι 46.

39. Αὐτόθι 46, εἰκ. XVII. Djurić, *Le nouveau Josué* 10, εἰκ. 6-7.

40. Djurić, *Moravsko Slikastvo* 46.

41. Αὐτόθι 46.

42. MM I 336.

43. Meyendorff, *Ἐκκλησία καὶ πολιτισμὸς* 181. MM I 385.

κράτη⁴⁴. Ἡ οἰκογένεια Ταρχανειώτη εἶναι χορηγὸς ἑνὸς ἄλλου ἐξαιρετικοῦ μνημείου στὴ Θεσσαλονίκη: τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου, στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ποὺ χτίζεται καὶ διακοσμεῖται τὸ 1303.

Ἀπὸ τὰ δύο μνημεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης μόνον ἡ Παμμακάριστος διασώζει διάκοσμο στὸν τροῦλο. Τὸ πρόγραμμα ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ δύο πόλους, τὴν ἀψίδα στὴν ὁποία ἐπιτελεῖται ἡ δέηση ἀπὸ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Πρόδρομο πρὸς τὸν Χριστό, καὶ στὸν τροῦλο, ὅπου οἱ προφῆτες διακηρύσσουν τὸν ρόλο τοῦ Χριστοῦ ὡς Παντεπόπτη καὶ πανίσχυρου κυβερνήτη τῆς Σιών⁴⁵. Τρεῖς ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τῶν προφητῶν ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὸ ὄρος Σιών καὶ στὴ σωτηρία ποὺ προέρχεται ἀπὸ αὐτό. Τὸ ὄρος Σιών εἶναι ἡ οὐράνια Ἱερουσαλήμ καὶ ἔτσι ἐδῶ μέσα ἀπὸ τὴ σχέση ἐπίγειας Ἱερουσαλήμ = Κωνσταντινούπολης καὶ Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ = Παραδείσου, διατυπώνεται ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴ μετὰ θάνατον ζωὴ ἑνὸς Κωνσταντινοπολίτη ἀριστοκράτη, στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ Ταρχανειώτη, ὁ ὁποῖος τάφηκε στὸ παρεκκλήσιο αὐτό.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ Ταρχανειώτη στὴν Οὐράνια Ἱερουσαλήμ μετὰ τὸν θάνατό του φαίνεται πὼς ἦταν βέβαιη, σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη τῆς γυναίκας του καὶ τοῦ ἰδίου. Προερχόμενοι καὶ οἱ δύο ἀπὸ μιὰ τάξη ὑπερήφανη γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς, ἄνθρωποι τῆς πρωτεύουσας, ἐκφράζουν μιὰ κοσμοπολίτικη ἀντίληψη μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν στὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν. Ὁ ἀριστοκράτης Μιχαὴλ Ταρχανειώτης θεωρεῖ δεδομένο ὅτι ἡ θέση του μετὰ θάνατον θὰ εἶναι ἀνάμεσα στοὺς σεσωσμένους, κοντὰ στὸ Θεό, μέσα στὴν οὐράνια πόλη του ποὺ δὲν θὰ διαφέρει καὶ πολὺ ἀπὸ τὴν πόλη ὅπου ζοῦσε. Τὴν ἀποψὴ του γιὰ τὴ μέλλουσα ζωὴ του κατοχυρώνει πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἡ εὐγενικὴ του καταγωγὴ καὶ ὁ πλοῦτος του.

Στὴν Ἀχρίδα, σημαντικὴ πόλη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὁ μέγας ἐταιρειάρχης Πρόγονος Σγουρὸς μὲ τὴ σύζυγό του Εὐδοκία, χτίζουν καὶ διακοσμοῦν ἕνα ναὸ ποὺ τὸν ἀφιερώνουν στὴν Παναγία Περιβλεπτο σύμφωνα μὲ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή⁴⁶, ὅπου δηλώνεται ὅτι ὁ Σγουρὸς εἶναι γαμβρὸς τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου, ιδιότητα ποὺ δὲν σημαίνει πάντοτε ἄμεση συγγένεια μὲ τὸν αὐτοκράτορα⁴⁷. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα ὁ Πρόγονος Σγουρὸς, ὅχι μόνον διέθεσε τὰ χρήματα γιὰ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς θαυμάσιου ναοῦ, ἀλλὰ προσκάλεσε γιὰ τὴ διακόσμησή του ἴσως τὸ καλύτερο συνεργεῖο ζωγράφων ποὺ ὑπῆρχε στὴ Θεσσαλονίκη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Οἱ ζωγράφοι αὐτοὶ ἦταν ὑπερήφανοι γιὰ τὸ ταλέντο τους καὶ ἔγραψαν τὰ ὀνόματά τους πάνω στὰ σπαθιά καὶ στὶς φορεσιὲς τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων, πάνω σὲ κτίρια καὶ ἀντικείμενα μὲ τρόπο τέτοιο, ὥστε νὰ διακρίνονται καθαρά. Στὶς τοιχογραφίες τῆς Περιβλεπτο βρέθηκαν δέκα ὑπογραφές τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ⁴⁸. Οἱ ζωγράφοι Μιχαὴλ Ἀστραπᾶς, Εὐτύχιος καὶ Ν(ικόλαος) ὑπογράφουν ὀλογράφως, συντετμημένα ἢ μόνον μὲ τὸ ἀρχικὸ τοῦ ὀνόματός τους. Εἰδικὰ ὁ Μιχαὴλ

44. Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos* 21.

45. Αὐτόθι 48-51.

46. Miljković-Peppek, *Deloto na zografite* 44.

47. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ «γαμβροῦ» βλ. Binon, A propos d'un prostagma 388-394. Βλ. ἐπίσης Stiernon,

Sébastie et gambros 223 κέ.

48. Radojčić, *Les maîtres* 19 κέ., εἰκ. 3, 14, 15, 16. Miljković-Peppek, *Deloto na zografite* 18, εἰκ. 1. Βλ. ἐπίσης Καλοπίση - Βέρτη, Οἱ ζωγράφοι 123-124, εἰκ. 1-4.

Ἀστραπαῖς ὑπογράφει ἄρκετὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του μὲ τρόπο τέτοιο πὺ νὰ δείχνει ὅτι τὰ ἀντιμετώπιζε ὡς ἔργα ξεχωριστὰ μὲ καλλιτεχνικὴ αὐτάρκεια⁴⁹. Ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἐπέλεξαν στρατιωτικούς ἁγίους γιὰ τὶς ὑπογραφές τους. Οἱ ἐνδυμασίες τους καὶ τὰ ὅπλα τους μὲ τὰ διακοσμητικὰ τους σχέδια πρόσφεραν ἓνα κατάλληλο πεδίο γιὰ τὶς ὑπογραφές τῶν ζωγράφων. Ἐπιπλέον οἱ ἅγιοι αὐτοὶ εἰκονίζονται στὸν βορειοδυτικὸ καὶ νοτιοδυτικὸ πεσσὸ σὲ περίοπτες θέσεις, καὶ οἱ ὑπογραφές τῶν ζωγράφων γίνονται ἄμεσα ἀντιληπτές ἀπὸ τὸν θεατὴ μόλις εἰσέλθει στὸν ναό. Ἡ ζωγραφικὴ τῆς Περιβλέπτου εἶναι τὸ πρῶτο διαπιστωμένο ἔργο τῶν Μιχαὴλ καὶ Εὐτυχίου, οἱ ὁποῖοι συνέχισαν τὴ σταδιοδρομία τους κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τοῦ κράλη Milutin τουλάχιστον ὡς τὸ 1321.

Ἡ Περιβλέπτος τῆς Ἀχρίδας εἶναι τὸ πρῶτο παλαιολόγειο μνημεῖο τοῦ ὁποῖου γνωρίζουμε ταυτόχρονα τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση, τὸν χορηγὸ καὶ τοὺς ζωγράφους τῶν τοιχογραφιῶν του. Δύο νέα στοιχεῖα χαρακτηρίζουν τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τροῦλου: οἱ ἔξι ἱπτάμενοι ἄγγελοι πὺ σηκώνουν τὸ μετάλλιο μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα καὶ ὁ ψαλμὸς 79:15-16, πὺ ἀναγράφεται στὴν ταινία τοῦ μεταλλίου καὶ ψάλλεται κατὰ τὴ δεσποτικὴ λειτουργία (πίν. 1). Ὁ ψαλμὸς αὐτὸς ἀναφέρεται στὸν ἐκλεκτὸ λαὸ τοῦ Θεοῦ ὡς ἄμπελο, πὺ στὴν περίπτωσή μας εἶναι ὁ Νέος Ἰσραὴλ, ὁ περιούσιος λαός, ὁ βυζαντινὸς λαός. Ἀλλωστε ὁ ἄμπελῶνας τοῦ ψαλμοῦ παραπέμπει στὴν ὁρθόδοξη κοινότητα ἢ στὸ βυζαντινὸ κράτος καὶ περιλαμβάνει ὅλους τοὺς ὁρθοδόξους στὴν ἐπικράτεια τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι περίπου διακόσια χρόνια πρὶν, στὴν ἴδια περιοχὴ, παρόμοια ἀντίληψη διατυπώνεται στὸν τροῦλο τῆς Παναγίας τῆς Veljusa.

Τὸ μνημεῖο εἶναι κατάγραφο καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα διαρθρώνεται σὲ τέσσερις κύριες ζῶνες, πὺ περιλαμβάνουν ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω σκηνές τοῦ Δωδεκαόρτου, ἓνα μεγάλο κύκλο ἀπὸ τὸ Πάθος, ἓνα κύκλο τῆς Θεοτόκου καὶ τέλος ἁγίους⁵⁰. Στὸν νοτιοδυτικὸ καὶ βορειοδυτικὸ πεσσὸ εἰκονίζονται ὀκτὼ στρατιωτικοὶ ἅγιοι, στοὺς ἄλλους δύο πεσσοὺς ἐκκλησιαστικοὶ ἅγιοι. Κυριαρχεῖ, δηλαδή, ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸν τροῦλο ὑποβαστάζουν ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ στρατός, γεγονός πὺ συνδυάζεται καὶ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ στὸν τροῦλο ἡ ὁποία ἀναφέρει τὸν περιούσιο λαὸ ὡς ἄμπελον τοῦ Χριστοῦ. Μὲ ἄλλα

49. Στὸ σπαθὶ τοῦ ἁγίου Μερκουρίου: *ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΑΣΤΡΑΠΑ*· στὴ στολὴ τοῦ ἁγίου Δημητρίου: *ΟΖΟΝ ΑΣΤΡΑΠΑ ΜΙΧΑΗΛ ΧΕΙΡ ΖΩΓΡΑΦΟΥ*· στὴ λαβὴ τοῦ σπαθιοῦ τοῦ ἴδιου ἁγίου: *Μ(Ι)-Χ(ΑΗΛ)*· στὸ ἐπιστόμιο τῆς παράστασης τοῦ ἀρχιερέα Ζαχαρία: *ΜΙΧΑΗΛ*· στὸν δίσκο τῆς παράστασης τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου: *Μ(Ι)Χ(Α)ΗΛ*· στὴ λαβὴ τοῦ σπαθιοῦ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Τύρωνος: *Μ(ΙΧΑΗΛ)*. Στὸν ἅγιο Ἀλέξανδρος: *Μ(ΙΧΑΗΛ)* - *Ε(ΥΤΥΧΙΟΣ)*. Στὸν κρατῆρα πὺ εἰκονίζεται στὴν παράσταση τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ: *Μ(ΙΧΑΗΛ)* - *Ν(ΙΚΟΛΑΟΣ)*. Στὴ στολὴ τοῦ ἁγίου Προκοπίου ὑπογράφει καὶ ὁ Εὐτύχιος: *ΚΑΜΟΥ ΕΥΤΥΧ(ΙΟ)Υ*. Βλ. Miljković-Pepel, *Deloto na zografite* 18, εἰκ. 1.

50. Οἱ παραστάσεις τοῦ Δωδεκαόρτου εἰκονίζονται στὶς καμάρες τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ μὲ ἀντιστοιχία Νότου-Βορρᾶ καὶ Δύσης-Ἀνατολῆς. Ἐτσι εἰκονίζονται στὴν καμάρα τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ ἡ Γέννηση ἀνατολικά καὶ ἡ Ὑπαπαντὴ δυτικά. Ἀπέναντι στὴν καμάρα τῆς βόρειας κεραίας ἡ Βάπτισμα δυτικά καὶ ἡ Μεταμόρφωση ἀνατολικά. Στὴν καμάρα τῆς δυτικῆς κεραίας εἰκονίζονται τέσσερις παραστάσεις: ἡ Βαῖοφόρος, ἡ Σταύρωση, οἱ Μυροφόρες καὶ ἡ Ἀνάσταση· ἀπέναντι, στὴν ἀνατολικὴ κεραία, ἡ Ἀνάληψη. Καὶ ὁ κύκλος κλείνει μὲ τὴν παράσταση τῆς Κοίμησης καὶ τῆς Πεντηκοστῆς στὸν δυτικὸ τοῖχο.

λόγια τὸ στήριγμα τοῦ περιούσιου λαοῦ ἀποτελεῖ ὁ στρατὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία. Αὐτὸ συνδυάζεται μὲ τὴ ζώνη προστασίας ποὺ δημιουργοῦν οἱ ὅσιοι καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἅγιοι ποὺ εἰκονίζονται στοὺς τρεῖς κάθετους τοίχους στὴν κάτω ζώνη. Στὸν ναὸ τῆς Περιβλέπτου, ὅπως καὶ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀγ. Εὐθυμίου στὴ Θεσσαλονίκη⁵¹, ἐκφράζεται μὲ τὸν καλῦτερο τρόπο ἡ μοναστικὴ καὶ στρατιωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου.

Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ὁρισμένα ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ σώζονται χτίστηκαν ἀπὸ τοπικοὺς εὐγενεῖς. Ἡ Παναγία Χρυσάφτισσα διακοσμήθηκε μὲ τὰ χρήματα τοῦ Σεβαστοῦ Μιχαὴλ καὶ τῆς συζύγου του Ζωῆς τὸ 1290, ὅπως ἀναφέρεται στὴν ἔμμετρη ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή καὶ στίς ἐπιγραφές ποὺ συνοδεύουν τὶς μορφές τῶν δύο δωρητῶν στὸν νάρθηκα⁵². Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Χρυσάφτισσας δίνει ἔμφαση στίς παραστάσεις ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ γεγονότα τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου εἶναι ἄμεσα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴ λειτουργία⁵³. Ὁ Σεβαστὸς Μιχαὴλ πρέπει νὰ ἦταν ζηλωτὴς τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπως δηλώνουν οἱ λέξεις *πίστην ὁρθὴν* στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή. Στὸ Ἱερὸ Βῆμα εἰκονίζεται ἡ μοναδικὴ σωζόμενη προσωπογραφία τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀρσενίου (*Ο ΑΓΙΟΣ ΑΡCΕΝΙΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ*)⁵⁴. Ἡ παρουσία τοῦ ἀθηνωτικοῦ πατριάρχου ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Μιχαὴλ ἦταν ὁπαδὸς τοῦ κινήματος τῶν Ἀρσενιατῶν⁵⁵. Ὁ Ἀρσένιος εἶχε ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο τὸ 1265 καὶ πέθανε τὸ 1273⁵⁶. Ἡ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων τοῦ Ἀρσενίου στὴν Κωνσταντινούπολη ἔγινε τὸ 1284 ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο. Σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ παραπάνω, ἡ ἀναφορὰ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή δηλώνει τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀνδρονίκου ἀπὸ τὸν Σεβαστὸ Μιχαὴλ σὲ μιὰ ἐποχὴ σχετικῆς ὕφεσης τῆς διαμάχης μεταξὺ Ἀρσενιατῶν καὶ αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας⁵⁷.

Ὁ Ἀγ. Νικόλαος στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης ἐπισκευάστηκε καὶ διακοσμήθηκε τὸ 1337-1338 ἀπὸ τὸν στρατιωτικὸ διοικητὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Ταυγέτου, τὸν πανευγενέστατο, πανσέβαστο, τσαούσιο δρόγγου Μελιγγῶν, Κωνσταντῖνο Σπανῆ καὶ τὴ σύζυγό του Μαρία, σύμφωνα μὲ μιὰ μεγάλη, ἔμμετρη, ἐπιδεικτικὴ καὶ αὐτάρεσκη ἐπιγραφή ποὺ περιτρέχει τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ⁵⁸. Ἡ ἴδια ἐπιγραφή μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Σπανῆς διακόσμησε τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἀφίερωσε στὸν Παντοκράτορα ζητώντας ὡς ἀντάλλαγμα τὴ σωτηρία του⁵⁹. Ὁ Σπανῆς ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν χορηγῶν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ μιᾶς ἄλλης ἐκκλησίας στὴ Μάνη, στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή τῆς ὁποίας ὀνομάζεται

51. Gouma - Peterson, *The Parecclesion* 168 κέ.

52. Βλ. Δρανδάκη, *Ἐπιγραφές Λακωνίας* 56, 57, 60.

53. Ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς παραστάσεις (Εὐαγγελισμὸς, Γέννηση καὶ Μεταμόρφωση) ὅλες οἱ ἄλλες ἀναφέρονται στὰ Πάθη τοῦ Χριστοῦ (Ἀνάσταση Λαζάρου, Βαΐοφόρος, Μυστικὸς Δεῖπνος, Νιπτήρας, Προδοσία, Ἐλκόμενος, Σταύρωση, Θρῆνος, Λίθος, Εἰς Ἄδου Κάθοδος, Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ). Ὁ κύκλος κλείνει μὲ τὴν Ἀνάληψη καὶ τὴν Πεντηκοστή.

54. Albani, *Panagia Chrysaphitissa* 364, 371.

55. Γιὰ τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν βλ. τὴν πρόσφατη καὶ πληρέστερη μελέτη τοῦ Γουναρίδη, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*.

56. Macrides, *Saint and Sainthood* 73-74.

57. Γουναρίδη, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν* 153-156, 158.

58. Βλ. Μουρίκη, *Πλάτσα* 14.

59. Αὐτόθι 15.

«θείοτατος σεβαστὸς τζάσης τῶν Μελιγγῶν»⁶⁰. Ἡ ἐπιγραφή μνημονεύει τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Γ' Παλαιολόγο.

Λαϊκὰ πρόσωπα ἀπὸ τὶς κατώτερες τάξεις πρέπει νὰ εἶναι οἱ δωρητὲς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Σεργίου καὶ Βάκχου στὴν Κίττα καὶ τοῦ Ταξιάρχῃ Γλέζου στὸν Διρὸ τῆς Μάνης. Ὁ πρῶτος χορηγὸς τῶν τοιχογραφιῶν ἦταν μᾶλλον ὁ Γεώργιος Μαρασιάτης⁶¹, ἐνῶ στὸν δεύτερο κάποιος Θεόδωρος Κουλουράς⁶².

Στὸ σερβικὸ βασίλειο μόνο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κρᾶλη Στεφάνου Milutin (1321), καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ ἐγγονοῦ του Dušan (1331-1355), δημιουργοῦνται τέτοιες κοινωνικὲς δυνάμεις πού ἐπιτρέπουν στοὺς Σέρβους ἀριστοκράτες νὰ οἰκοδομοῦν ναοὺς⁶³. Στὴ Σερβία οἱ χορηγοὶ τῶν μνημείων προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ ἐκάστοτε ἡγεμόνα καὶ συνήθως ἢ εἶναι συγγενεῖς του ἢ κατέχουν ὑψηλὴ διοικητικὴ θέση. Στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Dečanski (1321-1331) ἐντάσσεται ἡ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Kučeviste (1330).

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Dušan, ἓνας ἄλλος Σέρβος ἀριστοκράτης, ὁ ζουπάνος Brajan καὶ ἡ οἰκογένειά του, χτίζουν τὸν ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ Karan (τὴ λεγόμενη Λευκὴ Ἐκκλησία, 1340-1342). Οἱ προσωπογραφίες τῶν κτιτόρων εἰκονίζονται μαζὶ μὲ τοῦ Στεφάνου Dušan⁶⁴. Ὁ Σωτήρας Χριστὸς στὸ Prizren (1348-1370) χτίζεται ἀπὸ κάποιον εὐγενὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1348, ἀφοῦ τότε ἀναφέρεται στὸ βιβλίο τοῦ Στεφάνου Dušan, διακοσμεῖται ὅμως λίγο ἀργότερα. Ἀπὸ ἓνα δείγμα τῆς διακόσμησης πού δημοσίευσε ὁ S. Radojčić φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς διακοσμήθηκε γύρω στὸ 1370.

Στὴ σερβικὴ αὐλὴ ὁ πρῶτος πού πήρε τὸν τίτλο τοῦ δεσπότη ἦταν ὁ Ἰωάννης Λιβέριος⁶⁵ (Oliver), κτίτορας τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸ Lesnovo. Ὁ ἴδιος εἶναι ὁ χορηγὸς τῶν τοιχογραφιῶν στὴν Ἀχρίδα, ὅπου εἰκονίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμό του ἅγιο Ἰωάννη Πρόδρομο καὶ μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Ἀχρίδας Νικόλαο⁶⁶. Ἑλληνικῆς καταγωγῆς, ὁ Ἰωάννης Λιβέριος ἔχει μπεῖ στὴν αὐλὴ τοῦ Στεφάνου Dušan καὶ ἀποδέχεται τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ιδεολογία του, ὅπως δείχνει ἡ τοποθέτηση τῆς εἰκόνας του κάτω ἀπὸ τὴν ὑπερμεγέθη εἰκόνα τοῦ Στεφάνου Dušan στὸν νάρθηκα τοῦ Lesnovo. Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ἰωάννης Λιβέριος ἦταν ὁπαδὸς τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος. Ἡδη ὁ V. Korać διαπίστωσε ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ στὸ Lesnovo ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὶς ἡσυχαστικὲς ἀπόψεις περὶ θείου φωτός. Ἀντίστοιχα ὁ καλλιτέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλου, ὃχι μόνο δημιουργεῖ μιὰ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας μοναδικὴ στὸ εἶδος τῆς, ἀλλὰ ὁ Παντοκράτορας του περικλείεται ἀπὸ ἓνα φωτεινὸ στεφάνι πού σηκώνουν ἱπτάμενοι ἄγγελοι καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή *Ο ΩΝ*, στοιχεῖα πού σχετίζονται μὲ τὸ δόγμα τοῦ ἡσυχασμοῦ.

60. Philippidis-Braat, *Inscriptions du Péloponnèse* 328.

61. Αὐτόθι 379.

62. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη 116, σημ. 4. Βλ. ἐπίσης Philippidis-Braat, *Inscriptions du Péloponnèse* 379.

63. Djurić, *L'art des Paléologues* 182.

64. Babić, *La figure du prince Uroš* 17-19. Babić, *Peintures murales byzantines* 368-370.

65. Soulis, *The Serbs and Byzantium* 64.

66. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid* 62-67, εἰκ. 9. Ἐπίσης Babić, *Peintures murales byzantines* 370.

Στά χρόνια της βασιλείας τοῦ Στεφάνου Uroš IV (1355-1371), ὁ πανευτυχέστατος καί-
 σαρς Γούργουρας χτίζει τὸν ναὸ τῆς Παναγίας Ζαχλουμίτισσας στὸ Zauin (1361) κοντὰ
 στὴν Ἀχρίδα, ὅπως δηλώνεται στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ⁶⁷. Στὴν ἴδια περιοχὴ
 ἓνας ἄλλος ἀριστοκράτης ἀπὸ τὸ βασιλικὸ περιβάλλον, ὁ Ἀνδρέας, γιὸς τοῦ βασιλιᾶ
 Vukašin (1365-1371) καὶ ἀδελφὸς τοῦ βασιλιᾶ Marko, εἶναι ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ.
 Ἀνδρέα στὴν Treska καὶ ὁ χορηγὸς τῶν τοιχογραφιῶν του (1388-1389)⁶⁸. Οἱ τοιχογραφίες
 τοῦ ναοῦ ὀφείλονται σὲ ἓνα γνωστὸ ἐργαστήριον, τοῦ ὁποῖου ἐπικεφαλῆς ἦταν ὁ μητρο-
 πολίτης Ἰωάννης⁶⁹ καὶ ὁ μοναχὸς Γρηγόριος⁷⁰. Τὸ ἴδιο ἐργαστήριον ζωγράφησε τὸν ναὸ τῆς
 Μεταμόρφωσης στὸ Zrze, τοῦ Korotin καὶ τὴ β' φάση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ljubostinja
 (1403)⁷¹.

Κτιόρισα τοῦ καθολικοῦ τῆς Ljubostinja (α' φάση, 1389), ἀφιερωμένου στὴν Κοίμηση
 τῆς Θεοτόκου, ἦταν ἡ πριγκίπισσα Miliča, ποὺ εἰκονίζεται στὸν νάρθηκα μαζὶ μὲ τὸν πρίγ-
 κιπα Λάζαρο (1371-1389), στὰ δεξιὰ τῆς εἰσόδου, ἐνῶ στὰ ἀριστερὰ εἰκονίζονται οἱ δύο
 γιοί της: ὁ δεσπότης Στέφανος Lazarević (1389-1427) καὶ ὁ ἀδελφὸς του Vuk⁷². Μόνο ὁ
 τρούλος ζωγραφήθηκε τὸ 1389, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη τοιχογράφηση ἔγινε τὸ 1403.

Συγγενεῖς τοῦ δεσπότη Στεφάνου Lazarević εἶναι οἱ κτίτορες τοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων
 τῆς Θεοτόκου στὴ Nova Pavlica (1389), οἱ ἀδελφοὶ Στέφανος καὶ Λάζαρος Musić, γιοὶ τοῦ
 celnik Musa καὶ τῆς Dragana, ἀδελφῆς τοῦ πρίγκιπα Λαζάρου⁷³. Πὰ τὴ διακόσμηση τοῦ
 τρούλου ἐργάστηκαν πολὺ μέτριοι ζωγράφοι, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς πολὺ καλύτερος ποὺ
 διακόσμησαν ἄλλα τμήματα τοῦ ναοῦ⁷⁴.

Ὁ πρωτοβεστιάριος Bogdan, ἓνας ἄλλος ἀριστοκράτης, εἶναι ὁ κτίτορας τοῦ ναοῦ τῶν
 Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὸ Kalenić, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μνημεῖα τοῦ δεσποτάτου
 τοῦ Μόραβα⁷⁵. Ὁ Bogdan εἰκονίζεται στὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ μὲ τὴ γυναῖκα του Miliča
 καὶ τὸν ἡγεμόνα τοῦ δεσποτάτου Στέφανο Lazarević⁷⁶. Στὸν κτίτορα τοῦ ναοῦ ὀφείλεται
 ἡ πρόσκληση ἐξαιρετικῶν καλλιτεχνῶν γιὰ τὴ διακόσμησή του, ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε γύρω
 στὰ 1413. Ἐπικεφαλῆς τοῦ συνεργείου ἦταν ὁ ζωγράφος Radoslav, ποὺ ἀργότερα, τὸ 1429,
 διακόσμησε μὲ μικρογραφίες ἓνα τετραευαγγέλιον ποὺ βρίσκεται σήμερον στὸ Leningrad⁷⁷.
 Στὸ δεσποτάτο τοῦ Μόραβα μία ἄγνωστη οἰκογένεια ἀριστοκρατῶν, προφανῶς σὲ ἄμεση
 σχέση μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ δεσπότη Lazarević, χτίζει τὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὴ Jošanica
 (1400 περ.)⁷⁸. Ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν κτιόρων διατηρεῖται μόνο ἡ προσωπογραφία μιᾶς
 γυναίκας.

67. Βλ. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid* 103.

68. Djurić, *Moravsko Slikastvo* 41.

69. Radojčić, *Les maîtres* 42-43 εἰκ. 26. Βλ. ἐπίσης
 Καλοπίση-Βέργη, *Οἱ ζωγράφοι* 147.

70. Djurić, *Atelier du métropolitain Jean le Zographe*.

71. Miljković-Pepel, *Sur les peintres* 239-247. Στὸ
 ἴδιο ἐργαστήριον ἀνῆκε καὶ ἓνας ἄλλος ἐπώνυμος
 ζωγράφος, ὁ Ἀλέξιος, ποὺ ζωγράφησε σὲ συνεργα-
 σία μὲ ἄλλους τὸν ναὸ τῆς Παναγίας κοντὰ στὸ
 Cloboko στὴν Πρέσπα.

72. Djurić, *Moravsko Slikastvo* 41. Djurić, *Ljubostinja*

εἰκ. 104-106. Djurić, *Le nouveau Josué* 10, εἰκ. 5.

73. Djurić, *Moravsko Slikastvo* 38, πίν. 6.

74. Αὐτόθι 38.

75. Babić, *Le rang social des fondateurs* 154.

76. Αὐτόθι 147-148, 154, εἰκ. 15. Ἐπίσης Babić,
Peintures murales byzantines 370.

77. Tomić - Nikolić, *Manasija* 97. Djurić, *Le peintre*
Radoslav 22-29.

78. Djurić, *Moravsko Slikastvo* 40.

Ἀπὸ τοὺς ναοὺς ποὺ ἀνήγειραν καὶ διακόσμησαν Βυζαντινοὶ πατριάρχες μόνο ἓνας σώζει ἕως τὶς μέρες μας διάκοσμο στὸν τροῦλο. Στὴ δεύτερη πόλη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τῇ Θεσσαλονίκῃ, διατηρεῖται ὁ ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, καθολικὸ ἐνὸς μοναστηριοῦ ἀφιερωμένου ἀρχικὰ στὴν Παναγία. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφὰς τὸν ἔχτισε καὶ τὸν διακόσμησε μὲ ψηφιδωτὰ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νίφων (1310-1315). Πὰ τὴ διακόσμηση ἐπέλεξε θαυμάσιους ψηφοθέτες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ τὸ ἔργο τοὺς ἐπληρέασε σὲ μεγάλο βαθμὸ τόσο τοὺς σύγχρονους τοὺς, ὅσο καὶ τοὺς μεταγενέστερους ζωγράφους τῆς Θεσσαλονίκης.

Στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους οἱ ἐπιγραφὰς τοῦ τροῦλου τονίζουν τὴν ἔννοια τοῦ ὁράματος μὲ τὸ Ἰδοὺ σὲ πέντε ἀπὸ τὰ δέκα εἰλητάρια τῶν προφητῶν. Ὁ πνευματικὸς δημιουργός, ὁ πατριάρχης Νίφων, φαίνεται νὰ ἀναφέρεται διαμέσου τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν στὴν ἰσχὺ καὶ τὴ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ. Ὁ κύκλος τῶν προφητῶν στοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους στάθηκε τὸ πρότυπο γιὰ τὸν ἴδιο κύκλο στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica, ποὺ ζωγραφίστηκε ἀμέσως μετὰ.

Ἡ Παναγία Ὁδηγήτρια στὸ Ρεέ (1337), ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς ναοὺς τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ συγκροτήματος, χτίστηκε ἀπὸ τὸν Σέρβο ἀρχιεπίσκοπο Δανιήλ (Danilo)⁷⁹ καὶ δηλώνει μέσα ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ της πρόγραμμα τὴν ἀναβάθμιση τῆς σερβικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ιδιότητα τοῦ Δανιήλ, πνευματικοῦ δημιουργοῦ τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ ναοῦ, ἐκφράζεται καθαρὰ ὅχι μόνο στὸν τροῦλο ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπόλοιπη διακόσμηση τοῦ ναοῦ. Ὁ Ἁγ. Δημήτριος (1345), ἡ τρίτη ἐκκλησία τοῦ συγκροτήματος τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ Ρεέ, χτίστηκε καὶ διακοσμήθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ μετέπειτα «πατριάρχη Σερβίας» Ἰωαννίκιο Β'⁸⁰. Στὸν τροῦλο τοῦ ἀπεικονίζεται ἓνα παλαιότερο εἰκονογραφικὸ θέμα, ἡ Ἀνάληψη, ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴ διακόσμηση τοῦ τροῦλου τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, τῆς πρώτης ἐκκλησίας τοῦ συγκροτήματος τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ Ρεέ. Τὸν ναὸ διακόσμησε ὁ ζωγράφος Ἰωάννης τὸ 1345 περίπου, ὅπως ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ βρίσκεται στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας μετὰ τῆς ὁλόσωμης δεομένης Παναγίας καὶ τοῦ ἀγγέλου⁸¹ καὶ ἡ ὁποία εἶναι παρόμοια μὲ τὶς ἐνθυμήσεις τῶν γραφῶν χειρογράφων.

Στὴ Θεσσαλονίκη ὁ ναὸς τῆς μονῆς Βλατάδων καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας (Σωτήρας) χρονολογοῦνται μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα καὶ σχετίζονται ἄμεσα μὲ ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα. Ἡ μονὴ Βλατάδων χτίστηκε καὶ διακοσμήθηκε μὲ τὴ χορηγία τῶν ἱερομονάχων ἀδελφῶν Μάρκου καὶ Δωροθέου Βλαταίων, ἀπὸ ὅπου πῆρε καὶ τὸ ὄνομά της, τὴν περίοδο 1351-1379⁸². Οἱ δύο ἱερομόναχοι ἀδελφοὶ ἦταν μαθητὲς καὶ συναγωνιστὲς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ⁸³. Ὁ Δωρόθεος μάλιστα χρημάτισε ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸ 1371 ὡς τὸ 1379⁸⁴. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μονὴ τιμᾶται στὸ ὄνομα τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ

79. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 84-85.

80. Αὐτόθι 82.

81. Θ(ΕΟ)Υ ΤΟ ΔΩΡΟΝ ΕΚ ΧΕΙΡΟΣ ΙΩΑΝ(ΝΗ) Βλ. Radojčić, *Les maîtres* εἰκ. 21. Radojčić, *Les zographes* 14, εἰκ. 12.

82. Θεοχαρίδης, Οἱ ἱδρυταὶ τῆς μονῆς Βλατάδων 49-70. Στογιόγλου, Μονὴ Βλατάδων 56 κέ.

83. Θεοχαρίδης ὁ.π. 54-55.

84. Αὐτόθι 56.

Σωτήρος δὲν εἶναι ἄσχετο ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ κατεύθυνση τῶν ἡσυχαστῶν χορηγῶν της⁸⁵. Οἱ ἴδιοι φρόντισαν ὥστε ὁ δάσκαλός τους Γρηγόριος Παλαμᾶς νὰ εἰκονιστεῖ δύο φορές. Ἡ πρώτη προσωπογραφία του βρίσκεται στὸ βόρειο μέτωπο τοῦ θυραίου ἀνοίγματος ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ καὶ ἡ δεύτερη στὸ νοτιοδυτικὸ σφαιρικὸ τρίγωνο τοῦ τρουλίσκου τοῦ παρεκκλησίου⁸⁶. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλου εἶναι ἐπιζωγραφημένες καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συμπεράνει κανεὶς κατὰ πόσο οἱ ἀντιλήψεις τῶν κτιτόρων τῆς μονῆς ἐπηρέασαν τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα. Ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐπιζωγράφηση ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ πρωτότυπο, τότε θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ φορὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Παντοκράτορα ὅχι ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ ἀλλὰ ἀντίστροφα, ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας (Σωτήρας) στὴ Θεσσαλονίκη σύμφωνα μὲ πρόσφατες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες εἶχε ταφικὸ χαρακτήρα. Οἱ ἄγνωστοι κτίτορες τοῦ ναοῦ ἴσως νὰ σχετίζονται μὲ τὴν οἰκογένεια Καβάσιλα⁸⁷. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ γίνῃ δεκτὴ, τότε εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρμηνευτοῦν εὐκολότερα οἱ ἰδιαιτερότητες τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ τρούλου.

Στὸ Βορίε τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας κάποιος ἐπίσκοπος Νίφων ἔχτισε καὶ διακόσμησε τὸν ναὸ τοῦ Χριστοῦ Ζωοδότου (1389-1390), ὅπως δηλώνει ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή⁸⁸. Μία δεύτερη ἐπιγραφή, ἔμμετρη, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Νίφων ἔχτισε καὶ διακόσμησε τὸν ναὸ μὲ προτροπὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ, προκειμένου νὰ σωθεῖ ὁ ἴδιος καὶ τὸ ποίμνιόν του ἀπὸ τὶς ἁμαρτίες τους⁸⁹. Τὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο ὁ Νίφων ἀνέθεσε σὲ ἓνα τοπικὸ συνεργεῖο ζωγράφων, τοῦ ὁποῦ ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα σὲ αὐτὴ τὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἄλλα δύο ἔργα του, τὸν διάκοσμο στὸν Ἅγ. Ἀθανάσιο τοῦ Μουζάκη στὴν Καστοριά καὶ στὸ Mali Grad στὴν Πρέσπα⁹⁰.

Ὁ Λαυρέντιος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἅγ. Θεωφανίου στὴ Λύση τῆς Κύπρου, ἦταν ὁ χορηγὸς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, ὅπως ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή στὴν ἀψίδα, κάτω ἀπὸ τὴ δεόμενη Θεοτόκο στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας⁹¹. Ὁ ἡγούμενος Λαυρέντιος θὰ ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του, ὅπως δείχνει τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου, ὅπου κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα, ἡ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ Θρόνου δημιουργώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μία δέηση.

Στὸν ἱερέα Πέτρο καὶ στὴ συναδελφὴ του Καταφυγὴ ὀφείλεται ἡ ἀνακαίνιση καὶ ἡ

85. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἰδρύονται καὶ ἄλλες μονὲς ποὺ τιμῶνται στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα, ὅπως ἡ Μονὴ Παντοκράτορος στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ὁ ναὸς τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Χριστοῦ στὰ Μετέωρα, βλ. Θεοχαρίδη, Οἱ ἰδρυταὶ τῆς μονῆς Βλατάδων 69-70.

86. Τσιούμη, Ἀπεικονίσεις τοῦ Παλαμᾶ 248, 253, πίν. 1-3.

87. Παπαζῶτος, Ἀρχαιολογικά 75.

88. Djurić, Borje 42, σημ. 20.

89. Αὐτόθι 42, σημ. 21.

90. Αὐτόθι 31-50.

91. Τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς διακρίνεται στὴ φωτογραφία ποὺ δημοσιεύουν οἱ Styliou, *Churches of Cyprus* εἰκ. 299, ἐνῶ στὴ σ. 493, στὴν ἀγγλικὴ ἀπόδοση τῆς ἐπιγραφῆς, ἀναφέρεται ὁ ἅγιος Ἀνδρόνικος. Βλ. ἐπίσης Weyl-Carr - Morrocco, *A Byzantine Masterpiece* 40. Πρβ. τὴ βιβλιοκρισίᾳ τοῦ C. Walter στὸ *REB* 1992.

διακόσμηση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὸν Ἁγ. Ἰωάννη Πυργιώτισσας, τὸ 1303, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου⁹². Στὴν ἴδια ἐπιγραφή μνημονεύεται ἐπίσης ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, ἡ γυναίκα του Εἰρήνη Μομφερατική καὶ ὁ γιὸς τους Μιχαὴλ Θ΄ Παλαιολόγος. Στὴν ἐνετοκρατούμενη Κρήτη ἡ μνημόνευση τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα σὲ ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τοὺς δύο χορηγοὺς τῶν τοιχογραφιῶν δηλώνει τὴν ἀντιλατινικὴ τους στάση⁹³.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη στὰ Χρύσαφα τῆς Λακωνίας χτίστηκε καὶ διακοσμήθηκε τὸ 1366-1367⁹⁴. Κτίτορες ἦταν ὁ Ἰωάννης Παπαδόπουλος, ὁ γιὸς του καὶ ὁ ἐγγονός του· οἱ δύο τελευταῖοι εἶναι ἱερεῖς. Ὁ ναὸς ἀφιερώνεται στὸν συνώνυμο ἅγιό τοῦ πατριάρχη τῆς οἰκογένειας, καὶ μολονότι ἀπὸ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή δὲν φαίνεται ὁ λόγος τῆς ἀνέγερσης καὶ διακόσμησης τοῦ ναοῦ, ἡ ἀναφορὰ τῶν τριῶν δωρητῶν, μελῶν τῆς ἴδιας οἰκογένειας, τὸν κατατάσσει στοὺς ἰδιωτικοὺς ναοὺς μὲ ταφικὴ χρῆση.

92. Gerola, *Monumenti Veneti* IV 538.

93. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος μνημονεύεται σὲ ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφὲς διαφόρων μνημείων σὲ λατινοκρατούμενες περιοχές. Βλ. Καλοπίση-Βέρτη, Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγρα-

φικῆς 88-89.

94. Βλ. Δρανδάκη, Μέσα Μάνη 63, σημ. 2. Βλ. καὶ τὴν πιὸ πρόσφατη δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς στὴν Philippidis-Braat, *Inscriptions du Péloponnèse* 337.

ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ, ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ

Κατά την παλαιολόγια περίοδο πολλοί από τους χορηγούς τῶν ναῶν ποὺ βρίσκονται κυρίως στὶς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας ἢ στὶς λατινοκρατούμενες περιοχές δὲν φαίνονται ἐξοικειωμένοι οὔτε μὲ τὸ νέο ζωγραφικὸ ρεῦμα οὔτε μὲ τοὺς νεωτερισμοὺς τῆς εἰκονογραφίας ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ σπουδαῖα μνημεῖα τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἄλλων καλλιτεχνικῶν κέντρων. Αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν διαθέτουν ἄρκετὰ χρήματα, ὥστε νὰ προσκαλέσουν ζωγράφους ἀπὸ μεγάλα καλλιτεχνικὰ κέντρα, ὅπως ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη. Ἴσως ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀποτέλεσμα συνειδητῆς ἐπιλογῆς. Οἱ ζωγράφοι, γιὰ παράδειγμα, ποὺ ἐργάστηκαν στὸ Lesnovo καὶ στὸ Markov Manastir ἀνήκουν σὲ κάποια τοπικὰ ἐργαστήρια, ποὺ προέρχονται πιθανότατα ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα καὶ ἀντιπροσωπεύουν ἓνα ἐξπρεσιονιστικὸ ρεῦμα¹. Μολονότι ὁ καλλιτέχνης ποὺ ἐργάστηκε γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου στὸ Lesnovo δὲν ἦταν πρώτης γραμμῆς, ὁργάνωσε μὲ ἐξαιρετικὰ πετυχημένο τρόπο τὴ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας (πίν. 103-104), ὥστε νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὶς προηγούμενες. Στὸ Markov Manastir ἡ ἔλειψη πρωτοτυπίας καὶ ἐναλλακτικῶν λύσεων στὰ σχέδια ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν προφητικῶν μορφῶν στὴν κατώτατη ζώνη τοῦ τυμπάνου, ὁδήγησε στὴν μονότονη ἐπανάληψή τους, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ μορφές νὰ διαφοροποιῶνται μόνον ἀπὸ τὸ ὄνομά τους (πίν. 123-125). Ἡ τέχνη τοῦ ζωγράφου ποὺ ἐπιλέχθηκε γιὰ νὰ διακοσμήσῃ τὸν ναὸ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ Karan χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἔντονους ἀρχαϊσμούς. Γίνεται λοιπὸν ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ἄνεση τοῦ κτίτορα δὲν συνεπάγεται οὔτε τὴν ἐπιλογὴ ἑνὸς καλλιτέχνη πρώτης γραμμῆς οὔτε ἀπαραιτήτως ὑψηλὴ αἰσθητικὴ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ διαπιστώνεται ὅτι ἓνας καλλιτέχνης παρὰ τὶς ἀδυναμίες του, μπορεῖ δημιουργήσῃ πρωτότυπες συνθέσεις. Ἡ υἱοθέτηση στυλιστικῶν καινοτομιῶν δὲν προϋποθέτει πάντοτε καὶ τὴν υἱοθέτηση νέων εἰκονογραφικῶν λύσεων, καὶ τὸ ἀντίστροφο.

Οἱ καλλιτέχνες ποὺ διακόσμησαν τὸν Ἅγ. Ἰωάννη Κανέο στὴν Ἀχρίδα ἀντιπροσωπεύουν ἓνα συντηρητικὸ καλλιτεχνικὸ ρεῦμα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ χρονολογήθηκαν ἀπὸ

1. Djurić, Markov Manastir 140. Babić, Peintures murales byzantines 378, σημ. 114. Gabelić, The Case of

Lesnovo 187 κέ, γιὰ τὸν ζωγράφο τοῦ τρούλου εἰδικὰ 192.

τὸν P. Miljković - Pepek² στὴν ἑβδομὴ ἢ ὄγδοη δεκαετία τοῦ 13ου αἰ., ἀπὸ τὴν G. Babić³ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. καὶ ἀπὸ τὸν V. Djurić γύρω στὸ 1290⁴. Ἡ ἀποψη τῶν παραπάνω ἐρευνητῶν δὲν συμφωνεῖ ὅμως μὲ τὰ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τοιχογραφιῶν (ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ὁ ψαλμὸς τοῦ Δαβὶδ 79:15-16 στὴν ταινία πὺν περιβάλλει τὸν Παντοκράτορα καὶ ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ «ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ»), πὺν συναντῶνται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (1294-1295). Ὁ Χριστὸς «ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ» ἀπαντᾶται ἐπίσης στὸ Πρωτάτο (ἀρχὲς 14ου αἰ.). Τὰ παραπάνω εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη Κανέο ἔχουν ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου, γειτονικοῦ μνημεῖου μὲ μεγάλη ἀκτινοβολία. Νομίζω λοιπὸν ὅτι τὸ ἐργαστήριό πὺν ζωγράφισε τὸν Ἀγ. Ἰωάννη Κανέο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐργαστήρια πὺν τεχνοτροπικὰ ἐντάσσεται στὸ συντηρητικὸ ρεῦμα, μολονότι ἀναγκάζεται νὰ ἀκολουθήσει τὴ νέα παλαιολόγια εἰκονογραφία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ πρότεινα τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ λίγο μετὰ τὴν Περίβλεπτο. Ἀλλωστε συντηρητικὲς τάσεις στὴ ζωγραφικὴ ἀπαντῶνται σὲ ὅλο τὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Νικολάου (1299) καὶ τῶν Ἀρχαγγέλων στὸν Προίλαπο ἐντάσσονται ἐπίσης στὸ συντηρητικὸ αὐτὸ ρεῦμα.

Στὴ Λακωνία, στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴν Κύπρο, οἱ εὐάριθμοι τρούλοι πὺν διατηροῦνται δείχνουν κατὰ κανόνα μιὰ τάση ἐμμονῆς στὸ παρελθόν, μένοντας προσκολλημένοι στὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση καὶ στὸ ὕφος τῆς τέχνης τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς ὁποίας καὶ ἐπηρεάζονται. Στὴ Λακωνία τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρατηρεῖται στὰ παρακάτω μνημεῖα: Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τοῦ Ἀγ. Σώζοντα στὸ Γεράκι (1261+) ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς γειτονικῆς τοῦ Εὐαγγελίστριας, πὺν χρονολογεῖται στὸ 1200 περίπου. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τῆς Χρυσάφτισσας (1290) ἀντιγράφει τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὴ Χαλιδὸν τῆς Ἀττικῆς (1180-1200). Ὁ Ἀγ. Ἰωάννης στὰ Χρύσαφα (1367), ἡ Παναγία Χειμάτισσα (1400 περ.) στὴ Φλόκα καὶ ὁ Ἀγ. Γεώργιος στὸν Μαλέα (ἀρχὲς 15ου αἰ.) ἀντιγράφουν ἐπίσης παλαιότερα εἰκονογραφικὰ προγράμματα, ὅπως τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Σαμάρι τῆς Μεσσηνίας, πὺν χρονολογεῖται γύρω στὸ 1200.

Ἀνάλογες ἐπιδράσεις παρουσιάζουν καὶ τὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν τρούλων στοὺς ναοὺς τῆς Μάνης, πὺν ὀφείλονται κατὰ κύριο λόγο στὸ δυσπρόσιτο τῆς γεωγραφικῆς τους θέσης. Στὸν τρούλο τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων στὸ Κούμανι (β' μισὸ 13ου αἰ.), ἐφαρμόζεται πιστὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τοῦ Ἀι Στράτηγου στοὺς Μπουλαριούς (1200-1220), καὶ ὁ Ἀγ. Πέτρος Διροῦ ἀκολουθεῖ τὸ κοντινὸ ἀπὸ ἀποψη χώρου καὶ χρονολόγησης πρόγραμμα τῆς Βλαχέρνας στὸν Μέζαπο. Ὁ Ἀγ. Σέργιος καὶ Βάκχος, ὁ Ἀγ. Πέτρος Καστάνιας καὶ ὁ Ἀγ. Νικόλαος στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης, ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου τους μιμοῦνται πρότυπα τοῦ 12ου αἰ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ καὶ τὸ παράδειγμα τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου τῆς προσαρμόστηκε τουλάχιστον σὲ δύο ἄλλα

2. Miljković-Pepk, *La peinture en Macédoine* 194.

3. Babić, *Peintures murales byzantines* 376.

4. Djurić, *Fresken in Jugoslawien* 17.

μνημεία της Λακωνίας πολύ κοντινά χρονολογικά: στην Εὐαγγελίστρια στὸν Μυστρά καὶ στὸν Ἅγ. Νικόλαο στὸν Θεολόγο, κοντὰ στὴ Σπάρτη. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ καλλιτέχνες τῶν δύο μνημείων εἶναι ἀξιολογότεροι ἐκείνων ποὺ διακόσμησαν τὰ μνημεία τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Μάνης ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Στὴν Ἀττικὴ τὸ πρῶτο μνημεῖο τῆς παλαιολόγειας περιόδου στὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται νεωτεριστὴς καλλιτέχνης εἶναι ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησία στὸ Γαλάτσι. Ἄν καὶ ὁ ζωγράφος ἀκολουθεῖ τὸ νέο ζωγραφικὸ ρεῦμα⁵, γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ τρούλου χρησιμοποιεῖ ἓνα εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ποὺ ἀνάγεται στὸν 11ο αἰ. Ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτήρα στὰ Μέγαρα ἀντιγράφει μὲ ἀκριβεία ἐκείνον τοῦ Ἅγ. Ἱερόθεου (1170-1180), ποὺ βρίσκεται σὲ κοντινὴ ἀπόσταση.

Στὴν Κύπρο ὁ διάκοσμος τοῦ τρούλου τοῦ Ἅγ. Ἡρακλείδιου ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος (1192), ἐνῶ τοῦ Ἅγ. Θεωφανίου καὶ τῆς Χρυσελευσῆς στὸν Στρώβολο ἀπὸ τὴν Παναγία στὸ Τρίκωμο (ἀρχὲς 12ου αἰ.). Ἡ ἀπόδοση τῶν μορφῶν στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο καὶ στὸν Ἅγ. Θεωφάνη, παρὰ τὴν ἐμμονή τους στὸ παρελθόν, σὲ μιὰ χρονολόγηση μετὰ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰ. Στὸν Ἅγ. Ἡρακλείδιο, στὸν Ἅγ. Νικόλαο τῆς Στέγης καὶ στὸν Τίμιο Σταυρὸ στὸ Πελέντρι, ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ καὶ τὴν τοποθέτηση τῶν μορφῶν τῶν προφητῶν στὸν χώρο τοῦ τρούλου ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ὅτι ἀκολουθεῖται κυρίως τὸ σύστημα ποὺ ἀναγνωρίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Παναγία τοῦ Ἄρακος. Τὰ ζεύγη δηλαδὴ ποὺ δημιουργοῦν οἱ προφῆτες εἶναι τοποθετημένα ἐκατέρωθεν ἑνὸς νοητοῦ ἄξονα μὲ κατεύθυνση Ἀνατολὴ-Δύση. Ἐπιπλέον οἱ κύκλοι τῶν προφητῶν τοῦ Ἅγ. Νικολάου Στέγης καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ἄρακος ἔχουν ἑντεκα κοινούς προφῆτες, οἱ κύκλοι τοῦ Ἅγ. Ἡρακλείδιου καὶ τοῦ Ἅγ. Νικολάου τῆς Στέγης ἔχουν δέκα κοινούς προφῆτες καὶ ὁ κύκλος τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἔχει ἑντεκα κοινούς προφῆτες μὲ τὸν κύκλο τοῦ Ἅγ. Νικολάου τῆς Στέγης.

Στὰ μνημεία τοῦ σερβικοῦ βασιλείου πολλὲς εἰκονογραφικὲς ἰδιαιτερότητες καὶ λύσεις ποὺ ἐφαρμόστηκαν στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν τρούλων τῶν ναῶν ποὺ χρονολογοῦνται στὴν περίοδο τοῦ Στεφάνου Milutin, ἐπαναλαμβάνονται στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν τρούλων μνημείων τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ. Γιὰ παράδειγμα οἱ προτομὲς τῶν προπατόρων τοῦ Χριστοῦ, ποὺ εἰκονίζονται σὲ ζωφόρο στὴ βάση τοῦ τυμπάνου τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica (1314), θὰ ἀπεικονιστοῦν στὴν ἴδια θέσιν στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰῶνα στὸν ναὸ τοῦ Ἅγ. Νικολάου στὴν Jošanica (1400 περ.), μὲ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι στὸ τελευταῖο μνημεῖο οἱ προτομὲς τῶν προπατόρων περικλείονται σὲ φυτικούς πλοχμούς. Κάτι ἀντίστοιχο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς προτομὲς τῶν Σαράντα Μαρτύρων τῆς Σεβαστείας ποὺ εἰκονίζονται σὲ ζωφόρο στὴ βάση τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Kučevište (1330). Θὰ εἰκονιστοῦν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέσιν λίγα χρόνια ἀργότερα σὲ ἄλλα δύο μνημεία τῆς ἴδιας περιοχῆς: στὸ Lesnovo (1347) καὶ στὸ Matejić (1346-1355).

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου στὸ Dečani, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1346 ἢ λίγο ἀργότερα, ἔχει ἐπηρεάσει τὴ Ravanica, τὸ πρῶτο μνημεῖο τοῦ δεσποτάτου τοῦ

5. Chatzidakis, Classicisme 163.

Μόραβα. Ἡ ἐνιαία ομάδα τῶν ἀγγέλων πού περιτρέχουν τὸν τροῦλο καὶ τελοῦν τὴν Οὐράνια Λειτουργία πρωτοεμφανίζεται στὸ Dečani καὶ ἐπαναλαμβάνεται στὴ Ravanica (πίν. 110-114, 128-129). Ἡ μονότροπη λιτανεία τῶν ἀγγέλων στὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴ Ravanica στάθηκε μὲ τὴ σειρά της τὸ πρότυπο γιὰ τὶς ἀντίστοιχες παραστάσεις τῶν ὑπόλοιπων ναῶν τοῦ δεσποτάτου τοῦ Μόραβα (Nova Pavlica, Ljubostinja, Jošanica, Manasija, Kalenić), τῶν ὁποίων ἄλλωστε τὸ πρόγραμμα τοῦ τροῦλου ἐντάσσεται στὸν ἴδιο εἰκονογραφικὸ τύπο. Ἡ διακόσμηση τοῦ τροῦλου στὰ μνημεῖα αὐτὰ σχετίζεται, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἱεράρχηση τῶν θεμάτων καὶ τὴ σύνθεση τῶν παραστάσεων, ὅσο καὶ σὲ πολλὰς εἰκονογραφικὰς λεπτομέρειες. Οἱ διαφοροποιήσεις μεταξὺ τους περιορίζονται κυρίως στοὺς κύκλους τῶν προφητῶν καὶ στὰ χωρία τῶν εἰληταρίων τους.

Στὸ σερβικὸ βασίλειο οἱ ναοὶ πού διακοσμήθηκαν μὲ πρωτοβουλία τοῦ κράλη Στεφάνου Milutin καθορίζονται ἀπὸ δύο βασικὰ στοιχεῖα: ἔχουν ἴδιο παραγγελιοδότη καὶ ἴδιους παραγγελιοδόχους. Θὰ περίμενε, λοιπόν, κανεὶς ὅτι ὁ διάκοσμος τῶν τροῦλων τῶν ναῶν πού διακόσμησε τὸ ἐργαστήριό τοῦ Μιχαήλ Ἀστραπᾶ καὶ τοῦ Εὐτυχίου μετὰ ἀπὸ παραγγελία τοῦ κράλη Στεφάνου Milutin θὰ ἦταν ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἄποψης ἀπόλυτα ὅμοιος. Διαπιστώνεται ὅμως ὅτι τὸ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ προγράμματα αὐτὰ διαφοροποιεῖται σὲ ἐπὶ μέρους σημεῖα, γεγονός πού σημαίνει ὅτι οἱ ζωγράφοι αὐτοὶ ἐφεύρισκαν κάθε φορὰ καὶ ἄλλους τρόπους, οὕτως ὥστε νὰ μὴν ἐπαναλαμβάνονται ἀπὸ τὸ ἓνα ἔργο στὸ ἄλλο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τροῦλο τῆς Žiža (1307-1311), πού διακοσμεῖ ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης σύμφωνα μὲ τὸ παλαιότερο στρῶμα, καὶ τὴν Bogorodica Ljeviška (1309-1313), σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους ναοὺς – Βασιλικὴ Ἐκκλησία στὴ Studenica (1314), Staro Nagoričino (1317-1318), Gračanica (1318-1321) καὶ Čučer (1321-1322) εἰκονίζεται ἡ Οὐράνια Λειτουργία. Ἡ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν Gračanica διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῆς Βασιλικῆς Ἐκκλησίας στὴ Studenica καὶ τοῦ Staro Nagoričino μὲ τὴν εἰσαγωγή τῆς παράστασης τοῦ Μελισμοῦ πάνω στὴν Τράπεζα τοῦ ἀνατολικοῦ ἄξονικοῦ σημείου (πίν. 88). Στὸ Staro Nagoričino ἡ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας ἐμπλουτίζεται μὲ τὴν εἰσαγωγή φτερωτῶν τροχῶν μεταξὺ τῶν ἀγγέλων (πίν. 83, 86), ἐνῶ στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica οἱ δύο πρῶτοι ἄγγελοι εἶναι ντυμένοι μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία. Στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησία τῆς Studenica ἀπὸ τὸ μέταλλο πού περικλείει τὴν προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα ἐκπορεύονται τὰ τέσσερα σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, ἐνῶ στὴν Bogorodica Ljeviška (πίν. 72) καὶ στὸ Staro Nagoričino (πίν. 82, 84) ἡ προτομὴ τοῦ Παντοκράτορα ἀποδίδεται ὡς ἀστεροειδὴς δόξα. Παρ' ὅλο πού διαπιστώνονται πολλὰς ὁμοιότητες στὴν ἐπιλογή τῶν προφητικῶν μορφῶν, τὴν τοποθέτησή τους στὸν χώρο τοῦ τυμπάνου καὶ σὲ ὁρισμένες ἐπιγραφὰς τῶν εἰληταρίων τους, οἱ κύκλοι τῶν προφητῶν δὲν συμπίπτουν ἀπόλυτα σὲ κανένα μνημεῖο. Εἶναι ἐπίσης ἐμφανὲς ὅτι ὁ Μιχαήλ καὶ ὁ Εὐτύχιος Ἀστραπᾶς ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ σύνθεση πού διακοσμεῖ τὸν τροῦλο τῆς Περιβλέπτου στὴν Ἀχρίδα, τοῦ πρώτου μνημείου πού ζωγράφισαν. Διατηροῦν τοὺς ἱπτάμενους ἀγγέλους μόνο στὸ Staro Nagoričino, ἐνῶ οἱ κύκλοι τῶν προφητῶν διαφοροποιοῦνται αἰσθητὰ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν προφητικῶν μορφῶν καὶ τῶν ἐπιγραφῶν τους. Γιὰ παράδειγμα ὁ Δαβὶδ καὶ ὁ Σολομὼν ἀπωθοῦνται ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ τυμπάνου καὶ τοποθετοῦνται στοὺς ἀνατολικοὺς πεσσούς, γιὰ νὰ πλαισιώσουν τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἐνῶ ὁ Δανιὴλ ἐπιλέγεται μόνον στὸν κύκλο τῆς Bogorodica Ljeviška.

Μιὰ σύγκριση μεταξὺ τῶν προφητικῶν μορφῶν τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρίδας (πίν. 2-5) καὶ τῶν μορφῶν στοὺς ἐπόμενους κύκλους (πίν. 75-79, 82-83, 91-94) πού ζωγράφισαν

οί ίδιοι καλλιτέχνες φανερώνει ότι τὰ σχέδια πού χρησιμοποιήθηκαν στο πρώτο μνημείο εγκαταλείφθηκαν στα επόμενα και αντικαταστάθηκαν με άλλα. Ἡ ἀλλαγή αὐτή ὀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, στὴν ἐπίδραση τῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων στὴ Θεσσαλονίκη (πίν. 21-25) (1312-1314). Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ σχέδια πού χρησιμοποιήσαν ἐκεῖ οἱ καλλιτέχνες γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν προφητικῶν μορφῶν εἶναι ἴδια μὲ ἐκεῖνα τῆς Παμμακαρίστου στὴν Κωνσταντινούπολη (πίν. 13-19) καὶ τῆς Παρηγορήτισσας στὴν Ἄρτα (πίν. 8, 11). Αὐτὸ τὸ γεγονός μαρτυρεῖ, πέρα ἀπὸ τὴν ὑψηλή, ἂν καὶ ἄνιση συγκριτικὰ ποιότητα τῶν τριῶν ψηφιδωτῶν συνόλων, τὴν κοινὴ προέλευση τῶν καλλιτεχνῶν, πού δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ σχέδια πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν προφητικῶν μορφῶν στοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους θὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο τοῦ Μιχαήλ Ἀστραπᾶ καὶ τοῦ Εὐτυχίου στὴ Βασιλικὴ Ἐκκλησίᾳ τῆς Studenica (πίν. 78-79), στὸ Staro Nagoričino (πίν. 82-83) καὶ στὸ Čučer (πίν. 93-94), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ συγγενικὰ ἐργαστήρια πού ἐργάστηκαν στὴν Gračanica (πίν. 91-92) καὶ στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Χιλανδαρίου. Ἰδια σχέδια θὰ χρησιμοποιήσουν ἀργότερα οἱ καλλιτέχνες τοῦ Dečani (πίν. 115-117), τῆς Ravanica (πίν. 130-134) καὶ τῆς Manasija (πίν. 141-142).

Τὸ πιὸ προβληματικὸ μνημείο, ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση, πού ἐξετάζεται στὴ μελέτη αὐτή, εἶναι ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τῆς Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσόνα, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουν προταθεῖ διαφορετικὲς χρονολογίες: ἡ Ε. Konstantinides⁶ χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες μεταξὺ 1295-1296, κυρίως μὲ βάση τὴν ἐπιγραφή πού διατηροῦν οἱ ξύλινες θύρες τοῦ καθολικοῦ (πού τοποθετήθηκαν στὸ μνημείο σὲ δεύτερη χρήσι), ἡ Α. Pätzold⁷ μεταξὺ 1330-1340 καὶ ἡ G. Babić⁸ μεταξὺ 1350-1360. Ἡ ἐπιγραφή *Ο ΩΝ* πού ἀναγράφεται στὸ φωτοστέφανο τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλο, ἡ λιτανεία τῶν ἀγγέλων πού λαμπαδηφοροῦν κινούμενοι πρὸς τὴν Ἑτοιμασίᾳ τοῦ Θρόνου, καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ χιτώνα τοῦ Χριστοῦ ὡς πουκαμίσου ἐπάνω στὸν θρόνο εἶναι οἱ σημαντικότερες εἰκονογραφικὲς ἰδιαιτερότητες στὸν διάκοσμο τοῦ τροῦλου, πού ὀφείλονται σὲ ἡσυχαστικὲς ἐπιδράσεις καὶ μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὸν χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τῶν τοιχογραφιῶν. Ἡ ἐπιγραφή *Ο ΩΝ*, πού στὴν Ὀλυμπιώτισσα ἀναγράφεται ὅχι μόνον στὸ φωτοστέφανο τοῦ Παντοκράτορα ἀλλὰ καὶ στὸ φωτοστέφανο τοῦ Χριστοῦ, στὴν παράστασι τοῦ ὁράματος τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας καὶ στὴν παράστασι πού ἀποδίδει τὸν 17ο οἶκο τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου, ἀπαντᾶται σὲ διάφορες χριστολογικὲς παραστάσεις μνημείων πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἐξῆς (καθολικὸ μονῆς Βατοπεδίου, Staro Nagoričino, Pološko, Treskavac κ.ἄ.), ἐνῶ στὸ φωτοστέφανο τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλο ἀπαντᾶται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. καὶ ἐξῆς (Lesnovo, Markon Manastir κ.ἄ.). Ἡ λαμπαδηφορία τῶν ἀγγέλων πρὸς τὴν Ἑτοιμασίᾳ τοῦ Θρόνου στὴν Ὀλυμπιώτισσα μοιάζει καταπληκτικὰ μὲ τὴ ἀντίστοιχη σύνθεσι κοντὰ στὸ Ἱερὸ Βῆμα στὸ Dečani (1340-1350). Πηγὴ ἔμπνευσις τῶν συνθέσεων αὐτῶν, πού σχετίζονται μὲ τὸ λειτουργικὸ τυπικὸ

6. Konstantinides, *Olympiotissa* 30-35, 59-66. Γιὰ τὴν ἐγγράφατη ἐπιγραφή τῶν ξύλινων θυρῶν βλ. τὴν πιὸ πρόσφατη δημοσίευσι τῆς Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions* 104-105, ὅπου καὶ ὅλη ἡ προγενέστερη

βιβλιογραφία.

7. Pätzold, *Der Akathistos Hymnos* 12.

8. Babić, *Acathiste* 179 σημ. 23α.

του Πάσχα, στάθηκε ή πάνω ζώνη του σύνθετου τύπου της Ἀνάστασης, πού ἐμφανίζεται πλήρως διαμορφωμένη στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αἰ. με πρωιμότερο χρονολογημένο παράδειγμα τήν παράσταση τῆς μονῆς Χιλανδαρίου (1321). Ὁ ἰδιαίτερος τρόπος, με τόν ὁποῖο ἀποδίδεται ὡς πονκάμισο ὁ χιτώνας τοῦ Χριστοῦ στήν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ἀπαντᾶται μόνον στίς δύο ἀντίστοιχες παραστάσεις τοῦ Dečani. Ὁρισμένα ἀπό τὰ πρότυπα πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν ἀπόδοση τῶν προφητικῶν μορφῶν τῆς Ὀλυμπιώτισσας ἀπαντῶνται καί στίς προφητικές μορφές τῆς Gračanica (1318-1321). Ἐάν δεχτεῖ κανεῖς ὅτι, με βάση τὰ χρονολογημένα μνημεῖα ὅπου συναντῶνται τὰ παραπάνω εἰκονογραφικά στοιχεῖα, μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ ή χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν στόν διάκοσμο τοῦ τρούλου τῆς Ὀλυμπιώτισσας, θά τὰ χρονολογήσει μετὰ τήν δεύτερη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰ. Σέ συνδυασμό με τὰ ἱστορικά στοιχεῖα, θά μπορούσε κανεῖς νά τοποθετήσῃ τίς τοιχογραφίες τῆς Ὀλυμπιώτισσας μετὰ τήν σταδιακή ἀνάκτηση τῆς Θεσσαλίας ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς (1332) καί πρὶν ἀπὸ τήν σερβική κυριαρχία τοῦ Στεφάνου Dušan (1348), περίοδο πού συμπίπτει με τήν βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου καί τοῦ Ἰωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνοῦ.

Σέ μιὰ τέτοια χρονολόγηση θά μπορούσε νά ἀντιτείνει κανεῖς ὅτι ή Ὀλυμπιώτισσα εἶναι ἓνα προδρομικό μνημεῖο τὸ ὁποῖο ἐνέπνευσε τοὺς δημιουργοὺς τῶν ἄλλων μνημείων πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Μιὰ τέτοια ἄποψη, ὅμως, δέν θά μπορούσε νά ἐξηγήσῃ τὸ ψυχρὸ ὕφος τῶν τοιχογραφιῶν, τήν καλλιγραφική καί ἀκαδημαϊκή τους ἐκτέλεση, χαρακτηριστικά πού δείχνουν ὅτι ὁ ζωγραφικὴ τῆς Ὀλυμπιώτισσας ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τὸ τολμηρὸ ρεαλιστικὸ ὕφος καί τήν δυναμικὴ κατάκτηση τοῦ χώρου πού χαρακτηρίζουν τίς τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ. Μιὰ τέτοια ἔκπτωση, συνήθως, ἀποτελεῖ γνώρισμα ἐπιγονικῶν ἔργων.

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ στή μελέτη αὐτή, ὁ χώρος τοῦ τρούλου ἦταν φορτισμένος με τεράστια συμβολικὴ σημασία, ἀφοῦ ταυτιζόταν με τὸν οὐρανὸ πού σκέπαζε τοὺς πιστοὺς πού ἐκκλησιάζονταν, χώρος ὑπερβατικός, κατοικημένος μόνον ἀπὸ τὸν Θεό, τοὺς ἀγγέλους καί τοὺς προφήτες. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο ἔμεινε, τὸ ἀργότερο ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. καί μετὰ, σταθερὰ στήν ὑπηρεσία αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, πού παραθέτει στήν ἐπίγεια λειτουργία στήν ὁποία συμμετεῖχε τὸ ἐκκλησίασμα, μιὰ Οὐράνια Λειτουργία στήν ὁποία λάμβαναν μέρος μορφές ἄμεσα προσκείμενες στόν «Βασιλέα τῶν Οὐρανῶν». Ἐπίσης ἔχει ἤδη τονιστεῖ ὅτι ή ἐπιλογή τῶν μορφῶν, καθὼς καί τῶν ἐπιγραφῶν πού συμπεριλαμβάνονταν κάθε φορὰ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου, γινόταν κατὰ κανόνα με σκοπὸ τήν ἐξυπηρέτηση θεολογικῶν ἢ πολιτικῶν ἀντιλήψεων, τίς ὁποῖες ή πολιτικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία ἐνδιαφερόταν νά προβάλεῖ. Φορεῖς αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων ἦταν οἱ χορηγοὶ εἴτε τῶν μνημείων στὸ σύνολό τους εἴτε μόνο τῶν τοιχογραφιῶν.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως θά πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι ή εἰκαστικὴ ἀπόδοση τῶν στοιχείων πού συνθέτουν τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τρούλου ἐπηρεαζόταν κάθε φορὰ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπὸ τίς κοινωνικὲς καί αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, καί ὅτι σημειώθηκε μιὰ ἐξέλιξη στὸ πέρασμα ἀπὸ τήν μεσοβυζαντινὴ στήν παλαιολόγια περίοδο, ἀλλὰ καί κατὰ τήν διάρκεια τῆς τελευταίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ θέμα τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας κάνει τήν πρώτη ἐμφάνισή του διὰ τῶν συμβόλων τῆς λειτουργίας, ὡς ἓνας τρόπος ἄμεσης εἰκαστικῆς ἀπόδοσης τῶν κειμένων πού διαβάζονται ἢ ψάλλονται κατὰ τήν Θεία Λειτουργία. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπόδοσης προφανῶς καθρεφτίζει τήν

ανάγκη κατοχύρωσης δογματικῶν θεμάτων πού εἶχαν σχέση μέ τήν Ὁρθοδοξία, τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία ἦταν ἡ καθημερινή ἔκφραση. Κατά τή μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἡ Οὐράνια Λειτουργία εἰκονίζεται πάντοτε στή συμβολικὴ ἐκδοχή, καὶ ποτὲ δὲν παίρνει ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα, ἀκόμη καὶ ὅταν ἡ ὁργάνωση τοῦ συστήματος μορφῶν καὶ περιοχομένου ἐπιδιώκει ἔντονες δραματικὲς ἐντυπώσεις, πού φθάνουν ἀκόμη καὶ στή μελετημένη διὰ λόγου θεατρικότητα, ὅπως π.χ. στὸν τροῦλο τοῦ Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη.

Ἡ τέχνη τῆς παλαιολόγιας περιόδου χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία τάση γιὰ ἀφηγηματικότητα καὶ ὁργάνωση τῶν μορφῶν σὲ συνθέσεις ἐντεταγμένες σὲ χῶρο μέ φυσιοκρατικά ἢ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα⁹. Αὐτὴ ἡ τάση καθρεφτίζεται καὶ στὴν εἰκονογράφηση τοῦ τροῦλου, μέ τὴ μεταμόρφωση τῆς συμβολικῆς λειτουργίας στὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, πού εἶναι μία χαρακτηριστικὴ δημιουργία τῆς παλαιολόγιας περιόδου. Οἱ παραστάσεις τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν τελικὴ τῆς μορφῆς περιλαμβάνει ἀγγέλους μέ στολὴ διακόνου ἢ ἱερέα πού φέρουν τὰ τίμια δῶρα καὶ λειτουργικὰ ἀντικείμενα. Στὰ παλιότερα ἔργα οἱ ἄγγελοι κατευθύνονται σὲ δύο στίχους ἀπὸ μία ἁγία Τράπεζα πού βρίσκεται στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τροῦλου σὲ ἄλλη στὸ ἀνατολικὸ του τμήμα (πίν. 85-86, 103-104). Ἡ συμβατικὴ εἰκόνιση τῆς ἴδιας Τράπεζας σὲ δύο θέσεις στὴν ἴδια εἰκαστικὴ σύνθεση φαίνεται ὅτι ἤλθε κάποια στιγμή σὲ ἀντίθεση μέ τὸ ἀναπτυσσόμενο φυσιοκρατικὸ αἶσθημα τῶν καλλιτεχνῶν τῆς παλαιολόγιας περιόδου, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀπάλειψαν τὴν εἰκόνα τῆς ἁγίας Τράπεζας στὴ δυτικὴ πλευρὰ, εἰκονίζοντας ἓνα μοναδικὸ στίχο ἀγγέλων, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τῆς ἁγίας Τράπεζας, γιὰ νὰ καταλήξει στὴν ἄλλη (πίν. 110-114, 128-129).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφηγηματικὴ ἐπάρκεια καὶ τὴν ἐπιτυχὴ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τοῦ θέματος, ἡ σύνθεση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας πετυχαίνει νὰ προσδώσει τὴν αἴσθηση ἑνὸς ἐνιαίου χώρου στὴ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα, καθὼς καὶ μιᾶς κίνησης. Στὴν περίπτωση τοῦ διπλοῦ στίχου ἀγγέλων ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι παρὰλληλη μέ τὴν κίνηση ἢ τὴ φορὰ τοῦ βλέμματος τῶν ἐκκλησιαζομένων θεατῶν τῆς παράστασης, οἱ ὁποῖοι μέ τὸν τρόπο αὐτὸ ταυτίζονται ἄμεσα μαζί της. Στὴν περίπτωση τοῦ μονοῦ στίχου ἀγγέλων ἡ κίνηση εἶναι ὅμοια μέ τὴν κίνηση κυκλικοῦ χοροῦ, ἡ ζώνη κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα φαίνεται νὰ στροβιλίζεται πρὸς μία κατεύθυνση, καὶ τὸ μόνο στοιχεῖο μέ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ ἡ φορὰ τῆς κίνησης ἢ τοῦ βλέμματος τοῦ ἐκκλησιαζομένου θεατῆ εἶναι ἡ μοναδικὴ ἁγία Τράπεζα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ.

Στὴν ὕστερη παλαιολόγια περίοδο ἡ τάση γιὰ παραστάσεις μέ ἔντονη ἀφηγηματικότητα καὶ οἰκεῖα θέματα τῆς ἐπίγειας ζωῆς¹⁰ ἐφευρίσκει συχνὰ πρωτότυπες συνθέσεις γιὰ τὸν τροῦλο, πού ὅμως δὲν γενικεύονται σὲ βαθμὸ πού νὰ ὁδηγήσουν στὴν καθιέρωση νέων τύπων. Πιστεύω πὼς αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ περιορισμοῦ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς ὁσμωσης ἰδεῶν ἀπὸ τὴ Δύση, πού εὐνόησαν ἓνα πνεῦμα κοσμικόν, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ἄλλοτε ὡς ἀστικόν καὶ ἄλλοτε ὡς αὐλικόν. Χαρακτηριστικόν

9. Πὰ τίς στυλιστικὲς τάσεις στὴν παλαιολόγια περίοδο βλ. Chatzidakis, *Classicisme* 157 κέ. Βλ. ἐπίσης

Mouriki, *Monumental Paintings of the Pantanassa* 55 κέ.
10. Βλ. ἀνάλογα παραδείγματα αὐτόθι 220-223.

παράδειγμα εικονογράφησης τρούλου με αστικό χαρακτήρα είναι ή κατώτερη ζώνη του τρούλου της Παναγίας (Σωτήρας) στη Θεσσαλονίκη, όπου την Ουράνια Λειτουργία υποκαθιστά ή Θεία-επίγεια λειτουργία, στην οποία λαμβάνουν μέρος όχι μόνον ό Χριστός, ιεράρχες και άλλα ιερά πρόσωπα της Έκκλησίας, αλλά και συντελεστές της επίγειας λειτουργίας, όπως ιερείς, διάκονοι, ψάλτες και τὸ ἐκκλησίασμα. Ὁ αστικός χαρακτήρας τοῦ ναοῦ γίνεται σαφέστερος ἂν λάβει κανείς ὑπ' ὄψη ὅτι ὁ ναὸς χτίστηκε ὡς ταφικὸ ναῦδριο στὸ κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐν τῇ Παναγίᾳ (Σωτήρας) ἓνα θέμα ποὺ συνήθως εἰκονίζεται στὴ χαμηλότερη ζώνη τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ, καὶ συγκεκριμένα στὴν ἀψίδα, ἀνυψώθηκε γιὰ νὰ πάρει θέση στὸν χώρο τοῦ τρούλου, στὴν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρᾶ, στὸ μνημεῖο ὅπου ἡ διακόσμηση τοῦ τρούλου ἔχει αὐλικό-λόγιο χαρακτήρα, παρατηρεῖται ἡ ἀντίστροφη πορεία ἑνὸς παρόμοιου θέματος: ἡ Ουράνια Λειτουργία δὲν εἰκονίζεται στὸν τρούλο, ὅπου εἶναι ἡ κανονικὴ τῆς θέσης, ἀλλὰ στοὺς τοίχους καὶ στὴν ἀψίδα τῆς πρόθεσης (πίν. 154-155). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ ἄγγελοι φαίνονται νὰ κινοῦνται καί, κατὰ κάποιον τρόπο, νὰ ἐξομοιώνονται μὲ τὸ ἀριστοκρατικὸ ἐκκλησίασμα, ἐνῶ στὸν τρούλο ὁ διάκοσμος δημιουργεῖ ἓνα περιβάλλον ἀνακτορικοῦ τύπου, ὅπου ἐντάσσονται οἱ μορφές τῶν προφητῶν, τῆς Θεοτόκου, τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν οὐρανίων δυνάμεων, καὶ τὸ ἴδιο τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα. Πράγματι, ὁκτὼ πολυτελεῖς κίονες, διατεταγμένοι στὸ ἡμισφαίριο τοῦ τρούλου, εἰκονίζονται μὲ τὴν πρόθεση νὰ δημιουργήσουν τὴν ψευδαίσθηση ὅτι ὁ θεατὴς ἀντικρίζει τὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς κυκλικοῦ περιστυλίου, ποὺ στὰ μετακίονιά του στέκονται οἱ μορφές ἐπάνω ἀπὸ τίς ὁποῖες αἰωροῦνται οἱ ἀγγελικὲς δυνάμεις (πίν. 36)¹¹. Ὁ κυκλικὸς θριγκὸς τοῦ περιστυλίου περιβάλλει τὸ μετάλλιο μὲ τὸν Παντοκράτορα, ποὺ δίνει ἐπίσης τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐμφανίζεται μέσα ἀπὸ ἓνα ὀπαῖο (oculus), ὅμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ Πανθέου. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ τοῦ τρούλου δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ μία ἐξέλιξη τῆς διακόσμησης τῶν τρούλων τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου στὸ Κεραμὶ τῆς Νάξου καὶ τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Χώρας στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὅμως στὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα πρόκειται ἀπλῶς γιὰ τὴ διαίρεση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τρούλου μὲ ἐπίπεδες διακοσμημένες ταινίες, ἐνῶ στὴν Περίβλεπτο ἔχει γίνει ἓνα τεράστιο βῆμα ποὺ ὁδήγησε σὲ ἓνα καλλιτεχνικὸ ἐπίτευγμα μεγάλης ἀξίας, ἀφοῦ συνθέτει μορφές γνωστὲς ἀπὸ παλαιοχριστιανικοὺς τρούλους, ὅπως τοὺς τρούλους τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Βαπτιστηρίου τῶν Ὁρθοδόξων τῆς Ραβέννας¹². Ὁ ἀριστοκρατικὸς-λόγιος χαρακτήρας τῆς Περιβλέπτου δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὰ εἰλητάρια τῶν προφητῶν, στὰ ὁποῖα τὰ ἀναγραφόμενα χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχουν μεταγραφεῖ σὲ περίτεχνο ἑμμετρο λόγο.

Θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνανεώνουν τοὺς τρόπους τῆς εἰκονογραφίας τοῦ τρούλου καὶ ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν ἀνήκουν κατὰ κύριο λόγο στὸν τομέα τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἐπιλογές ἢ δημιουργίες τῶν ζωγράφων. Ὅπως εἰπώθηκε, ὁ τρόπος χειρισμοῦ τοῦ θέματος τῆς συμβολικῆς λειτουργίας δείχνει μία ἀξιοσημεῖωτη ἐλευθερία τῶν ζωγράφων στὴν ἐπιλογή

11. Chatzidakis, Classicisme 180.

12. Αὐτόθι 180.

μορφών που θα απέδιδαν το συμβολικό περιεχόμενο, το οποίο επέλεγαν κατά κανόνα οι χορηγοί.

Ένα άλλο στοιχείο του τρούλου στο οποίο παρατηρείται εξέλιξη ή, καλύτερα, αναζήτηση νέων έκφραστικών μέσων, είναι το μετάλλιο με τον Παντοκράτορα. Η ωθήση δίνεται από την ανάγκη απόδοσης του ήσυχαστικού φωτός και οδηγεί σε πολύ αξιόλογες λύσεις. Ήδη έχουν περιγραφεί η δόξα που εικονίζεται στο έσωτερικό του μεταλλίου και φαίνεται να βρίσκεται πίσω από τη μορφή του Παντοκράτορα (Staro Nagoričino, Lesnovo, Markov Manastir) και η ακτινωτή ή σταυροειδής δόξα (Bogorodica Ljeviška, Staro Nagoričino, Lesnovo) ή ο συνδυασμός των δύο αυτών τύπων δόξας, που περιβάλλουν κατά περίπτωση το μετάλλιο με τον Παντοκράτορα, και δίνουν ένα νέο δυναμισμό στην κορυφή του τρούλου (πίν. 72, 84, 101). Θεωρώ σκόπιμο να αναφέρω κάποιες περιπτώσεις στις οποίες οι λύσεις που δίνονται προς την κατεύθυνση αυτή είναι ιδιαίτερα τολμηρές και φθάνουν να πάρουν τον χαρακτήρα καλλιτεχνικών επιτευγμάτων που εκφράζουν με καιριο τρόπο όχι μόνο το θεολογικό περιεχόμενο του ήσυχασμού, αλλά και τις αισθητικές τάσεις της εποχής για αφηγηματικότητα, σαφέστερη αίσθηση χώρου και δυναμικές μορφές.

Έχει ήδη περιγραφεί παραπάνω η περίτεχνη δόξα με αγγέλους και σύμβολα ευαγγελιστών εν μέσω λαμπρού φωτός που περιβάλλει το μετάλλιο του Παντοκράτορα στον τρούλο του Αγ. Γεωργίου στη Σόφια. Στην περίπτωση αυτή ο ζωγράφος έχει επιτύχει ένα υψηλό έργο τέχνης που υποβάλλει έντονα την αίσθηση ενός αποκαλυπτικού οράματος, το οποίο καταλαμβάνει με δυναμικό τρόπο την κορυφή του τρούλου. Αξίζει να μνημονευθεί και η παράσταση της Θεοτόκου στον τρούλο του Σωτήρα στο Prizren, όπου η Θεοτόκος αναδύεται ευθυτενής στο μέσον μιας εξάκτινης αστεροειδούς δόξας, που μέσα στην εικόνα αναπτύσσεται σε επίπεδο που υποτίθεται ότι είναι όριζόντιο. Η εξάκτινη αυτή δόξα έχει αποδοθεί προοπτικά ως προς τον θεατή, που θα στεκόταν στο ύψος της εικόνας, με αποτέλεσμα η Θεοτόκος να αναδύεται ως υπερος από τον κάλυκα εξαπέταλου άνθους (πίν. 118). Πά να αντιληφθεί κανείς την αξία του εικαστικού αυτού επιτεύγματος, δεν έχει παρά να τη συγκρίνει με αντίστοιχη παράσταση της Θεοτόκου στην άντυγα του τόξου που καλύπτει τον τάφο της Ειρήνης Ραούλαινας Παλαιολογίνας στο παρεκκλήσιο της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη¹³.

Παρόλο που το έργο του Θεοφάνη του Έλληνα, ενός από τους μέγιστους ζωγράφους όλων των εποχών, βρίσκεται έξω από τη γεωγραφική περιφέρεια με τα μνημεία της οποίας ασχολείται η προκείμενη μελέτη, είναι απαραίτητο να γίνει αναφορά στον ζωγραφικό διάκοσμο του τρούλου του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Novgorod της Ρωσίας. Η μορφή του Παντοκράτορα αποπνέει ένα ήρεμο μεγαλείο, όμως το βλέμμα του είναι πηγή τεράστιας ενέργειας που φαίνεται να εκπέμπεται σε κυκλικά κύματα φωτός (πίν. 158). Αναγνωρίζονται τρία ζεύγη κύκλων έκπομπής των κυμάτων της ενέργειας: πρώτα τα φωτα γύρω από τα μάτια, που οργανώνονται σε ομόκεντρους κύκλους, κατόπιν οι μεγαλύτεροι κύκλοι του προσώπου και του κάτω μέρους του προσώπου με τον

13. Underwood, *Kariye Djami* εικ. σ. 543.

λαιμό, καὶ τέλος οἱ ἀκόμη μεγαλύτεροι κύκλοι τοῦ φωτοστέφανου καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ στήθους μὲ τὰ χέρια καὶ τὸ εὐαγγέλιο. Οἱ κύκλοι κάθε ζεύγους ἐπικαλύπτονται ἐλαφρὰ δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι καθρεφτίζονται ὁ ἓνας τὸν ἄλλο. Τὸ σύνολο περικλείεται ἀπὸ τὸ κυκλικὸ μετάλλιο στὴν περιφέρεια. Ἡ ἐντύπωση τῆς ἐνέργειας, πὺν τείνει νὰ διαστεῖ- λει τὴν εἰκόνα, ἐντείνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ κέντρα τῶν κύκλων τῶν κυμάνσεων μὲ τοὺς ὁποίους μεταδίδεται ἡ ἐνέργεια, δὲν εἶναι σταθερὰ καὶ ἐπίσης ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ στοιχεῖα πὺν θεωροῦνται κυκλικά, στὴν πραγματικότητα ἔχουν τὴ μορφὴ ἑλλειψης μὲ ἐλαφρὰ ἀκανόνιστο περίγραμμα, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα πὺν θεωροῦνται τοποθετημένα στὴν κατεύ- θυνση ἀκτίνων τῶν κύκλων αὐτῶν στὴν πραγματικότητα ἔχουν θέσεις τέτοιες ὥστε νὰ ὑποβάλλουν τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ κύκλοι δὲν εἶναι κύκλοι ἢ ἐλλείψεις ἀλλὰ σφαῖρες μὲ μία δυναμικὴ παραμόρφωση πὺν δημιουργεῖται ἀπὸ μία ἐσωτερικὴ τάση διαστολῆς. Οἱ καμπύλες τῶν παρυφῶν τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ χιτῶνα τοῦ Παντοκράτορα, ἡ καμπύλωση τῶν ἀκμῶν τοῦ εὐαγγελίου, ἡ σχέση τῶν χειρῶν πὺν κινοῦνται πρὸς ἀντίθετες κατευ- θύνσεις στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου τοῦ μεταλλίου ἐντείνουν τὴν ἰδέα τῆς ἐνέργειας πὺν ἐκπέμπεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα αὐτή, ἡ ὁποία ἐν τούτοις δὲν ἔχει κανένα δραματικὸ χαρα- κτηριστικόν. Αὐτὸ τὸ ὑψίστης καλλιτεχνικῆς ἀξίας ἀποτέλεσμα ὁπωσδήποτε ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴ μεγαλοφυΐα τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ἑλλήνα.

SUMMARY

DOME ICONOGRAPHY IN CHURCHES OF THE PALAEOLOGAN PERIOD IN THE BALKAN PENINSULA AND CYPRUS

PART I

CATALOGUE AND TYPOLOGY

The present catalogue includes monuments in the Balkan peninsula and Cyprus dating to the last period of the Byzantine empire (1261-1453), wherein the dome decoration has been preserved. The monuments are organised by the political entity in which they were founded: a) the Byzantine empire, b) Latin-occupied areas (Duchy of Athens, Duchy of Naxos, the Dodecanese under the Knights of St. John, Venetian Crete, Genoese Chios, and the kingdom of Cyprus), c) Serbia, d) Bulgaria, and e) Albanian principalities and the principality of Wallachia. The monuments are recorded according to geographical region and chronological sequence. Where a precise dating is not possible due to the absence of historical or literary sources, paintings are dated – where possible – on the basis of stylistic and iconographic characteristics. Churches with dome decoration in Russia, even though not included within the framework of this study and absent from the catalogue, are frequently referred to in the text in a comparative context.

The typological arrangement of iconographic types and variants encountered in domes facilitates the study of combinations of iconographic elements in dome decoration, as well as the distribution of specific types and variants in specific periods and geographical regions. Seven iconographic types can be discerned in domes of the Palaeologan period, all of them the result of a combination of iconographic elements.

Type A consists of three basic elements: the Pantokrator, depicted within a medallion at the crown of the dome; the Heavenly Powers; and the prophets. The introduction of other iconographic elements (such as the symbols of the Evangelists, the Theotokos, the Preparation of the Throne, John the Forerunner etc.) and the combination in which they appear – particularly in the zone of the Heavenly Powers – gave rise to seven variants of Type A. Type A and its variants, with the exception of the seventh, appear in many of the monuments of the middle Byzantine period.

Type B includes the same iconographical elements as A, with the difference that the zone of the Heavenly Powers has been transformed into a rendition of the Heavenly Liturgy. This constitutes an original composition of the Palaeologan period. Type B includes three variants created either through the introduction of further iconographic elements in the zone of the Heavenly Powers and the medallion surrounding the Pantokrator, or through the introduction of a further zone with figures at the base of the drum. Type B and its variants are not encountered in any churches of the middle Byzantine period.

Type Γ includes the Pantokrator and angels. The peculiarity of the type is owed to the configuration of the dome area. Used therein are iconographic elements encountered in the early Byzantine period, although in this specific composition they appear only in very few monuments of the middle Byzantine period. The type is mostly confined to the 13th century.

Type Δ includes the Pantokrator and the prophets. It appears already during the middle Byzantine period in a very few monuments, but is encountered in a significant number of monuments of the late Byzantine period.

Type Ε is characterised by the introduction of narrative scenes in the area of the dome. This is mostly because of the architectural formation of the dome, and is a common characteristic of both middle and late Byzantine periods.

Type ζ' is characterised by the replacement of the Pantokrator and the Heavenly Powers with a depiction of the Ascension. This constitutes a creation of the middle Byzantine period, and is encountered in very few monuments of the late Byzantine period. Its creation was determined by the dedication of the monument and the purpose for which it was built.

Type Ζ consists of a combination of certain of the previous types, including: the Ascension, the Divine - Earthly Liturgy, and the prophets. It constitutes a distinct creation without precedent or survivals; and appears in the 14th century.

PART II

ICONOGRAPHIC MOTIFS

The Pantokrator appears in the crown of the dome, and accompanying iconographic characteristics and inscriptions define the surrounding attributes and glory. In almost all instances, the bust of Christ is inscribed within a circular medallion defined by a band. At Bogorodica Ljeviška (pl. 72), the medallion is inscribed within a glory of light rendered with two 'squares' with concave sides, one superimposed on the other at an angle to create an eight-pointed star. Angels holding sceptres and open or closed scrolls emit from between the rays. Here, the Pantokrator is projected against a bi-chrome ground. At Staro Nagoričino (pls. 82a, 84) and Lesnovo (pl. 101), eight rays of light project from the border of the Pantokrator medallion. Those that correspond to the main cardinal points are rendered as right angles, while the secondary points appear as regular triangles. The Pantokrator is projected against a bi-chrome ground, of which the outer constitutes part of the bright glory. Depicted between the rays of light are angels supporting the glory. At St. George's church in Sofia, the medallion of the Pantokrator is surrounded by a zone with angels and the symbols of the Evangelists, which are projected against a very bright ground. Undoubtedly, this zone was intended to serve as an ornate glory. The combination of the four symbols of the Evangelists with angels rising from behind the Pantokrator medallion is encountered at Studenica and St. George, Sofia, and occurs thanks to liturgical influence.

Iconographical analysis of the depiction of the Preparation of the Throne in the dome indicates that it may on occasions symbolise: the Holy Trinity, the procession of the Holy Spirit according to Orthodox doctrine, the throne of God, the heavenly altar, and Christ as symbol of salvation through the Passion. When depicted in the dome, the Theotokos is located in the east-

ern axial point of the drum. This location, in association with the angels who adore her, underscores her exceptional place in the Heavenly Powers. The texts and hymnography of the Divine Liturgy represent one of the basic reasons behind the Theotokos' appearance in the dome. Also, the presence under the Pantokrator of John the Forerunner in association – always – with the Theotokos, expresses two basic concepts: the Incarnation and the Sacrifice, since in the person of the Theotokos was realised the Incarnation of the Logos, which was proclaimed and recognised at the same time by the Forerunner.

Many Old Testament passages refer to angels grouped in a circle around God. The circular area of the dome provided artists with the opportunity to render the Heavenly Court of the Pantokrator, which stand around him according to the vision of the prophet Isaiah 6:2-3. Depictions of angels in the dome, including four-winged cherubim, six-winged seraphim, winged wheels and anthropomorphic angels render the visions of Ezekiel and Isaiah, and are directly influenced by the Divine Liturgy. Dome size determined to a great degree the manner in which angels are depicted in full-figure or in bust medallion form. Full-figure angels are depicted in three poses: standing, venerating and flying. Angel symbolism is differentiated not only by vestments and pose, but also by the symbols held. Three symbols originating in imperial iconography are rendered in the hands of angels in the dome: the sceptre, the orb and the labarum, each of which has a particular symbolism. The orb underscores the power of the Pantokrator in the tangible universe; the sceptre his total authority; and the labarum his glory and triumph. In the Olympiotissa church at Ellassona (pls. 27-28), angels dressed in imperial vestments hold lighted candles, labarums or fans, providing the composition with a liturgical character.

The venerating angels are ordinarily divided into two groups facing east, where a figural depiction or symbol serves as a focal point for devotion; usually either the Theotokos or the Preparation of the Throne. On occasion, however, the angels face east without there being a focal point for veneration. This absence results in the angels' immediate association with the Pantokrator, both in its representational and its symbolic form. The presence of the angels venerating or revolving around the Pantokrator in the dome expresses ecumenical ideas as implemented by the imperial ideology of the time. The angels, representative of the nations or protectors of Churches, venerate the common lord or perform communally the Heavenly Liturgy. Both these acts are clearly political and reflect a political reality in Byzantium, where the common lord, the emperor, is venerated by all the Orthodox nations and is mentioned in the liturgy first of all the mundane rulers in the entire Orthodox world.

The depiction of the Heavenly Liturgy is an iconographic creation of the Palaeologan period. In the present study, it was deemed relevant to refer to and describe – above and beyond the depictions of the Heavenly Liturgy that appear in domes – corresponding depictions that appear in other parts of the church, such as the Prothesis and the apse of the Sanctuary. The correspondence with the text of the Liturgy and the annotations of the Church Fathers prove the influence of the Divine Liturgy in the formulation of this iconographic motif. The fact that the earliest depictions of the Heavenly Liturgy in the central dome occur in Serbian monuments decorated during the reign of Stephan Milutin should not be taken to imply that the scene was not included in dome iconography in Byzantine lands during the early Palaeologan period; even though such examples have not been preserved. There appears to have existed a depiction of the Heavenly Liturgy in a domed church of Constantinople, mentioned in a long poem by Manuel Philes.

The depiction of the Heavenly Liturgy involves the transformation of angels from guardians and servants of the Pantokrator to angelic deacons and priests. The change of role necessitates a change of vestments: instead of imperial or archaising vestments, the angels wear those of deacons and priests. The depiction's circular composition together with its symbolical content, associated with Neo-Platonic concepts then predominant in Byzantine thought, created a theme ideally suited for the dome. This, for the Byzantines, constituted an icon of a specific liturgy performed in the heavens in front of the altar-throne of God, with the Pantokrator and the Heavenly Court standing around Him in accordance with the vision of Isaiah.

Depictions of the Heavenly Liturgy may be divided into three groups. The main characteristic of the first group is the arrangement of the angels in two semi-choirs, beginning from the two sides of a ciborium placed on the western axis and terminating at a second ciborium on the eastern axis. This group includes the depictions at Studenica, Staro Nagoričino (pls. 82, 85, 86) and Hilandar, which follow earlier depictions of angels arranged in two semi-choirs and moving towards the eastern axis. The second group, characterised by the presence of the Christ-Lamb on the altar, is encountered at Gračanica (pls. 87 α , 88-90) and Peć (pls. 95-96). The third group is chiefly characterised by the uniform movement of the angels in procession, beginning from the left side of the east ciborium to terminate at its right side. The group includes depictions at Dečani (pls. 110-114), Ravanica (pls. 128-129), Nova Pavlica, Manasija and Kalenić. Even when the Heavenly Liturgy is not depicted in the dome, but in the arch of the sanctuary, the half-cylinder of the apse or the prothesis, it has been transferred there intact from the dome.

The composition of the Heavenly Liturgy expresses in representational terms the Great Entrance procession during which the Holy Gifts are brought from the prothesis to the sanctuary. In each case, the specific liturgical moment can be determined. At Studenica and Staro Nagoričino, the liturgical moment of the Great Entrance is rendered. At Gračanica two different liturgical moments are shown simultaneously: the Great Entrance procession bearing the Holy Gifts from the prothesis to the sanctuary (pls. 89-90), and the deposition of the Gifts on the altar in the form of the Christ-Lamb (pl. 88). At Peć, the angels do not move east but west towards the altar on the western axis, on which rest a Gospel book and a lance (pl. 96 β). The presence of the Gospel book on the altar signifies that the Small Entrance has already taken place. The Christ-Lamb on the altar denotes the Melismos (pl. 96 α), while the procession of angels denotes the Great Entrance. At Lesnovo (pls. 103-104), the composition of the procession of the Great Entrance is rendered in a more complex manner. In the place of the altar on the western axis are two four-winged cherubim. Divided into two semi-choirs, the angels move as if dancing, each with a different pose, on either side of the altar on the eastern axis and – unlike the earlier examples – do not form a procession. At Dečani (pls. 110-114), a majestic Great Entrance of angel-deacons and angel-bishops moves from one side of the ciborium to the other. The *Trisagion* hymn inscribed above the angelic procession alludes to the liturgical moment before the distribution and communion of the Gifts. Another specific liturgical moment is rendered in the depiction of the Heavenly Liturgy in the Perivleptos church (pls. 154-155) and in the south-east chapel of the church of Hagia Sophia at Mystras, and at St. Antonios at Vrontisi, where angels carry the aër-epitaphios on which the dead Christ is depicted. In the Perivleptos, the moment is alluded to in a liturgical inscription in a band on the lower part of the composition: the Great Entrance hymn for the liturgy of Holy Saturday.

The presence of the prophets in the lower zone of the drum of the dome reveals a group of specific messages in the inscriptions on the scrolls they hold. Eusebios of Caesaria, Basil of Seleukia, Hesychios of Jerusalem, Theodore of Mopsuestia, Theodoret of Kyrros, Kosmas Indikopleustes, Pseudo-Dorotheos and Theophylact of Ochrid are some of the biblical scholiasts who explained matters pertaining to the personalities and books of the prophets. According to them, the prophets stress the all-powerful nature of the single God, foretell the Incarnation of the Logos, the Resurrection and the Last Judgement, express the idea of ecumenicity and draw a parallel between Zion-Jerusalem and the Theotokos. According to Hesychios, the prophets deliver divine words with the assistance of the Holy Spirit to all the nations, underscoring thus the ecumenical dimension of their role.

The location of the prophets depends upon the architectural arrangement of the dome, namely on the presence or absence of windows, ribbing and other architectural elements. Depending on the size of the drum, the prophets are depicted one by one or in pairs between the window openings or the ribbing of the dome. In the 11th and 12th centuries, they were depicted frontally as individual figures. At the beginning of the 13th century, however, at St. Strategos, Boularioi, a substantial change appears already to have taken place. The prophets are depicted in pairs, turning their heads towards each other, holding open scrolls in such a way as to display them to the other prophet. Pair of discoursing prophets are thus depicted. This manner of representing the prophets, which appears a little later on fully developed in St. Demetrios of Katsouris, constitutes a characteristic instance where the human need for communication is manifested in the form of juxtaposed figures. One of the factors that may have led to such a depiction is the humanistic conception of a more every day manner of facing things. From the 13th century onwards, it is clear that the pose and motion of the prophets decrease the significance of the physical division created by the dome window openings, resulting in a dialectic relationship between the prophets.

The prophets are paired according to their identity, gestures, poses and the inscriptions on their scrolls. Arrangement in pairs is achieved either by the figures' proximity or by their placement symmetrically along an intelligible east-west axis. Frequently, specific pairs of prophets are located in each of the main axial points of the drum. Since the eastern point of the drum is the most important of these points, the location of a pair of prophets at this juncture is accentuated in relation to the others. At Studenica, Staro Nagoričino, Gračanica and Čučer, the prophet cycles consist of eight figures each, depicted in spaces between the window openings, each pair consisting of adjacent figures (pls. 78-79, 82-83, 91-94). In addition to adjacent pairs of prophets, more complex pairing is evident in the juxtaposition of figures symmetrically aligned along the main axis of the church. Their relationship in pairs is manifested on the basis of their identity and the contents of the scrolls they hold. This method of pairing the prophets, first encountered in the church of the Virgin at Veljusa and that at Arakos influenced the location of dome prophets in other Cypriot monuments. In the prophet cycle at Nova Pavlica, dialogue between the diametrically opposed prophets is underscored by the correspondence of movements, poses and scroll texts. In the Olympiotissa church, the eight prophets of the cycle consist of four debating pairs, two on the axis and two in attendance, again on the basis of pose and gestures (pls. 29-30). In the Paregoretissa in Arta, twelve prophets constitute a single litany. The figures are arranged in two semi-choirs facing the eastern axial point (pls. 8-12).

Regarding the choice of prophets and their location in the drum of the dome, the prophet cycle of the Panagia Krina on Chios presents a special case. The choice and sequence of figures

— major and minor prophets — in the drum appears to indicate that the cycle was inspired by an illustrated Prophet Book. The same conclusion is arrived at by the choice of scroll inscriptions. Most of these originate in the opening lines of the chapters of the prophetic books.

During the Palaeologan period, new figures are introduced into the dome from the category of the priests of Israel. These include the archpriests Aaron, Melchizedek, Samuel, and Zechariah. Their priestly status is emphasised by their vestments. Moses is also sometimes depicted in priestly vestments in close proximity to the above mentioned prophets. Frequently, the vestments of these prophets are inscribed with the names of the twelve tribes of Israel, symbolising the unity of authority. Other inscriptions relating to the individual qualities of the prophets are also at times included.

One of the changes of the Palaeologan period involved the inclusion of attributes with prophets, leaders and archpriests of the Old Testament: Melchizedek with the three offerings (pl. 65α), Samuel with the horn of oil (pls. 108δ, 137α, 141α), Aaron with the sprouting staff (pls. 66β, 108β, 130α, 136β, 141α, 195), Moses with the Burning Bush, the crock and the tablets of the law (pls. 108α, 132α, 136, 143γ, 146β), Daniel with the mountain, Gideon with the fleece (pl. 48α), Zechariah the Elder with the pyxis and censer (pls. 34β, 49β, 61α, 66α, 97, 141α). Some of these symbols constitute prefigurations of the Theotokos and are immediately associated with her victorious quality, echoing some of the main ideas of Byzantine imperial ideology since they either constitute symbols of ecumenical authority, or refer to notions such as the state - power - authority. The systematic application of the depictions of the above mentioned figures with prefigurations of the Theotokos in monumental Palaeologan painting, particularly in and around the dome, should be interpreted within the context of dynamically new potential and activity in ecclesiastical policy during the Palaeologan period. It also should be associated with an attempt to reconstitute and maintain the myth of the divinely protected nature of the Byzantine capital. Just as the Burning Bush seen by Moses was not consumed; as the fleece was not drenched; as the staff of Aaron sprouted; as the gate of Ezekiel opened only for God and then remained closed, so the Theotokos gave birth to Christ, but remained a virgin, and Constantinople — even though having fallen to the Latins — remained inviolate. The seven sticks of the candelabra represent the seven hills of Constantinople, while the building of Jerusalem - Holy Zion is paralleled with the building of Constantinople - New Zion by Michael VIII Palaeologos, where the Byzantines envisioned that the Tent of David would be re-established with the tablets of the law, the seven-stick candelabra and the ark. And in the altar of the tent, Moses and Aaron, the political and religious authorities of Israel, would officiate together; namely the emperor and the patriarch of a New Israel.

Passages appearing on the open scrolls are usually taken from the books of the prophet holding the scroll, or record texts directly pertinent to his character. A prophet may express various meanings since the texts on the scrolls in each depiction of him may have differing symbolical content. On the other hand, the same prophet can become the bearer of parallel meanings via various passages of similar content. Different prophets may convey the same meaning via various passages (belonging to them or to others) of similar content.

The three last chapters of the second part of this thesis treat iconographic motifs rarely encountered in dome decoration, including: the ancestors of Christ, saints, scenes from the Great Feasts or from the angel cycle, and the depiction of the Ascension.

In analysing and interpreting the iconographic motifs of dome decoration, it was deemed necessary to compare the same motifs from earlier iconographic programmes in domes of middle Byzantine churches. These are compared, furthermore, with analogous iconographic motifs in other parts of the church, so that the symbolic content provided in each instance can be understood in the context of their specific location and the depictions in which they occur.

PART III

THE CREATORS OF THE ICONOGRAPHIC PROGRAMMES AND THE SOURCES OF THEIR INSPIRATION

Both the text and performance of the Divine Liturgy served as basic paragons in the formation of the dome decoration. The creators of the iconographic programmes of the dome render in representational terms specific liturgical moments of the Heavenly Liturgy differently in each historical phase and in various geographical regions. The great variety of renditions of the subject are easy to explain, since such an abstract, un-historical theme as the Heavenly Liturgy may be depicted in multiple ways, each dependent on the particular aesthetic perceptions of the programme's creator. Thus, while the same theme serves as a basic source of inspiration, each artist construes it and renders it in his own way, using a group of established representational symbols, experimenting with combinations, and marshalling various formal elements. Choosing from a range of symbols those considered most successful in rendering this symbolic theme, the painter, evidently in association with the work's patron, presents his own version, both in conceptual vision and application. This version is based on a systematic organisation of compositional rules that govern the comprehension of symbols, and underscores their studied inclusion into the available space of the dome.

The rendition of the sensible universe in the form of the orb held by the angels; the symbol of total power in their sceptres; the respect rendered by their hands, covered either by *encheiria* or screens, all help display God's most sublime power. The gesture of veneration, furthermore – a customary manner of showing submission and respect in Byzantine society – is utilised generally to underscore one of the most important liturgical ideas, namely the general submission of the heavenly universe to the common Lord. Furthermore, taking into account the symbolic association of angels as leaders of the nations and churches, the veneration depicted becomes a *synaxis* of all within a single catholic and apostolic Church, or more accurately within the shared procession of the Divine Liturgy.

The multiple renditions of the Heavenly Liturgy allow us to conclude that the Divine Liturgy as text and ritual served as one of the basic axes in the formation of medieval concepts of society. In its ritual and theatrical nature, performance of the Divine Liturgy served to unite three basic elements: the didactic, the dogmatic and the political. Byzantine political ideology was confirmed and propelled within the performance of the Liturgy, where constant reference was made to the one and single God, who governs the universe and wields power over it, and where the ecumenical patriarch and the Byzantine emperor were commemorated. It therefore constituted a form of daily propaganda underscoring the sovereignty of Byzantium over the Orthodox nations, which were obliged to commemorate the two highest authorities of the Byzantine state

during the Liturgy. For the many people who had never had the opportunity of seeing the Byzantine emperor, the commemoration of his name assumed a metaphysical nature, placing him in the realm of the fantastic and transcendent. This myth-like act was, furthermore, not dependent so much on the qualities of each individual emperor as on the imperial institution *per se*.

The greater part of the inscriptions found in iconographic programmes in the dome come either from the text of the Divine Liturgy and its hymnography, or from Old Testament *perikopes* (summary extracts) read or chanted during liturgies of specific feast days. These appear in a band surrounding the medallion of the Pantokrator, either in the zone of angels, in the depiction of the Heavenly Liturgy, or in scrolls held by the prophets. In these scrolls are mostly recorded texts from the liturgical books of the Prophets (*Prophetologion*) and the Psalms.

Most of the inscriptions on the scrolls of the prophets depicted on the drum of the dome come from the *Prophetologion*, the earliest mss. of which date to the 9th century. These include of the Old Testament *perikopes* read out at important feasts of the year (the Nativity, Baptism, Presentation, Metamorphosis, Anastasis, Ascension, and Pentecost), and during Lent and Holy Week. They refer directly to the person of Christ. A decidedly smaller group come from passages read during feasts of the Theotokos, while those read on other occasions in the festal year are very few. There are, of course, passages from the *Prophetologion* read out over the festal year that do not appear on the prophets' scrolls. A group of prophet cycles appears completely or to a great extent to have been influenced by the *Prophetologion*, in which all or most of the scrolls contain *perikopes* drawn from it: all the scroll inscriptions of the extant prophets in the cycle at the Parigoritissa, Arilje, Studenica, Gračanica, Čučer, the Olympiotissa, Dečani, the Gouvernietissa and Nova Pavlica. In the Perivleptos at Ochrid, St. John Kaneo, Staro Nagoričino, the Hilandar katholikon, St. Herakleidios, St. Nikolaos at Kakopetria, and St. Andreaš in Treska, only one prophet in each cycle holds a scroll recording an inscription from the *Prophetologion*; and at Lesnovo, Markov Manastir and Ravanica, only two prophets in each cycle.

In the Perivleptos at Ochrid, the inscriptions deal mostly with the Nativity, feasts of the Theotokos, Holy Saturday, the Presentation, the Entry into Jerusalem, and the Pentecost. The contents of the five scrolls in the Gračanica cycle deal with the Passion, with emphasis on Holy Saturday, as well as Epiphany. Only one inscription refers to the Nativity. The scrolls in the Hilandar katholikon are divided between the feasts of the Nativity, Epiphany, Holy Week, the Anastasis, the fasting period of Lent, the Annunciation and the feast of St. John the Forerunner. At Lesnovo, the six inscriptions from the *Prophetologion* are equally divided between the feasts of the Nativity, Epiphany and Holy Week. At Markov Manastir, five of the thirteen inscriptions refer to the Epiphany, while the remainder are distributed amongst the Nativity of Christ, feasts of the Theotokos, the Ascension, the Lenten fast and Holy Week. The scrolls in St. Andreaš in Treska refer mostly to the Nativity, and then to Holy Week, while there are no *perikopes* alluding to the Epiphany. At the Gouvernietissa church, the scroll inscriptions proclaim the Nativity and Holy Week, with only a single inscription referring to the Epiphany.

In certain instances, the prophets' location depends on the content of their scroll inscriptions and the feast to which these refer. In the church of St. John Kaneo, three prophets with scrolls with passages proclaiming the Nativity are depicted, one following the other in the eastern section of the drum of the dome. Four further prophets with scroll inscriptions referring to the Epiphany are shown in procession in the western section. In the prophet cycle at Studenica, six

prophets in procession in the eastern, western and northern side of the drum of the dome hold scrolls with inscriptions referring to Holy Saturday. The other two taking up the south side of the drum hold scrolls with texts pertaining to the Epiphany. In the prophet cycle at Dečani, four prophets in procession hold scrolls with inscriptions referring to Holy Saturday in the western and northern side of the drum of the dome. It becomes clear, therefore, that the basic inspiration for the iconographic programme of the prophets, and particularly their scroll inscriptions, is indeed the Prophetologion.

Many passages inscribed on the scrolls of the prophets originate either in the Psalms or in the Odes included in the Psalter. The latter is also the origin of the frequent appearance of the prophet Habakkuk in cycles of the Palaeologan period. The collection includes the prayer-ode of Habakkuk (Habakkuk 3:2-19) from which verse 3:2 and 3:3 on the scrolls originate. The ode is chanted in the Service on Christmas eve, and every Thursday during Lent.

In some monuments, it is evident that the scroll inscriptions of the prophets have not been influenced by the Prophetologion, the Psalter or other liturgical books, but have been selected straight from the text of the Old Testament. As a group, indeed, these include specific symbolic instances, such as the passages of the prophets of the dome in the church of the Holy Apostles in Thessaloniki and the Pammakaristos in Constantinople. This appears to indicate that the theological advisor played a crucial role in the choice of inscriptions. A similar intervention on behalf of a theological advisor is encountered in scroll inscriptions of the prophets in the drum of the dome in some churches from before the Palaeologan period (Daphni, Virgin of Veljusa, Cappella Palatina, Panagia Arakiotissa, St. Demetrios of Katsouris, and Archangel Michael at Thari).

In the 11th and 12th centuries, a large group of scroll inscriptions of the prophets originated in perikopes normally proclaimed during the feast of the Nativity. In the Palaeologan period, however, this group decreases significantly, while another group of inscriptions is constantly on the increase: those dealing with the Lenten fast, Holy Week, and the feasts of the Metamorphosis and Pentecost. As a rule, the scrolls of the prophets Isaiah and Jeremiah in the middle Byzantine period included perikopes for the Nativity. In the Palaeologan period, the scrolls of these prophets predominantly include passages read during the Lenten fast and Holy Week. At the same time, one also observes the imposition of certain prophetic figures, such as Jonah (symbolic of the risen Christ), who is to be found in most of the Palaeologan prophet cycles, or the pushing aside of others such as Daniel (symbolic of the incarnate Logos) who is absent from a large number of 14th-century cycles. The prophets Elijah and Elisha are depicted almost always as chief exponents of the Theophany of the Baptism, while in contrast David and Solomon, exponents of the imperial ideal, depart from the dome area and flank instead the Annunciation. Thus not only do both these prophets maintain their capacity as harbingers of the incarnate Logos, but they also underscore Christ's royal lineage. In the 14th century, a new passage appears on the scrolls of Elijah, pertaining to the Metamorphosis. This change in the preference for perikopes associated with the period of the Lenten fast and Holy Week is discernible in most surviving churches of the first decades of the 14th century and reflects corresponding changes in the empire's social situation. The shrinking of the empire, political instability, surrounding enemies, and chiefly poverty created the impression that all this evil was caused by the sins of the people. For example, during litanies he organised in Constantinople, patriarch Athanasios I does not cease to proclaim that all the bad things suffered by the empire are not the fault of the impe-

rial policy, but of the people whose sin has led God to punish the new Israel. In this manner, the mistakes of imperial policy are covered up and the people are made responsible for everything. The people will have to return to the straight and narrow road with prayer and fasting, one of the predominant messages in the prophets' scroll inscriptions of the 14th century.

Certain iconographic peculiarities of dome decoration came about under the influence of hesychast concepts which, even though their exponents had no intention of renewing the means of representational expression, in their entirety influenced the art of the Palaeologan era directly or indirectly. At Staro Nagoričino (pl. 84), Lesnovo (pl. 101), and Markov Manastir (pl. 119), the bust of the Pantokrator is not projected against a monochrome ground but against two concentric circles. These circles are of the same colour but of two different tones. The inner circle appears to be located on a plane behind the Pantokrator, and thus appears only in the free ground of the medallion, where it disappears behind the halo and shoulders of the Pantokrator. In this way, the Pantokrator appears to project outwards. This arrangement, in conjunction with the circular glory surrounding the bust of the Pantokrator – from which star-like and cross-like terminals emit (Bogorodica Ljeviška, Staro Nagoričino, Lesnovo) to transform it into a bright star – provide a dynamism to the structure of the entire composition. The resulting aesthetic illusion is that the Pantokrator emits light from the centre of the bright universe, of which he is Lord.

At Staro Nagoričino (pls. 82, 84), the Pantokrator is surrounded essentially by a large radiating halo bordering the bust up to the shoulders, thus projecting the figure to the fore and leading it into the space of the dome; and, metaphorically, into heavenly space. At Lesnovo (pl. 101), the bust of the Pantokrator is surrounded by a glory with star- and cross-like terminals similar to those at Nagoričino. Depicted in the sections between the terminals are angels supporting the glory. Here, the sunlight entering the window openings of the dome to light the church interior is echoed in representational terms in the radiating and radiant glory of the Pantokrator. At Markov Manastir (pl. 119), the rendering of light is simpler. The Pantokrator is projected against a blue ground within a white band. The broad band of light at Staro Nagoričino also surrounds Christ, disappearing behind his shoulders, and projecting him forwards. The inscription *O ΩN* appears in the cross arms within the Pantokrator's halo. The Pantokrator bust at Bogorodica Ljeviška (pl. 72) is inscribed within two superimposed squares with concave sides, the terminal points of which all form an eight-pointed star. Eight half-figure angels holding sceptres and scrolls appear between the rays. In the dome of St. George in Sofia, the rendition of light in the crown of the dome is more ambitious. The organisation of the elements in this zone is as follows: the angels support the medallion of the Pantokrator with raised hands and are inscribed in squares against a white ground arranged at the main points of the horizon, which take on the shape of a cross. The symbols of the Evangelists are arranged in secondary points of the horizon, and appear to ascend from a bright area adjacent to the border of the medallion. These symbols are inscribed within square surfaces against a very bright ground, which towards the back turn into curved apse-like recesses. It should be noted that the passage from Psalm 101:19-21, which in other instances is included in the band surrounding the medallion of the Pantokrator, is in this instance inscribed in the band surrounding the wider, second medallion. The present author believes that this was consciously done to include the zone of angels and the symbols of the Evangelists, together with the hesychast light that surrounds them, in the very hypostasis of God.

These attempts to render the divine light are perfected slightly later on in the sublime painting of Theophanes in the church of the Metamorphosis at Novgorod (pl. 158), a work conceived within the framework of hesychasm. Faces, figures and vestments appear to radiate light. No heaven appears in the dome now. The conventional heavenly dome of blue disappears to be replaced with a white light. The entire ground is painted a bright white. Here is another world of light for the faithful, who perceive now, very high up, a throbbing Pantokrator bathed in light. A bright white ground is also provided for Heavenly Powers in the lower zone. In his writings, Gregory Palamas uses the light of the sun and its rays to parallel the image of the single and all-mighty energy of the Triadic God. For Palamas, Christ is another sun who has the same power and grace, energy and brightness – like the condensed light of three suns.

The inscription *O ΩN* is inscribed in the Pantokrator's halo in the Olympiotissa (pl. 26α), at Lesnovo (pl. 101), at Markov Manastir (pl. 119), in the Metamorphosis at Novgorod (pl. 158) and possibly was originally included in the church of St. George in Sofia. The inscription *Ο ΩN* originates in verse 3:14 of Exodus, according to which God declared himself to Moses stating: *Εγὼ εἰμὶ ὁ ΩN*. The hesychasts highlighted this name for God, and it is frequently mentioned in their texts for its symbolic significance. One of the main references comes from Gregory Palamas, according to whom *Ο ΩN* was the Biblical God as revealed to Moses and self-evident in the person of the Incarnate Logos. For Palamas, the existence of the *Ο ΩN* was in meaning synonymous with the essence of God.

The most important Theophany for the hesychasts was the Metamorphosis on Mt. Tabor. Created on the basis of this Theophany was an entire ideology regarding the light of Tabor and its meaning. One of the prime influences on hesychasm was the depiction of the Metamorphosis, in which Christ was depicted flanked by Moses and Elijah, symbolising the law and the prophets respectively. Perikopes from the 3rd and 4th Book of Kings in the Old Testament, with Elijah as protagonist, are included in depictions of the Metamorphosis and the Baptism, two feasts of particular significance for the hesychasts.

Elijah and John the Forerunner, who link the Old with the New Testament, were utilised as models for the ideal ascetic since both remained for long periods in the desert and, more importantly, strictly censured whatever when against the Law of God. Both constitute models for monastic life. Their shared characteristics led, in the second half of the 14th century, to the creation of the pair Elijah – John the Forerunner in the drum of the dome. The pair is encountered mostly in monuments of the Despotat of Morava (Manasija and Kalenić), in monuments of the region of Novgorod (Metamorphosis and St. Theodore Stratelates in Novgorod, the Metamorphosis at Kovalevo, and the Dormition at Volotovo), in Markov Manastir and Curtea de Argeş. It thus suggests the northward spread of hesychast concepts during the second half of the 14th century.

We have already mentioned that during the 14th century, a shift occurs regarding the inscriptions on the prophets' scrolls. Increasingly, passages are mentioned that refer to the liturgies of the period of the Lenten fast, the Holy Week, and the feasts of Pentecost and the Metamorphosis. In their own way, these bear witness to hesychast concepts expressed in the iconographic programme of the dome.

As early as the first half of the 14th century, hesychast concepts had begun to influence iconographic programmes in the dome (Bogorodica Ljeviška and Staro Nagoričino), when hesychasm was still not an official dogma of the Church. It had not even been tabulated as a theological

movement by Gregory Palamas. The presence of hesychast elements in the monuments prior to Palamas' theological activity is probably owed to texts of the hesychast patriarch Athanasios I and the metropolitan Theoleptos who, as is well known, influenced the iconography of the church of the Protaton and that of St. Euthymios in Thessaloniki.

The named donors and painters of churches included in the present study are grouped according to their social class. Precedence is taken by the lords of the Byzantine and Serbian empires, laymen and finally ecclesiastical figures according to rank. At the same time, wherever possible the iconographic programmes are associated with the personal intentions of the donors.

At Arilje, a unique cycle of six full-figure Old Testament prophets is painted in arch-priestly vestments below the Pantokrator (pls. 65-66). Moses is recognised by the tablets of the law, Aaron by his sprouting staff, Melchizedek by his three offerings, Zechariah the elder by the pyxis and censer. The meeting of the synagogue of Israel in the dome may be associated with historical figures associated with the Serbian Church, who are depicted in the pronaos and narthex to underscore the history of the Serbian Church and the holy family of the Nemanjids.

The Royal church at Studenica was built by the kral Milutin next to the katholikon of the monastery of the same name, and was dedicated to Joachim and Anna, the parents of the Virgin. The peculiarities encountered in the wallpaintings at Studenica persist in a more developed form in the decoration of later Serbian monuments. The dome's iconographic programme is characterised by the following features: the depiction of the Heavenly Liturgy, illustrated here for the first time in Serbian churches, to become the model for later monuments; the organisation of a cycle of prophets, who in their scroll inscriptions proclaim the Resurrection and Baptism of Christ; the location at the base of the dome of a zone including 34 ancestors of Christ, with Adam and Eve on the east axis (pl. 81). Adam holds a sprouting branch, symbol of the human race, and next to Eve ten of the king-ancestors of Christ have been placed, a location not in accordance with the numeration in the Gospels. The presence in the dome of the frieze with the ancestors of Christ, the inclusion of Eve therein, and the location of the ten kings of Israel next to her may be interpreted only in conjunction with the portraits in the first zone of the north and south wall advertising the origins of the Nemanjids; with the church's dedication to the parents of the Virgin; and with its architectural form. The ancestors, headed by Adam and Eve, parallel the royal couple Simonis - Milutin.

In the iconographic programme at Dečani, painted between 1340 and 1350, the concept of the powerful authority of the Serbian emperor is everywhere evident. In April of 1346, the archbishop Ioannikios, made patriarch by Dušan, crowned the Serbian leader emperor of the Serbs and Romans. Dušan then went on to reorganise the Serbian archbishopric of Peć into a patriarchate. In the dome at Dečani, the bright litany of angels in the Heavenly Liturgy consists not only of figures of angel-deacons, but also of angel-priests and bishops (pls. 110-114). Here we see angel-subdeacons with *othone*, incense holders, and censer; angel-deacons with *omophorion*, large candles and fans; angel-priests dressed with the *omophorion* and *epitrachelion*, holding the Gifts of Holy Communion; and, finally, for the first and last time according to this author's knowledge, angel-bishops wearing the *epitrachelion* and *epigonation*. The increased number of angels depicted in this manifestation, but also the many Communion Gifts they hold indicate that no ordinary liturgy is illustrated here, but an episcopal con-celebration where subdeacons, deacons, priests and bishops celebrate together. The dome decoration should be associated with

the elevation of the archiepiscopal see of Peć to patriarchate and the coronation of Dušan as emperor at Easter, 1346. This hypothesis is supported by the scroll inscriptions of the four prophets on the west and south side of the drum of the dome, all of which are taken from perikopes chanted on Holy Saturday. The prophet inscriptions in the drum of the dome proclaim the new authority of Stefan Dušan. They speak of the gathering of the people of Israel and the help of God towards his repentant people. The symbolic contents of the dome in its entirety constitutes a doxology to God and refers to the gathering of the people of Israel in a single flock, an idea proclaimed by the prophets in conjunction with the con-celebration of bishops, priests, deacons and subdeacons. The chosen people of the prophets at Dečani are the multiethnic mass now under the authority of Dušan, and not of the Byzantine empire.

In the Pammakaristos church in Constantinople, the programme appears to be bipolar, with the apse Deësis with Christ flanked by the Theotokos and the Forerunner, and the dome in which prophets proclaim the role of Christ as Panepoptes and all-mighty ruler of Zion. Three of the prophet inscriptions refer specifically to Mt. Zion as a source of salvation. Mt. Zion is the heavenly Jerusalem and thus, within the context of the association earthly Jerusalem-Constantinople equals and heavenly Jerusalem-paradise, the conceptual afterlife of a Constantinopolitan aristocrat is formulated, in this specific instance of Michael Tarchaneiotes who is buried in this chapel. Tarchaneiotes regarded it as certain that his place after death would be amongst the saved, close to God in a heavenly city little different from the earthly one he left behind. This idea of the afterlife was secured first and foremost by his noble birth and wealth.

The Perivleptos in Ochrid is the first Palaeologan monument for which information exists on the precise date, donor and painters. Two new elements characterise the iconographic programme of the dome: six flying angels holding up the medallion with the bust of the Pantokrator; and Psalm 79.15-16, recorded in the medallion band and chanted during the royal liturgy. The chosen people of God is likened in the psalm to a vine, and here the Byzantine people is meant, including all Orthodox people in the realm. Depicted on the piers supporting the dome are warrior and ecclesiastical saints. In other words, the impression is created that the dome, where the chosen people are likened to the vine of Christ, is supported by the Church and the army. This is combined with the protective zone created by the holy and ecclesiastical saints, depicted on the three walls in the lower register. In the church of the Perivleptos, as in the chapel of St. Euthymios in Thessaloniki, the monastic and military policies of Andronikos II Palaeologos are most eloquently expressed.

Conservative trends in the Palaeologan period are expressed in the iconographic programmes of domes that faithfully follow earlier models. Clearly, artists were bound by the tradition of the location where they worked and by the tradition they themselves were a part of. In the Palaeologan period, many church donors lived in the empire's provinces or in Latin-held areas, and they do not appear to have been familiar either with the new trend in painting or with the iconographic innovations typical of the great monuments of Constantinople, Thessaloniki, Mystras and other artistic centres. This may be because financial limitations restricted the employment of painters from these centres. Perhaps, however, it may also be the result of conscious choice. The painters, for example, who worked at Lesnovo and Markov Manastir belong to local workshops that most possibly originated in Ochrid, and represented an expressionist trend. Although the dome painter at Lesnovo was not of the first rate, he organised the composition of the Heav-

only Liturgy with exceptional success so that it stands out from previous examples (pls. 103-104). At Markov Manastir, the absence of originality and alternative solutions to the rendition of the prophets in the lower zone of the drum led to monotonous repetition, with the result that the figures are differentiated only by their name inscriptions (pls. 123-125). The art of the painter chosen to decorate the church of the Annunciation at Karan is characterised by a pronounced archaising quality (pls. 97-100). It therefore becomes evident that the financial ease of the donor does not necessarily determine the choice of a first rate artist or a high aesthetic perception. On the other hand, it is clear that a single artist, despite his shortcomings, could produce original compositions. Adoption of stylistic innovation does not always presuppose a parallel adoption of new iconographic solutions, and vice versa.

In Lakonia, Attica and Cyprus, extant dome decoration underscores a widespread tendency to persist in past forms, more specifically the iconographic tradition and style of the middle Byzantine period, the monuments of which still influenced new churches. Similar influences are also found in iconographic programmes in churches of the Mani, mostly because of the area's geographical isolation. It is certain that many important monuments influenced contemporary or later churches built in the vicinity. The iconographic programme of the dome of the Perivleptos was applied to the Evangelistria at Mystras and St. Nikolaos at Theologos, near Sparta, and the programme of the Perivleptos in Ochrid was applied in the church of St. John Kaneo in the same city. In monuments of the Serbian state, many iconographic peculiarities and solutions applied to dome programmes in churches dating to the period of Milutin are repeated in domed monuments dated to the middle of the 14th century and later. The iconographic programme of the dome at Dečani, dated to 1346 or shortly thereafter, influenced Ravanica, the earliest monument of the Despotat of Morava. The single group of angels processing around the dome in the depiction of the Heavenly Liturgy is first encountered at Dečani and then at Ravanica, where it in turn served as the model for corresponding depictions in the remaining churches of the Despotat of Morava (Nova Pavlica, Ljubostinja, Iošanica, Manasija, Kalenić).

Apart from the domes at Bogorodica Ljeviška and at Žica, the latter decorated with the Ascension replacing an earlier layer with the same depiction, the domes at Studenica, Staro Nagoričino, Gračanica and Čučer are all decorated with the Heavenly Liturgy. The Heavenly Liturgy at Gračanica is differentiated from compositions with the same subject at Studenica and Staro Nagoričino with the introduction of the Melismos above the altar on the eastern axis. At Staro Nagoričino, the composition of the Heavenly Liturgy is enriched with the introduction of winged wheels between the angels, while at Studenica the two first angels are dressed in imperial vestments. At Studenica, the four symbols of the Evangelists project from the medallion surrounding the bust of the Pantokrator, while at Bogorodica Ljeviška and Staro Nagoričino, the bust of the Pantokrator is rendered within a star-like glory. Despite the many similarities evident in the choice of prophets, their location in the drum of the dome, and certain scroll inscriptions, nowhere in these churches are any two prophet programmes identical. It is also clear that the painters of the Perivleptos at Ochrid, Michael Astrapas and Eutychios, differentiated the dome composition used in that church when later they painted the domes of other monuments. They retained the flying angels only at Staro Nagoričino, while the prophet cycles were markedly differentiated with regard to the choice of prophets and their inscriptions.

Comparison of the figures encountered in the domes of various monuments betrays the exis-

tence of a group of drawings that would have circulated amongst painting workshops. A comparison between the figures of the prophets in the Perivleptos at Ochrid with the figures in later cycles painted by the same artists shows that the drawings used for the first monument were abandoned in the later churches, to be replaced by others. This change is due, in the author's opinion, to the decoration of the church of the Holy Apostles in Thessaloniki. Some of the drawings used by the artists of the latter church for the figures of the prophets are the same as those used in the decoration of the Pammakaristos in Constantinople and the Paregoretissa in Arta. Thus, despite the high if unequal comparative quality of these three mosaic groups, their artists shared a common provenance, which can only have been Constantinople. Many of the drawings used in rendering the prophets in the Holy Apostles would have been used in the workshop of Michael Astrapas and Eutychios at Studenica, Staro Nagoričino, and Čučer, but also by related workshops operating in Gračanica and the katholikon of the Hilandar monastery. The same drawings would be used later on by artists at Dečani, Ravanica, and Manasija.

The area of the dome was charged with tremendous symbolic meaning, since it was associated with the heavens covering the congregation. It was a transcendent place, inhabited only by God, the angels and the prophets. At the latest from the end of the 11th century and onwards, the contents of the iconographic programme of the dome remained securely in the service of this perception. Here, the earthly liturgy in which the congregation participates is juxtaposed with the Heavenly Liturgy in which figures in the immediate proximity of the King of the Heavens take part. The choice of figures as well as of inscriptions included in dome iconographic programmes was normally made to express theological or political concepts, which the political or ecclesiastical authority wished to project. The agents of these concepts were the donors of the monuments, or those of the wall paintings alone.

Representational rendition of those elements that comprise the iconographic programme of the dome was in each instance influenced directly or indirectly by social and aesthetic perceptions of the time. Typically, the theme of the Heavenly Liturgy makes its first appearance through the symbols of the liturgy, as a form of direct rendition of the texts read or chanted during the Divine Liturgy. The manner of this rendition reflects the need to defend dogmatic themes associated with Orthodoxy, expressed daily through the liturgy. During the middle Byzantine period, the Heavenly Liturgy is always depicted in symbolic form, and never takes on a narrative quality, even when the organisation of groups of figures and other content appear to strive after stark dramatic effect, sometimes even including inscriptions studiously chosen for their theatrical impact.

The art of the Palaeologan period is characterised by a tendency to narrative expression and the organisation of figures in compositions inserted within a ground populated by natural and architectural elements. This trend is also reflected in dome iconography with the transformation of the symbolic liturgy into a depiction of the Heavenly Liturgy. The initial conventional depiction of the same altar in two locations in the same composition (pls. 85-86, 103-104) appears at some point in time to have conflicted with the developing naturalistic feeling of the artists. The latter chose to remove the image of the altar from the western side of the dome, to depict only one row of angels beginning from one side of the altar to terminate at the other (pls. 110-114, 128-129). Apart from narrative sufficiency and successful naturalistic rendition, the composition of the Heavenly Liturgy also managed to convey a feeling of integrated space in the zone below

the Pantokrator, as well as of a single motion. In the instance of the double row of angels, this motion is paralleled with that of the gaze of the congregation, who thus directly identify with it. In the case of the single row of angels, the motion is the same as that of a round dance, the zone below the Pantokrator appears to revolve in one direction. The only element that identifies the direction of the motion or the gaze of the congregation is the single altar on the east side.

In the late Palaeologan period, the trend towards depictions with a pronounced narrative quality and including elements drawn from everyday life is occasionally reflected in original compositions in the dome, which, however, never became so generalised as to lead to the creation of new types. The present author believes that this is the result of the shrinkage of empire and the osmosis of ideas from the West, which favoured a secular spirit that may be characterised alternately as 'urbane' or courtly. A typical example of 'urbane' dome decoration is the lower zone of the dome of the church of the Panagia (Soteras) in Thessaloniki, where the Heavenly Liturgy is replaced by the Divine (i.e. earthly) Liturgy, in which not only Christ, hierarchs and other holy persons take part, but also members of the earthly liturgy such as priests, deacons, choristers and the congregation. The 'urbane' nature of this church becomes clearer if one takes into account that the church was built as a funerary chapel in the centre of Thessaloniki. In the Perivleptos at Mystras, a monument of a courtly – erudite character, the Heavenly Liturgy is not depicted in its normal location of the dome, but on the walls and apse of the prothesis (pls. 154–155). The angels thus appear to move within and, in a sense, be assimilated by the aristocratic congregation. The dome includes an architectural environment of palatial type in which the figures of the prophets, the Theotokos, the angels and the heavenly powers, as well as the medallion of the Pantokrator are included. Indeed, eight ornate columns arranged in the dome proper create the illusion whereby the viewer appears to gaze into a circular peristyle. Figures stand in the intercolumniations while above them hover the angelic powers (pl. 36). The circular cornice of the peristyle surrounds the medallion with the Pantokrator, who almost appears to look through an *oculus*, similar to that in the Pantheon in Rome. This dome organisation may constitute a development from the decoration of the dome of the chapel of the Chora monastery in Constantinople. In the Chora, however, we only have a division of dome surfaces with flat decorative bands. In contrast, the Perivleptos witnesses a leap to an artistic achievement of great value and significance, since it also synthesises forms known from early Christian domes (such as that of St. Georgios in Thessaloniki and the Orthodox Baptistry in Ravenna). The aristocratic – erudite character of the Perivleptos is also evident in the scrolls of the prophets, where the original passages have been rewritten in elegant metric verse.

It should be noted here that most of the elements mentioned above that went to renew dome iconography belong chiefly to the domain of artistic expression and should be regarded as choices and creations of the painters.

The need to render the light of hesychast theology led to many noteworthy solutions such as the glory depicted within the medallion, upon which the Pantokrator is projected (Staro Nagoričino, Lesnovo, Markov Manastir), the radial or cruciform glory (Bogorodica Ljeviška, Staro Nagoričino, Lesnovo), or even the combination of these two glories, which on occasion surround the medallion of the Pantokrator to lend a new dynamism to the crown of the dome (pls. 72, 84, 101). In certain instances, solutions to these questions proved quite daring, almost taking on the quality of artistic excellence to express not only hesychast theological concerns, but also current

aesthetic tendencies towards narrative expression, a clearer sense of space, and more dynamic figures.

In the dome of St. George in Sofia, the painter succeeded in creating a sublime work of art that dramatically renders the feeling of an apocalyptic vision, dynamically taking up the crown of the dome. In the depiction of the Theotokos in the dome of the church of the Saviour at Prizren, the Theotokos rises in a straight posture in the middle of a six-ray glory, which in the image is developed on a seemingly horizontal plane. This six-ray glory has been rendered in perspective for the benefit of the viewer standing at the height of the depiction, in such a manner as the Theotokos seems to arise like a pistil from the calyx of a six-petal flower (pl. 118).

Despite the fact that the work of Theophanes the Greek, one of the greatest painters of all time, was executed outside the region in which the monuments dealt with here are located, it is essential to mention the painted decoration of the dome of the church of the Metamorphosis of the Saviour in Novgorod. The figure of the Pantokrator breathes a peaceful majesty, although his gaze is the source of great energy, which appears to be transmitted on cyclical waves of light (pl. 158). Three pairs of radiating circles of this energy can be recognised: first in the highlights around the eyes, organised as concentric circles; then in the large circles of the face and the lower part of the face including the neck; and finally the even larger circles of the halo and the region of the chest with the hand and the Gospel Book. The circles of each pair are slightly covered by the next, giving the impression that one reflects the other. The whole is surrounded by the circular border of the medallion. The impression of energy which this image emits is underscored by the fact that the centre of the wave circles are not stationary, and also by the fact that the elements which appear circular in reality are ellipsoidal and of slightly irregular outline. Likewise, elements of these circles that may be regarded as radial are in fact located in such a way as to suggest not a circle, but a dynamically distorted sphere created by an inner tendency towards dilation. The curves of the sides of the Pantokrator's himation and chiton, the curvature of the edges of the Gospel book, the relationship between hands moving in opposite directions at the periphery of the medallion circle – all intensify the feeling of energy emitting from this image. And yet there is no characteristic of it that could be called dramatic. This result of sublime artistic value is undoubtedly due exclusively to the genius of Theophanes the Greek.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ, ΛΕΞΙΚΩΝ ΚΑΙ ΣΕΙΡΩΝ

AAA	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ΔΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
AnBoll.	Analecta Bollandiana
ArtB	Art Bulletin
AOC	Archives de l'Orient Chrétien
AIPHOS	Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales (et Slaves)
BV	Byzantina Vindobonensia
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers Archéologiques
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CorsiRav	Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DOS	Dumbarton Oaks Studies
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΘΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΕΕΠΣΑΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ZZSK	Zbornik Zastite Spomenika Kulture
ZLU	Zbornik za Likovne Umetnosti
ZRVI	Zbornik Radova Vizantinskog Instituta
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
KN	Kulturno Nasledstvo
ΚρητΧρον	Κρητικὰ Χρονικὰ
ΚυπρΣπουδ	Κυπριακαὶ Σπουδαὶ
ΛακΣπουδ	Λακωνικαὶ Σπουδαὶ
MM	Milkovich - Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi
MMB	Monumenta Musicae Byzantinae
NEστ	Νέα Ἑστία
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
OCA	Orientalia Christiana Analecta
OCP	Orientalia Christiana Periodica
OrChr	Oriens Christianus
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
Migne, PG	J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graeca
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
RDAC	Report of the Department of Antiquities, Cyprus
REB	Revue des études byzantines
REG	Revue des études grecques
SKM	Starine Kosova i Metohije

<i>SBN</i>	<i>Studi Byzantini e Neoelelenici</i>
<i>RSBN</i>	<i>Rivista di studi bizantini e neoelelenici</i>
<i>SubHag</i>	<i>Subsidia Hagiographica</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>VVr.</i>	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
<i>WBS</i>	<i>Wiener Byzantinische Studien</i>

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀκακίου, *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ πανηγυρικοὶ λόγοι*: Ἀκακίου, *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ πανηγυρικοὶ λόγοι* (Ἀθήνα 1868).
- Albani, Panagia Chrysaphitissa: J. Albani, Byzantinische Freskomalerei in der Kirche Panagia Chrysaphitissa, *JÖB* 38, 1988, 363-388.
- Albani, *Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa*: J. Albani, *Die Architektur und die Wandmalereien der Kirche der Panagia Chrysaphitissa auf der Peloponnes* (δ.δ. Wien 1987).
- Alpatov, Iskustvo Feofana Greca: M. Alpatov, Iskustvo Feofana Greca i uchenie isihasma, *Vr* 33, 1972, 190-202.
- Alpatov, *Theophanes the Greek*: M. Alpatov, *Theophanes the Greek* (Moskva 1979).
- Ἀνδριανάκης, Νέα στοιχεῖα: Μ. Γ. Ἀνδριανάκης, Νέα στοιχεῖα καὶ ἀπόψεις γιὰ τὴν μνημειακὴ τέχνη τῆς Κρήτης κατὰ τὴ Β' Βυζαντινὴ περίοδο, *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* II (Χανιά 1991) 25.
- Ἀντουράκης, *Μονὴ Μυριοκεφάλων*: Γ. Ἀντουράκης, *Αἱ μοναὶ Μυριοκεφάλων καὶ Ρουστίκων Κρήτης μετὰ τῶν παρεκκλησίων αὐτῶν* (Ἀθήνα 1977).
- Arranz, Couronnement royal: M. Arranz, Couronnement royal et autres promotions de cour. Les sacrements de l'institution de l'ancien Euchologe Constantinopolitaine, *OCP* 56. I, 1990, 83-133.
- Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Ταξίαρχης στὸ Μαρκόπουλο: Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τοῦ Ταξίαρχη στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Η', 1976, 199-227.
- Astruc, L'inventaire: C. Astruc, L'inventaire dressé en septembre 1200 du trésor et de la bibliothèque de Patmos. Édition diplomatique, *TM* 12, 1994, 15-30.
- Babić, Acathiste: G. Babić, L'iconographie constantinopolitaine de l'Acathiste de la Vierge à Cozia (Valachie), *ZRVI* XIV-XV, 1973, 173-189.
- Babić, L'église de la Vierge à Peć: G. Babić, Les thèmes liturgiques sur les fresques de l'église de la Vierge à Peć, στὸ *L'archevêque Danilo II et son époque, Colloque scientifique international à l'occasion du 650e anniversaire de sa mort, décembre 1987* (Beograd 1991) 378-389 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Babić, La figure du prince Uroš: G. Babić, La figure du prince Uroš dans l'Eglise Blanche de Karan, *Zograf* 2, 1967, 17-19 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Babić, Le rang social des fondateurs: G. Babić, Le rang social des fondateurs d'églises dans le Despotat de Serbie, στὸ *L'école de la Morava et son temps, Symposium de Resava 1968* (Beograd 1972) 143-155.
- Babić, Les discussions: G. Babić, Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe s. Les évêques officiant devant l'Hetimasie et devant l'Amnos, *Frümittelalterliche Studien* 2, 1968, 368-386.
- Babić, Les portraits de Dečani: G. Babić, Les portraits de Dečani représentant ensemble Decanski et Dušan, στὸ *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle* (Beograd 1989) 273-285.
- Babić, Peintures murales byzantines: G. Babić, Peintures murales byzantines et de tradition byzantine (1081-1453). Possibilités et limites des analyses sociologiques, *XVIIIe*

- Babić, *Studenica*:
Babić, Tri grcka natpisa:
- Bakalova, Art en Bulgarie:
- Bakalova, Peinture bulgare:
- Βασιλάκη - Καρακατσάνη, *Ὁμορφη Ἐκκλησία*: Ἀ. Βασιλάκη - Καρακατσάνη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας στὴν Ἀθήνα* (Ἀθήνα 1971).
- Baynes, The Supernatural Defenders of Constantinople: N. H. Baynes, The Supernatural Defenders of Constantinople, *AnBoll.* 67, 1949, 160-176.
- Beck, *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία*:
Belting, Manuel Eugenikos:
- Binon, A propos d'un prosthagma:
- Βλυσίδου, *Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Ἀ'*: Β. Ν. Βλυσίδου, *Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Ἀ'* (Ἱστορικὲς Μονογραφίες 8, Ἀθήνα 1991).
- Bogyay, Hetoimasia:
- Bornert, *Les commentaires byzantins*:
- Borsook, *Messages in Mosaic*:
- Brightman, *Liturgies*:
Bryer - Winfield, *Pontos*:
- Buchtal - Belting, *Patronage*:
- Γεωργιάδου, *Οἱ λιτανεῖες τοῦ πατριάρχῃ Ἀθανασίου*: Β. Γεωργιάδου, *Οἱ λιτανεῖες ὡς μέσον ἐπικοινωνίας τοῦ πατριάρχῃ Ἀθανασίου Ἀ' μετὰ τὸ ποιμνίό του, στὸ Ἡ' Ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιο, Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Συμποσίου* (Ἀθήνα 1993) 333-346.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου, *Βυζαντινὰ μνημεῖα στὰ Μεσόγεια*: Ἐ. Γκίνη - Τσοφοπούλου, *Νεότερα ἀπὸ τὴ συντήρηση τῶν βυζαντινῶν μνημείων στὰ Μεσόγεια, Πρακτικὰ Γ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς, Νοέμβ. 1987* (Καλύβια 1988) 431-444.
- Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος*:
Γκιολές, *Οἱ λειτουργικὲς πηγές*:
- Γκιολές, *Ἅγιος Πέτρος Διροῦ*:
- Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν*:
- G. Babić, *Kraljeva Crkva i Studenica* (Beograd 1987).
- B. Babić, Tri grcka natpisa na zidovima crkava srednjeevropskog Prilepa iz druge polovine XIII veka, *ZLU* 5, 1969, 29-30.
- E. Bakalova, La société et l'art en Bulgarie au XIVe siècle (L'influence de l'hésychasme sur l'art), *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 1971*, II (Bucuresti 1975) 33-38.
- E. Bakalova, Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIVe siècle (1331-1393), στὸ *L'école de la Morava et son temps, Symposium de Resava 1968* (Beograd 1972) 61-75.
- H-G. Beck, *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία* (μετάφρ., Ἀθήνα 1990).
- H. Belting, Le peintre Manuel Eugenikos de Constantinople en Géorgie, *CahArch* 28, 1979, 103-114.
- Binon, A propos d'un prosthagma inédit d'Andronic III Paléologue: La carrière de Syrgiannès de 1321 à 1334, *BZ* 38, 1938, 377-407.
- T. von Bogyay, Hetoimasia, *RbK* II (1971) στ. 1189-1202.
- R. Bornert, *Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle* (Paris 1966).
- Ev. Borsook, *Messages in Mosaic, The Royal Programmes of Norman Sicily (1130-1187)* (Oxford 1990).
- F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western* (Oxford 1896).
- A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (DOS XX, Washington, D.C. 1985).
- H. Buchtal - H. Belting, *Patronage in Thirteenth Century Constantinople* (DOS XVI, Washington, D.C. 1978).
- N. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα (μέσα βον αἰ.-1204)* (Ἀθήνα 1990).
- N. Γκιολές, *Οἱ λειτουργικὲς πηγές τῆς Ἀνάληψης στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἡρακλείδου τῆς μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Λαμπαδιστῆ, Πρακτικὰ Β' Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ συνεδρίου* II (Λευκωσία 1986) 513-521.
- N. Γκιολές, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Πέτρου Πύργου Διροῦ στὴ Μάνη καὶ ἡ ιδιόμορφη Εἰς Ἄδου Κάθοδος, Λακ.Σπονδ ΣΤ*, 1982, 134-161.
- Π. Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310). Ἰδεο-*

- λογικές διαμάχες τήν ἐποχή τῶν πρώτων Παλαιολόγων (Ἀθήνα 1999).
- Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Συγγράμματα Α'*: Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα Α', Λόγοι ἀποδεικτικοί, Ἀντεπιγραφαί, Ἐπιστολαί πρὸς Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνον, Ὑπὲρ ἡσυχασόντων² (ἐκδ. Β. Bobrinsky - Π. Παπαευαγγέλου - J. Meyendorff - Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1988).
- Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Συγγράμματα Β'*: Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα Β', Πραγματεῖαι καὶ Ἐπιστολαί γραφεῖσαι κατὰ τὰ ἔτη 1340-1346 (ἐκδ. Γ. Μαντζαρίδης - Ν. Ματσούκας - Β. Ψευτογκᾶς - πρόλ. Π. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1966).
- Γρηγορόβιος, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν*: Φ. Γρηγορόβιος, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας* I-II (Ἀθήνα 1904).
- Capizzi, *Παντοκράτωρ*: C. Capizzi, *Παντοκράτωρ: Saggio d'esegesi letterario-iconografica* (OCA 170, Roma 1964).
- Chatzidakis, *Classicisme*: M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, Les recherches sur l'évolution du style, Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 1971, I* (Bucuresti 1974) 153-188.
- Ćirković - Korać - Babić, *Studenica*: S. Ćirković - V. Korać - G. Babić, *Le monastère de Studenica* (Belgrade 1986).
- Čoder, *Λειψανοθήκη Λίμπουργκ*: J. Čoder, *Ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος καὶ ἡ λειψανοθήκη τοῦ Λίμπουργκ, στὸ Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχή του, Β' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση, Δελφοὶ 1987* (Ἀθήνα 1989) 165-184.
- Constantelos, *Mysticism and Social Involvement*: D. Constantelos, *Mysticism and Social Involvement in the Later Byzantine Church: Theoleptos of Philadelphia - A Case Study, Byzantine Studies* 6, 1979, 83-94.
- Constantinides-Hero, *Theoleptos of Philadelphia*: A. Constantinides-Hero, *Theoleptos of Philadelphia (ca.1250-1322): From Solitary to Activist, στὸ The Twilight of the Byzantium, Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire* (ἐκδ. S. Ćurčić - D. Mouriki, Princeton 1991) 27-38.
- Ćornacov, *Perivleptos*: D. Ćornacov, *Après les travaux de conservation effectués dans l'église Notre-Dame Perivleptos (Saint Clement) à Ochrid, KN VII.2* (Skopje 1961) 73-94.
- Cottas, *Tissus liturgiques*: V. Cottas, *Contribution à l'étude de quelques tissus liturgiques, Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini, Roma 1936*, τ. II, SBN 6, 1940, 87-102.
- Ćurčić, *Architecture in the Byzantine Sphere*: Sl. Ćurčić, *Architecture in the Byzantine Sphere of Influence around the Middle of the Fourteenth Century, στὸ Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle* (Beograd 1989) 55-69.
- Ćurčić, *Gračanica*: Sl. Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's Church and its Place in Late Byzantine Architecture* (Pennsylvania 1979).
- Ćurčić, *The Nemanjic Family Tree*: Sl. Ćurčić, *The Nemanjic Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica, ZRVI XIV-XV*, 1973, 191-195.
- Cutler, *The Aristocratic Psalters*: A. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XIII, Paris 1984).
- Cutler, *Transfigurations*: A. Cutler, *Transfigurations. Studies in the Dynamics of Byzantine Iconography* (The Pennsylvania State University 1975).
- Δεληγιάννη-Δωρεῇ, *Ταξίαρχες Ἀγριακόνας*: Ἐ. Δεληγιάννη-Δωρεῇ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ὑστεροβυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στὴν Ἀγριακόνα, Πρακτικὰ Β' Τοπικοῦ*

- Συνεδρίου Ἀρχαδικῶν Σπουδῶν 1988 (Ἀθήνα 1990) 541-626.
- Δεληγιάννη-Δωρῆ, Παλαιολόγια εἰκονογραφία: Ἐ. Δεληγιάννη-Δωρῆ, Παλαιολόγια εἰκονογραφία. Ὁ «Σύνθετος» εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Ἀνάστασης, Ἀντίφωνον. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη (Θεσσαλονίκη 1994) 399-435.
- Demus, *Norman Sicily*: O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily* (London 1949).
- Devreesse, Chaînes exégétiques grecques: R. Devreesse, Chaînes exégétiques grecques, *Dictionnaire de la Bible*, Suppl. I, στ. 1084-1233.
- Dhamo, *La peinture murale du Moyen-âge en Albanie*: D. Dhamo, *La peinture murale du Moyen-âge en Albanie* (Tiranë 1974).
- Dhamo, Fresques en Albanie: D. Dhamo, Fresques des XIIIe-XIVe siècles en Albanie méridionale, *Ἡπειρωχρον* 30, 1992, 89-99.
- Dinić, Za hronologiju Dusanovich osvajanja: M. Dinić, Za hronologiju Dusanovich osvajanja, *ZRVI* 4, 1956, 1-11.
- Djordjević, Kučevište: Iv. Djordjević, Wandmalerei aus dem XIV Jahrhundert in der erloser-Kirche im Dorfe Kučevište, *ZLU* 17, 1981, 77-110 (στὰ σερβικὰ μὲ γερμανικὴ περίληψη).
- Djordjević, Les images de la prose: Iv. Djordjević, Les images de la prose et de la poesie de Danilo II et les fresques en Serbie durant la première moitié du XIVe siècle, στὸ *L'archevêque Danilo II et son époque, Colloque scientifique international à l'occasion du 650e anniversaire de sa mort, décembre 1987* (Beograd 1991) 481-495 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Djordjević, Ravanica: I. Djordjević, Ravanica στὸ *Sveti Knez Lazar, 1389-1989* (Beograd 1989) 65-70.
- Djordjević, *Serbian Nobility*: I. Djordjević, *The Wall-Paintings of the Serbian Nobility of the Nemanid Era* (Beograd 1994, στὰ σερβικὰ μὲ ἀγγλικὴ περίληψη).
- Djurić S., *Ljubostinja*: S. Djurić, *Ljubostinja* (Beograd 1985).
- Djurić, Atelier du métropolitain Jean le Zographe: V. Djurić, Atelier du métropolitain Jean le Zographe, *Zograf* 3, 1969, 18-33.
- Djurić, Borje: V. Djurić, Mali Grad - Saint Athanase à Kastoria, Borje, *Zograf* 6, 1975, 31-50 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Djurić, Communion des apôtres à Ravanica: V. Djurić, A propos de la Communion des apôtres à Ravanica, στὸ *Mélanges Boško Babić* (Prilep 1986, στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη) 89-90.
- Djurić, *Fresken in Jugoslawien*: V. Djurić, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien* (München 1976).
- Djurić, L'art des Paléologues: V. Djurić, L'art des Paléologues et l'état serbe, Rôle de la cour et de l'Église serbe dans la première moitié du XIVe siècle, στὸ *Art et société à Byzance sous les Paléologues* (Venice 1971) 179-191.
- Djurić, La peinture murale byzantine: V. Djurić, La peinture murale byzantine: XIIe et XIIIe siècles, *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines III* (Athènes 1976) 3-96· I (Ἀθήνα 1979) 159-252.
- Djurić, La peinture murale de Resava: V. Djurić, La peinture murale de Resava: ses origines et sa place dans la peinture byzantine, στὸ *L'école de la Morava et son temps, Symposium de Resava 1968* (Beograd 1972) 277-291.
- Djurić, La peinture murale serbe: V. Djurić, La peinture murale serbe au XIIIe siècle, στὸ *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965* (Beograd 1967) 145-167.
- Djurić, Le Nouveau Josué: V. Djurić, Le Nouveau Josué, *Zograf* 14, 1983, 5-16 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Djurić, Le peintre Radoslav: V. Djurić, Le peintre Radoslav et les fresques de Kalenic, *Zograf* 2, 1967, 22-29.
- Djurić, Markov Manastir: V. Djurić, Le monastère de Marko, *ZLU* 8, 1972, 131-162.

- Djurić, *Moravsko Slikarstvo*: V. Djurić, *Moravsko Slikarstvo (La peinture murale de l'école de la Morava)* (Beograd 1968).
- Djurić, Parisinus Graecus 1242: V. Djurić, Les miniatures du manuscrit Parisinus Graecus 1242 et le Hésychasme, στο *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe colloque Serbo-Grec, Belgrade 1985* (Belgrade 1987) 89-94.
- Djurić, *Sopoćani*: V. Djurić, *Sopoćani* (Leipzig 1967).
- Djurić, Trois événements: V. Djurić, Trois événements dans l'état serbe du XIVe siècle et leur incidence sur la peinture de l'époque, *ZLU* 4, 1968, 67-100 (στά σερβικά με γαλλική περίληψη).
- Dölger, *Regestren*: Fr. Dölger, *Regestren der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453 IV-V* (München 1960-1965).
- Δρανδάκης, Ἡ ζωγραφικὴ στὸ Μυστρά: N. B. Δρανδάκης, Ἡ ζωγραφικὴ στὴν πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ δεσποτάτου τοῦ Μορέως, *Πρακτικά τοῦ ἑκτακτου πνευματικοῦ συμποσίου «Ἀπὸ τὴν φωτεινὴ κληρονομιά τοῦ Μυστρά στὴν τουρκοκρατία» 1988* (Ἀθήνα 1989) 54-80.
- Δρανδάκης, *Μέσα Μάνη*: N. B. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης* (Ἀθήνα 1964).
- Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρῦσαφα: N. B. Δρανδάκης, Ὁ σταυροειδὴς ναὸς τοῦ Προδρόμου στὰ Χρῦσαφα τῆς Λακεδαίμονος, *ΛακΣπουδ* Θ, 1988, 301-333.
- Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου: N. B. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Θ', 1977-1979, 35-61.
- Δρανδάκης, Παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Μάνη: N. B. Δρανδάκης, Ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ Μάνη (θέματα ἀρχαιολογικὰ - τοπογραφικὰ - δημογραφικὰ), *Ιστοριογεωγραφικά* 1, 1986, 15-28.
- Δρανδάκης, Χρυσοφίτισσα: N. B. Δρανδάκης, Παναγία Χρυσοφίτισσα, *Πρακτικά Ἀ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982* (Ἀθήνα 1983) 337-403.
- Δρανδάκης, Ἐπιγραφὲς Λακωνίας: N. B. Δρανδάκης, Δύο ἐπιγραφὲς τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (1278) στὸν Πολεμίτα τῆς Μάνης καὶ τῆς Χρυσοφίτισσας (1290), *ΛακΣπουδ* ΣΤ, 1982, 44-61.
- Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴ Μάνη: N. B. Δρανδάκης - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδης, Ἐρευνα στὴ Μάνη, *ΠΑΕ* 1979, 156-214.
- Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴ μεσσηνιακὴ Μάνη: N. B. Δρανδάκης, Ἐρευναι εἰς τὴν μεσσηνιακὴν Μάνην, *ΠΑΕ* 1976, 213-252.
- Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴ λακωνικὴ Μάνη: N. B. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές, Ἐρευνα στὴ λακωνικὴ Μάνη, *ΠΑΕ* 1981, 254-268.
- Δρανδάκης, Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά: N. B. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Ἐ. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετση - Χ. Κωνσταντινίδης - Μ. Κωνσταντουδάκης, Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά, *ΠΑΕ* 1982, 349-466.
- Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΒΑ. παρεκκλησίου: N. B. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ΒΑ. παρεκκλησίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Μυστρά, *ΕΦΣΠΑ* 28, 1975-1985, 469-501.
- Δρανδάκης, Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν: N. B. Δρανδάκης, Ἀπὸ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Κροκεῶν (1286), *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΒ', 1986, 203-238.
- Dufrenne, *L'illustration des psautiers I*: S. Dufrenne, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen âge I* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques I, Paris 1966).
- Dufrenne, Les programmes: S. Dufrenne, Les programmes iconographiques des coupôles dans les églises du monde byzantin et postbyzantin, *L'iconographie d'histoire de l'art* 1/5, 1965, 185-199.
- Dufrenne, *Les programmes iconographiques*: S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques IV, Paris 1970).

- Dufrenne, Quelques aspects:
- Džurova, Tomič:
- Ebersolt, Fresques byzantines de Néréditz:
- Engberg, *Prophetologium Pars altera*:
- Epstein, *Tokali Kilise*:
- Εὐαγγελίδης, *Παναγία Χαλκίων*:
- Ζακυθηνός, *Despotat I*:
- Ζίας, Πρωτόθρονη:
- Ζίας, Ἅγιος Ἰωάννης Κεραμί:
- Faulhaber, *Die Propheten-Catenen*:
- Filov, *Georgskirche in Sofia*:
- Frolov, Deux églises byzantines:
- Frolow, *La relique de la vraie croix*:
- Gabelić, A Local Painter's Workshop:
- Gabelić, Jovan Oliver:
- Gabelić, *Lesnovo*:
- Gabelić, The Case of Lesnovo:
- Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces*:
- Galavaris, *Gregory Nazianzenus*:
- Gallas - Wessel - Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*: K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* (München 1983).
- Gautier, Michel Attaliat:
- Gautier, Sébaste Pakourianos:
- Gavrilović, The Representation of the Forty Martyrs: Z. Gavrilović, The Representation of the Forty Martyrs, *Zograf* 11, 1980, 54.
- Gerola, *Monumenti Veneti IV*:
- Gligorijević - Maksimović, Le calentier peint de Treskavac: M. Gligorijević - Maksimović, Le calentier peint sur les murs
- S. Dufrenne, Quelques aspects de l'iconographie des peintures de Mistra au temps du Despotat de Morée, στο *L'école de la Morava et son temps, Symposium de Resava 1968* (Beograd 1972) 21-36.
- A. Džurova, Tomič Psalter, *Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia* (Sofia 1900).
- Ebersolt, Fresques byzantines de Néréditz d'après les aquarelles de M. Brujlovskij, *Monuments Piot* 13, 1906, 38-39.
- G. Engberg, *Prophetologium, Pars altera, Lectiones anni immobilis* (Huniae 1980).
- A. Wharton Epstein, *Tokali Kilise, Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia* (DOS XXII, Washington D.C. 1986).
- Δ. Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκίων* (Θεσσαλονίκη 1954).
- Δ. Ζακυθηνός, *Le despotat grec de la Morée I* (Paris 1932, Revised Edition, London 1975).
- N. Ζίας, Πρωτόθρονη, στο *Νάξος. Βυζαντινὲς τοιχογραφίες* (Ἀθήνα 1989).
- N. Ζίας, Ἅγιος Ἰωάννης στο Κεραμί, στο *Νάξος. Βυζαντινὲς τοιχογραφίες* (Ἀθήνα 1989).
- M. Faulhaber, *Die Propheten-Catenen nach römischen Handschriften, Biblische Studien* 4. 2-3 (Freiburg 1899).
- B. Filov, *Die Georgskirche in Sofia* (Sofia 1933).
- A. Frolov, Deux églises byzantines d'après des sermons peu connus de Léon VI le Sage, *REB* 3, 1945, 43-91.
- A. Frolow, *La relique de la vraie croix, Recherches sur le développement d'un culte* (Paris 1961).
- Sm. Gabelić, A Local Painter's Workshop from the Mid-Fourteenth Century. Dečani - Lesnovo - Mark' s Monastery - Celopek, στο *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle* (Beograd 1989) 367-377.
- Sm. Gabelić, Nouvelle donnée sur le titre de Sebastokrator Jovan Oliver et la datation de la peinture du naos de Lesnovo, *Zograf* 11, 1980, 54-63 (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Sm. Gabelić, *The Monastery of Lesnovo. History and Painting* (Beograd 1999, στὰ σερβικά μὲ ἀγγλικὴ περίληψη).
- Sm. Gabelić, Diversity in Fresco Painting of the Mid-Fourteenth Century: The Case of Lesnovo, στο S. Ćurčić - D. Mouriki (ἐκδ.), *The Twilight of the Byzantium, Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire* (Princeton 1991) 187-215.
- G. Galavaris, *The Illustrations of the Prefaces in Byzantine Gospels* (Wien 1979).
- G. Galavaris, *The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus* (Princeton 1969).
- K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta* (München 1983).
- P. Gautier, La diataxis de Michel Attaliat, *REB* 39, 1981, 5-143.
- P. Gautier, Le Typikon de Sébaste Pakourianos, *REB* 42, 1984, 5 κἔ.
- Z. Gavrilović, The Representation of the Forty Martyrs, *Zograf* 11, 1980, 54.
- G. Gerola, *Monumenti Veneti dell'isola di Creta I-IV* (Venezia 1906-1932).
- M. Gligorijević - Maksimović, Le calentier peint sur les murs

- Glucas, The Triumph of Mysticism: L. Glucas, The Triumph of Mysticism in Byzantium in the Fourteenth Century, στο S. Vryonis, Jr., *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos, Byzantina kai Metabyzantina* 4 (Malibu 1985).
- Gouma - Peterson, Christ as Ministrant: Th. Gouma - Peterson, Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologean Program of 1303, *DOP* 32, 1978, 199-216.
- Gouma - Peterson, The Parecclesion: Th. Gouma - Peterson, The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II, *ArtB* 58, 1976, 168-183.
- Gouma-Peterson, The Frescoes of St. Euthymios: Th. Gouma-Peterson, The Frescoes of the Parekklesion of St. Euthymios in Thessaloniki: Patrons, Workshops and Style, στο S. Ćurčić - D. Mouriki, *The Twilight of the Byzantium, Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire* (Princeton 1991) 112-129.
- Grabar, *Bojana*: A. Grabar, *L'église de Bojana* (Sofia 1924).
- Grabar, *Iconoclasm*: A. Grabar, *L'iconoclasm byzantin* (Paris 1957).
- Grabar, *L'âge d'or de Justinien*: A. Grabar, *L'âge d'or de Justinien, de la mort de Théodose à l'Islam* (Paris 1966).
- Grabar, L'art religieux à l'époque des Macédoniens: A. Grabar, L'art religieux et l'empire byzantine à l'époque des Macédoniens, στο *École Pratique des Hautes Études, Annuaire* 1939-1940 (ἀναδημοσιευμένο στο *L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen âge I* (Paris 1968) 152-168.
- Grabar, *L'empereur*: A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin, Recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient* (Paris 1936, Variorum Reprints, London 1971).
- Grabar, *Les revêtements*: A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen âge* (Venice 1975).
- Grabar, *Peinture en Bulgarie*: A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie I-II* (Paris 1928).
- Grabar, Un rouleau liturgique: A. Grabar, Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures, *DOP* 8, 1954, 161-199.
- Grabar, *Peinture byzantine*: A. Grabar, *La peinture byzantine* (Genève 1979).
- Gravgaard, *Inscriptions*: A. M. Gravgaard, *Inscriptions of Old Testament Prophecies in Byzantine Churches* (Copenhagen 1979).
- Grigoriadou, Affinités iconographiques: E. Grigoriadou, Affinités iconographiques de décor peint en Chypre et en Grèce au XII siècle, *Πρακτικά του Πρώτου Κυπριολογικού Συνεδρίου II* (Λευκωσία 1972) 37-41.
- Grigoriadou-Cabagnols, Le décor peint de l'église de Samari: E. Grigoriadou-Cabagnols, Le décor peint de l'église de Samari, en Messénie, *CahArch* 20, 1970, 177-196.
- Grozdanov - Ćornacov, Pološko I: Cv. Grozdanov - D. Ćornacov, Les portraits historiques de l'église de Pološko I, *Zograf* 14, 1983, 60-67 (στά σερβικά με γαλλική περίληψη).
- Grozdanov - Ćornacov, Pološko II: Cv. Grozdanov - D. Ćornacov, Les portraits historiques de Pološko, II, *Zograf* 15, 1984, 85-93 (στά σερβικά με γαλλική περίληψη).
- Grozdanov, Jesus Christ the King: Cv. Grozdanov, Jesus Christ the King, Mother of God the Queen, Heavenly Host and Holy Warriors in the Frescoes of XIV and XV Century in Treskavac, *KN XII-XIII*, 1-20 (ἀναδημοσιευμένο στο Cv. Grozdanov, *Etudes sur la peinture d'Ohrid, KN XXVII*, Skopje 1990, 132-149, στα σερβικά με αγγλική περίληψη).
- Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid*: Cv. Grozdanov, *La peinture murale d'Ochrid au XIV siècle* (Beograd 1980, στα σερβικά με γαλλική περίληψη).
- Grozdanov, Sur l'iconographie: Cv. Grozdanov, Sur l'iconographie des fresques du Monastère de

- Guilland, La cérémonie de la προσκύνησις: Marko, *Zograf* 11, 1980, 83-93 (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη). R. Guilland, La cérémonie de la προσκύνησις, *REG* 59-60, 1946-1947, 251-259.
- Hadermann, La peinture monumentale: L. Hadermann-Misguich, La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle, *Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines* III (Athènes 1976) 97-128 (τ. I, Ἀθήνα 1979, 255-283).
- Hadermann, Peinture à Chypre: L. Hadermann-Misguich, La peinture monumentale du XIIe siècle à Chypre, *CorsiRav* XXXII (1985) 233-258.
- Halkin, Le synaxaire grec: Fr. Halkin, Le synaxaire grec de Christ Church à Oxford, *AnBoll.* 66 1948, 59-90 (ἀναδημοσιευμένο στὸ *Études d'épigraphie grecque et d'hagiographie byzantine*, Variorum Reprints, London 1973).
- Halkin, Ὁμιλία εἰς τὴν σύναξιν τῶν ἁσωμάτων: Fr. Halkin, *Inédits byzantins d'Ochrida, Candie et Moscou* (SubHag 38, Brussels 1963).
- Halkin, Une nouvelle vie de Constantin: F. Halkin, Une nouvelle vie de Constantin dans un légendier de Patmos, *AnBoll.* 77, 1959, 63-107, ἀναδημοσιευμένο στὸ *Études d'épigraphie grecque et d'hagiographie byzantine* (Variorum Reprints, London 1973).
- Hamann-Mac Lean, *Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*: Hamann-Mac Lean, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien* (Giesen 1976).
- Høg - Zuntz, *Prophetologium*: C. Høg - G. Zuntz, *Prophetologium*, *MMB Lectionaria* I.1-6 (Huniae 1939-1979).
- Θεόδωρος Ἀναγνώστης (ἐκδ. G. C. Hansen): *Theodoros Anagnostes, Kirchengeschichte* (ἐκδ. G. C. Hansen, Berlin 1971).
- Θεόδωρος Πρόδρομος (ἐκδ. W. Hörandner): W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* (WBS XI, Wien 1974).
- Θεόδωρος Ὑρτακηνός, Λόγος ἐγκωμιαστικός: Θεοδώρου εὐτελοῦς τοῦ Ὑρτακηνοῦ, Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὴν ἐπὶ γῆς πολιτείαν τῆς ὑπερευλογημένης δεσποίνης ἡμῶν ἀειπαρθένου καὶ Θεοτόκου τῆς ἀκαταμαχίτου, ἐκδ. J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca* III (Parisii 1821).
- Θεοφύλακτος Ἀχρίδας (ἐκδ. P. Gautier): *Theophylacte d'Achrida, discours, traités, poesies* (ἐκδ. P. Gautier (CFHB XVI/1, Thessalonique 1980).
- Θεοχαρίδης, Οἱ ἰδρυταὶ τῆς μονῆς Βλατάδων: Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Οἱ ἰδρυταὶ τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ μονῆς τῶν Βλατάδων, *Πανηγυρικός τόμος ἐορτασμοῦ τῆς ἐξακοσιοστῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, 1359-1959* (Θεσσαλονίκη 1960) 49-70.
- Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους I: Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα* I (ἐκδ. Πελεκανίδης - Π. Χρήστου - Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη - Σ. Καδᾶς, Ἀθήνα 1973).
- Ioannou, Aus den unedierten Schriften des Psellos: P. Ioannou, Aus den unedierten Schriften des Psellos: Das lehrgedicht zum Messopfer und der Traktat gegen die Vorbestimmung der Todesstunde, *BZ* 51, 1958, 1-14.
- Ἰωάννης Μαυρόπουλος (ἐκδ. P. Lagarde): *Ioannis Euchaitorum Metropolitae* (ἐκδ. P. Lagarde, Amsterdam 1979).
- Ἰωάννης Σκυλίτσης (ἐκδ. I. Thurn): *Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum* (ἐκδ. I. Thurn, Berlin 1973).
- Ἰωσήφ Γενέσιος (ἐκδ. H.-G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell): *Josephi Genesii, Regum Libri Quattuor* (ἐκδ. H.-G. Beck - A. Kambylis - R. Keydell, Berlin 1978).
- Ἰωσήφ Καλόθετος, *Συγγράμματα*: Ἰωσήφ Καλόθετος *συγγράμματα* (ἐκδ. Δ. Γ. Τσάμης, Θεσσαλονίκη 1980).
- Ivanović, Vierge de Peć: M. Ivanović, L'église de la Vierge au Patriarcat de Peć, *SKM* VI-VII, 1972-1973, 133-156 (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).

- Jacob, Un opusculé dédactique: A. Jacob, Un opusculé dédactique otrantais sur la liturgie eucharistique, *RSBN* 14-16, 1977-1979, 163.
- Jolivet-Levy, L'image du pouvoir: C. Jolivet-Levy, L'image du pouvoir dans l'art byzantin à l'époque de la dynastie macédonienne (867-1056), *Byzantion* 57, 1987, 441-470.
- Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία Κρήτης*: Κ. Καλοκύρης, *Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης* (Ἀθήναι 1957).
- Καλοκύρης, Παναγία Κερά: Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινὰ μνημεῖα Κρήτης I: Ἡ Παναγία (Κερά) τῆς Κριτσᾶς, *ΚρητΧρον* 6, 1952, 211-270.
- Kalokyris, *Paintings of Crete*: K. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete* (New York 1973).
- Καλομοιράκης, Πρωτάτο: Δ. Καλομοιράκης, Ἑρμηνευτικὲς παρατηρήσεις στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΕ', 1989-1990, 197-220.
- Καλομοιράκης, Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου: Δ. Καλομοιράκης, Ἡ ἐμπειρία τῆς ἐσωτερικῆς ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας μας στὶς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, *Σύναξη* 12, 1984, 19-32.
- Καλοπίση-Βέρτη, Οἱ ζωγράφοι: Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Οἱ ζωγράφοι στὴν ὕστερη βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν, στὸ *Τὸ πορτραῖτο τοῦ καλλιτέχνη στὸ Βυζάντιο* (ἐπ. Μ. Βασιλάκη, Ἡράκλειο 1997) 121-159.
- Καλοπίση, Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς: Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Τάσεις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς περὶ τὸ 1300 στὸν ἐλλαδικὸ καὶ νησιωτικὸ χῶρο (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μακεδονία), στὸ *Ὁ Μανουὴλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του* (Ἀθήνα 1999) 63-90.
- Kalopissi - Verti, *Dedicatory Inscriptions*: Sophia Kalopissi - Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece* (Wien 1992).
- Karo - Leitzman, *Catalogus*: G. Karo - I. Leitzman, *Catenarum Graecarum Catalogus, Nachrichten Gesell. Wiss. Göttingen, Phil.-Hist. Kl.*, 1, 3, 5 (Göttingen 1902).
- Kartsonis, *Anastasis*: A. D. Kartsonis, *Anastasis, The Making of an Image* (Princeton 1986).
- Κατσιώτη, *Ἰωάννης ὁ Προδρόμος*: Ἀγγ. Κατσιώτη, *Οἱ σκηνὲς τῆς ζωῆς καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Προδρόμου στὴ βυζαντινὴ τέχνη* (Ἀθήνα 1998).
- Κέπετζη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου: Β. Κέπετζη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Φούτια τῆς Ἐπιδάουρου-Λιμηρᾶς καὶ ἰδιόμορφη παράσταση ἀπὸ τὴν Θεία Λειτουργία, στὸ *Ἀντίφωνον, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη* (Θεσσαλονίκη 1994) 508-530.
- Kitzinger, Ἡ Παναγία τοῦ Ναυάρχου: E. Kitzinger, Ὁ ναὸς τοῦ 12ου αἰῶνα ἀφιερωμένος στὴν Θεοτόκο. Ἡ Παναγία τοῦ Ναυάρχου στὸ Παλέρμο, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΒ', 1984, 167-194.
- Kitzinger, *Santa Maria dell'Ammiraglio*: E. Kitzinger, *I mosaici di Santa Maria dell'Ammiraglio a Palermo* (Palermo 1990). (E. Kitzinger, *The Mosaics of St. Mary of the Admiral in Palermo*, DOS XXVII, Washington, D.C. 1990).
- Koko - Miljković-Pepk, *Manastir*: D. Koko - P. Miljković - Pepk, *Manastir* (Skopje 1958).
- Κόλλιας, Δωδεκάνησα: Ἡ. Κόλλιας, Τὰ Δωδεκάνησα (1204-1522), *ΙΕΕ Θ'*, 1980, 291-301.
- Konstantinides, *Olympiotissa*: Et. Konstantinides, *The Wall Paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in Northern Thessaly I-II* (Athens 1992).
- Korać, La lumière dans l'architecture byzantine: V. Korać, La lumière dans l'architecture byzantine tardive en tant qu'expression des conceptions hésychastes, στὸ *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-Grec, Belgrade 1985* (Belgrade 1987) 125-131.
- Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus) II.V: *Cosmas Indicopleustes, Topographie chrétienne II.V* (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus, Paris 1970).

- Kotter, *Johannes von Damaskos II*: P. Bonifatius Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, "Εκδόσεις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως" (Berlin 1973).
- Κουκιάρης, *Τὰ θαύματα τῶν ἀγγέλων*: Κουκιάρης, *Τὰ θαύματα ἐμφανίσεις τῶν ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων στὴν βυζαντινὴ τέχνη τῶν Βαλκανίων* (Ἀθήνα-Πάρινα 1989).
- Koumbaraki-Pansélinou, *Saint Pierre*: N. Koumbaraki-Panselinou, *Saint Pierre de Kalynia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta* (Θεσσαλονίκη 1976).
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, 'Ο ναὸς τῆς Παρθένου: E. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, 'Ο ναὸς τῆς Παρθένου στὴν Θεσσαλονίκη, *NEστ* 1986-1987, 498-501.
- Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Σωτήρας: E. Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Σωτήρα, *Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περίληψεις ἀνακρινώσεων* (Ἀθήνα 1985) 39-40.
- Κωνσταντινίδη, 'Ο Μελισμός: X. Κωνσταντινίδη, 'Ο Μελισμός. Οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μπροστὰ στὴν Ἀγ. Τράπεζα μὲ τὰ Τίμια Δῶρα ἢ τὸν Εὐχαριστιακὸ Χριστό (δ.δ. Ἀθήνα 1991).
- Κωνσταντινίδη, Ἅγιος Γεώργιος: X. Κωνσταντινίδη, 'Ο ναὸς τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στοὺς Μολάους τῆς Ἐπιδάουρου Λιμηρᾶς, στὸ *Ἀντίφωνον, Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Ν. Β. Δρανδάκη* (Θεσσαλονίκη 1994) 61-69.
- Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *De administrando imperio* (ἐκδ. Gy. Moravcsik): *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio* (ἐκδ. Gy. Moravcsik, CFHB I, Washington D.C. 1967).
- Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *De ceremoniis*: *Constantin VII Porphyrogénète, Le livre des Cérémonies I-II* (ἐκδ. A. Vogt, Paris 1940).
- Lafontaine-Dosogne, L'évolution du programme décoratif: J. Lafontaine-Dosogne, L'évolution du programme décoratif des églises de 1071 à 1261, *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines III* (Athènes 1976) 126-156, (τ. I, Ἀθήνα 1979, 287-329).
- Λαμπάκης, *Δαφνί*: Γ. Λαμπάκης, *Ἡ μονὴ Δαφνίου* (Ἀθήναι 1899).
- Λάμπρος, 'Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ: Σπ. Λάμπρος, 'Ο Μαρκιανὸς κῶδιξ 524, *NE* 8, 1911, 3-192.
- Lazarev, *Istoria*: V. N. Lazarev, *Istoria Bizantijskoj Živopisi* (Moskva 1986).
- Lazarev, *Mosaiki*: V. N. Lazarev, *Mosaiki Sofii Kievskoj* (Moskva 1960).
- Lazarev, *Russian Murals*: V. N. Lazarev, *Old Russian Murals and Mosaics* (London 1966).
- Lazarev, Oropisi Sofii Novgorodskoi: V. N. Lazarev, Oropisi Sofii Novgorodskoi, στὸ *Vizantiiskoe i Drevnerusskoe iskusstvo* (Moskva 1978).
- Lazarev, *Freski Staroj Ladogi*: V. N. Lazarev, *Freski Staroj Ladogi* (Moskva 1960).
- Lazarev, *Storia*: V. N. Lazarev, *Storia della pittura bizantina* (Torino 1967, νέα ἔκδοση Moskva 1986).
- Lemerle, Eustathios Boilas: P. Lemerle, Le testament d'Eustathios Boilas, 9 Avril (1059), *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Paris 1977) 15-63.
- Lifshits, *Novgorod*: L. Lifshits, *Monumentalnaja Živopisi Novgoroda 14-15 vekov* (Moskva 1987).
- Ljubinković, Sur le symbolisme: R. Ljubinković, Sur le symbolisme de l'histoire de Joseph du narthex de Sopoćani, στὸ *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965* (Beograd 1967) 207-237.
- Lowden, *Prophet Books*: J. Lowden, *Illuminated Prophet Books. A Study of Byzantine Manuscripts of the Major and Minor Prophets* (Pennsylvania 1988).
- Macrides, Saint and Sainthood: R. Macrides, Saint and Sainthood in the Early Palaiologan Period, στὸ *The Byzantine Saint, Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham 1980* (Birmingham 1981).
- Magdalino, Basil I: P. Magdalino, Basil I, Leo VI, and the Feast of the Prophet Elijah, *JÖB* 38, 1988, 193-196.

- Magdalino, Nea Ekklesia: P. Magdalino, Observations on the Nea Ekklesia of Basil I, *JÖB* 37, 1987, 51-64.
- Mango - Belting - Mouriki, *Pammakaristos*: C. Mango - H. Belting - D. Mouriki, *The Mosaics and the Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul* (Washington D.C. 1978).
- Mango, *Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*: G. Mango, *Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης* (G. Mango, *Byzantium The Empire of New Rome*, London 1980) (ἐλλήν. μετάφρ., Ἀθήνα 1988).
- Mango, *Materials*: G. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul* (Washington D.C. 1962).
- Mango, St. Michael and Attis: C. Mango, St. Michael and Attis, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. IB', 1984, 39-62.
- Mango, *The Art of the Byzantine Empire*: C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453, Sources and Documents* (New Jersey 1972).
- Μανουήλ Φιλῆς (ἐκδ. E. Miller): *Manuelis Philae, Carmina* I-II (ἐκδ. E. Miller, Amsterdam 1967²).
- Marković, Dečani: M. Marković, Fresco Programme in the Dome, στὸ *Mural Painting of Monastery of Dečani. Material and Studies* (Beograd 1995, στὰ σερβικά μὲ ἀγγλικὴ περίληψη).
- Marković, The Original Paintings: M. Marković, The Original Paintings of the Monastery's Main Church, στὸ *Hilandar Monastery* (Belgrade 1998).
- Μαστορόπουλος, Παναγία Κρίνα: Γ. Μαστορόπουλος, Παρατηρήσεις σὲ μιὰ οἰκοδομικὴ φάση τῆς Παναγίας Κρίνας Χίου, *ΑΔ* 34, 1979, 260-263.
- Mathews, The Sequel to Nicaea II: Th. F. Mathews, The Sequel to Nicaea II in Byzantine Church Decoration, *Perkins Journal*, July 1988, 11-21.
- Mathews, The Transformation Symbolism: Th. F. Mathews, The Transformation Symbolism in Byzantine Architecture and the Meaning of the Pantokrator in the Dome, στὸ *Church and People in Byzantium, Twentieth Spring Symposium of Byzantine Studies* (ἐκδ. R. Morris, Manchester 1986) 191-214.
- Mathews - Sanjian, *Armenian Gospel Iconography*: T. Mathews - A. Sanjian, *Armenian Gospel Iconography. The Tradition of the Glajor Gospel* (DOS 29, Washington D.C. 1991).
- Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τοιχογραφίες Μονῆς Βλατάδων: X. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Βλατάδων, Τελευταία ἀναλαμπὴ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ *Ἡ Θεσσαλονίκη. Ἀφιέρωμα στὰ 2300 χρόνια τῆς Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1985) 231-254.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη, Τοιχογραφίες στὴ Μονὴ Βλατάδων: X. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οἱ τοιχογραφίες στὴ Μονὴ Βλατάδων: Νέα στοιχεῖα, *Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων* (Ἀθήνα 1985) 54-55.
- Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ἀπεικονίσεις τοῦ Παλαμᾶ: X. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οἱ πρῶτες ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὴ Θεσσαλονίκη, *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ, Θεσσαλονίκη 1984* (Θεσσαλονίκη 1986) 247-257.
- Megaw - Hawkins, Holy Apostles at Perachorio: A. H. S. Megaw - E. J. W. Hawkins, The Church of the Holy Apostles at Perachorio, Cyprus, and its Frescoes, *DOP* 16, 1963, 279-348.
- Μετοχίτης, Νικαεὺς (ἐκδ. K. N. Σάθας): K. N. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α' *Βυζαντινὰ Ἀνέκδοτα* (Βενετία 1872).
- Meyendorff, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία*: J. Meyendorff, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία, Μελέτη τῶν βυζαντινο-ρωσικῶν σχέσεων κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα* (J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia, A Study of Byzantino-Russian relations in the Fourteenth Century*, Cambridge 1981, ἐλλήν. μετάφρ. Ἀθήνα 1988).
- Meyendorff, Κοινωνία καὶ πολιτισμός: J. Meyendorff, Society and Culture in the Fourteenth Century: Reli-

- Meyendorff, *Spiritual Trends*:
J. Meyendorff, *Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, στο *Art et Société à Byzance sous les Paléologues* (Venice 1971) 53-71 (ἀναδ. στο *The Kariye Djami IV*, Princeton, N. J. 1975, 93-106).
- Meyendorff, Ἐκκλησία καὶ πολιτισμός:
J. Meyendorff, Ἐκκλησία καὶ πολιτισμός, στο *Ἡ βυζαντινὴ κληρονομία στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία* (Ἀθήνα 1990).
- Miljković-Peppek, *Deloto na zografite*:
P. Miljković-Peppek, *Deloto na zografite Mihailo i Eutihij* (*L'œuvre des peintres Michel et Eutych*) (Skopje 1967).
- Miljković-Peppek, *Sur les peintres*:
P. Miljković-Peppek, *Sur les peintres, le métropolite Jean et hiéromoine Makarije*, στο *L'école de la Morava et son temps, Symposium de Resava 1968* (Beograd 1972) 239-247.
- Miljković-Peppek, *Peinture en Macédoine*:
P. Miljković-Peppek, *Contribution aux recherches sur l'évolution de la peinture en Macédoine au XIIIe siècle*, στο *L'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani 1965* (Beograd 1967) 189-196.
- Miljković-Peppek, *Saint Jean Kaneo*:
P. Miljković-Peppek, *L'église de Saint Jean le Théologien - Kaneo d'Ochrid*, *KN III.4*, 1967, 67-124 (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Miljković-Peppek, *Veljusa*:
P. Miljković-Peppek, *Veljusa, Manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo Seloto Veljusa kraj Strumica* (Skopje 1981).
- Μίλλερ, *Ιστορία τῆς Φραγκοκρατίας*:
Ο. Μίλλερ, *Ιστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566)*, μετάφρ. Σπυρ. Λάμπρου μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων, τ. Α-Β (Ἀθήναι 1909-1910).
- Miller, *Essays*:
W. Miller, *Essays on the Latin Orient* (Cambridge 1921).
- Millet - Frolov, *Peinture en Yougoslavie III*:
G. Millet - A. Frolov, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie III* (Paris 1964).
- Millet - Velmans, *Peinture en Yougoslavie IV*:
G. Millet - T. Velmans, *La peinture du Moyen âge en Yougoslavie IV* (Paris 1969).
- Millet, *La dalmatique*:
G. Millet, *La dalmatique du Vatican. Les élus images et croyances* (Paris 1945).
- Millet, *Monuments byzantins de Mistra I.2*:
G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra I.2* (Paris 1910).
- Millet, *Monuments de l'Athos I*:
G. Millet, *Monuments de l'Athos I* (Paris 1927).
- Millet - Pargoire - Petit, *Inscriptions*:
G. Millet - J. Pargoire - L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Paris 1904).
- Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις:
Ντ. Μουρίκη, Αἱ διακοσμήσεις τῶν τρούλλων τῆς Εὐαγγελίστριας καὶ τοῦ Ἁγίου Σώζοντος Γερακίου, *ΑΕ* 1971, 1-7.
- Μουρίκη, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ:
Ντ. Μουρίκη, Εἰκόνες ἀπὸ τὸν 12ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα, στο *Σινᾶ: Οἱ Θεσανοὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης* (Ἀθήνα 1990).
- Μουρίκη, *Νέα Μονή*:
Ντ. Μουρίκη, *Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου* (Ἀθήνα 1985).
- Μουρίκη, Προεικονίσεις Περιβλέπτου:
Ντ. Μουρίκη, Αἱ βιβλικαὶ προεικονίσεις τῆς Θεοτόκου εἰς τὸν τρούλλο τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, *ΑΔ* 25, 1970, 217-251.
- Μουρίκη, Σπηλιὰ Πεντέλης:
Ντ. Μουρίκη, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ζ', 1974, 79-119.
- Μουρίκη, Ἅγιος Ἱερόθεος:
Ντ. Μουρίκη, Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ τρούλλου τοῦ Ἁγίου Ἱερόθεου κοντὰ στὰ Μέγαρα, *ΑΑΑ* 11, 1978, 115-142.
- Μουρίκη, *Πλάτσα*:
Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης* (Ἀθήνα 1975).

- Mouriki, Monumental Painting: D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century, στο *L'art byzantin au début du XIVe siècle, Symposium de Gračanica 1973* (Beograd 1978) 55-83.
- Mouriki, Stylistic Trends: D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, *DOP* 34-35, 1980-1981, 77-124.
- Mouriki, The Mask Motif: D. Mouriki, The Mask Motif in the Wall Paintings of Mistra. Cultural Implications of a Classical Feature in Late Byzantine Painting, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ι', 1980-1981, 307-338.
- Mouriki, The Wall Paintings of the Pantanassa: D. Mouriki, The Wall Paintings of the Pantanassa at Mistra: Models of a Painter's Workshop in the Fifteenth Century, στο *The Twilight of the Byzantium, Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire* (ἐκδ. S. Ćurčić - D. Mouriki, Princeton 1991) 217-251.
- Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι*: Ν. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, *Γεράκι* (Θεσσαλονίκη 1981).
- Μουτσόπουλος, Κάρπαθος: Ν. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, Σημειώσεις ιστορικής τοπογραφίας και αρχαιολογίας, *ΕΕΠΣΑΠΘ Ζ'*, 1978.
- Μουτσόπουλος, Ταξιάρχης Έλλανίου ὄρους: Ν. Μουτσόπουλος, Ὁ Ταξιάρχης τοῦ Ἑλλανίου ὄρους στήν Αἷγινα, *Ζυγός* 36-37, 1957, 36-50.
- Μπορμπουδάκης, Βυζαντινά μνημεῖα Κρήτης: Ε. Μπορμπουδάκης, Βυζαντινά καὶ μεσαιωνικά μνημεῖα Κρήτης, *ΑΔ* 30, 1975, Β2, 352-360.
- Μπορμπουδάκης, *Κριτσά*: Μ. Μπορμπουδάκης, *Παναγία Κερά. Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στήν Κριτσά* (Ἀθήνα χχ.).
- Μπορμπουδάκης, Σκλαβεροχώρι: Μ. Μπορμπουδάκης, Παρατηρήσεις στή ζωγραφικὴ τοῦ Σκλαβεροχωρίου, στο *Εὐφρόσυνον, Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη Ι* (Ἀθήνα 1991) 375-398.
- Μπορμπουδάκης, Ἅγιος Νικόλαος Κυριακοσέλι: Μ. Μπορμπουδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Κυριακοσέλια, *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων* (Ἀθήνα 1982) 64-65.
- Μπούρα, Βασίλειος Λεκαπηνός: Λ. Μπούρα, Ὁ Βασίλειος Λεκαπηνὸς παραγγελιοδότης ἔργων τέχνης, στο *Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχή του, Β' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση, Δελφοὶ 1987* (Ἀθήνα 1989) 397-434.
- Mylonas, Remarques architecturales: P. Mylonas, Remarques architecturales sur le katholikon de Chilandar, *Recueil de Chilandar* 6, 1986, 7-45.
- Nastase, Le patronage du Mont Athos: D. Nastase, Le patronage du Mont Athos au XIIIe siècle, *Cyrillo-methodianum* VII, 1983, 71-87.
- Nelson, Byzantine Miniature: R. Nelson, A Thirteenth Century Byzantine Miniature in the Vatican Library, *Gesta* 20, 1981, 213-222.
- Nelson, *The Iconography of Preface*: R. S. Nelson, *The Iconography of Preface and Miniature in the Byzantine Gospel Book* (New York 1980).
- Nersessian, *Freer Gallery of Art*: S. Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Freer Gallery of Art* (Washington 1963).
- Nersessian, *L'illustration des psautiers II*: S. Der Nersessian, *L'illustration des psautiers grecs du Moyen âge, II, Londres add.19.352* (Paris 1970).
- Nersessian, Manuscript at Dumbarton Oaks: S. Der Nersessian, A Psalter and New Testament Manuscript at Dumbarton Oaks, *DOP* 19, 1965, 153-185.
- Nersessian, Parisinus Graecus 74: S. Der Nersessian, Recherches sur les miniatures du Parisinus Graecus 74, *JÖB* 21, 1972, 109-117.
- Nersessian, *Walters Art Gallery*: S. Der Nersessian, *Armenian Manuscripts in the Walters Art Gallery* (Baltimore 1973).

- Neskolić - Nikolić, *Novi Pazar*: J. Neskolić - R. Nikolić, *L'église Saint-Pierre près de Novi Pazar* (Belgrade 1987).
- Νικήτας Χωνιάτης (ἐκδ. J. A. van Dieten): *N. Choniatae Historia* (ἐκδ. J. A. van Dieten, Berlin 1975).
- Nicol, Date of the Paregoritissa: M. D. Nicol, Thomas Despot of Epiros and the Foundation Date of the Paregoritissa at Arta, στὸ *Δώρημα στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο*, *Βυζαντινὰ* 13.2 (Θεσσαλονίκη 1985) 748-758.
- Nicol, *Kantakouzenos*: M. D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Kantacuzenus), ca.1100-1460* (DOS, Washington D.C. 1968).
- Νικόλαος Καλλικλῆς (ἐκδ. R. Romano): *N. Callicle, Carmi* (ἐκδ. R. Romano, Bari 1980).
- Nikolić, Jošanica: R. Nikolić, Apport pour l'étude de la peinture du monastère de Jošanica, *Saopštenja* IX, 1970, 129-143 (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Nikolić, Monastère Ravanica: R. Nikolić, Un apport à l'étude de la peinture murale du monastère Ravanica, *Saopštenja* IV, 1961, 5-32 (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Ξανθουδίδης, *Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ*: Στ. Ξανθουδίδης, *Ἡ ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν* (Ἀθῆναι 1939).
- Ξυγγόπουλος, Μονὴ Προδρόμου: Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Προδρόμου παρὰ τὰς Σέρρας* (Θεσσαλονίκη 1973).
- Ξυγγόπουλος, Ἄγιοι Ἀπόστολοι: Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1953).
- Okunev, Lesnovo: N. L. Okunev, Lesnovo, στὸ *L'art byzantin chez les Slaves, Les Balkans. Recueil Th. Uspenskij* I (Paris 1930) 222-263.
- Omont, *Miniatures*: H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle* (Paris 1929).
- Ὁρλάνδος, *Παρηγορήτισσα*: Ἀ. Ὁρλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης* (Ἀθῆναι 1963).
- Ostrogorsky, *Ἱστορία*: G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους I-III* (ἐλλ. μετ. Ἀθῆνα 1981).
- Πάλλας, Μελετήματα λειτουργικά-ἀρχαιολογικά: Δ. Ι. Πάλλας, Μελετήματα λειτουργικά - ἀρχαιολογικά, *ΕΕΒΣ* ΚΔ', 1954, 158-193.
- Πάλλας, Ἀρχαιολογικά - λειτουργικά: Δ. Ι. Πάλλας, Ἀρχαιολογικά - λειτουργικά, *ΕΕΒΣ* Κ', 1950, 265-313.
- Pallas, *Himmlichen Ordnungen*: D. I. Pallas, Eine Differenzierung unter den Himmlichen Ordnungen (Ikographische Analyse), *BZ* 64, 1971, 55-60.
- Παναγιωτίδης, Ἡ Ἀνάληψη τῆς Ἁγίας Σοφίας: Μ. Παναγιωτίδης, Ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης στὸν τροῦλλο τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Εἰκονογραφικά προβλήματα*, *ΕΕΠΣΑΠΘ* ΣΤ.2, 1974, 67-89.
- Panagiotidi, Peinture monumentale en Grèce: Μ. Panagiotidi, La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'Iconoclasme jusqu' à l'avènement des Comnènes (843-1081), *CahArch.* 34, 1986, 75-108.
- Panić - Babić, *Bogorodica Ljeviška*: Dr. Panić - G. Babić, *Bogorodica Ljeviška*² (Beograd 1988).
- Panić, L'inscription de la Vierge-Ljeviška: Dr. Panić, L'inscription avec les noms des protomaîtres dans l'exonarthex de la Vierge-Ljeviška à Prizren, *Zograf* 1, 1966, 21-23 (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Παντολέων Διάκονος (ἐκδ. F. Halkin): Miracles of St. Michel (ἐκδ. F. Halkin), *Inédits byzantins d'Ochrida, Candie et Moscou* (Brussels 1963).
- Παπαγεωργίου, Κύπριοι ζωγράφοι: Ἀ. Παπαγεωργίου, Κύπριοι ζωγράφοι τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰ., *RDAC* 1974, 195-209.
- Παπαγεωργίου, Ἰδιάζουσαι βυζαντινὰ τοιχογραφία: Ἀ. Παπαγεωργίου, Ἰδιάζουσαι βυζαντινὰ τοιχογραφία τοῦ 13ου αἰῶνος ἐν Κύπρῳ, *Πρακτικά τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Κυπριολογικοῦ συνεδρίου*, *Λευκωσία* 1969 (Λευκωσία 1972) 201-212.

- Papageorgiou, Panagia Chryseleousa: A. Papageorgiou, The Paintings in the Dome of the Church of the Panagia Chryseleousa, Strovolos, στὸ *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture, and History in Memory of Doula Mouriki* (ἐκδ. N. Patterson Sevcenko, Princeton 1999) 147-160.
- Παπαζῶτος, Ἀρχαιολογικά: Θ. Παπαζῶτος, Ἀρχαιολογικά τοῦ ναοῦ τοῦ «Σωτῆρος» τῆς Θεσσαλονίκης, *Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων* (Ἀθήνα 1985) 75.
- Παπαμαστοράκης, Εἰκαστικές ἐκφάνσεις: T. Παπαμαστοράκης, Εἰκαστικές ἐκφάνσεις τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τοῦ Στέφανου Dušan σὲ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ βυζαντινὰ πρότυπά τους, στὸ *Βυζάντιο καὶ Σερβία* (Ἀθήνα 1996) 140-157.
- Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν: T. Παπαμαστοράκης, Ἡ σημασία τῶν προφητῶν στὸν τροῦλλο τῆς Παναγίας τοῦ Ἁρακος καὶ οἱ ἀντίστοιχες περιπτώσεις τῆς Παναγίας Μυριοκεφάλων καὶ τῆς Παναγίας τῆς Veljusa, *ΑΔ* 40, 1985, Α, 71-91.
- Παπαμαστοράκης, Μαυριώτισσα: T. Παπαμαστοράκης, Ἐνα εἰκαστικὸ ἐγκώμιο τοῦ Μιχαὴλ Ἡ Παλαιολόγου: Οἱ ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Μαυριώτισσας στὴν Καστοριά, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΕ', 1989-1990, 221-240.
- Παπαμαστοράκης, Χριστὸς Ἀρχιερέας: T. Παπαμαστοράκης, Ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ-Μεγάλου Ἀρχιερέα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΖ', 1993-1994, 67-78.
- Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος (Ἐπισκοπή): T. Παπαμαστοράκης, Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τροῦλλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Ἐπισκοπῆς) στὴν Κίττα τῆς Μάνης, *ΑΑΑ* 20, 1987, 140-158.
- Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Γεώργιος Βιάννου: T. Παπαμαστοράκης, Ἡ ἔνταξη τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ὑψωσης τοῦ Σταυροῦ σὲ ἓνα ἰδιότυπο εἰκονογραφικὸ κύκλο στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΔ', 1987-1988, 315-328.
- Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: T. Παπαμαστοράκης, Ἅγιος Δημήτριος τοῦ Κατσούρη: Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ τροῦλλου, *Πρακτικὰ Πρώτου Διεθνοῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου* (Ἀρτα 1990) 420-454.
- Pätzold, *Der Akathistos-Hymnos*: A. Pätzold, *Der Akathistos-Hymnos* (Stuttgart 1989).
- Pavlović, Les vêtements des prophètes: L. Pavlović, Contribution à l'étude de l'épigraphie iconographique. Origine et signification primitive des sigles inscrites sur les vêtements des prophètes dans la peinture byzantine et leur transformation ultérieure, *ZLU* 20, 1984, 45-46.
- Petković - Bošković, *Dečani*: V. R. Petković - P. J. Bošković, *Manastir Dečani I-II* (Beograd 1941).
- Petković - Popović, *Nagoričino, Psača, Kalenić*: V. R. Petković - P. J. Popović, *Staro Nagoričino, Psača, Kalenić* (Beograd 1933).
- Petković, *La peinture serbe I*: V. Petković, *La peinture serbe du Moyen âge I* (Beograd 1930).
- Petković, *La peinture serbe II*: V. Petković, *La peinture serbe du Moyen âge II* (Beograd 1934).
- Philippidis - Braat, Inscriptions du Péloponnèse: A. Philippidis - Braat - D. Feissel, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III: Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), *TM* 9, 1982, 267-395.
- Popovich, Virgin Hodegetria at Peć: L. Popovich, Figures of the Prophets in the Dome of the Church of the Virgin Hodegetria at Peć: Identifications and Interpretations of the Texts, στὸ *L'archevêque Danilo II et son époque, Colloque Scientifique International à l'occasion du 650e Anniversaire de sa mort, décembre 1987* (Beograd 1991) 443-469 (στὰ σερβικὰ μὲ ἀγγλικὴ περὶληψη).

- Popovich, Four Prophet Cycles: L. Popovich, Compositional and Theological Concepts in Four Prophet Cycles in Churches Selected from the Period of King Milutin (1282-1321), *Cyrrilomethodianum* 8-9, 1984-1985, 283-317.
- Popovich, Nova Pavlica: L. Popovich, Hitherto Unidentified Prophets from Nova Pavlica, *Zograf* 19, 1988, 25-43.
- Privalova, *Timothésubani*: E. Privalova, *La peinture murale de Timothésubani: Recherches sur la peinture monumentale géorgienne médiéval* (Tbilisi 1980).
- Prolović, *Andreas*: Jadranka Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Tresca* (Wien 1997).
- Radojčić, Bizantisko Slikarstvo: Sv. Radojčić, Bizantisko Slikarstvo od 1400 do 1453, στο *L'école de la Morava et son temps, Symposium de Resava 1968* (Beograd 1972) 1-13.
- Radojčić, L'inscription de Temnić: Sv. Radojčić, L'inscription de Temnić, *ZLU* 5, 1969, 3-11 (στα σερβικά με γαλλική περίληψη).
- Radojčić, La pittura bizantina: Sv. Radojčić, La pittura bizantina del 1400 al 1453, *RSBN* XV, 1968, 41-60.
- Radojčić, Les zographes: Sv. Radojčić, Les zographes, *Zograf* 1, 1966, 4-15.
- Radojčić, *Les maîtres*: Sv. Radojčić, *Les maîtres de l'ancienne peinture serbe* (Beograd 1955, στα σερβικά με γαλλική περίληψη).
- Radojčić, *Lesnovo*: Sv. Radojčić, *Lesnovo* (Beograd 1971).
- Radojčić, *Portraits*: Sv. Radojčić, *Portraits des souverains serbes du Moyen âge* (Skopje 1934, άνατ. Beograd 1996).
- Radojčić, *Staro Slikarstvo*: Sv. Radojčić, *Staro Srpsko Slikarstvo* (Beograd 1966).
- Radovanović, Descente du Christ aux Limbes: J. Radovanović, Les représentations rares de la Descente du Christ aux Limbes dans la peinture serbe du XIV siècle, *Zograf* 8, 1977, 34-47.
- Radović, *Tò μυστήριον τῆς Ἀγίας Τριάδος*: A. Radović, *Tò μυστήριον τῆς Ἀγίας Τριάδος κατὰ τὸν Ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν* (Θεσσαλονίκη 1991²).
- Revel - Neher, *L'arche d'alliance*: E. Revel - Neher, *L'arche d'alliance dans l'art juif et chrétien du second au dixième siècles* (Paris 1984).
- Ristić, Saint Demetrius in Prilep: V. Ristić, The Church of Saint Demetrius in Prilep, *Sinteza* X. 3-4, 1979, 169-227 (στα σερβικά με ἀγγλική περίληψη).
- Rydén, The Andreas Salos: L. Rydén, The Andreas Salos Apocalypse. Greek Text, Translation and Commentary, *DOP* 28, 1974, 197-261.
- Σβορώνος, Ἰωάννης Δαμασκηνός: Ν. Σβορώνος, Παρατηρήσεις γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς δυτικῆς Εὐρώπης: ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, στο *Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη, Α' Διεθνὴς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση, Δελφοὶ 1985* (Ἀθήνα 1987) 115-152.
- Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae*: Th. Schermann, *Prophetarum vitae fabulosae, Indices Apostolorum discipulorumque Domini Dorotheo - Epiphania - Hippolyto - aliisque vindicata* (Lipsiae 1907).
- Serruys, Les Homélies de Léon le Sage: D. Serruys, Les Homélies de Léon le Sage, *BZ* 12, 1903, 167-170.
- Setton, Athens in the Later Twelfth Century: K. Setton, Athens in the Later Twelfth Century, *Speculum* XIX, 1944, 179-208 (άναδ. στο *Athens in the Middle Ages*, Variorum Reprints, London 1975).
- Setton, *Catalan Domination of Athens*: K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388* (Revised Edition Variorum, London 1975).
- Setton, Οἱ Λατίνοι στὴν Ελλάδα: K. M. Setton, Οἱ Λατίνοι στὴν Ἑλλάδα καὶ στο Αἰγαῖο ἀπὸ τὴν 4η Σταυροφορία ὡς τὸ τέλος τοῦ Μεσαίωνα, κεφ. IX, στο *Ἡ ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, Ἀθήνα 1979* (*The Cam-*

- Simić-Lazar, Kalenić: *bridge Medieval History*, IV, *The Byzantine Empire*, έκδ. J. M. Hussey, Cambridge 1966).
- Dr. Simić-Lazar, Kalenić *et la dernière période de la peinture byzantine* (Skopje 1995).
- Skawran, *Middle Byzantine Fresco Painting*: K. Skawran, *The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece* (Pretoria 1982).
- Σούλης, Ἡ πρώτη περίοδος τῆς σερβοκρατίας: Γ. Σούλης, Ἡ πρώτη περίοδος τῆς σερβοκρατίας ἐν Θεσσαλίᾳ (1348-1356), *ΕΕΒΣ* Κ', 1950, 56-73.
- Σούλης, Ὁ τσάρος Στέφανος Δουσάν: Γ. Σούλης, Ὁ τσάρος Στέφανος Δουσάν καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, *ΕΕΒΣ* ΚΒ', 1953, 82-96.
- Soulis, *The Serbs and Byzantium*: G. Soulis, *The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors* (Washington, D.C. 1984).
- Σοφιανός, Δύο μετεωρικά χειρόγραφα: Δ. Σοφιανός, Δύο μετεωρικά χειρόγραφα πελοποννησιακῆς προέλευσης, *Θησαύρισμα, Ἀριστεῖον πνευματικὸν εἰς τὸν Δικαῖον Β. Βαγιακάκον, ΛακΣπονδ* Ι, 1990, 89-110.
- Spatharakis, *The Portrait*: I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts* (Leiden 1976).
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος*: Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτήσουν τὴν αὐτοκρατορία* (Θεσσαλονίκη 1990).
- Stephan, *Apostelkirche*: Cr. Stephan, *Ein byzantinisches Bildensemble. Die Mosaiken und Fresken der Apostelkirche zu Thessaloniki* (Baden-Baden 1986).
- Stefanescu, L'illustration des liturgies I: I. D. Stefanescu, L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient I, *AIPHOS* 1932-1933, 21-77.
- Stefanescu, L'illustration des liturgies II: I. D. Stefanescu, L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient II, *AIPHOS* 1935, 403-508.
- Stiernon, Bulletin sur le Palamisme: D. Stiernon, Bulletin sur le Palamisme, *REB* 30, 1972, 231-341.
- Stiernon, Sébaste et Gambros: L. Stiernon, Notes de titulature et de prosopographie byzantines: Sébaste et Gambros, *REB* 23, 1965, 222-243.
- Στίκας, Une église des paléologues: E. Στίκας, Une église des paléologues aux environs de Castoria, *BZ* 51, 1958, 100-109.
- Στίκας, Ὁσίου Λουκάς: E. Στίκας, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος* (Ἀθήναι 1970).
- Στοιγίγλου, *Μονὴ Βλατάδων*: Γ. Α. Στογιόγλου, Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ πατριαρχικὴ μονὴ τῶν Βλατάδων (Θεσσαλονίκη 1971).
- Στυλιανοῦ, Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης: Α. καὶ J. Στυλιανοῦ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Στέγης παρὰ τὴν Κακοπετρίαν, *ΚυπρΣπονδ* 10, 1946, 95-196.
- Stylianou, *Churches of Cyprus*: A. - J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus* (London 1985).
- Stylianou, Prophet Zachariah: A. - J. Stylianou, Prophet Zachariah «The Sickle», *RDAC* 1984, Nicosia 1984, 348-350.
- Subotić, Žiča: G. Subotić, *Le monastère de Žiča* (Belgrade 1984).
- Σωτηρίου, Ἡ πρώμιος παλαιολόγειος ἀναγέννησις: Μ. Σωτηρίου, Ἡ πρώμιος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰώνα, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Δ', 1966, 257-276.
- Σωτηρίου, Τὸ ὁράριον τοῦ διακόνου: Γ. Α. Σωτηρίου, Τὸ ὁράριον τοῦ διακόνου ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, *ΕΕΘΣΠΑ* Α', 1949, 405-490.
- Tachiaos, Hesychasm: A. E. Tachiaos, Hesychasm as a Creative Force in the Fields of Art and Literature, στὸ *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-Grec, Belgrade 1985* (Belgrade 1987) 117-123.
- Tafrahi, *Curtea de Argeș*: O. Tafrahi, *Monuments byzantins de Curtea de Argeș I-II* (Paris 1931).

- Taft, The Great Entrance:
Taft, The Liturgy of the Great Church:
Taft, The Pontifical Liturgy I-II:
Talbot, *Correspondence*:
Talbot-Rice, *Hagia Sofia*:
Τατάκης, Νικηφόρος μοναχός:
Thierry, A propos des peintures d'Ayvali Köy:
Thierry, Peintures du Xe siècle en Géorgie:
Timken - Matthews, The Dome Pantokrator:
Timken - Matthews, *The Pantokrator*:
Todić, *Gračanica*:
Todić, L'église de la Vierge et du narthex à Peć:
Todić, *Manasija*:
Todić, Mileševa et Žiča:
Todić, Peinture d'Arilje:
Todić, Protaton et la peinture serbe:
Todić, *Staro Nagoričino*:
Todorović, Tableau des donateurs à Ravanica:
Tomeković, Blacherna à Mezapos:
Tomić - Nikolić, *Manasija*:
R. Taft, The Great Entrance, *OCA* 200, 1975.
R. Taft, The Liturgy of the Great Church, *DOP* 34-35, 1980-1981, 45-75.
R. Taft, The Pontifical Liturgy of the Great Church According to a Twelfth Century Diataxis in Codex British Museum Add. 34060, *OCP* 45, 1979, 179-301 καὶ *OCP* 46, 1980, 89-124.
A. M. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople* (Washington, D.C. 1975).
D. Talbot-Rice, *The Church of Hagia Sofia at Trebizond* (Edinburgh 1968).
B. Τατάκης, Νικηφόρος μοναχός ἡσυχαστής, *Κληρονομία* 1. Β' (1969).
N. Thierry, A propos des peintures d'Ayvali Köy (Cappadoce), Les programmes absidaux à trois registres avec Déesis, en Cappadoce et en Géorgie, *Zograf* 5, 1974, 5-22.
N. - J. M. Thierry, Peintures du Xe siècle en Géorgie méridionale et leurs rapports avec la peinture byzantine d'Asie Mineure, *CArch.* XXIV, 1975, 73-113 (ἀναδ. στὸ N. Thierry, *Peintures d'Asie Mineure et de Transcaucasie aux Xe et XIe s.*, Variorum Reprints, London 1977).
J. Timken - Matthews, The Changing Interpretation of the Dome Pantokrator, *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes 1976* (τ. II.A, Ἀθήνα 1981) 419-426.
J. Timken - Matthews, *The Pantokrator: Title and Image* (δ.δ. New York University, 1976, University Microfilms International, Ann Arbor Michigan 1979).
Br. Todić, *Gračanica, Slikarstvo* (Beograd 1988).
B. Todić, Le programme iconographique des fresques de l'église de la Vierge et du narthex à Peć (1330-1337), στὸ *L'archevêque Danilo II et son époque, Colloque scientifique international à l'occasion du 650e anniversaire de sa mort, décembre 1987* (Beograd 1991, στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη) 361-375.
Br. Todić, *Monastère de Resava* (Beograd 1995) (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).
Br. Todić, Mileševa et Žiča - Études parallèles des sujets et de l'iconographie, στὸ *Miliševa dans l'histoire du peuple serbe, Colloque Scientifique International à l'occasion de 750 ans de son existence 1985* (Beograd 1987) 81-89.
Br. Todić, Les particularités du style de la peinture d'Arilje datant de 1296, *ZLU* 13, 1977, 23-43 (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).
Br. Todić, Protaton et la peinture serbe des premières décennies du XIVe siècle, στὸ *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque Serbo-Grec, Belgrade 1985* (Belgrade 1987) 21-31.
Br. Todić, *Staro Nagoričino* (Beograd 1993) (στὰ σερβικά μὲ γαλλικὴ περίληψη).
Dr. Todorović, Contribution à la reconstruction de l'aspect initial du tableau des donateurs à Ravanica, *Zograf* 14, 1983, 68-73.
Sv. Tomeković, Le décor peint de l'église de Blacherna à Mezapos (le Magne), *ZLU* 19, 1983, 1-16.
S. Tomić - R. Nikolić, *Manasija, istorija-zivopis (Manasija, L'histoire-la peinture)*, *Saopštenja* VI, 1964.

- Townsley, Eucharistic Doctrine: A. L. Townsley, Eucharistic Doctrine and the Liturgy in Late Byzantine Painting, *OrChr* 58, 1974, 138-153.
- Treitinger, *Vom oströmischen Kaiser*: O. Treitinger, *Vom oströmischen Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im hofischen Zeremoniell* (Iena 1938 - ἀνατ. Darmstadt 1956).
- Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*: Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας* (Ἀθήναι 1935).
- Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica*: C. A. Trypanis, *Fourteen Early Byzantine Cantica* (Wien 1968).
- Tsoncheva, *Saint George in Sofia*: M. Tsoncheva, *The Church of Saint George in Sofia* (Sofia 1979).
- Tsuji, Paris. Gr. 74: S. Tsuji, The Headpiece Miniatures and Genealogy Pictures in Paris. Gr. 74, *DOP* 29, 1975, 165-203.
- Underwood, *Kariye Djami*: P. A. Underwood, *The Kariye Djami I-III* (New York 1966).
- Φιλόθεος Κόκκινος, *Λόγοι καὶ ὁμιλίαι* (ἐκδ. Β. Ψευτογκᾶ): Φιλοθέου Κοκκίνου, *Λόγοι καὶ Ὅμιλοι* (ἐκδ. Β. Ψευτογκᾶ, Θεσσαλονίκη 1981).
- Φώτιος, *Ἐπιστολαί*: Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί (ἐκδ. Ι. Ν. Βαλέτα, London 1864).
- Φώτιος, *Ὅμιλοι* (ἐκδ. Β. Λαούρδα): Φωτίου Ὅμιλοι (ἐκδ. Β. Λαούρδα, Ἑλληνικά παράρτ. 12, Θεσσαλονίκη 1959).
- Vasiljevskij, Epirotica: V. G. Vasiljevskij, Epirotica saeculi XIII, *IVr.* 3, 1896, 233-299.
- Vassilakis-Mavrakakis, *Gouverniotissa*: M. Vassilakis-Mavrakakis, *The Church of the Virgin Gouverniotissa at Potamies, Crete* (δ.δ. Courtauld Institute of Art, University of London, 1986).
- Velmans, Calendzikha: T. Velmans, Le décor du sanctuaire de l'église de Calendzikha, *CahArch* 36, 1988, 137-159.
- Velmans, Couples chypriotes: T. Velmans, Quelques programmes iconographiques de couples chypriotes du XIIe au XV siècle, *CahArch* 32, 1984, 137-162.
- Velmans, L'image de la Déisis I: T. Velmans, L'image de la Deisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin, Ier partie, *CahArch* 29, 1980-1981, 47-102.
- Velmans, L'image de la Déisis II: T. Velmans, L'image de la Deisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin, IIe partie, *CahArch* 31, 1983, 129-169.
- Velmans, *Laur.VI.23*: T. Velmans, *Le tetraévangile de la Laurentienne, Florence, Laur.VI.23* (Paris 1971).
- Velmans, *Peinture byzantine*: T. Velmans, *La peinture byzantine en Moyen âge* (Paris 1977).
- Voordeckers, Codex Par.gr.1242: E. Voordeckers, Examen codicologique du Codex Par.gr.1242, *Scrip-torium* 21, 1967, 288-294.
- Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek*: G. Vzdornov, *Frescoes of Theophanes the Greek in the Church of the Saviour of the Transfiguration in Novgorod* (Moskva 1976).
- Vzdornov, *Volotovo*: G. I. Vzdornov, *Volotovo* (Moskva 1989).
- Wald, *The Illustrations III.2*: E. T. de Wald, *The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint, III, Psalms and Odes, Part 2: Vaticanus Graecus 752* (Princeton 1942).
- Walter, *Art and Ritual*: Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church* (London 1982).
- Walter, Two Notes on the Deesis: Ch. Walter, Two Notes on the Deesis, *REB* 26, 1968, 311-336.
- Weyl-Carr - Morrocco, *A Byzantine Masterpiece*: A. Weyl-Carr - L. J. Morrocco, *A Byzantine Masterpiece Recovered, The Thirteenth-Century Murals of Lysi, Cyprus* (Austin 1991).
- Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*: Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου, Ζητήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς* (Ἀθήνα 1977).
- Χατζηδάκης, *Μητρόπολη*: Μ. Χατζηδάκης, Νεώτερα γιὰ τὴν τέχνη τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Θ', 1977-1979, 143-175.
- Χατζηδάκης, *Μυστρᾶς*: Μ. Χατζηδάκης, *Μυστρᾶς* (Ἀθήνα 1981).

- Χατζηδάκης, Ἐκ τῶν Ἑλπίου: Μ. Χατζηδάκης, Ἐκ τῶν Ἑλπίου τοῦ Ρωμαίου, *ΕΕΒΣ* ΙΔ' 1938, 393-414.
- Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ - Πάσχου-Τουφεξῆ, *Κατάλογος Α'*: Ἀ. Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ - Χ. Πάσχου-Τουφεξῆ, *Κατάλογος μικρογραφῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', *Χειρόγραφα Καινῆς Διαθήκης Ι-ΙΒ' αἰῶνος* (Ἀθήνα 1978).
- Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ, Ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς Πάτμου: Ἀ. Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ, Ἡ ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς Πάτμου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Α', 1959, 127-134.
- Χριστόφορος Μυτιληναῖος (ἐκδ. E. Kurz): E. Kurz, *Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios* (Leipzig 1903).
- Živković, *Arilje*: Br. Živković, *Arilje* (Beograd 1970).
- Živković, *Bogorodica Ljeviška*: Br. Živković, *Bogorodica Ljeviška, Les dessins des fresques (Les monuments de la peinture serbe médiévale 9, Beograd 1991)*.
- Živković, Conservation des fresques de Ljeviška: Br. Živković, Conservation des fresques de l'église de la Vierge Ljeviška à Prizren, *ZZSK* 6/7, 1956, 256-260 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Živković, Conservation sur les peintures de Ravanica: Br. Živković, Travaux de conservation sur les peintures murales du monastère de Ravanica, *Saopštenja* 7, 1969, 137-143 (στὰ σερβικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη).
- Živković, *Žica*: Br. Živković, *Žica, Les dessins des fresques (Les monuments de la peinture serbe médiévale 4, Beograd 1985)*.
- Živković, *Gračanica*: Br. Živković, *Gračanica, Les dessins des fresques (Les monuments de la peinture serbe médiévale 7, Beograd 1989)*.
- Živković, *Kalenic*: Br. Živković, *Kalenic, Les dessins des fresques (Les monuments de la peinture serbe médiévale 1, Beograd 1982)*.
- Živković, *Manasija*: Br. Živković, *Manasija, Les dessins des fresques (Les monuments de la peinture serbe médiévale 2, Beograd 1983)*.
- Živković, *Pavlitza*: Br. Živković, *L'ancienne et la nouvelle Pavlitza, Les dessins des fresques (Les monuments de la peinture serbe médiévale 11, Beograd 1993)*.
- Živković, *Ravanica*: Br. Živković, *Ravanica, Les dessins des fresques (Les monuments de la peinture serbe médiévale 8, Beograd 1990)*.

EYPETHPIA

Α. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

- Ἄγιον Ὄρος, 284, 285, 286, 287, 296, 297, 301 σημ. 13.
 Ἀθανάσιος Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 156, 284, 285, 286, 287, 296.
 Ἀθανάσιος, κτίτορας, 286.
 Ἀθήνα, 15.
 Αἷγινα, 15.
 Ἀλέξανδρος Basarab, Ρουμάνος βοϊβόδας, 307.
 Ἀλέξιος, ζωγράφος, 312 σημ. 71.
 Ἀλέξιος Α' Κομνηνός, αὐτοκράτορας, 133.
 Ἀναστάσιος Σιναΐτης, 78.
 Ἀνδρέας Κρήτης, 189, 192, 206, 235, 295.
 Andreas, γιὸς τοῦ Σέρβου ἡγεμόνα Vukašin, 312.
 Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος, αὐτοκράτορας, 4, 25, 285, 286, 298, 301, 302, 304, 307, 308, 310, 311, 315 καὶ σημ. 93.
 Ἀνδρόνικος Γ' Παλαιολόγος, αὐτοκράτορας, 304, 321.
 Ἀντώνιος Β' Καυλέας, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 62.
 Ἀπόκαυκος Ἰωάννης, μητροπολίτης Ναυπάκτου, 74.
 Ἀργολίδα, 15.
 Ἄργος, 15.
 Ἀρσένιος Α', ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.
 Ἀρσένιος Αὐτορειανός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 310.
 Ἄρτα, 43.
 Ἀστραπᾶς Μιχαήλ, βλ. Μιχαήλ Ἀστραπᾶς.
 Ἀτταλειάτης Μιχαήλ, 93, 275.
 Ἀττική, 15, 47, 84, 267, 317, 318.
 Ἀχρίδα, 4, 26, 304, 311, 316.
 Babić G., 306, 317, 320.
 Βαβυλώνα, 179, 232.
 Βαρλαάμ, μοναχός, 284.
 Βασίλειος Α' Μακεδόνas, αὐτοκράτορας, 176.
 Βασίλειος (ὁ μέγας), ἐπίσκοπος Καισαρείας, 73, 104, 124, 131, 264, 266, 270, 271 σημ. 27, 275.
 Βασίλειος, ἐπίσκοπος Σελευκείας, 166, 167, 178.
 Beck G. H., 139.
 Βεράτιο, 4, 192.
 Βλαχία, 36, 307.
 Βοήλας Εὐστάθιος, πρωτοσπαθᾶριος, 275.
 Bogdan, πρωτοβεστιάριος, κτίτορας, 312.
 Βοιωτία, 15.
 Brajan, ζουπάνος, κτίτορας, 311.
 Γεράκι, 4, 5.
 Γεράσιμος, ἐπίσκοπος Moravica, 300.
 Γερμανός Α', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 78, 79, 91, 125, 136, 137, 138, 139, 158, 235, 269.
 Γεωργία, 124.
 Γεώργιος Παχυμέρης βλ. Παχυμέρης Γεώργιος.
 Γκιολές Ν., 43 σημ. 30, 125 σημ. 60.
 Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος, 4.
 Γούργουρας, καίσαρας, κτίτορας, 312.
 Γρηγόριος, μοναχός, ζωγράφος, 312.
 Γρηγόριος Ναζιανζηνός, 179, 275, 279, 288, ὁμίλιες, 206, 275, 279.
 Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 71, 134, 284, 285, 286, 289, 292, 293, 294, 296, 313, 314.
 Γρηγόριος Σιναΐτης, 284, 286.
 Curtea de Argeș, 36.
 Δανιήλ (Danilo), ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301 σημ. 13, 313.
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης (Ψευδο-Διονύσιος), 114, 115, 125, 133, 266, 293.
 Διονύσιος, κτίτορας, 286.
 Djurić V., 117, 297, 317.
 Dragana, ἀδελφή τοῦ πρίγκιπα Λαζάρου, 312.
 Δρανδάκης Ν., 150.
 Δωρὴ Ε., 96.
 Δωρόθεος (Ψευδο-Δωρόθεος), 166, 218, 219, 220, 223, 226, 229, 230, 232, 235, 238, 241.
 Δωρόθεος Βλατῆς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, κτίτορας, 313.
 Εἰρήνη Μομφερατική, σύζυγος Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, 315.
 Εἰρήνη Ραούλαινα Παλαιολογίνα, 324.
 Εἰρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα, 285.
 Ἑλένη, σύζυγος Στεφάνου Угoš I, 301.
 Ἐπίδauρος Λιμηρά, 5.
 Ἐπιφάνιος, ἐπίσκοπος Σαλαμίνας Κύπρου, 105, 220.

- Εὐδοκία, σύζυγος Προγόνου Σγουροῦ, 308.
 Εὐσέβιος Καισαρείας, 166, 220, 223, 231, 232, 235, 238, 239, 241.
 Εὐσέβιος, ἐπίσκοπος Moravica, 301.
 Εὐστάθιος Α΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.
 Εὐστάθιος Β΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.
 Εὐτύχιος, ζωγράφος, 296, 297, 302 καὶ σημ. 16, 308, 309 καὶ σημ. 49, 319, 320.
- Grabar A., 61, 92, 265.
 Guy de la Roche, 15.
- Ζαούτζης Στυλιανός, κτίτορας, 62, 125.
 Ζωή, σύζυγος Μιχαήλ Σεβαστοῦ, 310.
- Ἡπειρος, 4.
 Ἡράκλεια, 164.
 Ἡσύχιος Ἱεροσολύμων, 166, 167, 178, 218, 219, 220, 223, 226, 229, 231, 232, 235, 238, 241.
- Θαβώρ ὄρος, 286, 293.
 Θεοδώρητος Κύρου, 74, 78, 166, 167, 202, 206, 210, 213, 219, 221, 229, 235, 275.
 Θεόδωρος Ἀνδίδων, 136.
 Θεόδωρος Δούκας, δεσπότης, 74.
 Θεόδωρος Μετοχίτης βλ. Μετοχίτης Θεόδωρος.
 Θεόδωρος Μοψουεστίας, 139, 220, 222, 224, 225, 226, 229, 237, 242.
 Θεόδωρος Πρόδρομος, 67, 68.
 Θεόδωρος Στουδίτης, 113, 114, 126, 133, 213, 222, 235.
 Θεόδωρος Ὑδρακηνός, 74.
 Θεόκλητος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας, 285, 286, 287, 296.
 Θεοφάνης ὁ Ἑλληνας, ζωγράφος, 77, 251, 290, 292, 295, 324, 325.
 Θεόφιλος Ἀντιοχείας, 67.
 Θεοφύλακτος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας, 67, 74, 133, 166, 218, 219, 221, 222, 226, 231, 232, 234, 235.
 Θεσσαλία, 4, 26, 321.
 Θεσσαλονίκη, 285, 297, 300, 301 σημ. 13, 302, 308, 313, 316.
 Θωμᾶς Ἀκυνιάτης, 70.
- Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος, 124, 125, 137, 138, 266.
 Ἰδουμαία, 242.
 Ἱερουσαλήμ, 15, 81, 109, 251, 259, 301 σημ. 13.
 - Ἀγία Σιών, 99, 109.
 - Οὐράνια, 97, 99, 308.
 - Σιών, 166, 229, 239, 308.
- Ἰσίδωρος Α΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 286.
 Ἰσραήλ, 74, 109, 133, 166, 176, 180, 183, 193, 194, 195, 199, 219, 222, 225, 230, 231, 234, 242, 245, 246, 251, 300, 301, 303, 306, 323, (νέος) 114, 283, 303, 309.
- Ivan Alexandre, Βούλγαρος ἡγεμόνας, 36.
 Ivan Sišman, Βούλγαρος ἡγεμόνας, 36.
 Ἰωάννης Δαμασκηνός, 70, 91, 96 σημ. 75, 101, 102, 105, 115, 185, 206, 219, 294.
 Ἰωάννης, δρουγγάριος, 167.
 Ἰωάννης, εὐαγγελιστής, 72, 73, 111, 248, 294.
 Ἰωάννης, ζωγράφος, 313 καὶ σημ. 81.
 Ἰωάννης Β΄ Κομνηνός, αὐτοκράτορας, 67, 68.
 Ἰωάννης Ε΄ Παλαιολόγος, αὐτοκράτορας, 4.
 Ἰωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός, αὐτοκράτορας, 285, 287, 288, 289, 296, 321.
 Ἰωάννης ΙΔ΄ Καλέκας, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 285.
 Ἰωάννης Μαυρόπουλος, μητροπολίτης Εὐχαΐτων, 113, 133.
 Ἰωάννης, μητροπολίτης, ζωγράφος, 312.
 Ἰωάννης Σιναΐτης, 284.
 Ἰωάννης Χρυσόστομος, 56, 73, 104, 124, 125, 131, 153, 165, 264, 266, 267, 270, 271 σημ. 27, 275.
 Ἰωαννίκιος Β΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 313.
 Ἰωάσαφ, γραφέας, 288.
 Ἰωσήφ Καλόθετος βλ. Καλόθετος Ἰωσήφ.
 Ἰώσηπος, 275.
- Καβάσιλας Νικόλαος, 137, 138, 139, 288.
 Καλαβρία, 284.
 Καλλικλῆς Νικόλαος, 68.
 Κάλιστος Α΄, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 286, 307.
 Καλόθετος Ἰωσήφ, 193, 285, 293, 295.
 Καππαδοκία, 56.
 Καταφυγή, συναδελφὴ Πέτρου ἱερέως, 314-315.
 Katharina τῆς Οὐγγαρίας, σύζυγος Στεφάνου Dragutin, 300.
 Kitzinger E., 269.
 Konstantinides E., 320.
 Korać V., 311.
 Κορυτσά, 36.
 Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης, 166, 190, 220, 223, 225, 226, 231, 232, 235, 238, 240, 241.
 Κοσμάς ὁ Μελωδός, 72, 75, 205, 206, 274.
 Κουλουρᾶς Θεόδωρος, κτίτορας, 311.
 Κρήτη, 15, 16, 70, 71, 150, 290, 315.
 Κυδώνης Πρόχορος, 288, 289.
 Κύπρος, 16, 45, 50, 56, 84, 171, 197, 317, 318.
 Κύριλλος, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, 67, 93, 138.
 Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, αὐτοκράτορας, 119, 132.
 Κωνσταντῖνος Ρόδιος, 62, 71.
 Κωνσταντινούπολη, 4, 15, 25, 61, 82, 98, 99, 108, 109,

- 114, 120, 125, 136, 139 σημ. 36, 148, 285, 286, 287, 288, 296, 299, 301 σημ. 13, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 313, 316.
- Νέα Ίερουσαλήμ, 99.
- Νέα Σιών, 109.
- Λάζαρος, Σέρβος ἡγεμόνας, 26, 300, 306, 307, 312.
Λακωνία, 47, 84, 317, 318.
Λαυρέντιος, ἱερομόναχος, ἡγούμενος, 314.
Λέων ΣΤ' ὁ σοφός, αὐτοκράτορας, 61, 62, 89 σημ. 38, 125, 176.
Λιβέριος (Oliver) Ἰωάννης, δεσπότης, κτίτορας, 304, 311.
Λουδοβίκος Θ', 15.
Λουκάς, εὐαγγελιστής, 112, 131, 249, 250, 252.
Lowden J., 167.
- Μακάριος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας, 302.
Μακάριος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 286.
Μακεδονία, 26, 36.
Μάνη, 43, 44, 310, 317, 318, κάστρο Μαΐνης, 4.
Μανουήλ Α' Κομνηνός, αὐτοκράτορας, 82.
Μανουήλ Καντακουζηνός, δεσπότης, 289, 299.
Μανουήλ Φιλῆς βλ. Φιλῆς Μανουήλ.
Μάξιμος Ὁμολογητής, 136, 139, 184, 193, 292.
Μαρασιάτης Γεώργιος, κτίτορας, 311.
Μαρία, σύζυγος Κωνσταντίνου Σπανῆ, 310.
Marko, Σέρβος ἡγεμόνας, 26, 300, 306, 312.
Μᾶρκος Βλατῆς, ἱερομόναχος, κτίτορας, 313.
Μᾶρκος, εὐαγγελιστής, 124, 125, 131, 266.
Ματθαῖος, εὐαγγελιστής, 248, 249, 250, 252.
Μεγαρίδα, 15.
Μερκούριος, ἐπίσκοπος Moravica, 300.
Μεσαρίτης Νικόλαος, 71.
Μετοχίτης Θεόδωρος, μέγας λογοθέτης, κτίτορας, 285, 307.
Μικρά Ἀσία, 124.
Miliča, σύζυγος πρίγκιπα Λαζάρου, 307, 312.
Miliča, σύζυγος πρωτοβεστιαρίου Bogdan, 312.
Miljković- Perep P., 317.
Μιχαήλ Ἀστραπᾶς, ζωγράφος, 296, 297, 302 καὶ σημ. 16, 308, 309 καὶ σημ. 49, 319, 320.
Μιχαήλ Ἀτταλειάτης βλ. Ἀτταλειάτης Μιχαήλ.
Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος, αὐτοκράτορας, 4, 109, 114, 284.
Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος, αὐτοκράτορας, 315.
Μιχαήλ, Σεβαστός, κτίτορας, 310.
Μιχαήλ Ταρχανειώτης βλ. Ταρχανειώτης Μιχαήλ.
Μιχαήλ Χωνιάτης βλ. Χωνιάτης Μιχαήλ.
Μιχαήλ Ψελλός, βλ. Ψελλός Μιχαήλ.
Μονεμβασιά, κάστρο, 4.
- Μόραβα, δεσποτάτο, 26, 57, 146, 169, 178, 183, 186, 195, 199, 210, 243, 280, 295, 307, 312, 318, 319.
Moravica, 300, 301.
Μουρίκη Ντ., 49 σημ. 53, 89, 90, 105.
Μπαλτογιάννης Σ., 76 σημ. 102.
Μυστράς, 4, 72 σημ. 73, 289, 299, 316.
Musa celnik, 312.
Musić Λάζαρος, γιὸς τοῦ celnik Musa, 312.
Musić Στέφανος, γιὸς τοῦ celnik Musa, 312.
Μυτιληναῖος Χριστόφορος, 62, 63.
- Νάξος, 15.
Ναύπλιο, 15.
Νεῖλος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 286.
Νίκαια, 4.
Νικηφόρος Α', δεσπότης, κτίτορας, 4, 299.
Νικηφόρος Α', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 133.
Νικηφόρος, ὄσιος, 284.
Νικηφόρος Χοῦμνος βλ. Χοῦμνος Νικηφόρος.
Νικόλαος Ἀνδίδων, 136, 137, 138, 139.
Νικόλαος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας, 305, 311.
Νικόλαος (Ἀστραπᾶς), ζωγράφος, 208, 302.
Νικόλαος Καβάσιλας βλ. Καβάσιλας Νικόλαος.
Νικόλαος Μεσαρίτης βλ. Μεσαρίτης Νικόλαος.
Νινευῆ, 228, 231.
Νίφων, ἐπίσκοπος, 36, 314.
Νίφων Α', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 313.
Novgorod, 42, 178, 199.
- Ὁρλάνδος Ἀ., 126 σημ. 61.
Othon de la Roche, 15.
Οὐγγροβλαχία, μητροπόλη, 307.
- Πακουριανὸς Γρηγόριος, κτίτορας, 275.
Πάλλας Δ., 95, 96, 125, 138, 159 καὶ σημ. 112, 113, 162, 269.
Παπαδόπουλος Ἰωάννης, ἱερέας, κτίτορας, 315.
Παρόρια, 286.
Pätzold A. S., 320.
Παῦλος, μητροπολίτης Θηβῶν, 288, 289.
Παχυμέρης Γεώργιος, 193.
Ρεέ, ἀρχιεπισκοπή, 304, 305, 313.
Πελοπόννησος, 88.
Πέτρος, ἱερέας, κτίτορας, 314, 315.
Πρίλαπος, 26, 304.
Privalova E., 253.
Πρόγονος Σγουρός βλ. Σγουρός Πρόγονος.
Πρόκλος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 96.
Πρόχορος Κυδώνης βλ. Κυδώνης Πρόχορος.

Radojčić Sv., 44 σημ. 38, 104, 311, 254.

Radoslav, ζωγράφος, 312.

Ρόδος, 15.

Ρωμανός Β', αυτοκράτορας, 132.

Ρωμανός Δ' Διογένης, αυτοκράτορας, 301.

Ρωμανός ο Μελωδός, 56, 159, 165.

Σάββας Α', αρχιεπίσκοπος Σερβίας, 259, 301, 302, 303.

Σάββας Β', αρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.

Σγουρός Πρόγονος, μεγάλος έταιριάρχης, κτίτορας, 308.

Σερβία, 26.

Σιδηρόκαστρο, 304.

Σικελία, 86.

Σιμωνίδα Παλαιολογίνα, σύζυγος Στεφάνου Milutin, 25, 301, 302, 303.

Σινά, 71.

Σκόπια, 25.

Σπανής Κωνσταντίνος, τσαούσιος δρόγγου Μελιγγών, 310.

Σπάρτη, 5.

Στέφανος (άγιος Συμεών) Nemanja, Σέρβος ήγεμόνας, 300, 303.

Στέφανος Dečanski, Σέρβος ήγεμόνας, 26, 304, 306, 311.

Στέφανος Dragutin, Σέρβος ήγεμόνας, 25, 300.

Στέφανος Dušan, Σέρβος ήγεμόνας, 26, 285, 298, 299, 300, 304, 305, 306, 311, 321.

Στέφανος Lazarević, Σέρβος ήγεμόνας, 25, 26, 298, 300, 307, 312.

Στέφανος Milutin (Uroš II), Σέρβος ήγεμόνας, 25, 136, 169, 170, 260, 280, 300, 301 και σημ. 13, 302, 303, 304, 309, 311, 318, 319.

Στέφανος Πρωτόστεπτος (Provenčani), Σέρβος ήγεμόνας, 300, 304.

Στέφανος Uroš I, Σέρβος ήγεμόνας, 300, 301.

Στέφανος Uroš IV, Σέρβος ήγεμόνας, 26, 300, 312.

Στρώμνιτσα, 26, 304.

Συμεών, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 129, 137, 139, 152, 157, 159.

Συμεών ο νέος Θεολόγος, 284.

Συμεών, πατριάρχης Τυρνόβου, 305.

Σωτηρίου Γ., 160.

Σωφρόνιος (Ψευδο-Σωφρόνιος), 78, 79, 96, 137, 158, 269.

Ταράσιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 189, 192, 235.

Ταρχανειώτης Μιχαήλ, πρωτοστράτορας, κτίτορας, 307, 308.

Ταύγετος, 310.

Τζυκανδύλης Μανουήλ, γραφεύς, 289, 290.

Thierry N., 110.

Timken-Matthews J., 62.

Tomeković Sv., 44 σημ. 37.

Townsley A. L., 95.

Τρεμπέλας Π., 104.

Υάκινθος, μητροπολίτης Βλαχίας, 36, 307.

Υπάτη, 286.

Φιλής Μανουήλ, 63, 115, 136, 137, 168.

Φιλόθεος, 167.

Φιλόθεος Κόκκινος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 157, 164, 286.

Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 61, 62, 70, 101, 116.

Χαλκηδόνα, 139 σημ. 36.

Χίος, 15, 16.

Χοῦμνος Νικηφόρος, 285.

Χριστόφορος Μυτιληναῖος βλ. Μυτιληναῖος Χριστόφορος.

Χωνιάτης Μιχαήλ, μητροπολίτης Ἀθηνῶν, 267.

Ψελλός Μιχαήλ, 136.

Vuk, γιός τοῦ πρίγκιπα Λάζαρου, 307, 312.

Vukašin, Σέρβος ήγεμόνας, 306, 312.

Walter Cr., 110.

B. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἅγιον Ὄρος,

- Καρυές, Πρωτάτο, 250, 287, 288, 296, 297, 317.
- Μονή Βατοπεδίου, 69, 254, 296, 297, 320.
 - εἰκόνα ἀγίας Ἄννας καὶ Παναγίας, 92 καὶ σημ. 57.
 - κώδ. ἀρ. 918, 111 σημ. 9.
 - κώδ. ἀρ. 937, 131 σημ. 80.
- Μονή Κουτλουμουσίου, 73.
- Μονή Μεγίστης Λαύρας, εἰκόνα Ἰωάννη Θεολόγου, 92 καὶ σημ. 57.
 - παρεκκλήσιο Ἀγ. Νικολάου, 76.
- Μονή Ξηροποτάμου, δίσκος, 90, 147, 148, 153, 154, 155, 156, 157, 158.
- Μονή Παντελεήμονος, κώδ. ἀρ. 6, 89 σημ. 38.
- Μονή Παντοκράτορος, 287, 314 σημ. 85.
 - κώδ. ἀρ. 61, 279 σημ. 12.
- Μονή Χιλανδαρίου, 25, 28, 29, 51, 96, 136, 140, 142, 154, 176, 186, 187, 198, 200, 201, 204, 207, 209, 212, 214, 221, 222, 224, 225, 227, 233, 236, 237, 241, 242, 243, 246, 260, 281, 301 σημ. 13, 302, 320, 321.

Ασί, ναὸς Ἀγ. Γεωργίου, 90.

Ἅγιος Ἰωάννης Πυργιώτισσας (Κρήτη), ναὸς Ἀποστόλου Παύλου, 16, 20, 53, 298, 315.

Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασιᾶς (Λακωνία), ναὸς Ἀγ. Νικολάου, 5, 10, 49, 66, 72, 80 σημ. 3, 81, 86, 87, 88, 89, 98, 100, 102, 103 καὶ σημ. 35, 110, 116, 117, 119, 125, 127, 129, 178, 204, 205, 216, 242, 269, 270.

Ἁγριακὸνα (Λακωνία), ναὸς Ταξιαρχῶν, 96, 256.

Ἀθήνα,

- Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, κώδ. ἀρ. 7, 279 σημ. 12.
 - κώδ. ἀρ. 15, 279 σημ. 12.
 - κώδ. ἀρ. 211, 89 σημ. 38.
 - κώδ. ἀρ. 2645, 111, 270.

Αἴγινα,

- Ἑλλάνιον ὄρος, ναὸς Ταξιαρχῶν, 15, 18, 55, 65, 66, 68, 72, 257-258.
- ναὸς Ἀγ. Θεοδώρων (Ὁμορφὴ Ἐκκλησία), 86.

Ἀράδενα (Κρήτη), ναὸς Ἀρχιστράτηγου, 16, 21.

Αἰρίλε, ναὸς Ἀγ. Ἀχιλλείου, 25, 26, 27, 108, 175, 180, 183, 184, 192, 194, 196, 224, 227, 228, 233, 236, 237, 239, 241, 242, 245, 280, 300.

Ἄρτα,

- ναὸς Ἀγ. Δημητρίου τοῦ Κατσούρη, 43, 71, 80 σημ. 3, 86, 107 σημ. 51, 117, 119, 123, 132 καὶ σημ. 85, 133, 140 σημ. 43, 168, 169, 182, 185, 200, 202, 203, 205, 208, 210, 212, 215, 218, 222, 223, 227, 228, 229, 231, 233, 236, 238, 241, 282, 322.
- ναὸς Ἀγ. Νικολάου τῆς Ροδιᾶς, 43, 73 σημ. 77, 117, 119, 120, 122, 140 σημ. 43, 168, 212, 214, 227, 228, 269.
- Παρηγορήτισσα, 4, 6, 40, 41, 65, 66 σημ. 23, 106, 126 καὶ σημ. 61, 172, 175, 177, 180, 181, 183, 184, 188, 191, 193, 194, 198, 201, 204, 205, 208, 209, 212, 215, 224, 227, 228, 236, 237, 277 σημ. 11, 279, 280, 299, 320.

Ἀσίνου (Κύπρος), Παναγία Φορβιώτισσα, 76 σημ. 103, 80 σημ. 3, 86.

Ἀττική, βλ. Γαλάτσι, Δαφνί, Καλύβια Κουβαρά, Κορωπί, Μαρκόπουλο, Μέγαρα, σπηλιά Πεντέλης, Χαλιδού.

Ἀχρίδα,

- ναὸς Ἀγ. Ἰωάννη Kaneo, 4, 6, 40, 41, 74, 120, 131, 175, 176, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 198, 203, 208, 209, 216, 233, 246, 274, 280, 316, 317.
- Περίβλεπτος, 4, 5, 40, 41, 66 σημ. 23, 73, 74, 102, 106, 120, 131, 174, 177, 180, 181, 188, 189, 191, 204, 207, 209, 212, 214, 216, 217, 221, 222, 224, 226, 231, 233, 234, 236, 237, 239, 240, 247, 250, 274, 280, 281, 288, 298, 308, 309, 310, 317, 319.
- Zaum, Παναγία Ζαχλουμίτισσα, 26, 32, 40, 123, 127, 129, 130, 312.

Βαβυλᾶς (Λακωνία), ναὸς Ἀγ. Γεωργίου, 87, 88.

Βαλσαμόνερο (Κρήτη), ναὸς Ἀγ. Φανουρίου, 147, 154, 155, 159, 161, 162, 287.

Βαλτιμόρη,

- Walters Art Gallery, - κώδ. gr. 522, 252.
- κώδ. gr. 539, 252.

Banjska, ναὸς Ἀγ. Στεφάνου, 301 σημ. 13.

Βατικανό, Biblioteca Vaticana,

- κώδ. Chisi. R. VIII.54, 167, 174, 244 σημ. 590.
- κώδ. Vat. gr. 1153+1154, 167, 174, 230, 234, 237, 240, 244 σημ. 590.
- κώδ. Vat. gr. 752, 80.

- κώδ. Vat. gr. 624, 289.
- κώδ. Vat. gr. 1162, 260.
- κώδ. Vat. gr. 1210, 131 σημ. 80.
- κώδ. Vat. gr. 623, 289.
- Βελανίδια (Λακωνία), ναός Μεταμόρφωσης, 5, 12, 41.
- Βενετία, Άγιος Μάρκος, 88.
- Βεράτιο, ναός Άγ. Τριάδας, 4, 7, 53, 233, 235.
- Βέροια, ναός Χριστού, 256.
- Βιάννος (Κρήτη), ναός Άγ. Γεωργίου, 80 σημ. 5, 87.
- Βιέννη, Nationalbibliothek, κώδ. Suppl. gr. 154, 78.
- Bojana, ναός Άγ. Παντελεήμονα και Νικολάου, 53, 65, 121.
- Borje, ναός Χριστού Ζωοδότη, 36, 38, 41, 42, 117, 314.
- Βρέστενα (Λακωνία), Παναγία Βρεστενίτισσα, 80 σημ. 4, 96, 256.
- Βροντήσι (Κρήτη), ναός Άγ. Αντωνίου, 147, 148, 151, 154, 155, 157, 158, 160, 161, 162, 164, 287.
- Γαλάτσι, ναός Άγ. Γεωργίου (Όμορφη Έκκλησιά), 15, 17, 49, 64, 65, 66 σημ. 23, 67, 72, 98, 100, 102, 103 σημ. 36, 110, 111, 122, 130, 242, 318.
- Γεράκι,
 - Εὐαγγελίστρια, 46, 83, 84, 89, 117, 119, 123 σημ. 54, 126, 128, 131, 140 σημ. 43, 175, 187, 188 σημ. 84, 190, 202, 215, 227, 228, 232, 233, 234, 236, 238, 317.
 - ναός Άγ. Σώζοντος, 5, 9, 10, 50, 83, 84, 89, 117, 118, 119, 125, 127, 174, 177, 179, 181, 183, 184, 191, 192, 196, 198, 201, 208, 209, 216, 243, 245, 253, 269, 317.
- Calendzikh, ναός Άγ. Γεωργίου, 147, 148, 152, 154, 161, 243, 244.
- Čučer, ναός Άγ. Νικήτα, 25, 29, 51, 136, 155, 159, 170, 176, 177, 179, 198, 200, 201, 204, 205, 209, 212, 214, 215, 227, 228, 230, 280, 301 σημ. 13, 302 και σημ. 16, 319, 320.
- Curtea de Argeș, ναός Άγ. Νικολάου, 36, 37, 40, 57, 64, 168, 178, 198, 201, 204, 205, 209, 210, 216, 217, 218, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 239, 240, 243, 244, 247, 279, 295, 307.
- Δάλι (Κύπρος),
 - ναός Άγ. Γεωργίου, 16 σημ. 15.
 - ναός Άγ. Δημητρίου, 16 σημ. 15.
- Δαφνί, Μονή Δαφνίου, 54, 65, 80 σημ. 2, 86, 168, 176, 182, 183, 187, 190, 197, 198, 200, 203, 208, 215, 217, 223, 226, 228, 232, 234, 236, 238, 241, 282.
- Dečani, ναός Χριστού Παντοκράτορος, 26, 31, 51, 80 σημ. 4, 5, 94, 95, 131, 135, 140, 144, 145, 146, 148, 151, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 175, 177, 178, 180 σημ. 34, 181, 198, 199, 204, 209, 211, 212, 214, 224, 227, 228, 236, 237, 268, 280, 304, 305, 306, 318, 319, 320, 321.
- Djurdjevi Stupovi, ναός Άγ. Γεωργίου, 86, 198, 202.
- Δούρα Εύρωπου (Dura Europos) συναγωγή, 96, 97.
- Έλασσόνα, Παναγία Όλυμπιώτισσα, 4, 9, 46, 65, 66 σημ. 23, 69, 71, 73, 83, 84, 85, 93, 94, 95, 97, 106, 118, 120, 129, 146, 172, 174, 176, 179, 188, 191, 198, 201, 202, 209, 212, 213, 219, 227, 228, 280, 292, 320, 321.
- Έξαρχος (Φθιώτιδα), ναός Άγ. Νικολάου, 15, 17, 56, 71, 98, 102, 103 σημ. 35, 116, 122, 129, 130, 174, 188, 191, 216, 217.
- Έξω Μάνη (Μεσσηνία) βλ. Κούμανι, Μεγάλη Κασάνια, Πλάτσα.
- Freising, καθεδρικός ναός, εικόνα Παναγίας Άγιοσορίτισσας, 92 σημ. 57.
- Gračanica, ναός Εὐαγγελισμού της Παναγίας, 25, 29, 51, 65, 66 σημ. 23, 80 σημ. 4, 95, 102, 107 σημ. 51, 128, 135, 140, 141, 142, 143, 154, 160, 161, 162, 163, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 180 σημ. 34, 181, 192, 198, 200, 201, 204, 207, 209, 211, 212, 213, 215, 221, 222, 227, 228, 236, 237, 250, 256, 280, 281, 296, 297, 301 σημ. 13, 302, 303, 319, 320, 321.
- Ζυρίχη, Άστική Βιβλιοθήκη, κώδ. gr. C 27, 290.
- Θεολόγος (Λακωνία), ναός Άγ. Νικολάου, 5, 14, 47, 65, 72, 80 σημ. 6, 83, 84, 94, 95, 98, 100 και σημ. 23, 102, 103 σημ. 35, 104, 107, 117, 118, 119, 125, 128, 174, 177, 188, 191, 204, 209, 216, 227, 270, 271, 318.
- Θεσσαλονίκη,
 - Άγιος Γεώργιος (Ροτόντα), 323.
 - Άγιος Εὐθύμιος, παρεκκλήσιο Άγ. Δημητρίου, 287, 296, 297, 308, 310.
 - Άγ. Σοφία, 55.
 - Μονή Βλατάδων, 4, 8, 9, 44, 64, 73, 98, 100 και σημ. 23, 101, 102, 117, 270, 271, 287, 313, 314.
 - ναός Άγ. Αϊκατερίνης, 4, 7, 40, 42, 116, 133.
 - ναός Άγ. Αναστασίας, 288.
 - ναός Άγ. Αποστόλων, 4, 7, 8, 53, 65, 66, 75, 169, 175, 176, 177, 179, 198, 199, 201, 203, 204, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 215, 227, 228, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 241, 242, 247, 248, 250, 274, 281, 313, 320.
 - ναός Άγ. Δημητρίου, 287.
 - ναός Άγ. Νικολάου Όρφανοῦ, 155, 256, 288, 297.
 - ναός Παναγίας Χαλκίων, 55, 187, 198, 203, 205, 208, 210, 212, 215, 223, 236.
 - ναός Σωτήρα, 4, 8, 135, 136, 164, 165, 174, 177, 178, 189, 191, 198, 204, 209, 216, 217, 227, 239, 259, 260, 313, 314, 323.

- Ἱερουσαλήμ,
- Βιβλιοθήκη Ἑλληνικοῦ Πατριαρχείου, κώδ. Σταυροῦ 109, 264, 265, 266, 268.
- ναὸς τῆς Σιών, 259.
- Πανάγιος Τάφος, 81.
- Ikorta, ναὸς Ἀρχαγγέλων, 120 σημ. 41.
- Ischani, 120 σημ. 41, 253.
- Ivanovo, 287.
- Jošanica, ναὸς Ἀγ. Νικολάου, 26, 35, 52, 57, 108, 180, 183, 184, 193, 194, 195, 198, 216, 233, 245, 249, 312, 318, 319.
- Κάιρο, Κοπτικὸ Μουσεῖο, 120 σημ. 42.
- Κακοπετριά (Κύπρος), ναὸς Ἀγ. Νικολάου τῆς Στέγης, 16, 24, 25, 66, 71, 118, 119, 125, 127, 140 σημ. 43, 171, 172, 176, 178, 180, 184, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 196, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 209, 216, 217, 227, 228, 233, 234, 247, 280, 318.
- Kalenic, ναὸς Εἰσοδείων τῆς Θεοτόκου, 26, 35, 36, 51, 57, 69, 108, 135, 140, 154, 169, 170, 175, 178, 179, 180, 184, 186, 191, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 204, 205, 207, 216, 219, 220, 224, 225, 227, 228, 230, 233, 234, 239, 243, 245, 247, 248, 279, 287, 295, 307, 312, 319.
- Καλοπαναγιώτης (Κύπρος), ναὸς Ἀγ. Ἡρακλειδίου στὴ μονὴ Λαμπαδιστῆ, 16, 21, 22, 45, 81, 83, 84, 87, 88 σημ. 33, 118, 119, 125, 127, 130, 132, 140 σημ. 43, 171, 174, 178, 179, 180, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 208, 209, 212, 214, 216, 227, 229, 233, 234, 246, 275, 280, 318.
- Καλύβια Κουβαρά (Ἀττική), ναὸς Ἀγ. Πέτρου, 98, 102, 103 σημ. 34.
- Καππαδοκία, Göreme,
- Carikli Kilise, 123.
- Karanlik Kilise, 123.
- Tokali Kilise, 131.
- Karan, ναὸς Εὐαγγελισμοῦ τῆς Παναγίας, 26, 30, 55, 181, 196, 233, 238, 243, 244, 245, 256, 257, 299, 311, 316.
- Κάρπαθος, Ἐξήδες, ναὸς Ἀγ. Μάμα, 16, 19, 55, 259.
- Καστοριά,
- ναὸς Ἀγ. Ἀθανασίου τοῦ Μουζάκη, 314.
- ναὸς Ἀγ. Γεωργίου, 298 σημ. 1.
- Παναγία Μανωιώτισσα, 206.
- Κάτω Λεύκαρα (Κύπρος), ναὸς Ἀρχαγγέλων, 182, 183, 186, 187.
- Κίεβο,
- ναὸς Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, 62, 161.
- ναὸς Ἀγίας Σοφίας, 62, 102, 116, 129, 130, 161, 254.
- Kintsvisi, ναὸς Ἀγ. Νικολάου, 120 σημ. 41.
- Κίτι (Κύπρος), Παναγία Ἀγγελόκτιστη, 100 σημ. 23.
- Κίττα (Μέσα Μάνη),
- ναὸς Ἀγ. Γεωργίου (Ἐπισκοπή), 43, 123, 130, 131, 140 σημ. 43, 168, 175, 176, 180, 182, 187, 190, 191, 197, 198, 200, 203, 208, 210, 268.
- ναὸς Ἀγ. Σεργίου καὶ Βάκχου, 5, 10, 40, 42, 65, 66, 117, 119, 184, 311, 317.
- Koporin, 312.
- Κορωπί (Ἀττική), ναὸς Μεταμόρφωσης, 44, 53, 78, 121, 128.
- Κούμανι (Ἐξω Μάνη), ναὸς Ἀγ. Ἀναργύρων, 5, 11, 40, 41, 65, 66, 67, 72, 125, 126, 317.
- Kovalevo (Novgorod), ναὸς Μεταμόρφωσης, 42, 116, 155, 176, 178, 179, 183, 197, 199, 225, 230, 242, 243, 244, 295.
- Κρήτη βλ. Ἅγιος Ἰωάννης Πυργιώτισσας, Ἀράδενα, Βαλσαμόνερο, Βιάννος, Βροντήσι, Κριτσά, Κυριακοσέλια, Λαμπινή, Μαργαρίτες, Μελισσουργάκι, Μέρωνας, Μοναστηράκι, Μυριοκέφαλα, Ποταμιές, Πρινές, Σίβα, Σκλαβεροχώρι, Χρωμοναστήρι.
- Κριτσά (Κρήτη), Παναγία Κερά, 16, 20, 55, 127, 168, 204, 209, 236, 255, 257.
- Kučevište, ναὸς Παναγίας, 26, 29-30, 52, 253, 254, 311, 318.
- Κύθηρα, Ποῦρκο, ναὸς Ἀγ. Δημητρίου, 55.
- Κύπρος, βλ. Ἀσίνου, Δάλι, Κακοπετριά, Καλοπαναγιώτης, Κάτω Λεύκαρα, Κίτι, Λαγουδερά, Λύση, Πελέντρι, Πέρα-Χωριό, Πύργα, Στρώβολος, Τρίκωμο.
- Κυριακοσέλια (Κρήτη), ναὸς Ἀγ. Νικολάου, 45, 68, 98, 99, 117, 119, 123 σημ. 54, 130, 133.
- Κωνσταντινούπολη,
- Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 120 σημ. 42.
- Ἅγιοι Ἀπόστολοι, 56, 62, 71.
- Ἀγία Σοφία, 74, 82, 89 σημ. 38, 114, 177, 274.
- Ζωοδόχος Πηγή, 56.
- Ἱερὸν Παλάτιον, 82.
- Νέα Ἐκκλησία, 176.
- Παναγία τοῦ Φάρου, 61, 101, 116.
- Τρίκλινο, 64.
- Ὡάτον, 62.
- λειψανοθήκη Μανουὴλ Κομνηνοῦ, 82.
- Μονὴ Εὐεργέτη Χριστοῦ, 63.
- Μονὴ Ζαούτζη, 62.
- Μονὴ Καυλέα, 62.
- Μονὴ Ὁδηγῶν, 288.
- Μονὴ Παμμακαρίστου, 4, 6, 7, 53, 65, 66 σημ. 23, 168, 175, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 204, 207, 208, 209, 212, 213, 215, 221, 224, 227, 229,

- 230, 233, 234, 236, 239, 240, 241, 242, 281, 307, 320.
 - Μονή Παντοκράτορος, 67, 68.
 - Μονή τῆς Χώρας, 72, 136, 147, 148, 158, 185, 250, 256, 307, 323, 324.
 Κῶς, Ἀσφεντιοῦ, 128.
- Λακωνία**, βλ. Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασιάς, Ἀγριακόννα, Βαβυλᾶς, Βελανίδια, Βρέστενα, Γεράκι, Θεολόγος, Μαλέας, Μέσα Μάνη (Κίττα, Μέξαπος, Μπουλαριοί, Πύργος Διροῦ), Μυστρᾶς, Φλόκα, Φούτια.
- Λαγουδερά (Κύπρος)**, Παναγία Ἀρακιώτισσα, 46, 71, 80 σημ. 6, 84, 85 καὶ σημ. 24, 106, 111, 123, 129, 130, 140 σημ. 43, 168, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 182, 183, 187, 189, 190, 192, 197, 198, 200, 202, 203, 205, 208, 210, 212, 213, 215, 217, 227, 228, 232, 234, 282, 318.
- Λαμπινή (Κρήτη)**, Παναγία Λαμπινή, 16, 21.
- Lesnovo**, ναὸς Ἀρχαγγέλων, 26, 31, 52, 65, 66 καὶ σημ. 23, 67, 69, 70, 71, 72, 77, 120, 121, 126, 128, 135, 144, 155, 161, 162, 163, 171, 175, 176, 177, 180, 185, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 217, 233, 234, 243, 244, 250, 253, 254, 280, 281, 287, 290, 291, 292, 295, 299, 304, 305, 311, 316, 318, 320, 324.
- Limburg an-der-Lahn**, καθεδρικός ναὸς, λειψανοθήκη παρακοιμώμενου Βασιλείου, 83.
- Ljubostinja**, ναὸς Κοίμησης τῆς Παναγίας, 26, 34, 35, 57, 181, 186, 188, 189, 209, 210, 212, 215, 218, 219, 221, 222, 236, 239, 240, 246, 279, 312.
- Λονδίνο**, British Library,
 - κῶδ. Add. 19.352, 279 σημ. 12.
 - κῶδ. 40.731, 279 σημ. 12.
- Λύση (Κύπρος)**, ναὸς Ἀγ. Θεωφαντοῦ, 16, 22, 50, 66, 81, 83, 84, 85, 90, 98, 100, 102, 103 σημ. 36, 112, 118, 125, 127, 130, 242, 314, 318.
- Μαλέας (Λακωνία)**, ναὸς Ἀγ. Γεωργίου, 5, 14, 54, 174, 180, 183, 184, 188, 191, 216, 218, 233, 239, 241, 242, 247, 317.
- Manasija**, ναὸς Ἀγ. Τριάδας, 26, 35, 51, 57, 108, 135, 140, 147, 154, 159, 169, 175, 178, 180, 184, 186, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 209, 210, 212, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 279, 295, 307, 319, 320.
- Manglisi**, ναὸς Τιμίου Σταυροῦ, 120 σημ. 41.
- Μαργαρίτες (Κρήτη)**, ναὸς Ἀγ. Ἰωάννη, 70.
- Μαρκόπουλο (Ἀττική)**, ναὸς Ταξιαρχῶν, 15, 17, 54, 65, 66 καὶ σημ. 23, 67, 174, 176, 188, 191, 198, 199, 201, 216, 221, 222, 253, 254.
- Μαρκόπουλο - Βαραμπᾶς (Ἀττική)**, ναὸς Παναγίας, 15, 18.
- Markov Manastir**, ναὸς Ἀγ. Δημητρίου, 26, 32, 33, 40, 42, 65, 66, 75, 116, 129, 130, 131, 133, 147, 148, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 165, 169, 170, 174, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 191, 198, 200, 201, 203, 204, 209, 212, 215, 216, 217, 221, 223, 227, 228, 233, 234, 239, 240, 243, 244, 246, 247, 274, 280, 281, 290, 291, 293, 295, 306, 316, 320, 324.
- Matejić**, ναὸς Παναγίας, 52, 155, 253, 318.
- Ματσούκα (Πόντος)**, Sarmasikli, 269 σημ. 23.
- Μεγάλη Καστάνια (Ἐξω Μάνη)**,
 - ναὸς Ἀγ. Νικολάου Τρικάμπανου, 5, 14, 15, 54.
 - ναὸς Ἀγ. Πέτρου, 5, 11, 40, 42, 75, 125, 127, 130, 180, 184.
- Μέγαρα (Ἀττική)**,
 - ναὸς Ἀγ. Ἰερόθεου, 48, 63, 83, 84 καὶ σημ. 21, 85 καὶ σημ. 24, 98, 100 καὶ σημ. 23, 103 σημ. 36, 106 σημ. 49, 117, 118, 119, 122, 130, 168, 175, 182, 183, 187, 190, 203, 212, 215, 217, 223, 227, 228, 267, 270, 318.
 - ναὸς Σωτήρα, 15, 47, 63, 65, 83, 84, 85, 98, 100 καὶ σημ. 23, 103 σημ. 36, 117, 118, 119, 269, 318.
- Μέξαπος (Μέσα Μάνη)**, Βλαχέρνα, 5, 11, 44, 98, 100 καὶ σημ. 23, 102, 122, 317.
- Μελισσουργάκι (Κρήτη)**, ναὸς Ἀγ. Γεωργίου, 70.
- Μέρμπακας (Ἀργολίδα)**, ναὸς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου, 15, 18, 125, 127.
- Μέρωνα (Κρήτη)**, ναὸς Παναγίας, 70.
- Μέσα Μάνη (Λακωνία)** βλ. Κίττα, Μέξαπος, Μπουλαριοί, Πύργος Διροῦ.
- Μεσσηνία** βλ. Ἐξω Μάνη (Κούμανι, Μεγάλη Καστάνια, Πλάτσα), Σαμάρι.
- Μετέωρα**,
 - Μονή Ἀγίας Τριάδας, κῶδ. ἀρ. 1, 289.
 - Μονή Μεταμόρφωσης, 74, 286, 287, 314 σημ. 85.
- Mileseva**, ναὸς Ἀνάληψης, 56, 259.
- Μοναστηράκι (Κρήτη)**, Ἅγιος Ἰωάννης Καλογήρου, 159.
- Μόσχα**, Μουσείο Pushkin, εἰκόνα Γρηγορίου Παλαμᾶ, 287.
 - Orujejnaya Palata, εἰκόνα Ὁδηγήτριας, 92 σημ. 57.
 - Πινακοθήκη Tretiakov, εἰκόνα Ὁδηγήτριας, 92 σημ. 57.
 - Συνοδικὴ Βιβλιοθήκη, κῶδ. gr. 129 (ψαλτήριο Chludov), 85.
- Μπουλαριοί (Μέσα Μάνη)**, ναὸς Ἀι. Στράτηγον, 43, 75, 80 σημ. 3, 86, 103 σημ. 34, 125, 128, 168, 274, 317.

Μυριοκέφαλα (Κρήτη), ναός Παναγίας, 45, 63, 64, 65, 71, 98, 99, 100 σημ. 23, 102, 103, 104, 106, 130, 168, 177, 182, 185, 187, 189, 190, 191, 203, 208, 212, 215, 218, 245.

Μυστράς,

- Ἁγία Σοφία (ΒΑ. παρεκκλήσιο) 149, (ΝΑ. παρεκκλήσιο) 147, 149, 150, 154, 155, 157, 163.
- Εὐαγγελίστρια, 5, 13, 14, 47, 73, 83, 84, 85, 93, 94, 95, 98, 100 καὶ σημ. 23, 101, 107, 118, 119, 125, 128, 168, 256, 318.
- Κάστρο, 4.
- Μητρόπολη, 94, 114.
- Ὁδηγήτρια, 72, 250, (ΝΔ. παρεκκλήσιο), 120.
- Παντάνασσα, 72 καὶ σημ. 73, 250.
- Περίβλεπτος, 4, 5, 12, 13, 47, 72, 75, 80 σημ. 6, 83, 84, 85, 90, 93, 94, 95, 98, 100 καὶ σημ. 23, 102, 103 σημ. 35, 105, 106, 107, 108, 118, 125, 128, 130, 131, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 163, 164, 168, 169, 170, 175, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 196, 204, 205, 209, 211, 212, 215, 216, 217, 221, 222, 227, 229, 230, 231, 233, 235, 237, 239, 245, 246, 268, 271, 274, 279, 280, 288, 289, 299, 317, 323.

Νάξος,

- Ἀπείρανθος, ναὸς Ἀγ. Παχωμίου, 53, 121.
- Κεραμί, ναὸς Ἀγ. Ἰωάννη Θεολόγου, 15, 18, 19, 52, 53, 65, 73, 121, 323.
- Μονή, ναὸς Παναγίας Ἀρκουλιώτισσας, 269 σημ. 23.
- Χαλκί, ναὸς Ἀγ. Γεωργίου Διασορίτη, 117, 130.
- Χαλκί, Πρωτόθρονη, 42, 73 σημ. 77, 116, 128, 129, 168, 175, 187, 197, 198, 203, 212, 215, 232, 236, 253.

Neredica, ναὸς Σωτήρα Χριστοῦ, 56.

Nerezi, ναὸς Ἀγ. Παντελεήμονα, 80 σημ. 1, 86, 90.

Νίκαια, ναὸς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου, 80 σημ. 2, 86, 114.

Nova Pavlica, ναὸς Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, 26, 34, 51, 77, 135, 140, 146, 147, 157, 172, 176, 177, 180, 198, 199, 201, 202, 204, 209, 210, 212, 214, 216, 217, 227, 233, 280, 287, 295, 319.

Novgorod,

- ναὸς Ἀγίας Σοφίας, 62, 106, 116, 175, 177, 187, 189, 190, 203, 205, 208, 210, 212, 215, 218, 232, 234, 241.
- ναὸς Ἀγ. Θεοδώρου Στρατηλάτη, 42, 116, 173, 178, 197, 199, 215, 216, 217, 243, 295.
- ναὸς Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, 42, 116, 243, 244.
- ναὸς Γέννησης τοῦ Χριστοῦ, 42, 116, 173, 180,

197, 199, 215, 216, 243.

- ναὸς Μεταμόρφωσης, 42, 69, 70, 71, 75, 77, 116, 133, 178, 183, 197, 199, 243, 251, 274, 287, 292, 293, 295, 324, 325.

Novi Pazar, ναὸς Ἀγ. Πέτρου καὶ Παύλου, 54, 73.

Ὁξφόρδη,

- κώδ. Bodl. Laud. gr. 30A, 174, 244 σημ. 590.
- κώδ. New College gr. 44, 174, 244 σημ. 590.

Παρίσι,

- Bibliothèque Nationale, - κώδ. Paris. gr. 64, 252.
- κώδ. Paris. gr. 74, 252.
- κώδ. Paris. gr. 81, 78.
- κώδ. Paris. gr. 1208, 189.
- κώδ. Paris. gr. 1241, 289.
- κώδ. Paris. gr. 1242, 287, 288, 289, 290.
- Λουβρο, ἐλεφαντοστέινο Barberini, 120 σημ. 42.

Πάτμος,

- Μονή Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, 89 σημ. 38, 275.
- ψηφιδωτὴ εἰκόνα Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, 93.

Ρεέ,

- ναὸς Ἀγ. Ἀποστόλων, 259, 260, 313.
- ναὸς Ἀγ. Δημητρίου, 26, 31, 55, 259, 260, 304, 313.
- ναὸς Παναγίας Ὁδηγήτριας, 26, 30, 51, 66 σημ. 23, 107, 108, 121, 126, 128, 135, 140, 143, 144, 146, 154, 158, 159, 161, 162, 163, 169, 174, 179, 180, 183, 184, 185, 188, 189, 191, 193, 194, 198, 199, 201, 204, 206, 209, 212, 214, 216, 217, 221, 224, 225, 227, 228, 233, 234, 236, 237, 239, 240, 247, 274, 280, 295, 304, 313.

Πελέντρι (Κύπρος), ναὸς Τιμίου Σταυροῦ, 16, 23, 24, 45, 46, 65, 66 σημ. 23, 71, 72, 75, 76, 80 σημ. 6, 83, 84, 85, 90, 118, 119, 126, 127, 131, 140 σημ. 43, 169, 175, 178, 179, 183, 184, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 198, 201, 203, 204, 205, 207, 209, 211, 216, 217, 224, 225, 227, 228, 233, 234, 239, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 270, 318.

Πέρα-Χωριό (Κύπρος), ναὸς Ἀγ. Ἀποστόλων, 45, 98, 102, 103, 117, 119 καὶ σημ. 39, 123 σημ. 54, 125, 129, 130, 131, 132 καὶ σημ. 85, 268.

Perouchtitz, Κόκκινη Ἐκκλησία, 122.

Πλάτσα (Ἐξω Μάνη), ναὸς Ἀγ. Νικολάου, 5, 12, 40, 42, 117, 119, 123, 127, 174, 233, 234, 271, 310, 317.

Pološko, ναὸς Ἀγ. Γεωργίου, 69, 299, 305, 320.

Ποταμιές (Κρήτη), Παναγία Γκουβερνιώτισσα, 16, 21, 40, 41, 107, 125, 127, 152, 154, 161, 201, 204, 207, 209, 211, 212, 214, 216, 224, 225, 227, 228, 239, 240, 247, 280, 281, 287.

- Πρέσπα,
 - Cloboko, ναός Παναγίας, 312 σημ. 71.
 - Mali Grad, 314.
- Πρίλαπος,
 - ναός Ἀρχαγγέλων, 317.
 - ναός Ἀγ. Δημητρίου, 26, 33, 41, 42, 90, 122, 129, 130, 192, 298 σημ. 1.
 - ναός Ἀγ. Νικολάου, 298 σημ. 1, 317.
- Πρινές (Κρήτη), ναός Σωτήρα Χριστοῦ, 16, 57, 65.
- Prizren,
 - Bogorodica Ljeviška, 25, 27, 40, 42, 65, 72, 77, 107 σημ. 51, 121, 175, 177, 204, 205, 212, 216, 224, 233, 234, 236, 239, 290, 291, 296, 297, 301 καὶ σημ. 13, 302, 319, 324.
 - ναός Σωτήρα Χριστοῦ, 26, 31, 32, 44, 75, 98, 100 καὶ σημ. 23, 101, 104, 107, 117, 125, 127, 198, 201, 204, 209, 218, 233, 239, 270, 271, 274, 311, 324.
- Psača, ναός Ἀγ. Νικολάου, 69.
- Pskov, ναός Χριστοῦ, 55, 260.
- Πύργα (Κύπρος), ναός Ἀγ. Μαρίνας, 16 σημ. 15.
- Πύργος Διροῦ (Μέσα Μάνη),
 - ναός Ἀγ. Πέτρου, 5, 10, 11, 44, 98, 100 καὶ σημ. 23, 102, 122, 274, 317.
 - ναός Ταξιάρχη Γλέζου, 5, 10, 65, 68, 71, 311.
- Ravanica, ναός Ἀνάληψης, 26, 33, 34, 51, 57, 108, 135, 140, 145, 146, 147, 154, 155, 157, 158, 161, 169, 170, 174, 179, 180, 181, 183, 184, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 199, 201, 204, 207, 209, 211, 212, 213, 216, 218, 219, 221, 222, 224, 227, 228, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 239, 240, 241, 243, 245, 248, 250, 279, 280, 287, 295, 307, 318, 319, 320.
- Ravenna,
 - Ἀγ. Βιτάλιος, 120 σημ. 42, 122.
 - Βαπτιστήριο Ὁρθοδόξων, 323.
- Ρόδος,
 - Θάρι, ναός Ἀρχαγγέλων, 46, 90, 117, 119, 123 σημ. 54, 130, 133, 140 σημ. 43, 168, 182, 186, 187, 190, 200, 203, 208, 215, 220, 222, 223, 227, 228, 236, 241, 282.
 - Καπί, ναός Ἀγ. Γεωργίου, 16, 19, 57.
 - Πευκιά, ναός Ἀγ. Ἰωάννη, 16, 19, 54.
 - Χαράκι, ναός Ἀγ. Νικολάου, 16, 19, 41, 65, 66 σημ. 23, 127, 130, 174, 188, 189, 191, 198, 204, 216, 227, 233, 234, 239.
- Ρώμη, Πάνθεον, 323.
- Σαμάρι (Μεσσηνία), ναός Ζωοδόχου Πηγῆς, 54, 80 σημ. 3, 86, 168, 227, 317.
- Σέρρες, Μονὴ Ἀγ. Ἰωάννη Προδρόμου, 71, 70, 155.
- Σίβα (Κρήτη), ναός Ἀγ. Παρασκευῆς, 16, 21, 41.
- Σικελία,
 - Monreale, Μητρόπολη, 80 σημ. 2, 86.
 - Παλέρμο,
 - Cappella Palatina, 42, 67, 73, 80 σημ. 2, 81, 86, 88, 89, 106, 117, 129, 130, 175, 176, 181, 182, 184, 187, 190, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 205, 208, 210, 212, 215, 217, 227, 228, 243, 244, 282.
 - Παναγία Ναυάρχου (Martorana), 42, 43, 63, 73, 106, 117, 119, 120, 123, 140 σημ. 43, 175, 176, 177, 182, 187, 197, 200, 202, 203, 205, 208, 210, 215, 218, 238, 240, 269.
- Σινᾶ, Μονὴ Ἀγ. Αἰκατερίνης, εἰκόνα Παναγίας βρεφοκρατούσας με μορφὲς τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, 108.
- Σκλαβεροχώρι (Κρήτη), ναός Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, 87, 289, 290.
- Σκόπια, εἰκόνα Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, 92 σημ. 57.
- Σοροcάνι, ναός Ἀγίας Τριάδας, 107 σημ. 51, 175, 250.
- Σόφια,
 - ναός Ἀγ. Γεωργίου, 36, 37, 42, 44, 65, 66 σημ. 23, 67, 75, 77, 78, 117, 119, 120, 123, 140 σημ. 43, 169, 174, 175, 184, 186, 188, 191, 204, 207, 209, 212, 216, 217, 218, 227, 229, 230, 231, 233, 236, 243, 244, 268, 274, 279, 291, 293, 324.
 - Ψαλτήριο Tomić, 287.
- Σπηλιά Πεντέλης (Ἀττική), ναός Ἀγ. Νικολάου, 45, 98, 99, 102, 103, 118 σημ. 35, 175, 188 καὶ σημ. 84, 190, 191, 197, 198, 203, 205, 212, 215, 218, 227, 228, 233, 234.
- Staraja Ladoga, ναός Ἀγ. Γεωργίου, 55, 73, 121.
- Staro Nagoričino, ναός Ἀγ. Γεωργίου, 25, 28, 51, 65, 66, 69, 72, 77, 107 σημ. 51, 120, 121, 128, 135, 140, 141, 142, 143, 159, 160, 161, 162, 163, 170, 175, 176, 177, 198, 201, 204, 208, 209, 212, 213, 215, 224, 227, 236, 238, 247, 248, 250, 280, 288, 290, 291, 296, 297, 301 καὶ σημ. 13, 302 καὶ σημ. 16-17, 319, 320, 324.
- Στρώβολος (Κύπρος), Παναγία Χρυσελεοῦσα, 16, 22, 23, 50, 63, 64, 65, 71, 84, 85, 118, 212, 213, 221, 222, 227, 228, 231, 233, 234, 236, 237, 242, 279, 280, 318.
- Στρώμνιτσα, Παναγία Ἐλεοῦσα (Veljusa), 49, 80 σημ. 1, 86, 90, 98, 100 καὶ σημ. 23, 102, 103 καὶ σημ. 35, 110, 111, 116, 130, 132, 171, 175, 187, 208, 210, 212, 232, 234, 242, 244, 267, 274, 282, 309.
- Studenica,
 - Βασιλικὴ Ἐκκλησία (ναός Ἀγ. Ἰωακείμ καὶ Ἄννας), 25, 27, 28, 52, 78, 107 σημ. 51, 135, 140, 141, 142, 146, 154, 160, 161, 162, 163, 170, 175, 176, 177, 179, 181, 198, 200, 201, 204, 208, 209, 211, 212, 214, 215, 227, 228, 233, 234, 236, 237, 247, 249, 256, 277 σημ. 11, 280, 288, 296, 297, 301 σημ. 13, 302, 303, 313, 318, 319, 320.

- καθολικό τῆς μονῆς (ναὸς Παναγίας), 302, 304.
- Temnić, 254.
- Timotesubani, 120 σημ. 41, 253.
- Τιφλίδα, τετραεναγγέλιο Mokvi, 252.
- Τουρίνο, Biblioteca Nazionale, κώδ. Taur. B. I.2, 174.
- Τραπεζούντα, ναὸς Ἀγίας Σοφίας, 75, 132, 133, 169, 181, 188 καὶ σημ. 84, 190, 197, 218, 220, 223, 229, 231, 236, 238, 241, 260, 274.
- Treska, ναὸς Ἀγ. Ἀνδρέα, 26, 33, 41, 124, 125, 127, 171, 177, 179, 180, 204, 206, 209, 213, 216, 217, 227, 228, 233, 235, 239, 240, 243, 244, 280, 281, 312.
- Treskavac, ναὸς Κοίμησης τῆς Παναγίας, 69, 114, 320.
- Τρίκωμο (Κρήτη), ναὸς Παναγίας, 50, 76, 80 σημ. 6, 81, 83, 84, 85, 98, 100, 103 σημ. 36, 112, 117, 123 σημ. 54, 132 καὶ σημ. 85, 242, 318.
- Φλόκα (Λακωνία), Παναγία Χειμάτισσα, 5, 14, 54, 65, 317.
- Φλωρεντία, Biblioteca Laurenziana, κώδ. gr. VI. 23, 252.
- Φούτια (Λακωνία), ναὸς Ἀγ. Γεωργίου, 152, 158.
- Φωκίδα, Μονὴ Ὁσίου Λουκά, 86, 254.
- Χαλιδού (Ἀττική), ναὸς Ἀγ. Νικολάου, 48 καὶ σημ. 53, 83, 84, 85 καὶ σημ. 24, 98, 100 καὶ σημ. 23, 123, 125 καὶ σημ. 60, 128, 130, 265, 266, 267, 317.
- Χίος,
- Νέα Μονή, 57, 80 σημ. 2, 86, 117.
 - Παναγία Κρίνα, 16 καὶ σημ. 12, 19, 20, 57, 168, 173, 177, 197, 202, 204, 205, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 238, 279.
- Χρῦσσαφα,
- ναὸς Ἀγ. Ἰωάννη, 5, 12, 54, 65, 274, 315, 317.
 - Παναγία Χρυσασφίτισσα, 5, 11, 47, 65, 66 σημ. 23, 72, 80 σημ. 6, 83, 84, 98, 100 καὶ σημ. 23, 102, 103 σημ. 35, 106, 122, 127, 131, 269, 270, 298, 310, 317.
- Χρωμοναστήρι (Κρήτη),
- ναὸς Ἀγίας Τριάδας, 70.
 - Παναγία Κερά, 16, 21, 41.
- Volotovo (Novgorod), ναὸς Κοίμησης τῆς Παναγίας, 42, 69, 71, 73, 116, 133, 173, 178, 180, 183, 193, 197, 199, 216, 243, 260, 271, 287, 293, 295.
- Washington, Freer Gallery of Art, κώδ. gr. 56.11, 252.
- Zemen, ναὸς Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου, 36, 37, 40, 42, 108, 116, 183, 184, 194, 195, 198, 201, 204, 216, 230, 233, 245.
- Žiža, ναὸς Ἀνάληψης, 25, 27, 55, 56, 175, 192, 259, 260, 301, 302, 319.
- Zrze, ναὸς Μεταμόρφωσης, 312.

Γ. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ*

Πρόσωπα και παραστάσεις της Παλαιᾶς Διαθήκης,

- Ἀβελ, 250, 251, 256, 292.
- Ἀβιά, 249.
- Ἀβιούδ, 249.
- Ἀβραάμ, 249, 250, 252.
- Ἀδὰμ, 28, 35, 249, 250, 251, 256, 292, 303.
- Ἀζώρ, 249.
- Ἀμιναδάβ, 249.
- Ἀράμ, 249.
- Ἀσάφ, 249.
- Ἀχάζ, 249.
- Ἀχίμ, 249.
- Βαλαάμ, 69.
- Βόες, 249.
- Ἐξεκίας, 249.
- Ἐλιακίμ, 249.
- Ἐλιούδ, 249.
- Ἐνώχ, 292.
- Ἐσρώμ, 249.
- Εὔα, 28, 35, 54, 249, 256, 303.
- Ζοροβαβέλ, 249.
- Ἰακώβ, 249, 252.
- Ἰεξεκίας, 35.
- Ἰεσσαί, 249.
- Ἰεχονίας, 249.
- Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, 250 καὶ σημ. 10, 251, 257, 258.
- Ἰούδας, 249, 252.
- Ἰσαάκ, 249, 252.
- Ἰωαθάμ, 249, 250 σημ. 10.
- Ἰωβήδ, 249.
- Ἰωράμ, 249, 250 σημ. 10.
- Ἰωσαφάτ, 249.
- Ἰωσίας, 249, 250 σημ. 10.
- Μανασσῆς, 35, 249.
- Ναασσών, 249.
- Νῶε, 250, 251, 292.
- Ὁζίας, 249.
- Ῥοβοάμ, 249.
- Σαδώκ, 249.
- Σαλαθιήλ, 249.

- Σαλμών, 249.

- Σήθ, 250, 251, 292.

- Φαρές, 249.

Προεικονίσεις τῆς Παναγίας,

- Ἀρὼν μετὰ τὴν ῥάβδον, 13, 27, 30, 35, 36, 108, 193, 194, 245, 250, 300.
- Ἀρὼν μετὰ τὴν στάμνον, 27, 183, 193, 194.
- Ἀββακούμ μετὰ τὸ ὄρος Θαμάν, 235.
- Γεδεὼν μετὰ τὸν πόκον τῶν ἐρίων, 13, 108, 186, 187, 245.
- Δανιήλ μετὰ τὸ ὄρος, 13, 108, 217, 245.
- Ἰακώβ μετὰ τὴν οὐρανοδρόμον κλίμακα, 182.
- Ἰεζεκιήλ μετὰ τὴν κεκλεισμένη πύλην, 215.
- Μωυσῆς μετὰ τὴν φλεγόμενην βάτον, 13, 183, 184, 245.
- Μωυσῆς μετὰ τὴν στάμνον, 13, 34, 35, 36, 108, 183, 184, 245, 250.
- Σεραφίμ μετὰ τὴν λαβίδα, 205.
- Φλεγόμενην βάτον, 183.

Παραστάσεις μετὰ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης,

- Ἐμφάνιση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, 18, 55, 257.
- Ἐξωση τῶν πρωτοπλάστων ἀπὸ τὸν Παράδεισον, 18, 55, 257.
- Ὅραμα Ἰακώβ, 18, 55, 182, 257.
- Ὅραμα προφήτη Ἡσαΐα, 27, 121, 205.
- Ὅραμα προφήτη Ἰεζεκιήλ, 69.
- Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου, 180, 183.
- Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, 70, 309 σημ. 49.

Ἅγιοι, πρόσωπα καὶ παραστάσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης,

- Ἀβιβος, 253.
- Ἄννα, 92 καὶ σημ. 57, 303.
- Ἀπόστολοι, 28, 87, 121, 153, 260.
- Ἀρέθας, 253.
- Γεώργιος, 253, 303.
- Γουρίας, 253.
- Γρηγόριος Ναζιανζηνός, 288.
- Δαμιανός, 17, 54, 253.

* Στὸ εὐρετήριο δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ποὺ ἀναφέρονται στὰ περιεχόμενα τῆς μελέτης.

- Δημήτριος, 253, 303, 309 σημ. 49.
- Εὐαγγελιστές, 72, 257.
- Εὐπλοος, 159.
- Θεοδότη, 17, 54, 253.
- Θεόδωρος, 253.
- Ἰλαρίων, 253.
- Ἰωακείμ, 303.
- Ἰωάννης Ἐλεήμων, 92 σημ. 57.
- Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, 92 καὶ σημ. 57, 256, 257.
- Ἰωάννης Χρυσόστομος, 8, 55, 92 σημ. 57, 165.
- Ἰωσήφ, 250 σημ. 10, 252.
- Κόνων, 253.
- Κοσμᾶς, 17, 54, 253.
- Λαῦρος, 253.
- Μάμας, 253.
- Μᾶρκος, 256.
- Ματθαῖος, 256.
- Μερκούριος, 309 σημ. 49.
- Μηνᾶς ἁγ. 253.
- Νικήτας, 253.
- Νικόλαος, 93, 253.
- Παντελεήμων, 17, 54, 253.
- Παῦλος, 92 σημ. 57, 256, 257.
- Πέτρος, 92 σημ. 57, 256, 257.
- Πρόκλος, 253.
- Προκόπιος, 253, 309 σημ. 49.
- Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, 8, 55, 159, 165.
- Σαμωνᾶς, 253.
- Σαράντα μάρτυρες τῆς Σεβάστειας, 29, 52, 254, 318.
- Σέργιος, 253.
- Στέφανος, 159.
- Σώζων, 9, 50, 253.
- Τρύφων, 253.
- Φλώρος, 253.
- Φωκᾶς, 253.

Χριστός,

- Ἀμνός, 29, 30, 51, 128, 142, 143, 144, 152, 153, 154, 156, 163, 319.
- Ἀναπεσών, 69.
- Ἀντιφωνητής, 68, 70.
- Βασιλεὺς Βασιλευόντων, 69.
- Ἐμμανουήλ, 14, 123.
- Ἐν ἑτέρῳ μορφῇ, 69, 317.
- Εὐεργέτης, 67.
- Κοσμοκράτορας, 69.
- Κραταῖός, 67.
- Μεγάλῃς Βουλῆς Ἄγγελος, 206.
- Μέγας Ἀρχιερεάς, 34, 51, 70, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 155, 156.

- Ὁ Ὡν, 9, 31, 32, 65, 68-71, 291, 292, 293, 296, 311, 320.
- Παλαιὸς τῶν ἡμερῶν, 70, 148.
- Σωτήρας, 67.
- Φιλάνθρωπος, 18, 68.
- Φωτοδότης, 258.

Χριστολογικὲς παραστάσεις,

- Ἀνάληψη, 30, 55, 121, 189, 256, 310 σημ. 53.
- Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, 20, 55, 255, 310 σημ. 53.
- Βάπτισις, 20, 54, 55, 255, 309 σημ. 50.
- Γέννησις, 54, 309 σημ. 50, 310 σημ. 53.
- Δεῖπνο εἰς Ἐμμαούς, 150.
- Δίκη τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὸν Πιλάτο, 69.
- Δίκη τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὸν Ἄννα καὶ Καϊάφα, 69.
- Εἵσοδος στὴν Ἱερουσαλήμ (Βαΐφορος), 20, 55, 255, 257, 309 σημ. 50, 310 σημ. 53.
- Εἰς Ἄδου Κάθοδος (Ἀνάστασις), 30, 55, 80, 95, 96, 97, 174, 256, 288, 310 σημ. 53, 321.
- Ἐλκόμενος, 310 σημ. 53.
- Θρῆνος, 70, 310 σημ. 53.
- Μεταμόρφωσις, 180, 286, 287, 288, 289, 290, 294, 296, 309 σημ. 50, 310 σημ. 53.
- Μυροφόρες (Λίθος), 309 σημ. 50, 310 σημ. 53.
- Μυστικὸς Δεῖπνος, 309 σημ. 49, 310 σημ. 53.
- Νιπτήρας, 310 σημ. 53.
- Πεντηκοστή, 30, 55, 80, 81, 86, 87, 89, 90, 256, 257, 309 σημ. 50, 310 σημ. 53.
- Προδοσία, 310 σημ. 53.
- Προσευχὴ στὸν κῆπο τῆς Γεθσημανῆ, 69.
- Σταύρωση, 30, 55, 256, 257, 309 σημ. 50, 310 σημ. 53.
- Ὑπαπαντή, 20, 54, 55, 255, 257, 309 σημ. 50.
- Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, 310 σημ. 53.

Θεομητορικὲς παραστάσεις,

- Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, 150.
- Ἐπίσκεψις τῆς Θεοτόκου στὴν Ἐλισάβετ, 54.
- Εὐαγγελισμός, 54, 69, 107, 175, 188, 190, 310 σημ. 53, 319.
- Κοίμησις τῆς Παναγίας, 151, 309 σημ. 50.

Ἀφηγηματικὲς καὶ συμβολικὲς παραστάσεις,

- Ἀκάθιστος Ὕμνος (17ος οἶκος) 69, 320, (24ος οἶκος) 304.
- Ἀνάληψη τοῦ Σταυροῦ, 120.
- Δευτέρα Παρουσία, 80, 87, 94, 96.
- Δέησις, 49, 50, 70, 81, 83, 100, 110, 112, 155.
- Ἐν Χώναις θαῦμα, 18, 55, 258.
- Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, 90, 141, 144, 150, 153, 156, 161.

- Ὁραμα Πέτρου Ἀλεξανδρείας, 69, 320.
 - Ρίζα Ἰεσσαί, 206, 252.
 - Συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, 8, 86, 126, 151, 152, 154, 165, 269 σημ. 23.
 - Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ, 80, 87, 120.
- Σύμβολα - προσωποποιήσεις,
- Ἀνεμοί, προσωποποιήσεις, 8, 56, 260.
 - Εὐαγγελιστές, σύμβολα, 27, 37, 39, 44, 52, 53, 77, 78, 79, 121, 131, 291, 292, 319.
 - Ζώδια, Δίδυμοι, 267.
 - ἥλιος, σύμβολο, 8, 46, 56, 260.
 - Ἰορδάνης, προσωποποίηση, 255.
 - Μάσκες ἀνθρωπόμορφες, 72.
 - Μάσκες ζωόμορφες, 72.
 - Σελήνη, σύμβολο, 8, 46, 56, 260.
 - Σύμβολα τοῦ Πάθους, 9, 12, 13, 14, 23, 46, 80, 81, 82, 84, 85 καὶ σημ. 24, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96.
- Ἀπεικονίσεις ἱστορικῶν προσώπων τοῦ 12ου, 13ου καὶ 14ου αἰ.,
- Ἀρσένιος Α΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.
 - Ἀρσένιος Αὐτοριανός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 310.
 - Bogdan, πρωτοβεστιάριος, 312.
 - Brajan, ζουπάνος, 311.
 - Γεράσιμος, ἐπίσκοπος Moravica, 300.
 - Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, 287, 314.
 - Ἑλένη, σύζυγος Στεφάνου Uroš I, 301.
 - Εὐσέβιος, ἐπίσκοπος Moravica, 301.
 - Εὐστάθιος Α΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.
 - Εὐστάθιος Β΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.
 - Ἰωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός, αὐτοκράτορας, 288.
 - Ἰωαννίκιος Α΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.
 - Katharina τῆς Οὐγγαρίας, σύζυγος Στεφάνου Dragutin, 300.
 - Κοίμηση Μερκουρίου ἐπισκόπου Moravica, 300.
 - Λάζαρος, Σέρβος ἡγεμόνας, 307, 312.
 - Λιβέριος (Oliver) Ἰωάννης, 304, 311.
 - Marko, Σέρβος ἡγεμόνας, 306.
 - Miliča, σύζυγος πρίγκιπα Λαζάρου, 307, 312.
 - Miliča, σύζυγος πρωτοβεστιάριου Bogdan, 312.
 - Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος καὶ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, 114.
 - Σάββας Α΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301, 303.
 - Σάββας Β΄, ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας, 301.
 - Σιμωνίδα Παλαιολογίνα, σύζυγος Στεφάνου Milutin, 303.
 - Στέφανος (ἅγ. Συμεών) Nemanja, Σέρβος ἡγεμόνας, 300, 303.
 - Στέφανος Dečanski, Σέρβος ἡγεμόνας, 306.
 - Στέφανος Dragutin, Σέρβος ἡγεμόνας, 300.
 - Στέφανος Dušan, Σέρβος ἡγεμόνας, 69, 304, 305, 306, 311.
 - Στέφανος Lazarević, Σέρβος ἡγεμόνας, 307, 312.
 - Στέφανος Milutin (Uroš II), Σέρβος ἡγεμόνας, 300, 303.
 - Στέφανος Πρωτόστεπτος (Provenčani), Σέρβος ἡγεμόνας, 300.
 - Στέφανος Uroš I, Σέρβος ἡγεμόνας, 300.
 - Στέφανος Uroš IV, 69.
 - Σύνοδος Στεφάνου Nemanja, 300.
 - Σύνοδος τῶν Ἡσυχαστῶν (1351), 288.
 - Vuk, γιὸς τοῦ πρίγκιπα Λαζάρου, 307, 312.

Δ. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

<i>Γένεσις</i> 1:1	9, 10, 14, 24, 28, 183, 184, 204, 208, 247, 277.	<i>Ψαλμοί</i> 46:6	8, 32, 188, 189, 260, 276.
» 14:18	192.	» 71:1	34, 188, 189, 276.
» 28:11-17	13, 182.	» 71:6	5, 29, 34, 186, 187, 188, 189, 246, 276.
» 32:11	6, 182, 277, 280.	» 71:11	132.
<i>Ἑξόδος</i> 3:2	13, 184, 277.	» 76:14	35, 36, 230, 276.
» 3:14	68, 293.	» 79:15-16	5, 73, 74, 274, 317.
» 14:15	32, 184, 277.	» 88:15	80.
» 19:12	30, 184, 277.	» 96:7	132.
<i>Λευιτικόν</i> 26:3	34, 239, 241, 248, 278, 280.	» 101:20-22	7, 11, 30, 32, 33, 37, 75, 274, 292.
» 32:43	22, 275.	» 103:24	250.
<i>Ἀριθμοί</i> 17:16-24	13, 194.	» 109:1	19, 188, 189, 276.
<i>Δευτερονόμιον</i> 10:14	35, 194, 277.	» 109:4	24, 194, 276.
» 10:17	7, 184, 185, 277.	» 147:1	30, 238, 248, 276.
» 28:66	24, 184, 185.	» 148:1-3	260.
» 32:8	113, 132.	<i>ᾠδὴ</i> B:8	113, 132.
» 32:43	22, 132.	» B:43	22, 132.
<i>Κριταὶ</i> 6:36	24, 35, 36, 186, 187, 246, 277.	» Γ:5	23, 195, 276.
» 6:40	6, 186, 187, 246, 277.	» Δ:2-3	5, 6, 7, 8, 12, 13, 20, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 233, 234, 276, 278.
<i>Βασιλειῶν</i> A 2:5	23, 195, 276.	» ΣΤ: 3-10	7, 8, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 37, 227, 228, 229, 276, 278.
» A 12:15	35, 195.	» Θ: 68	24, 196, 247, 276.
» A 16:13	195.	<i>Παροιμιῶν</i> 3:19	23, 34, 190, 191, 231, 232, 248, 277, 279.
» Γ 17:1	6, 8, 9, 24, 197, 198, 200, 277.	» 9:1	5, 9, 30, 32, 34, 191, 251, 277.
» Γ 17:8	31, 198, 199, 277, 280.	» 31:29	9, 13, 191, 192, 277.
» Γ 18:36	17, 198, 199.	<i>Σοφία Σολομώντος</i> 5:15	24, 191, 192, 277.
» Γ 19:10	30, 31, 34, 35, 36, 198, 199, 277, 295.	<i>ᾠσὴ</i> 6:1	35, 218.
» Γ 19:11	8, 198, 199, 277.	» 6:2	168.
» Δ 2:2,4,6	6, 17, 28, 21, 22, 24, 28, 29, 30, 32, 34, 37, 198, 200, 201, 277.	» 6:6	20, 218, 219.
» Δ 2:9	9, 201, 202, 277.	» 10:1	35, 218, 219.
» Δ 2:12	34, 35, 36, 201, 202, 277.	<i>Ἀμώς</i> 5:6	35, 220.
» Δ 2:21	22, 31, 201, 202, 277.	» 5:16	36, 220.
» Δ 5:9	33, 185, 277, 280.	» 9:1	20, 220.
» Δ 5:10	6, 201, 202, 277, 280.	» 9:11	168.
<i>Ψαλμοί</i> 9:8	80.	<i>Μιχαίας</i> 1:2	20, 167, 221.
» 17:11	6, 188.		
» 32:13	18, 73.		
» 44:11	22, 24, 25, 30, 188, 276.		

Μιχαίας 2:3	30, 221.	Ζαχαρίας 1:14	36, 196, 239, 278.
» 3:5	30, 221.	» 2:14	13, 239.
» 4:1	7, 221.	» 5:1	27, 30, 35, 239.
» 4:2	30, 34, 221, 222, 278, 280.	» 5:12	24.
» 4:6	5, 23, 29, 221, 222, 278.	» 8:3	7, 37, 239, 240, 278.
» 5:1-2	13, 17, 35, 221, 222, 238, 278, 279.	» 8:19	22, 24, 196, 197, 277, 280.
		» 8:20	35, 221, 223, 247, 278.
		» 9:9	5, 23, 33, 168, 239, 240, 278, 279.
Ίωήλ 1:1-2	20, 224.		21, 239, 240, 278.
» 2:12	6, 21, 27, 28, 31, 34, 209, 211, 224, 247, 277, 278.	» 9:10	34, 209, 211, 247, 277.
		» 11:10	13, 196, 197, 277, 280.
» 2:21	7, 224, 278.	» 14:1	13, 196, 197, 277, 280.
» 2:23	29, 30, 224, 225, 278, 280.	» 14:4	
» 3:1	35, 36, 224, 225, 278, 295.		
» 3:3	24, 224, 225, 278.	Μαλαχίας 1:5-6	8, 35, 241, 242.
» 4:12	21, 22, 194, 224, 225, 277, 278, 280.	» 3:1	7, 14, 27, 29, 121, 168, 241, 242, 278, 280.
Άβδιού 1:1	20, 37, 229, 230.	Ήσαϊας 1:1	167.
» 1:17	7, 230.	» 1:16	33, 203, 204, 277.
Ίωνᾶς 1:1-2	6, 9, 23, 29, 30, 35, 167, 227, 228, 278.	» 2:11	35, 231, 232, 248, 279.
» 2:3	20, 21, 24, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 37, 227, 228, 276, 278.	» 2:3	222
» 2:5	8, 227, 228, 276, 278.	» 6:1	19, 35, 36, 204, 277.
» 2:8	7, 227, 229, 276, 278.	» 6:2	115, 124, 137.
» 2:10	22, 227, 229, 276, 278.	» 6:3	91, 130.
		» 6:6	27, 29, 121, 204, 205, 277.
		» 7:14	6, 10, 13, 24, 31, 34, 37, 168, 204, 205, 209, 211, 247, 277, 282.
Ναούμ 1:1	13, 231.	» 7:7	27, 121.
» 1:9	168.	» 9:5	33, 204, 206, 277.
» 2:14	5, 8, 37, 231.	» 10:24	27, 121.
» 3:1	20, 231, 232.	» 11:1	30, 204, 206, 277.
» 3:5	37, 231.	» 14:22	27, 121.
Άββακούμ 1:1	167.	» 19:1	5, 7, 8, 35, 204, 207, 236, 237, 239, 241, 248, 277, 278.
» 3:2	7, 12, 20, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 233, 234, 276, 278 και σημ. 12.	» 19:5	27, 121.
» 3:3	5, 6, 8, 13, 22, 24, 33, 233, 234, 276, 278.	» 41:4	21, 204, 207, 277.
		» 43:25	36.
		» 50:4	29, 204, 207, 277.
		» 55:1	24, 201, 203, 247, 277, 280.
		» 60:1	33, 221, 223, 247, 278.
Σοφονίας 1:2	167.	» 61:1	23, 204, 207, 277.
» 1:14	20, 236.	» 61:10	34, 36, 37, 204, 207, 277.
» 1:18	7, 236.	» 66:1	73.
» 3:8	5, 6, 7, 23, 29, 35, 236, 237, 278, 279, 280.	» 66:10	29, 204, 207, 277.
» 3:14	13, 27, 28, 30, 34, 168, 236, 237, 278, 280.	» 66:15	8, 204, 208, 237, 277.
Άγγαῖος 1:1	167.	Ίερεμίας 1:4	19, 209, 210, 277.
» 2:9	168.	» 1:9	29, 209, 210.
		» 5:14	27, 28, 37, 204, 208, 209, 210, 247.
Ζαχαρίας 1:3	36, 167.	» 11:18	34, 35, 37, 209, 210, 230, 247, 277, 279.
» 1:4	24, 36, 196, 239, 278.		

Δ. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΩΡΙΩΝ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ

Ἰερεμίας 11:19	31, 209, 211, 277.	Δανιήλ 2:31	6, 9, 22, 35, 184, 185, 216, 278, 280.
» 23:5	8, 209, 211.		
» 23:16	27, 28, 37, 204, 208, 209, 210, 247.	» 2:34	24, 34, 216, 217, 278
» 38:31	28, 29, 31, 209, 211, 277, 280.	» 2:35	13, 216, 217, 278.
» 39:14	27, 28, 37, 204, 208, 209, 210.	» 2:44	5, 8, 17, 20, 33, 216, 217, 278.
Βαρούχ 3:36	5, 6, 7, 9, 22, 24, 28, 29, 30, 33, 182, 208, 209, 246, 277, 282.	» 7:9	14, 24, 30, 31, 32, 35, 37, 216, 217, 218, 247.
		» 10:13-21	113.
Ἰεζεκιήλ 1:1	9, 19, 212, 278.	Βῆλ καὶ Δράκων 33-39	179.
» 1:19	7, 8, 23, 29, 33, 124, 212, 213, 278.	Ματθαῖος 1:2-16	249, 250.
» 1:6-12	124.	» 3:2	30, 32, 37, 243, 244.
» 2:3	28, 34, 212, 213, 236, 238, 248, 278, 280.	» 12:39-40	226.
» 2:9	30, 212, 214, 278.	Λουκᾶς 1:68	24, 196, 247, 276.
» 7:10	8, 201, 203, 247.	» 3:23-38	250.
» 11:17	5, 214 σημ. 309, 224, 225, 247, 278, 279.	» 6:37	81, 112.
» 20:34	214 σημ. 309.	Ἰωάννης 1:29	10, 24, 31, 33, 35, 111, 243.
» 36:24	29, 31, 34, 212, 214, 278, 280, 295.	» 1:32-33	294.
Ἰεζεκιήλ 37:1	5, 21, 28, 31, 35, 212, 214, 278.	» 8:12	73.
» 43:27	22, 212, 214, 278.	Παῦλος, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἑβραίους, 132.	
» 44:2	6, 13, 33, 34, 212, 215, 278.	» 7:3	192.
		Ἰωάννου Ἀποκάλυψις 20:11	14, 216, 218.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

- Έθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βελιγραδίου: πίν. 84-86, 101-102, 109-117.
- Ίνστιτοῦτο Ἱστορίας τῆς Τέχνης, Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Βελιγραδίου: πίν. 87-92, 118, 126-127.
- Ίνστιτοῦτο Ἀναστήλωσης μνημείων τῆς Σερβικῆς Δημοκρατίας: πίν. 65-71, 78-81, 97-100, 128-146.
- Ίνστιτοῦτο γιὰ τὴν προστασία τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιάς τῆς Σλαβικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας: πίν. 1-5, 82-83, 92-94.
- Ίνστιτοῦτο γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων τῆς Σλαβικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας: πίν. 101-108, 119-125.
- Μουσεῖο Μπενάκη: πίν. 6-12, 20-25, 35, 55-56, 152.
- Κωνσταντινίδη Ε.: πίν. 26-31.
- Μουρίκη Ντ.: πίν. 13-19, 32-34, 36-51, 154-158.
- Μπαλτογιάννης Στ.: πίν. 153.
- Παπαγεωργίου Α.: πίν. 57-64.
- Παπαμαστοράκης Τ.: πίν. 52-54, 147-151.
- Todić Br.: πίν. 72-77, 95-96.

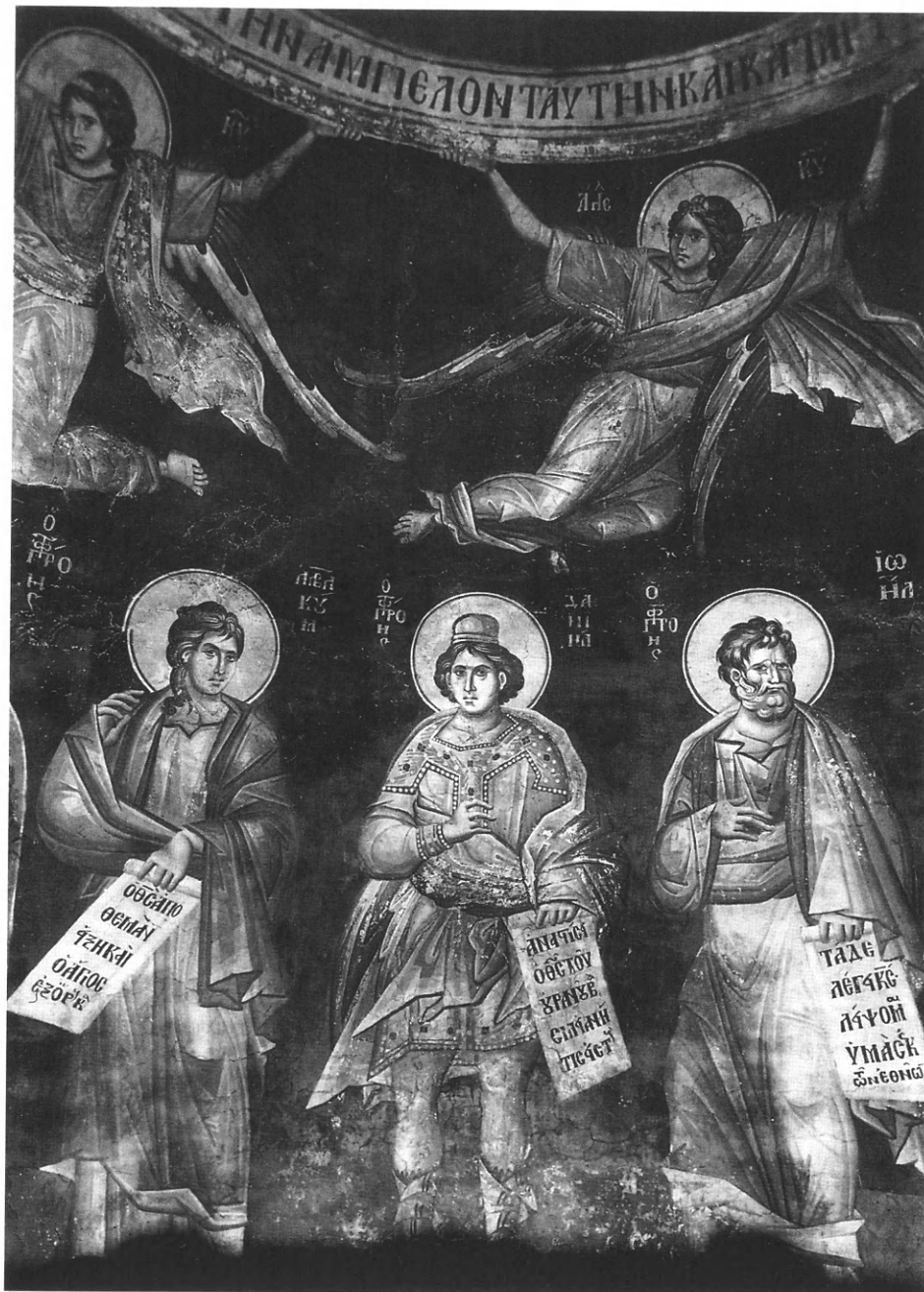
ΠΙΝΑΚΕΣ

Περίβλεπτος στην Ἀχρίδα. Παντοκράτορας καὶ ἄγγελοι.

Περίβλεπτος στην Άχρίδα. Οί προφήτες Ίεζεκιήλ, Ζαχαρίας και Ίερεμίας.

Περίβλεπτος στην Άχρίδα. Οί προφήτες Άββακούμ, Δανιήλ και Ίωήλ.

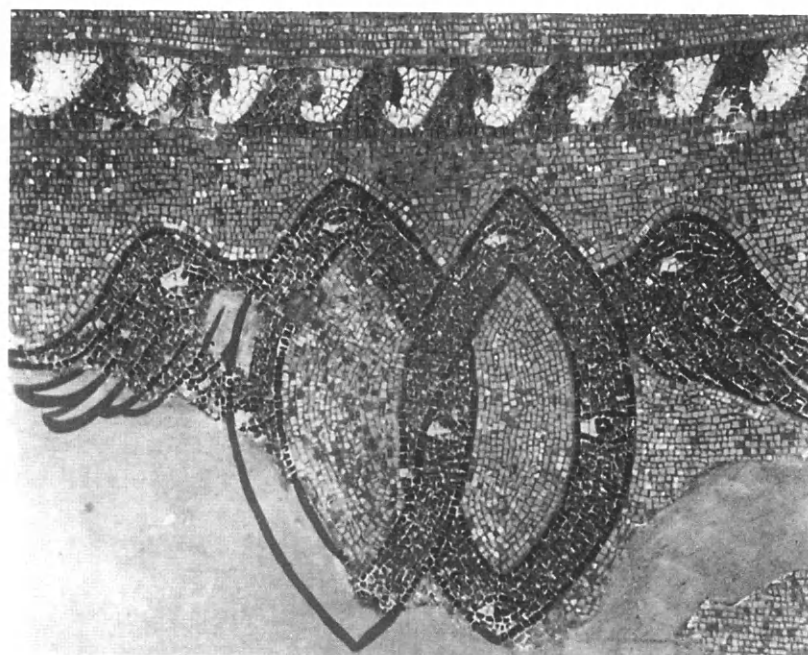
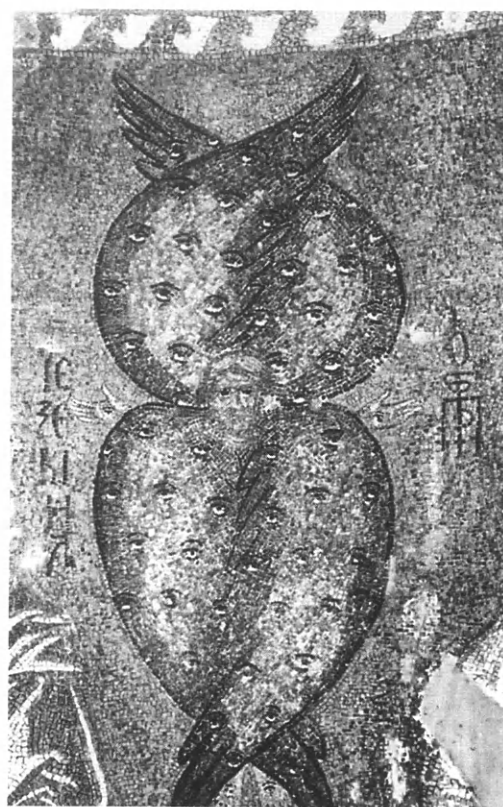
Περίβλεπτος στήν Ἀχρίδα. Οἱ προφῆτες Σολομών, Δαβίδ καὶ Ναούμ.

Περίβλεπτος στην Ἀχρίδα. Οἱ προφῆτες Σοφονίας, Μιχαίας καὶ Ἡσαΐας.

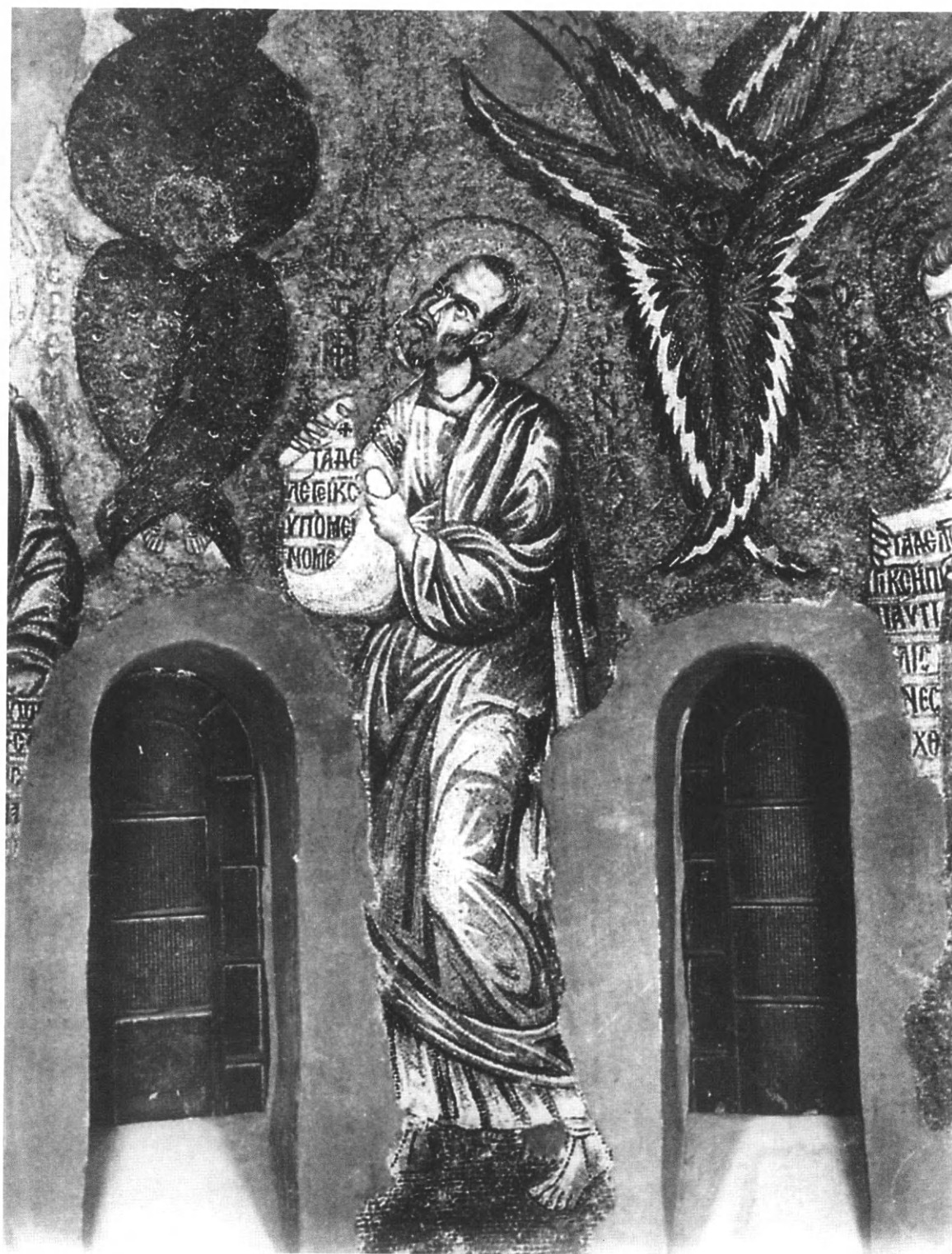
Παρηγορήτισσα στην Άρτα. Ό Παντοκράτορας.

Παρηγορήτισσα στην Άρτα. α. Έξαπτέρυγο σεραφίμ. β. Πολυόμματο χερουβίμ.
γ. Φτερωτοί τροχοί.

Παρηγορήτισσα στήν Άρτα. Οί προφήτες Ήσαΐας καί Ίερεμίας.

Παρηγορήτισσα στην Άρτα. Ό προφήτης Σοφονίας.

Παρηγορήτισσα στην Άρτα. Ο προφήτης Ίωνας.

Παρηγορήτισσα στήν Άρτα. Οί προφήτες Ίεζεκιήλ και Άαρών.

Παρηγορήτισσα στὴν Ἄρτα. Οἱ προφῆτες Ἰωὴλ καὶ Ἐλισσαῖος.

Παμμακάριστος, Κωνσταντινούπολη. Γενική άποψη του τρούλου.

Παμμακάριστος, Κωνσταντινούπολη. Οί προφῆτες Ἰσαΐας καὶ Μωυσῆς.

Παμμακάριστος, Κωνσταντινούπολη. Οί προφήτες Μιχαίας καὶ Ἰωήλ.

Παμμακάριστος, Κωνσταντινούπολη. Οί προφῆτες Ἰερεμίας καὶ Σοφονίας.

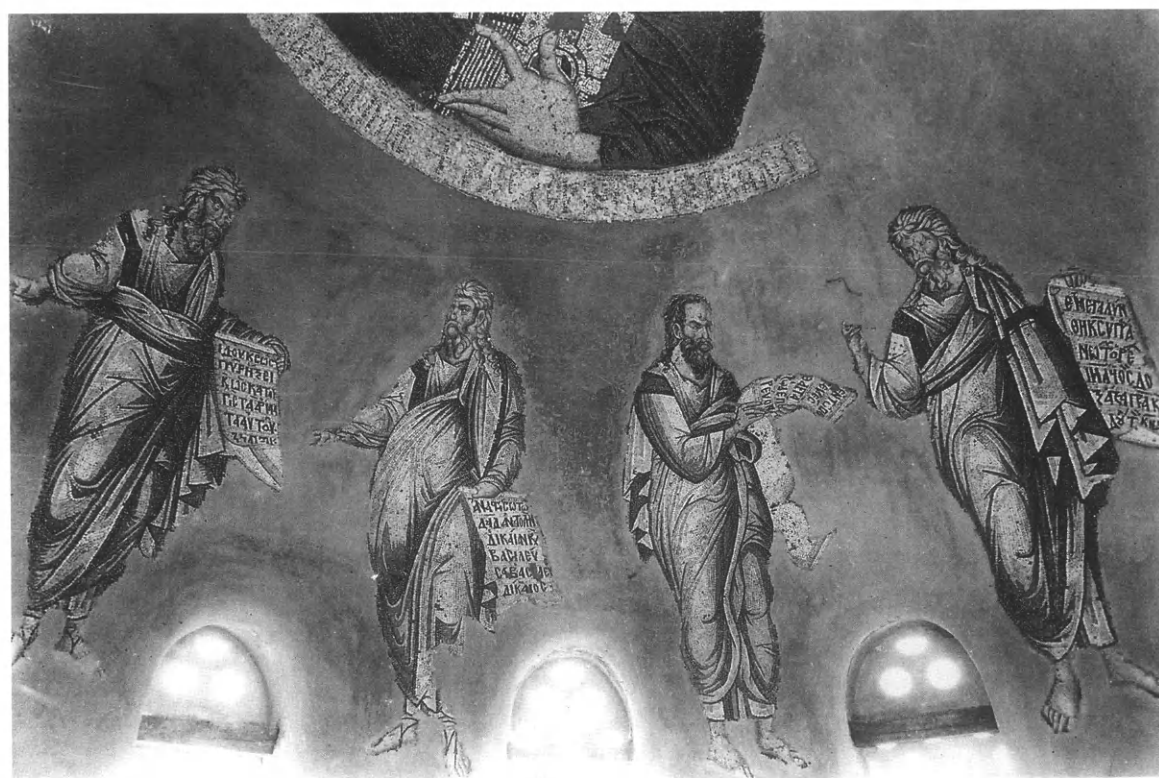
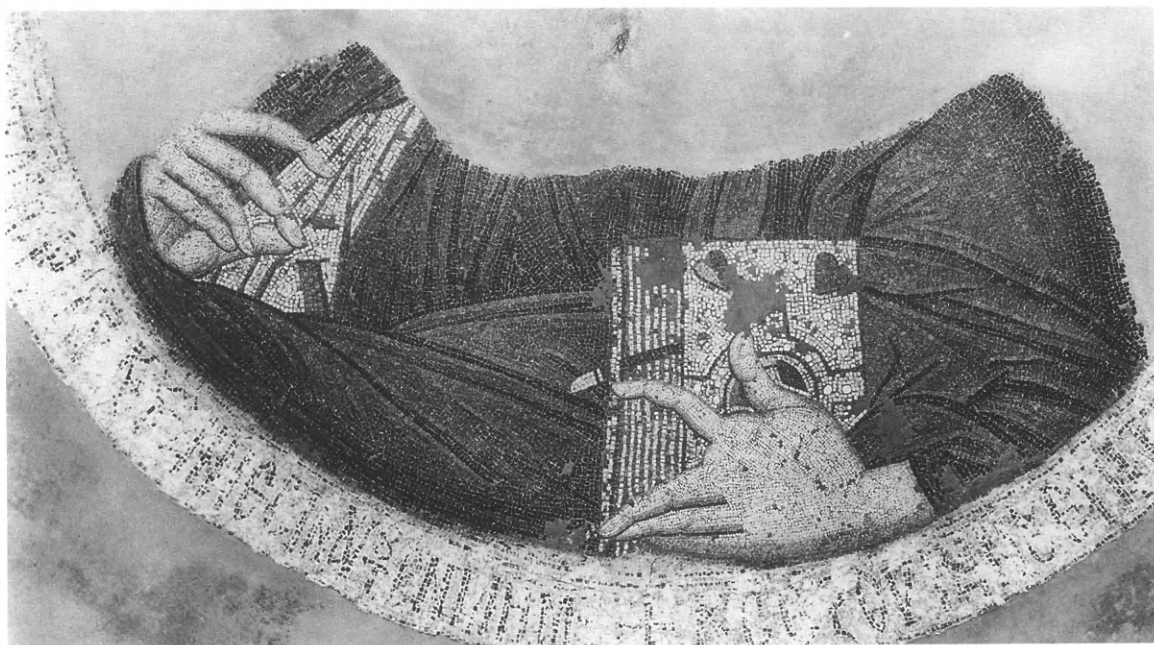
Παμμακάριστος, Κωνσταντινούπολη. Οί προφήτες Άββακόνι και Ιωνάς.

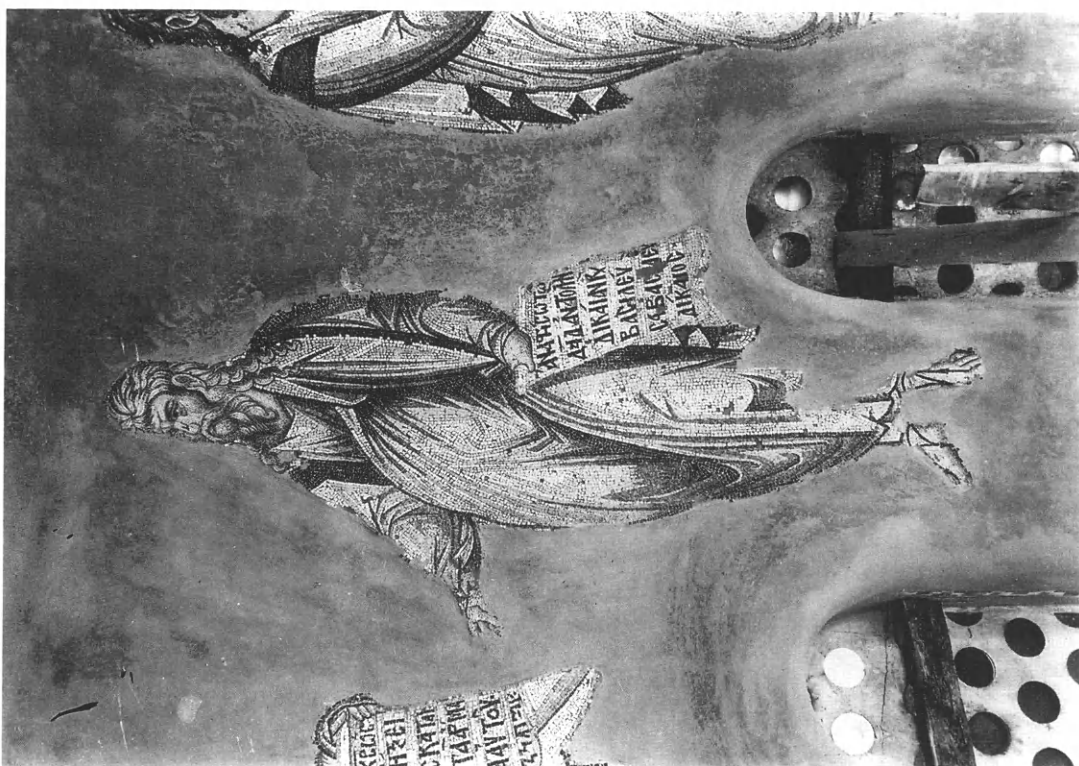
Παμμακάριστος, Κωνσταντινούπολη. Οί προφήτες Ζαχαρίας καὶ Ἀβδιού.

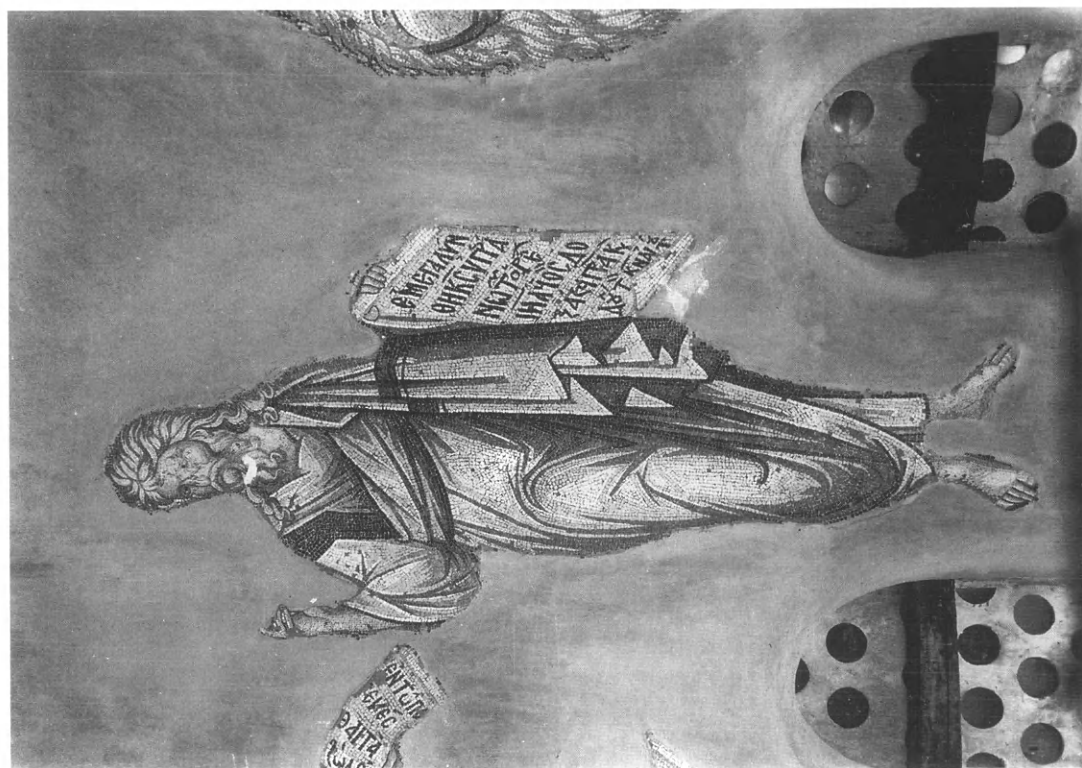
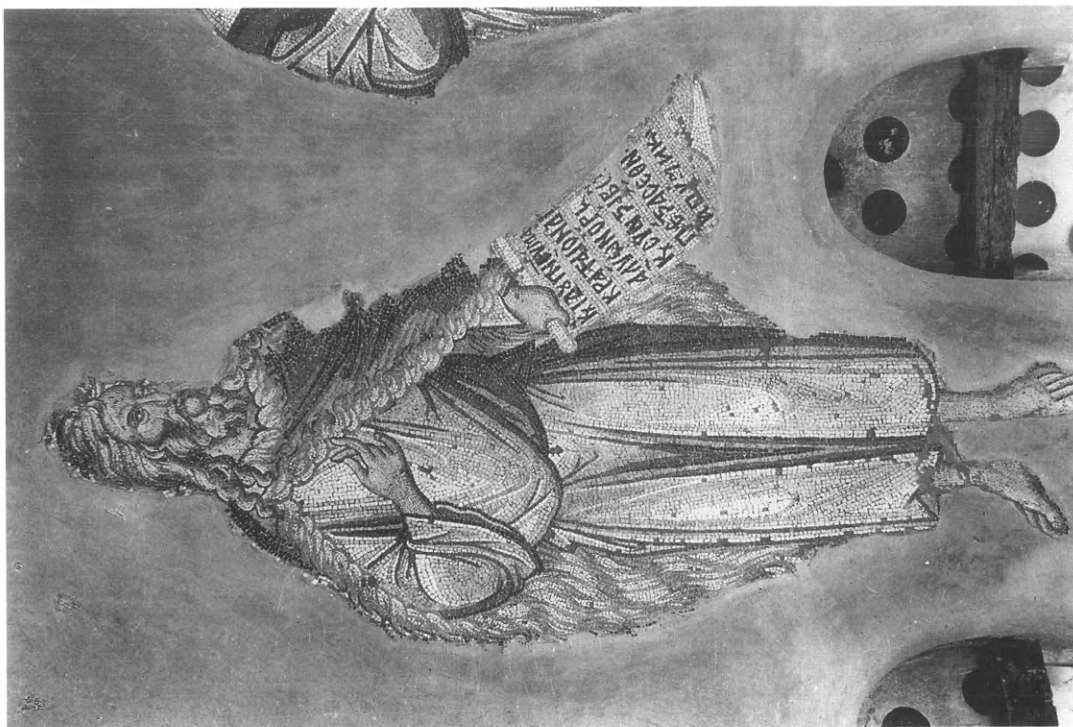
Παμμακάριστος, Κωνσταντινούπολη. Οί προφῆτες Μαλαχίας καὶ Ἰεζεκιήλ.

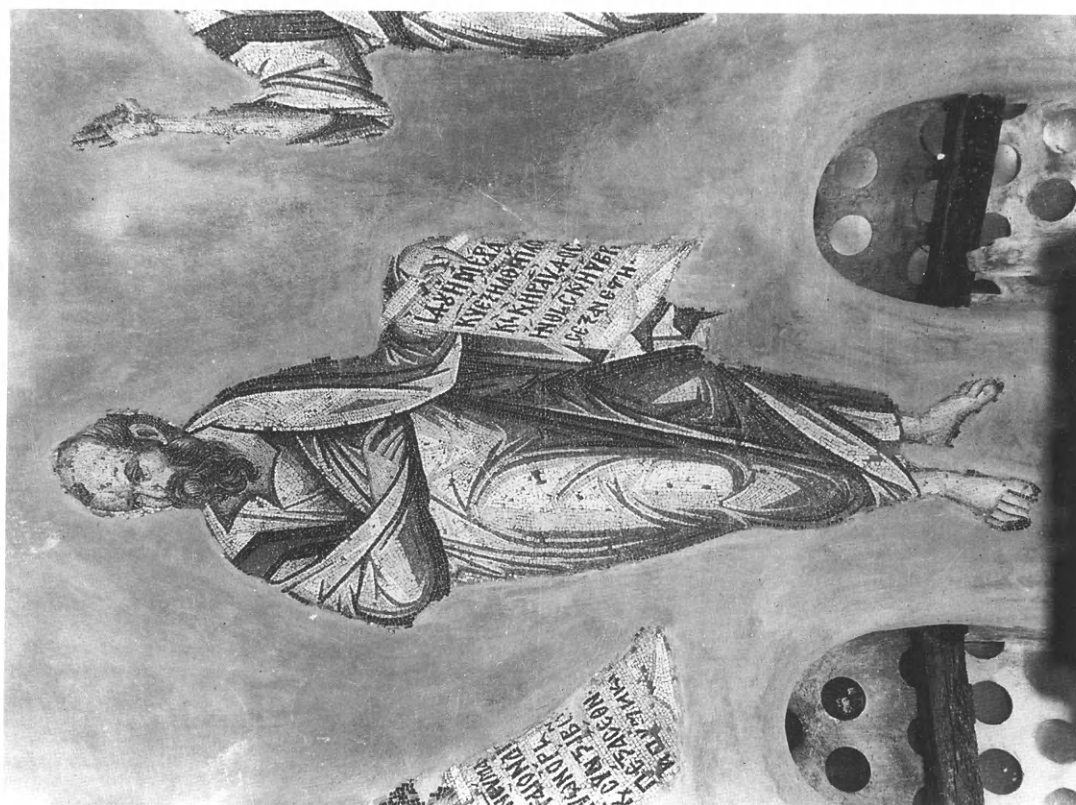
Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Θεσσαλονίκη. α. Ὁ Παντοκράτορας. β. Προφῆτες.

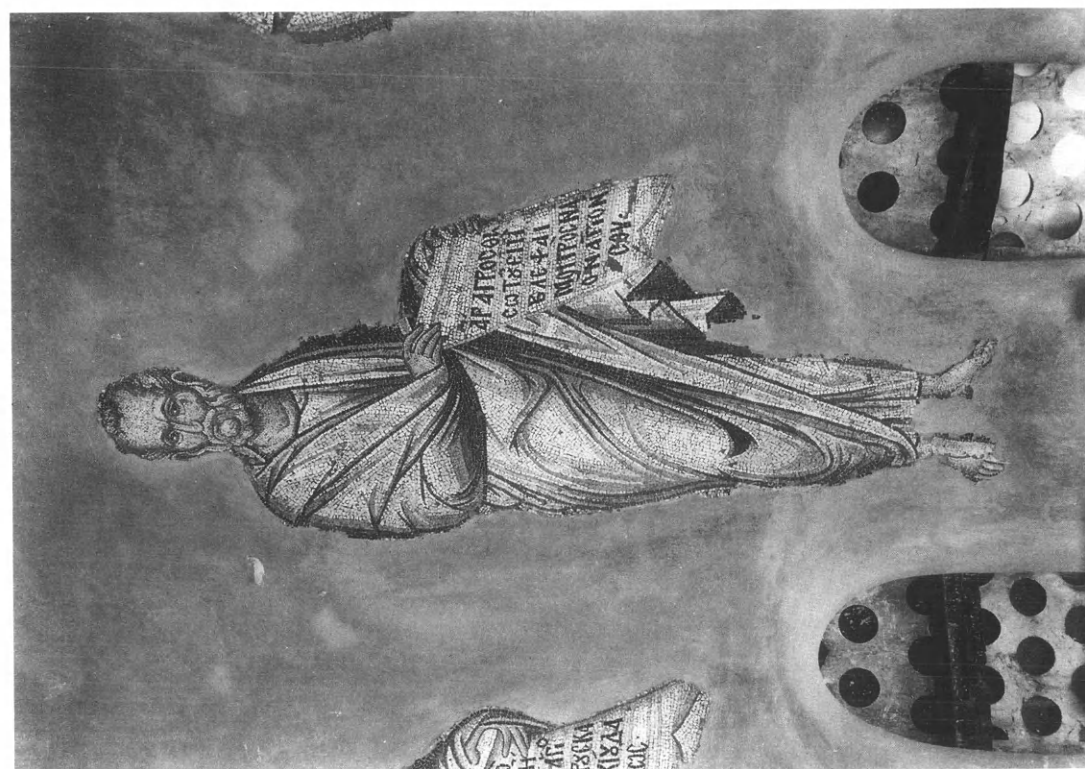
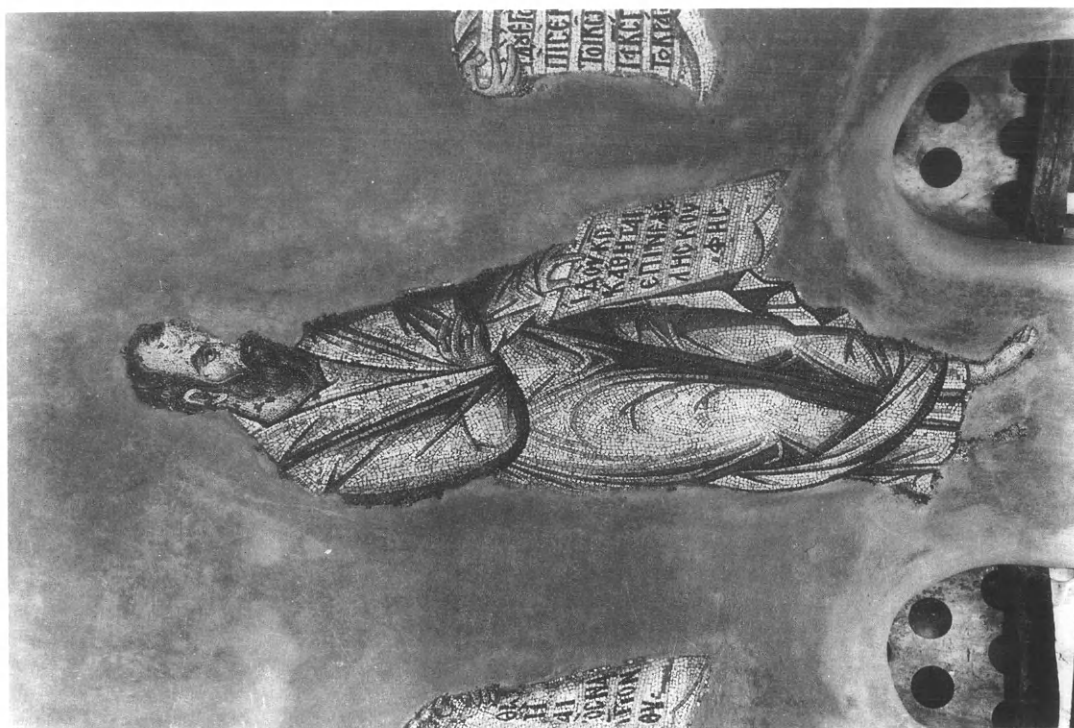
Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Θεσσαλονίκη. α. Ὁ προφήτης Ἰερεμίας, β. Ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ.

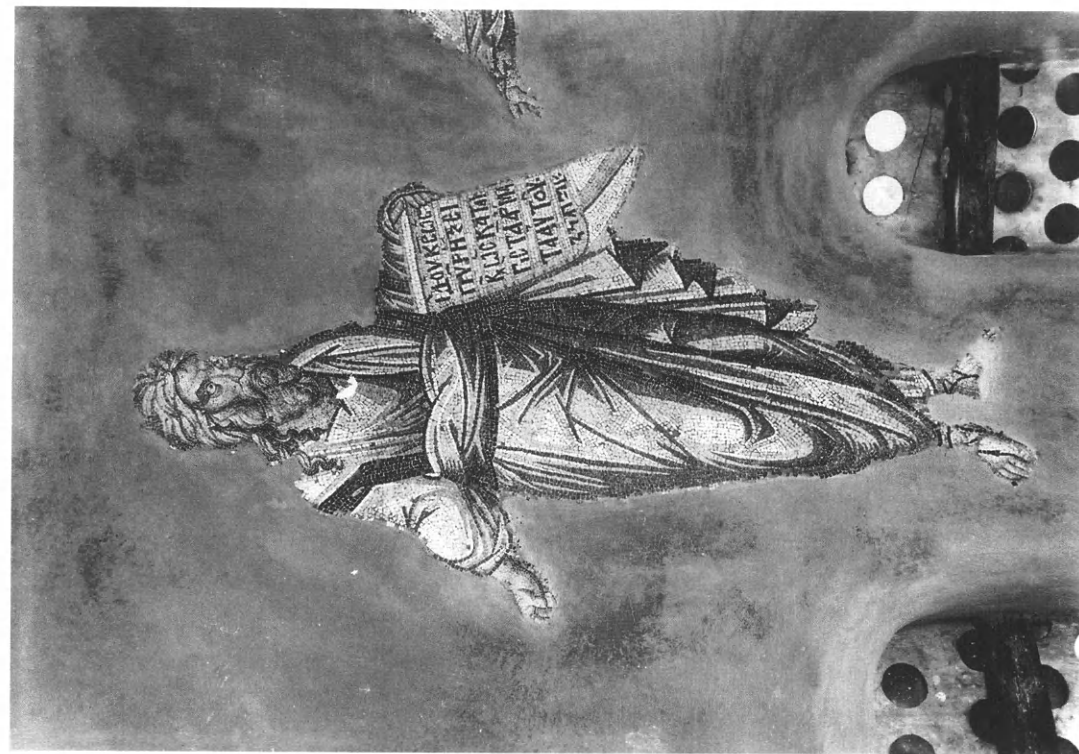
Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Θεσσαλονίκη. α. Ὁ προφήτης Μαλαχίας. β. Ὁ προφήτης Ἠλίας.

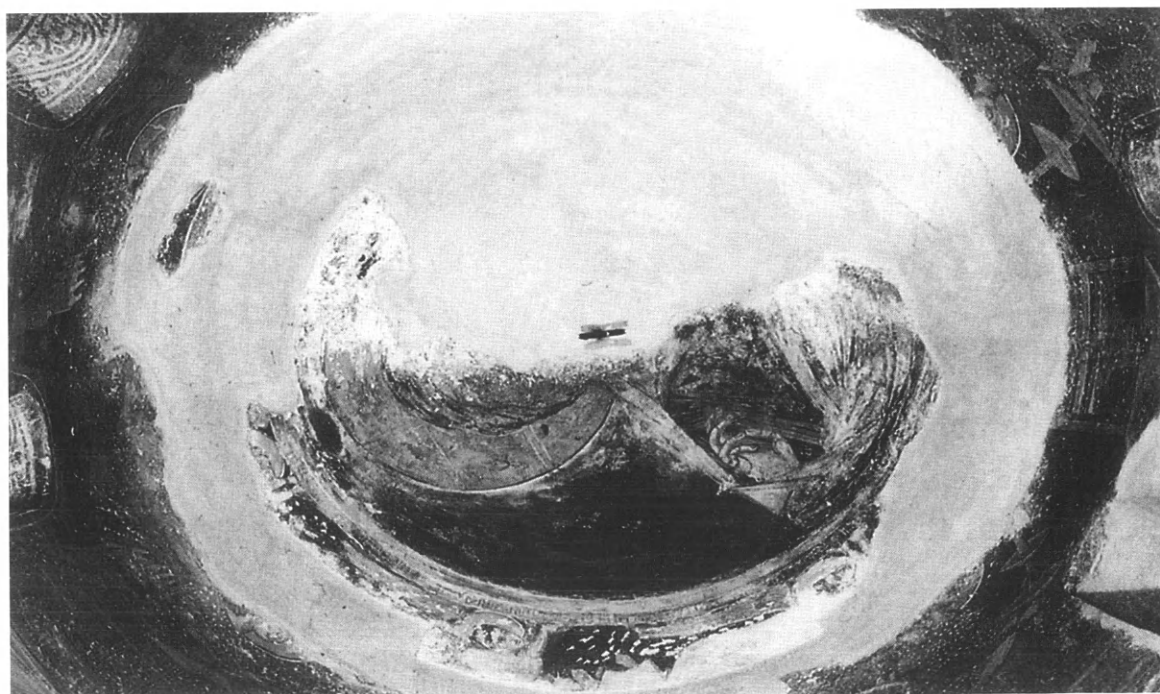
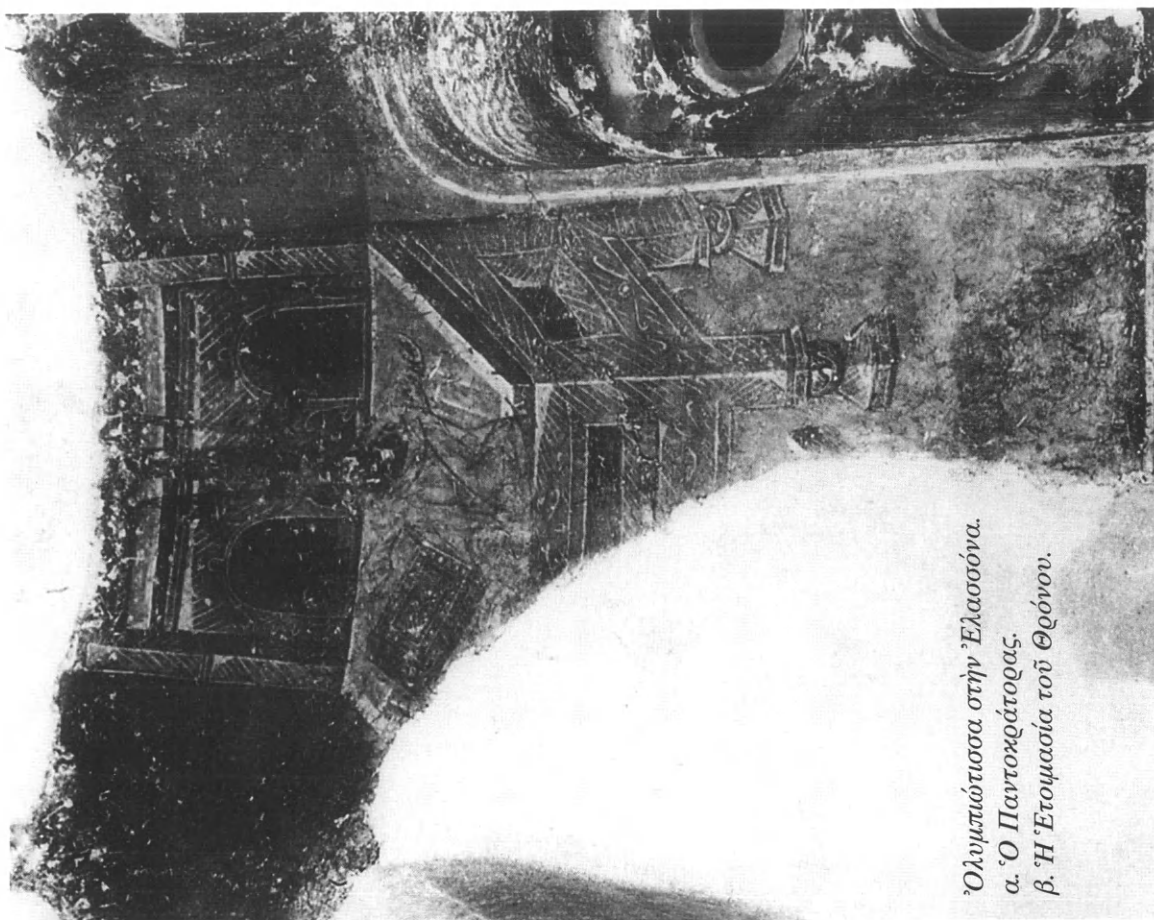
Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Θεσσαλονίκη. α. Ὁ προφήτης Ἐλισσαῖος. β. Ὁ προφήτης Ἀββακούμ.

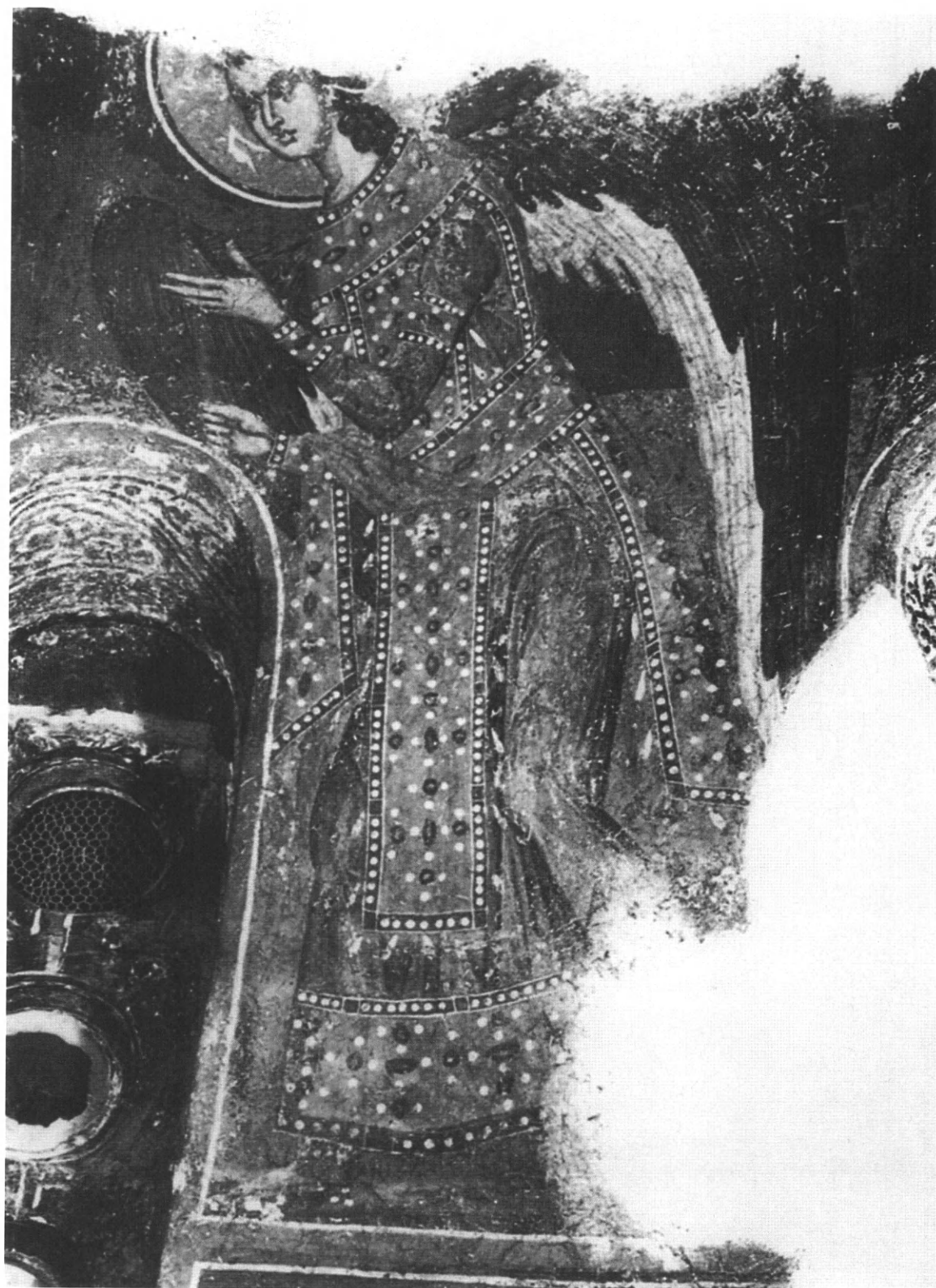

Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Θεσσαλονίκη. α. Ὁ προφήτης Ἰωνᾶς. β. Ὁ προφήτης Σοφονίας.

Ἅγιοι Ἀπόστολοι, Θεσσαλονίκη. α. Ὁ προφήτης Ναούμ. β. Ὁ προφήτης Ἡσαΐας.

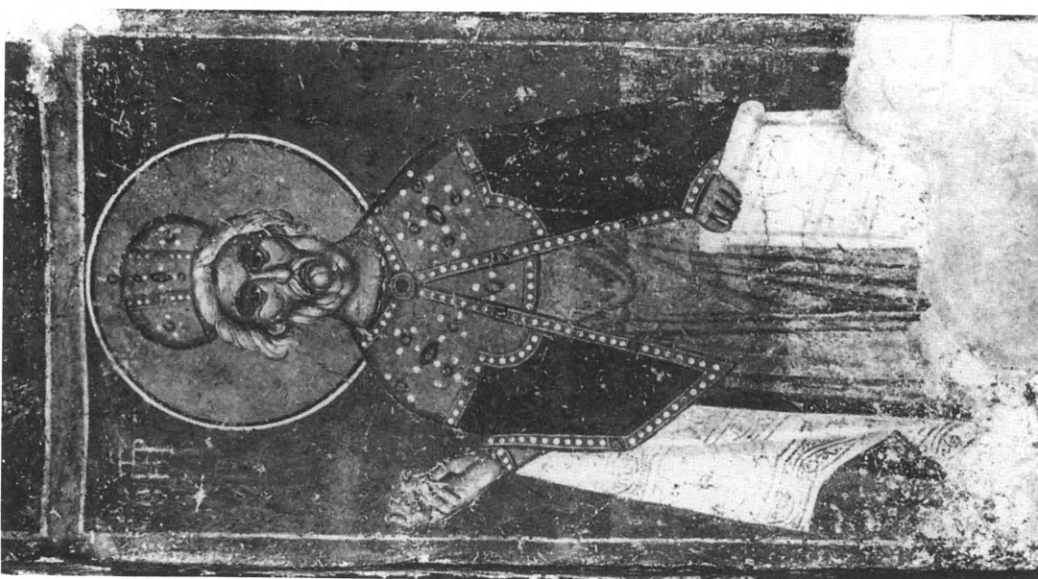

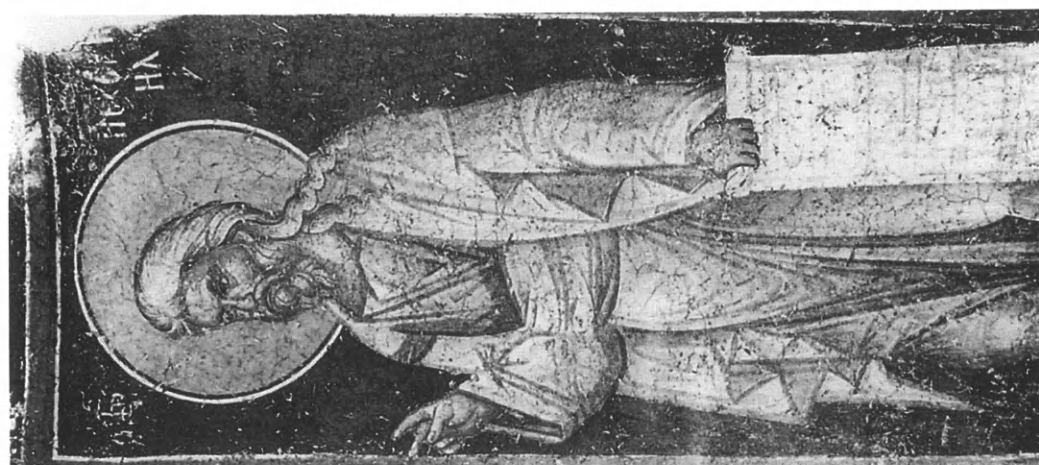
Όλυμπιώτισσα στήν Έλασσόνα. Άγγελος.

Ὀλυμπιώτισσα στήν Ἐλασσόνα. Ἄγγελος.

Όλυμπιώτισσα στήν Έλασσόνα. α. Ό προφήτης Δαβίδ. β. Ό προφήτης Σολομών. γ. Ό προφήτης Δανιήλ.

Ὁλυμπιώτισσα στὴν Ἐλασσόνα. α. Ὁ προφήτης Ἰερεμίας. β. Ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ. γ. Ὁ προφήτης Ἰωνᾶς.

Ὀλυμπιώτισσα στήν Ἐλασσόνα. α. Ὁ προφήτης Ἐλισσαῖος. β. Ὁ προφήτης Ἡλίας.

Άγιος Σώζων, Γεράκι. α. Ὁ προφήτης Σολομών. β. Ὁ προφήτης Ἰωνᾶς.

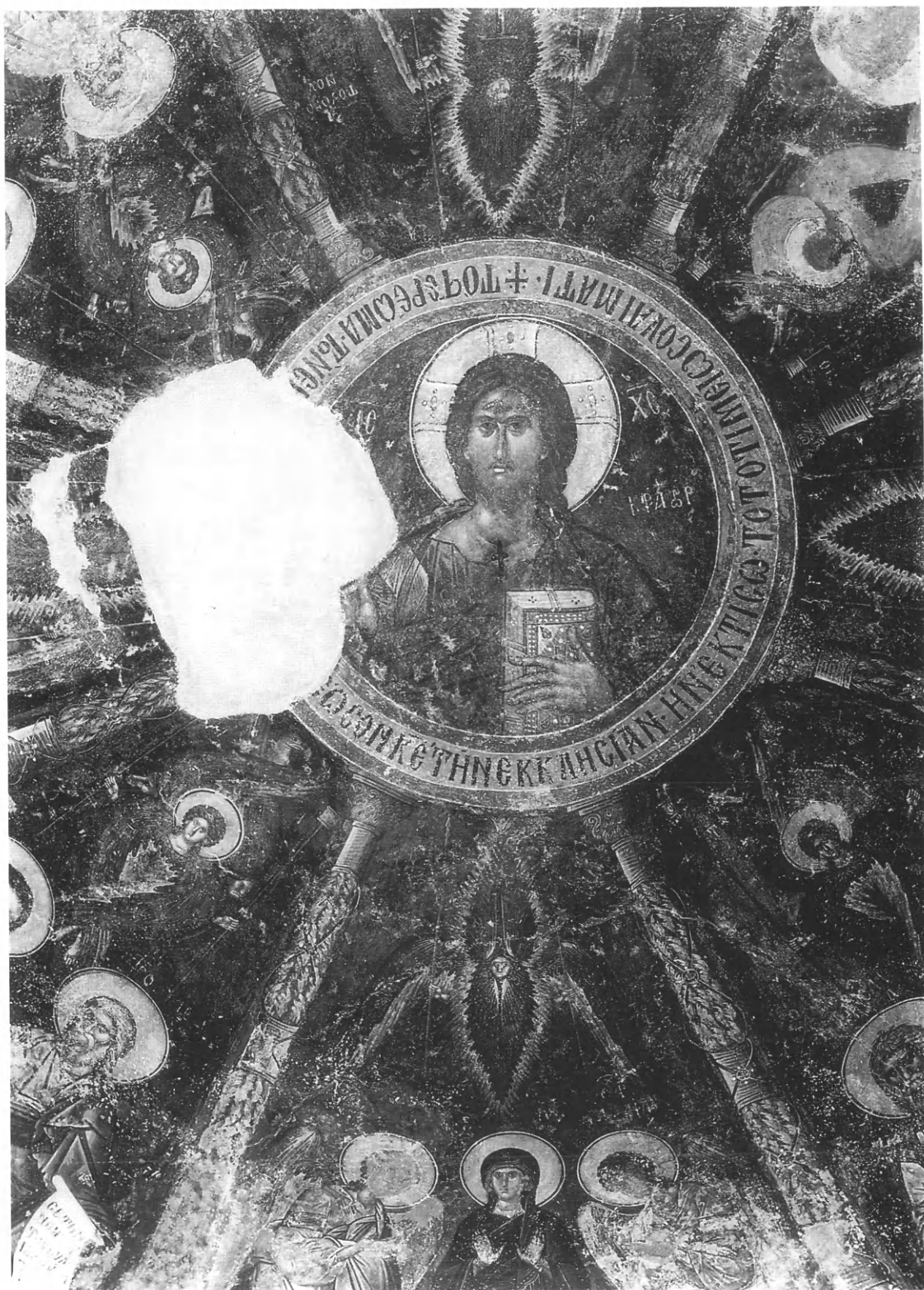
Ἅγιος Σώζων, Γεράκι. α. Ὁ προφήτης Ἰερεμίας. β. Ὁ προφήτης Ἐλισσαῖος.

Ἅγιος Σώζων, Γεράκι. α. Ὁ προφήτης Μωυσῆς. β. Ὁ προφήτης Ζαχαρίας ὁ Παλαιός.

Ταξιάρχης Γλέζου, Πύργος Διφού, Μάνη. Ὁ Παντοκράτορας.

Περίβλεπτος Μυσταῖ. Γενική ἄποψη τρούλου.

Περίβλεπτος Μυστρά. Τετράμορφο χερουβίμ.

Περίβλεπτος Μυστρά. Ἡ Θεοτόκος.

Περίβλεπτος Μυστρᾶ. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου.

Περίβλεπτος Μυσταῖ. Ἄγγελος.

Περίβλεπος Μοναστηρίου. Οἱ προφῆτες Ἡσαΐας καὶ Ἰερεμίας.

Περίβλεπτος Μυστρά. Ὁ προφήτης Ἀββακούμ.

Περίβλεπτος Μυστραῖ. Ἀταύτιστος προφήτης καὶ ὁ προφήτης Ναούμ.

Περίβλεπτος Μυστραῖ. Ὁ προφήτης Ναούμ.

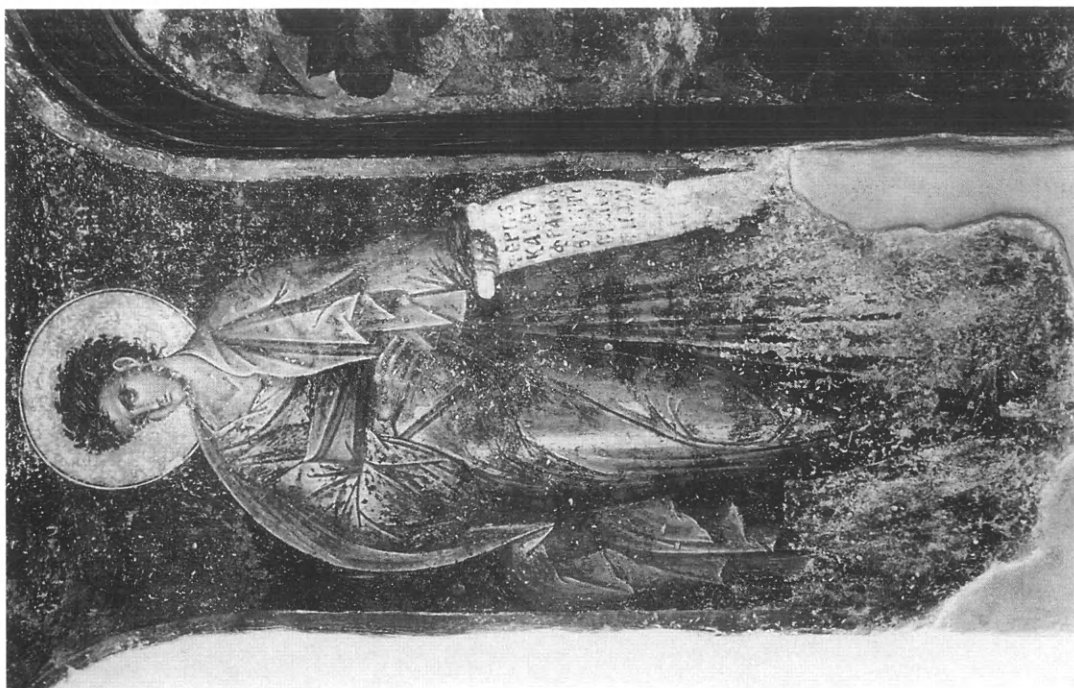
Περίβλεπτος Μυστρά. Οί προφήτες Σολομών και Ιακώβ.

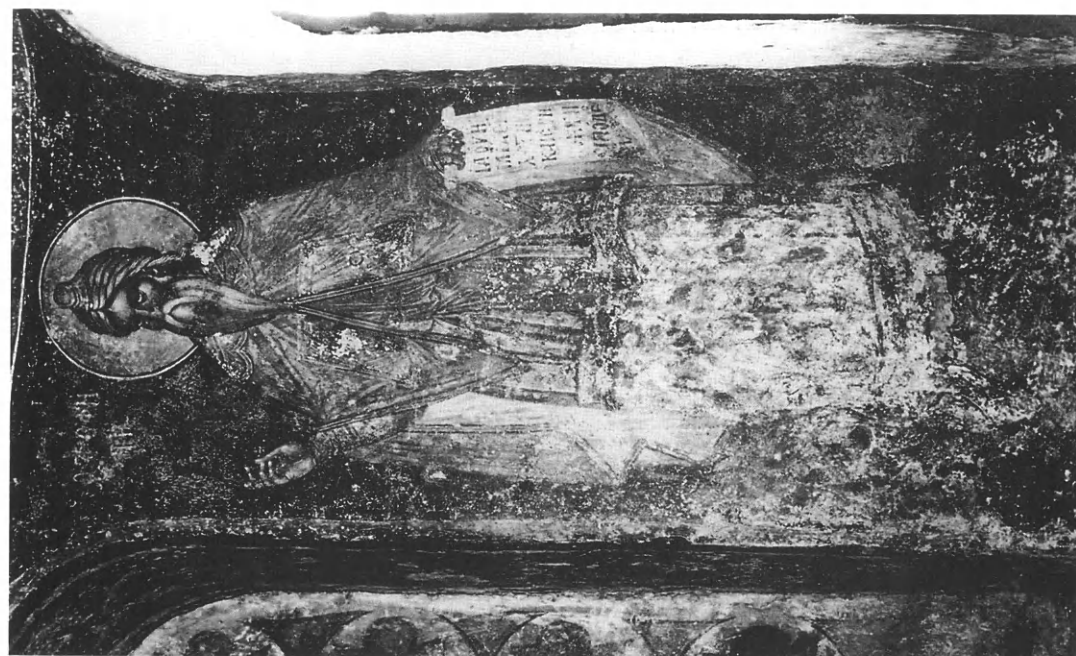
Περίβλεπτος Μυστραῖ. Οἱ προφῆτες Μιχαίας καὶ Ἰεζεκιήλ.

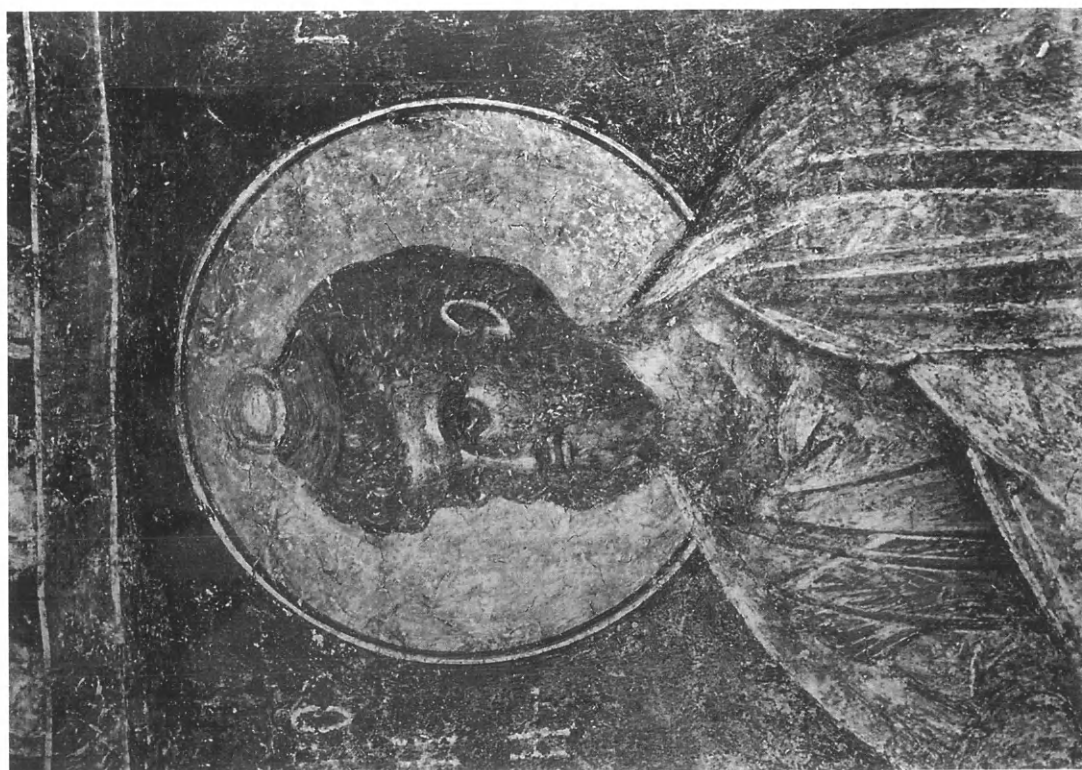
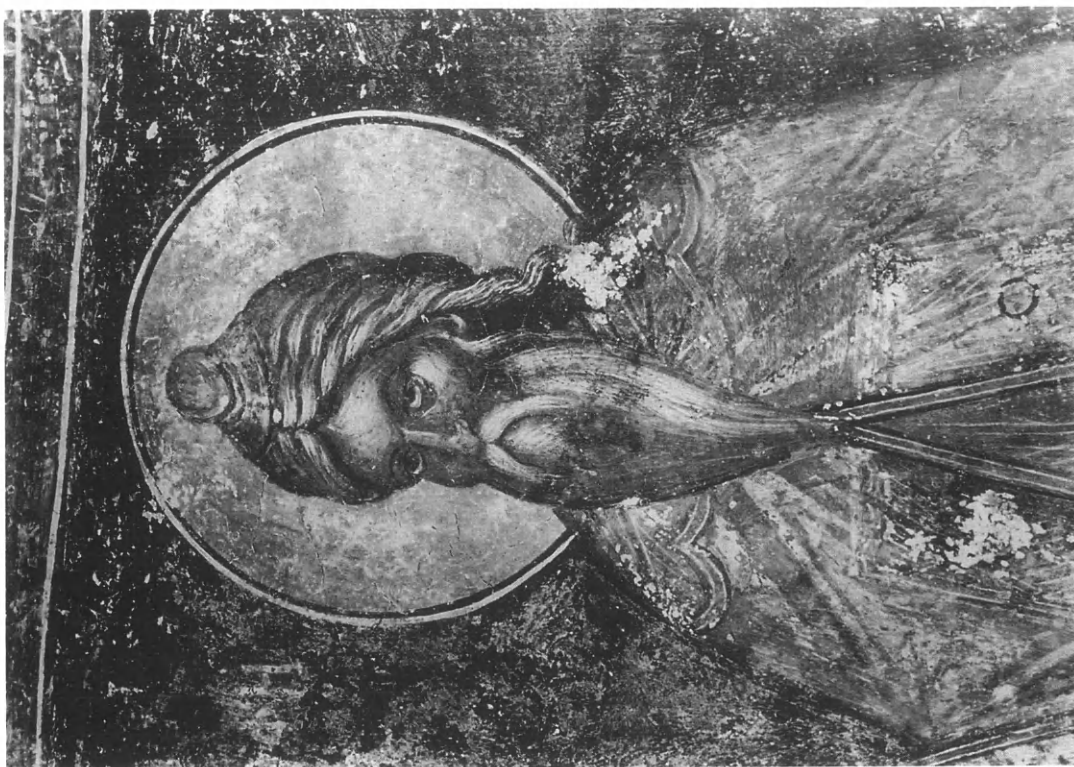
Περίβλεπτος Μυστραῖ. Ὁ προφήτης Μιχαίας.

Περίβλεπτος Μυστρά. α. 'Ο δίκαιος Γεδεών. β. 'Ο προφήτης Ζαχαρίας.

Περίβλεπτος Μυστήρ. α. Ὁ προφήτης Ἀβδίου. β. Ὁ ἀρχιερέας Ζαχαρίας ὁ Παλαιός.

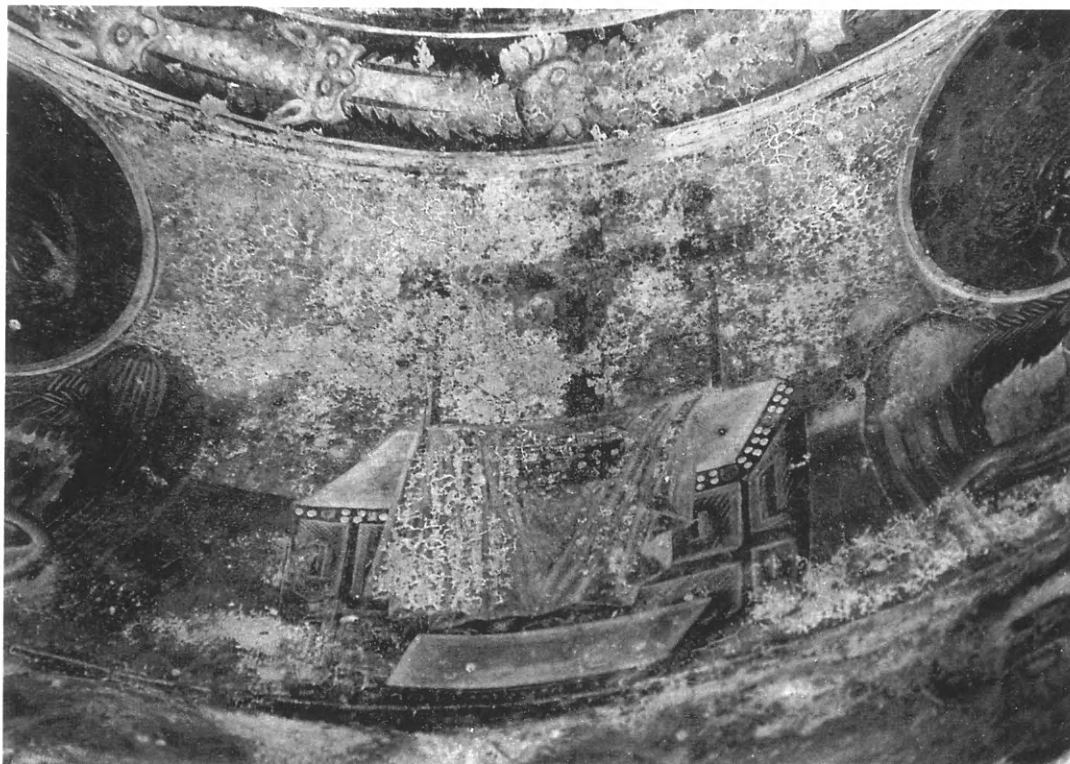
Περίβλεπτος Μυσταῖ. α. Ὁ προφήτης Γεδών, λεπτομέρεια. β. Ὁ ἀρχιερέας Ζαχαρίας ὁ Παλαιός, λεπτομέρεια.

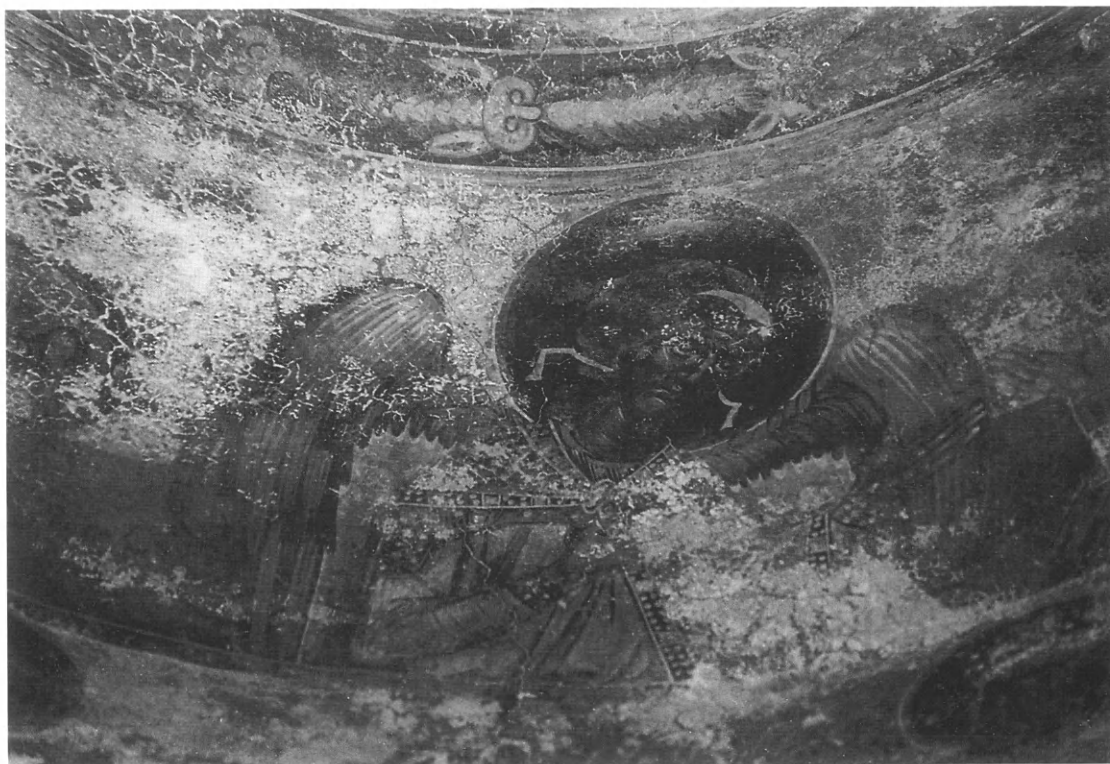
Περίβλεπτος Μυσταῶ. α. Ὁ προφήτης Ἰωάνῃς, λεπτομέρεια. β. Ὁ προφήτης Ζαχαρίας, λεπτομέρεια.

Άγιος Νικόλαος, Θεολόγος, Λακωνία. α. Ό Παντοκράτορας. β. Η Θεοτόκος.

Ἅγιος Νικόλαος, Θεολόγος, Λακωνία. α. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου. β. Ἄγγελος.

Άγιος Νικόλαος, Θεολόγος, Λακωνία. Άγγελοι.

Ταξιάρχης, Μαρκόπουλο Ἀττικῆς. Γενικὴ ἀποψη τοῦ τρούλου.

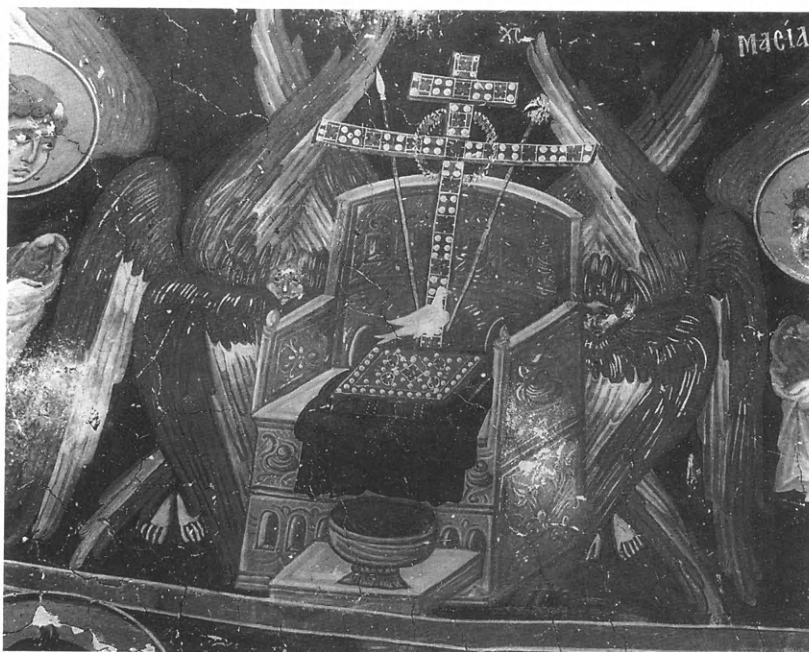
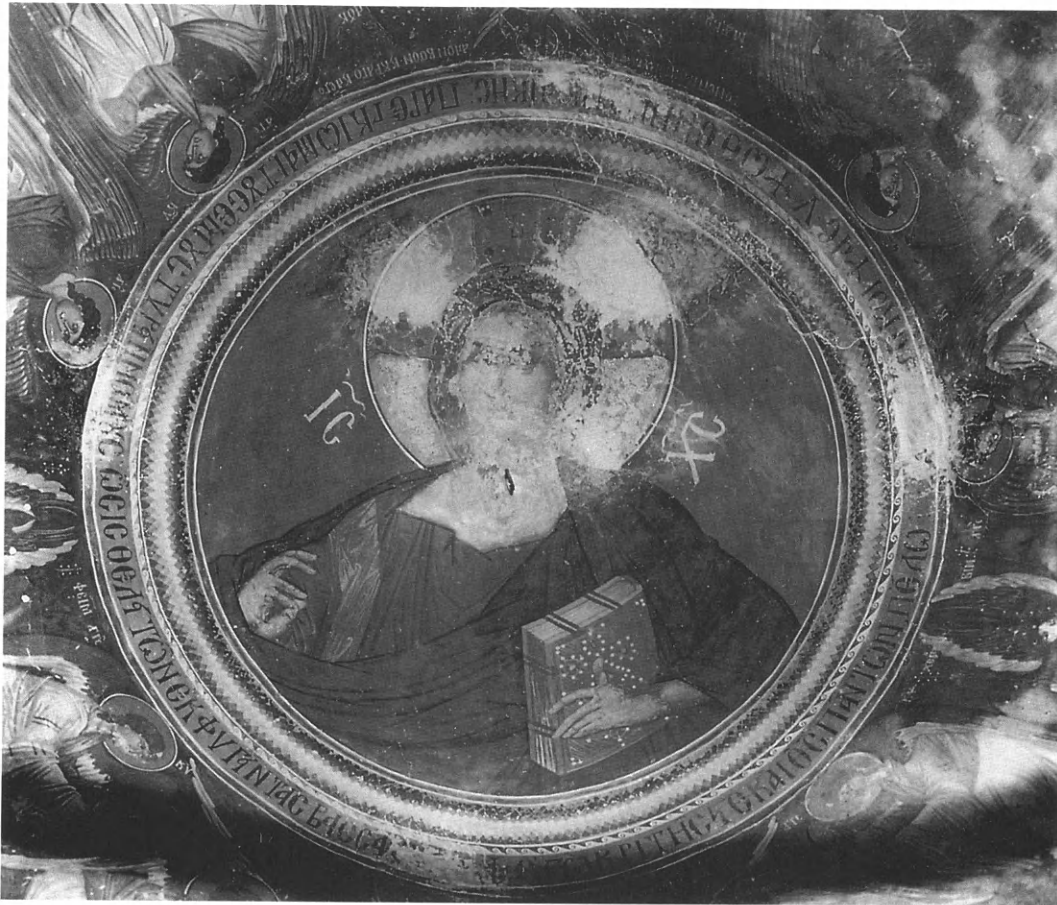
Ὁμορφη Ἐκκλησιά, Γαλάτσι. Ὁ Παντοκράτορας.

Ἅγιος Θεωνιανός, Λύση, Κύπρος. α. Ὁ Παντοκράτορας. β. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου.

Άγιος Ηρακλείδης, Μονή Λαμπαδιστή, Κύπρος. Γενική άποψη τοῦ τροῦλου.

Τίμιος Σταυρός στο Πελέντρι, Κύπρος. α. Γενική άποψη τρούλου. β. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου.

Τίμιος Σταυρός στο Πελέντρι, Κύπρος. α. Οί προφήτες Ἡσαΐας, Σολομών, Ζαχαρίας και Σαμουήλ. β. Οί προφήτες Ἐλισσαῖος, Μωυσῆς, Ἰωὴλ και Ἀαρών.

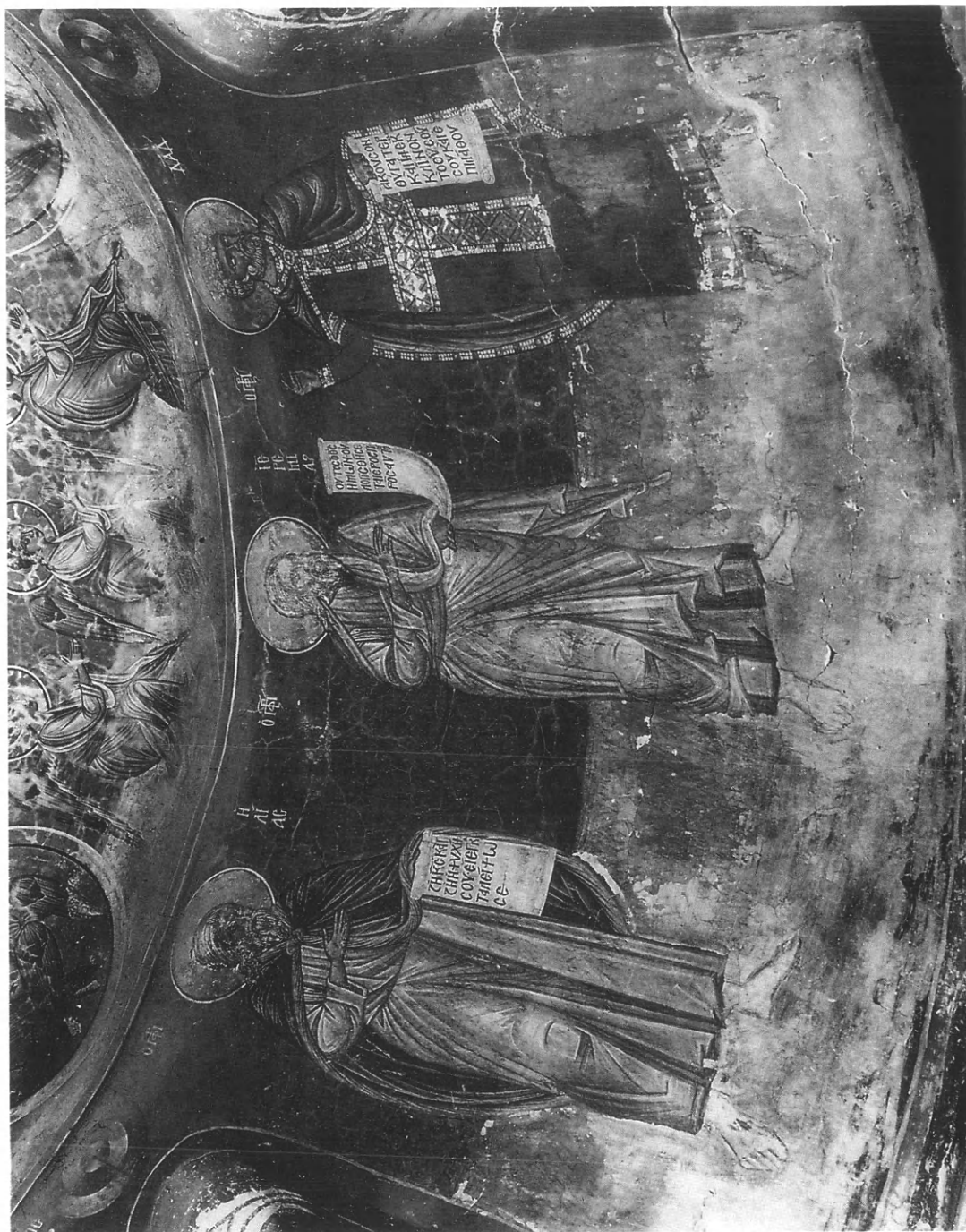
Τίμιος Σταυρός στο Πελέντρι, Κύπρος. α. Οί προφῆτες Δανιήλ, Ἡλίας, Ζαχαρίας Παλαιός και Ἰωνᾶς. β. Οί προφῆτες Ἀββακούμ, Τερεμίας, Δαβὶδ και Ἰωάννης Προόδρομος.

Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης, Κακοπετριά, Κύπρος. α. Γενικὴ ἄποψη τρούλου.
β. Οἱ προφῆτες Σολομών, Ἡσαΐας καὶ Μωυσῆς.

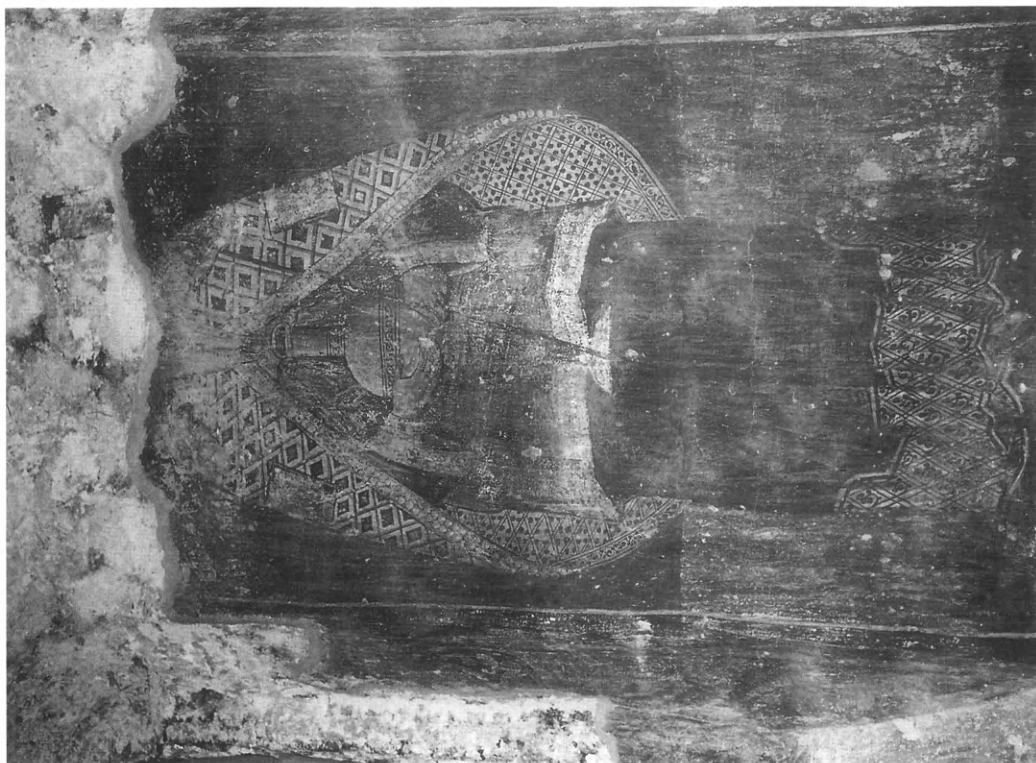
Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης, Κακοπετριά, Κύπρος. α. Οἱ προφῆτες Ζαχαρίας, Γεδεών καὶ Ἰωνᾶς. β. Οἱ προφῆτες Ἀββακούμ, Δανιὴλ καὶ Ἐλισσαῖος.

Ἅγιος Νικόλαος τῆς Στέγης, Κακοπετριά, Κύπρος. Οἱ προφῆτες Ἡλίας, Ἰερεμίας καὶ Δαβὶδ.

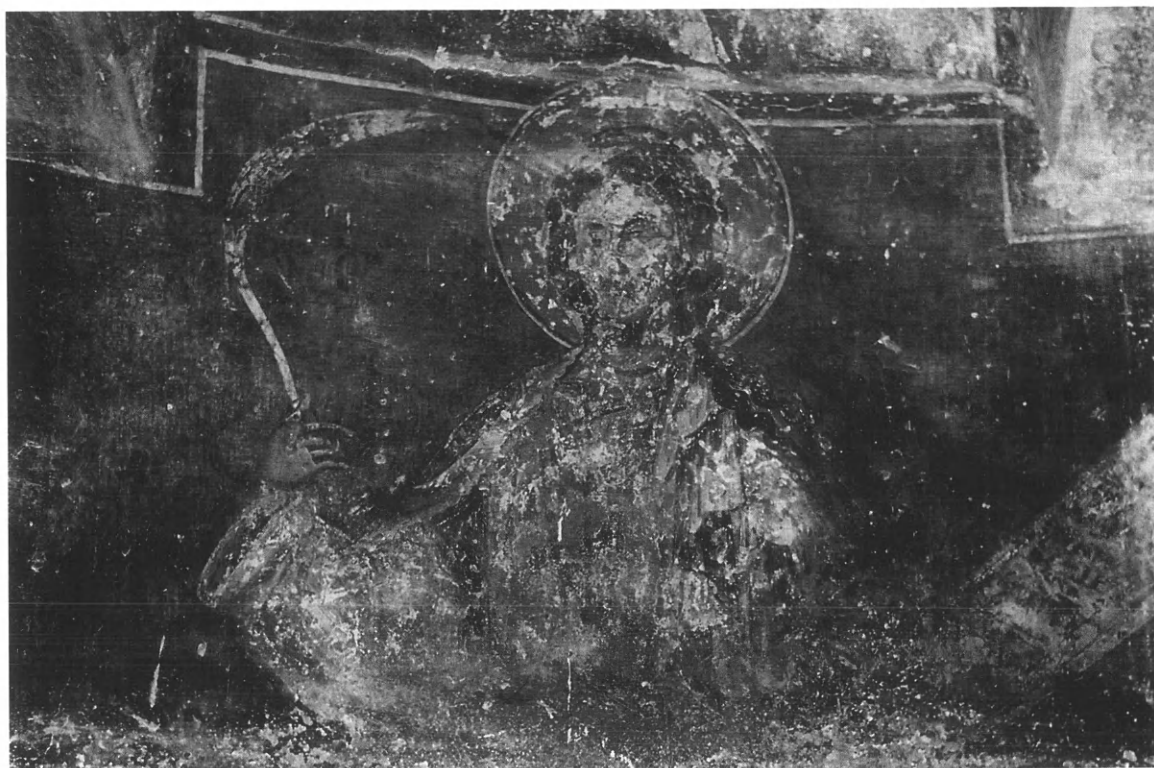
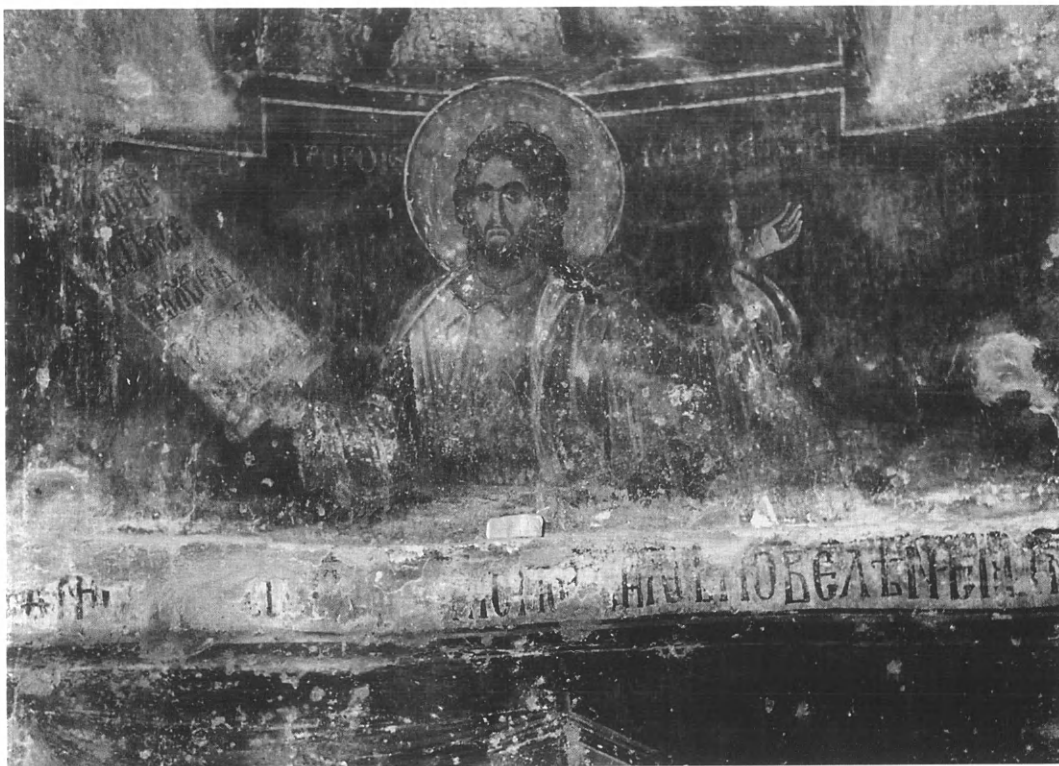
Ἅγιος Ἀγγέλιος, Αἰτή. α. Ὁ δίκαιος Μελχισεδέκ. β. Ἀτανύστη προφητικὴ μορφή.

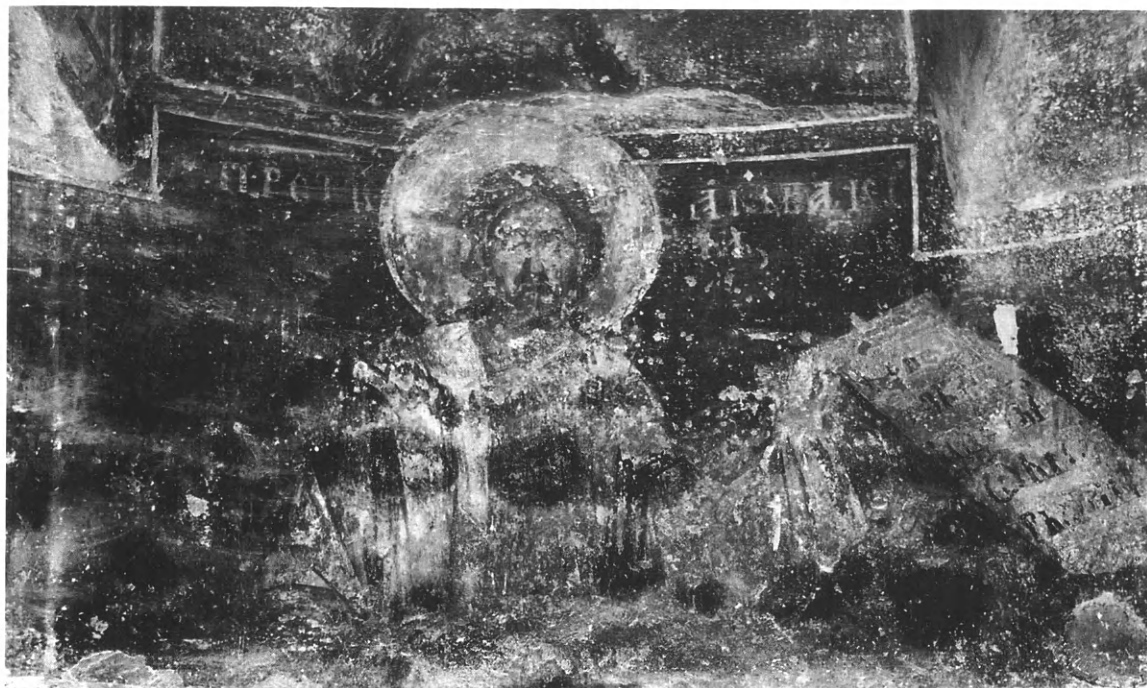
Ἅγιος Ἀχίλλειος, Ἀττίγε. α. Ὁ ἀρχιερέας Ζαχαρίας ὁ Παλαιός. β. Ὁ ἀρχιερέας Ἀαρών.

Ἅγιος Ἀχίλλειος, Atilje. α. Ὁ προφήτης Ἰωνᾶς. β. Ὁ προφήτης Ἰωήλ.

Άγιος Άχίλλειος, Αττική. α. Ὁ προφήτης Μαλαχίας. β. Ὁ προφήτης Ζαχαρίας.

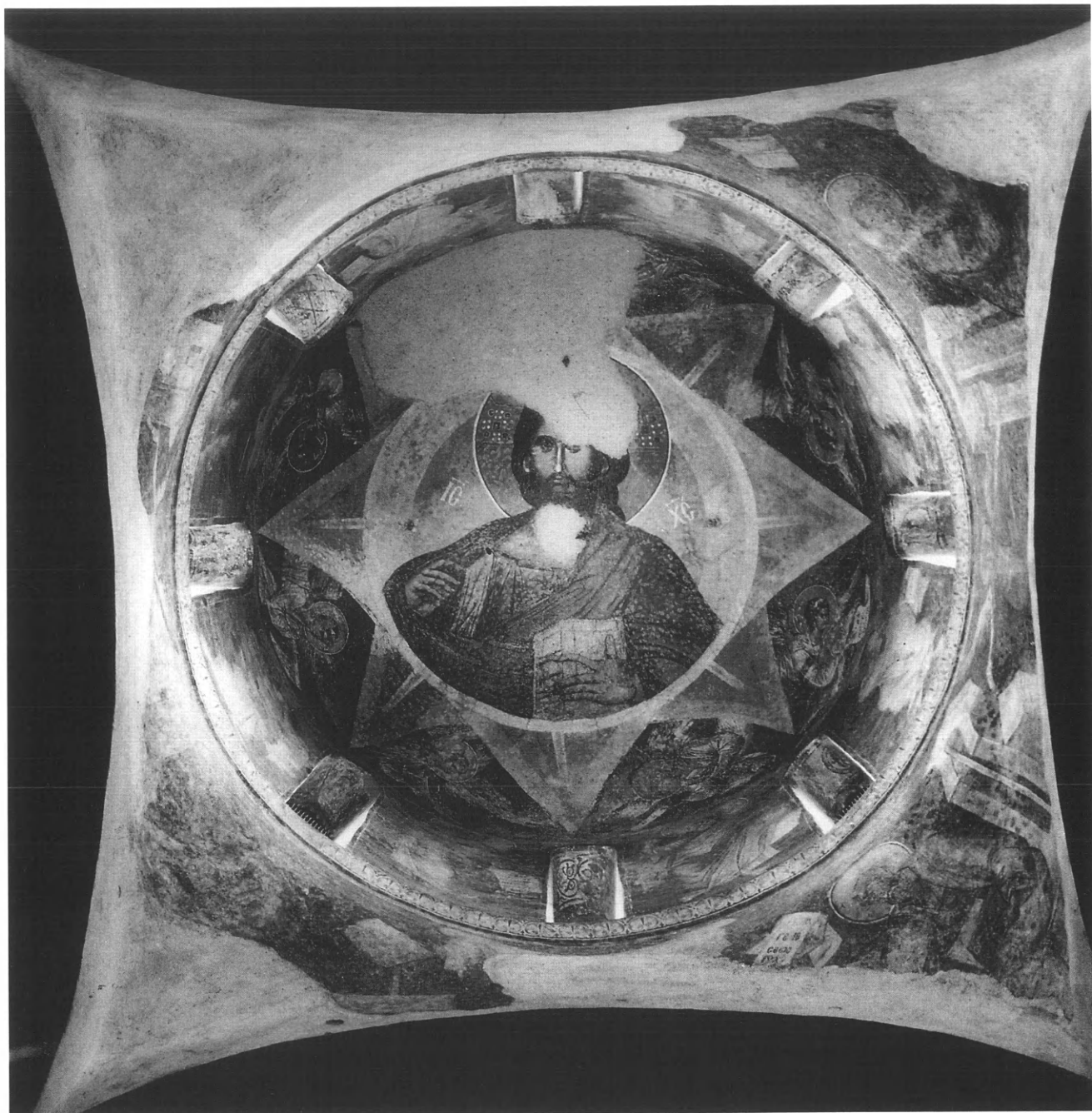
Ἅγιος Ἀχίλλειος, *Arilje*. α. Ὁ προφήτης Ἀββακούμ. β. Ὁ προφήτης Σοφονίας.

Ἅγιος Ἀχίλλειος, Αἰτή. α. Ὁ προφήτης Ἰωνᾶς, λεπτομέρεια. β. Ὁ προφήτης Μαλαχίας, λεπτομέρεια.

Άγιος Ἀχίλλειος, Αἰῆς. α. Ὁ προφήτης Ἀββακούμ, λεπτομέρεια. β. Ὁ προφήτης Σοφονίας, λεπτομέρεια.

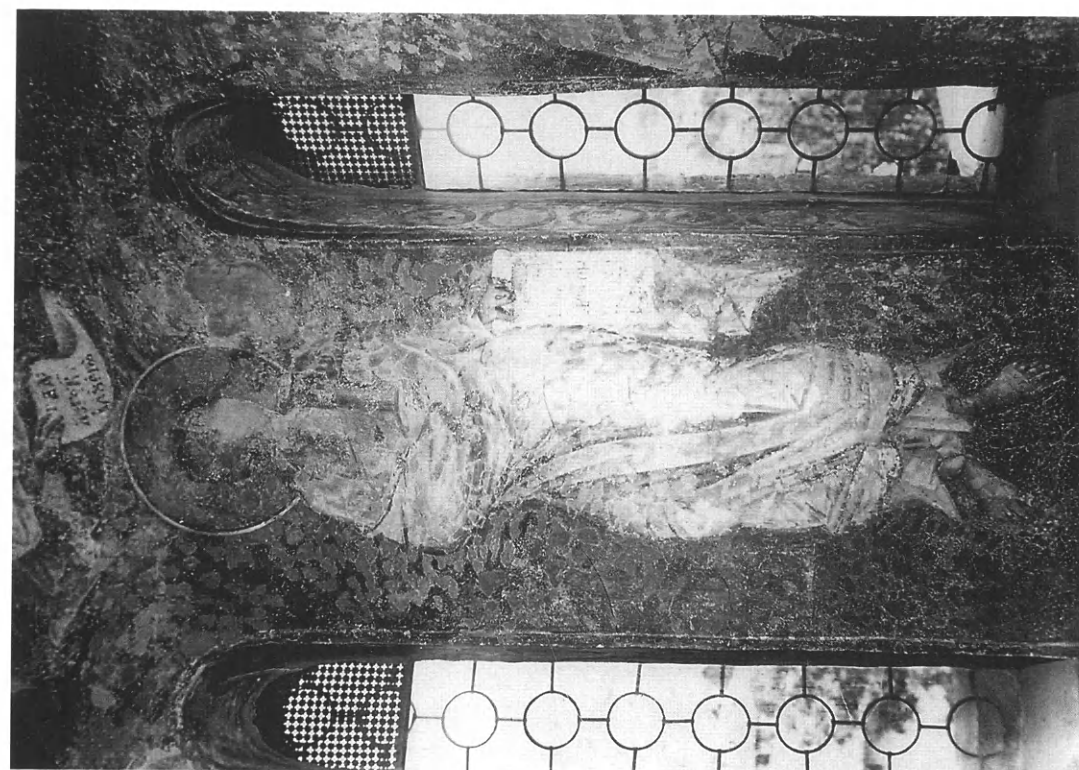
Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Bogorodica Ljeviška), Prizren. Γενική ἄποψη τοῦ τρούλου.

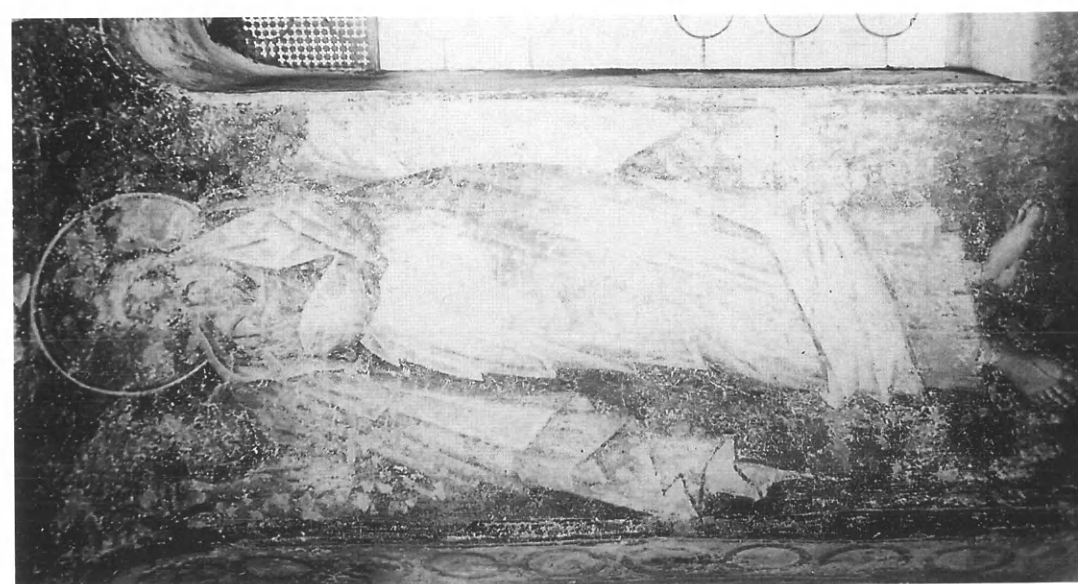
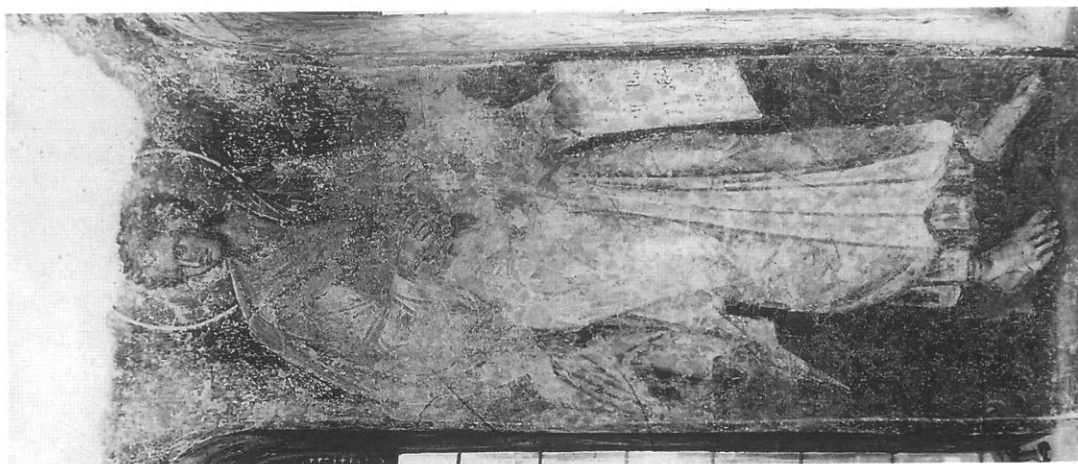
Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Bogorodica Ljeviška), Prizren. Ὁ Παντοκράτορας.

Κοίμηση της Θεοτόκου (Bogorodica Ljeviška), Prizren. Άγγελοι.

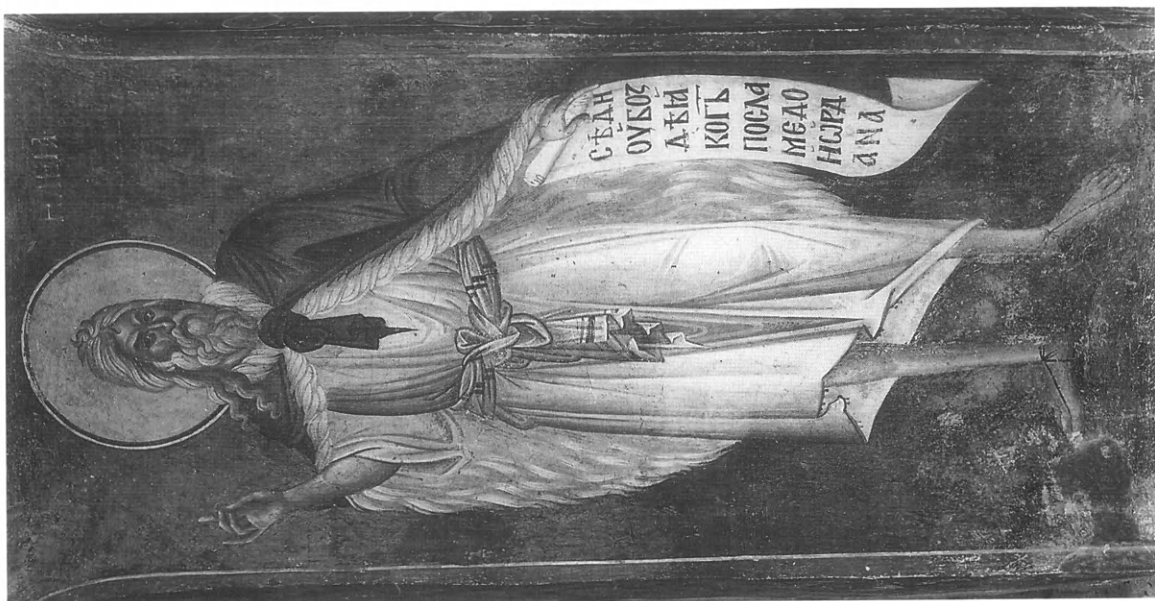
Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Bogorodica Ljeviška), Ritzren. α. Ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ. β. Ὁ προφήτης Ἀββακούμ (·).

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Bogorodica Ljeviska), Ritzren. Οἱ προφῆτες: α. Ἰωήλ (:), β. Σοφονίας, γ. Ζαχαρίας.

Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (Bogorodica Ljeviška), Prizren. Οἱ προφήτες: α. Ζαχαρίας (λεπτομέρεια), β. Δανιήλ, γ. Ἡσαΐας.

Βασιλική Ἐκκλησία τῆς
Studentica. Οἱ προφῆτες:
α. Ἡσαΐας, β. Ἡλίας.

Βασιλική Ἐκκλησία τῆς
Sudenica. Οἱ προφῆτες:
α. Σοφονίας, β. Ἰεζεκιήλ.

Βασιλική Ἐκκλησία τῆς Studenica. Οἱ προφῆτες: α. Ἐλισσαῖος, β. Ἰωνᾶς, γ. Ἀββακούμ, δ. Ἡλίας (λεπτομέρειες).

Βασιλική Ἐκκλησία τῆς Studenica. α. Ἡ Εὗα καὶ ὁ Ἀδάμ. β. Οἱ προπάτορες Ἰεζεκίας καὶ Μανασσῆς.

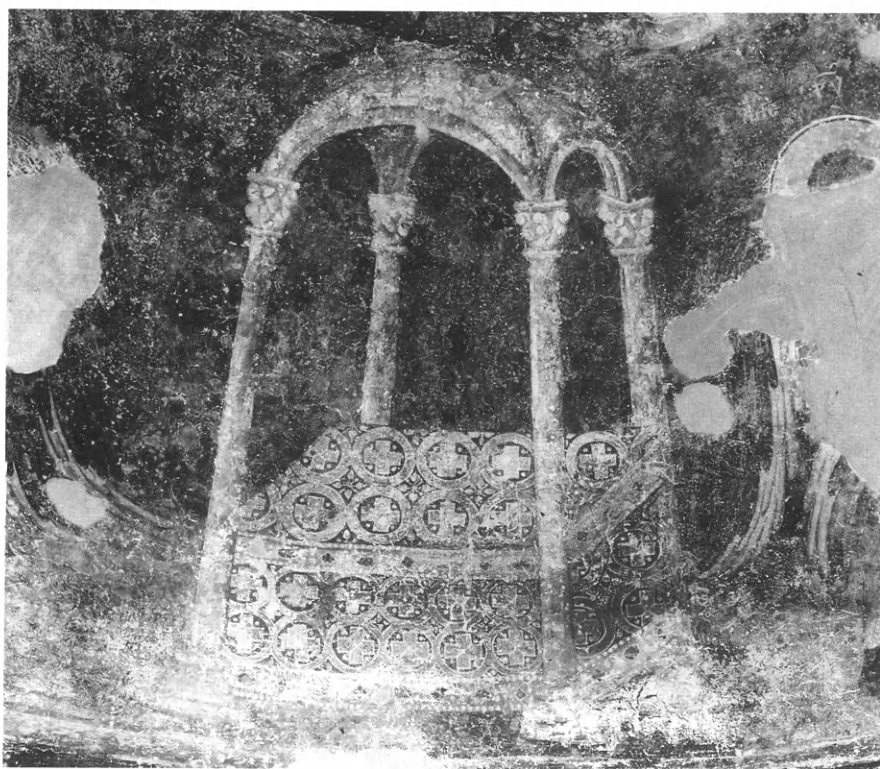
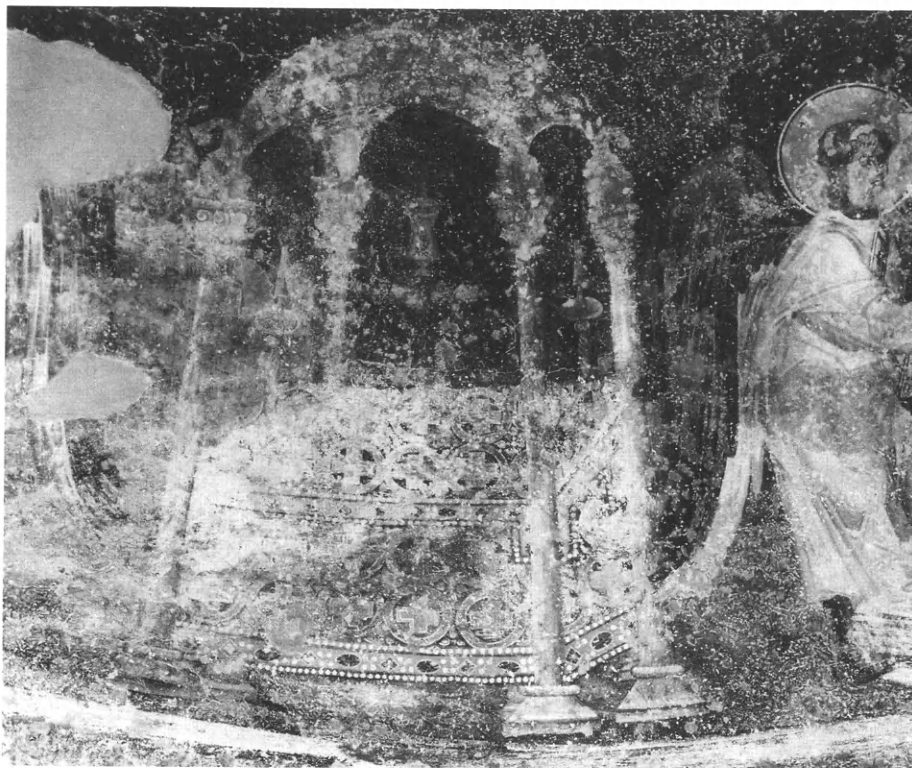
Ἅγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino. α. Γενικὴ ἄποψη τοῦ τρούλου. β. Οὐράνια Λειτουργία, οἱ προφῆτες Ἡσαΐας, Ἰερεμίας, Ἡλίας.

Ἅγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino. Παντοκράτορας, Οὐράνια Λειτουργία, οἱ προφῆτες:
α. Ἐλισσαῖος, Σοφονίας. β. Σοφονίας, Ἰωήλ, Ἰωνᾶς. γ. Ἰεζεκιήλ, Ἡσαΐας, Ἱερεμίας.

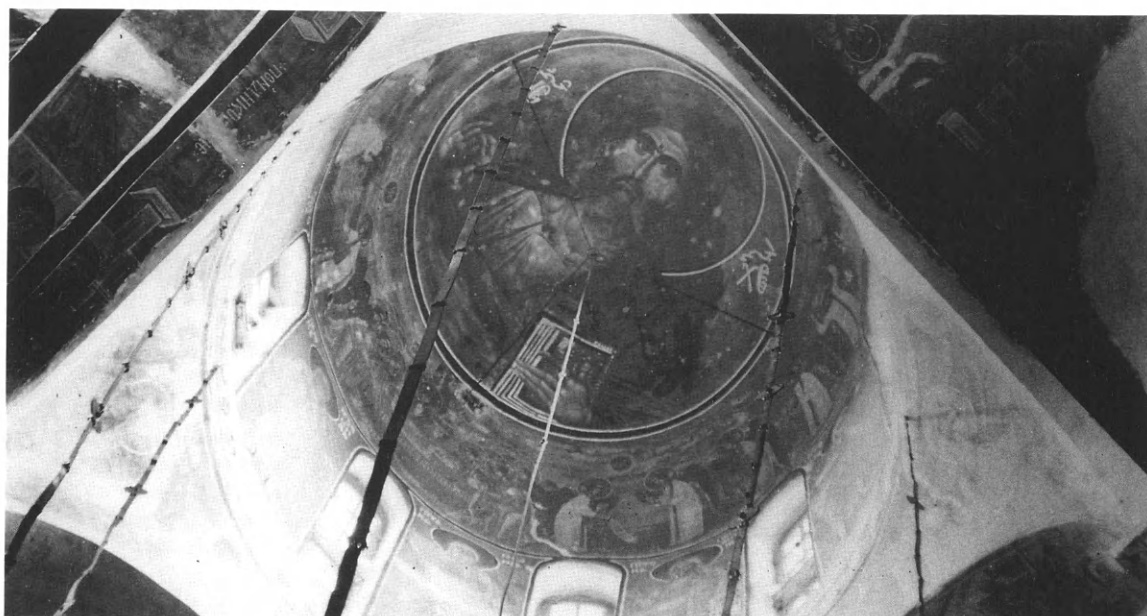
Ἅγιος Γεώργιος, Staro Nagoričino. α-β. Ὁ Παντοκράτορας.

Ἅγ. Γεώργιος, *Staro Nagoričino*. Οὐράνια Λειτουργία, ἡ ἁγία Τράπεζα στὸ ἀνατολικό (α) καὶ στὸ δυτικό (β) ἄξονικὸ σημεῖο.

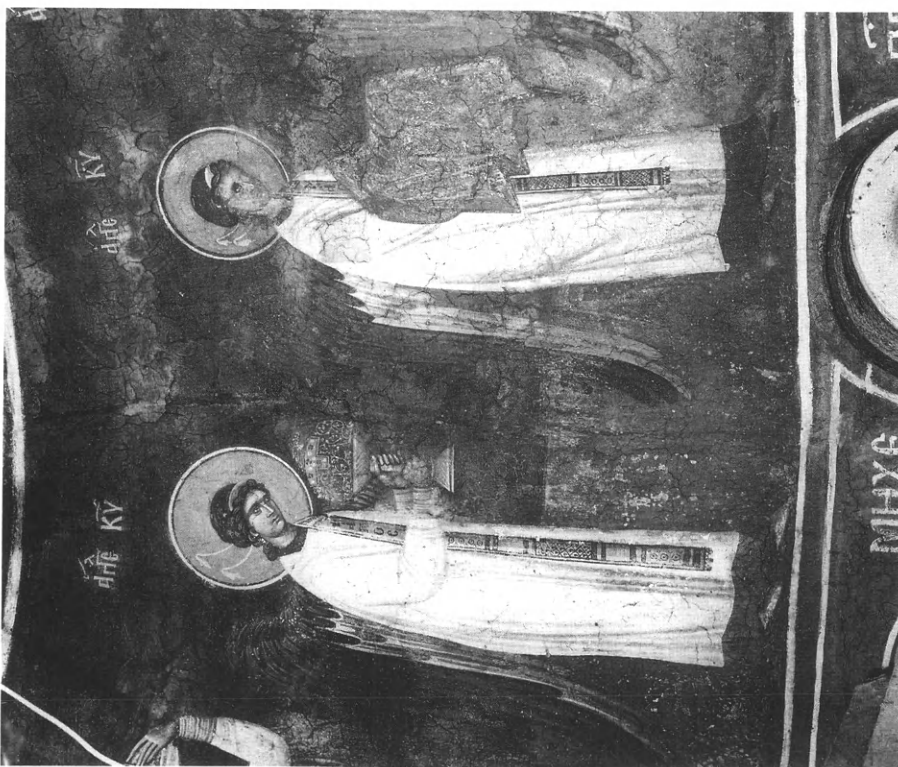
Ἅγ. Γεώργιος, Staro Nagoričino. Οὐράνια Λειτουργία, ἄγγελοι-διάκονοι.

Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου, Gračanica. α. Γενικὴ ἄποψη τοῦ τρούλου. β. Ὁ Παντοκράτορας.

Εὐαγγέλιος τῆς Θεοτόκου, Γραϊνίκα. Οὐράνια Λειτουργία, ὁ Μελισμός.

Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, Γρατάνικα. α-β. Οὐράνια Λειτουργία, ἄγγελοι-διάκονοι.

Εὐαγγελισμός τῆς Θεοτόκου, Gračanica. Οὐράνια Λειτουργία, ἄγγελοι-διάκονοι.

Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, Γραῖνιτσα. Οἱ προφῆτες: α. Ἡσαΐας, β. Ἰωνᾶς.

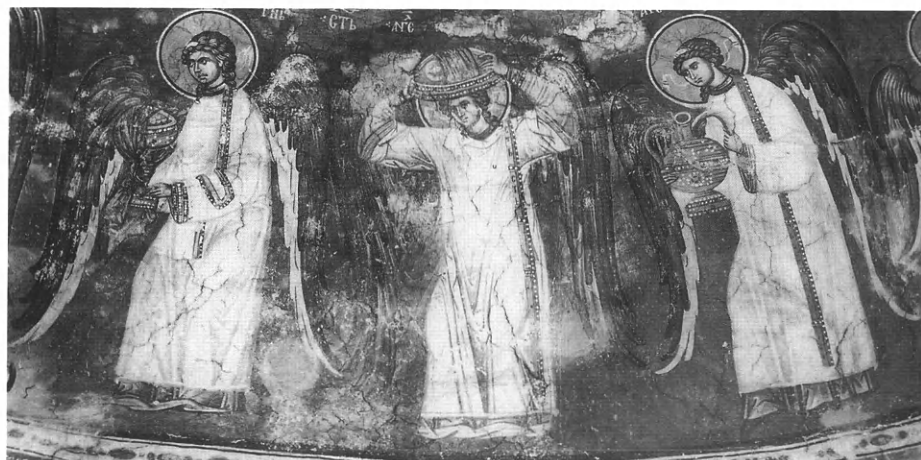
Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, Γραčanica. Οἱ προφῆτες: α. Σοφονίας, β. Ἰεζεκιήλ.

Ἁγ. Νικήτας, ᾠςέρ. Οἱ προφῆτες: α. Ἡλίας, β. Ἰερεμίας, γ. Ἐλισσαῖος.

“Αγ. Νικήτας, Συέρ. Οί προφῆτες: α. Ἰωνᾶς, β. Ησαΐας, γ. Ἐλισσαῖος, λεπτομέρεια.

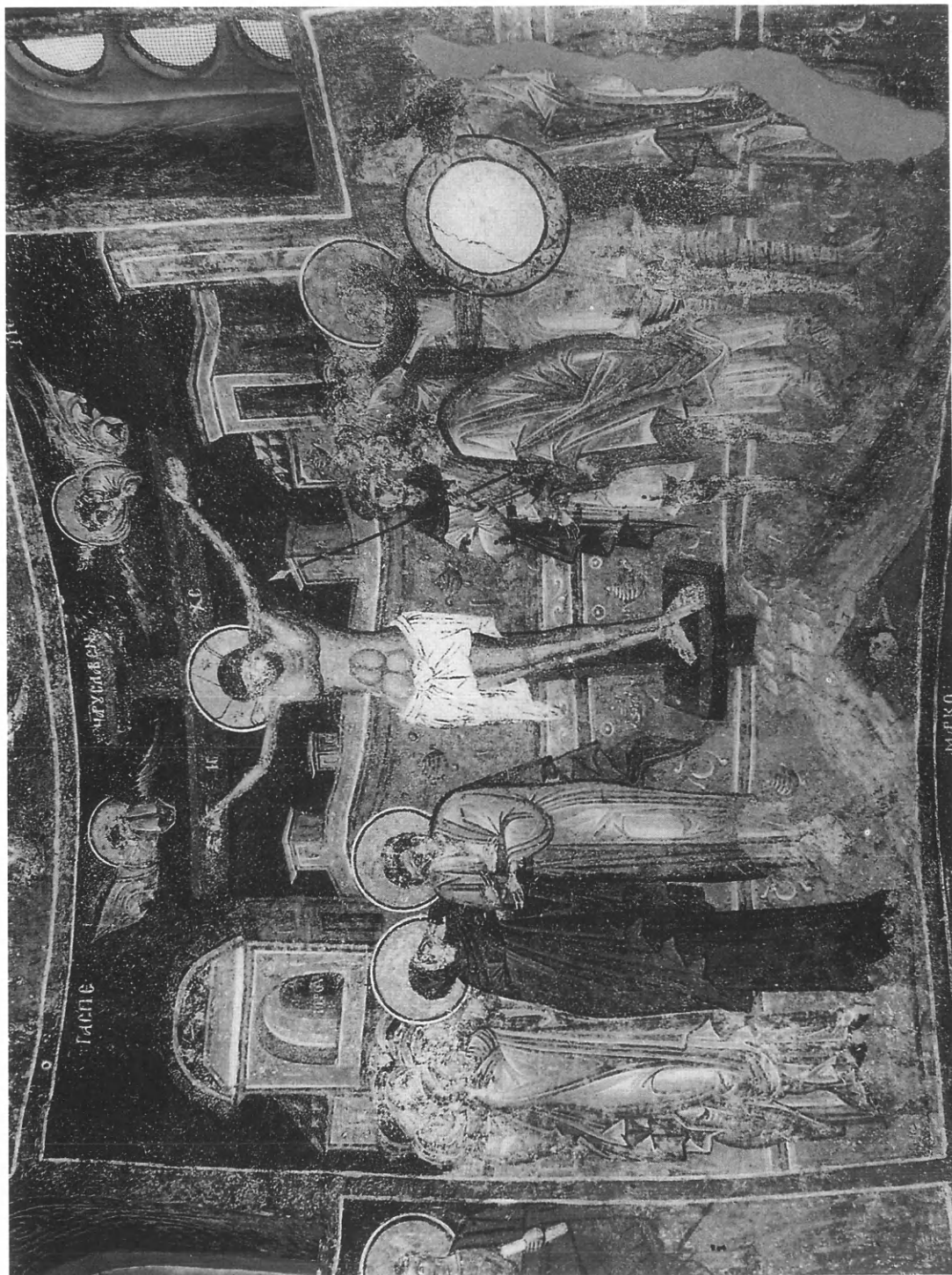
Παναγία Ὁδηγήτρια, Ρεέ. α. Γενική ἄποψη τοῦ τρούλου. β. Ἡ Οὐράνια Λειτουργία, ἄγγελοι-διάκονοι.

Παναγία Ὁδηγήτρια, Ρεζ. Ἡ Οὐράνια Λειτουργία. α. Ἡ ἁγία Τράπεζα στο ἀνατολικὸ ἀξονικὸ σημεῖο μὲ τὸν Μελισμὸ. β. Ἡ ἁγία Τράπεζα στο δυτικὸ ἀξονικὸ σημεῖο.

Εὐαγγελισμὸς τῆς Παναγίας (Bela Crkva, Λευκὴ Ἐκκλησία), Karan. Ἀρχιερεῖς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. α. Ὁ Ἰωάννης Πρόδρομος, ὁ ἀρχιερέας Ζαχαρίας. β. Ὁ ἀρχιερέας Ζαχαρίας καὶ οἱ προφῆτες Ἀββακὸν καὶ Ἀγγαῖος.

Ευαγγελισμός τῆς Παναγίας (Βελα Σίκνα, Λευκή Ἐκκλησία), Καραν. Σταύρωση.

Εὐαγγελισμός τῆς Παναγίας (Bela Crkva, Λευκὴ Ἐκκλησία), Καραν. α. Ἀνάσταση. β. Ἀνάληψη.

Εὐαγγελισμός τῆς Παναγίας (Βελα Σκνα, Λευκὴ Ἐκκλησίᾳ), Καραν. Πεντηκοστή.

Ἀρχάγγελοι, Lesnovo. Γενική ἀποψη τοῦ τρούλου.

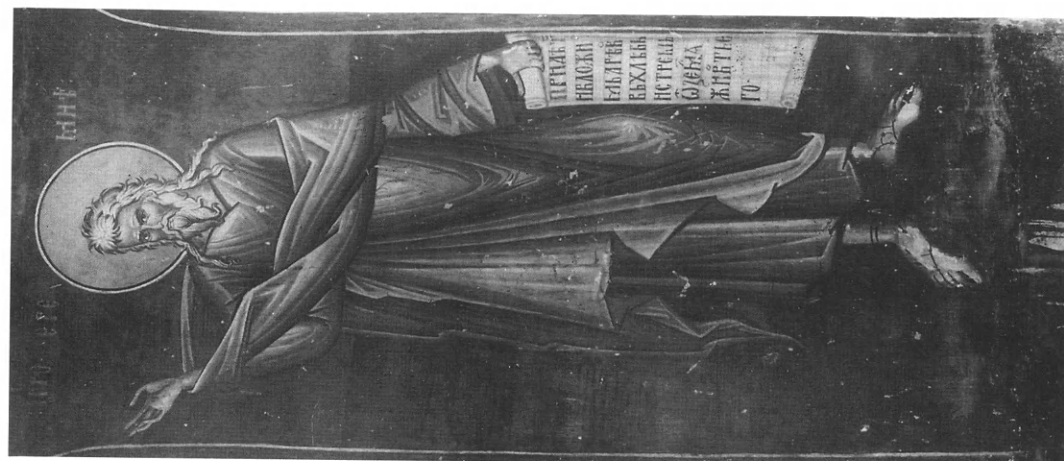
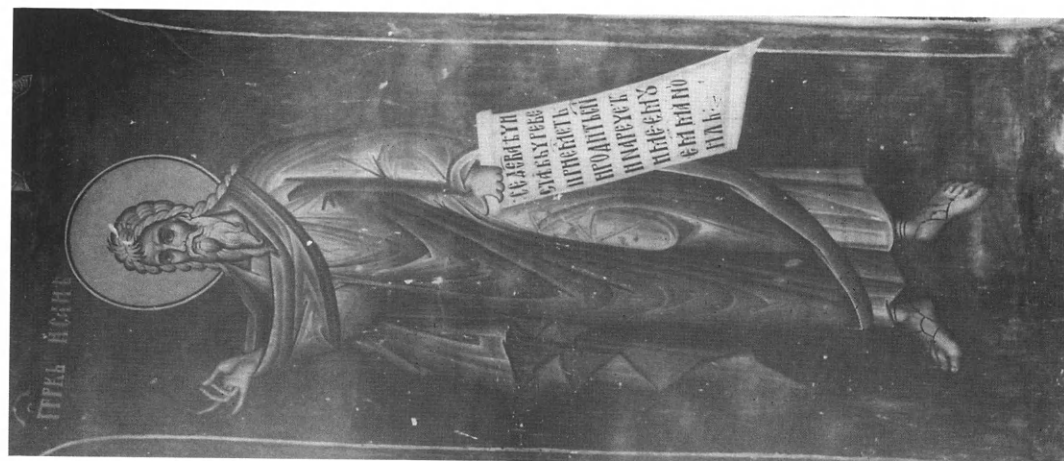
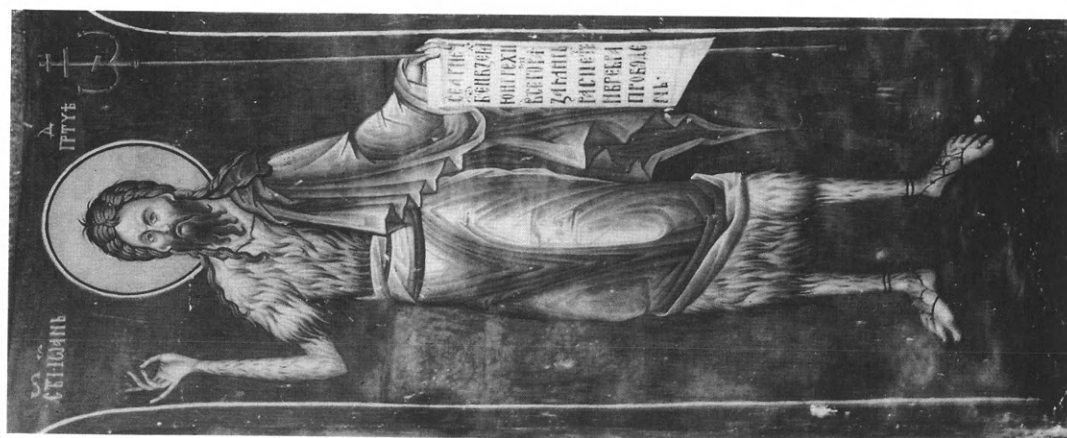
Ἀρχάγγελοι, Lesnovo. Γενική ἀποψη τοῦ τρούλου τοῦ νάρθηκα.

Ἀρχάγγελοι, Lesnovo. Οὐράνια Λειτουργία.

Ἀρχάγγελοι, Lesnovo. α-β. Οὐράνια Λειτουργία. γ. Ἄγγελοι καὶ προφῆτες κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα.

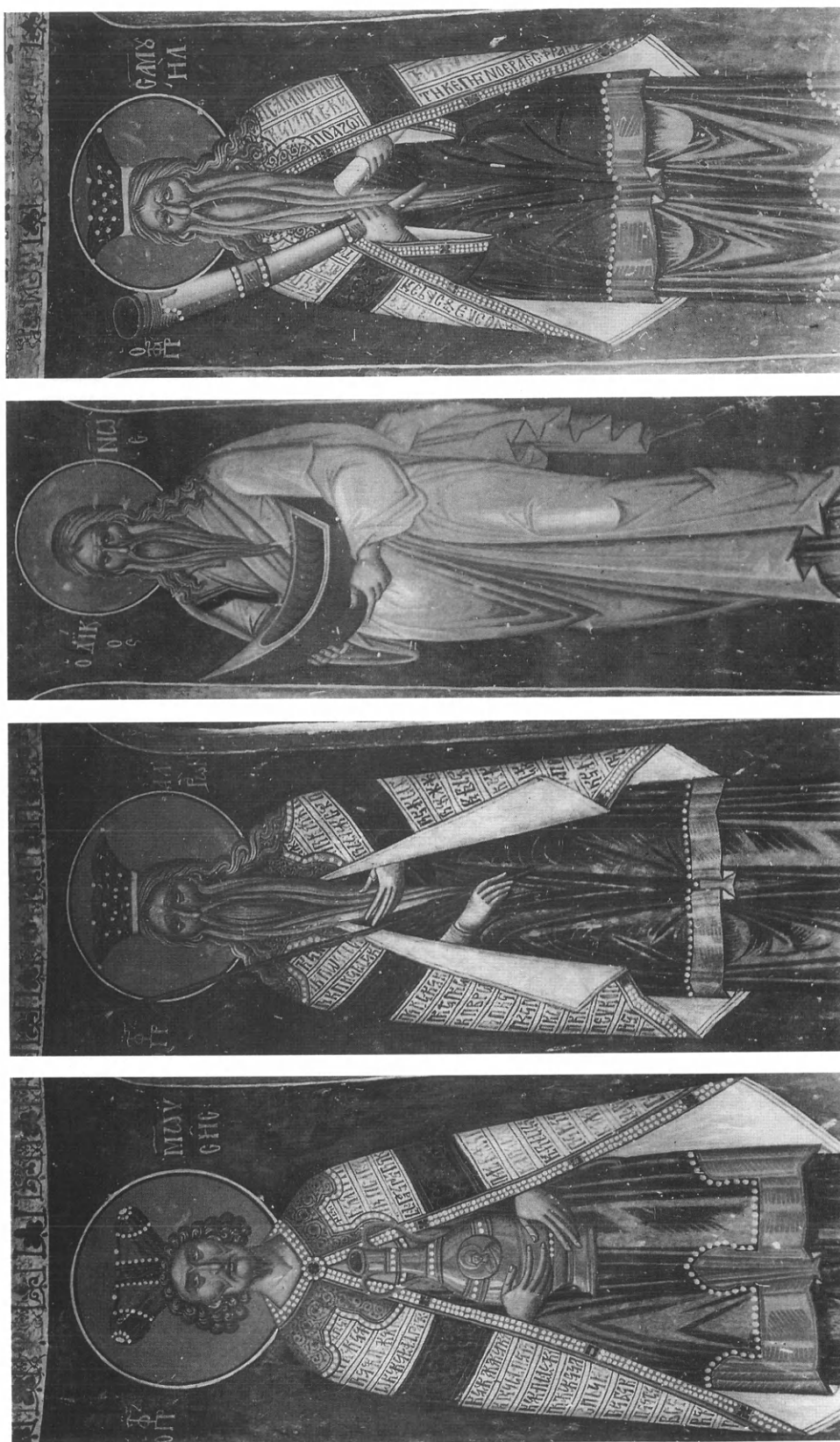
Αρχάγγελοι, Lesnovo. Οί προφῆται: α. Ιωάννης ὁ Προδρόμος, β. Ἰσαΐας, γ. Γερεμίας.

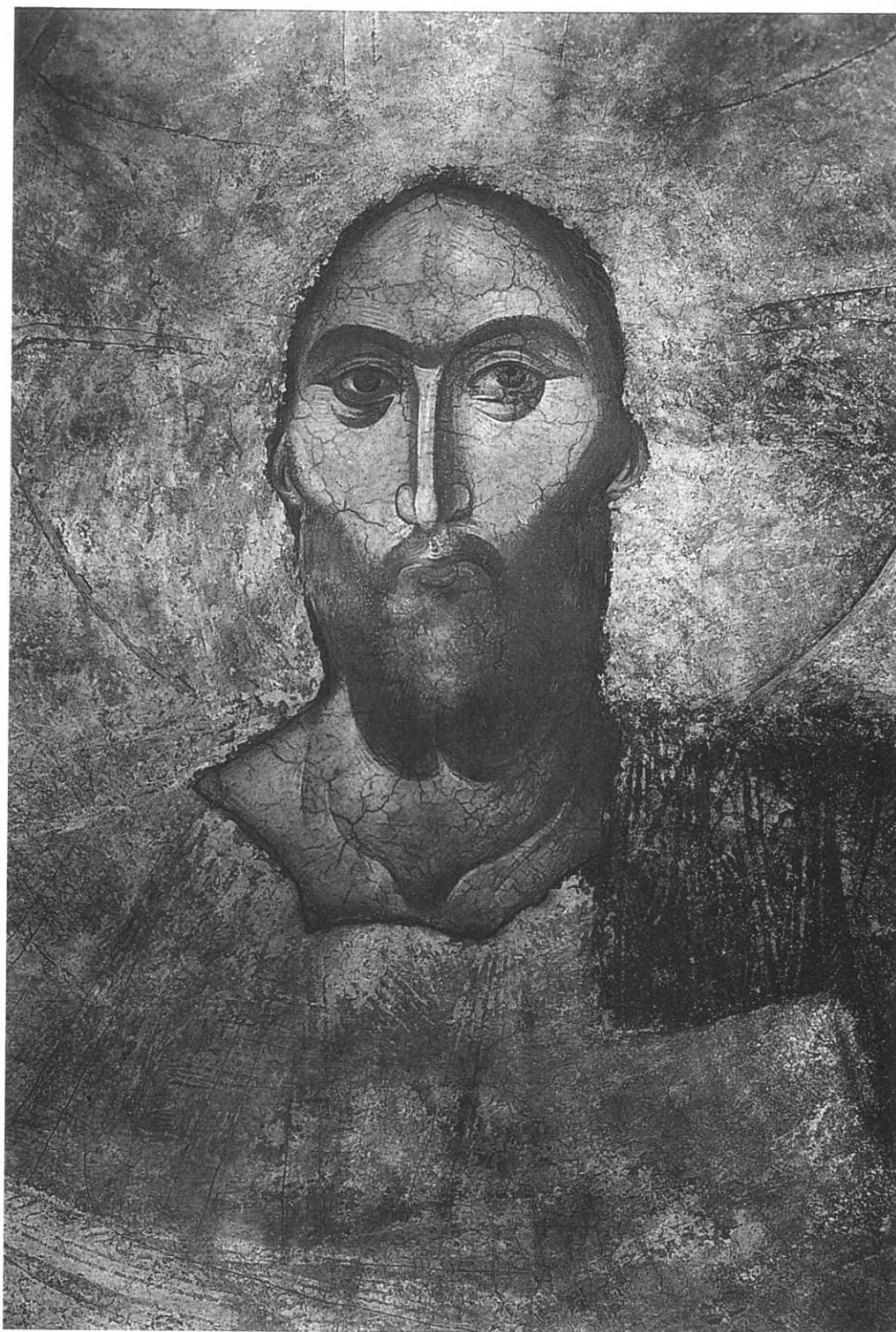
Ἀρχαγγέλοι, Lesnovo. Οἱ προφῆτες: α. Ἠλίας, β. Ἐλισσαῖος, γ. Ἀβρααμ.

Ἀρχάγγελοι, Lesnovo. Οἱ προφῆτες: α. Δανιήλ, β. Ἰεζεκιήλ.

Ἀρχαγγέλοι, Λεσπνο: α. Ὁ Μωυσῆς, β. Ὁ ἀρχιερέας Ἀαρών, γ. Ὁ δίκαιος Νῶε, δ. Ὁ ἀρχιερέας Σαμουήλ.

Χριστὸς Δεσπότης. Ὁ Παντοκράτορας.

Χριστός Dečani. Ουράνια Λειτουργία, ἄγγελοι.

Χριστός Dečani. Ουράνια Λειτουργία, ἄγγελοι.

Χριστὸς Dečani. Οὐράνια Λειτουργία, ἄγγελοι.

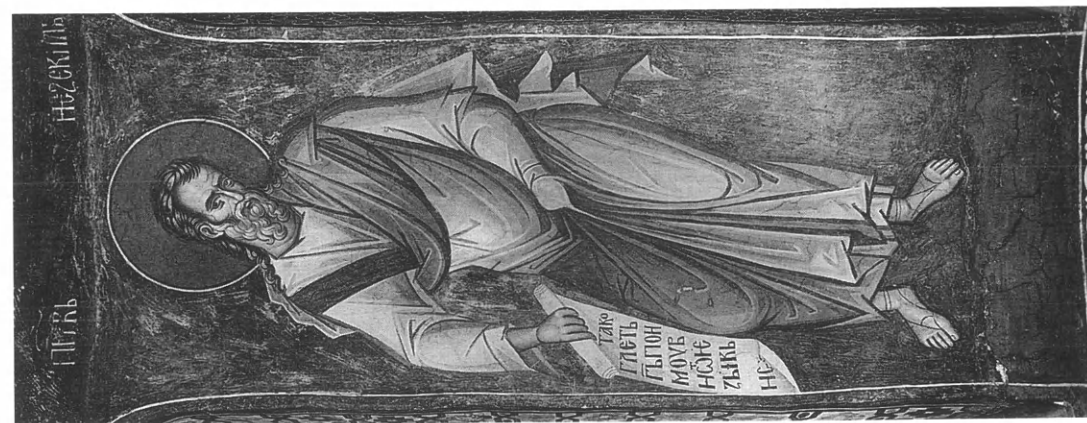
Χριστὸς Dečani. Οὐράνια Λειτουργία, ἄγγελοι.

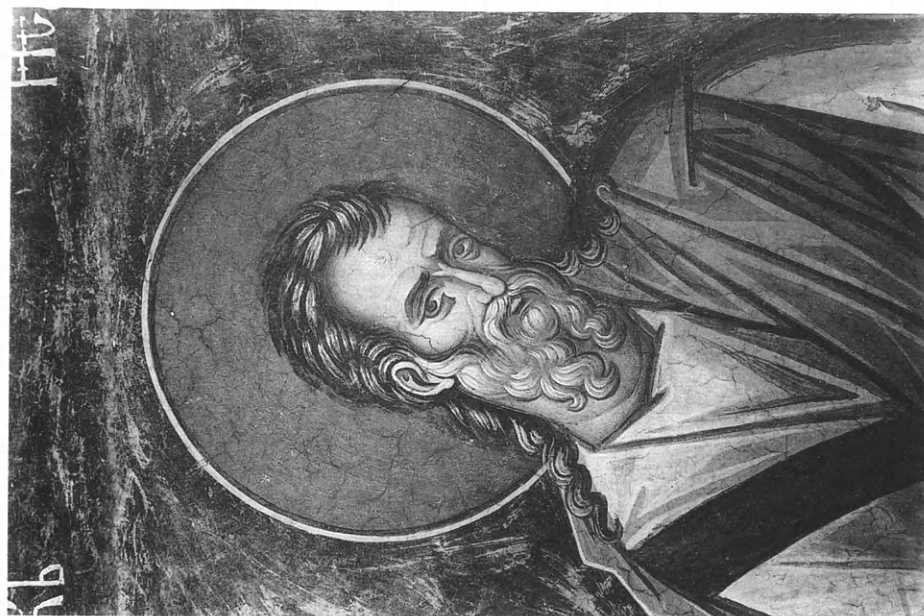
Χριστὸς Dečani. Οὐράνια Λειτουργία, ἄγγελοι.

Χριστός Dečani. Οἱ προφῆτες: α. Ἰσαΐας, β. Ἰερεμίας, γ. Ἰωήλ.

Χριστὸς Deçani. Οἱ προφῆται: α. Ἰεζεκιήλ, β. Ἰωνᾶς, γ. Ἠλίας.

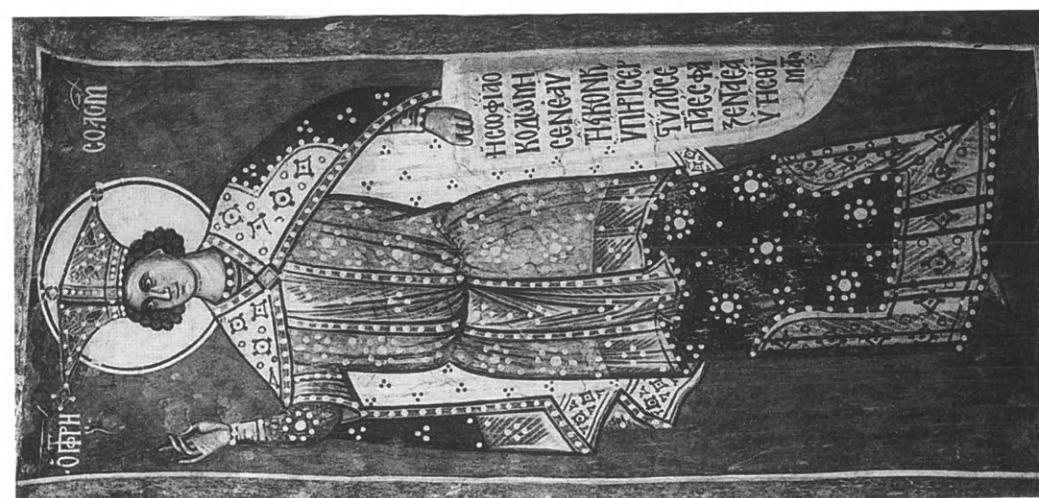
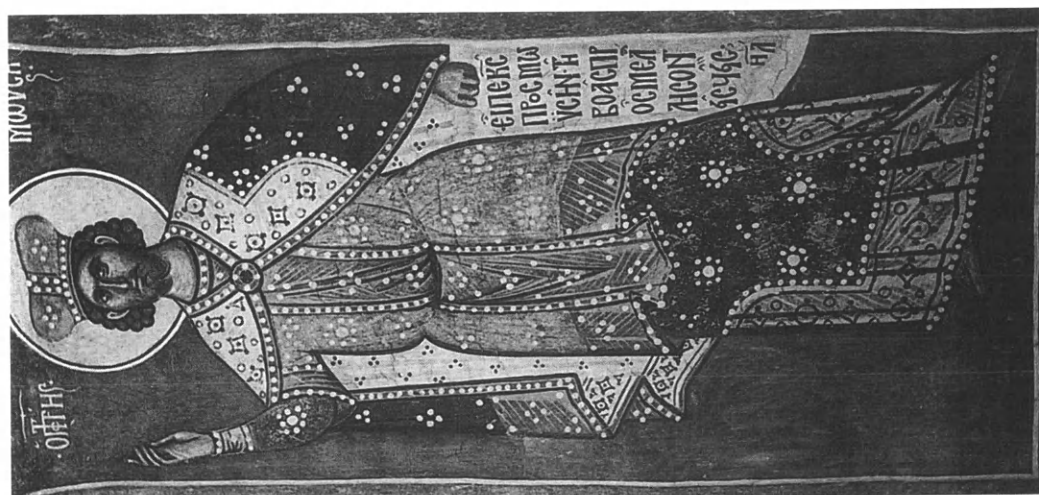
Χριστός Δεσπότης. Οἱ προφῆται: α. Σοφονίας, β. Δανιήλ, γ. Γερεμίας, λεπτομέρεια.

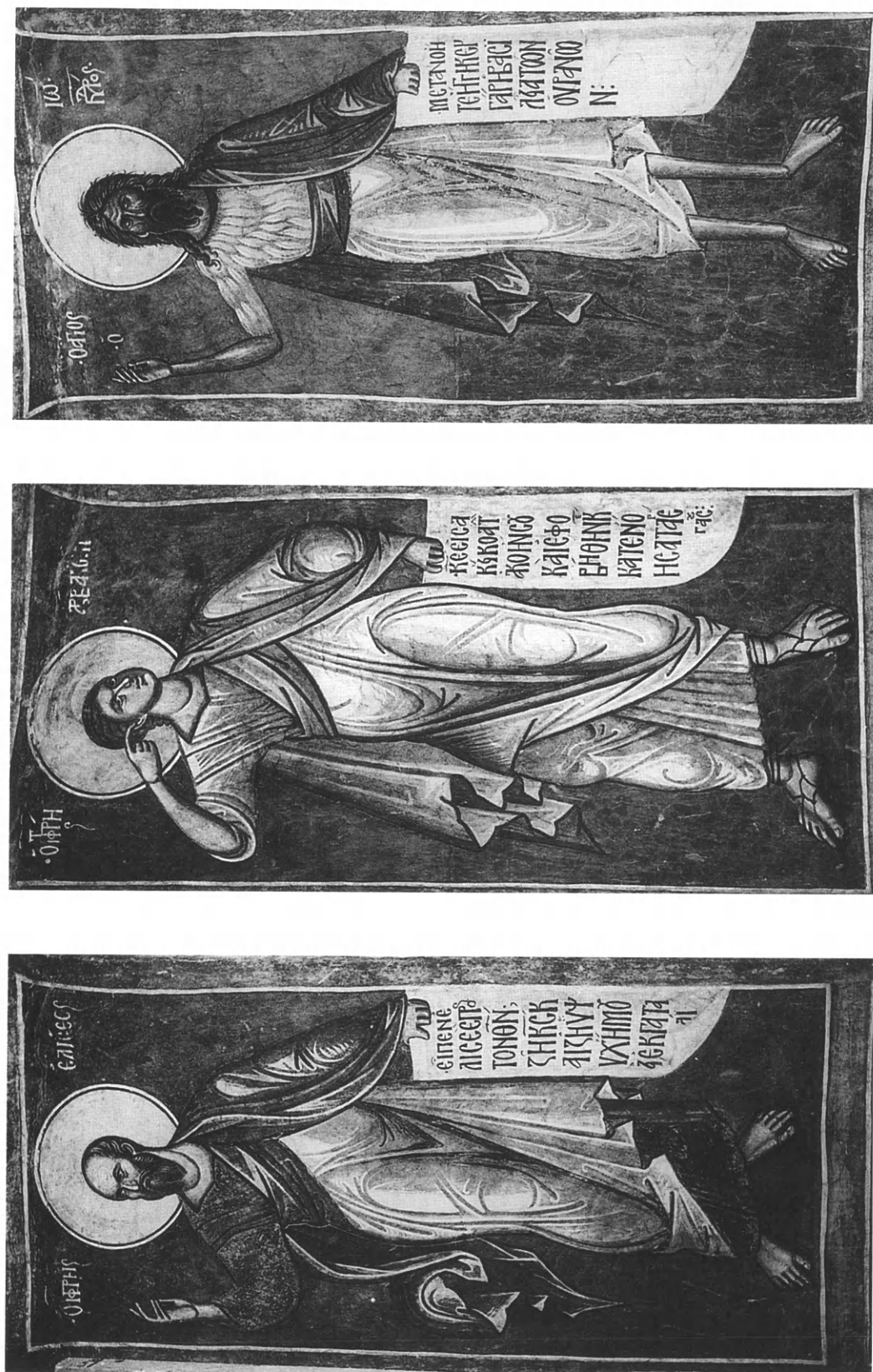
Χριστός Σωτήρας, Prizren. Ἡ Θεοτόκος καὶ οὐράνιες δυνάμεις.

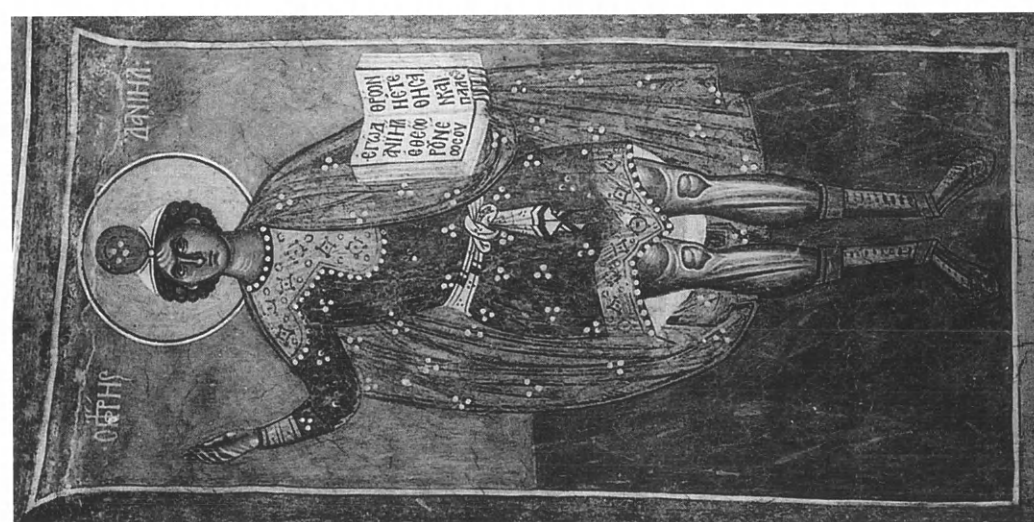
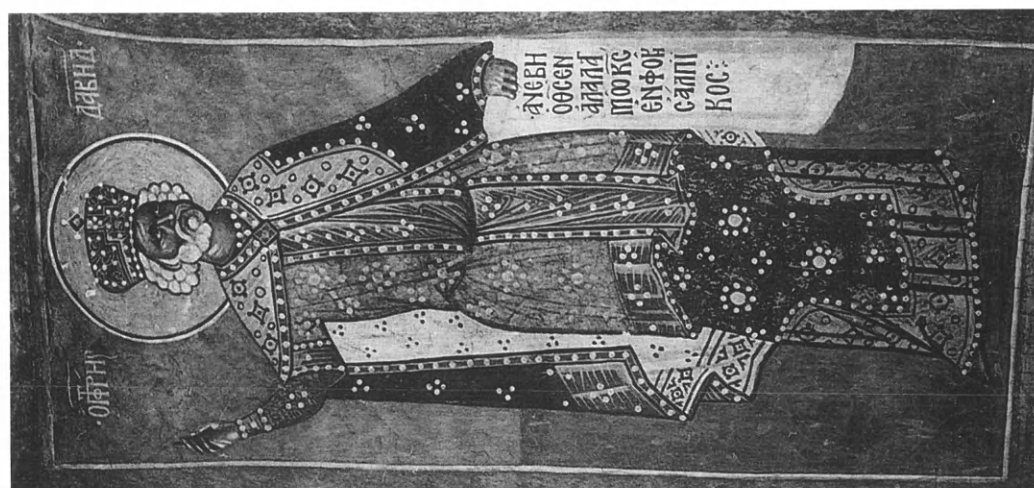
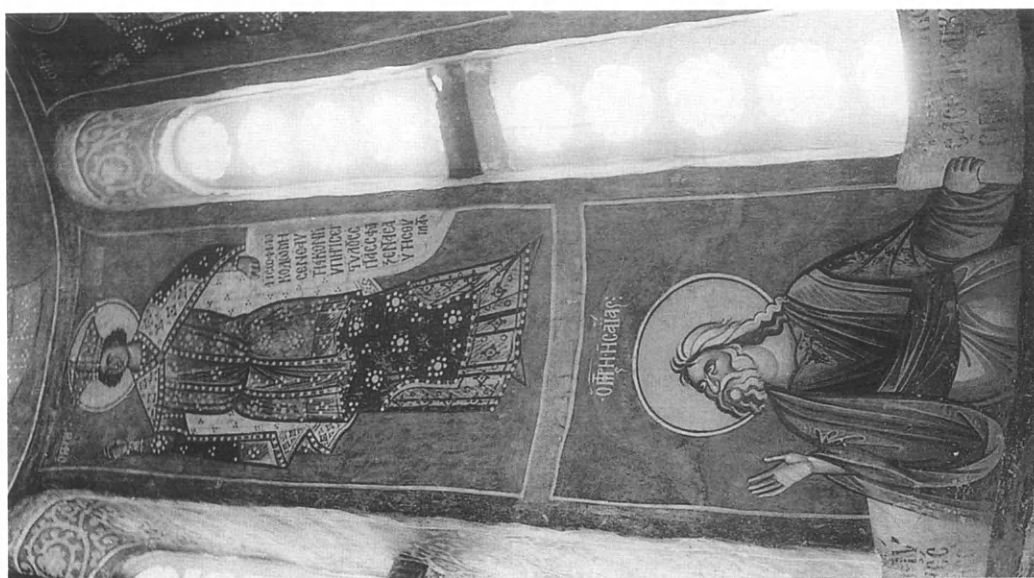
Ἅγ. Δημήτριος, Markon Manastir. Παντοκράτορας καὶ ἄγγελοι.

Ἁγ. Δημήτριος, Μάρκον Μανασίρ. Οἱ προφῆτες: α. Σολομών, β. Μωυσής, γ. Ἡλίας.

Ἁγ. Δημήτριος, Markon Manastir. Οἱ προφῆτες: α. Ἐλισσαῖος, β. Ἀββακούμ, γ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

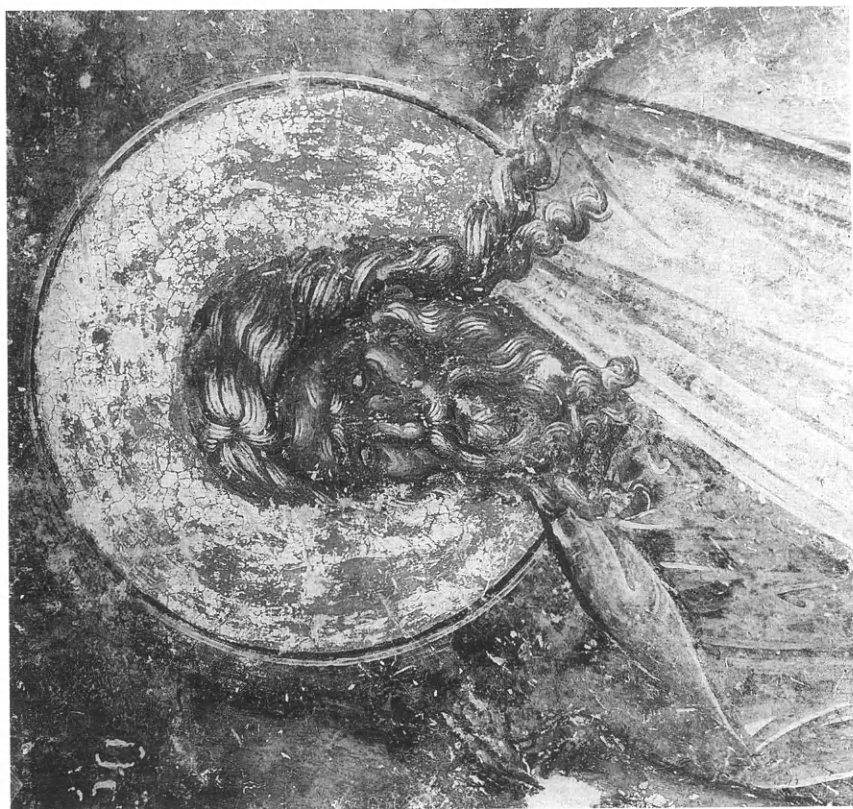
Ἁγ. Δημήτριος, Markov Manastir. Οἱ προφήτες: α. Δανὴλ, β. Δαβὶδ, γ. Σολομὼν καὶ Ἡσαΐας.

Ἅγ. Δημήτριος, Markon Manastir. Οἱ προφῆτες: α. Ἰακώβ, β. Μιχαὴλ.

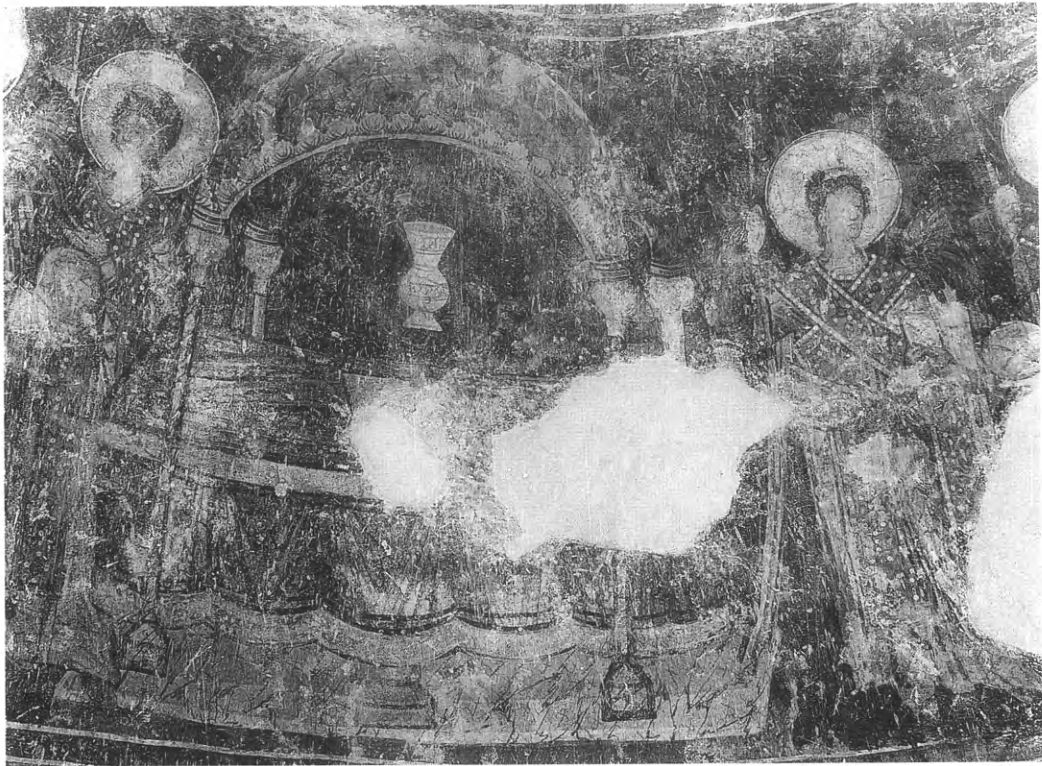
Αγ. Δημήτριος, Markon Manastir. Οί προφῆτες: α. Ἰεζεκιήλ, β. Ζαχαρίας.

Ἁγ. Ἀνδρέας, Τρεσκα. Οἱ προφῆτες: α. Ἡσαΐας, β. Ζαχαρίας.

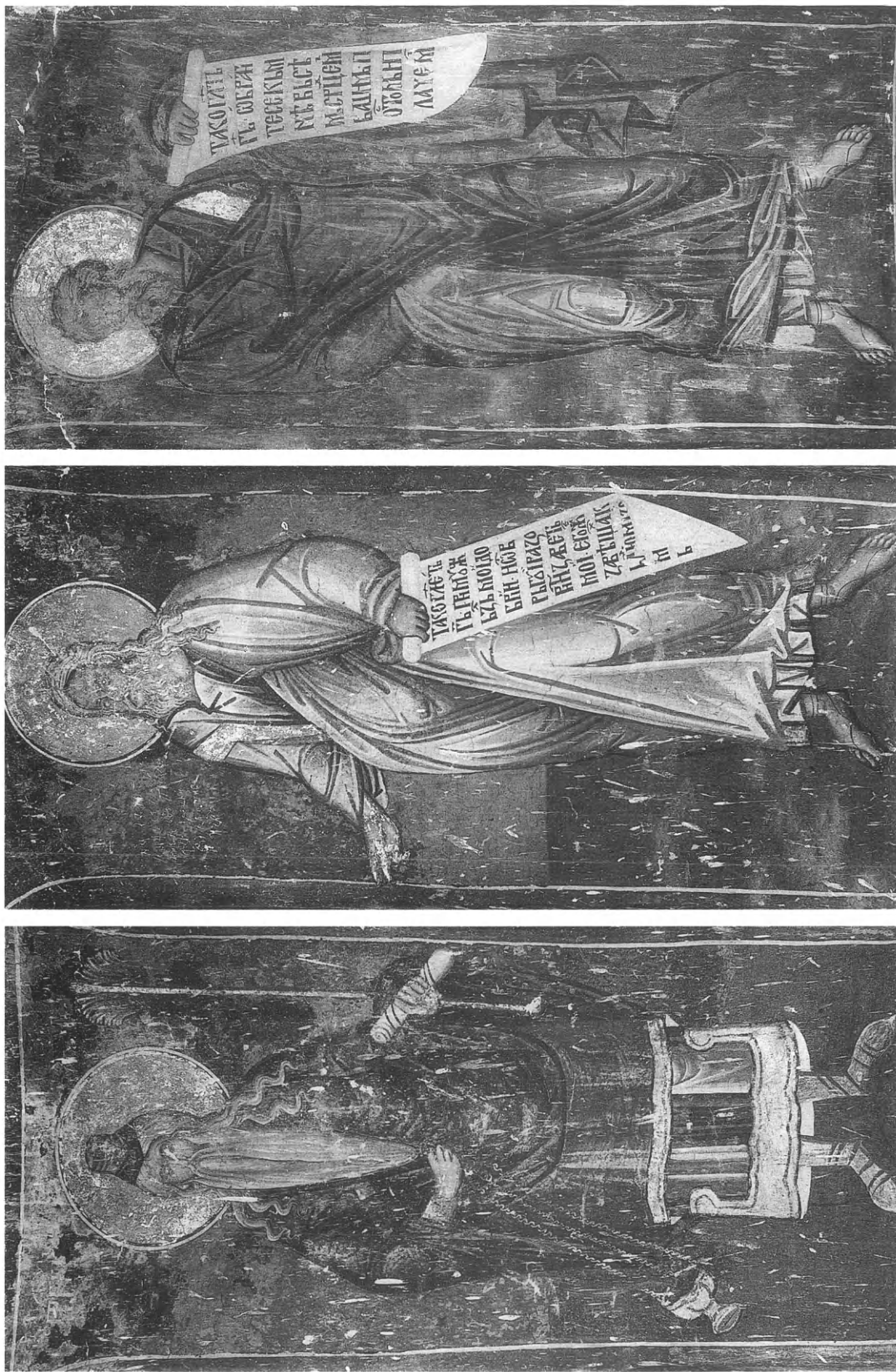
Ἁγ. Ἀνδρέας, Τρεσκα. Ὁ προφήτης Δανιήλ.

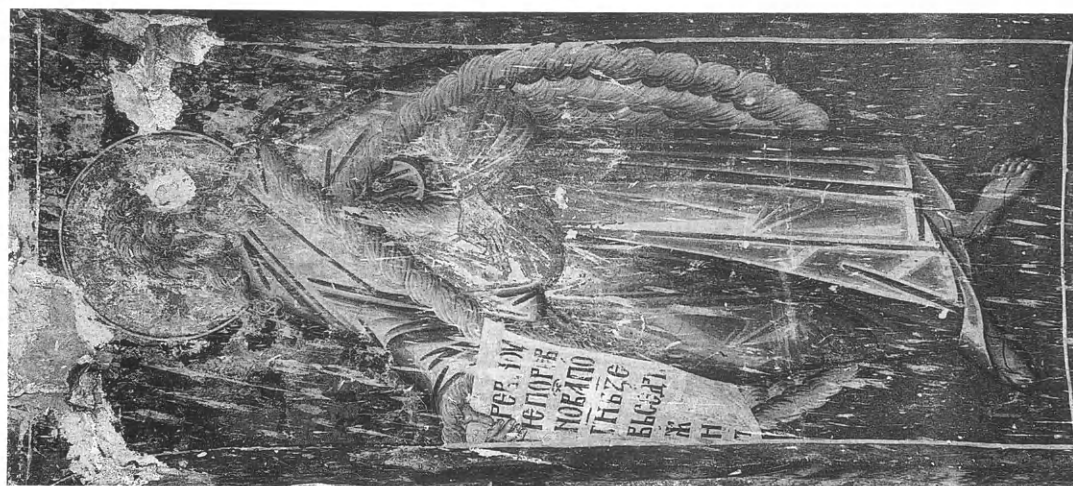
Ἀνάληψη, Ravanica. Οὐράνια Λειτουργία: α. Ἁγία Τράπεζα, ἄγγελοι-διάκονοι. β. Ὁ Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερέας, ἄγγελοι-διάκονοι.

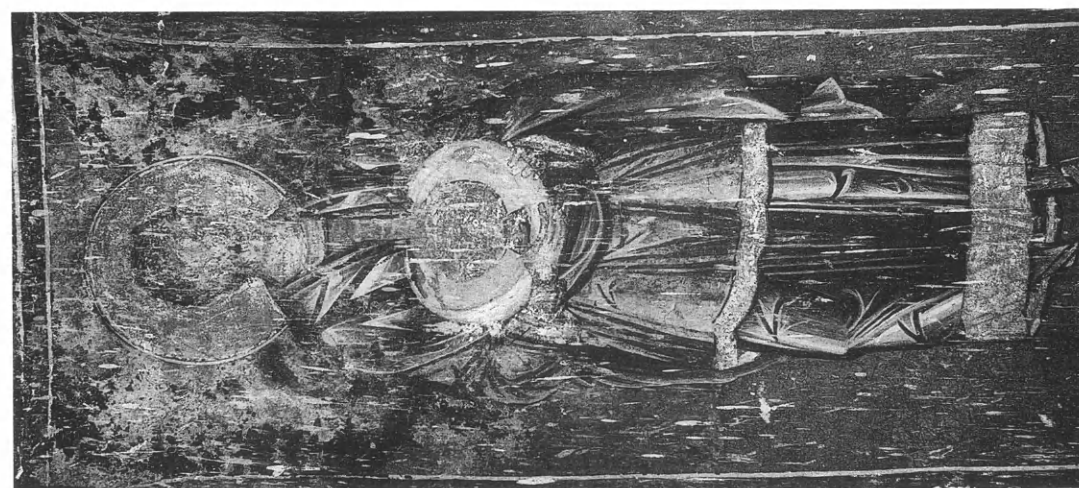
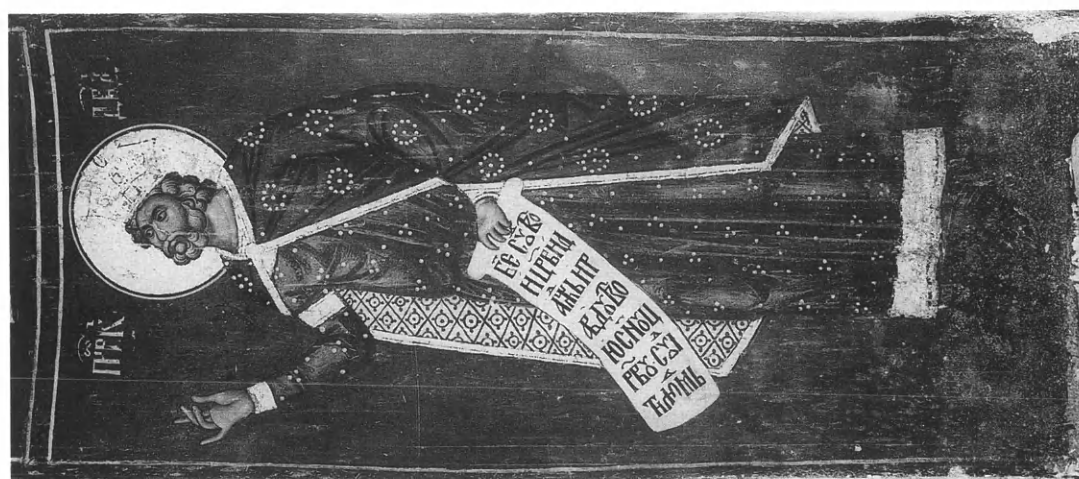
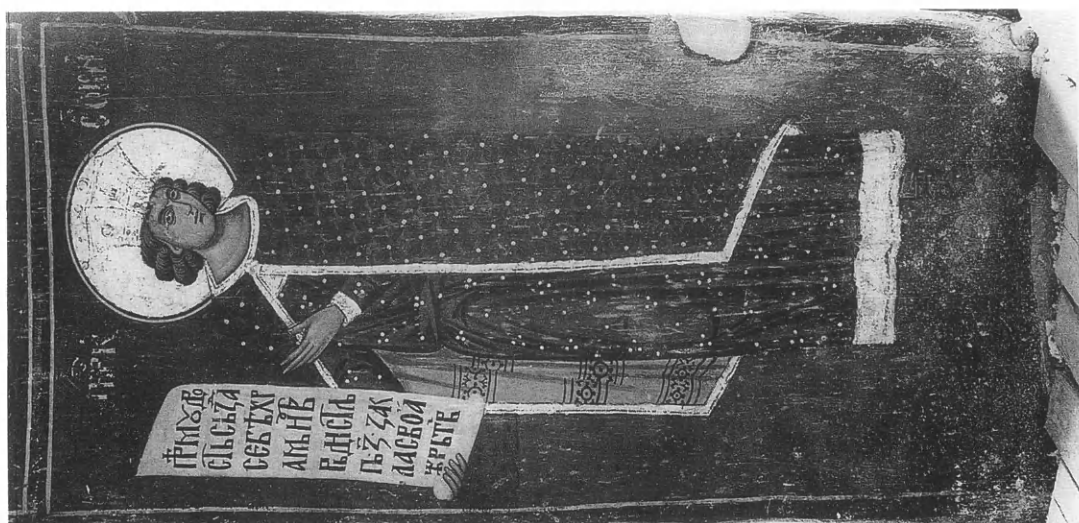
Ἀνάληψη, Ravenna. Οὐράνια Λειτουργία, ἄγγελοι-διάκονοι.

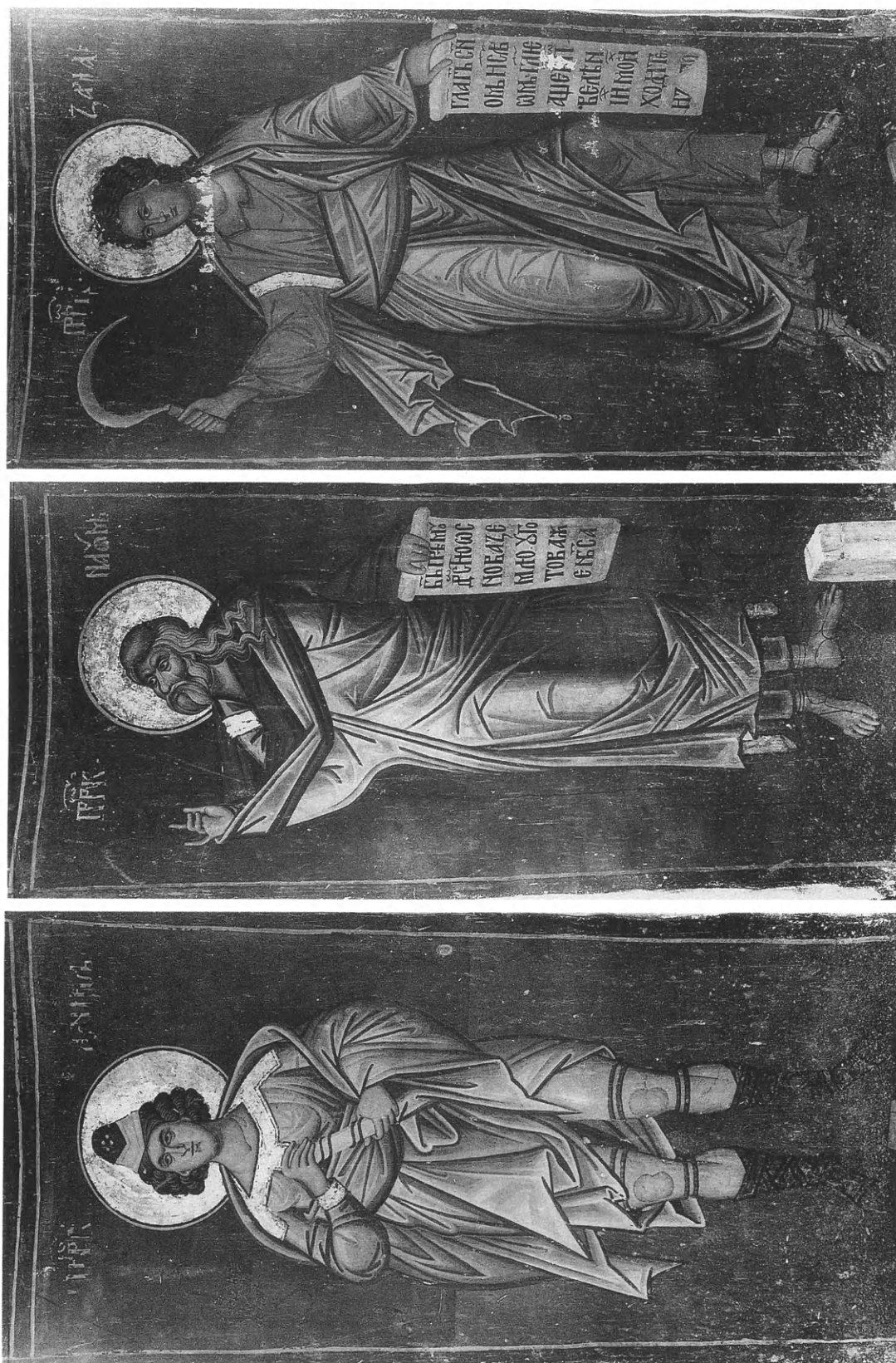
Ἀνάληψη, Ravanica. Οἱ προφῆτες: α. Ἀαρών, β. Τερεμάς, γ. Ἰωήλ.

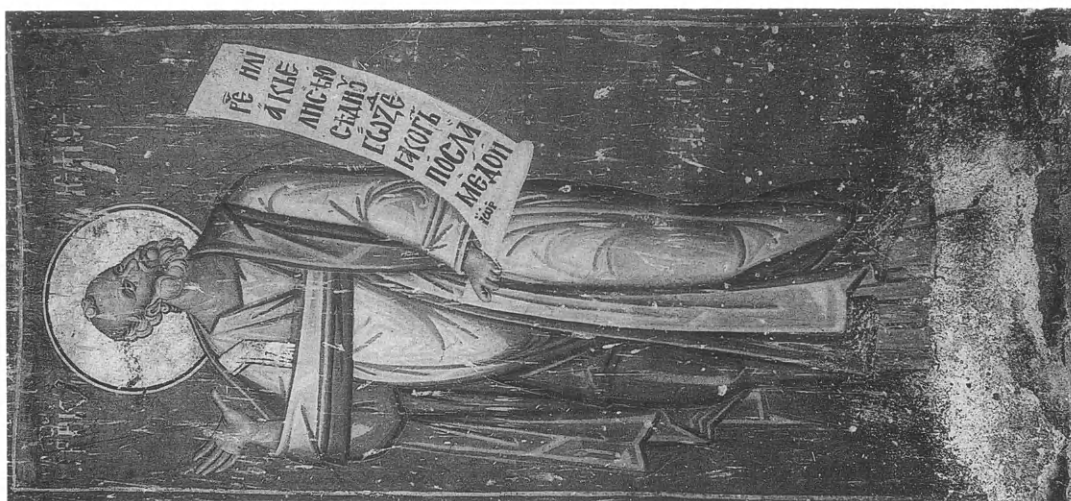
Ἀνάληψη, Ravanica. Οἱ προφῆτες: α. Ἀββακούμ, β. Ἰωνᾶς, γ. Ἠλίας.

Ἀνάληψη, Ravanica. Οἱ προφῆτες: α. Μωυσῆς, β. Δαβίδ, γ. Σολομών.

Ἀνάληψη, Ravanica. Οἱ προφῆτες: α. Δανιήλ, β. Ναούμ, γ. Ζαχαρίας.

Ἀνάληψη, Ravenna. Οἱ προφῆτες: α. Μιχαΐας, β. Ωσηέ, γ. Ἐλισσαίος.

Κοίμηση Θεοτόκου, Ljubostinja. Ὁ προφήτης Μιχαίας.

Ἁγ. Νικόλαος, Ιοάννινα. α. Ὁ προφήτης Μωυσῆς. β. Ὁ ἀρχιερέας Ἀαρών.

Ἅγ. Νικόλαος, *Jošanica*. α. Ὁ ἀρχιερέας Σαμουήλ. β. Οἱ προφῆτες Δανιὴλ καὶ Ἀββακούμ.

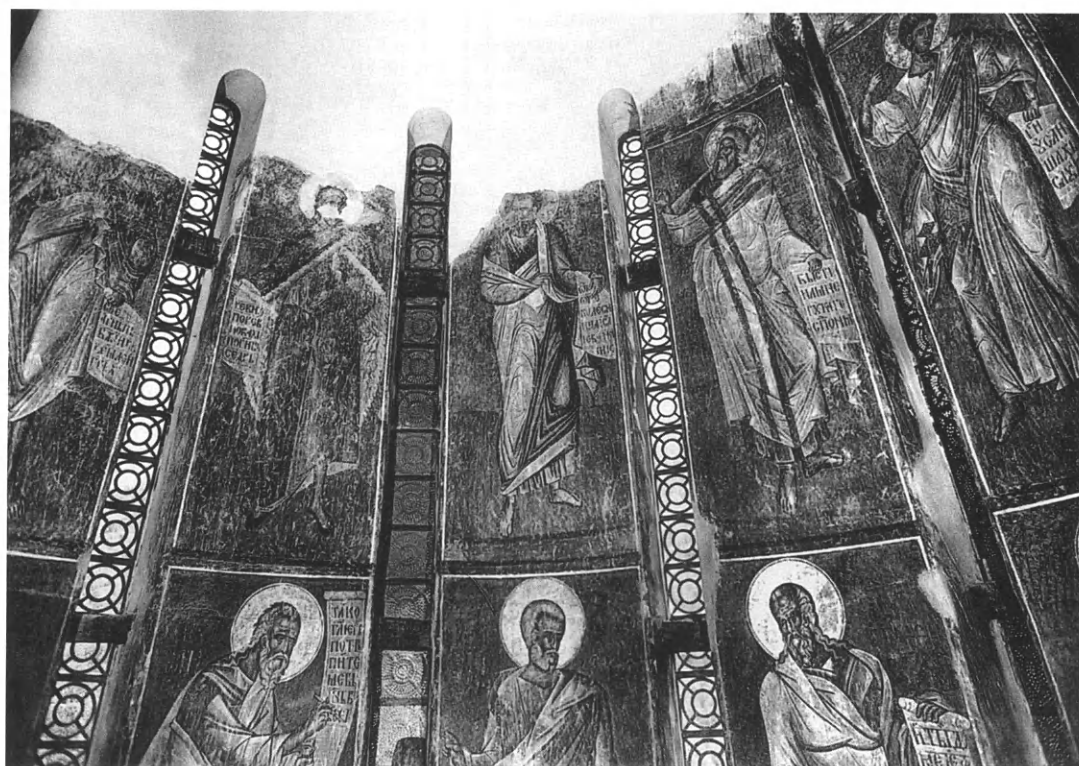
Ἅγ. Νικόλαος, Ιοῦανίνα. α. Οἱ προφῆτες Ἐλισσαῖος καὶ Ἡλίας. β. Ἀταύτιστοι προφῆτες.

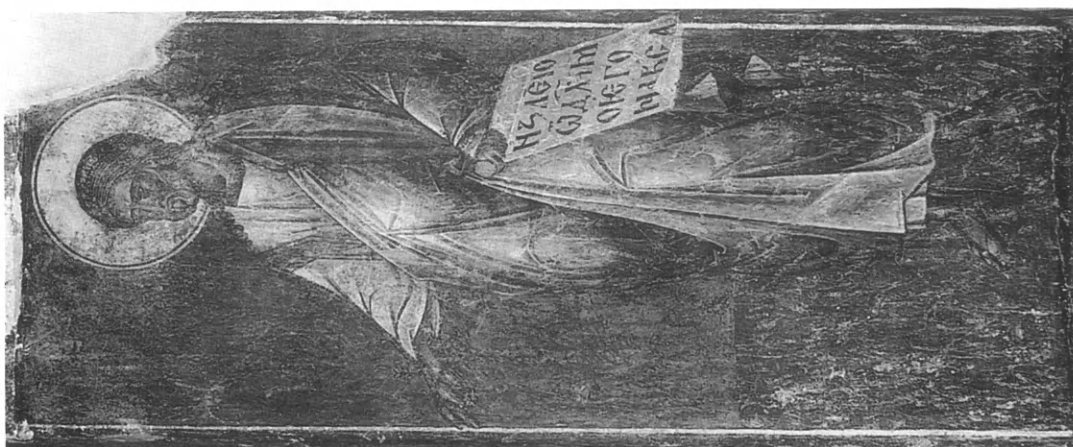
Ἅγ. Νικόλαος, Jovanica. α. Ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὗα. β. Οἱ προπάτορες Ἀμὼς καὶ Ἰεζεκίας.

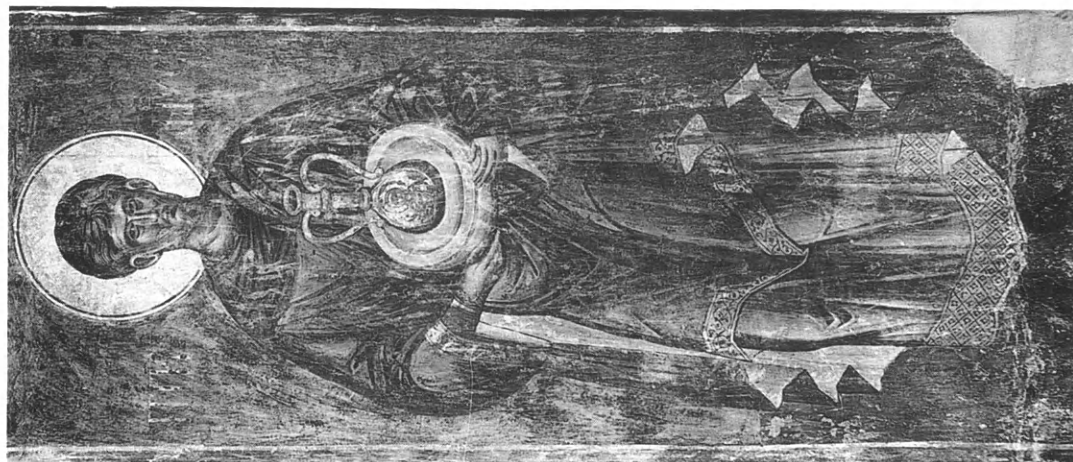
Ἅγ. Νικόλαος, Ιοῦανίνα. α. Ὁ προπάτωρ Μανασσῆς. β. Ὁ βασιλεὺς Δαβίδ.

Άγ. Τριάδα, Manastir. α. Οί προφῆτες Ἰωήλ, Μαλαχίας, Δανιήλ, Σαμουήλ, Ζαχαρίας, Ἀαρών.
β. Οί προφῆτες Ἠλίας, Ἐλισσαῖος, Ἰεζεκιήλ, Ἀββακούμ, Σοφονίας, Ἀβδιού, Ἀγγαῖος.

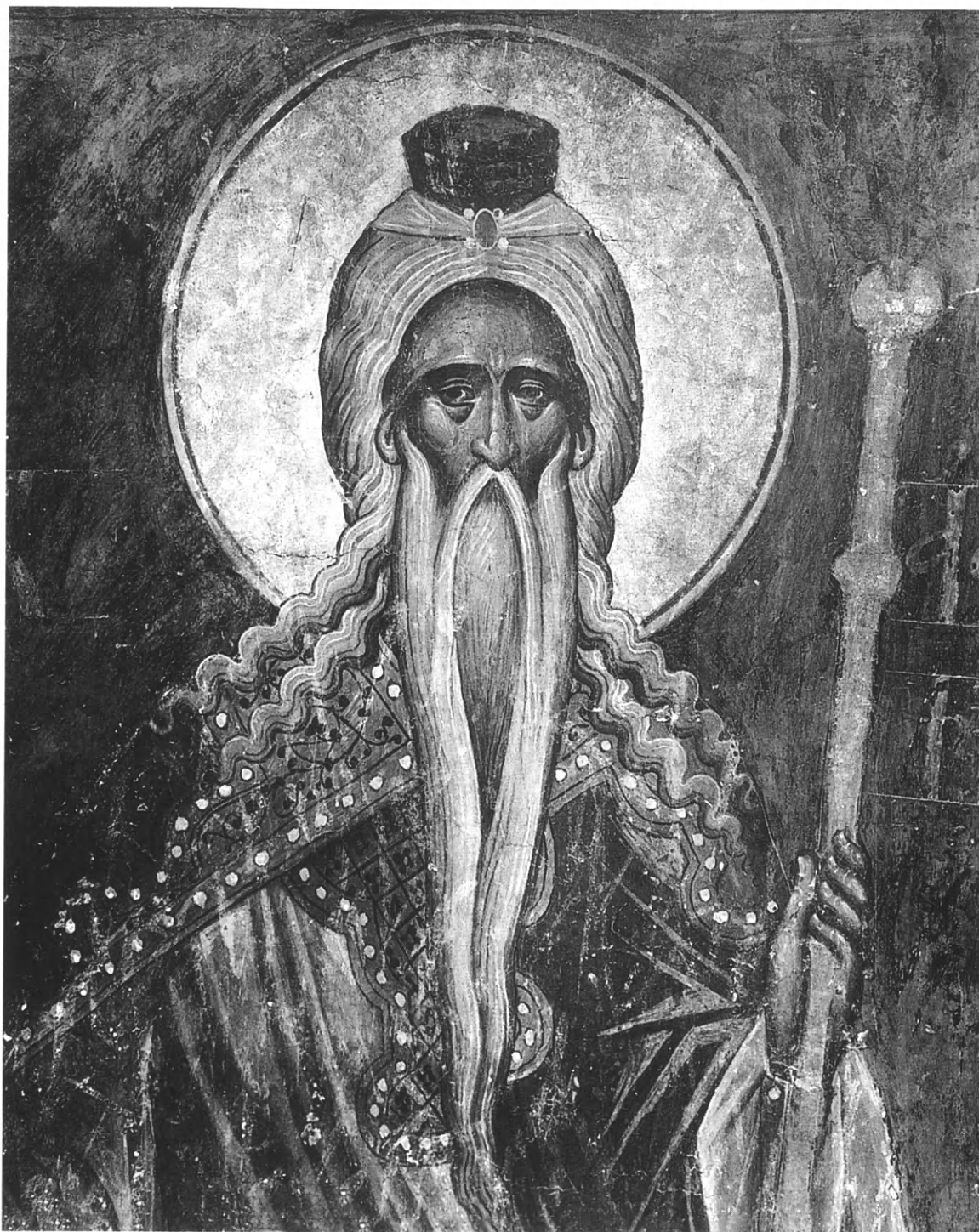
Άγ. Τριάδα, Μανασίνα. Οί προφήτες: α. Ιεζεκιήλ, β. Ζαχαρίας, γ. Ιωήλ.

Ἁγ. Τριάδα, Manasija. Οἱ προφῆτες: α. Μαλαχίας, β. Δανιήλ, γ. Μωυσῆς.

Άγ. Τριάδα, Μανασία. Οί προφῆτες: α. Γεδών (λεπτομέρεια), β. Ίεζεκιήλ (λεπτομέρεια).

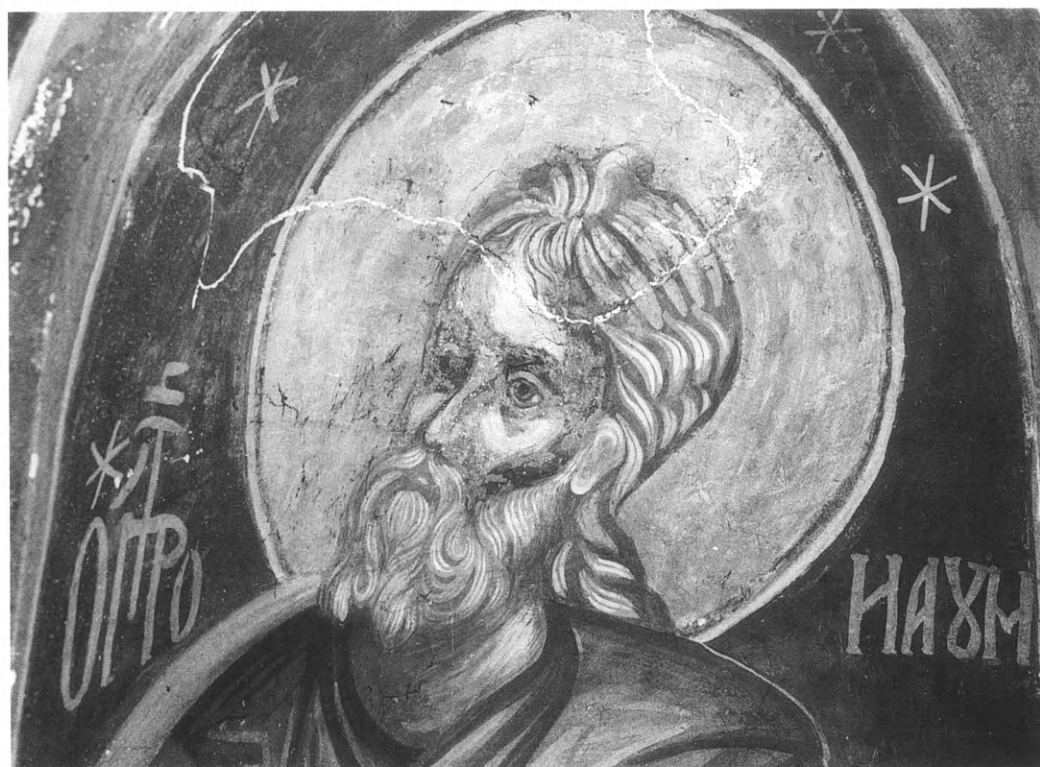
Άγ. Τριάδα, Manasija. Ὁ προφήτης Ἀαρών (λεπτομέρεια).

Άγ. Τριάδα, Μανασία. α. Ὁ προφήτης Ἀββακούμ (λεπτομέρεια). β. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν προφήτη Μωυσῆ.

Άγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș. Οί προφήτες: α. Άββακούμ, β. Ζαχαρίας.

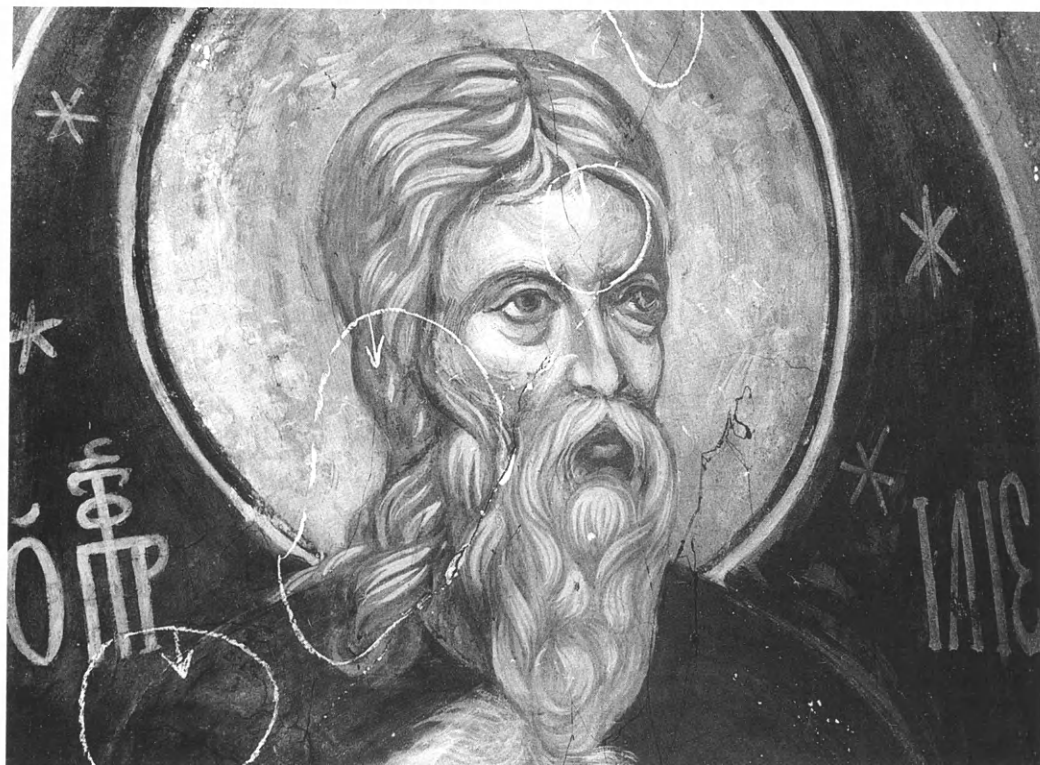
Ἅγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș. Οἱ προφῆτες: α. Ναούμ, β. Ἀβδιού, γ. Ὡσηέ.

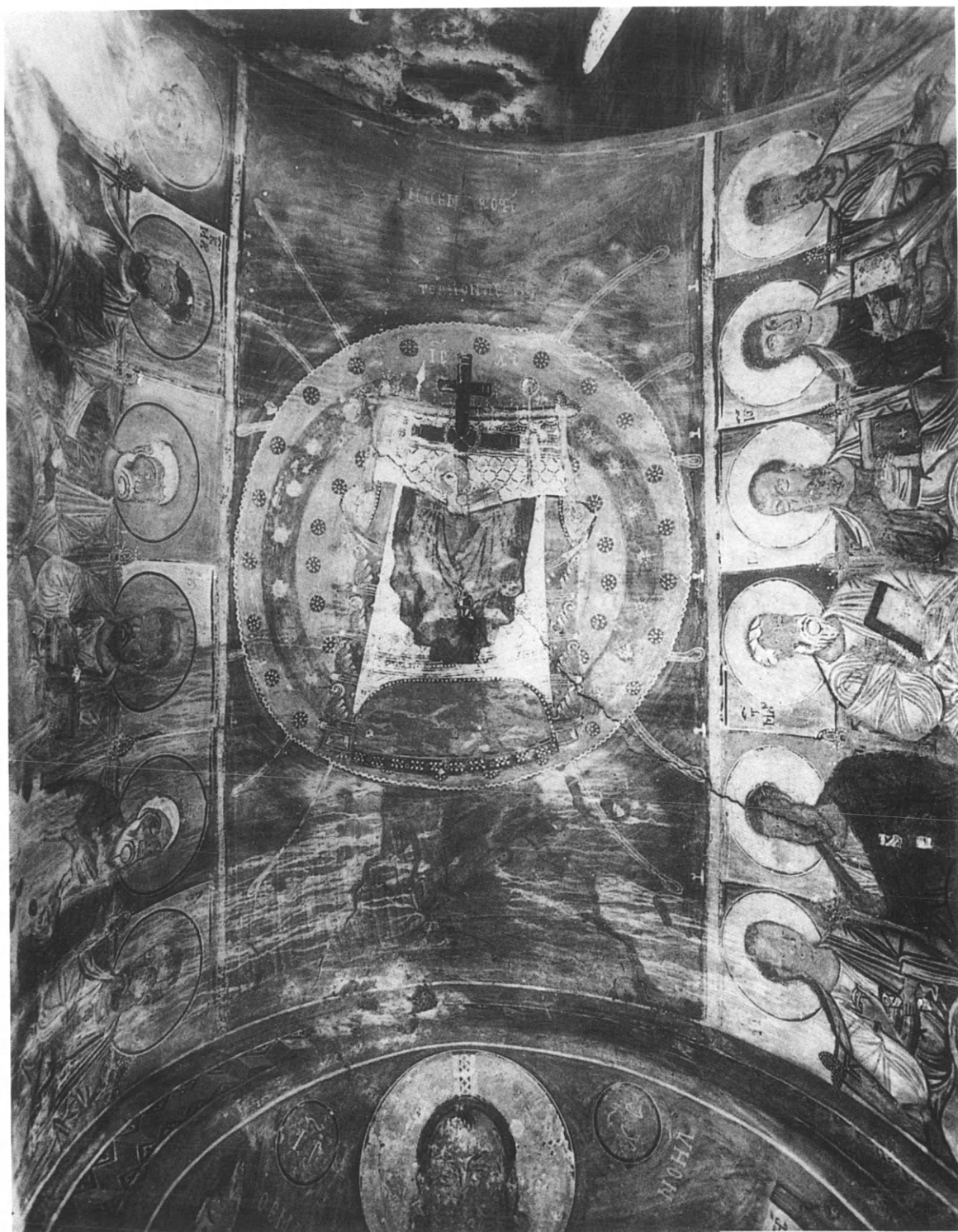
Άγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș. Οί προφήτες: α. Δανιήλ, β. Ίωνᾶς.

Ἅγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș. Οἱ προφῆτες: α. Ἑλισσαῖος, β. Ἡσαΐας.

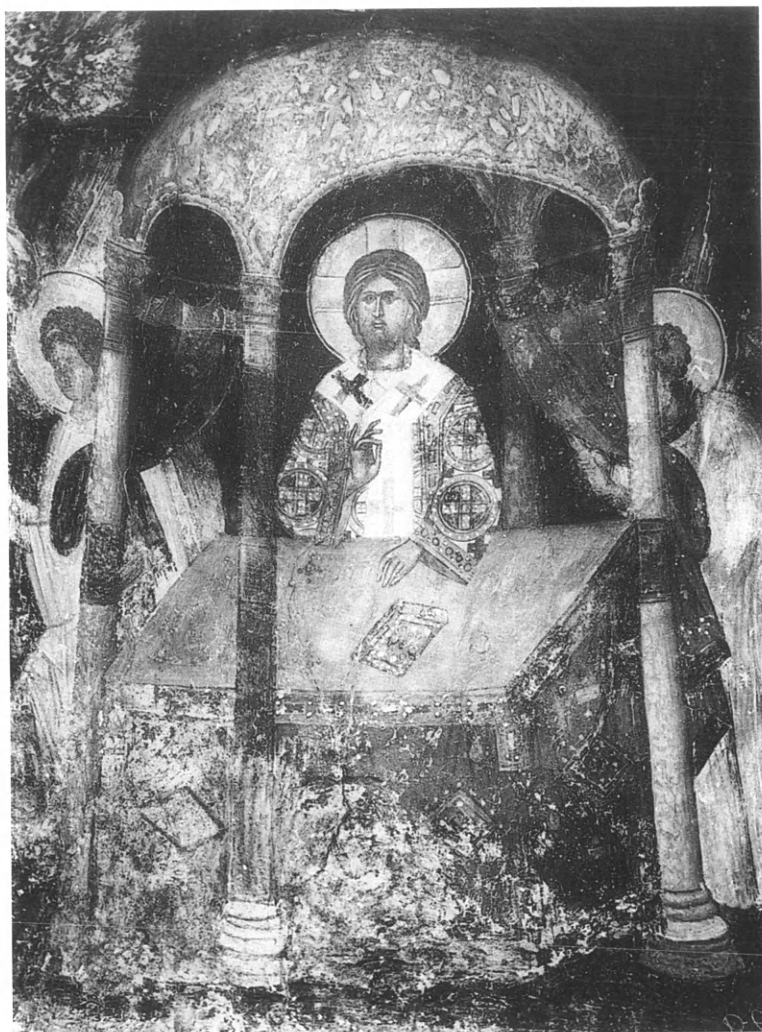
Ἅγ. Νικόλαος, Curtea de Argeș. Οἱ προφῆτες: α. Ἱερεμίας, β. Ἡλίας.

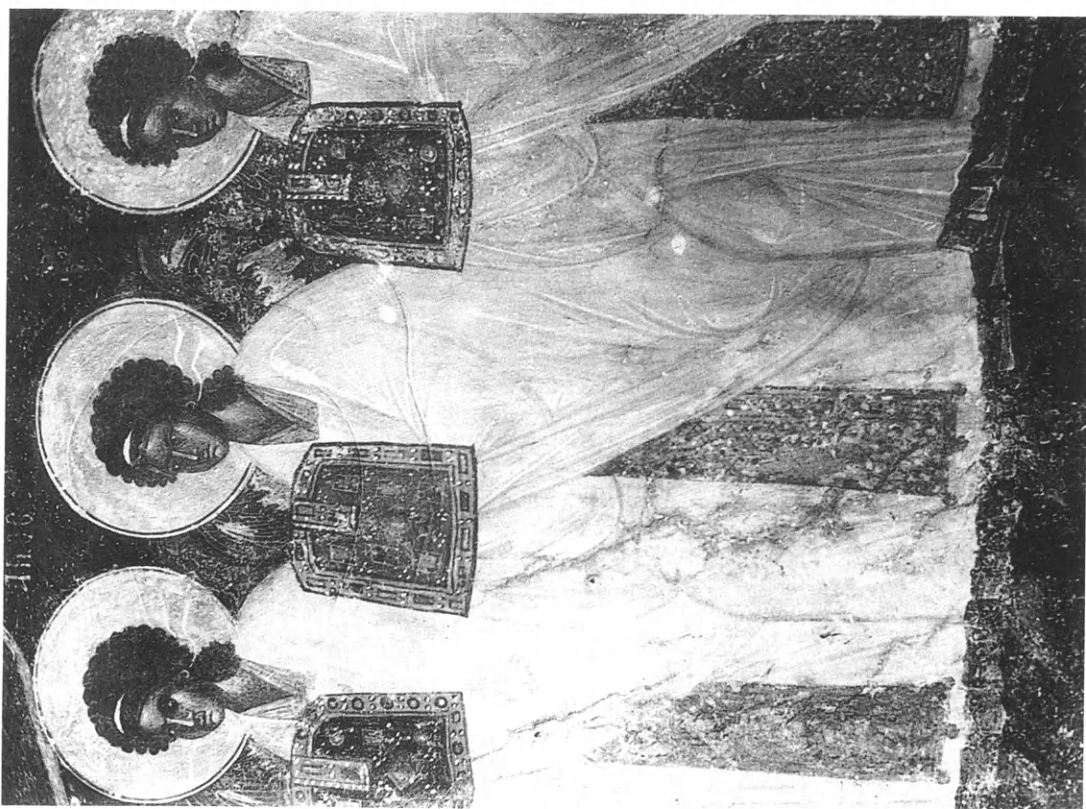
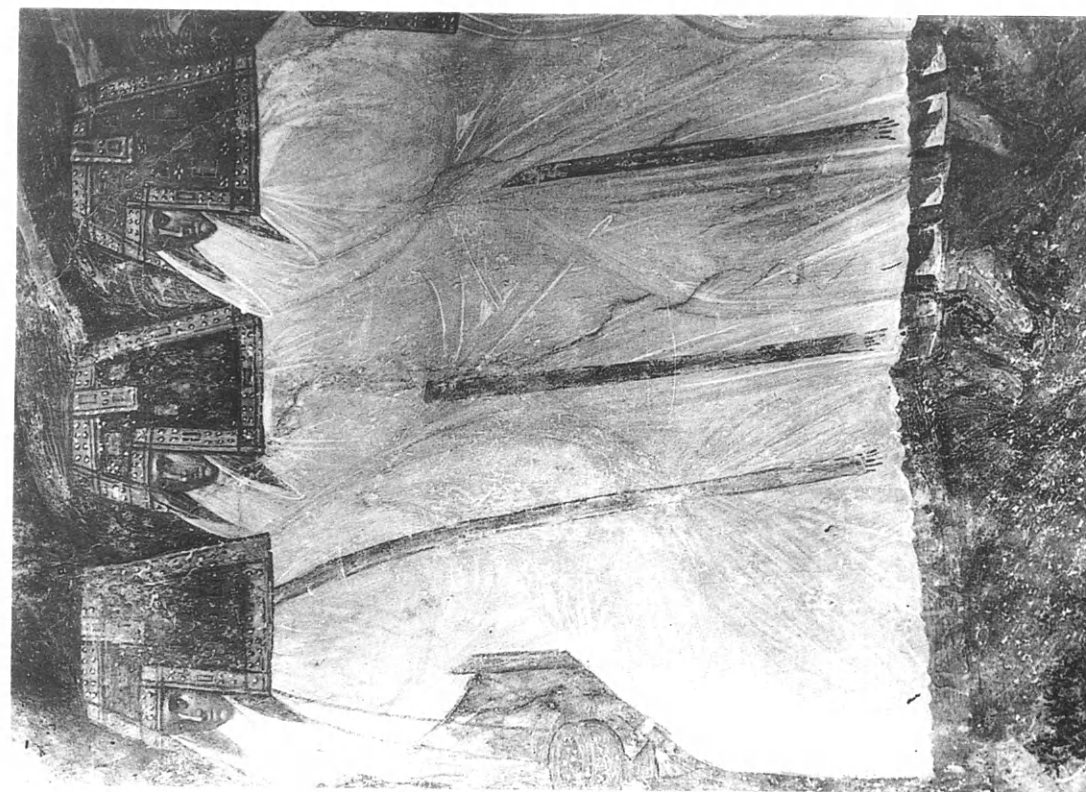
Ἅγ. Νικόλαος Μονεμβασιᾶς. Ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου στήν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς.

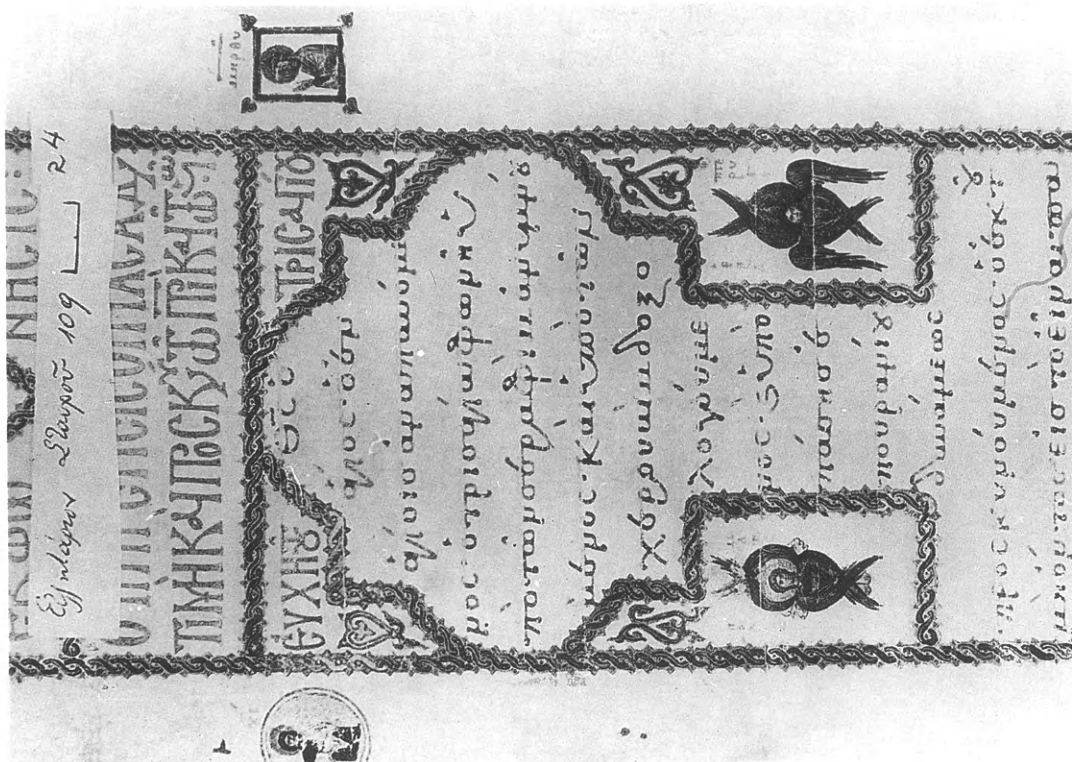
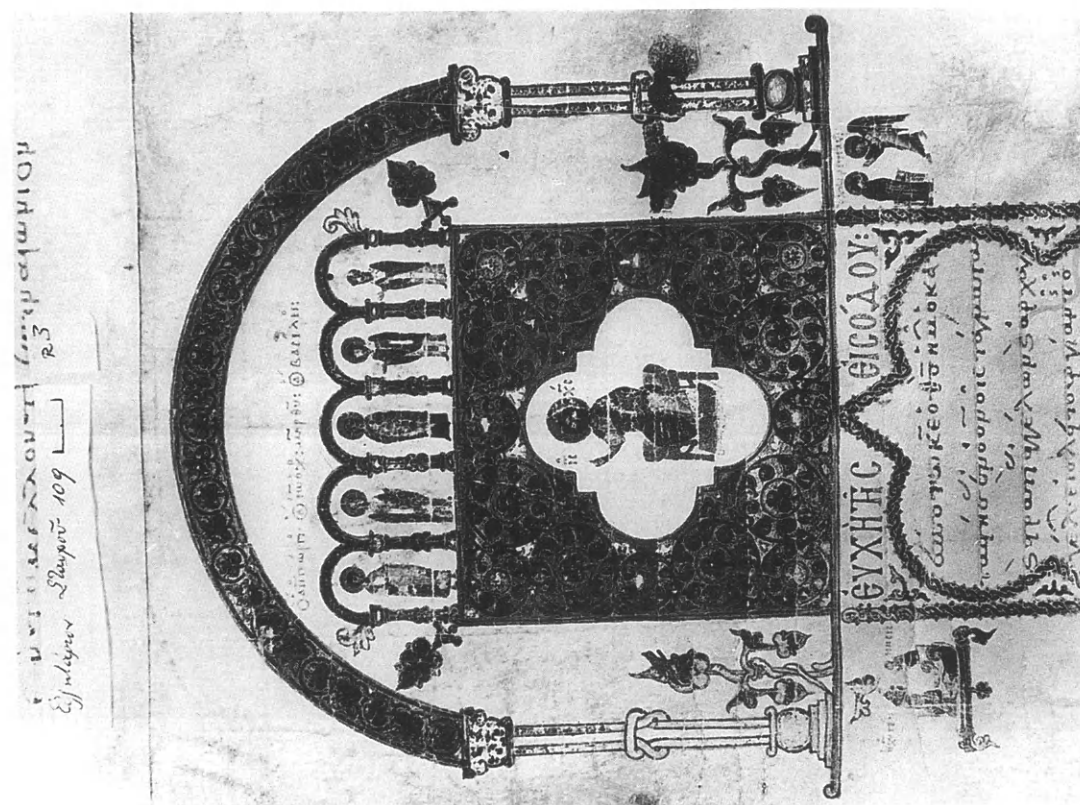
Παναγία Τριχώμον. α. Ἡ Ἐτοιμασία τοῦ Θρόνου. β. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος.

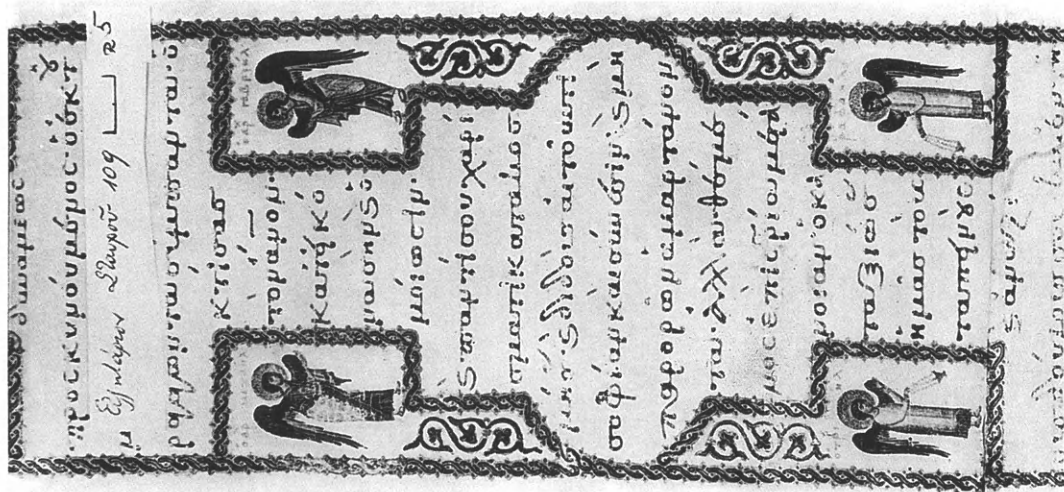
Περίβλεπτος Μυστηρᾶ. Πρόθεση. Ἡ Οὐράνια Λειτουργία.

Περύβλεπτος Μυσταῖ. Πρόθεση. Ἡ Οὐράνια Λειτουργία.

Λειτουργικὸ Ἐλλήτὸ Σταυροῦ, Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων.

Λειτουργικό Εὐαγγέλιον Στανροῦ, Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων.

Μεταμόρφωση, Novgorod. Ὁ Παντοκράτορας.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΟΥ ΤΩΝ ΝΑΩΝ
ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
ΣΤΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ
ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗ
ΑΡ. 213 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2001
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ